

लेखकानं समालोचन

"I bring fresh showers for the thirsty flowers
From the seas and the streams." —Shelley

लहान मोठें, उणें-पुरेऱें-बुरें जें जसें योजलें, तें तसें
तडीस गेलें, या समाधान आजें मला लाभत आहे.
फुललेल्या फुलांनीं भरव भरलेली हातांतील परडी पाहून
एकाद्या भक्ताला जितके समाधान मिळतें, तितकेंच हें माझे
समाधान आहे. हातांलखडी घेऊन, बागेच्या दाराशीं उभें राहून,
तो सतृप्त भक्त जेव्हा गें वळून पहातो, तेव्हां त्याला बागेच्या
या टोंकापासून त्या कापर्यंत सुंदर व सुगंधी फुल्लेंच फुल्लें वृक्ष-
वेलीवर डोलत असले दिसतात; तेव्हां त्याचें संतुष्ट झालेलेहि मन
म्हणतें, "अरे, तुंफती फुल्लें तोडणार ? त्याच्या किती तर
पट फुल्लें तोडावया शिल्लक राहिलेलीच आहेत ना ?" पण
तो अल्पसंतुष्ट भक्तापल्या महत्वाकांक्षी मनाची अशी समजूत
घालतो कीं, "ज माझी शक्ति, तशी माझी भक्तीचीं साधनें;
पण माझ्या भक्ती शुद्ध व गाढ भावना देव जाणेलच
जाणेल." या शासनानेच मी माझे हें बाड्मय-गुण्य महा-
राष्ट्र-शारदेच्या रणीं अर्पण करीत आहे.

२ : या ग्रंथाकडे कसे पदाचे ?

या ग्रंथाचे दोन सड आहेत व ते तुमारे वाराशे पृष्ठात सामा-
वले आहेत. पहिल्या खडाच्या प्रावनेतच मी सत्यार्थी
म्हटले होते की, 'मूळ ममत्र ग्रंथा आस्वाद घेण्या-
प्रवृत्ति वाचकसमूहामध्ये निर्माण करणे उद्देश या 'परिमळा'
कार्य.' ते पूर्णपणे पार पडते अस नि पक्षपाती निर्गठ
अनेक वाचकांनी मला लिहून कळविले, याच मी त्याच
श्रुती आहे. उलट, काही निदग्ध टीकाकारांनी या ग्रंथा
शास्त्रीय मीमांसा, सशोधन वगैरे नसत. उलट खेद प्रदर्शित
केला, त्याचा आक्षेप सत्यपूर्णच आहे. तत् त्याचो एक गैर-
समज झालेला आहे. मी पहिल्या खडात स्वरेपणाने अस, स्वच्छ
म्हटले आहे की, "माझी मूमिमा ना चित्तसक संगोधका-
ना विद्वान टीकाकाराची, तर केवळ व बाटाड्याची." ^१
सप्त समुद्राचे व शत सरिताचे पाणी वाहू नेणाऱ्या मेघाचीच
कामगिरी माझी

ही माझी भाषा टीकाकारांना विनयाची वळी असावी आणि
म्हणून त्यांनी अपेक्षा मोठी ठेवली व ती भग पावल्यानंतर
हळहळ वाहून घेतली. पण मला जे व जेवढे ह्यावयाचे आहे,
तेवढेच मी लिहिले आहे. मी म्हणतो ही माी पणती आहे,
तरी आक्षेपक विचारतात, विद्युदीपाचा अज्ञात प्रकाश
दिच्यात कोठे आहे ? एकादा गरीब शेतकरी इथी पाहुण्याला
अदवीने सागतो, 'ही माझी शोंपडी अनू तो माझी विहीर.'
पण पाहुणा त्याला हटवतो, "ख —"

जली बंगली तुझी कोठें आहे ? तिला गची नाही, सज्जा नाही, खेला नाही. आणि त्या विहिरीत आमच्या समुद्रासारख्या जटा कोठें उसळत आहेत आणि त्यांचा मोत्यासारखा फेस कोठें चमकत आहे ? ” ग्रंथकाराची जी भूमिका असेल, ती ओळखून ग्रंथाकडे पहाणें न्यायाचें व रसिकतेचें नव्हे काय ?

प्रस्तुतच्या द्वितीय खंडांत दहा नाटककार, दहा आधुनिक कवि, पांच लघुकथाकार, पांच लघुनिबंधकार व पांच विनोदकार—अशा पस्तीस साहित्य-सेवकांच्या वाङ्मयाचा साधार परिचय करून देण्याचा प्रयत्न मी केलेला आहे. दोन्ही खंडांत मिळून साठ वाग्भटांच्या साहित्याचा परिमळ मिळविलेला आहे. त्यामुळे मराठी भाषेचा विस्तार व विविधता, तिची मांडुरी व महती, तिचा स्वभाव व ध्येय—या सर्वांची ओडओळख वाचकाना यथार्थपणें होईल असा विश्वास मला आटतो. हें साधार व सविकल्प ज्ञान मिळविलेल्या वाचकानें, मांत समाविष्ट न झालेल्या लेखकाचेहि वाङ्मय कसे आहे तें रहाण्यासाठी तिकडे वळावें अशी माझी नम्र सूचना आहे. आणि मराठी साहित्याची गोडीच अशी आहे की, तिच्या एका येशाचीहि चव ज्याने चाखली, त्याला सर्वच वाङ्मयाचा आस्वाद घेण्याची इच्छा झाल्याविना रहाणार नाही.

माणसाच्या मनाचे प्रतिबिंब त्याच्या भाषा—शैलीत पडतें झणतात. सद्याद्रीचा कणखरपणा महाराष्ट्राच्या अंगी आहे आणि तसाच तो मराठी साहित्यांत पुरेपूर उतरलेला दिसतो.

राजकारणात श्रीशिवाजीमहाराजांनी किंवा धर्मकारणात श्री ज्ञानेश्वरमहाराजांनी जशी बंडखोरी केली, तसाच बंडाचा शेड साहित्याच्या क्षेत्रांत तेजस्वी व सामर्थ्यवान लेखकांनी व कवींनी उभारला आहे. मराठीचा पिंडच मुळी स्वतंत्र वाण्याचा आहे ज्ञानेशापासून मयूरेशापर्यंत संस्कृतविरुद्ध बंड पुकारल्याची प्रौढी मराठी कवि गात आहेत. मालाकार चिपळूणकरांपासून साने-गुरुजीपर्यंत अनेकानेक लेखकांनी राजकीय क्रांतीचा जग प्रकार केला आहे. राजकारणाच्या रणांगणावर प्रत्यक्ष झुंजणारे लो. टिळक, प्रा. पराजपे, वें. सावरकर इत्यादि वीर-पुरुषांमुळे त्यांत लेखणी घेऊन पुढे आल्यामुळे त्यांचे सारेच साहित्य जिवंत व रसरशीत निघाले आहे. संतकाव्य हे जसे मराठी साहित्याचे उत्तमांग, तसेच हे स्वातंत्र्य-पोषक राष्ट्रीय वाढमय हृदय आहे. पंधराव्या वर्षी ज्ञानदेवी प्रगटविणारे ज्ञानेश्वर, जसे अन्य नाहियांत दुर्मिळ, तसेच पंधराव्या वर्षी चाफेकरांचा पोवाडा रचणारे सावरकरहि राजकारणी नेत्याच्या स्वातंत्र्यप्रेरक निबंधांचे मराठीतील हे धन भाषा-भगिनीना हेवा वाटण्याइतके बंदुमोलाचे आहे. राजकीय पारतंत्र्याविरुद्ध बंडाचे निशाण उभे करण्यात महाराष्ट्र शास्त्रेने महनीय कामगिरी वजावली आहे सामाजिक क्रांतीची तुतारी पुढेकरण्यातहि मराठी कलम बहादुर आवाडीवर आहेत. समाजातील उच्चनीचभाव, विवाहांतील भिन्नता, केशवपनासारख्या क्रूर रूढि-इत्यादि सामाजिक अन्यायाशी झगडा करणारे लेखक व कवि मराठीत अनेक

झाले. हरिभाऊ आपटे याच्यापासून विभावरी शिरूरकरापर्यंत छलित लेखकांनी सामाजिक क्रांतीचा रथ पुढे नेण्यास जितकें साहाय्य केलें, तितकेंच केशवसुतापासून कुसुमाग्रजापर्यंतच्या कविश्रेष्ठानीहि केलें आहे. नाटकें हीं केवळ रजनार्य असतात ना ? पण खरे-खाडिलकरानीं आपलीं नाटकें म्हणजे स्वातंत्र्य-युद्धातील तोफाच ठरविल्या. कोल्हटकर, गडकरी वगैरे नाटककारांनीहि त्यापल्या नाटकातून सामाजिक क्रांतीचा रण-घोष केला. आर्थिक क्रांतीची ललकारीहि अनंत काणेकरप्रभृतींच्या लेखाकवितेतून ऐकू येते. साम्यवादाचा गोल अभ्यास केलेले आणि दलित समाजाच्या साक्षात् जीवनाशी समरस झालेले असे साहित्यिक यापुढें मराठीत निर्माण होतील आणि महाराष्ट्राच्या सर्वांगीण क्रांतीचें कार्य सिद्धीस नेण्यास साहाय्यभूत ठरतील अशी चिन्हें दिसत आहेत.

तार्किकता व रसिकता याचा सगळ्या मराठी वाङ्मयामध्ये आढळतो. प्रखर विचार व कोमळ भावना याचें मीलन मराठी लेखा-कवितामधून दिसतें. श्रीसमर्थ रामदासांनी प्रबोधावर भर देऊन जो प्रवृत्तिधर्म उपदेशिला, तो आजपर्यंतच्या मराठी लेखकांनी आपल्या कृतीतून खेळविला आहे. रे. टिळकाचे 'वनवासी फूला' तून या प्रवृत्तिवादाचाच सुगंध दखळत आहे. अलीकडील लेखाकाव्याचा वास्तवता हा तर प्राणच वनत चालला आहे. कृत्रिम भाषा व स्वप्नाळु भावना यांना आता थाराच मिळत नाही. मनातील भल्यानुष्या साऱ्या

संज्ञा-प्रवाहांनाहि साहित्याचें स्वरूप निःसंकोचपणें देण्याची प्रवृत्ति बळावत आहे. व्यवहाराच्या कठोर भूमिकेवरून उघड्या डोळ्यांनी, मराठी लेखकवर्ग आतां वेदरकारपणें चालला आहे त्याच्या अंगी भूर्ति-भंजनाचा आवेश इतक जोरानें संचरला आहे की, त्यामुळें तो पूज्यापूज्यतेचा किंवा इष्टानिष्टतेचा विवेक करण्यासहि धांवत नाही. त्याला तळमल समाजांतील सर्व दुःखाना वाचा फोडण्याची, त्याची उमारी समाजांतील सर्व ढोंग फोडून टाकण्याची आणि त्याची महत्त्वाकांक्ष सर्व समाजांत समता व स्वतंत्रता यांची स्थापना करण्याची हा समाज-मनस्कतेचा गुण मराठीतील विनोदी लेखकांमध्येहि आढळतो. 'विनोदासाठी विनोद' करण्याइतकें स्वास्थ्य आम्हांला अद्याप लाभलेले नाही. कोल्हटकर-गडकऱ्यांनी आपलें हास्याचें हत्यारहि समाजाच्या उद्धारासाठीच वापरलें. बुद्धिप्रधान, धंदखोर, वास्तववादी व समाज-हित-तत्पर अशीच वृत्ति बहुतेक प्रमुख मराठी लेखकांची आहे.

मात्र बहुतेक कवि निराशावादी आढळतात. त्यांच्या काव्यांतील जीवन-स्वर निराशा हाच दिसतो. ज्ञानेश्वरासारखे सिद्ध संतकवि सोडले, किंवा तांच्यासारखे निसर्गांत रंगलेले आधुनिक कवि वगळले, तर थोड्याफार प्रमाणांत प्रत्येक कवि निराशेचीच तार छेदीत बसलेला दिसतो. कांहीं आंग्लकविहि " I Pant, I Sink, I Tremble, I Expire " (मी दमतो-दबतो, शिजतो-शुखतो) असे उसासे सोडून तिसऱ्या पटीत

निराशेचा राग घोळूनघोळून आळवितात. कवि म्हणजे निराश झालेला, निष्क्रिय बनलेला, स्वप्नरंजनांत गुंगलेला, गूढगुंजनांत ढलेला असा एक व्यवहारविन्मुख अपेशी जीव, अशीच कल्पना हुतेक मराठी कवींच्या चरित्रावरून होते. त्याचें शिक्षण मुरे, त्याचें गृहसौख्य भंगलेलें, त्याची आर्थिक घडी वेकटलेली, त्याची शरीर-यष्टि किडलेली आणि म्हणून तय—सृष्टीतून त्याने पळ काढलेला !—आणि मग सहजच त्याच्या तोंडून ‘ नैराश्यें मज पुरें घेरलें ’, ‘ कटु निराशा दाटलेली ’, ‘ पेट घेतात असंख्य वणवे आंत ’ - इत्यादि उसासे निघून, ते अल्पायुषी होऊनच आपली जीवित-यात्रा समाप्त करतात ! दत्त २४ वे वर्षीं तर बालकवि २८ वे वर्षीं दिवंगत झाले आणि गोविंदाग्रज ३४ वे वर्षीं तर केशवसुत ३९ वे वर्षीं निधन पावले. फक्त तांचे, चंद्रशेखर व बी हे तीन कवीच काय ते साठीच्या पुढचे दीर्घायुष्य समाधानानें भोगूं शकले. सांवरकर यांचें आयुष्य जसे काल-गणनेंत प्रदीर्घ, तसेंच कर्तृत्वानेहि प्रकाशमान आहे. म्हणून अन्य कवींचें दैन्य व नैराश्य त्यांच्या गांवींहि नाही.

सर्वसामान्य कवि मावनेनें हळवा असतो व जगांतील जे जे दुःख पाहतो, ऐकतो वा कल्पितो, त्यानें त्याचें हळुवार हृदय होरपळून जातें. पण तें दुःख दूर करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं नसतें. अपार सहानुभूति पण शून्य आचार या विजोड जोडप्याचें अपत्य म्हणजे निराशा., ती त्यांच्या काव्यात

: निराशेचें मूळ कोणतें ?

वागडत असते. पण सावरकराचें तसें नाहीं. कवीचें सवेदन-क्षम नाजूक मन त्याच्या ठायीं आहे आणि धुझार नेत्याची कणखर प्रतिकारशाली शक्तिहि त्याचे अर्गी आहे. ते कर्ते पुढारी आहेत, क्रांतिवादी कार्यकर्ते आहेत, स्वातंत्र्य-सम्राटां तील एक सेनापति आहेत. दिसेल तें दुःख दूर करण्यासाठीं ते प्रत्यक्ष कार्य करतात—आपलें शरीर शिजवितात—आणि त्यामुळें त्याच्या मनात वा छेवनात निराशा नसते. अर्गीकृत कार्यांत अपयश आलें, तरी कर्तव्य केल्याचें समाधान त्यांना लाभलेलें आहे. असे वृत्तिसंपन्न व म्हणून आशायुक्त कवि किती ? 'खाणारे आम्ही मोती, राजहंस मूर्खविरती' अशी कल्पनारम्य प्रौढी बाळकवि गातात, पण सत्यसृष्टीचा विचार करताच 'देह-चितनीं जीव जालुनी हा कुठवर घ्याना ?' असें ते विचारतात. देह-यात्रा नीट पार पाटता न आली म्हणजे 'शिणली काया, शिणली माया' असा थरवा त्यांना येतो आणि ते पृच्छा करतात, " कोठुनि येते मला कळेना । उदासीनता ही हृद-याला. " उलट, वाल्मीकीसारख्या श्रेष्ठ कवीचा क्षणिक शोकहि सर्गाचा चिरंतनचा श्लोक ठरतो.

कविवर्गाच्या स्थायी नैराश्यमायाचें हें व्यक्तिगत कारण सर्वांत प्रमुख होय. त्याशिवाय अन्यव्यापक व तात्त्विक कारणेहि काही कविश्रेष्ठांच्या वाबतींत असू शकतील. राष्ट्राचें पारतंत्र्य किंवा देशातील दुष्काळ अथवा जगातील महायुद्ध—अशा विध्वंसुत्पत्तींतील आपत्ति या आपल्या स्वतःच्याच मानून त्याचें

दुःख उराशीं बाळगणें आणि त्या आपत्तींतील दुःखी बाधवाशीं समरस होणें हेंहि कारण सभयतें. या भौतिक आपत्तीप्रमाणेंच मानवामानवातील वचना, असूया, असत्य इत्यादि दोष पाहूनहि कवीची मनोव्यथा वाढेल. एक गाधी-हत्या घेतली, तरी ती इतकी क्रूरतम आहे की, तिची वातां ऐकताच एखाद्या सवेदन-क्षम कविवराचा सारा भाव—दुर्ग जमीनदोस्त व्हावयाचा किंवा डोकेंच फिरून जावयाचें ! गाधी-हत्येमुळे दिन—प्रतिदिन अश्रु दाळणारे, ओकसाबोकशीं रडणारे, स्वतःचें सारें जीवन शून्यवत् झालें असें वाटून वेड्यासारखे वागणारे कैरू तरुण, कवि नसलेल्या पण श्रद्धाशील वर्गातून निघाले; तर मग खऱ्या कवीचें कोमल हृदय किती काळ पाझरत असेल ? त्याचें आतडें किती तुटत असेल ?

कोणताहि तल्लख माणूस तारुण्यात अफाट महत्त्वाकाक्षा धारण करतो आणि त्या महत्त्वाकाक्षेची वावडी कल्पनेच्या दोऱ्याने आकाशात उच उच उडवितो पण परिस्थितीच्या उलट सुलट वाऱ्याने ती वावडी जेव्हा गोते खाते आणि जमिनीवर आदळते, तेव्हा त्याच्या मनावर निराशेचा जबरदस्त तडाखा वसतो. पुढें पुढें त्याला अनुभवातीं असें पटतें की, या जगात अपयश येणें हा नियम आहे व सिद्धि पावणें हा अपवाद आहे. आपल्या महत्त्वाकाक्षेच्या मानानें आपली शक्ति अत्यंत मर्यादित आहे आणि तिला नामोहरम करणाऱ्या शक्ति जगात अनेक आहेत. त्या सर्वांची बेरीज—वजावाकी होऊन यशाचा जो लहानसा कण हातीं येईल तोच मोठा मानला पाहिजे. अशी वास्तववादी

दृष्टि प्राप्त झाल्यावर कवीचें मन समाधानपूर्ण व समतोल घेतलें.

भावना जितकी प्रचंड तितकाच विचार प्रबल; असा समतोल कवि सहसा सापडत नाही. लो टिळकासारखा एकादाच कर्मयोगी नेता तसा असावयाचा. आपल्या हृदय-मंदिराला अदल तत्त्वज्ञानाचा पाया घालणें हें किती जणाना साध्य होतें ? शिवाय नैराश्यवाद होई एक तत्त्वज्ञानच आहे ना ? जगात 'दुःख पर्वताएवढें' आहे, तें अपूर्ण आहे, वैषम्य नैर्घृण्याने काळजडलेलें आहे, असा निराशावाद काहीं पाश्चात्य व पौरस्त्य या उभय तत्त्ववेत्त्यांनी मांडलेला आहे. पण त्या तत्त्वज्ञानाच्या उच्च मूर्तिकेवरून काहीं आमचे मराठी कवि निराशाचा सूर लावीत नाहीत. त्याची कल्पना—शक्ति विहरत असते उच्च वातावरणात व त्याची दृष्टि खिळलेली असते आकाशातील नक्षत्रावर, त्यामुळे व्यवहाराच्या उच्चसखल भूमी-वरून चाळताना कोठें ठेंब लागली की ते विव्दळतात. वैयक्तिक दुःखाचा अनुभव व सामाजिक आपत्तींचा वृत्तिविरहित सहानुभव हींच दोन कारणे बहुतेक सर्व आधुनिक कवींच्या निराशावृत्तीच्या तळाशीं असतात असें मला वाटतें.

जगाचें सत्य ज्ञान होण्यासाठीं त्याच्या अतरंगात शिरलें पाहिजे. अनेक भाषा अवगत असलेले, नाना प्रात अवलोकन केलेले, समाजातील विविध थरांमध्ये फिरलेले, जीवनातील भिन्न-भिन्न अनुभव घेतलेले साहित्यिक मराठीत किती ? सावरकर-साने-गुरुजीसारखे अपवाद थोडेच. आपल्या प्रातावाहेर, नव्हे शहरा-

वाहेरसुद्धा फारसे कधी जाऊ न शकणारेच लेखक बहुसंख्य. त्यांनीं कल्पनेनेंच सारें ज्ञाणावयाचें. स्वातंत्र्य-संग्राम असो किंवा भू-दान-यज्ञ असो, छोट किछुयावर तिरंगी झेंडा चढविण्याचा समारंभ असो अथवा योगींद्र अरविदाचा निर्वाण-विधि असो, —त्या त्या वेळीं तेथें तेथें प्रत्यक्ष हजर रहाण्याचें भाग्य शेकडा एका तरी साहित्यिकाच्या नशिबीं असतें काय ? काश्मीरच्या पंचरंगी सरोवराप्रमाणेंच कन्याकुमारीच्या त्रि-सागर-संगमपर्यंतचीं निसर्गाचीं नानाविध दृश्यें किती कवि-लेखकांना प्रत्यक्ष नजरेखालीं घालता येतात ? आकाशाळा भिडणारी हिमालयाचीं शिखरे आणि खोल दऱ्याच्या अत-रगाचा ठाव घेणारे गिरसण्याचे धबधबे, अशा सृष्टि-सौंदर्याचें साक्षात् दर्शन घेण्याइतकी अनुकूलता एकाद्या काका काळेळकरांनाच प्राप्त झालेली ! बाकीच्याचें जीवन ठराविक वर्तुळात संसाराचा घाणा फिरविण्यातच जाते. मग त्याच्या विषयाना सकुचितपणाची मर्यादा पडते किंवा त्याच्या लेखनात ' तोच-तो-पणा ' येतो, यात नवल काय ? त्यातूनहि ते इतकी सुंदर साहित्य-सृष्टि निर्माण करतात, याचेंच कौतुक वेळें पाहिजे. कारण त्याच्या त्या साहित्याचा अर्थ असा असतो कीं, विपरीत परिस्थितीवरहि मात करण्याइतकी सामर्थ्य-शाली त्याची प्रतिभा आहे.

खोल तत्त्वज्ञानानें किंवा विशाल अनुभवानें संपन्न व समृद्ध झालेले जीवन जगण्याची सधिच मराठी साहित्यिकांना फारशी

लाभत नाही. ही उणीव भरून काढण्याचा सोपा मार्ग म्हणजे इमजी वाङ्मयाची उसनवारी करणे. जितका पूर्वी संस्कृतचा, तितका आता इमजीचा उपसा करून मराठीचे मळे भिन्न-विण्याचे कार्य जोराने चालू आहे. आमच्या लघुकथा घ्या, की लघुनिबंध घ्या, कादंबऱ्या घ्या की नाटके घ्या, निनोद घ्या की टीका घ्या—वहुतेक सारे इमजी साहित्याचे टिपकागद ! इमजी वाङ्मयात जे आपण काळ वाचले, तेच उद्या मराठीमध्ये दिसणार, असा अदाज चतुरस्त्र वाचक बांधू लागला आहे. इतिहासाचार्य राजवाडे, आचार्य जावडेकर, सानेगुरुजी, बं. सावरकर यांच्यासारखे स्वतंत्र विचाराचे व स्वयंभू अनुभवाचे वाङ्मय लिहिणारे लेखक मराठीत विरळा ! फार काय, नाटक—कादंबरी किंवा लघुकथा—लघुनिबंध अशा आत्मनिष्ठ ललित वाङ्मय—प्रकारातहि वैशिष्ट्य दर्शविणारे पाचपाच लेखक निवडावयास वसारे, तर अवघी पाचाचीहि सरया समाधानकारकपणे पूर्ण होत नाही ! सर्वांत जास्त भरणा कवींचा. पण त्याचे विषय, भावना, शब्दहि—ठराविकाच्या कुपणातच घुटमळणारे. आपल्या आजूबाजूला राजकीय—सामाजिक कात्याचे महान उत्पात होत असताना त्याकडे यापैकी बहुतेकांची पाठ फिरलेली ! खीवर्गात जात्या काव्य—प्रवृत्ति अधिक व आता शिक्षण वाढलेले, तरी खियांनी एकदर साहित्यात भर थोडीच घातलेली आहे—मात्र, जी घातली आहे, ती स्वानुभूतीची व मोलाची आहे. यापुढे

स्त्रियांनी व पुरुषांनीहि “ हिचे पुत्र आम्ही हिचे पांग फेडू ” अशी प्रतिज्ञा केली, तर महाराष्ट्र शारदेचें वैभव व सामर्थ्य आपल्याला संतोष व अभिमान वाटण्याइतकें वाढेल यांत शंका नाही.

सुमारे साठ साहित्यिकांचें अवतरण या ‘ परिमल ’ त मी घडविलें आहे. त्यांची निवड करताना किंवा गुणदोष सांगताना राजकीय किंवा सामाजिक पक्षाची किंवा मताची छाप माझ्या मनावर मी अणुमात्र पडूं दिलेली नाही. कोणत्याहि प्रकारची अढी चित्तांत न बाळगतां, केवळ साहित्याच्या शुद्ध दृष्टीनें व निराग्रही वृत्तीनें मी ही महाराष्ट्र-शारदेची उपासना केलेली आहे. ती करण्याला परिस्थितीची बंधनें पुष्कळच संमालावी लागलीं, पण त्याहिपेशां जास्त मर्यादा पडली माझ्या अंगभूत अपाततेचीच. ग्रंथाची कल्पना, ग्रंथाची दिशा, ग्रंथाची रचना—मीच कल्पिली, आंखली व पार पाडली. असा सारा एकाकीच कारभार असल्यामुळे अव्याप्ति-अतिव्याप्तीचे दोष या ग्रंथांत शिरले असणें स्वामाविक आहे. त्याचप्रमाणें एका वर्गाच्या बांधीव मुदतींत सारें लेखन व मुद्रणाहि हातावेगळें करावयाचें असल्यामुळे धाई-गदींच्या चुकाहि बऱ्याच लपलेल्या असतील. त्या कोणा सहृदय वाचकानें सदय बुद्धीनें मला कळविल्या, तर पुढील आवृत्तींत मी त्या दूर करीन.

‘ महाराष्ट्र साहित्य परिषद ’ आणि ‘ स. प. कॉलेज ’ या दोन्ही संस्था मला अनेक दृष्टींनी ‘ जवळच्या ’ असल्या-

मुळें त्याच्या चालकानीं त्यातील संपन्न प्रय—मग्नहाचा उपयोग मला मुक्तहस्तानें करू दिला, याबद्दल मी त्याचा ऋणाईत आहे त्याचप्रमाणें सौजन्यपूर्ण स्वभाव व सौष्ट्यपूर्ण मुद्रण याचा लाभ, 'आनंद मुद्रणालयाचे' मालक श्री. य. गो जोशी यांनीं मला दिला म्हणून त्याचाहि मी ऋणी आहे. सुविध व कलादृष्टीचा मुद्रक असल्या म्हणजे उपाईचें काम रिती सुव्यवस्थित व सुखदायक होतें याचा जणु वस्तुपाठच त्यांनीं मला दाखविला.

मराठी साहित्याच्या पुलकागेंत वर्षभर फिरत असताना मला जो निर्भेळ आनंद येवेल्ले लाभला, तोच या प्रयास मी अर्कव्यापारें साठवून ठेवला आहे. तो रसिकानीं मनसोक्त लुटावा ही माझी इच्छा. असा असंख्य साहित्यानंद देणाऱ्या लेखकवर्गाला मी कृतज्ञतापूर्वक वंदन करतो आणि माझे हातून कळत-नकळत अधिक-उणें पडलें असल्यास त्याची नम्रता-पूर्वक क्षमा मागतों. त्या थोरथोर साहित्यिकांना, "तुम्हा सज्जनाचें केलें । आकळुनि जी मीं वोळें ।" या आद्य कवि-राजाच्या विनीत शब्दांनीं विनवून मी त्याच्या साहित्यानंदाची स्मृति चित्तात धोळवीन धोळवीतच या प्रय-लेखनाला विराम देतो

महात्मा मासिक कार्यालय, }
 पुणें २
 ता १ एप्रिल १९५३ }

दा न शिखरे

अनुक्रम

नाटककार

पृष्ठ

१. अण्णासाहेब किलोस्कर	१- २५
२. गो. घ. देवल	२६- ४९
३. श्री. कृ. कोल्हटकर	५०- ७६
४. रा. ग. गडकरी	७७- ९६
५. आचार्य अत्रे	९७-१०८
६. कृ. प्र. खाडिलकर	१०९-१५६
७. न. वि. केळकर	१५७-१७०
८. वामुदेवशास्त्री खरे	१७१-१८५
९. भा. वि. वरेरकर	१८६-२०४
१०. मो. ग. रागणेकर	२०५-२१६

लघुनियंधकार

११. प्रा. फडके	२१७-२३५
१२. वि. स. खाडेरकर	२३६-२५१
१३. य. गो. जोशी	२५२-२७५
१४. ग. ल. ठोकळ	२७६-२९४
१५. सौ. मुकाबाई दीक्षित	२९५-३१२

लघुकथाकार

१६. प्रा. फडके	३१३-३३६
१७. वि. स. खाडेरकर	३३७-३६७

[मागे]

१८. प्रा. अनंत काणेकर	३६८-३८३
१९. डॉ. दाडेकर	३८४-४००
२०. मौ. कुसुमानती देशपांडे	४०१-४१२

चिंतोदकार

२१. श्री. कृ. कोल्हटकर	४१३-४४५
२२. रा. ग. गडकरी	४४६-४६५
२३. आचार्य अत्रे	४६६-४८७
२४. प्रा. चि. वि. जोशी	४८८-५१२
२५. कॅ. गो. गं. लिमये	५१३-५२४

आधुनिक कवि

✓ २६. केशवमुत	५०५-५६१
२७. गोविंदाप्रज	५६२-५९३
✓ २८. राजशिव तात्रे	५९४-६१५
२९. याल-शिवि	६१६-६२७
३०. बा. भ. घोरकर	६२८-६३६
✓ ३१. रे. टिळक	६३७-६६०
३२. वॅ. गावकर	६६१-६८४
३३. माधव जूलियन्	६८५-७०३
३४. राजशिव गगर्वन	७०४-७२६
३५. कुसुमाप्रज	७२७-७४४

आण्णासाहेब किलोस्कर

महाराष्ट्र नाट्य-कलेचा मोठा भोक्ता आहे. नाट्य-गृहाचा कानाकोपरा धूपाच्या मुगधानें दरेकळू लागल्या कीं, महाराष्ट्रीय प्रेक्षकांचा जीव धुंद होऊ लागे, नाट्य गृहाच्या नीवेंत घगून आपण जणू काहीं एखाद्या

मोजेच्या सफरीवर निघालों आहोंत आणि नवे नवे आश्चर्यकारक प्रदेश पहाणार आहोंत, अशा आनंदांत व उत्सुकतेत प्रेक्षकांचीं मनं गुंग होऊन जात. नाटकाची पहिली घंटा घणघणू लागली म्हणजे त्यांच्या अतःकरणात हपांचे सहज नाद उमटत. दुसरी घंटा वाजू लागली म्हणजे, 'आता आपणास पहाययास नाय मिळणार? ऐकाययास काय मिळणार?' अशा उत्कं-
ठेची फुलपाग्यरें त्यांच्या हृदयात उद्-
त्थगत, आणि ती तिसरी घंटा !—

अस्त्राउद्दिनाची रत्नसंगणरांची गुहाच दृष्टीस पडणार अशा भावनेनें मारा प्रेक्षकधुंद एक होऊन रंगभूमीकडे टक लावून पाहूं लागे. पहिल्या रेशमी-बिया भरजरी-पद्म जमजमा हळूहळू चर जाई, तसतसे श्रोतृ-
वृंदाचे डोळे जिशमेनें उमलत जात. मित्र रुचीच्या मये जनाना संतुष्ट करणारें नाटकास्तकें यशस्वी साधन दुसरें कोणतेंच नसेल !

महाराष्ट्राची नाट्य-भूति

मुमारे शहर येथे नाट्यमलेनें महाराष्ट्रामर निळक्षण मोहिनी घातली

होती-रंगभूमीने रसिकवर्गाला अक्षग्न घेऊं वेलें होतें. इतकी जोड, इतकी जादू, महाराष्टीयावर दुसऱ्या कोणत्याच कलेनें टाकली नसेल. मगीज विद्यार्थी-दुसऱ्याकडे वारानें जेवणारे-पण तेहि आपलीं शाळेची पुस्तकें विकून 'सौमद्र' नाटक पहावयास जात. पुण्या-मुंबईसु 'स्वयंवर' लागलें रे लागलें कीं, दूरदूरच्या रसिकाच्या सुडीच्या सुडी रेल्वेच्या स्पेशल गाडीनें जात. द्रवज लोकाना जमा मित्रेटचा नाद, तसा मराठी माणसाना नाटकाचा. आग्नी आरभी धार्मिक आचरणाचे व त्रेड कलेचे नट रंगभूमीवर चमकत होते. त्याच्या अगावर बहुमोल वस्त्रें व मोत्या-मोत्याचे गंगेसुरे दागदागिने लखलखत जसत. आणि नाटकमंडळीचा मर्म जामानिमा एखाद्या मस्थानिसात्तारखा असे. बडोदें, इंदूर, कोल्हापूर वगैरे सस्थानाचे कलाप्रेमी अधिपतिहि नाटक मंडळ्याना आश्रय देत. त्यामुळे मराठी नाटकाची छाप एतदूर समाजावर कमालीची पडलेली असे. लो. टिळकप्रभूत राजकारणी पुढाऱ्यानीहि 'किलोस्कर नाटक मंडळीच्या' पहिल्या जाहीर पत्रकावर आपल्या सत्पा केल्या होत्या 'सौमद्र' नाटकाच्या भरतनाट्यात आण्णासाहेब किलोस्कर रंधरापाशीं अग्नीच प्रार्थना करतात कीं, 'प्रजाजनीहि स्वयं करत आत्मदेशोन्नति.' नाटयसेवा हाहि देश-सेवेचाच एका भाग होऊ घवनो हे पुढें खाडिलकरप्रभूतीनी सिद्धच केलें.

नाट्य-कलेची गंगोत्री

मराठी नाटयकलेचा जन्म १८४३ साली झाला. त्यापूर्वी गोंधळी किंवा गुरुप्पी ही एक एक व्यक्ति, निरनिराळ्या मोगे घेऊन, लोकांचें मनोरंजन करीत असे. पण सांगलीचे श्री. विष्णुदास भावे यांनी अनेक पात्रावर उभासलेले 'मीतास्वयंवर' नाटक तेथील श्रीमंत राजेसाहेबां-समोर १८४३ सालीं करून दागविलें तन्हा प्रेक्षकांना शोषडीतून उठून राजसादयान रहावयास गेल्याइतका आनंद झाला असेल. पण मराठा नाटयगंगेची गंगोत्री म्हणजे आण्णासाहेब किलोस्कर हेच मानले जातात. त्यांनी नाटयकलेला सर्गांत कलेची मुद्रा जोड मिळवून दिली त्याच्या

‘शाबुतल’ व ‘सांभट’ या प्रयोग नाटकात अभिराव पदे भरलेली आहेत. आणि ती पदे गाणारे नट भाऊराव कोल्हटकर मिया मालगधर्व यासारखे अल्लोकिंग असले म्हणजे मग तर काय? मगच रात्रभर नाटक चालून पहाट पटपटण्याचे धेळीं तें सवे. जगाशातील तारांची मीडा, तसाच रंगभूमीवरील नाटकाचा खेळ-सूर्यास्तापासून सूर्योदयापर्यंत अगड चाललेला व रसलेला. आपल्या मजुर तानाची रेशमी जाळीं रसिकावर फेकून व त्यात त्याची मने बांधून घेऊन मालगधर्वसारखे जैविक नट जणू काही उच्च अस्मानात त्या मनाना विहार करावयास सोडतात. जाण्यात पडलेली वस्तुतर परमाची पटपट करीत आनंदाने घरी परत यावीत, त्याप्रमाणे प्रेक्षकांच्या टाळ्याचा कडकडाट नाट्यरहातील कानाकोपऱ्यातून, मालगधर्व अभिनयाच्या सीमेवर-अथवा सर्गातातील समेक-भाले की, होत असे.

अगदी आरंभी, पूर्वीच्या ऋतूप्रमाणे रंगभूमीवर सोग घेणाऱ्या नटाम समाज हीन लेखीत असे, त्याच्यावर ग्रहिराग घालत असे, काही काही वेळा त्यांना भोतनाच्या भर पत्तीतूनहि उठविले जात असे परवापरवा पर्यंत नटाला रद्दावयास जागा किंवा लग्नासाठी मुलगी मिळणे मुष्कील होते. पण नटाचे गुणग्रहण करण्यात, त्याचे गोडवे गाण्यात, त्याच्या आवडी निवडी ऐकण्यात मात्र जो तो पुढे जमे

संगीताची वाटणी

नाटकातील सारीं पदे गाण्याचा मत्ता पूर्वी एकट्या सूत्रधाराकडे असत तसाच वेडावाकडा क्रमादि विनोद करून ओल्याना हसविण्याची कामगिरी विद्वपराकडे असे. नाटकाचे कथानक एखाद्या पौराणिक आख्यानावर उभारलेले असे त्यात देवपार्ती व राक्षसपार्ती असत आरंभी मोगवर वसून येथे नाचत सरस्वती प्रवेश करी. आणि मग श्रीगजाननमहाराज अवतीर्ण होऊन, “वत्सा, तुजप्रत कल्याण असो” असा आशीर्वाद सूत्रधाराला देत असत व त्यामुळे (१) पुढील नाट्यभाग निर्विघ्नपणे सिद्धीस जाई. त्रिलोकेकर यांनी सूत्रधाराचा गाण्याचा मत्ता रद्द करून

निरानिराव्या पात्रांना वदे नाट्य दिशी आणि 'न-दमयन्ती' नाटक १८७९ मधील रमिकनाना सादर केले. पण नवीन नाटकांची परंपरा नव परंपरांचे श्रेय किलोस्कराकडेच जाते.

नाटकाचा नाट

त्या वर्षी मराठी नाट्यरंगेचा अन्तार हांग, त्याच वर्षी किलोस्कराचा जन्म झाला. ज्येष्ठ पांडुरंग किलोस्कर याचा जन्म ता. ११ मार्च १८४३ रोजी देवगाव जि. घाटील मुल्गु गावी झाला. १८६३ साली आणा शिक्कासाठी पुण्यास आले, पण त्यांचे चित्त गाळेपेक्षा नाटकाकडेच अधिक असे. नाटके पहाणे, नाटकांसाठी वदे रचून देणे, या कामातच त्यांचा वेळ अधिक जाऊ लागला. याचा नोभटा त्यांच्या घरापर्यंत पोहोचला. तेव्हा वडिलांनी १८६३ साली, मुद्दाम नाणवे पाठवून आप्णांना पुण्याहून परत घरी आणले. देवगाव येथे त्यांनी शिक्षकाची नोवरी परवरला. पगार पच्चीस रुपये होता. जाठ वगे शिक्षकांचा वेधा त्यांनी चालविला. या अर्थीत नाट्य महत्त्वा व वातनकार याच्यासाठी त्यांनी पच्चीस आख्याने रचून दिली. शिक्षकांचा कटाळा आला म्हणून ते पोलिस खात्यात शिरले आणि जमादारीचा वीट जाला म्हणून रेडिह्यू कमिशनरच्या कचेरीतील कारखुनी त्यांनी पतकरली.

रंगभूमीवरील नवयुग

किलोस्कराच्या मनाचा एक पला-बिलासाकडेच मदैर असे. संगीत ऐकण्यात व नाटके पाहण्यात त्यांना खरा आनंद येते. वयाच्या तेविसाव्या वर्षी त्यांनी 'मरतवाक्रीचेनक मटळी' स्थापन केला. तिसाव्या वर्षी त्यांनी 'श्रीशांकर दिग्विजय' नावाचे एक गद्य नाट्य लिहिले. नंतर जेवू नाटके पाहून मराठीत संगीत नाटक लिहिण्याची कल्पना त्यांना मुचली. ता. ३१ जानेवारी १८८० रोजी, वयाच्या सव्विसाव्या वर्षी, त्यांनी एका महान्याचा हात धरून, संगीत रंगभूमीवर प्रवेश केला— कालिदासाच्या 'शाकुन्तल' नाटकाचे चार अंक मराठीत भाषांतरित

वरून, त्याचा प्रयोग त्यांनी रसिकाना दाखविला. तो 'नयनयल नयनो-
त्सन' पाहून रसिकांचीं मनं गारींगार झालीं. नाटकात संगीत
घातलें आहे असे म्हणण्यापेक्षा, संगीतात हे नाटक असविले आहे, असें
म्हणणेंच योग्य ठरेल. त्यातील पदांची संख्या १९८ आहे. "पंचतुड
नररडमालधर" हे सूत्रधाराचें पहिलें पद कानावर पडताच पुण्यातील
'आनंदोद्भव' नाट्यगृहाच्या तिन्ही मजल्यावर दाटीवाटीने जमलेल्या
प्रेक्षकांना वाटलें, 'मराठी रंगभूमीवर आज नवयुग मुरू झालें !'
नाटकाची सगळीं त्रिविधे जमोदरच संपलीं होती. सगल्या महाराष्ट्रात
किलोस्तराच्या कीर्तीचे चौघडे झडू लागले. "संगीताचा इड किंग
नर्भीचा चंद्र" अशी स्तुति-मुमनें कटावानन आणि पोवाड्यातून त्याच्यावर
उधळली गेली.

पाच वर्षांतील कामगिरी

पुढीं वर्षा त्यांनी 'शाकुन्तला'च्या पुढील तीन अकांचे भाषांतर
केलें. आणि १८८२ सालीं तर अशी एफ संगीत स्वतः नाट्यकृति
निर्माण केली कीं, तिचें गौदय जाजमितालादि टपटपीत राहिले आहे.
ती कृति म्हणजे 'सौभद्र'. हे सुंदर-मुसुमार पुष्प रक्षाच न कोमेवणां
आहे. लक्षावधि रमित्र-भृंगानीं त्यानीं मध मितीहि टुटण तरी अजून
तो अधय्य आहे-अरीट आहे. सौभद्राचे तीन अंकच प्रथम पूर्ण करून
त्याचा प्रयोग रंगभूमीवर दाखविण गेला १८८४ सालीं आण्णा
साहेबांनी 'रामराज्यविषय' हे नाटक रंगभूमीवर आणलें. त्याचेंहि
तीन अंकच लिहिलेले होते. 'शाकुन्तला' प्रमाणें चाहि नाटकाचे उगलेले
अन त्यांनीं पुढ लिहिणें अणत, पण मृत्यूनें त्यांना तशी सयट ठेवली
नाहीं. १८८५ सालीं त्याच्या आयुष्यावर काळानें अगेरचा पडदा
टांगला. त्या वेळीं महागाष्टातील सारा रसिकरंग हळहळला. "जाम्ही मेळो,
द माय मराठी भाषा जियत अमेपर्यंत जियत राहणी !" अमे आत्यंतिक
शोकाचे व वांतुकाचे उद्गार त्याच्या वडिलांनीं काढे. त्याचेच पडमाद
छापीं फझामेमां जत करणान उठत हाते. जयना वान वर्गात, जेवळ

अडाच नाट्य लिहून नाट्यसुधीत मावि करणारे किलोस्कर हे महाराष्ट्रातच काय, पण उडुवा मय जगात जसामान्य होत ! ते स्वतः काय, दगध, पाच्या भूमिका उदात्तपण करणारे नटदि होत

भाषातऱाचे गुण दोष

“ तुझ्या मधुरगानाच्या नादें चेडावुनि हा गेला ” अशी स्थिति किलोस्कराच्या संगीतानें महाराष्ट्राच्या रसिकरुग्णांची रुग्ण सोडती. पण केवळ ‘ मधुर गान ’ हेंच काहीं आकुतलाचें आरुपण नदें “ खळ चानला घेधर ररें ” अशी जी प्रशंसा नटी करते, ती यथार्थच आहे. दधीन्द्र कालिदासाचें कथानर मराठीत आणणें हे क्तिती अवगड काम एना नाट्योतील अत्तर दुसऱ्या नाट्यांत ओतण्यासारखेंच ! नन्धेंच वास उडून पाणी राहायपाचें ! पण आण्णासाहेबांनीं भाषातरात मूळचा मुगध कायम ठरला आहे भाषातर करताना त्यांनीं मुख्य लक्ष ठेवडें आहे तें मुबोधपणानर. गथ काय नि पथ काय, सारें साधें—नापें करणानर त्याचा भर त्यामुळें क्वचित् ‘ श्रुतेनापि ’ यातील ‘ अपि ’ चा जोर नाहीसा झाला असून, कोडें च्छस्यदीर्घाची ओडाताण झाली असेन, तर कोडें काडें ‘ तय्यार, ’ ‘ गासा, ’ ‘ पाक्या, ’ ‘ कमा केला, ’ ‘ काय केच्या हरणार्चा मना, ’ ‘ तया मनि वारड्या ’ इत्यादि नीरस शब्द पणामजें गुगल गेले असतीन, पण उद्दरीत सरं नाट्य मुगम, मधुर व जायजर अनेच झालें आहे

शाकुतलाचा नाजडागा

अयात शाकुत नाट्याच्या मद्र कया उत्तचें श्रेय काहीं किलोस्कराचें नदें तें जाद कालिदासाचें चमा आग्याचा तानमहा मय चगाग शिपरनेचा उत्कृष्ट आदग वाग्नो, तमेंच कालिदासाचें शाकुतल नाटक रगिताना गलित कृतीचा मुगण—कळम भागतो ‘ नाट्यात शाकुतल, त्यात चौथा रर व त्यातदि चार श्लोक ’ अशी रम्यग्याची चदती श्रेणा मय रगितानी एवमुग्यान नाय केला आहे चमेंच क्वनि गटे याला तर

शकुंतल नाटकात 'स्वभू-मगम' च आढळला व तो आनंदाने नाचू लागला. रविवर डॉ. दागोरप्रभृतींनी शकुंतलातील आध्यात्मिक सौंदर्याचा गुंत गतिना उघडून दाखविला अशा या सर्वश्रेष्ठ नाटकाचे मूळचे जे जे गुण जमतील, त्या सवाच श्रेय कालिदासाकडे सहजच जाते. पण त्या राजकन्येला मराठी मुलखात आणताना किलारकरांनी तो राजगृहार चढविला, तोहि उची व कलासुसरीचाच आहे. भावाभांशडे अवधान ठरून भाषांतर करण्याचे धोरण किलारकराच आहे. भाषांतर ही अस्सल श्रवण वृत्ति घाटाची असं सरस लेखन त्यांनी केले आहे-आणि तेच या मोठे आहे यामुळे भाषांतरातील पुष्कळ पदे महाराष्ट्रीय रसिकांच्या जिह्वाप्रावर नर्तन करीत आहेत, आणि त्यातील काही काही चरण तर, सुभाषिताप्रमाण रिचा म्हणीप्रमाणे, घराबरात रायनामुलाच्या तोंडी खेळत आहेत

भाषांतराचे कसब

शकुंतलची प्रथम दृष्टिभेट होताच राजा दुष्यताच्या मनात कोणती भावना चमकून गेली, याचे वर्णन करणारे पद पहा. "किती मधुर रूप नारि याचे । मम नष्ट धन्य अजि साचे ॥ नृपमदिरी यापरि कैचे । वन हरी सर प्रगेच ॥ किती यणु येईना याचे । ह्या परता फामि न याचे ॥ हळु हळु चमकति गोंतुनीया । विगुहता तया या नृपिना ॥ भाग्योदय याचा ॥" यातील 'वन हरी मत्व प्रगेच,' हे भाषांतर एवढेच सरस पाल नाहे आणि म्हणून ते सुभाषिताप्रमाण सरस चलन पावले आहे

शकुंतलेसारंगी लापण्ययुक्ती युक्ती, पण तिने वारण रेही होती व्रथाचीं पडले त्यामुळे तिच्या सौंदर्याला काही हानि पोचली हाती काय । राजा म्हणतो, — 'सैराळे युक्त पवन ते शामते ॥ आशिमानी लाठनाची बहु शोभा दीसते ॥ तैसी ही बहस्पाने मिति नामी वाटत ॥ नातीच्या सुदराना काहीही चालते ॥" यातून शेरटची ओळ ज्याने गुणगुणदी नारी, अमा रमि महाराष्ट्रात निरळा

महजरम्य गद्य

साय गय भाषांतर येतडे तरी किन्मोम्बर ते किती सहजरम्य रीतीने

करतात, याचा नमुना पहिल्या अकातच दृष्टीम पडतो. शत्रुनेच्या मुन-
कमावर शेष घालणाऱ्या भुग्याचा घात होत असताना, तिचा आपल्या
सनीशी झालेला सवाद ऐकण्यासारखा जाहे.

शत्रुतला—[घाबरून] मेल्लानो, मोडवा ग सोडवा ! पहा या दुष्ट
भुग्याने कशी माझी पाठच घेतली आहे.

प्रियदा—[हसून] अग आम्ही मोडणिगार कोण ? दुष्यंत राजा
ह्या मार. कारण तपोवनातली सडटे राजांचे दूर कगवयाचीं.

राजा—आता ही वेळ पुढे जाण्याला पार चांगली आहे. हा भिऊ
नवा, भिऊ नरा—जरे, पण मी राजा आहे असे ओळखून त्या निचकतील.
बरे, त्यांना काही तरी सांगता येईल.

शत्रुतला—[दोन पायले जाऊन, पाहून] राव इकडेहि आला.

राजा—[त्वरेने उगळ जाऊन] हा खरदार, दुर्जनाचा शास्त्रा पौरव
राजा प्रथी पालन करीत असता, कोण रे तो दुष्ट या मुनि—कन्येला राम
देत आहे ?

भ्रमराच्या नावडीनून मुटलेली शत्रुतला दुष्यंताच्या पाशात अडकली.
तिच्या मंत्रिनिनी राजाची चाकरी कोणत्या गौरवपूर्ण शब्दांनी केली,
जाणि त्यानेही शत्रुनेच्या भावना रसा उचरवून आल्या याच वर्गान
पुढील चार वाक्यात केले आढळत,—

“ अनमूया—आपण उत्पन्न होऊन कोणत्या राजाचा वध शोभनि ?
आपण इकडे आल्याने कोणत्या देशातले लोक आपल्या विरोग—दुःखाने
भुग्त आहेत ? जाणखी या मुकुनार देहाला या तपोवनात येण्याची पोटा
कमाराविता दिली ?

शत्रुतला—मेऱ्या भेड्या मना, व्यर्थ तळमळू नको ! तुला ज पाहिजे
होते तेच अनमूनेने निचारले

राजा—[आपल्याशी] आता मी नाव सागाव तरी कम, जाण
तुमच्या तरी वसे ? बरे, असे सागावे मुर्लाचे समभूत घालण्याचे काय
जड आहे. [उगड] मार, जाला पौरव राजाने धमाधिकारावर नेमला,

तो मी येथल्या तुमच्या क्रिया निर्विघ्न चालल्या आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी येथे आलो आहे.

अनसूया—तर मग ह्या आगमनाने जागृही मनाय शालो. ” यातील ‘सनाथ’ या शब्दावरील श्लेष रिती मीवेचा आहे !

पात्रोचित उपमा

शकुंतलेचे मन दुःखताणने झमले हे योग्यच झाले असे पदविषयामाठीं तिला राजेशी निमर्गातील उपमा तिची मैत्रीण देते

“ प्रियमदा—[मोठ्याने] गिडे, हिचे मन त्याच्यावर गेले हे ठीकच आहे. महानदी नमुद्रालाच जाऊन मिळायचा, पालरीने भगलेची मोति याची बेल जाव्याच्या हाडाने चढली तरच शोभते.” त्याचप्रमाणे या ‘समसमा सयोगाची’ सार्थकता कवचरूपी आपल्याला शोभेल अशा भाषेनेच व्यक्त करतात. “ तिला बाजारी मोठ्यानी घेऊन मोठ्या प्रेमाने म्हणेल,—“ रे, ज्याप्रमाणे वज्रमानाचे डोळे बुराने भरले अमतादि त्याच्या हातून जमाच्याच मुखात जाणुनि पडावी तसे हे मुदैनाने झाले ”

विनोदपूर्ण संवाद

शकुंतलेचे मन दुःखताणने कसे आढ घेत होते, याची रूपना पुढीं पदावरून येते. “सत्ये अनखे थात त्रि जाई ॥ येने मी अशि का घाई ॥ स्तला दर्मावूर माझ्या पाई ॥ मजला तो दु राद होई ॥ साडी मोराडीत गुतुन जाई ॥ मोटभिते तोनरी राही ॥ ” ही झाली शकुंतलेची जवस्थ्या. आणि राजाची ? “ हिला पाहताना माझ्या डोळ्याची पापणीमुडा लग्नाय्याची विनरते ” असे तो म्हणतो पुढे आपला विदूषक बालाहि हान्व अभिप्राय तो कळवितो. त्या वेळचा त्या दोघाचा संवाद रिती विनोदपूर्ण आहे पहा

“ राजा—गड्या पारच बघण्यालाय अशी वस्तु तू पाहिली नाही, म्हणून तुझ्या डोळ्याचे काही सार्थक झाले नाही. व्यर्थ रे व्यर्थ !

विदू० — महाराज, आपण तर माझ्यापुढेच आहा, आपली दुसरी सुंदर वस्तु तू कोणती ?

गजा—अरे, आपली माणतें सर्वांना सुदरच दिसतात, पण या आश्रमास अलंकारभूत ची शकुंतला, तिच्याविषयीं माझे बोलणें आहे. ”

याच विनोदाची वार वर रेचण्यामाग्रीं दुसऱ्या अमाच्या शेवटीं राणा विदूषकाचीं उपहासानें बोलतो. विदूषकाला राजधानीरडे परत पाठविण्यामाग्रीं तो त्याला विनोदानें म्हणतो,

“ विदू० — मित्रा, मी राक्षसाला भिणारा म्हणून मला एरंडमालाच नगराला पाठवितोस होय ? ”

राजा—(हसून) जे, जे, तुम्ही वेरवे गंग, तुम्हाला भिने म्हणतो नेण !

विदू० — तर मग, राणाचा भाऊ जमा डीलान जातो तसा मी जाईन; त्या मादया पहिल्या तडावर उमून नाहीं जायचा.

राजा तसेचनाला पीडा होऊ नये म्हणून सगळें सैन्यच तुझ्या गोरर पाठवायलाचें आहे. मग हया त्या झेलान चा

विदू०—(आपल्या पाटावर आपणच हात धोपट्टन) शानम, मी आन घुमराव घालें ”

करण रसाचा उद्भव

शाकुन्तल नाटकाचा गायक म्हणजे चौथा अर. कालिदामाच्या मर्त व्याघ्रहर्तीचा हा मेघमणी. करण व यत्नच या रसाच्या गंगावमुनाचा संगमच तो. करणामारण्या विरक्त तपस्व्याच्या हृदयातहि काल्याकालव करणारा कन्या-विशंगाचा तो प्रसंग मग शकुन्तेची, तिच्या मर्याची, तिच्या हरणाची, मैनेची, पार वाय, वृक्षाची-वेगीचीहि, काय अवग्या झगती जमे ? एक महारुचि कालिदामच तें यत्न रस शक्य. त्या आश्रमाचा निरोप घेताना शकुन्तला निवळ होऊन म्हणते, “ अनि वेवड्या, लाभचि हा मनतेचा, मन होय तुमच्या करिचा ॥ रतु दारिद्र्येन प्रेम मिग्नर अपुलें, परीं नाहीं जतर पडते ॥ प्रतिदिग्गीं योमल करिंनी, येणावणी जाता वैची ॥ त्या जायेचा लेश न उरला माचा, शोक न जाय मनचा ॥ ”

कणरसाला पोषक अशीच शब्द-योजना या पदाची किलोस्करानीं केलेली आहे.

सृष्टीची समरसता

शकुंतला सासरीं निघाली, तेव्हा आश्रमातील वस्तुजाताची अवस्था काय झाली, हें प्रियंवदा तिच्या सागत आहे, “गटे, हें तपोवन ओडून चाललीस म्हणून तुला एरुटीलाच गार्ड वाटतें असें नको समजू; तुझा आता विरह होणार म्हणून सगळ्याचीहि अवस्था तुझ्या-सारखीच झाली आहे. पद्मा, हे हरिण कसे तोंडात घेतलेल्या दर्भाचा बांस परत टाकलाहेत, बेलीदेखील अधुर्विदु ढाळल्याप्रमाणे टपाटप पिरलेलीं पानें गाळीत आहेत.”

आपल्या आवडत्या लतेला संभाळायचास शकुंतलेनें आपल्या दोघा मैत्रिणींना सांगितलें, तेव्हा त्या मैत्रिणींनीं विचारलेला एक एक कण प्रश्न फारच हृदयस्पर्शी आहे.

“शकुंतला—(सग्न्याकडे बघून) सग्न्यानो, हिला आता मी तुमच्या ओटीत घातली आहे.

दोघी सग्न्या—पण वाई, आम्हाला कोणाच्या ओटीत घातलें आहेस ? (रडूं लागतात) ”

तिच्या मागे मागे जाणारा व तिचा पदर ओडून धरणारा हरिण पाहताच शकुंतलेचे हृदय उच्चरचून आलें, आणि त्यानून पुढील आर्त उद्गार निघाले,

“जाई परतोनी, राळा, जाई परतोनी ॥ निन्दुर मी तुज टाकुनि जाते, येथि यशाला माझ्या मागोनि ॥ ध्रु ॥ जन्मताच त्वय जननि गेली सोडुनि तुज या तपोवर्णी । मीच पाळिलें लाट करोनि, काहि न अडलें कीं तुझ । गेलें जरी, काय उणें तुज, सामाळतील चाया तुजवागुनि ॥ ”

सर्प सृष्टीशीच शकुंतला समरस झाली होती. तिच्या गृध्वांनीं आणि लतांनीं रेशमी यंत्रे व दागदागिने दिले—कुत्र्याच्या रूपानें अधु गाळलें. आणि खपत्ती कण्वदि भरल्या अंतःकरणानें व गदियरच्या कडांनं म्हणूं लागले,

“ जाते की मम शकुंतला ही आजचि पतिसदना ॥ उत्संडेनें नालिन
तुटेंतें हरहुर लागे मना ॥ घु० ॥ गहिवर दाटे कटि कसा ये राण्णदर
नयना ॥ चितेने जड दृष्टी हात्या काहिन वदनेना ॥ मी वनगसी रनेहि
हिन्ना पण प्रियोग साहनेना ॥ न कळे बैसे गृहस्थ सोगिती कन्या-
विरहाना ॥ ”

अनुभवाची सार्वत्रिकता

महर्षि कणाचे डोळे अधूनीं डबडबले हे यात्सल्याचें स्वरूप पाहून
शकुंतलेचें कोमल हृदय तुट्ट लागलें. ती आपल्या प्रेमळ पिताला, स्वतःचें
हुताश्रम आयकून म्हणते, “ तनु ही सुकली अधिच तपानें ॥ पाहृगताहि
आलि तपानें ॥ त्यानुनि वा माझ्या चितेनें ॥ कष्टि मना होठ ॥ १ ॥

एषानें दुसऱ्याचें सात्यन करावें आणि तें करतानाच आपण हुताश्रम
लागावें—दुसऱ्याच्या डोऱ्यातील अश्रु पुमता पुसताच स्वतःच्या डोऱ्या-
तच आसतें तपारार्थीत, असा हा प्रेममूलक विरहाचा प्रसंग । गृहीच्या
पाठीवरील कोणत्याहि स्थळी आणि इतिहासाच्या पानावरील कोणत्याहि
काळी अनुभवास येण्यासारखा हा निःशाल्याधित प्रसंग । त्याची पत्रिका
(Appeal) सांगितल व शाश्वतची आहे.

शकुंतलेला गंगातीर्ष घेऊन कणाचे शिष्य दुष्यताच्या राजधानींत गेले
तेथे एक शिष्य सज्जनाचें वर्णन करताना पुढील सुभाषितप्राय निद्रात
सागतो “ नम्र होती पलभारे तक्षर सारे । लडनि वेती मेघहि त
नवजलभारे ॥ उदयिं साहू लीनाचि ते निजाचारे ॥ सपनाची पेशि
ही रीति मा रे ॥ ”

कल्पना—शक्तीचा विलास

शकुंतला आश्चर्यात विव्हांनें निमग्नरु अवताना दुर्गामानें तिला शाप
दिला, त्यामुळे राजानें तिला ओळखलें नाहीं—स्मिहना तिचा धिकाग्व
केला तेव्हा ती अपमानित आर्य—स्त्री विवेचप्रमाणें कडाटन तथून अदृश्य
शाली या प्रसंगानें स्मरण पुढे टाकून राजाला जेहा झालें, तेव्हा त्याची

स्थिति एताद्या अपराधी माणसाप्रमाणें कशी झाळी, हें पुढील पदात सांगितलें आहे 'माझें हृदय पोळत धैर्य गळत सर्व दिसत दृश्य मला रे ॥ मुनि दरडामुनि कथित रहा एय पीर मागें ॥ मग दीन नेत्रि मजचि वधे जथुच्या वियोगें ॥ मज रे, तोचि नेत्र टोचितसे, हृदयिं जसा माला' इद्रानें आपल्या साहाय्यासाठीं दुष्यत राजाला स्वर्गलोकीं बोलाविलें. तेव्हा, जानाशादन टगावरून रथात बसून जाताना दुष्यताला जो अनुभव आला, तो आजकाल विमानादन संचार करणाऱ्या कोणाहि माणसाला पटण्यासारखा आहे. त्या अनुभवाचें वर्णन दुष्यत पुढील शब्दांनीं करतो. "रथचक्राच्या जारावुनि । चातकपथी जाति उडोनी ॥ अश्वशरीरी मौदामिनी । ललललती ॥ कैमा ॥ १ ॥ पूर्ण जलानें जो का भरला । ऐसा मेघाचा दग आला ॥ त्यावरुनी अमुचा रथ गेला । धावा या भिजल्या ॥ २ ॥" जमिनीवर असून नाटक लिहिणाऱ्या, कालिदासानें अतिरिक्तातील प्रमासाचें हें जें सूक्ष्म वर्णन केलें आहे, तें त्याच्या फल्पना-बिलासाचेंच फल म्हणता येईल.

स्वर्गातील मारीचाश्रमात शकुंतलेचें दर्शन दुष्यताला अवलपितपणें होतें. त्याआधीं तिच्या मुलाची भेट होते. त्या बालकाचें वर्णन दुष्यताच्या मुखानें कालिदासानें जितक्या कोमलतेन केलें आहे, तितक्याच बहारीनें त्याचें भाषांतर किलोस्करानीं केलें आहे ते असे — "निष्कारण हस्ताना दिसती मुकुलदत हे याचे ॥ सर्ग वर्ण ते स्पष्ट न उमटती मधुर धोल ते ज्याचे ॥ ऐसा बाला अर्फी घेउनि रज त्याच्या अगाचे ॥ लागुनि वसनें मळती त्याची तेचि धन्य दैवाचे ॥"

सौभद्राचा सौरभ

पंचरक्ताचा मिठी जेवणाराच्या तोंडाला तसली म्हणजे त्याला रमण पदार्थाची वासना होते. शानुसलत नाना रसाची गोडी साठविलेली आहे. त्या 'पमातातें सेवुनि विटळें', त्याची भूक पुन चेतविण्यासाठीं किलोस्करानीं आपले नव नाटक 'तिरयचि केलें.' तें नाटक म्हणजे सौभद्र. भाषांतराच्या पागुळगाडा सोडून देऊन त्याची ऐक्यणी आता

स्वतंत्रपणे पाऊळे टांगू लागली. कथानकाच्या गंधर्वापासून पदरचना, संवाद-योजना इत्यादी सर्व अंगोपामे किलोस्करांनी आपल्या स्वतंत्र प्रतिभेनेच प्रगट केली. 'अर्जुन-मुभद्रा' विवाहाचे कथानक महाभारतात मूळचे असून, तरी नाट्यदृष्ट्या त्यात किलोस्करांनी इतके पेंफार केले आहेत की, ही त्याची स्वतंत्र कृति म्हणूनच महाराष्ट्रात सुगंधी पुष्पा प्रमाणे मस्तकी धारण केली. विशेष हे की, हे पुष्प कधीहि बोमेजद नाही. गंगा जंगी सतत अधाग वाहत असते, तरी या नाटकाची लोकप्रियता अभंग आहे. आजवर शेकडो नाटक मंडळ्यांनी या नाटकाचे हजारो प्रयोग करून लाखो रमिनांना रिसविले आहे, आणि पुढेहि ते तसेच त्यांना मुन्नीत ठेवील.

शाश्वत भावनाचे चित्रण

'सौमद्रा'च्या या अशीट गोडीचे, अजड लोभप्रियतेचे आणि अक्षय्य यशाचे रहस्य कोणते ? शृंगार, हास्य व करुण या तीन प्रमुख रसांचा उत्कर्ष तर त्यात आहेच, पण तेवढ्याने काही त्याला हे अपमान सौंदर्य प्राप्त झालेल नाही. पौराणिक कथाची पकडच काय, पण आठवणमुझा जाता हळूहळू नाहीशी होत आहे. सर्गातल्या चालीतहि पजारी, बगाली वगैरे दग शिरत आहेत नाट्य लेखनाचे तरहि परंपरेची वगैरे पाश्चात्य बळगावर जात आहे अशा नव्या नव्या घटना नाट्य-सृष्टीत एकसारख्या घडत असतानाहि हे जुनेपुराणे नाटक ताजेतवाने कसे राहतें ? याचे मुख्य कारण म्हणजे मानवाच्या ज्या शाश्वत भावना आहेत, त्या सतृप्त करण्याचे सामर्थ्य या नाटकात आहे हय-शोक, प्रणय-मत्सर, महत्वाकांक्षा-औदार्य, इत्यादि मानवा सार्वत्रिक व सार्वकालिक आहेत त्या खेळ-विषयाची शक्ति शेक्सपियर-कालिदासात आहे आणि म्हणून त्याची नाटके दिक्कालाची रचने सोडून सर्वत्र प्रसार पावली आहेत हीच जादू किलोस्करांनाहि साधलेली आहे कृष्ण-अर्जुन-वलराम किंवा सुभद्रा रमिणी या स्वभाव-रेखा कोठेहि, केव्हाहि पहावयास मिळतील अशाच आहेत. नावे बदलली असतील, पण वस्तु कायम आहेत अर्जुन सुभद्रा

फाय, रोमिओ-ज्युलिएट नाय किवा तैला मजगु काय, - ही नाय गोंण होत, पण त्याची प्रेमाची तीव्रता व निष्ठा अत्यंतिक आहे आणि म्हणून जोंवर मानवी हृदय प्रेमाचे पृथक् आहे, तोंवर त्याच्या कथा मरणा आकर्षक वाटणारच

कौटुंबिक प्रेम-कथा

‘सौमद्रा’चे कथानक मूळचे पौराणिक असले, तरी त्याची मादगा विलोत्करांनी सामाजिक स्वरूपात वेष्टी आहे ‘ही एक प्रेम-कथा आहे—कौटुंबिक कथा आहे असेच प्रेक्षकांना मत वाटत असत आपल्या घरातीलच लग्नाचा प्रसंग आणून पाहत आहोत, त्यात दोन भावांची दान सते पडलेली आहेत, त्यामुळे रंगाला विघ्न उत्पन्न झालेले आहे, तेव्हा नियोजित वराची व वधूची विरहावस्था शिगेस पोचली आहे आणि शेवटी लग्न लागून व ‘नादा सांगव्यभरे’ म्हणून आनंदीआनंद होत आहे, अशी एक नियाची, आपल्याभोंवतीं घडणारी / सुद्धाकथाच आपण लग्नाच्या आरंभात पाहत आहोत, असा नास रसाला होतो आणि त्यामुळे तो त्या नाट्यवस्तूची सहानुभूतीने समज्माहि घेता.

संसाराचे प्रतिबिंब

आता पूर्वीच्या मुकुटाएवजी टापा आणि गथाऐवजी मोटार भाली असेल, पण त्या टोपीखालील टोपें व मोटारींतीत अत करण पूर्वीचच आहे. अर्जुन-सुभद्रेच्या प्रणय-रंगाला जाजव्याहि युव-युवतीच्या अत करणास गुदगुल्या वेत्यावाचून रहात नाहीत. वसंत ऋतूत ‘रमतात युवति चादण्यात पतिस घेडनि’ हा प्रेमाचा गेल्ल द्वाग्ध्रप्रमाणे पुण्यास-व पुण्या प्रमाणेच पॅरिसमध्ये-सर्देव चा अगणार, तसेच ‘रिडक्याचे दाग्याचे पडदे भिजवुनि कोणी गार करी । गुलाबपाणी थड करोनि शिंपेत कोणी गंधिरी ॥ हे वर्णन दिसाओच्या ‘लक्ष्मी-विलास’ मंदिराचे असले, तरी महाराष्ट्रीय रमिनांना ते आपल्याच वराला लागू आह असे वाटे.

“नी हुनार तीहि हुमारी असताना चर्गी एसा। राडलें छेळगें प्रेमें।
 प्रिय बालें एसांमरा’ जसें दृढ भाव-यवन अहुन मुभद्रा यामध्ये निर्माण
 झालेल पाहताच तरुण नर्तक्या नाटकावर प्रथमपासूनच दृग्ग होताना. त्या
 दोघाचा ‘प्रीति तर’ तोडला जात आहे, या संदर्भातच नाटकाचा प्रारंभ
 अमृत्यापुटे प्रेक्षकांची जिजासा मुखानीपासून ताणली जाते. विरह-व्याकुळ
 मुभद्रेच्या मनाची तडपड तरुण प्रेक्षकांच्या हृदयाम जाऊन मिळते. आणि
 जेव्हा मुभद्रा आणि रत्निर्गा या कन्या-वहिनीचा सगळी तुळशीगदावनापुढे
 चालतो, तेव्हा तर प्रियेची स्त्री पुरुषाला घाटते की, ‘अरे, या तर आपल्याच
 समारातील गोपी.’ हा चरगुतीपणा, हा सामाजिकपणा किलोस्करांनी शेवट-
 पर्वात सुरेख मभाळला आहे त्याभाविकता या नाटकात ओतप्रोत मरलेली
 आहे त्यामुळे मारी पात्रे रती गटतात व सारे सगळ सदन भासतात.

या नाटकात पात्रे किती? फक्त पाच गौण पात्रे आहेत तीहि चारच.
 जेव्हा हा नायक असण, तरी त्याचे कर्तृत्व किंवा चातुर्य असे पारसे
 पाहूनच प्रगट होत नाही. जणु काही त्याने आपल्या पराक्रमाने सरोवररी
 चाच मयास घेतला आहे। ‘रत्नागर मुम्ही धीरशिरोमणि’ असा त्याचा
 गौरव मुभद्रा करते, म्हणूनच अजुनाला तूरा मानायपाचें। बाकी सारी
 चर्चे फिरविली जातात कृष्णादत्तन कृष्णाचें वारस्थानी कर्तृत्व व विनोदी
 स्वभाव हीच या नाटकाच्या माधुर्याची शुद्ध किर्ती आहे कृष्णाचें पात्र
 थगळलें तर सौमद्रातील सौरस्य राहते कोठे?

एकनिष्ठ प्रेमाची मूर्ति

मुभद्रेची स्वभाव रेखादि अत्यंत कैमल व रमणीय रेखाटली आहे.
 तिचा जेजनावरील प्रीति अनिवार जमली, तरी ती आपली मर्यादशीलता
 बघीहि सोडीत नाही. तिच्या विरहान्त्येचें शब्दचित्र पारच सारगर्भने
 व कुशलतेने किलोस्करांनी काढलें आहे अजुनावरील आपली निष्ठा
 किती दृढ आहे हें स्वतः करताना ती म्हणते “पाहुनपति जनक जया।
 मत्ता सुती यदुनया। धमे-मीस बाधन जया। नाम विनय जो ॥ १ ॥

अपियलें या शरिरा । तथा लोक धनुर्धरा । न फिरे जरि चराचरा । कठ
चिरियला ॥ ”

ही सुमित्रेची प्रेमनिष्ठा पहात असूनहि श्रीकृष्ण तिला विनोदानें सि-
वितो आणि म्हणतो,

“ ताई, एवढा चातुर्मास सपला, कीं पहिल्या मुहूर्तासच तू त्या सार्ध-
भौम राजा दुर्योधनाची पट्टराणी होणार. मग केवढा ताईला डौल येईल !
आमच्यापरोवर नोलशील तरी या नीट मग ? ’ दु.सावर डागण्या
दिल्याप्रमाणें हें बोलणें सुमित्रेच्या जिह्वारीं लागते. ती पुढें रुक्मिणीशीं
बोलणाना आपली हृदयस्थया ओरुते आणि म्हणते, “ त्या कृष्णाचे
बोलणें तू नाही का ऐकलेंस ! चातुर्मास सपल्यावर म्हणे मी त्या मेल्याची
पट्टराणी होणार, मग मला डौल येईल. अहाहा ! हीं वसनासारखीं
बोलणीं सख्ख्या भायाला शोभतात काय म ? ” एवढेंच नव्हे तर ती
सतापाच्या भरात कृष्णाला उद्देशून म्हणते.

“ जैसा वरती दिसतो काळा जातुनही झाला । ”

संवादांतील चातुर्य

साध्या संवादातूनहि सुमित्रेचें विरह-दुःख व तिचें भाषण-चातुर्य कसें
व्यक्त केलेलें आहे पहा.

‘ सुमित्रा : अग, तुझी तशी ममता असवी, तर तू माझी इतकी
विटवना चालली असता, होळ्यावर कातडें ओढून बसली नसतीत.

रुक्मिणी : वन्तें, आता बोललें तर तुम्हाला खडीभर राग मात्र येईल.
मला सांगा, काय तुमची विटवना चाटली आहे ? तुम्ही होऊन विनाकारण
आपल्या जिवाला सताप करून घेता.

सुमित्रा : मला ज्या गोष्टीचा मनापामून विटवारा आहे, ती गोष्ट
तुम्ही जरूरदस्तीनें माझ्याकडून करावयाला लागला, तर ती विटवना
नव्हे का ?

रुक्मिणी : ह, ह, आता आलें ध्यानात, भाबडेजीनी इतके सायास
करून दुर्योधनाला देण्याचें ठरविलें तें काय तुमच्या अकल्याणाकरिता ?

अहो, त्याच्यासारखा वर आज सगळ्या प्रार्थित तरी मिळेल का ? केवढी राजसत्ता ? किती ऐश्वर्य ! इतके अमून, पुरे, सादवौत तरी नमतस्ता आहे ? तीहि नाही. पार काय सांगू, उद्या तुम्ही त्याची पट्टराणी झाला म्हणजे आम्हालादेखील तुमच्यापुढे मान लववावी लागणार आहे, समजडात !

मुमद्रा : पुरे पुरे वर्णन. नवरागावर्जोनीं जसा 'काय एन्च कित्त गिरविला आहे. बहिनी, तो द्वास्त्रेक्षाहि भाग्यवान् असला तरी मद्रा नरो असल्यावर, तेथे आग्रहानें मला देऊन माझ्या जन्माची माती का करता ?

रुक्मिणी छे छे. असं मोठे नवे असलं भाण्ण आम्हा नायदाना घोमत नाहीं.

मुमद्रा परतू ए शीतळ आहे म बहिनी ! आता मी मोलले त दुसऱ्याचीं वमं पाडता, असं म्हणशील.

रुक्मिणी काही नाही. काय मोलायचें जमेल तें खुशाल गेल्या

मुमद्रा नर तर बहिनी, तुझ्या भागानें तुला दिगुपाल राजापास देऊ केली होती, तो काय वपानें, पराक्रमानें किंवा ऐश्वर्यानें धमी होता, म्हणून तू चोऱ्यांना त्राळणाऱ्यांवर पत्र पाठवून, कृष्णात्मा सरलेंस. तें का नर ? नाचें समर्पण उत्तर दे म्हणजे मी तुमचें सगळें घेईन "

रसमय भावगीते

प्रेमभगाच्या वातना सोडीत असताना, मुमद्रेण वाटलें, " वर्य मी जन्मलें थोर मुलीं । लागला सर्वदा वाम मुलीं ॥ नच टावें स्यात-य वमं तें । दर्दित वाम मुलीं ॥ गरिबा पोटी येते तरि ते । नच नच देते गळी ॥ "

आपल्या दासीपुढे आपले तऱ्मळणारे हृदयच जणू काही मुमद्रा काढून ठेवने तिच्या अमूर्त भावनांना मृत स्वरूप देताना नाट्यरंगानें तिच्या तोंडी घातलेली पुढील दोन पदे म्हणत रसमय भावगीतेच हात " वद जाउ तुणात्मा शरण । करी जो दरण सद्गुरुचें । नी धमि नच त्याचे । जग सगळे ॥ वदु आत वधुवात्मा । प्रार्थित वधुनि दु ग म नच । तें दोर विषय साचें । जग सगळे ॥ मम तातजमनि म प्र ता । वधुनि

वृत्ती हात ईंच । न चलेचि माहिं त्याचें । अग सपये ॥ जे कर जोडुनि मजपुढें । नाचले थवे यादवाचे । प्रतिकूल होति साचे । अग सपये ॥ ”

“ मिती सागु तुला मज चैन नसे ॥ हें दु ख तरी मी साहु नसें । या समयि मला नच कोणी पुसे । हा विरह सरो मज भाजितसे । मन वसें आयकू । मिती धीर धरू ? वसें करू ? ॥ ह उधु नव्हत मम वैरी गरे । दावाती कमें वरि प्रेम घरे । मोलोनी पाडीती हृदयासी घरें । न नो मला जिव । विप्र तरि पाजव । सरो मोडिव ॥ ”

विरहावस्थेचें वर्णन

आपण प्रियकर जो अर्जुन त्याचा शेला दृष्टीस पडताच सुभद्रेचा विरहाग्नि भडकतो त्याचें वर्णन किलोहकुरांनीं मिती कुशलतेनें केले आहे सुभद्रा म्हणते, “ अरसिक मिती हा शेला । त्या सुंदर तनुला सोडुनि जाला ॥ प्रेमें प्राणपतीला । मीं सतोपें हा अर्पण केला । दुर्मिळ जे स्थळ मनला । तें सहज मिटुनि या दुर्भाग्याला । तेथुनि का हा ढळला । त्या सत्सगतिला कैमा विटला । नोंडुनि ठेविन याला । मज दृष्टीस नलगे निदुर मेला ॥ ” विरहानें सतत आलेल्या सुभद्रेच्या मनाला नागेंतील प्रत्येक सुखदायक वस्तुहि कधी तापदायक होते, याचें विरोधाभासात्मक वर्णन पुढील पदांत केलें आहे “ खुनि उपवना विरहाग्नीची प्वाटा मडकें उरीं । पुष्पाचा तो मुगध माझ्या शूठ निपजवी शिरीं । कोकिल-कवित ऐकुनि वाटे बीज कडाडे वरी । कारजाचे तुषार भासति अग्नि कणाचे परी । सुमद शीतल मुगध भारत येता अगावरी । थरथर काळिज कापे वाटे डाग वसति अतरीं । पण्याचि जोडपी खेळति नानापरी । दे तनुस हमही स्त्रीच्या वदनातरीं । सुखाचा काता मोर मुनृत्या करी । जिम्मे तिवडे पाहुनि ऐसें होते मी घात्ररी । मजला मग घायाळचि करिता मन्मथ आपुल्या शरीं ॥ ”

सविस्तर शब्द-चित्रे

“ सौमद्र ” नाटकातील मौजेला कृष्णाचें कपट—कारस्थान नितदें वारणीभूत आहे, तितकेंच अर्जुनाचें केषांतरहि आहे निदडी सन्यास घेऊन

तो जेव्हा राजवाड्यातील अत पुरात ठाण माडतो, तेव्हा त्याची किती घादल उडते, याची शब्दचित्रे या नाटकात फार रचारीने रंगवली आहेत. दोन दासींच्या स्वभावरेखाहि भिन्नभिन्न रेखाटल्या आहेत. त्यांच्याशी होणारे सन्यासी अर्जुनाचे वर्तन हास्यास उत्पन्न करणारे आहे. आणि दक्षिणी जेव्हा, 'अर्जुना' म्हणून हाव मारते तेव्हा तर प्रेक्षकांच्या हसून हसून मुखड्या वळतात. विद्रूपकाच्या विनोदापेक्षा अर्जुनाचा हा प्रसंगनिष्ठ विनोद अत्यंत हृदयगम आहे. सन्यासी अर्जुनाचे शब्दचित्र किती हुबेहुब व सागोपाग रेखाटले आहे 'लाल शाडू-जोडी जस्तारी शोरदार शिरिं जाधोनि । नाचत चाले जैसा येतो रंग-भूमिवर नट सजुनी । बाजे कटकड छटि गुलारी माळ जपाची करिं धरुनी । ध्यान करुनि नैसता दिसे मज दाभिरूपण वर ये पुढुनी । सर्वांगा-घर मस्माचे ते पुढू लावि विती रेखोनी । त्यावरि रदाबाच्या माळा घालितसे तरि किती जणुनी । स्फटिकाचीं तीं मुक्क कुडलें हुलताना हलती कानीं । पायिं खडावा चटचट करिती दड शोमती करिं तीनी '

असेच दुसरे सूक्ष्म व सविस्तर रीतीने रेखाटलेले शब्दचित्र म्हणजे कुद्ध दक्षिणीचे, 'रागाने पुच्छुसत' असताना ती कशी दिसत हावी याचे बारीक वर्णन पुढील पदात केलेले आहे.

"अति कोपयुक्त होय परी सुप्तविते मला । भृशुटि बरु करुनि उषत । गाल लाल सर्व होत । थरथर तनु कापवीत । इदुवदनि भर्म सुटला ॥ जणु कनकाची मूर्ति जमिमाजिं तावली । कीं नभ सोडुनि बीजचि ती स्फालि उतरली । कीं ज्वलनाची ज्वाला कुडगत पेटली ॥ एव जागि पद न ठरत । हृदय मरत रिच होत । अधरमिं काय पुटत । तेथि बरी दात रोविला ॥ "

बलरामाचा मोळा, घाबळ व शीघ्रकोपी स्वभाव सर्वत्र मुसगतपणे रंगविला आहे. लग्नाच्या ऐन वेळीं मुमद्रा नाहीशी झाली आणि ती - दुर्योधनाला देण्याचा आपला व्यूह दामळला हे कळताच म्वन च्या मनात कोणकोणत्या मल्याबुया जगजुशना आल्या, ते सर्व मनमारेळेपणे बलरामदादा पारस्यानी वृणाला सांगतात ते इतरेहि म्हणतात की,

“ नाहि सुभद्रा या चारेंतें चेहा आवळिलें । सर्वांगाची लाहि होऊनी काळिज चरचरलें । एकरा वाटे कीं शोधें तिनें प्राण दिधले । एक बार वाटे कीं तिजला पार्यानें नेलें ॥ एकरा वाटे तू तिजला कपटें लपवीलें । ऐसें माझ्या मनात नाता तरा ते आले ॥ ”

या एका प्रसंगावरूनहि उत्तरांगाच्या स्वमावावर किती दृच्छ प्रकाश पडतो.

कल्पकतेचे नमुने

सौभद्रातील काही पदे अगदीं सख्ख-प्रचुर आहेत हें जरी, तथापि बहुतेक पदांची रचना सरळ व प्रासादिक आहे. ‘ राधापर-मधुभिलिद ’, ‘ वीरगिरीमणि सरुठ-धनुर्धर नायक ’, ‘ पायना यामना या मना ’ ‘ कोण तुजसम साग मज ’, ‘ नीरखीरालिंगनरूपी ’ इत्यादि पदावरून किर्तोरकराचें भाषा सामर्थ्य प्रतीत होतें. पण नाटकाचा प्रेक्षक म्हणजे काहीं विद्यापीठातील अभ्यासू विद्यार्थी नव्हे. दमत्याभागलेल्या सर्वमान्या सचारी जनाचें तें एक विश्रांति स्थान आहे, हें ओळखूनच किर्तोरकरांनीं आपली पद्यरचना सुगम व मनोरम ठेवली आहे. वल्पनाशक्तीनें नटलेल्या व अलंकारांनीं मोहोरलेल्या पदांची रचनाहि ते किती राधी व सुगंध ठेवतात पदा “ गगानदी ती सागर सोडुनी । वृषा मिळण्या धावे । किंवा राक्षा चद्रकलेनें राहुमुखात पडावें । अथवा खाडाळाच्या सदनीं श्रुतिनें काय रिझावें । किंवा कोमल हरिणीनें त्या वृषगेहात शिरावें । कामधेनुनें आनदानें खाटिकहरित पडाव । तशी सुभद्रे तू मज सोडुनी अधस्तुतासि चरावें ॥ ”

निसर्गाची शब्दरूपे

पर्जन्याचें वर्णन दोनचार वाक्यातच किती सुंदर केलें आहे. “ नभ मेघांनीं आवळिलें । तारागण सर्वहि शास्त्रुनि गेले । कड कड कड कड शब्द बरोनि । हलहलता सौदाभिनी । जातातचि नेत्र दिपोनि । अति विरहि जन ते व्याकुल झाले ॥ ”

नमन हें निसर्गाचें हृदयंगम वर्गन—“पुष्परसागमुगंधित श्रीमल अति-
मंद चरे वनरायु हा । निरिल तसंतिच पक्षि उडोनि शब्द करिति क्तिती
नंतु हा ॥ निविट कुंजनुर्वि मोरमयुरी नदनिधनुनि नाचनी हे ।
हरिण उडति बहु शयक धावनी गिरिवरि डोलत नाग हा ॥ ”

मूवोंदयाचें प्रद्यान शब्दचित्त कसे प्रसन रेमांडलें आहे, “ धिरे महा
रानीचा ममय सरनि येत उपःशाल हा ॥ थंडगार वात सुदत । दीप्तेत्र
मंद होत । दिग्बदनै स्वरुड करित । अण्ण पसरि निज महा ॥ १ ॥ पंक्षि
नधुर शब्द करिति । गुंजारव मधुप वरिति । विरलपण शाग्रि होति ।
निम्नन ये जगदहा ॥ मुखदुःखा विसरनिया । गेलें, जें विश्व लमा ।
स्थिती निज ती मेवाया । उडतें की तेंच अहा ॥ ”

प्रमातकालाचाच प्रसंग, पण तो उपनाच्या माळा वाश्न वसा सज-
विला आहे—“नच दृष्टि पडती ते मजन उदय पायनां फटी ।
तसीं नक्षत्रें शोपली । साधूंच्या चित्तानुनि जाते कामनोधावली । तमाची
जशी गति जाहली । तें मुनिमन कैसे मवं काल भासतें । हें प्रसन्न तेंम
नम आनां दीसतें । निद्वोगि पुरुषाची लामी क्षीणतेस पावती । तशी
वध रात्र नष्ट जाहली ॥ ”

सोप्या भाषेंतील मुनोंध वचनें नाटकांत सर्वत्र रिवुरली आहेत. तीं
मुभाषिताप्रमाणें सर्वोच्या तांडी खेळत असतात. शब्द-सौंदर्य व अर्थ-सौंदर्य
या दोन्ही दृष्टींनीं नमुनेदार असें एक मुभाषित ऐका, “ राजा लुटि जरि
प्रजाजनाला । माता मारी निज वाळाला । बंधु विरली जरी निज
मनिनीला । शरण कुणा जावें ? ”

अखेरचे अपुरे नाटक

‘ शाकुंतल ’ व ‘ सौमद्र ’ या दोन नाटकांनीं अनाप वय कमाव-
व्यावर किलोस्करांनीं ‘ रासरान्वरिगोम ’ हें नाटक रचण्यास घेतलें.
“ प्राचीनापरि अगोचीना वरिल्या बहु मानाला । देना माहोनी । होतो मज
बहु तोप मनी ” अद्या सदोषी वृत्तीनें व आत्मविधासाने त्यांनीं हें नाटक

हातीं धरलें. त्याच्या कथानकात शृंगार क्रिया हास्य या सर्वमुलभ रसाना चारच नाही. केवळ करुण व उदात्त या रसांचा आस्वाद घेण्यास रसिकांची अभिलाषी मूढ व सरल असावी लागते. पण कालिदासाचें शृंगार-प्रधान 'शाकुंतल' जितकें लोकप्रिय अलं, तितकेंच भरभूतीचें करुण-प्रधान 'उत्तररामचरित्' हि परिणामकारक ठरलें, हा दाखला किर्यो-रकराच्या डाव्यापुढें होताच पण 'शाकुंतल-सौमद्रा' तील नाट्यगुणच 'रामराज्यवियोगात' कमी उतरले जाणि त्यामुळे हें नाटक रसिकांच्या मनावूनहि उतरलें. दशरथ, भरिष्ठ पिंथा कैकयी यांचे स्वभाव या नाटकात भागेलपणे चितारले गेले नाहीत. या उदात्त कथा-वस्तूचा उठाव निती उत्कर्षांन करता येतो, याचा पुरावा पुढे एगडिलररानी आपल्या 'सवती-मस्तर' नाटकात उत्कृष्ट रीतीने दिला.

'राम-राज्य-वियोग' हें नाटक अगूण अवस्थेत जैसतानाच नाटककाराला इहलोकाचा वियोग घडला. म्हणून मत्ताक्षकांनी तें रसिकजनास अर्पण करताना म्हटलें आहे, "अत्यंत वात्पावस्थेत आईबाप म्हण जाऊन नाट्या लेखकाची जशी अवस्था व्हायी, तद्वत् ह्या पुस्तकाचें झालें आहे." आस्तमिन्न, किर्योरकरानी हें नाटक वाढत्या विश्वासानें "नमनाट्यदर्शन-छोटप महारसिक सभाजनाना" अर्पण केलेले आहे. शत्रुपाचें वेपार व कारस्थान आणि त्यामुळे मयरेची कारागृहानून सुटका असे नाट्यपूर्ण प्रसंगहि त्यांनी कल्पनेनें रचून त्यात गुपले आहेत. 'मृषममता रामावरती' जशी काही पदेहि सुगम व मुरम असल्यामुळे जनतेच्या तोंडीं ऐळत असत. पण रामाचा परिपोष यथास्थित न झाल्यामुळे नाटकातील पात्रे ममपुर्तीतील लान्डी नाट्यासारखी वाटतात.

भिन्न रसांचा उठाव

मूत्रधार-नदीच्या संग्रदापायूनच या नाटकातील सगळोला मुरुवात होत आहे. 'व्यर्थ अर्भी अमला' अशी तमारा करणारी नदी स्त्री-पुरुषांच्या ममानतेची मागणी करताना असा युक्तिवाद करते कीं, "आम्हाला स्वतन्त्रता नुम्ही देत नाही, म्हणूनच आपण म्हणता ते अनर्थ

होतात. पुरुषप्रमाणे स्त्रियानाहि स्वतंत्रता असती तर इतके अनर्थ होतेच ना, समजलात ? ” तसेंच शत्रुकाच्या तोंडून ब्राह्मणाच्या वर्चस्वावर व अस्पृश्याच्या दुर्दशेवर नाटकरागाने टीका केलेली आहे. पण अशा सर्पामुळे कथानकात फारसे आत्मसुख निर्माण झालेले नाही वर्षावालाचे वर्णन ‘मुट्या पितृदशेचा वारा’ इत्यादि शब्दांनी नटी करते, तेव्हा दशग्याच्या भावी मृत्यूचे सूचन ‘राजा वसत जगु मृत झाला’ या चरणांने केले आहे तसेंच दौशल्य दशरथाच्या मोलण्यातहि दाखविले आहे. शोधाने फणरणान्या कैकेयीची “कवणे तुज गाजिले साग मुदरि’ अशी आर्जने करीत असतानाहि शेवटी दशरथ निला वचन काय देतो ? तर “रामाची शपथ सर्ग सत्य मी करी” येवढी नाट्य-चमत्कृति साधली आहे येथे ! कैकेयीच्या दुष्टतेचे व त्यासोपराच घनवासातील घासाचेहि वर्णन थोडक्यात करण्याचे स्वातुर्य किलोस्करांनी दाखविले आहे.

कैकेयीमुळे दशरथ ‘पद्म पसरून भिक्षा मागतो’ व रामान्न घनवासाला पाठवु नको म्हणून प्रार्थना करतो, तेव्हा तो म्हणतो, ‘कहु तव शब्दा-हुनी ॥ कदफले ती सेठनी राहिल का बनी ॥ साग कैकयी ॥ अति-तापद तुझ्याहुनी ॥ चडाकिरण शिरि साहुनी राहिल का राम बनी ॥ साग कैकयी ॥ नय तर चित्ताहुनी ॥ कठिण शिला-शयनि पडुनि । राहिल का राम बनी ॥ साग कैकयी ॥ ” यात कैकेयीच्या क्रूर स्वभावानर जितकी दारण टीका आहे, तितकीच राजाची करण अवस्थाहि चित्रित झालेली नाही काय ? एकाच वेळी भिन्नरस निर्माण करण्याचे हे कौशल्य एकाच झाडावर निरनिराळी फळे आणणाऱ्या, कलम करणाऱ्या माळ्याइतकेच प्रशंसनीय आहे

संगीताचे संजीवन

फक्त पाच वर्षांत अडीच नाट्ये लिहून मराठी रंगभूमीला संगीताची टक्करी आणणारे किलोस्कर यांनी महाराष्ट्र गारुडतात आपल्या नावाचे लेखे कायमचे कोथन ठेवले आहे त्यांनी संगीतप्रधान नाटकाची नरी परंपराच निर्माण करून ठेवली त्यांनी दिलेल्या या जीवन-रसामुळेच मराठी

रंगभूमि पुढील साठ वर्षे सन्मानाने जगली.' तिने शकुंतलेप्रमाणे आपल्या सौंदर्याने सर्वोना वेडे केले, याचे कारण तिचे सगोपन व सर्वधन 'आण्णा'-च्या कण्वाश्रमात झाले हेच होय. 'स्वयंवरादि' जी नाटके पुढे लोह-प्रियतेच्या लाटेवर उंचउंच चढली, त्याची बीजेहि सौभद्र-शाकुंतलात सांपडतात. प्रतिभाशाली नाटककार व अभिनय कुशल नट याचा संगम झाल्यास मराठी नाट्यरङ्गा रसिकाना 'सदैव सजीवन देत राहो'ल यात शका नाही.

‘क्रांतिसारक’ हे विशेषतः मराठी नाटकानांचे प्रथम कोणात लावण्या-
माग्ये असेच, तर ते ‘शारदा’ या नाटकातच. त्याच्यापूर्वी
सामाजिक नाटके अविरत नव्हती असे नाही. पण समाजाच्या भिन्ना-

च्याचा प्रश्न हातीं घेऊन व तो
उत्थात्मक रीतीने माटून त्याचा प्रभाव
नहाग्रातील आनालव्हावर पाटणारे
आणि त्याच्या विचारात क्रांति
करणारे ‘परिते’ नाटक म्हणजे
‘शारदा’च. ते नाट्यरंगेच्या इष्टीने
जिवे वयस्वी आहे, तितकेच
प्रचाराच्या इष्टीने प्रभावी आहे.
बाला-वृद्ध-विवाहाची भीषणता शारदे-
स्तस्या करण-भेदक वाणीने दुसऱ्या
कोणीच सांगितली नसेल. पन्नास वर्षे
होऊन गेली, तरी शारदेने फोडलेली

दिवाळी महाराष्ट्राच्या कानात पुगूनच आहे. त्यातील पदेच काव, पण गंज
वाक्येमुद्धा परासरात रुळलेली आहेत. त्या नाटकातील शारदा, भुजंगनाथ,
मधेश्वर दीक्षित वगैरे विशेषनामे सामान्यनामेच बनली आहेत. सरकारने
केवला बाल विवाह-प्रतिषेध ‘शारदा नावदा’ हा महाराष्ट्रात ‘शारदा
नावदा’ या नावानेच ओळखला जातो ! या नाटकाच्या कथानकावर मराठी
चित्रपटाहि निघाला आहे. जरुड बाल विवाह जरी आता मागे पडत असला,

तरी पिजोड दापत्ये घडविश्याचा विधात्याचा छंद कांहीं मुंढलेला नाही. त्यामुळे 'जुक' बगैरे चित्रपटावरहि शारदेची काहीशी छाया पडलेली आढळते. शारदेची कीर्ति शारदीय चंद्रकलेप्रमाणे एम्ससारंगी वृद्धिंगत होणारीच आहे.

नाट्यकलेची जन्मभूमि

सागलीजवळचा कृष्णाकाठ नाट्याचे पिमाला फार पोषक दिसतो. नराठी रंगभूमीचे प्रवर्तक विष्णुदास भावे हे सागलीचे, घामुदेवशास्त्री खरे हे हि त्या पंचमोर्षीतले, आणि कामासाहेब खाटिलकर हे हि तेथलेच. त्याच भूमीत देवलाच्या नाट्यकलेचे भरघोस पीक आले. त्यानंतर खाडेकर, कमतनूरकर इत्यादि नाटककार सागलीच्या कृष्णेचेच पाणी पिऊन पुढे आले. शारदा, मृच्छकटिक व मग्नयस्त्रोळ या 'तीन चादा'चा धनी अमलले देवल याचे बालपण सागलीसच गेलें. गोविंद घटगाळ देवल याचा जन्म १८५५ साली कोरगातील एका खेड्यात झाला. पण बालपण गेलें सागलीजवळील हरिपुरात. तेथे सगमेधर या नापाचे एक शरुराचे देऊळ आहे. तेच 'शारदे'त प्रेक्षकापुढे मांडण्यात आले आहे. तमचे तेथील मस्थानिमाने शूद्रपणात एका बालिकेची नरने लग्न करून देवलाच्या शारदा नाटकाचा प्रिय पुरविला.

१८८५ हें वर्ष जेव्हा भारताच्या इतिहासात तमचे महाराष्ट्राच्या नाट्य-कलेतदि मस्मरणीय होऊन गेले. त्रिभोवराचा जस्त त्यावर्षी झाला आणि गडचिगावगाव तेजस्वी साराहि त्याच वर्षी उदयाम आला. देवलानें 'विश्वमोर्षीय' हें नाटकहि त्याच वर्षी रंगभूमीवर चमकले. तेव्हा वर्गाच्या बालात देवलानीं सात नाटके लिहिलीं. त्यानीं तीन श्रमजीवीं भाषातरे जमून तीन सहज नाटकाचीं रूपातरे आहेत. एक रमन आहे ते म्हणजे 'शारदा.' ते एवच नाटक तरी देवलानीं लिहिले असे, तरी त्याचे स्थान नराठी नाटककारात अद्वल शाले जसे.

गुरुशिष्याची जोडी

देव दुष्यंत शिक्षणासाठी आपल्या बडील नूपडे येळगाव येथे गेले.

त्यांचे एक बंधु नट होते व एक गवई होते. वेळगाव येथे अण्णासाहेब किलोस्कर एका शाळेत शिक्षक म्हणून काम करीत होते. त्याच शाळेत देवल गेले. शाळेतील गुरु-शिष्याची ही जोडी नाट्यसृष्टीत चिरकाल यशवत होऊन राहिली. "चितुनिया मर्नि बलवताय । गोविंद रची नव वचनाला" असा भाव देवलांनी 'मृच्छकटिकात' किलोस्कराबद्दल प्रसूट केला आहे. 'संशयमहोळा' तहि 'बलवत्पदनत गोविंदाने,' अशी नम्र भूमिका त्यांनी घेतली आहे. शारदेची नांदीहि तशीच. कविता व नाटके लिहिण्याचा नाद देवलांना लहानपणापासून होता. त्यांनी एक कविता करून किलोस्करांना दाखविली. त्यांनी त्यांना शाळासही दिठी. अशा या बाळग्रीन नादानुळे मोंट्रेसचे त्यांचे यश प्रथम हुकले. तेव्हां देवल कोल्हापुरास गेले व १८७९ साली मॅट्रिक झाले. नंतर त्यांनी वेळगावच्या हायस्कुलांतच शिक्षणाची नोकरी धरली. तीत त्यांचे रसिक मन रुधें रमणार ? लवकरच त्यांनी ती नोकरी सोडली. तेथून ते पुण्यास आले व शेतरी-शाळेत दाखल झाले. शेतरीची परीक्षा १८९४ साली ते उत्तीर्ण झाले. दोन वर्षे ते म्यू इन्विशमर्थे बनसतिशाळाचे शिक्षक म्हणून राहिले. त्याच मुमारास त्यांनी 'कांदररी-कन्या' नावाचे मासिक काढले. मोरोपंत व यामन-पंडित यांचा व्यासंग त्यांनी चांगला केला होता. 'पुजे वैभवांत' ते स्फुट लेख लिहीत. 'लंडन रहस्य' ही कांदररी त्यांनी भाषांतरिली.

भाषेतील प्रसाद

भावे यांनी मराठी नाट्यमादिराचा पाया घातला, किलोस्करांनी त्यावर संगीताचा पहिला मजला बांधला व देवलांनी सामाजिक नाटकाचा दुसरा मजला उभारला. त्यापुढे कोल्हटकर, साठिलकर, गडकरी, अत्रे यांनी निरनिराळ्या कलागुणाचे मजले एकावर एक चढवून मराठी नाट्याची इमारत टोलेजग बनविली. किलोस्करांनी आपले पहिले नाटक कालिदासाच्या आधारावरच रचले आणि दुसरे जरी सात अगळे, चरो त्याची कथास्तु महाभारतातून उचलली आहे. पण देवलांचे 'शारदा' नाटक म्हणजे अगदी स्वतंत्र कृति. संस्कृत रचणीतील मातीमुद्रा त्यांनी घेतलेली नाही, स्वतःच्या

सुद्धानें सारें कथानक रचून, संवाद व पदें हीं स्वतःच्या कल्पनेनेंच त्यानीं घडविलीं आहेत, हें विशेष. त्याच्या भाषेंतलें प्रसाद हा गुण तर अलौकिक आहे. शुभ्र गंगाललाच्या तळाशीं असलेलीं उद्दानशी वस्तुहि जशी स्पष्ट दिसते; तसा त्यांच्या स्फटिकासारख्या भाषेच्या अंतरगातींलें आशय शुद्ध स्वरूपांत व्यक्त होतें. चष्म्याचें पारदर्शक असें पातळ भिंग तयार करण्यासाठीं यंत्रावर गारगोटी जशी वारवारं घासली जाते, तशीं देवलांनीं आपली भाषा सोपी करण्यासाठीं पुनः पुनः परिश्रम घेतले. त्यांचा कला-कुशल हात शारदा नाटकाच्या मोषवर आठ बोंबें फिरत होता. त्यामुळें त्या नाटकाची भाषा सुबोध व मनोरम आहे आणि पूर्ण अर्थवाहकहि पण आहे.

अभिनयाचे शिक्षक

नाटककार म्हणून जसें देवलांनीं यश कमावलें, तसेंच नट व नाट्य-शिक्षक म्हणूनहि नांव केलें. अथत्यामा, अथेल्लो, वगैरे भूमिका ते चांगल्या घडवीत. पण त्याहिपेक्षा त्यांची मोठी कामगिरी म्हणजे नाट्य-शिक्षकाची. नाटक मंडळींत 'तालीम-मास्तर' म्हणून त्यानीं जे काम केलें, तें मराठी रंगभूमीला पार उपयोगी झालें. त्याच्याइतका धाकडगार तालीम मास्तर बिरळा. शकुंतलेची भूमिका करणाऱ्या पुरुष नटानें फळशी कशी घ्यावी, शारदेची आई होणाऱ्या नटानें केर वाढताना डावा हात कोटें ठेवावा, पार काय, कोणत्या पात्रानें कसें बोलावें ? कसें चलावें ? यम उभें रहावें ? याचेंहि शिक्षण देवळमास्तर पार धारकाईनें व मार्मिक-तेनें देत. अभिनयाची एक शाळाच जणु काहीं ते चालवीत होते. त्याच्य तात्वमिदूनच बालगंधर्वासारगें नट-रत्न निर्माण झालें. देवळमास्तराचे हे उपकार नारायणराव राजहस (बालगंधर्व) कृतज्ञपणें व प्रफटपणें आठ यतात. स्वतः सामाजिक नाटकाची परंपरा निर्माण करणाऱ्या देवळाच मान जितका मोठा, तितकेंच अभिनय कुशल नटाची पिढी तयार करणाऱ्या त्याचें श्रेयहि मोठें. नट, नाटककार व नाट्य-शिक्षक अस यशाचा तिपदरी द्वार बंदीं धारण करून देवळ हे स्वर्गी गेले व शारदेच्य चरणीं विधीन झाले. बिरज येथें ता. १४ जून १९१६ रोजी मधुमेहानें

त्यांना मृत्यु आला मृत्युपूर्वी त्यांनी ' जनाय गालिका'मा 'स तीन हजार रुपयांची देणगी दिली. त्यांना ' शापसभ्रमा 'ने हजार रुपयांचे रक्षीस दिले होते आणि ' शारदेचा ' मोठेदला हजार रुपये मिळाला होता त्याची तालीम शिफविण्यासाठी त्यांना पाचवे रुपये निराळे देण्यात आले होते

संस्कृत-इंग्रजीची रूपांतरे

' दुर्गा ' हे नाटक देवलांनी ' इक्षारला ' या इंग्रजी नाटकावरून रचले त्यातील कुशनाऊ भाषा चांगली आहे बगिसाच्या स्पर्धेत सरे शास्त्री याच्या ' गुणोत्कर्षा'पेक्षा परिले च देवलांच्या ' दुर्गे' दुर्गे रक्षित मिळाले होम्मपिभरच्या अवेडोच रूपांतर ' सुक्षारराय ' या नावाने देवलांनी सरस केले ' चंद्रकांत ' राजाची वन्या हे पद याच नाटकापैकी त्या पदावरूनच ' चंद्रकांत ' हे वृत्त जमाले आहे All in the wrong या मर्फीच्या प्रहसनावहन देवलांनी ' पातुनराय ' हे नाटक रचले. त्याच १९१६ मध्ये संगीतार्चा जोड देऊन, त्यांनी ' सद्यनक्षेत्र ' नावाचे आपले अत्यंत हसरे नाटक रंगभूमीवर उभे केले या नाटकाचा जन्म नाटकांकरांच्या मृत्यूनंतर झाला असल्याने हरिभाऊ आपट्यांनी प्रस्तावनेत म्हटल्याप्रमाणे " सद्यनक्षेत्र पहात असता प्रेक्षकवृत्तात हास्यनक्षेत्र निर्माण झाला, तरी त्याच्या चित्तात शोकनक्षेत्र उत्पन्न झाल्या शिवाय रहात नाही " ही तीन इंग्रजी नाटकांची भाषांतरे झाली. संस्कृत नाटकांच्या भाषांतरात देवलांनी ' मृच्छकटिका'पासून सुरुवात केली. पराशुरामपंततात्या गोडगोले यांनी मृच्छकटिकाचे भाषांतर केले होते, पण रंगभूमीच्या दर्शने परफार करून देवलांनी आपले मृच्छकटिक नाटक रंगभूमीवर ठेवले ' निरमोक्षीय ' हे दुसरे संस्कृत नाटक देवलांनी मराठीत आणले ती मराठीचा आपल्या संस्कृतमधाले शब्दांचे समाधान करून घेण्यासाठी देवलांनी डॉ. माडारकरांचेहि साहाय्य घेतले तिमें ' शापसभ्रम ' हे नाटक राजाच्या कादंबरीवरून त्यांनी रचले इंदूरच्या महाराजांनी ' कादंबरी'च्या स्थानकारण उत्कृष्ट नाटक लिहिणारास एका हजार रुपयांचे पुरस्कार दिले होते, ते देवलांना या नाटकामुळे मिळाले.

लवचिक भाषा-शैली

जेसुसपिअरच्या अथेटो नाटकाचें भाषांतर महादेवशास्त्री नोल्हटनर यानीं केलेलें होतें. पण रंगभूमीला खोमेल असें रूपांतर देवलांनीं केलें. 'भाषणाचा झोक पाळाम व पात्रास साजेल असा ठेगळा आहे सविधानरहि मुळातल सैरस्य बिलकुर कमीं होऊ न देता इंग्लीश एका ऐतिहासिक स्थितीशीं जितकें जुळेल तितकें जुळेल.' अशी आपली भूमिका देवलांनीं 'झुझारराव' या नाटकाच्या प्रस्तावनेंत मांडली आहे. सोपे शब्द व छोटीं वाक्यें वापरूनहि तें मुळातला भावार्थ कसा प्रगट करतात पहा.

जाधव०—धनीसाहेब, पुण्याला काय जगर बायकोला काय, अन्न ही मोठी प्यार आहे. माझी संपत्ति कुशीं चोरली, तरी तिची मला दिलडुल हळहळ वाटायची नाही, कारण तिची किंमत तीं शाय ! जाज माझी, उद्या त्याची, अशी ती हजाराची बट्टीक. पण जो मादया अन्नूला उत्रा लावतो, त्यापासून रगत श्रीमंत न होता नला मान सवाई जुडयतो. "

झुझाररावाच्या कानांत जाधवराव असा रीतीने धिप जोततो त्यामुळ तो सशय पिशाचाच्या तावडींत मापडतो. 'सशयनहोळ्यात' हि 'सशय रगट झोटिंगा'चान्न सारा रेलळ आहे पण तो सामान्य माणसाशीं असल्यानं हास्याला कारण झाला पणु झुझारराव शूर व मानी अगल्यानं त्याचें पर्यंतसान भाषण शालें !

केवळ घरगुती भाषा वापरून सत्सारातील सुस्पष्ट साचे प्रसंग नाबुक्पणे रंगविण्याचीच कला देवलांच्या लेखणींत आहे अस न हे, वीरश्रीचा आवेश व्यक्त करण्याची शक्तीहि तिच्या जर्गी आहे पात्रानुरूप व प्रसंगा नुरूप आपली भाषा ठेगण्याचे देवलांचें कौशल्य असामान्य आहे सशयाने व मतापानें बमान झालेल्या झुझाररावाची भाषा निती अर्थपूर्ण आहे पहा. " पक्त दुष्माची वाट, कीं ज्यानीं शत्रूवर एतदम तुटून पडाव, असे माझे रणवशादुर शूर शिपाई, तमेंच भालानर्चीकमानवाले उमदे शिल्पदार, ज्याच्या रणमस्त घोड्याचा सिंकाळा एवून शत्रूच्या पौजेची दाणादाण उडून जावी, त्या सर्वांना मी जठरलों. त्याचप्रमाणें अगात वीरश्रीचा सचार व्हावा असा डकेनौनवीचा 'धुड धुड' आवाज, कानटाळे

वसविणारा शिंगांचा शब्द, तसाच कर्ण्यांचा घनघोर भुंकार पुनः माझ्या कानांनी पडायचा नाही. तीं अफाट रणमैदानें, तो भगवा झेंडा, त्या भयंकर गडगैडाट करणाऱ्या शोघा, तो लष्करी लयाजमा, डामडौल, ती वीरश्री, ती कीर्ति, या-सर्वांना-सर्वांना माझा शेवटचा रामरान ! ”

‘मृच्छकटिका’ची यशोवीजें

संस्कृतात जसें फाल्गुदासाचें ‘शाकुंतल’ व भवभूतीचें ‘उत्तररामचरित’, तसेंच शूद्रकाचें ‘मृच्छकटिक’ हें नाटक प्रतिष्ठा पावलेलें आहे. अर्थात् प्रत्येकाच्या मान्यतेचें कारण निरनिराळें आहे. ‘वास्तव स्वरूपाचें’ नाटक या दृष्टीनें सर्व संस्कृत-याज्ञयात मृच्छकटिक हें अद्वितीयच ठरेल. चोर-जुगारी, संग्रहासी, घेव्या, राजपुरुष, प्रातिकारक—अशा नानाविध गांतींल व्यक्तींच्या मूर्ति या नाटकात एकत्र पहावयास सापडतात. यांतील नायक चारदत्त हा धीरोदाच म्हणून प्रेक्षकांच्या चित्तात खेळत राहतो. आणि मूर्ख व भिन्या शूकराचें पान तर अगदीं दिनजोड आहे. जाटिलकराचा ‘लक्ष्मीधर’ हा त्याचा बराज शोभतो. ही जशी पात्राची वैविध्यता, तशीच मित्रमित्र घटनाची गर्दीहि नाटकात उसळली आहे.

नाटक हें मुख्यतः घटनाप्रधानच असतें. आणि त्या घटना विरोधातून बेमाल पावणाऱ्या असल्या म्हणजे कथानकात निती रंग मरत जातो, गांचें उत्तम उदाहरण म्हणजे मृच्छकटिक. पाठीशी जुगारी लागलेला उवाढक वसतसेनेकडे येतो आणि ती त्याला सावकारी पाझातून मुक्त करते. या एका घटनेचा उपयोग नाटकाचे अखेरपर्यंत निती कुशलतेनें करून घेतलेला आहे. हत्तीला टार करून आलेला विजयी कर्णपूरक हा संतसेनेच्या कानांनी चारदत्ताचें औदार्य पालतो, हाहि प्रसंग वसतसेनेच्या चारदत्तावरील प्रेमाचें उद्दीप्त करणाराच आहे. चारदत्ताच्या घनच ताविलकानें चोरून आणलेल्या दागिन्याची उलटपुट अदलाबदल करून याचा उपयोग अनेक प्रमारांनी नाटकाद्वारानें करून घेतलेला आहे. गाड्यांची अदलाबदल हें तर या कथानकाचें बळगूरच आहे. शेवटी पुनाचा प्रयत्न, खटल्याचा प्रवेश, वसतमाकडे नेला जाणाऱ्या चारदत्ता-

बदल पुत्राचा हृदयभेदक शोक आणि कातिकारक आर्यकाला यश प्राप्ति व बंधमुक्त झालेल्या चारुदत्ताची शंकराबद्दलची क्षमावृत्ति-इत्यादि एका-पेक्षा एक हृदय हलविणारे प्रसंग या नाटकात. मोठ्या चातुर्याने गुपलेले आहेत. आणि या घडामोडी घडतात अवघ्या चार दिवसात. त्यामुळे कथा-प्रवाहाला विलक्षण वेग आलेला आहे. वसतसेनेचा शृंगार, शंकराचे हास्य व चारुदत्ताचे कारुण्य—या तीन रसानीं सारं कथानक भिन्नूत चित्र झालेले आहे.

भाषांतराची कला

मूळचें सत्कृत नाटकच इतकें रसदार आणि त्याचें देवलांनीं केलेलें भाषांतर तितकेंच नहारदार. भाषांतर न वाचता आपण स्वतंत्र मराठी नाटकच वाचत आहोंत, असें वाचकाला वाटण्याइतकी शुद्ध व सरस रचना देवळाची आहे. मूळाचा आशय व्यक्त करण्यासाठीं जरूर तेथे त्यांनीं विस्तारहि केला आहे. आणि मराठीचा डोल सर्वत्र शानूत ठेवलेला आहे. 'कोणी घर पाहून काहीं ठेव ठेवत नाही, मनुष्य पाहून ठेवतें,' (पुष्पेपु न्यासा निक्षिप्यन्ते न पुनर्मेहेषु ।) 'पहिल्यानें ही सहज कला ग्दणून शिकलों परंतु आता तीच कला माझ्या उपजीविकेला साधन होऊन बसली आहे' (कलेति शिक्षिता आजीविका सवृत्ता) अशी किती तरी सहजरम्य भाषा-तरे या नाटकात आढळतात. मुळातील उपमाच आधीं मार्मिक आणि त्याचा अनुवाद देवलांनीं छुनीनें केलेला—अशी उदाहरणे अनेक आहेत. प्रारंभीच सूत्रधार 'याटमाट सदनि नवा बघुनि' म्हणतो, 'जळकी कढई ओढल्यामुळे, मुईपर जी काळी रेष उमटली आहे, तेणेंकरून वैष्णवाची मुलगी कपालीं अगान्याची रेष छानून जशी शोभते, तशी ही भूमि पारच शोभते आहे.'

चारुदत्ताच्या वैभवगालीं आपण राखपेयावर बसें लोळत होतो हें सांगताना मैत्रेयानें किती रम्य उपमा दिली आहे पहा. 'चिंतान्याचीं चोटे जशीं अनेक प्रकारच्या रंगानीं भरलेलीं असतात, तसे माझे हात नाना प्रकारच्या पकानांनीं भरलेले असत. कदाळा आला म्हणजे चोटाचा

स्पर्श मात्र करून पात्रातील पदार्थ पलीकडे सारीत होतो. 'साधा दिवा, तो वाच्याने थरथरत असलेला पाहून मैनेयाने जी एक लहानशीच उपमा दिली आहे ती या नाटकाचा शेवट सूचित करणारी आहे. तो म्हणतो, 'प्रदोषकाळच्या मद वायूने' हा दिवा पहा कसा कापतो आहे ! वधस्तभा-पार्शी नेलेल्या बोकडाचे 'काळीज असेच कापत असते. ' शक्राराला प्रतिकार करताना मैनेय म्हणतो, 'आम्हासारख्या दुर्दैव्याच्या नशिवाप्रमाणे किंवा तुम्हासारख्या दुर्जेनाच्या हृदयाप्रमाणे हे वाकडं लाकूड आहे, याने तुझे डोकेंच फोडून टाकितो !' वसतसेना व चारदत्त ही प्रेमाने एकमेकाची क्षमा मागू लागतात व पाया पडू लागतात; वेव्हा मैनेयाने निती गमतीच्या उपमा दिल्या आहेत तो त्यांना म्हणतो, 'तुम्ही दोघेहि सुखासुखी नम्र होऊन साळीच्या लोंबराप्रमाणे एकमेकाकडे डोर्फी लवविता, हे आहे तरी काय ? मीमुद्दा आता उटाच्या दोषराप्रमाणे आपले डोळे लववून अग्नी प्रार्थना करितो की, '

पदांतील औचित्य

किलोस्कराप्रमाणे देवलांनीहि आपल्या नाटकात, पदांचा पाऊस पाडला आहे. मृच्छमटिकात दीर्घशेखर पदे ठेचून भरली आहेत. घोलणारी व्याक्ति व घडणारा प्रसंग यांना अनुरूप अशा भाषाशैलीने ही पदे नटलेली आहेत. त्यांच्या चाली संगीताच्या दृष्टीने कर्णमधुर आहेत. त्यातील काही किलोस्करांच्याच आहेत. 'भूपति ररे ते' ही चालान्तर इतकी लोकप्रिय झाली की, त्या नावाचे स्वतः जातिवृत्तच मराठीत रुढ झाले. 'दासि ऐसें,' 'जरि नाहि कमल,' 'तेचि पुश्य माग्याचे,' 'अधम किति पालका' इत्यादि पदे रसिकांच्या जिब्दांमावर खेळत असतात, चारदत्ताचे गुणगान करणारे पद किती मोठे भाषेने सजलेले आहे पहा. ..

"दीनजनाचा कल्पतरुचि जो साख सज्जनाचा । विद्याविनये नम्र सदा किति कोय सद्गुणाचा ॥ सदाचरण-रत जन-निरपचि आदर्श शिक्षि ताचा । मर्यादेचा सागर आदर राखी सकलाचा ॥ मुद्गजना सतोपदायि बहु निधि औदार्याचा । ऐसा सद्गुणमणिमण्डित जो धन्य जन्म त्याचा ॥ "

उदात्त स्वभाव-रेखा

चारदत्त हा तर नायकच पण या नाटकातील चोरसुद्धा किती थोर गुणाचा आहे. शर्विलक आपल्या चोरीच्या मयांदा सांगताना म्हणतो, “ पुल्लें वेलीचीं । भूणें तशीं युवतींचीं ॥ नाहीं कधिं मीं गे चोरिलीं । द्विजयशधनें नच मीं हरिलीं ॥ बाळें वित्तार्थ नरुधीं नेलीं । रीति चौर्यांची भरिली ही सुविचाराची ॥ ” किती सोप्या मापेंत केवढा सात्विक विचार सांगितला आहे ! वेश्याची स्वभाव-रेखाहि उदात्तच दागविली आहे. पार काय, फाशी देणारे मागहि उदार मनाचे आहेत. नाटकाचें सारं चातावरणच उदात्त आहे.

घसतसेना ही मोलून चालून वेश्या असली तरी ती धनाला तुच्छ मानणारी व गुणउभय अशीच दाखविली आहे. ती आपल्या दासीला म्हणते, “ सूपती ररे ते वैभवनुग्र सेगीती । बटु दास सेवनीं दक्ष उदा रादाती । अधिकारगळानें राज्यभूत चालिती । त्या प्रजा संकळ सन्मान योर तो देती । म्हणुनी का त्यासि सेगवे, साग त् । धनचि का अधिक मानावें, माग त् । गुण त्याचे का न वगावें, साग त् । सपत्तिगळाच्या मदें धुद ते होती । स्वच्छद वागती नाहिं त्या नयरीती ॥ ”

‘ मानापमाना’तील मामिनीचाच हा पूर्वावतार नव्हे काय ?

संगीताची रागदारी

भाषेच्या प्रसंगपंगालाच संगीत रागदारीची जोडहि देण्यानीं दिली आहे. त्यामुळे त्याचीं पदे गुणगुणगारे/रसिक असल्या आहेत “ नोहे हा पवन जवन वारु भासतो । जलधारा शरमारचि काय वरततो । गनेत धनमेरि मदा । नपलाप्यज शळकत हा । हृदिनि भेषभूष पहा । नेतो शशिकर-समुदा । जेवि सगळ नृप पर-पर-भार नेत तो । ”

परातील दिवटीहि ‘ स्नेहसूत्र ’ शास्त्री असल्यामुळे रिक्त शालेच्या चारदत्त समोर आठोशात चंद्रभिन उगवताना पाहतो. त्या चंद्राचें विरण अधारामध्यें शिरत असताना चारदत्ताला वाटतें, दुष्टाच्या धनधाराचा वर्षाव फाळ्या चिरण्यावर जणु होत आहे. पद लाटित्य, अर्थ गौरव व

रागदारीची चाल या तिन्ही दृष्टींनीं मुंदर असलेले हे पद असं-“ रजनि-
नाथ हा नभी उगवला । राजपथी जगुं दीपशि गमला ॥ नवयुवतीच्या
निटिलासम विती । विमल दिसे हा ग्रहण भोंवति । शुभकिरण घन
तिमिरी पटनी ॥ पंकी जेथि पयाच्या धारा ॥ ”

रंगभूमीवरील कामगिरी

देवल हे निष्णात नाट्य-शिक्षक होते. त्यामुळे त्यांचीं नाटके रंगभूमी-
वर विलक्षण परिणामकारक होतात. अंकाच्या सुरवातीस प्रेक्षकांची वे-जा
च्यालू असले, म्हणून गौण पात्राचा ‘ सळी ’-प्रवेश करा रचावा, नायक-
नायिकांचे आगमन औत्सुक्यपूर्ण रीतीने वसे घड्यावे, पडद्यामागील देसा-
च्याच्या उभारणीसाठी मधूनमधून लहानलहान प्रवेश वसे घालावेत, ही
सारी कारागिरी त्यांना पुरी माहीत होती. तसेंच प्रेक्षक-वृंदाच्या बुद्धिची
पातळी जाणण्याइतके ‘ समुदायाचे मानसशास्त्र ’ त्यांना, स्वयंभूषण
अवगत होतं. त्यांची, स्फटिकासारखी पारदर्शक मापायली, त्याची पारि-
जातकासारखी प्रसन्न पद्यरचना आणि प्रसंगनिष्ठ धिनोदाचे सुगंधी पचारे
या गुणांमुळे त्यांचे नाटक प्रेक्षकांच्या हृदयाचा कमज नादीपावून भरत-
याक्यापर्यंत वसा घेतं, याचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे ‘ संशयवस्त्रोळ. ’

स्वतंत्र कृतींचीं साधने

एका तसविरीने दोन जोड्यांमध्ये जो गमतीदार घोटाळा उडविला,
याची फक्त दोन दिवसांची मौल्य या नाटकात, रंगविली आहे. नाट-
काची रंगत एकसाखी वाढत जाते. ‘ फाल्गुनराव भूळचा विलायती ’
ण त्याला देवलानीं अस्सल महाराष्ट्रीय वनविद्या आहे. फाल्गुनराव,
अश्विनरोट, वैशाखराव इत्यादि भारतीय महिन्यांची नावे पुरुषपात्रांना
दिलेलीं आहेत, तर कृत्तिका, स्वाती, रोहिणी इत्यादि नक्षत्रांचीं नावे,
स्त्रियांना लेवविलीं आहेत. वार्तिकनाथाच्या दीपोत्सवापासूनच नाटकाचे
मंगलाचरण झालेले आहे. आणि त्यात गुळशीवृंदावन, सत्यनारायण यंगीरे
महाराष्ट्रीय वस्तु पेस्न टेबलेल्या आहेत. मुळातील चहाचे येथे ‘ मसाल्याचे
दूध ’ शालं आहे. असे सारे वातावरण महाराष्ट्रीय आहे-परकें मुळीच.

नाहीं. सवाद अत्यंत मुगम व सुटमुटीत आहेत. त्रिथाच्या तोंडीं खेळणाऱ्या म्हणी वृत्तिरेच्या भाषणातून जागोजाग सहज ओसडत आहेत. ' चुलीपुडें शिराई आणि दारवाहेर मामुगाई ' ' नवी नवी नवलाची आणि वापरली कीं वचडीमोलाची, ' ' नागीण पोसली आणि पोसणारालाच डसली, ' ' आपण शेग खावच आणि दुमऱ्याच तोंड हुगावच, ' ' कोण चालव पुढ, तर मितस्याच घोड, ' ' मुद्रा नावऱ्याची आणखी नजर कावऱ्याची, ' अशा म्हणींचे तेजस्वी मणि सर्वत्र चमूचमू करीत आहेत.

संशयी स्वभावाचे पुतळे

(पाल्गुनराव रंगभूमीवर आला कीं, हास्याचा हौदच आला असे प्रेक्षकांना वाटते) कोणत्याहि साव्या घटनेतून संशयाचे वेडेवाकडे धागे काढण्यात त्याची बुद्धि अत्यंत चपळ आहे. स्वतःला तो बुद्धिमान समजतो. ' आमच शस्त्र म्हणजे विचार ' अशी त्याची आद्वयता. पण खरोखर संशयाच्या शस्त्रावरूनच त्याची पावले पडत असतात. ' युक्तीयुक्तीन पाऊळ टाकायच ' असे तो आपल्या मनाला बजावतो, पण त्याचे पाऊळ संशयाच्या घसरगुडीवरून एकसारखे खाली खाली घसरतच येते. हा चालिल्या खेळ पहाताना हस येणार नाही, असा प्रेक्षक दुर्मिळ. आपल्याला ' पुराव्यावर पुरावा ' मिळू लागला, अशा समाधानात तो असतो, पण खरोखर ते असतात सारे खरी पुगे—संशयाच्या बाऱ्याने एवू पुराविलेले—पण सत्यस्थितीची टाचणी लागताच पुटणारे ' चालल मुताला सूत जुळत ' असा आनंद पाल्गुनराव मानतो, पण वस्तुतः ती असतात सारी संशयाची मुंते त्याला आपली पत्नी वृत्तिक हिचा जसा संशय, तसाच वृत्तिकेला त्याचाहि. त्यात मर अश्विनशेटच्या संशयी स्वभावाची. उन्हांने घेरी येऊन रेवती आऱ्याच्या बाडाखाली पडली असताना तिला पाल्गुनराव सावरतो आणि तेथे रेवतीच्या हातून अश्विनशेटची तसवीर खाली पडते. या एका पराचे एक कावळे नाटकाच्या पाच अंकात उडते असतात. सारा दोन दिवसाचा घोटाळा पण त्यात गुतागुती किती. ' एकदा मनुष्य

सद्याच्या डगरीवरून घसरायला लागले की, चालत घसरत राली गाली. ज्या रगाचा चप्पा त्याच रगाचा वस्तु, हेंच खर. ३' हा प्रकाश पाल्गुन रावाच्या डोक्यात पडतो, पण अगदीं अलेरीस.

संवादाचे कोशलय

आपल्या पत्नीवरील सद्याचा छडा लावण्यासाठी आपला नोकर भादव्या, बाला वस करून घेण्यावरता पाल्गुनराव त्याला जागिरे दाखवितो. त्या जागिरेचें स्वरूप त्याच्या कज्जपणामुळे कसें कमी कमी होतें हें पदाताना प्रेक्षकामध्ये रसरस पिरल्यावाचून रहात नाहीं. पाल्गुनराव म्हणतो, "तू खर घोलणारा आणि इमानी नोकर आहेस, म्हणून माझ्या मनातून या दसऱ्याला तुझ्या हातात एक चांगलस रम्याच फड ठोकून घालायच आहे फड चालेच कीं एव अशा मोठ्या पदराच प्रागोट बाधू? बोल, दोन्ही आपटत नसली तर छान निघारी रेशमीपाठीच घोतर देतो हव तर या तूर्त बाहीच नको! काही हरकत नाहीं पुढ पाहू वेव्हा तरी"

वृत्तिनेचहि स्वभाव पाल्गुनरावासारखाच म्हायमुती ती आपल्या मोल्करिणीचाहि सद्य घेऊन म्हणते, 'साग पोट तुझी जीभ शडेल बघ चाडाळणी, नवरात्राफांत अशा निघाड घालतेस, सात जम मुरळा होशील / नवरे, नवरे नवरे! असले बसले हे बसत नवरे?' साध्या सद्यादातून स्वभाव प्रगट करण्यात देवलाचा हातखंडा आहे. रेवतीचा स्वभाव 'मी वरीच मत्सरी, योनी मानी आणि जरांगी दगरी आहे' या तिच्या शब्दावरूनच प्रगट होतो तिच्या थट्टेपोर स्वभावामुळे घोटाळ्यात घोटाळा माजतो

गद्यातील काव्य

या नाटकाताल गद्य इतकें सरस आहे कीं तें पद्याप्रमाणें वाटतें, आणि पदें इतकीं कल्पकतापूर्ण आहेत कीं तीं काव्येच वाटतात गद्यातहि 'प्रासाला प्रास' साधून देवलांनीं किती मौज वेची आहे

रेवती—अशी चूक म्हणून माझ्या हातून कधीं म्हायची नाही

आश्विन—मी पुन

रेवती—खरच मी जगदीं येडेपणा केला.

आश्विन—माझ्याहानून हा मूर्खपणाच झाला.

रेवती—बर, झाल तें झाल, आता काय त्याच ?

आश्विन—हो होऊन गेल्यावर मग काय करायच ?

रेवती—पण हा अवोला चाळायचा किती वेळ ?

आश्विन—पण तिहींचा आणि सहाचा वसायचा कसा मेळ ?

‘ शारदे ’ चे गुण

मृच्छकटिक व संशयकल्लोळ हीं दोन्ही नाटके अत्यंत रसदार व रंगदार असलीं, तरी देवलांनीं तीं दत्तक घेतलेलींच. पण त्यांच्या प्रतिभेचे औरस नाटक म्हणजे शारदा. मराठीतील उत्कृष्ट नाटके एसाद्या आतराष्ट्रीय स्पर्धेत पाठवावयाचीं झालीं, तर त्या पाचात शारदेचें नाव नकीं असेल. तिचा बाप काचनभट्ट हा एक धनगोमी भिभुक आहे. पैशासाठीं तो आपल्या पोटाचा गोळा भुजगनाथ नावाच्या श्रीमंत म्हाताऱ्यास विक्रावयास तयार होतो. हा बाला जरठ-विवाह जमविण्याचें कामीं भद्रेश्वर दीक्षिताची चलाफी चालू अस्ते. पण शकराचार्यांचा एक ध्येयवादी व समाजसेवक शिष्य कोदंड हा त्याचे देत हाणून पाडतो आणि शारदा आत्महत्यास प्रवृत्त झालेली असताना, तिला याचविण्यासाठीं, शेवटीं तिचें पाणीग्रहणहि करतो. यातील शारदेची मूर्ति म्हणजे करुण रसाची केवळ धारच आहे. उलट भुजगनाथाचे म्हातार्याळे पाहताना प्रेक्षकांचें पोट हसून हसून दुरगु लागतें बहरीसारख्या शारदेच्या मंत्रिणींचीं स्वभावचित्रेहि अंगदीं रेखीव व रसोपकृत आहेत. जसा प्रसाद, तमाच सयम हाहि देवलाच्या लेखणीचा अलौकिक गुण आहे. सगळें नाटकप्रत एक पात्र वायफळ नारीं, एक प्रसंग निरर्थक नाही कीं एक शब्द जादा नाही कोदंडाची व्याख्यान-वाजी आहे पण तिलाहि पारसा वाव दिलेला नाही. केवळ रसपूर्ण प्रसंग वेंचून व पात्राचे स्वभाव ठसठशीत रंगवून सहजसुंदर भाषेनें देवलांनीं सारें कथानक रंगविलें आहे. यातील गद्य काव्य, पद्य काव्य—सारेच रमणीय आहे ‘ विविध गुणी जें रसचिळें ’ ही या नाटकाची प्रशंसा सार्थक आहे. पदांची संख्या ९४ आहे. आणि तीं सारीं पदे सोपी व रसाळ आहेत.

वाल-मनाचीं चित्रे

शारदेचें वय अवघें चवदा वर्षांचें. तिला लहानपणचा काळ सुखाचा वाटतो. तिच्या मनाचें चित्र देवळांनीं किती थोड्या, सोप्या व रसपूर्ण शब्दांनीं रेखाटलें आहे ! शारदा म्हणते, “ बाळपणीचा काळ सुखाचा, आठवतो घडि घडी ॥ तशि नये फिरन कधि घडी ॥ किती हौसेनें टाकिलि असती त्यांत मागुती उडी ॥ परि दुवळी मानव बुडी ॥ मनिं नव्हति कदाची चिंता ॥ आनंद असंडित होता ॥ आक्रोश कारणा-पुरता ॥ जें ब्रह्म काय, तें मायबाप ही जोडी ॥ खेळांत काय ती त्याची गोडी ॥ ” “ ते हि नो दिवसा गताः ” याप्रमाणेंच हे बोल हृदयंगम नाहींत काय ?

आपल्याबरोबरच्या मैत्रिणीचीं लग्नं झालेलीं पाहून शारदेच्या मनात येतें, “ कधि करती लग्न माझे सुज ठावें इंधरा ॥ वाटली उंच ही किती ! हंसुनी बोलती ॥ नाक मुरडिती ॥ स्त्रिया परभारां ॥ मैत्रिणी बघति टोंचुनी ॥ शब्द ते मनीं ॥ जाति भेदुनि ॥ मुरीच्या घारा ॥ जनक तो नाव काढिना ॥ माय सुचयिना ॥ हौस मग कुणा ? । कोण झग्यारा !. ॥ ”

मिस्तिकल विनोद

शारदेच्या मैत्रिणी तिला टोंचून कदा बोलतात, याचें सुंदर चित्र पुढील पदात रेखाटलेलें आहे. “ श्रीमंत पतीची राणी, मग थाट काय तो पुसता ॥ बगला नवा नवकोनी, फुडवाग बगीचा भयता ॥ किती दाखी जोडुनि पाणी, “ जी ” म्हणतील कामाकरिता ॥ ही जांत्या चतुर चहाणी, पति मुंडीत ठेवील पुरता ॥ मुग्रास बसुनि खायाळा ॥ मड चाय्या लोळायाळा ॥ गुनगोष्टी काळ खायाळा ॥ ना काम धाम ना चिंता ॥ ही फुगेल बघता बघता ॥ ” यातील माया, उपहास व प्रसंग हे सारेंच विनोदास मिती पोषक आहेत !

मातेची मूर्ति

ही सारी मैत्रिणींची यष्ट. पण आईला खरोखरीच काय वाटत

होतें ? आपल्या मुलीला कसा नवरा मिळावा ? याविषयी ती आपली कल्पना आपल्या पतीला सांगते [माझ्या मनाजोगा जावई मिळाला तर कुळस्वामिनीला न्हीस पुतळ्याची भाळ केल्ले बाहीन. ' असा नवसमुद्रा ती बोलते मनाजोगा जावई म्हणजे कसा ? तर ती सांगते, " तरुण कुलिन गोरा, हस्तमुख, तरुण कुलिन गोरा ॥ पाहिजे मुलीला चतुर सद्गुणी सुंदरसा नवरा ॥ पुरवील निची जो होस सदा बहुपरी ॥ घालील शाल जो मायेची तिचारी ॥ तिळमान तिला जो दुःख न देइल घरी ॥ विद्वानात दिरा, चक्राकत, विद्वानात दिरा]"

' असा दिरा त्याभावा इतकी योग्यता तुमच्या मुलीची आहे काय हो ! ' असा प्रश्न जर इंदिराकाव्ना पोणी केला, तर तें मांडीचें हृदय त्याला उत्तर दतें, " जरी कुणा श्रीमताची सन होय शारदा ॥ तरी त्यास साजे ऐसी तिची रूपसपदा ॥ रजुनि तीस आकाश्याची चादणी दिपावी ॥ नाही रूपरती दुसरी हजारत टापी ॥ हस्त थोर सरदारानीं माणगी करायी ॥ परि मला मनचे माडे पुरनि काय पावदा ? ॥ " इंदिराकाव्ची स्वभाव रेखा अगदी स्वाभाविक व रसदार अशीच देवळानीं रेखाटली आहे मुलीच्या फळपत्र्यानें ती पतीशींमुद्रा मांडते-आणि पतीला वेड लागताच त्याच्यासाठीं वणवण हिंडते महाराष्ट्रीय शदिणीच किती रेखाच चित्र आहे हें !

शारदेचें करुण चित्र

अनुरूप बंधूवरांचा जोडा न जमविण्याचीच विधात्याला मोठी हीस सुदान सावसाराचें म्हातारपणीं लग्न शाळें त्यावेळीं त्याच्या घालबधूची पाय अवस्था शाडी हें शारदेचें प्रत्यक्ष पाहित्रें होतें. ती आपल्या मैत्रिणींना सांगते, " बजुनि त्या भयकर भूता, पोळिगी निनें किनाळी ॥ या हृदया चरफा वगला, पळगळे मनहि त्या काळी ॥ परि जाय तिचा तो कसला चाढाळ पृथिचा पैनी ॥ तिळमरही द्रव्या नाही ॥ उज्ज त्या विचारित मारी " ॥ या प्रसंगास परिणाम शारदेच्या कोमट मनावर काय दोतो ? तर ' ती दीन भवापुत्र पुढा रात्रदिन दिवते बाद ॥ रडविनें तिनें मन विविदा, दचकतें मिउनी सवेंनीदी ॥ '

दुःखाचा एक एक पायरी शारदेच्या चढावयाची आहे. देवजांनी करणरसाचा उठाव हळु हळु व हळक्या हाताने केला आहे. पैशाच्या पाशांत अडकलेला काचनभट शारदेच्या भुजंगनाथाकडे दाखवायला नेतो. त्या भुजंगनाथाचे स्वस्व कसे आहे, हे बळरी आपल्या मैत्रिणींना शारदेच्या समभ्र सांगत आहे. त्यात म्हातारपणचे शब्दचित्र किती उपरोधिकपणे काढले आहे पहा. “ म्हातारा इतका न ॥ अवघे पाऊणसे वयमान । लग्ना अचुनि लहान ॥ दंताजीने ठाणे उठले, फुटले दोन्ही कान ॥ डोळे रसने कांही न धरती ॥ नन्ना म्हणते मान ॥ तुरळक फोटें, केस रपेरी, डोडस टक्कल छान ॥ भार वयाचा वाहुनि वाहुनि कंवर होय कमान ॥ काठी-वाचुनि नेट न पाया परि मोठे अवसान ॥ उसनी घेऊनि ऐट चालतां काय दिसे ते ध्यान ॥

वास्तविक शारदा वयाने लहान, शिक्षणाने सरी आणि ऐश्वर्य तर भिधुकाचे; तरी तिच्या अंगी निर्वाणीचे धैर्य उत्पन्न होते आणि ती श्रीमंतांना स्पष्ट उत्तर देते की, “ वाढू न शाना बिपाद चित्ता ॥ सत्य दिसे ते बदते आतां ॥ बघे अजोबा यासे दिसता ॥ नात दिसे नी ही ॥

भीति, दुःख, निराशा, धैर्य, असहाय्यता-इत्यादि नाना भावनांचे जे कल्लोळ शारदेच्या हृदयात उसळतात, त्याचे शब्दचित्र देवलांनी अत्यंत कुशलतेने काढले आहे.

शोकाचा कडेलोट

‘ शारदेच्या त्या भिटाईचा उपयोग काय होतो ? तिचा वापं तिला मारीत ओढीत घरी नेतो. तेव्हा ती विचारी घरी मुळमुळ रडत बसते— आईच्या गळ्या पटून रडत रडत ती तिला सांगते, “ आम्ही गाई जातीच्या ॥ नाहीं आम्हा वाचा ॥ ती असती तरी तुमच्या ॥ भेदितेचि हृदया ॥ अतरी जे जे सलते सांगितले मग असते ॥ गुपित अशा मारात नसते सोशिले ॥ हरिभाऊची यमू अगदी हीच भाषा वाढते.

शारदेची समजूत काढण्यासाठी तिची आई तिला म्हणते, “ तुझ्या-सारख्या गरिबाच्या मुलीला चांगले सोन्यासारखे पालखीपदस्थाच स्थळ

मिळालं म्हणून मोठ्या आनंदानं असावंस, तें हं म काय ! ” तिला शारदा उत्तर देतें, “ आई, पालखी खरी; पण ती मोटकीकिडकी पालखी.. पाय ठेवल्याबरोबर मोठूनसुद्धा जाईल कदाचित्. अशा पालखींत मला जबरदस्तीनं कां बसवता ! यापेक्षा असं करानात—

“ तुम्हि गरिब म्हणुनि जरि माझा ॥ घरिं भार तुम्हाला झाला ॥ तरि मोठ बाधुनी माझी ॥ विहिरींत नेउनी ढकला ॥ मग मजहि दुःख जमिं नाही ॥ तुमचाहि हेतु तो पुरला ॥ परि लोभ धरुनि पैशाचा ॥ विकुं नका पोटचा गोळा ॥ ”

अखेर शारदेची पुरी निराशा झाली. आईची यकिली फोल ठरली. बापाची पैशाची ओढ अनावर झाली. ज्याच्या गोवण्या स्मशानात गेल्या आहेत, त्याच्याशी लग्न करण्याचें प्राणसंघट आता आपल्याला काहीं चुरत नाही अशी शारदेची खात्री झाली. तेव्हा तिच्या मनात जें दुःखाचें काहूर माजलें, तें देवळांनीं शब्दरुपाने उभें केलें आहे. शारदा चिडून—
बैतागून आपल्या आईला म्हणते,

“ तूं टाक चिरुनि ही मान नको अनमान ॥ नउ मास याहिलें उदरि तिचा धरि, कांहीं तरी अभिमान ॥ तो कसत झाला तात ॥ कर्हं सजे मुलीचा घात ॥ मग बरा तुझा मउ हात ॥ जा विरहनि माया घारी, करीं मे सुत, धरीं अवसान ॥ हें कटिण दिसे जरि आज ॥ विष तरी जरासें पाव ॥ परि टेनू नको जमिं आउ ॥ जी दु ख मुलीचें निवारिना ती माय नव्हे दुस्मान ॥ ” हें पद म्हणजे या नाटकाचें रसोत्कर्षाचें परमोच्च स्थान होय. तसेंच तें या नाटकाचें बीजहि आहे. वृद्ध संस्थानिकाचें विवाह—रुत ऐस्ताच देवळाना प्रथम हें पद रचलें आणि मग पुढील सारें नाटक उभारलें.

मृदु शब्दांनीं कठोर टीका

उल्लू श्रीमंताचें देवलांनीं खासें चित्र रंगविलें आहे. आपल्यालां बघू कशी पाहिजे याचें स्वप्न भद्रेश्वर दीक्षिताना सांगतांना श्रीमंत म्हणतात, “ सुंदर खाशी सुवक्र टेंगणी खूल न कुशी न, वय चवदाची ॥ नयन मनोहर घनहरिणीचे, नाक सरळ जशि कळि चांपवाची ॥ भृकुटि वाकड्या, देश सडक मृदु, दंतपंक्ति ती कुंद कळ्यांची ॥ ओंठ पोंवळी, हनु चिंचोळी, लालि गुलाबी गालावरची ॥ ”

सुवक्र शब्दयोजना आणि रेखीव वर्णनशैली या दोन्ही दृष्टींनीं हें पद लक्षांत रहाण्यासारखें आहे. या श्रीमंतांना शुद्धीवर आणण्यासाठीं कोदंड त्यांना उपदेश करतो कीं, “ भव्या माणसा दसलाखाची गोष्ट सांगतों फोडूं नको ॥ पत्राशीची सुळुक लागली बाइल दुसरी कहां नको ॥ मटें तटें ती पुगा पुगावितील त्याच्या नाडीं पुगू नको ॥ सगेसोयरे मीड घालतिल परी भरीला पडूं नको ॥ कळी कोंवळी नुला कशाला पिशापरी ती खुटूं नको ॥ घोडी उरली कळ सोसावी पोर कुणाची नाडूं नको ॥ कुंगी खुंगविला खुटूं नको ॥ तरणा म्हणतां सुटूं नको ॥ फनड्या पाण्या भुटूं नको ॥ तुझे दच अवसान ओळखी थाळ्यावरती चटु नको ॥ पुकट तमाद्या लोळ पाहतिल दहात हांशा पिकतूं नको ॥ ” नाटकासारख्या ललित कृतींवन समाजातील दुष्ट रुढींवर करायवाची ती टीका जाता जाता, न वळत, कलात्मक रीतीनें कशी करावी याचा नमुना म्हणजे श्रीमंताचें स्वभाव-चित्र. तें पाहून हसतां हसतां प्रेक्षक संतापतात व संतप्त नेत्रांवन अशु गाळतात. हास्य व चीट या परस्पर-विरोध भावना एकाच पात्राकडून निर्माण करण्याचें देवलाचें कौशल्य असामान्य आहे.

टीकेचें रांद्रस्वरूप

देवपूजेचें दम करणाऱ्या भद्रेश्वर दीक्षिताच्या पाहताच कोदंडाच्या अंगाची लाही होते आणि तो म्हणतो, “ जरि वरनि पुरट सोंवळा, गळा माळा रदाक्षाच्या खरा ॥ तरि न आंत मळिन ओंवळा ॥ जरि वरनि भक्तिचा निधी, अंतरीं वृषी, घेउनि सोंगें लक्षावधि ॥ नट तो शेईच का नृप कधी ॥ जरि करिशी शिरपूजना, नामगर्जना, तरि मनि भटत्या रे कल्पना ॥ दमैं ठकविशी मोठ्या जना ॥ ”

शारदेच्या गळ्याला पास लावणाऱ्या काचनभट्टाला तर तो असा शाप देतो की, “ मज गमे, ऐसा जनक तो ॥ माग सांचा ॥ मुख मुरकुतलें, मस्तक पिकलें ॥ शरीर रोगानी पोसरिलें ॥ स्मशान ज्यानें सन्निध केलें ॥ त्या प्रेताला दुहिता विकितो । क्रूराधम हा जनक कशाचा ॥ व्याघ्रमुखाचा ॥ वास नसावा जर्गी अशाचा ॥ नवल हेंच यम यास विसरतों ॥ ”

सुविचारांची पखरण

कथानकाच्या ओघात देवलांनीं मधून मधून सुविचार पेरलेले आहेत, आणि ते इतक्या सुंदर भाषेत मांडले आहेत की, सुभाषिता-प्रमाणे ते सर्वांच्या तोंडीं खेळत राहिले आहेत, त्यातील दोन नमुने पहा. “ स्वार्थी जी प्रीति मनुजाची सहज ती ॥ परि साधे जो स्वार्थ परार्थी उत्तम तो गणिती ॥ स्वार्थ परार्थाद्विषय असता, मध्यम त्या म्हणती ॥ ज्यात न जनहित त्या स्वार्थाला साधु अघम वदती ॥ ”

‘जो लोककल्याण ॥ साधायया जाण ॥ घेई करी प्राण ॥ त्या सौख्य कैचें ॥ बहु कष्ट जीवास ॥ दुष्टान उपवास कारागृहीं थास ॥ हें भोग त्याचें ॥ निंदा जनीं नास ॥ अपमान उपहास ॥ अर्थीं विपर्यास ॥ हें व्हावयाचें ॥ ’

हें पद रचलें गेलें १८९६ मध्ये आणि १८९७ सालीं छो. टिळकाना तुरुंगाची शिक्षा झाली. त्यामुळे हें पद रंगभूमीवर चालू झालें कीं, महाराष्ट्रीय प्रेक्षकांच्या डोळ्यासमोर लोकमान्याची मूर्ति उभी राहिली. सरकारनेहि हें पद गाळण्याचा देवलांना इशारा दिला होता म्हणतात. पण तो त्यांनीं जुमानला नाहीं.

वायकांची भाषा

स्त्रियांची भाषा लिहिण्यात कादररीकार आपटे यांचा जसा हातखंडा, तसाच नाटककार देवलांचाहि. ‘ ठिकाण नाहीं लग्नाला, आणि कोण घेईल मुलाला,’ ‘उपाशी मागतो भाकर शिळी आणि देव देतो साखरपोळी’ ‘ दासविल सोन आणि हसे मूल वान्ह ’ अशा स्त्री-मुलम म्हणी सर्वत्र

आहेत. शारदा व तिच्या मैथिली यांची माया तर जखन पसरुती, गट्टेची व स्वाभाविक आहे. वट्टरीचा भिस्किटपणा पहा—

“ वट्टरी—काय चाललं आहे इदिराकातू ? देणीपणी शाली का शारदा—(मानद) या तुम्ही वट्टरीआणा ! आज कुणीकडे आरं हे उतराच पूछ ?

“ वट्टरी—अगसाईं तूंच का शारदे ! केवढी मोठी दिसायला लागलीस ! अशी पाठमोरी उभी होतीस, मला वाटलं इदिराकाकूच उभय आहेत ! ”

याच्याहि पुढे जाऊन वट्टरी उपदाखानें शारदेची ‘ सात्परपट्टा ’ करते वी ऐकून शारदेच्या दुःखी हृदयाचें पाणी पाणी होतें ‘आणि, तिच्याच समस्त हालेल्या सट्टय प्रेतनाचेंहि. वट्टरीच्या तिगट मापणाचा एक मासला पहा—

वट्टरी—मदाकेनी, अग तुमं करून कुणाच ग शहाणपण काढलस तें ? मुद्दीवर आहेस का ! काहीं तरी मेल्या विचार ! आपली उचलली जीम लावली टाळ्याला म्हणजे काय ! जिन तिन आपली पायरी ओळखून चोलाय.

मदा०—हें काय ! मी पायरी विसरून कुणाला काय बोललें बाई ! आता शारदेला उशीर का केलास म्हटल, त्यात काही चुकल असेल तर सांग.

वट्टरी—आधीं कान पिळून जिभेला चागला चिमटा घे, आणि नाक-दुराई काढून चुकलें म्हणून बाईसाहेबांचे पाय घर.

मुली—(साश्चर्य) बाईसाहेब कोण ?

वट्टरी—दिमत नाहीत या कोण त्या ! निमेणीं जां आधीं बाईसाहेबाना बसायला, तो कमळाचा मसमाली गालिचा घेऊन ये.

अशा वारुच्या टीकेनें शारदेच्या काळजाला धरें पडतात. तेव्हा तिला धीर देण्यासाठीं शारदेची आई म्हणते,

“ हा मेल्यानो ! त्या काय म्हणून बोलतात ? त्याच तू धोड का मारलं आहेस ! आणि तस बाईट वाटण्यासारख बोलतात तरी

काय ? अजून एप्र म्हा करीत नाहीत हेंच ना ? आज अस जी कोण विचारील तिला म्हणाव ' होय, मला जन्मभर कुवार ठेवणार आहेत. त्यात तुमच काय सरचत ? ' किती सहज भाषा !

भाषेची तीक्ष्णता

' श्रीमंत तरणे आहेत, देसणे आहेत व, ग्रहाणे आहेत ' जसे काचनभट इंदिरामाईच्या चित्तावर टसवितो, पण ते काळे आहेत हा दोष कोही ऐपला गेल्या नाही. तेव्हा त्यावर रगसपेती करण्यासाठी काचनभट पुराणातील व निसर्गातील दाखल्याचा आधार घेता पहा—
" सावळा वरं वरा गौर वधुला ॥ नियम देवादिकीं हाचि परिपाळिला ॥
गौर तनु जानकी राम घननीळ तो ॥ रुक्मिणी गोरटी वृष्ण काळा ॥
शुभ्र गंगा नदी सागराला वरी ॥ वीज मेघास ती घालि माळा ॥" आपल्या द्रव्य-वेड्या चापाचा पाषाणद्वंद्वीपणा पाहून व स्वतःची अगतिक अवस्था ओळखून शारदा जिव्यावर उदार होऊन त्याला तीक्ष्ण उत्तर देते —

काचन०—(येत येत) बाळे, काय करते आहेस ?

शारदा—प्रेम अधिक की पैसा अधिक, याचा विचार करत आहे. पण बाना, डोळे का पुसता ?

काचन०—हा कन्याविरह मोठा कठीण आहे !

शारदा—बाबा ! किती कठीण असला, तरी तुमच्या मनापेक्षा तर कठीण नसेल ना ?

काचन०—उद्यां गेलीस म्हणजे, बाळे ! माझ घर उदास दिसायला लागेल ! (रडू लागतो)

शारदा—दिसायला लागेल सरच, पण मामा, एवढा सोन्याचा गोळा यायचा आहे, त्याच्याकड पाहून बस तरी दुःख मिळून टाका झाल ! काय करणार ! शिवाय त्याच सोन्याच्या प्रकाशान घरहि चांगल शोभिवत दिसेल नाही ?

काचन०—हैं हैं तुझ कुर्चरु चोल्ण ! माझे जत करण किती कोवळ आहे, हैं तुला माहीत नाही. मी तुझ लग्नसुद्धा करणार नव्हतो, पण

ब्राह्मणांच्या मुलींची लग्ने शास्त्रींच पाहिजेत, असं शास्त्र आहे, तिथे झाला नाही !

शारदा—आणि ब्राह्मणांच्या मुली म्हाताऱ्यांना विकल्या, असंही शास्त्र आहे, नाही वा ?

विस्कळित स्वभाव-रेखा

चोहोंमाजूनी कोंडलेली मायहि जशी दिमें उगाहन धातून जाते, तसें हे शारदेचें निर्वाणीचें धैर्य आहे. तिच्या मनाच्या वेगवेगळ्या अवस्थांचीं शब्द-चित्रे देवलांनीं ययातय काढलीं आहेत. त्यामुळेच तिच्या दुःखाचीं प्रेक्षक समस्त होती. मान तिच्या उद्धारासाठीं झटणारा कोदंड भावनावय, वाचाळ व वायळट निघाला आहे. खलनायकाला तो उघड उपादेश काय करतो, पोकळ धाक काय धारतो आणि शेवटीं स्वतः तळघरातील कैदेत काय पडतो ! यात प्रतिनामकाचें बुद्धि-चातुर्य नाही कीं प्रसंगावधानहि नाही. शेवटीं आपली प्रतिष्ठा मोडून तो शारदेचीं लग्न लावतो व आपल्या त्यागावर पाणी पाडतो. अडाणी प्रेक्षकांना नाटकाचा शेवट शोकपूर्ण झालेला भावडत नाही, म्हणून शारदेला मृत्यूच्या पाशातून सोडवून लग्न-माळेंत अडनविमें देवल्यांना अवश्य याटलें असेल. पण त्यासाठीं कोदंडाच्या तत्त्वनिष्ठेचा बळी देण्याचें काहींच कारण नव्हतें. शिवाय तो लोक-निंदेलाहि भित्तो आहे असें दाखविणें आहे. हिरण्यगर्भाला चोहल्यावर उभा केला असता, तरी शारदा पारंगी बुरदुरली नसती. आणि शारदेला 'अनुरूपवदप्रति' च घट्टवाक्याची, तर तिच्या उदार व कर्तृत्ववान् मामानें पुढें होऊन तिचा हात कोदंडाच्या हातात देणें प्रयत्न ठरलें असतें. कोदंडानें स्वतः नेलेली लमीनगाई अस्माध्यच आहे.

रंगदेवतेची पताका

या नाटकातील शारदा, मुजंगनाय, काचनभट व इंदिराकाजू या गान्याच स्वभाव रेखा बमालीच्या सहज व सुंदर यठल्या आहेत. पार काय, भट्टेश्वरदीक्षित, सुवर्णशास्त्री व काचनभट या तिघांच्या रुपादात प्रत्येकाचें पृथगात्मत्व-निराळेपण दाखविलें आहे, 'चकारीपकारी' वाल्या

भटर्जींचीहि सूक्ष्म स्वभाव भिन्नता चारवार्डनें रेखाटली आहे. शारदेची प्रत्येक मैत्रीण म्हणजे स्वतंत्र व्याक्ति रेखा आहे. 'बत्तिशी पार पडली जसेल' असे श्लेष क्वचित्च आढळतात. कोदंड व त्याचा मित्र याचें वेपारतरहि कृत्रिम वाटत नाहीं. स्वाभाविक प्रसंग, सुस्पष्ट स्वभाव लेखन व घरगुती भाषा यांच्या साहाय्यानें देवळानीं हें नाटक रसपूर्ण केलें आहे आणि त्याद्वारे समाजाची मोठी सेवा केली आहे. करुण रसाचा क्रमाक्रमानें उत्कर्ष करीत देवळानीं तो उच्च विंदूवर नेला आहे. शारदेपूर्वीं झाला वृद्ध विनाहावर पाचसात नाटके झालेलीं होती पण प्रेक्षकांचों मनें तळपासून गदगदा हालविण्याचें व त्यांच्या हृदयाना पाझर, फोडण्याचें यश शारदेचेंच. सरोसर, शारदा म्हणजे मराठी रंगभूमीची एक विजयशाली पताकाच आहे.

श्री. कृ. कोल्हटकर : : : ३

आगरकरांनी निबंधातून, आपल्यानी कादम्ब्यातून आणि केशवमुत्रांनी राज्यातून सामाजिक सुधारणेचा जसा प्रचार केला, तसा विनोदाचाय भी. तात्यासाहेब कोल्हटकर यांनी आपल्या नाटकातून केला. विनोद

आणि नाट्य—ही केवळ रजनाची कोमल साधने. पण कोल्हटकराजवळ त्या जगु दोन तोपा होत्या—त्यातून निघणारे गोळ जीर्ण मत्ताचे व दुष्ट स्त्रींचे किंले जमिनदोस्त करीत. अस्वल गुदगुल्या करून माणसाळा टार मारत म्हणतात, तसे कोल्हटकरांचे टीकागर्भ विनोदी-लेखन विरोधकाना हसता, हसता मामोहरम करीत असे. त्यांच्या लेखनाचे शास्त्राग

जितके हास्यकारक, तितकेच त्यांचे अंतरंग क्षोभकारक. त्यांच्या विनोदी लेखांच्या पोटीहि सामाजिक सुधारणेची तळमळ असे. विनोदी लेखाचा स्वतंत्र संप्रदायच त्यांनी मराठीत निर्माण केला. आणि तशीच नाट्य—लेखनाचीहि पृथक प्रथा त्यांनी पाडली. हास्यरसाचे ते वादग्रहा होते आणि गडकरी व अत्रे हे त्याचे मादलीक होत.

सामाजिक विषयाची स्वतंत्र कथानके

कोल्हटकरांनी एकूण चार नाटके लिहिली. त्या सर्वांची कथानके स्वतंत्र आहेत. महिनानुमाहिने मंदूला शीण देऊन ते आपल्या नाटकाचे

सविधानक रचीत. एकाद्या प्रमाणम्ह इमारतीप्रमाणें त्याच्या नाटकाची चाधणी डौलदार असते. त्याच्या सर्व नाटकाचे विषय सामाजिक आहेत. अपवाद काय तो 'शिवशाविषय' हाच एक. बालविवाहाचा धिक्कार व प्रौढ विवाह, प्रेमविवाह आणि पुनर्विवाह ह्यांचा पुरस्कार हेंच बहुतेक कथानकाचें सूत्र आहे. सहा नाटकां तर निव्वळ विवाहविषयालाच वाहिलेलीं आहेत. चाकीच्या नाटकातहि प्रेमविवाह आहेच, पण त्यावर कोठें स्त्री शिक्षणाचे, तर कोठें स्त्री-पुरुषाच्या समानतेचे अग्रे चढविठेले आहेत.

रहस्याची जादू

स्वतंत्र कथानक व सामाजिक विषय या दोन अभिनव गुणाबरोबरच कोल्हटकराच्या नाटकातील तिसरा महत्वाचा गुण म्हणजे रहस्यपूर्णता. एकाद्या जादूगार रंगीमेरंगी कागदाचे कपडे भराभर आपल्या तोंडात कोंमतो आणि पटापट खाऊन दाखवितो, तेव्हा 'इतके कागद याच्या तोंडात मावले तरी कसे !' असें कुतूहल प्रेक्षकांच्या मनात उत्पन्न होतें न होते, तोंच तो जादूगार त्या सर्व कागदाच्या तुकड्यांची एकच एक सरळ सरळी तोंडातून बाहेर ओढून बाढतो, तेव्हा प्रेक्षक आश्चर्याने चकित होतात व आनशनें टाळ्या पिटतात. तसाच गमतीचा अनुभव कोल्हटकराचीं नाटकां पहाताना प्रेक्षकांना येतो. कोणाचें जन्माग्रहलच रहस्य असतें, तर कोणी राजाच बेघातर करून चमकृतिपूर्ण घटनाचा अनुभव घेतो. धुरता व बेघातर बहुधा त्याच्या प्रत्येक नाटकात आहेच, मात्र या बौद्धिक गादडामुळे सर्व नाटक असत्य वाटतें, स्वप्न भासतें, नाटकच ठरतें. सत्याचा आमासहि न राहिल्यानें एकाद्या अद्भुतरम्य (Romantic) नगरीत सचार करून आल्यासारखें वाटतें. सत्यसृष्टीतील आपल्यासारख्या माणसाचीं परीक्षुरीं मुपदु रें आपण पहात आहोंत असें प्रेक्षकांना वाटतच नाही. रहस्याचा गुडा आधीं गुडाळण्यासाठीं व नंतर उलगडण्यासाठीं अस्वभाविक व असमाव्य घटनाहि कोल्हटकरांना आपल्या नाटकात घालाव्या लागल्या आहेत. त्याची कल्पनाशक्ति तरल व प्रसन्न असल्यामुळे काव्याचें चादणें सर्व नाट्यकथावर पसरलेलें आढळतें.

विद्यालयीन व्यासंग

नाथ व विनोद या दोन्ही क्षेत्रात आपलें स्वतंत्र पीठ निर्माण करणारे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर नागपूर येथे ता. २९ जून १८७१ रोजी जन्मले. त्यांचे मालपण जुलटापा व असोला येथे गेले. सहावें वर्षी त्यांची आई वारली. तथापि त्यांच्या सापल आर्सेन त्यांचे सगोपन मोठ्या वास्तव्याने वेलें त्यांचे स्मरण ठेवून आपाद कृष्णांनी आपलें पहिलें नाटक 'वीर-तनय' आपल्या सापल मातेस अर्पण केले. त्याचे बडील उमरावतीत प्रथम हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. पण पुढे सरकारी नोकरीत शिरले व कारखुना पासून असिस्टंट कमिशनरच्या जागेपर्यंत चढले. नाटकाचा नाद लहान पणापासूनच त्यांना होता. मराठी पाचवीत असतानाच त्यांनी एक संगीत नाटक लिहिले आणि इंग्रजी पाचवीत असताना 'मुसमालिना' नावाचें नाटक लिहिले शास्त्रापुराच्या 'निबंधमाले'ची त्यांनी पारायणावर पारायणें केली. त्यामुळे त्यांना मातृभाषेची सेवा करण्याची स्फूर्ति मिळाली. शास्त्री घुषाचे बंधु लक्ष्मणराव हे त्यांना शिक्षक होते. इंग्रजी नाटक व कादंबऱ्या याचा पडशा हायस्कूलमध्ये असतानाच त्यांनी पाडला. १८८५ साली ते विवाहपद्धत झाले व १८८८ मध्ये ते मॅट्रिकमधून मुक्त झाले. नंतर ते पुण्यास आले व टेक्निकल कॉलेजात दाखल झाले.

दोन तात्या

तात्यासाहेब वेळकराहि त्यावेळीं त्या कॉलेजात होते दोघांचीहि आवड एकच असल्यामुळे त्यांची मैत्री जमली व ती पुढे पुढे वाढतच गेली. दोघांनीहि कॉलेजच्या संमेलनातील नाटकात कामें केली. 'मृच्छकटिका'-तील विद्याचें काम कोल्हटकरांनी केलें. दोघेहि खंदे टीकाकार, मार्मिक विनोदकार आणि सामाजिक विषयात मारखेच पुरोगामी वेळकरांना लोकमान्याचा सहवास लाभला आणि त्यामुळे राजकारणात प्रतिग्रहि मिळाली. उत्पट कोल्हटकर १८९१ मध्ये बी. ए. झाल्यावर १८९७ साली एल्. एल. बी. होऊन, अकोटा-खामगाव-जळगाव अशा आड गावीं वकिलीसहित राहिले पण त्या कोपऱ्यात राहूनहि त्यांनी जी नाथ-

निर्मिति वेली ती स्वतंत्र संप्रदाय स्थापण्याइतरी महत्वाची ठरली. गडकरी हे तर त्याचे चेलेच त्याशिवाय खांडेकर, माडमोलकर वगैरे त्याच्या चालमूर्ति तयार झालेले कितीतरी नामवंत शिष्य आहेत. अत्रे, वरेरकर यांनाहि त्याच्या गादीचाच थोडाफार वारसा मिळालेला आहे.

चोंगी साहित्य-सेवा

नाटकाशिवाय कविता, लघुकथा व कादंबऱ्या याहि कोल्हटकरांनी रचल्या आहेत. टीका लेख तर पुष्पळच आहेत. मराठीतील टीका-लेखनाला त्यांनी शास्त्रीय बैठक मिळवून दिली. त्याचा पहिला टीका-लेख १८९२ साली त्यांनी 'विक्रम-शशि'ला 'नाटकांचे केलेले परीक्षण होय पुढे ते सूक्ष्म, संपोल व सविस्तर टीका लिहू लागले. केळकरांच्या 'तोतयाचे घडा'वर ११० मोठ्या पानाची टीका लिहून त्यांनी नाम्ब-शास्त्रावरील आपले विचार मांडले, तर यामनराय जोशाची 'रागिणी व तिची भावडे' यावर १३५ पृष्ठांची टीका फटन कादंबरी-शास्त्र विशद केलें 'गरीम निचार पाडस' ही त्याची लघुकथा हृदयस्पर्शी आहे. 'शामसुंदर' या कादंबरीत असृश्याचा कैमार घेतला आहे. 'बहु असोत सुंदर' हे सर्वतोमुणी झालेले महाराष्ट्र गीत कोल्हटकरांचेच. ज्योतिषावरहि यांनी एक ग्रंथ लिहिला आहे. सांगली येथे १९१८ साली भरलेल्या ज्योतिष-समेलनाचे ते अध्यक्ष होते. पुणे येथे १९२० साली भरलेल्या कवि समेलनाचे ते अध्यक्ष होते. नाम्ब समेलनाचेहि अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले होते. १९२५ साली पुणे येथे भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचे'हि अध्यक्षस्थान त्यांनी भूषविले. त्यावेळी स्वागताध्यक्ष होते तात्यासाहेब केळकर. याच प्रसंगी 'दोन तात्या' हा आपल्या खुसखुशीत लेख 'सदेश'कार कोल्हटकरांनी लिहून प्रसिद्ध केला. 'मराठी भाषा मरणोन्मुख झाली नवून उदयोन्मुख आहे' असा आत्मा-दायर सदेश तात्यासाहेब कोल्हटकरांनी या अध्यक्षपदावरून सर्वांना दिला. मदमद होत चाललेली व अधोगत्याची काजळी धरलेली, त्याची जीवन-ज्योत १९३४ साली विराम पावली.

रोमांचकारक घटना

कोल्हटकराचें पहिलें नाटक म्हणजे 'वीरतनय'. किलोस्कर नाटक मंडळीने उत्तम नाटकाकरितां एक चक्षिष लावले होते; तें 'वीरतनयानें' जिंकलें. १८९३ सालीं या नाटकाचा पहिला अंक व शेवटच्या अंकातील असेरचा प्रवेश एवढा भाग कोल्हटकरानीं प्रथम लिहिला. बाकीचा भाग त्यानीं एका महिन्यात लिहून काढला, पण रंगभूमीचा पाळणा लाभण्याला 'वीरतनयाला' दोन वर्षे थांबावे लागले. १८९६ सालीं नगर येथें किलोस्कर मंडळीच्या रंगभूमीवर कोल्हटकराचें हें पहिलें नाटक चमकलें. 'मंडळीच्या आग्रहावरून' त्यानीं तें आनंदपर्यवसायी बनविलें. विदुर—विषाद हा विषय या नाटकात रंगविलेला दिसत असला, तरी कोल्हटकराचें लक्ष दृगार घेईर हे रस रोळविण्यावरच सिळलेलें दिसतें.

कौणत्या तरी सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार करण्याची उर्मी काहीं यात दिसत नाही. 'स्तिक जनाच्या मनोरंजनाकरिता' शूरसेन व शालिनी यांच्या प्रणय-भावनेचा विनास रंगविण्यात आला आहे. त्या गोड कथा-भागाला तिगट प्रसंगाची जोड देण्यासाठी, याचाची शिरार, शूरसेनाचा बंदिनाम. वीरसेनाची स्वारी, मारेकऱ्याचा दडा, वज्रलाना पराक्रम इत्यादि रोमांचकारक घटना यातलेल्या आहेत. शालिनीने शालिनीचा वेग घेणें आणि शालिनीने पुरुषाचा वेग घेणें—अशा द्विक्रमटीमुळें कोल्हटकरानीं कुव्दल निर्माण केलें आहे. पण त्यामुळेंच पथानगात कृत्रिमता येते व त्यामायिकता जाते. 'आपण रंगभूमीवर जें पाहतों, तें सत्य आहे' ही भावना पार लोभते. त्यातच शान्दिक कोन्या, अनुप्रास, परोधामास इत्यादींची आतयराजी जादे.

कोट्यांचा कृत्रिम खेळ

'प्रास,' 'उटज' असे अपरिचित मसृष्ट शब्द अकारण वापरले आहेत, एवढेंच नव्हे तर वज्रलानासला वालकमुद्रा 'मम लालमकणी' अशी प्रीट भाषा वापरतो. 'गिरिं घरि गरि करि,' 'न जव पळें गळें,' 'शतमट अतिविष्ट, निरुट प्रमट होऊ आपदा' अशा शब्दांच्या लटपटी

करून वाचमाला अगदी चीतपट करण्याचा जणु काहीं कोटहटकरानीं विदाच उचलला आहे. शोकानें हृदय विव्धल झालेलें असतानामुद्धा नायक कोटि करून म्हणतो, “मृत्यु हा स्वतः जर मृत्यूचा विषय असता, तर मला किती आनंद झाला असता” रागानें तुच्छतेची भाषा बोलणारी नायिकाहि अशी कोटी करते की, “त्याचा जीव नाही घेतला, पण आपला जीव घेऊन मग पळत सुटला राई” राजा वीरसेनहि असाच कोटिमहादूर दाखविला आहे. दुरी झालेल्या बकुलाचें सात्वत करताना तो म्हणतो, “अशा प्रसर्गी वीरानीं शत्रूला डोळ्याचें पाणी दाखवायें कीं तरवारीचें पाणी ?” मग चिडर पात्राना उठतावसता साधतील तशा कोट्या करण्यास काय हरमत ? “सुवर्णमालिनी हें नांव पत्ते सिंगाना इतकें आवडेल कीं ज्याचें नांव तें !” असें एक दासी म्हणते, तर गुभसेन सोन्याचा गुण वर्णन करताना म्हणतो, “सुत पियळें असून लोनाचीं मनें मात्र कोळशापेक्षाहि काळी करतें” पत्तेसिंगहि म्हणतो, “हा सजीव मोहरा सोडून निर्जीव मोहरा घेऊन काय करावयाचें ?” अशा शाब्दिक ठिणग्यामुळें तरंग वाचकाचे डोळे क्षणभर दिपतात, पण केलेला मात्र शब्द लागल्याशिवाय रहात नाही.

पदाची आसाक्ति

या नाटकातील पदाची सख्या सुमारे शभर आहे. पारशी व गुजराती चालीवर तीं बसविलेलीं असल्यामुळें प्रेक्षकांना पार चटखदार वाटलीं. “अवित पदानुजाची दासी,” “अशी ही सगुण-रणी” इत्यादि पदें रसिराच्या कानात गुणगुणत रहात नाटकराजाला पदाचा सोस इतरां कीं, वाचाच्या भीतीनें नायिका मूर्च्छित होऊन पडली असतानामुद्धा तिला रायध करण्याचे उपाय योजण्याऐवजीं नायक तिच्या अवयवाचें सूत्र वर्णन करणारें पदच म्हणत राहतो ! दोनतीन द्रव गीतेंहि घातलेलीं आहेत. अर्थाच्या दर्शनें लक्षात राहण्यासारखीं दोन पदें पुढें दिलीं आहेत.

ईश्वराला उद्देखून घरसेन म्हणतो, “तुझी अन्यथा ती कराया कृति
अद्या मानवाची मुळीं ना गति ॥ अनता अहोरात्र तारा-तति । त्वदा

जेसि नर्त्री शिरी मानिती ॥ दयाळा मुबिश्वास व्ह्यावरी । सदा ठेवुनी सावु ते राहती ॥ ”

आपल्या लहान मुलानें आपली वंदीवासातून मुटका केली हें पाहून शरसेन म्हणतो, “ आजवरी जनक देइ जन्म मुताला । पुनर्जन्म तनयें मज आज दीयला ॥ आर्लिनू तनु भिती ही धूलि-धूसरा । चुतु भिती म्लान मुसा मनोहरा । पाहु भिती नेन भरनि मूर्ति मुदरा । वृत्ति न हो मुमहोत्सव आजि सायला ॥ ”

काव्याच्या फोंदणांत विनोद

कोल्हटकराचें ‘मूकनायक’ हें नाटक म्हणजे ‘अद्भुतरसाचे पेल्यावर पेले.’ या पेल्यामधील अद्भुतरसाला काव्याची जी गोडी जडलेली आहे, ती अगदीं अवीट आहे. आणि यर विनोदाचा वास ! पूर्वीचें ‘सद्यपङ्कळोळ’ किंवा पुढचें ‘मानापमान’ या नाटकाइतकेंच ‘मूकनायक’ हेंहि अत्यंत हसरें नाटक आहे. त्याची प्रसन्नता सदापुढी आहे. सौमद्रा-प्रमाणें ‘मूकनायक’चा नायक वेपारतः करतो, राजवाड्यात राहतो व अतःपुरापर्यंत शिस्तो. तेथील राणीला मात्र त्याचें सोंग माहीत असतें. या साम्यामुळें ‘मूकनायक’तील काहीं प्रवेश पाहताना सौमद्रातील विनोदाचें स्मरण झाल्याविना रहात नाहीं. वधेच्या ओघात मद्यमानाचा निषेध हा विषयहि नाटककारानें मिसळलेला असल्यामुळें त्याची तुलना खाडिलकराचें ‘विद्याहरण’ व गडकन्याचें ‘एकच प्याला’ या नाटकाशीं सहजच केली जाते. पण मद्यमान-निषेधाचा प्रचार हा काहीं या नाटकाचा आत्मा नाहीं, हेतुहि नाहीं. “मद्यपासून होणाऱ्या अपायाचें परोक्षतः गोडेसें आविष्करण करण्याचा प्रयत्न ” हा आहे, असें सुद्ध नाटककारच प्रस्तावनेत सांगतात. त्याची दृष्टीच अशी कलात्मक की, “मनोवेषक वधानक, चटकदार प्रवेश वगैरे मुख्य सामुग्री असली म्हणजे मग उपदेश नसला तरी त्यास नाटक या दर्जानें गौणत्व येत नाहीं.” या भूमिकेवरून लिहिलेल्या ‘मूकनायक’ नाटकाची दृष्टि सौंदर्याची व वृत्ति काव्याची आहे. सौंदर्याच्या सरोवरात उमललेलें हें एक वमनीय काव्य-कमल आहे.

रमशानांतील फूलझाड

आश्चर्याची गोष्ट अशी की, इतकें हें रमणीय नाटक कोल्हटकरांनी अत्यंत विषण्ण परिस्थितीत लिहिलेलें आहे. एखाद्या उकीरड्यावर पारिजातकाचें झाड उगवायें आणि त्याच्या धवल व कोमल फुलाचा सदा सर्वत्र पडावा व त्याचा सुगंध दशदिशा सुटवा; त्याप्रमाणें दुःखाच्या व निराशेच्या परिस्थितीत असलेल्या कोल्हटकरांच्या मुसादून या नाटकात विनोदी कोट्या व हंसरे प्रसंग ओतले गेले आहेत. या सुमारास त्यांना एलएल. बी. च्या परीक्षेत अपयश आलेलें होतें. त्यामुळें त्यांचें मन खिन्न झालेलें होतें. 'किलोस्कर कंपनी' नैहि यावेळीं त्यांना काहींसें दूरपणानें वागविलें; त्यामुळें त्यांचा खिन्नपणा वाढला. तशात त्यांचे वडील मृत्यु पावले. त्या मुत्तकात अस-
तानाच कोल्हटकरांनी नदीवरील रमशानभूमीत बसल्या बसल्या मूकनायका-
तील बरीचशी प्रणयरम्य पद्यें रचलीं. जॉनसनची 'रासेलस' ही जगद्विख्यात कादंबरीहि त्यांना आपल्या आईच्या अशीचातच लिहिली होती. तसेंच कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनी 'मेघदूत' या शृंगारपर काव्याचें सरस भाषांतर केलें आहे, तेंहि अशाच उद्दिष्ट परिस्थितीतच.

नाटककारावरील ह्या आपत्तीप्रमाणेंच सुद्ध नाटकालाहि नव्याच संकटातून जावें लागलें. त्याचा पहिला अंक 'किलोस्कर नाटक मंडळी'त वाचून दाखविण्यात आला, तेव्हा सर्वांना तो पसंत पडला. तेव्हा कोल्हटकरांनी उरलेलें नाटक उत्साहानें लवकर पूर्ण केलें. पण पुढें काय ? तब्यल तीन वर्षे तें तसेंच दस्तारात पडून राहिलें. शेवटी 'विविध-ज्ञान-विस्तार' मासिकाच्या संपादकांनी मागणी केल्यावरून, तें त्या मासिकात प्रसिद्ध झालें. तें रंगभूमीवर आणलें गेलें कोणाकडून ? तर डेक्कन कॉलेजातील दैवी विद्यार्थ्यांकडून, आणि तेंहि समेलनात. शेवटी १९०१ साली, फेब्रुवारी महिन्यात, निपाणी मुकामी, किलोस्कर मंडळीच्या राजशाही रंगभूमीवर तें एकदाचें झळकलें. पण त्यावेळीहि त्याला शोभाचें ग्रहण लागलेंच. तें म्हणजे त्या प्रयोगाचें आधीं आठदहा दिवसच, किलोस्कर

मंडळीतील श्रेष्ठ नट भाऊराव कोल्हटकर हे निधन पावले. अशी आहे या हंसन्या 'मूकनायका'ची दुःखी जन्मकथा.

उन्फंटापूर्ण रचना

प्रेक्षकाला विस्मयाचे धके देऊन व विनोदाच्या गुदगुल्या करून एकसारक्या हंसत ठेवावयाचे, हेंच एक धोरण कोल्हटकरांनीं सभाळलेलें दिसतें. त्यापायीं स्वाभाविकता, समाव्यता, सुसंगतता इत्यादि धोरणें त्यांना पारशीं सभाळता आलीं नाहींत. एका राजाच्या महालात दोन परके राजे येऊन बहिऱ्या-मुक्याचीं सोंगें घेऊन नोकरी मिळवतात, त्यातील एका राजाची आतेवहीण तर तेयली राणीच असते आणि ते दोन्हीहि राजे उलटसुलट दिशेनें राजधानीवर आपापल्या सैन्याच्या चाली घडून आणतात—असा अचाट कल्पनेचा अनिर्बंध खेळ या नाटकात रंगविलेला आहे. विक्रात हा सार्वभौम राजा. तो मुका म्हणून शरच्चंद्र राजाकडे नोकरीन राहतो. राजाची बहीण सरोजिनी हिच्यावर त्याचें प्रेम पसतें. पण तिचा पण असा की, राजाला मद्यपानाच्या व्यसनादून सोडविणें, हा पण जिंकण्यासाठीं विक्रात काहींच चातुर्य दाखवीत नाहीं कीं प्रयत्न करीत नाहीं. तो नावाचाच 'विक्रात' दिसतो. तो मूकहि नाहीं आणि नायकहि नाहीं, असें वाटू लागतें. मात्र त्याचा प्रवेश रंगभूमीवर मोठ्या कुशलतेनें केलेला आहे. त्यात कोल्हटकराचें नाट्य-कौशल्य खरें दिसून येतें. राजाला एका हल्ल्यादून कोणा अशात माणसानें गोडविलें, तो 'शूर व साहसी असा पुरुष—पुरुष कसला ईश्वरच तो.' असें वर्णन राजा शरच्चंद्र करीत असल्यानें त्या शूराच्या आगमनाव्हाळ विलक्षण उत्कृष्टा राजस्त्रियामध्यें—त्याचरोवरच प्रेक्षक वृंदासमध्येंहि—निर्माण करण्यात नाटककारानें मोठें यश संपादिलेलें आहे. अशा रचना—चातुर्यामुळेच सारें नाटक रंगदार झालें आहे.

सुंदर कोट्यांची खैरात

विनोदाची लसलस पिकविण्यासाठीं कोल्हटकरांनीं कोट्याची पेरणी मुक्त हस्तानें केली आहे. नव्याच ठिकाणीं त्या कोट्या मार्मिक आहेत व

स्वाभाविकहि आहेत दाही कोट्या ठिकाणी मात्र त्या धृति व गालिश वाटतात. 'मुका' या शब्दावर शृंगारपूर्ण कोटी न साधतील तर ते कोल्हटकर वसले ? 'येता जाता मुख्याशीच व्यगहार,' 'मुदर चेहऱ्याचा मुका आवडत नाही कोणाला ?' अशा कोट्या म्हणजे तरण प्रेक्षकांची अत करणे कात्रीज करण्याच्या चोरवाटाच. सरोजिनीपुढे आपलें प्रेम व्यक्त करण्याचा निश्चय विवाहाने वेलेला असतो, त्यावेळचा त्या दोघाचा सवाद पारच मजेदार आहे. सरोजिनीच्या मनात मुख्याचा विचार येताच तो मुका आलेला असतो. म्हणून ती त्याला म्हणते, 'तुझ्या मुकेपणाला धमर वरें आयुष्य आहे.' तेव्हा विनात उत्तर देतो, "छे, एक पळभर-मुढा नाही." हें त्याचें गोलणें त्याच्या गोलण्यानेच खरें ठरत नाही काय ? बहिरेपणाचेंहि भाडयल विनोदाच्या व्यापारासाठी कोल्हटकरांनी असेंच वापरलें आहे. फेयूर व विकट याचा पहिला सवाद ऐकताना प्रेक्षकांची पोटे हसून हसून दुसऱ्या एकात 'ण' क्रिया 'मदिराक्षी' या शब्दावर या नाटकात सहजच कोट्या साधल्या आहेत 'मार्मिकपणा' आणि 'मर्मभेदकपणा' याना एवच लेखण्यात नाटककारानें आपली सूक्ष्म बुद्धि वापरली आहे 'अगाची लवलय व तोंडाची घडगड करणाऱ्या' घेतिलेला दाढीवाल्या वडीलाचें सोंग घेतलेला विक्रांत सभजावून सागतो, 'मार्मिकपणा म्हणजे मर्म ताडणें आणि मर्मभेदकपणा म्हणजे मुढा मर्माचें ताडन करणें.'

काव्य-चंद्रावरील कलंक

काहीं काहीं कोट्या मात्र अगदी पारकट आहेत, त्या उथळ बुद्धीच्या प्रेक्षकाना हसविण्यासारख्या आहेत 'असें ढ पुढें येणार आहेत असें जर त्या कवीला माहीत असतें तर त्यानेहि ट ला ट जुळविण्याचे श्रम घेतले नसते.' क्रिया 'देवाशपथ मी नास्तिरु मनण्याच्या बेताला आलों आहे' अथवा 'प्रतोदाची कल्पना अगदी खोटी खरी.' अगर 'एवढा मोठा हा विहारा पण एवढ्याशा फिझीच्या स्वाधीन' इत्यादि कोट्या लहान मुलाच्या मासिकातच शोभण्यासारख्या नाहीत काय ? पण काहीं कोट्या

सहजगत्या आलेल्या व पात्रांच्या स्वभावावर प्रकाश टाकणाऱ्या अशा आहेत. प्रधानाची रिकामी झालेली जागा मला देण्यात आली, असे जेव्हा विरुठ सांगतो, तेव्हा प्रतोद उद्गारतो, “वा ! योग्य जागी योग्य नेमणूक ” आणि लगेच त्याचा खुलासा करतो की, “जागाहि रिकामी आणि डोकें पण रिकामेच.” मात्र जेव्हा प्रिमात सरोजिनीचा अंगेरचा निरोप घेतो, तेव्हा विरहाच्या व निराशेच्या भावनेने भरलेला असतानाहि त्याच्या तोंडीं अशी सवग कोटि घातलेली जाहे की, “त्याने त्या अग्रमीच्या चंद्राच्या मुहूर्तावर मलाहि अर्धचंद्र दिला.” कोल्हटकराच्या काव्यचंद्राला अशा फोट्याचा कलक दोभाच देतो काय !

पद्यातील माधुर्य

कथा रचनेच्या चानुर्याइतकेच या नाटकातील पद्यांचें माधुर्य प्रशस्तनीय आहे. अगदी प्रारंभीचेंच पद प्रेक्षकांचें मन जिंकणारें आहे व त्याची भावना ताब्यात घेणारें आहे. झोंपाळ्यावर झोके घेत घेत राजलिया इंधराचें जे गुणवर्णन करतात, त्यात स्फटिकाची सुगंधता आहे, गगनचुनी कल्पस्ता आहे आणि उदात्त भावनाहि ओतप्रोत भरलेली आहे. ‘नामी सुरवात म्हणजे अर्धीअधिक मात’ या इंग्रजीतील म्हणीप्रमाणें, या नाटकाच्या यशाची मुहूर्तमेढ रोवणारें हें पद नागरी विद्वानाप्रमाणेंच नागच्या शेत कात्याच्या मुसातहि जेळत असेल. तें पद असें,—“हे प्रभो विभो अगाध निती तव करणी ॥ मन चिंतुनि हो रत चरणी ॥ चादना नभाचा केला ॥ रविचंद्र लटमटी त्याला ॥ जगु झुमर मुनक छताला ॥ मग अथली ही धरणी ॥ शाहुली मनुष्ये केली ॥ त्या अनेक म्ये दिधली ॥ परि सून त्याचीं सगळीं ॥ नाचविती हस्ती धरुनी ॥”

प्रसादाची उणीव

कोल्हटकराची पद्यरचना काव्यपूर्ण असली तरी सहजप्रचुर विंगडुना त्रिभि आहे “गळगळीचा काळ मुग्याचा आठवतो घडीघडी” ही देवगची सहजरम्य वाणी कोणीकडे आणि कोल्हटकराचें त्याच विषयावरचें पद कोणीकडे ! त्यात ‘रम्य गळपण’ हाच एक चरण सुगम आहे.

बाकी तें पद असे आहे “ होय ससारतरुमुग्धकोटरु भुवनिं ॥ रम्य तें बालपण देई देवा पिढीनी ॥ कोण सुख हेतुविण ॥ शांत निश्चित मन ॥ शोक निमिषाहून ॥ नुरत मनि पद भवनि ॥ ”

मद्यपानाचा निषेध करणारी अनेक पदे या नाटकात आलेली आहेत. ‘ सुरा सुरा जणु उरा असे ही सुरामुराचा चुरा करी ’ या पदात अनु-प्राप्ताची गर्दी आहे. पण त्यापेक्षा प्रसादपूर्ण व अर्थपूर्ण पद म्हणजे, “ सुरा मृदु नाम धरनि नरामाजि अमुरा शिरे ॥ आजवरी या राक्षसिणीने नाशिलिं भिती मदिरे ॥ विती अवलाना अनाथ केत्या अनाथ किती लेंकरें ॥ ”

कोल्हटकरांनी काही काही पदे अगदी सुबोध रचली आहेत, आणि त्यात भायनाचा रसहि ओतप्रोत भरलेला आहे. त्याचें एक उदाहरण—

“ सुलभ मनिं गणा न भूपमुता ॥ करू वधता बाधि ती वनिता ॥ पडले धरणीपालहि चरणी ॥ प्रयत्न जाति वृथा ॥ सक्स्ही ॥ धीरहि आले परतुनि गेले ॥ मुळीं यद्य न मिळता तयाप्रति ॥ राजकुमारी उभी सामोरी ॥ त्वजा न किंकरता ॥ विसरनी ॥ ”

याच पत्रांत बसणारी पदे म्हणजे, ‘ सहज कशि ऐळविते लळना ’ ‘ उगिच का काता गाजिता दासी ’, ‘ अवचित नेहें किंकर-करी मी ’ ‘ वळते अजलि न कळत बघूनि तुम्हालागि ’

लवचिक भाषाशैली

या नाटकाची सर्वच भाषाशैली स्वाभाविक व लवचिक आहे. तिच्यात विनोद म्हणजे दुधात साखर ! याचा एक नमुना पहा.

“ प्रतोद-केवढे हो त्याचें पोट ! दाख्ख्या मुरईने आपल्या भक्ताला अगदी आपल्यासारखेच बनविलें आहे. म्हणजे वरचा भाग अगदी पातळ, आणि खालचा एवढा मुटलेला (हसतो.)

विकट-(एकीकडे) अरे गाढवा, थाव तुझाही खालचा भाग चाबूक मारून चागला मुजपितो.

प्रतोद-मी पैजेनें सागतों कीं, काही दिवसांनीं त्याची लावी कोणती

आणि रंदी घोणती हें सांगता येणार नाही. इतक्या जपाच्याने त्याची रंदी वाढत चाललेली आहे. स्वारी चालता चालता तिच्या शरिराचा प्रवास समोर होतो त्यापेक्षा आडगाच जास्ती होतो.

केयूर—त्याच्या अंगात मेद जसा भरून गेला आहे, तसा हाडातही मूर्सपणा खिळून गेला आहे.

प्रतोद—आता लहपणामुळें हाडेंच दिसण्याची मारामार. मग हाडात रिळलेला मूर्सपणा दिसण्याची मोठ लाच राहिली.”

बायकाची नाजूक व धरगुती मायामुद्रा कोल्हटकराना काही काही टिकाणी उत्तम साधलेली आहे. त्याचा एक मासला—

“प्रमदरा—म्हटलें म्हणजे याचे हे काहीसे अलहपणाचेच दिवस, पण अर्गी किती तरी भारदस्तपणा ! आमच्यासारख्या बायकानामुद्रा याच्याद्वारेत बोलावयाची मीति वाटते. नाही तर आमच्या वैत्रिपामाई-साहेबाराडे पहा. बयानें पाहू गेलें तर एखाददुसरा पावसाळा जास्तीच लोटला असेल, पण सकाळपायून संध्याकाळपर्यंत मारणी अंगाची लथलथ व तांडाची बडबड चालायलाची, अमळ पाट फिरली म्हणजे झालीच मुरवात धागड्याग्याला, बरें इतकेंहि असून सरोविनीमाईंचा इच्यावर जीव की प्राण.”

विचारांचे पडसाद

‘गमन उद्धत दर्शयि धान तेजा’ या कोल्हटकराच्या पद्यवक्तामध्यें भवभूतीच्या ‘नमयतीव गतिर्धरिनीम्’ या कल्पनेचा प्रतिध्वनि उमटलेला ऐकू येतो. पण याहिपेक्षा अधिक स्पष्ट व मुरेग पडसाद साडिलकरांनी ‘नमयी पहा, भूमि हा चालताना’ या शब्दातून उमटविला आहे. मूक-नायकातील काही कल्पना—बीबाचा विस्तार गडकन्याच्या ‘एकच प्याला’ नाटकात पहावयास सापडतो. दार्व्जें वैशेष झालेला राजा आपल्या राणीला ‘प्रिये’ असें संगोडून लगेच उग्रय घेतो, “माझ्या प्रियेला मघापासून ‘प्रिये, प्रिये’ म्हणून कोण हारम मारीत आहे बरें ?” त्यानें मुन्यावर चहीम धेणें आणि ‘एकच प्याल्या’तील तुषारुनें रामलालवर आळ घेणें

साररेंच, मुधाकराप्रमाणेंच हा राजाहि दाख्ख्या तारेंत म्हणतो, 'मला अजून चढली नाही.' बहुतकरून गोठ पळ्यानाच कीड लागलेली आपण पाहतो' ही कल्पना कोल्हटकराप्रमाणेंच गडकन्यानाहि शोमण्यासारखी आहे. 'इच्छा आणि तृप्ति ही जवळजवळ एकाच काळीं घडून येतात.' या विचाराचाहि पडसाद 'एकच प्याल्या'मध्ये ऐकू येतो. अर्थात् ह्यातील पहिल्या मान कोल्हटकराचा. दिनोदी कोठ्या, मधुर पदे, सभ्य शृंगार, हास्यकारक कथानक आणि त्या सर्वांतून मळपानाच्या निपेकाचा सूर या सर्व गुणामुळें 'मूकतायक' हें नाटक रसिकाचें अत्यंत लाडकें होऊन बसले आहे.

त्रिवेणीचें स्वभाव-चित्र

'वधूपरीक्षा' हें कोल्हटकराचें पहिलें गद्यनाटक—१९१३ सालीं छिहिलेलें, पुढें त्यालाहि संगीताचा वेप चढविण्यात आला. या नाटकाचा 'मुख्य उद्देश मनोरंजक' हाच असला तरी 'माझ्या संगीत नाटकातल्या-प्रमाणें याहि नाटकात काही तत्वाचें मडन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.' अशी स्वच्छ कमुली नाटककारांनै प्रस्तावनेतच दिलेली आहे. हें तत्त्व म्हणजे प्रेमाचें, घाल विवाह, विषम विवाह, जातिभेद, याच्यावर जाता जाता या नाटकात टीका आलेली आहे. पण प्रेक्षकांच्या चित्तावर मुख्य विषय ठसतो, तो म्हणजे एका संस्थानिकानें स्वतः केलेली वधूपरीक्षा.

विलायतेहून आल्यानंतर राजेसाहेब धुरंधर ज्योतिष्याचा वेप घेतात आणि निरनिराळ्या मुलींची पारख करतात. त्यांना पसत पडलेली त्रिवेणी म्हणजे अचल प्रेमाची मूर्तिच. राजाचा रून केल्याचा आरोप या ज्योतिषावर-म्हणजे खुद्द राजावरच येऊन त्याच्यावर न्यायमदिरात सटला चालतो. 'आयुष्यात एकदाहि दृष्टीस पडणार नाही' असा हा किन्धन प्रसंग. त्यानून राजाला सोदविण्यासाठी त्रिवेणी न्यायाधिशाच्या घरी जाऊन पाया पडते, मावी राजाची आर्जवे करतें आणि शेवटी न्यायमदिरात उभें राहून स्वतःच रून केल्याचा खोटा आळ आपल्यावर घेते. परंतु राजमाता न्यायमदिरात येताच तिच्या शब्दांच्या कुंकरीनै हे मारे पर्याचे बंगले कोसळतात. त्रिवेणी ही एका कुणव्याची मुलगी असा ध्रम मयें

निर्माण झालेला होता, पण अगेर ती न्यायाधिकाचीच ठरली आणि राजागी राणी बनली. राजा व निवेणी यांच्या गूढ यतनामुळे कथानकात गमतीच्या गुतागुती झालेल्या आहेत.

भाषेचे गांभीर्य

‘त्रिनोदपूर्णं व वाय्यमय अशी भाषाशैली कोल्हटकराची असली, तरी तिची मूळची प्रवृत्ति गमरिच दिशते एखादा यत्ता जत्ता स्वतः स्थिर राहून धात्याना रदमदा हमयितो, तशी कोल्हटकराची भाषा निरधाररली ताड अतूनहि हास्याच्या लाटा उत्पन्न करते. राजा आपल्या आई-वरील प्रेम प्रगट करतानाहि सिद्धातरूप मयाची भाषा अशी वापरतो, ‘आगवाट धोरण व अप्रतिम पुनवात्म्य यांच्या साहाय्याने आपण माझे गत चरित्र जस ठरविलेत तसें माया चरित्र ठरविण्याचाहि आपणाला अभिपार आहे.’ तसेंच निवेणीला तिचा पालन भावनेच्या मरात म्हणतो, ‘केवळ दवेनेंच पेटलेला तुझा फत्तर दिपतेंदिवस तुझ्या सहवासानें प्रेमाचा वाटू लागला, आणि आता तर तो माझे जीवनच होऊन बसला आहे.’ आणि निवेणी तर स्वतःशीं बोलतानासुद्धा व्यासपीठावर उभ्या राहिलेल्या ध्याख्यात्याचीच भाषा बोलते. ती म्हणते, ‘विषयमुक्त हीच प्याच्या ऐहिक कर्तृत्वाची परमावधि, स्वमुक्तार्थ परपीडन हाच प्याचा पवित्र धर्म व परमात्म्याशिवाय भिन्न असें स्वतःचें अस्तित्व नाही, याऐवजी स्वतः शिवाय दुसरा परमात्मा नाही हें ज्याचें तत्त्वज्ञान, अद्यापशुल ईश्वराच्या किंवा आत्म्याच्या उच्च वस्त्रना कोटून असणार.’ तसेंच निवेणी न्यायाधिकाची करुणा भावण्यासाठीं गेली असताना ती न्यायाधिकाच्या कामगिरीवर जी झोड उठविते, तीहि अस्वभाविक आहे, मात्र त्यात नाप लेकीचा जो अभाषित उल्लेख येतो, तो ‘पताका-स्यानाप्रमाणें’ (Dramatic Irony) चमत्कृतिजनन आहे. ‘हें भाषित याच्या उदार इच्छेचेंच अपत्य जसावें’ अशी इश्रजी घर्तीची वाक्यरचना निवेणी करते आणि राजा घुरघुर तर काय ? ‘या मराठील सगळ्या माणसानीं जरी निंदेच्या तुफान वाऱ्यानें माझ्या हृदयसमुद्राला इतकून सोडलें, तरी

तुझा एक स्नेहयुक्त शब्दच त्याचें श्रमन करण्याला समर्थ आहे.” अशी अलंकारमय वाक्यें लीलेनें फेकतो.

सरस-नीरस कोट्या

शब्दावर कोट्या करून व विरोधाभासात्मक वाक्यें रचून चमकृति निर्माण करण्यात व हास्य उत्पन्न करण्यात कोल्हटकराचा हातपडा आहे. “मुलींना एकच उत्तम वर देवाला मागण्यासारखा असतो, आणि तोहि उत्तम वर हाच, होय ना ?” अशी ‘वर’ शब्दावरील कोटी प्रेक्षकांना हसविणारी आहे. या कोटिवाजपणाचा अतिरेक झाला म्हणजे “तुझ्या कपाळावरील आठी नाहीशी करण्याला मी आठीप्रहर तुझी मनधरणी करीन” अशी कृत्रिम भाषा येते. भापालकाराचें सौंदर्य कोल्हटकराच्या कृतीत जागजागी आढळते. “देवळातमोरील या विस्तीर्ण तळ्यात कमळाची फार दाटी आहे म्हणून आजपर्यंत कीर्ति होती. पण देवळातील या सुप्तकमळाच्या गर्दीपुढें तर ती कमळेंहि विरळ भावू लागली.” अशा सुंदर कल्पना कोणत्याहि वाक्याच्या मुखादून बाहेर पडतात. “स्वताची बंचना करून घेऊन जन्माचें नुकसान करून घेण्यापेक्षा याप्रमाणें काहीं दिवस परबचना करून त्यत.चें जन्माचें कल्याण करणें,” असे शब्दाचे खेळ राजापासून कोतनालपर्यंत शाहून सारे शोक करतात.

सौंदर्याची मीमांसा

आदर्श पत्नीचें कार्य काय असायें हें सांगताना राजानें जे उद्गार काढले आहेत, ते सुभाषिताप्रमाणें आहेत. ते असे—“मी सुमागांनं चाललों असता आपल्या कृपावटाक्षानें उचेजन देणारी व मी उन्मार्गगामी होऊं लागलों असता मज्ज प्रेमरज्जुनें आवरणारी स्त्री कोठें मिळणार ?”

स्त्री-सौंदर्यानें तरणाची कशी परागत होते, हें मार्गवाच्या तोंडून नाटककारानें खुशीनें सांगितलें आहे. मार्गव म्हणतो, “एखाद्या पालेचा शुभ्रवर्ण पाहिला कीं, तिच्यात सोब्यळ गुणहि ! असावेसे त्याला भामू लागतात; नावाप्रमाणें वर्तनातदि सरळपणा असावासा चाहूं लागतो;

शरिरातील समतोलपणा पाहून तो मानसिक स्थितीतहि समतोलपणा कल्पू लागतो; विशाल नेत्रावरून तो मनाच्या उदारपणाचीहि कल्पना बाधतो; आणि मधुर हास्यावरून गोड वर्तनाचें अनुमान करून तो मित्राच्या मारू लागतो. ”

करुण रसाचे पाझर

अशा टणक भापाझेलीतूनहि करुणरसाचे पाझर कोठें कोठें पुटलेले आहेत. मानछेल्या पित्यानें आपलें सगोपन किती आस्थेनें व प्रेमानें केलें, याची कृतज्ञ जाणीव व्यक्त करताना त्रिवेणी विधेधरशास्त्राना हृदय हलविणाऱ्या मापेंत म्हणते, “ आजपर्यंत मला कधीं दुसलेंछुपलें, तेव्हा तुम्हीच ना माझा समाचार घेतला ? दुखण्यात रात्रीचा दिवस करून माझ्या उशार्शी तुम्हीच जागलात ना ? लहानपणीं माझ्या मनाला करमे-नासें होई, तेव्हा मला परोपरीचीं खेळणीं देऊन माझे मन तुम्हीच रित-विलें ना ? मी उपाशी असता तुमचेंच मन कळवळत असे ना ? मी रडू लागलें असता पदरानें तुम्हीच माझे डोळे पुसले ना ? मी एरदा मरणाच्या दारीं पडलें होतें, तेव्हा प्रेमानें मला अभुस्तान तुम्हीच घातलें ना ? ”

एक नीरस फार्स

“ रसिकाची चार घट्या ” वरमणूक वरण्याकरिता कोल्हटकरानीं १९१७ सालीं ‘ सद्चारिणी ’ हें नाटक लिहिलें. तें ‘ प्रहसन-यज्ञ ’ आहे, अशी कतुली त्यानींच प्रस्तावनेनें दिली आहे. एक साधा ‘ फार्स ’ असेंच त्याचें स्वरूप आहे. कोणताहि सामाजिक व तात्त्विक विषय आपा-राता घेतलेला नाही. पण फार्स म्हणूनमुळा ही रचना यशस्वी झालेली नाही. त्यातील विनोद पहिल्या प्रवेशात तेवढा चांगला साधलेला आहे, पण पुढें पुढें कमी होऊन शेवटीं नुन्यावर येतो. खानावळीतील ताकात प्रत्येक पत्तीमार्गे पाणी मिसळता मिसळता शेवटीं पादरें पाणीच शिहरू रहावें, असा हा प्रकार.^१ “ हें नाटक अगदीं सपाट व रसहीन आहे. त्यातील घटना सर्वस्वी अतिशयोक्त, अतिरञ्जित, अस्वाभाविक आणि

अनैसर्गिक वाटतात. ” असे आक्षेप टीकाकारांनी घेतले आहेत. पण सरा टीकाकार म्हणजे प्रेक्षक-वर्ग. त्याचाहि अभिप्राय तोच पडला. ‘गंधर्व नाटक मडळी’सारख्या वादशाही रंगमूमीवर, घडोदें येथें तेथील रसज्ञ महाराजासमोर १९१८ साली या नाटकाचा जो प्रयोग झाला, तो साफ पडला. तोच अनुभव मुंबईसहि मोठ्या अपेक्षेनें एसाचा रसिकानें संध्या-काळचा देखावा पहावयास जावें आणि ढगावरील तावडे-पिवळे रंग क्षणभर दिसतात न दिसतात तोंच त्याच्यापुढे अंधार पसरवा, असा निराशेचा अनुभव या नाटकांनं प्रेक्षकाना दिला.

मोडक्या वाड्याचें नक्षीदार दार

‘दोन बायकांच्या दादल्याची स्थिति’ हा विनोदी विषय कोल्हटकरांनी या नाटकासाठी निवडला आहे. नुसत्या दोन बायकाच नव्हे, तर त्यांची असख्य प्रजा हीहि त्यांनी भस्तीला घेतली आहे. आपल्याला मुलें-मुली किती आहेत ? त्यातील जिवंत कोण ? मृत कोण ? त्याची नावें काय ?—कशाचाहि पत्ता रंगराव जहागीरदाराना नसतो ! या एका विलक्षण घटनेवर कोट्यामागून कोट्या व कल्पनेमागून कल्पना चालवून नाटकाचा पहिला प्रवेश रंगरावांनी रंगविला आहे. तो पहाताना—किंवा वाचताना—कोणालाहि रों रों हसूंच येईल असा अत्यंत विनोदी हा भाग आहे. पण सान्या नाटकात तेवढाच भाग श्रवणीय व वाचनीय आहे. एसादा मुदर नक्षीदार दरवाजा पाहून आपण वाड्यात पाऊल टाकावें आणि आत निवडेतिकडे मोडतोड व नासधूस दिखावी, त्याप्रमाणें आकर्षक आरंभ असलेल्या या नाटकाच्या पुढील भागात विनोदाचा व स्वाभाविकतेचा अभावच आढळतो. रावजी व नाना हे दोघे चोर मुंबईला डहा मारून रंगरावाच्या घरी वेपारारानें आश्रयाला येतात आणि त्याच्या मागावर अतलेला गुप्त पोलिस विधासराव हाहि येथें येतो. तो या चोराचें विंग फोडतो आणि त्याचें वत्सलेही लय होतें हें या नाटकाचें कथामून.

कल्पक विनोद

आपल्या मुलामुलींच्या असर्गोद सख्येची करपणू आणून देण्याकरतां

रगराव विश्वासरावाला सागतो, “ गुडव्यावेरच्या मुलीपासून तुमच्याहिपेक्षा उच्च आणि अस्थिपंजरापासून तुदिलतनूपर्यंत सारे मासले तुम्हाला दाखवितो. रावनस्थी सोने आणि कोळशातले माणिस मिवा आगगाढाचा झेजूनवाला साहेब आणि त्याचा कोळसेवाला यामधील बहुतेक रंग यथे सापडतील. त्यापैकी वाटेल तो पसत करा. काळे, हिरवे, धारे हे डोळ्याचे प्रकार आणि पादव्यावाचून पांढीच्या वाटल त्या रंगाचे केस दिसून येतील, एका मुलीचे डोळे आणि दुसरीचे केस तुम्हाला आवडत असतील तर दोरींशी लग्न करा ”

रगराव रावजाला म्हणतो, ‘ मला आपण दत्तक घ्या. ’ तसें केल्यानं पाय परिणाम होईल याचें चित्र रेखाटताना रगराव सागतो, “ मी, माझ्या माडीवर दोन बायका, प्रत्येकीच्या माडीवर धंसपचवीस पोरें, अशा प्रकारें कसरताचा खेळ तयार झाल्यावर निवरा होऊन मस्थान खालसा होण्याची भीति कशाळा पाहिजे ! ” आता या मुलाच्या बहुसंख्येवर रगराव कशा कोण्या लढवितो पहा. “ नाटक मंडळीतील पोरें दुसऱ्या मंडळीत पळून तरी जातात, मी मात्र पैतागून पळून जाण्याच्या वेताला आलों भाई खरा . . . इतर घरात चाप मुलाना राहाणपण शिकवतात, मला मात्र मुलांनी राहाणें वेळें..... मी मुलाना सध्या शिकवावयाची ती त्यानींच मला शिकविली आहे. (कारण सध्यातील चोवीस नावें मुलाना दिलीं.).. .. यापुढें मुलगा झाला कीं विष्णुसहस्र नामाला सुरवात करावयाची .. (मुलीच्या नावामुळे) सान्धा नद्या आटून गेल्या . . माझ्या कुटुंबाचा विस्तार वाढल्यापासून मला कोणी कुकुम-पात्रिकाच पाठवीत नाहीं. एखाद्यानें पाठविलीच तर “सहकुटुंब सहपरिवारें” हे शब्द सादून मग पाठवितात . . नुकतेंच एकानें माझ्या सर्व कुटुंबाच्या जेवणाला बोलाविलें होतें एण त्या दिवशीं त्याच्या घरात इतकी गर्दी झाली कीं, तिच्यात खुद यज्ञमानच काहीं बेल नापत्ता झाला ! आणि त्या जेवणावळीचा त्याला इतका सर्च आला कीं, त्याला दिवाळें काढायें लागलें. ’ अतिशयोक्तीची अतिशयोक्ति करण्यात कोल्हटकरांनीं ही वेगडी मजल मारली आहे !

कथानकातील कचे दुवे

अतिशयोक्तीप्रमाणेच शाब्दिक कोऱ्याचाहि पाऊंस वाहून कोल्हटकर रासरास विभवतात 'मुलें अर्ध्या वचनात आहेत' असे ऐकताच रगराव म्हणतो, "परवा मी एका मुलाला म्हटलें की, 'बाळ हा साऊ घे आणि आपल्या ग्रहिणीला नेऊन दे' त्याने तें ऐकून तो साऊ घेतला आणि ग्रहिणीला देण्याऐवजी स्वतःच्याच तोंडात टाकला." जे हा वचमटजी तोंडपुजेपणाने रगरावाला म्हणतात, "तोंडावर तेज कसे अग्निसारखे लप्यापतें आहे!" तेव्हा रगराव उत्तर देतो, "अग्निसारखे सरेंच, मान साध्या नाही, तर धुतलेल्या अग्निसारखें!" नगाड, निजाम घंगरे पदव्याचे घोटाळे करून रगराव आपल्याला शकाराच्या मालिकेंत बसवितो. जनूभाऊ तीनदा बुरखा घेऊन 'सशय-कडोळाची' आठवण करून देतो. त्याने रायजीकडून आगटी घेतली, तरी त्याचें आनदीबाईचें सोंग फोणाच्या लक्षात येत नाही, यावर गेक्षानी विश्वास ठेवावा अशी नाटकराची मलती अपेक्षा आहे. तसेंच अनंत बुलफर्णी हा शेजारचा तरंग केवळ घोतरदोषीऐवजी पाटलोण-हॅटमध्ये येताच, आणि त्याच नावाने तो चापरत असतानाहि, फोणाच्या ओळखू येऊ शकत नाही, असेहि या नाटकाच्या प्रेक्षकांना मानावें लागते. हे सारे कथानकातील कचे दुवे होत.

कल्पकनेवरील कलंक

काही कल्पना मात्र काव्यपूर्ण व रम्य आहेत. चत्सला आपल्या मनात ज्या अज्ञात श्रिंगराची अधुक कल्पना करीत असते, त्यासारखाच विश्वास-राव तिला दिसताच ती म्हणते, "हवेंत तरगत जसलेल्या बाप्पाचें सुंदर दव वनावें, किंवा चंचळ पाण्यात दिसणाऱ्या मोडक्या प्रतिबिंबाचें, पाणी स्थिरावल्याप्रमाणे सुंदर चंद्रविन व्हावें, त्याप्रमाणे माझी भावी पतीमदल जी मोघम कल्पना होती तिला यांना पाहिल्याप्रमाणे एवढम मूर्तस्वरूप आलें."

मात्र या कल्पनेतुलें काही टिकाणीं दुर्गंधता व कृत्रिमता आली आहे. 'तुझ्या शरीर-नमावस्तुन अलंकार-मेघ दूर करताना' अशी अलंकारिक भाषा चोरमुद्रा वापरतो आणि 'राशीचना'चाहि जोतिषशास्त्रीय

दाखला देतो. मग नायक असलेला विश्वासराव काय घोलत असेल ? त्याचा एक नमुना म्हणजे “ निराशेच्या अधःपरायणेन आशेचे किरण मिश्र होत असल्यामुळे निदान सदेहाचा सधिप्रकाश तरी मला मिळत आहे त्यास वटाळून वृत्तार्थतेचा उज्ज्वल प्रकाश प्राप्त वरून घेण्याचा जर मी प्रयत्न केला.”

कोटिक्रमातील कोरडेपणा

कोल्हटकरांनी आपल्या नाटकासाठी सामाजिक विषयाचें धेन जाखून घेतलें होतें. १९०६ सालीं सर्व देशात राजकीय असतोषाच्या प्नाला पसरलेल्या असतानाहि त्याची धग कोल्हटकरांच्या नाट्यसृष्टीला लागली नाहीं “ मुमगण भरतभूवरि वितरी ईश्वरा ॥ स्वातंत्र्य म्हणुनि शिरी । सौभाग्य तिलक धरि । ” अशी आशा “ मति-विकार ”च्या भरत याक्यात त्यांनीं प्रदर्शित केली तेवढीच पण त्यावेळीं कर्शनघाहीवर वडाडणारें “ कीचक घघ ” नाटक सादरिऊर रगभूनीवर उभे करित होते, त्याचवेळीं त्याचे स्नेही असलेले कोल्हटकर “ मति-विकार ” महाराष्ट्राला सादर करित होते त्याचा मुख्य विषय आहे पुनर्विवाह आनु पणिक म्हणून ‘ शारदे’तील पाला-वृद्ध-विवाहहि आलेला आहे पुनर्विवाह व त्रेशवपन यासद्वर्धीचीं सनातनी व मुधारक वर्गाचीं उलटमुलट मतें या नाटकातील निरानिराळी पात्रें युक्तिवादानें माडतात पण हरिमाऊच्या ‘ पण लक्षांत कोण घेतो ’ मधील यमूच्या करण वहाणीमुळे विधवाच्या केश वपनाविरुद्ध जें प्रखर मत तयार होतें, त्याच्या शताशमुद्धा कोल्हटकरांच्या या नाटकातील कोरड्या कोटिक्रमानें होऊ शकत नाहीं.

पुनर्विवाहाची मीमांसा

वास्तविक या नाटकाचें नांव ‘ मति विकार ’ असण्याऐवजीं ‘ मति-विकास ’ असेंच याग्य कारण पुनर्विवाहाच्या प्रगतिपर विचारानीं मतीचा विकासच होतो, असें नाटककाराला दाखवावयाचें आहे या नाटकात सत्यगृहीताल पात्रें, वर्तमानकालातील प्रसंग व वास्तव व्यवहारातील विचार आलेले असल्याने कोल्हटकरांच्या इतर नाटकाच्या मानानें यात

पुष्कळच खरेपणा व जिवंतपणा आलेला आहे. पण काव्यप्रियता व चमत्कृतिप्रियता याच्या मगरमिठीतून त्याची प्रतिभा पूर्णपणे सुटलेली नाही. नाटकातील पदाची संख्या १०८ आहे. जपानहून परत आलेला चक्रोर हा चंद्रिकेला भेटण्यासाठी येतातर करतो, एवढेच नव्हे तर पुढे तिच्याच गाडीत बसून जातो. त्याची बहीण तरंगिणी ही मेल्याची अपवा उठवून तिला घुरव्यामध्यें वावरण्यास नाटककारानें लावलें आहे. विशेष म्हणजे त्याच गावात विधवाच्या आश्रमात ती अध्यापनाचें काम करते, आणि तिच्याशी दीर्घमाळ समापण करूनसुद्धा तिचा पति तिला घुरव्यामुळें ओढवू शकत नाही. प्रेक्षकांच्या विश्वास शक्तीला नाटककारानें केवढा हा ताण दिला आहे ! मनोहर या त्यागी व सत्यनिष्ठ समाज-सेवकाचें विरक्त स्वभावचित्र मान फारच उदात्त आहे. उलट हरिहरशास्त्री हा खलनायकासारखी नीच कृति करीत असला, तरी तो पारसा बुद्धिमान दाखविला नाही. केवळ सनातनी पुढाऱ्यांची दिगुरुस बाजू समाजापुढें मांडण्याचें काम त्याच्या द्वारे कोल्हटकरानीं साधलें आहे.

आनंदराय हा 'गोलका सुधारक' दाखविलेला आहे. पुनर्विवाहाची संधि आली असताना "मावसकाकाच्या मेव्हण्याच्या सावत्र आईचा जो मामा, त्याच्या चुलत चुलत पुतण्याची सख्खी आजी" विरुद्ध आहे, या लग्न्या सगरीवर तो पुनर्विवाह टाळतो. आणि तरी सभेत पुनर्विवाहावर मुदर भाषण करून "श्रोत्यांना गारीगार" करण्यास तयार असतो. चक्रोर व चंद्रिका यांचा पुनर्विवाह करण्यास तो कचरतो. पण मोठें धैर्य दाखवून "त्या दोघांची गाठ पडायी अशी योजना करण्याचा प्रयत्न करण्याच्या मार्गाला लागण्याचें सनापासून बचन देतो."

मनोहर शब्द-लीला

नाटकाची भाषा सहज व लग्नचिह्न आहे. "मिथ्याध्ययसिति"-सारखे शब्द थोडेच आढळतात. तसेंच "कृष्णमेघरूपी राक्षसाची सेना विगुहूपी राळेच्या प्रकाशात आरोळ्या ठोकित क्षितिजरूपी पडद्याच्या बाहेर सपाठ्याने पडत आहे. या भूमंडलरूपी कटाहास विगुहूपी कथिलानें

विश्वभर वल्हईच देत आहे असें वाटतें. ” अशी कृत्रिमतादि कवितच आहे. एरवीं विरोधाभासात्मक व श्लेषात्मक भाषा सर्वत्र आल्हाद देते. “वैद्य लोक कट्टू शब्दांच्या शर्करावगुठित करून विरुतात आणि वाणी शर्करा कट्टपदार्थावगुठित करून विरुतात. ” किंवा “वायका आपल्या पर्ताना वाकवितात आणि दागिने त्यांना वाकवितात. ” अशी विरोधाभासाची उदाहरणे मधूनमधून आढळतात.

वायकाची सहज भाषा

मुलींची सहजमुंदर भाषाशैलीदि कोल्हटकरांना साधते, हें दाखविणारा एक उदाहरण आहे, तो असा —

हसिका—ताई, तुरा दचत नसेल तर आम्हीसुद्धा राग राहतो हो ! आज तुला आमच्या खेळात घेतल्यावाचून बरीक काही सोडणार नाही.

चंद्रिका—तुम्हाला बरें वाटत असेल तर मीहि तुमच्या म्हणण्यानेइतर नाही. हसिका आता कसे आमच्या जिवाला समाधान याटतें. बरें, आता खेळ खेळायचा तरी कोणता ! छपापाणी कीं फुगड्या ?

कमला—छे वाई ! हे दोन्ही धागडधिंग्याचे खेळ दाढलेस ! चंद्रिकेच्या बैकयी आईसाहेबांच्या कानावर जर का इश्ट्यां अ गेला तर त्या आकाशपाताळ एक व्हन सोडतील.

तारा—तरे पाहिलें तर त्या आपल्याच बरोवरीच्या ! पण रावसाहेबांच्या अधोंगी झाल्यापासून नाकावर माशी कधी ती टिकत नाही !

विमला—आणि दागिन्यानीं कधी सजली असते पाहिलीत ना ! गौरीसारसी

हसिका—असें असून आमच्या ताईचे केश बरीक तिच्या डोळ्यात कसे खड्यासारखे खुपतात.

चंद्रिका—पुरे झाल्या वाई आईवरच्या तुमच्या टीका ! ती वयांन बरोवरीची असली म्हणून काय झालें ! मानानें तर बडील आहे ना ? ठीकच आहे.

काहीं पडेल नाटके

काहीं काहीं नाटके कोल्हटकराची कीर्ति साफ पुसून टाकणारी आहेत सहचारिणी, गुप्तमजूर इत्यादींमध्ये कोल्हटकराच्या सर्व नाट्यदोषांचें जगु समेलन भरलें आहे. 'गुप्तमजूर' हें नाटक १८९९ मध्ये लिहिलें असून त्यात ११२ पदे आहेत. त्यात तीन रहस्येहि गुफ्टेर्ली आहेत पण छिप्र भाषा व आचरट विनोद यापलीकडे कशाचाहि परिणाम श्रोतृगणावर होत नाही. स्त्रीशिक्षणासारखा जिह्वाव्याचा विषय या नाटकाचा असूनहि कला-हीनतमुळें तो घाया गेला आहे.

स्त्रियांच्या समान हक्काचा पुरस्कार करणारे 'परिवर्तन' नाटक १९२२ मध्ये 'विविधज्ञानविस्तारात' क्रमशः प्रसिद्ध झालें. शीलरक्षक ताईताची अजर कल्पना यात गृहीत घरली आहे त्यामुळें त्याचा पायाच अस्वामाविक झाला आहे. विशोराची भाषाहि तशीच त्याला न शोभणारी आहे. याच विषयाचा नाट्यरस उठाव निती सुंदर होऊ शकतो, हें लाडिलकरांनी आपल्या 'घायनाचें बड' मध्ये कौशर्याने दाखविलें आहे.

दोन यशस्वी नाटके

खुद्द नाटकराचाला आपलें 'अत्युत्तम' नाटक म्हणजे 'जन्मरहस्य' त्याचें हें पाहिलेंच शोकान्त नाटक. प्रतिलोम-विवाह हा त्याचा विषय खुनाथ हा शूद्र असतो पण ब्राह्मणाच्या घरी ब्राह्मणा-सारखा वावरतो. त्यावर काता प्रेम करते, पण शेवटीं खुनाथाचें शूद्रत्व उघड होतें आणि मग नायक-नायिका दोघे विप्रप्राशन करून आपल्या आयुष्याचा अंत करून घेतात असें या नाटकाचें कथा-सूत्र आहे. सात पात्रांतच सारे कथानक रेळत आहे, आणि त्यात रस-नायक कोणीहि नाही हें विशेष जातिभेद हाच विप्रपुष्ट आहे. 'अस्तुरी-इस्तरी' सारख्या फोट्या धोड्याच 'सुन्नोन्मुल,' 'सीदयंपुष्प वयोज्यालेनें भान,' 'गगन-रूपी सैरुतातील तारकारपी मारगोटबा' असे अवजड शब्द-प्रयोग आहेत, पण अत्यल्प 'दासट्टप किंवा नृपदास' असणारा नोकर कल्याण आधळी व वहिरी बोशरीर मेळतो, याशिवाय कोल्हटगरी विनोदाला

यात वाच नाही. मालतीचें स्वभाव—चित्र जितकें करण, तितकेंच रघुनाथाचें उदात्त दारविलें आहे.

रसिकानीं मात्र 'जन्मरहस्या'पेक्षा 'प्रेमशोधना'वरच आपल्या पस तीचा शिफा मारल्या आहे. याचा विषय विषमविवाह हा आहे. मार्कट्वेनच्या कथेचा आधार या नाटकाचा घेतला आहे याच्या तालिमी साडिलकरानीं घेतल्या आणि कोल्हटकरानीं आपलें हृदय यातील प्रत्येक मानात ओतलें. त्यामुळें १९१० सालापासून किलोस्कराच्या रंगभूमीवर हें नाटक यशस्वी होत गेलें. यातील पदें प्रासादिक, सवाद चटकदार व स्वभावलेखन मार्मिक असून विनोद सहजसुंदर आहे त्यामुळें हें नाटक कोल्हटकराच्या क्रीति—भिरेंटावरील एक तेजस्वी तुरा ठरलें आहे.

प्रतिभेचें वार्धक्य

उत्तरवयात कोल्हटकरानीं लिहिलेल्या तीन नाट्यकृतींना रंगभूमीचें सौभाग्य लाभल नाहीं. तीं तीन नाटके म्हणजे 'शिखाधिन,' 'भ्रमसाफल्य' व 'मायाविवाह' कल्याणिलीं मात्र श्री मानण्याचा प्रसंग शिवाज्यवर्तीच्या चमनवृत्तिपूर्ण चरित्रात अद्भुतरम्यच आहे नव्या इतिहास शोधनानें तो प्रसंगच मिथ्या ठरविलेला असला, तरी त्यातील कल्पना उदात्त आहे. पण कोल्हटकराना या नाटकातील पहिला व अखेरचा असे दोनच प्रवेश काय ते नाट्यपूर्ण रचता आले याची सर्व सपाट माळरान आहे शिवाजीच्या तोंडीं दोन दोन पानें भायणें घातलीं आहेत आणि तीं आज कालच्या भाषेचीं व विचाराचींहि. 'रणरूपी बोहल्यावर विनयश्रीचें पाणिग्रहण' असें रूपक शिवाजी कधीं योजतो, तर कधीं "जयमेफरिता शुभ्रया व्हायची ती शुभ्रपेरकरिता जयम कल्प घेतली," अशी कोल्हटकरा शब्द-लीला करतो वास्तविक हरिभाऊ आपटे यांनीं आपल्या ऐतिहासिक कादंबऱ्यामध्ये रंगविलेली शिवाजीची रसवती कोल्हटकराच्या डोळ्यापुढें होती व शिवरामपंत पराजपे यांनीं त्याच्या स्वदेश प्रेमाची उत्तुंग कल्पनादि रम्य भाषेंत माढलेली त्यांना माहीत होती. पण या दोघादि वाग्मटाचा एकहि गुण कोल्हटकराच्या शिवाजींत उत्तरलेला नाहीं. वृद्ध कोल्हटकरच

शिवाजीच्या मुरानें बोलत आहेत असें वाटतें. शिवाजीचा मावज व कपटी मामा शम्भूजी हा 'जगजिगीपु'सारखे जट शब्द चापरतो आणि यवनी लष्कराचें वर्णन करतांना "पाणीदार तरवारी व पाणीदार घोडे, तोडेदार बंदुका आणि तोडेदार हत्ती, चक्रावर चढविलेल्या तोफा आणि चक्राकार फिरणारे रथ" अशा शब्दांच्या कोल्हाट्या उड्या मारतो. यात वर्णिलेले हजामाचे गुण वाचतांना कोल्हाटकराच्या "मुदाम्याचे पोहे" यातील विनोदी लेखाची आठवण होते.

विचारांचा पोक्तपणा

'श्रममाफत्य' हें नव्या काळाचा शोभेस नाटक आहे. मुलाच्या उधळेपणामुळे दीड लाखाचें कर्ज झालेले दादासाहेब आत्महत्या करीत आहेत, तोंच पत्नीस बरे परागंदा झालेला त्याचा भाऊ नानासाहेब अचानक प्रगट होऊन तें पिस्तूल वरच्यावर उडवितो व असा धक्का फेकून आठ दिवसात सर्वाना श्रम-माहात्म्याची सक्रिय दीक्षा देतो. मध्यतरीं प्रण्याचा व आगीचाहि प्रसंग घातलेला आहे. पण प्रेमापेक्षा जमासर्चाच्या मानगडीनाच जास्त महत्त्व दिल्यानें नाटकाचें आरूपण टिकून रहात नाही. मापेमध्यें ताऱ्यांतील कृत्रिमता नाही, उलट परिणत प्रजेचे थोर विचार साठविलेले आहेत. "सावकारांचें कर्ज ही एकाच चीज अशी असते फी, ती थकली तरी पुगतच जाते." अशी विरोधाभासाची मौज कोठें कोठें आहे. श्रमाचें महत्त्व विलासी तरणाच्या चित्तावर ठसविण्यासाठी, नाटककारानें दोनचार फटकान्यातच सुंदर शब्दचित्रें रेखाटलीं आहेत. नानासाहेब सागतात, "भरजरी मदिलानें लपेटलेल्या मस्तकापेक्षा तापलेल्या लोखंडावर घणाचे घाव घालण्यामुळे उडणाऱ्या ठिणग्याच्या तेजोबलवात तळपणारें लोहाराचें मुरमंडल खात्रीनें जास्त शोभिवंत दिसतें. हातात ऐटवाज छडी नाचविणाऱ्या छाकट्यापेक्षा लावूड करवतणाऱ्या आरेकसाची ऐट निःसंदेहपणें अधिक चित्ताकर्षक वाटते. इस्तरीच्या कडक गळेपटीमुळे ताठरलेल्या मानेपेक्षा शिरावरील हंड्यामुळे अवघडलेली पाणी वाहणाराची मान निखालस अधिक ऐटदार दिसते. मनगटपटीमुळे व घड्याळामुळे पुगीर

दिसणाऱ्या मनगटापेक्षा अस्तव्या साहज्य काम करणाऱ्या लष्कूडफोड्याचें मनगटे उघडउघड अधिक भरदार दिसतें. ”

कोल्हटकरांनीं ‘मूकनायक’ वीस दिवसात लिहिलें, तर ‘गुप्तमनूष’ दहा दिवसात पुरें केलें, ‘जन्मरहस्य’ नऊ दिवसात व ‘मतिविकार’ सात दिवसात रचलें, तर ‘प्रेमशोधन’ सहा दिवसाच्या आतच हातावेगळें वेंतें. याचा अर्थ ते नाटके घाईघाईनें लिहीत असा मान नाही. उलट नाटकाचें चिंतन दीर्घकाळ व सूक्ष्मपणें करण्यातलच त्याची ख्याति आहे. वधा नकाची स्पर्शपाच नव्हे तर कोऱ्याहि, मोरोपताच्या यमकाप्रमाणें त्याच्या खुद्दि-मजुपेंत, पैद् पाडून, व्यवस्थितपणें रचून ठेवून दिलेल्या असत. त्या सर्व छौदिक मूर्तीचें केवळ प्रतिनिध कागदावर पाडण्यास यरीत अल्प काळ शुरेसा होई

रा. ग. गडकरी : : : ४

‘गुढे चेला सवाई’ असा आनंद कोल्हटकराना मिळवून देणारा शिष्य त्याच्या झोळ्यासमोरच उदयाला आला विलोत्कर-देवल ही गुढ-शिष्याची जोडी मराठी नाट्यसृष्टीच्या आरंभी जशी चमकून गेली,

रा. ग. गडकरी

तशी तिच्या माध्यान्हकाली कोल्हटकर-गडकरी ही गुढ-शुभाची युति तळपत होती “तात्या, तुमची नाटके शनिवार-रविवार-बुधवारपर आणतो, पहा !” अशी विनोदगर्भ, प्रेममूल्य व आत्मविश्वासपूर्ण धमकी गडकरी यांनी कोल्हटकराना हसत हसत दिली, आणि बोलबोल म्हणता ती सरीही करून दाखविली अवघ्या सहा वर्षांत फक्त सहा नाटकेच लिहून गडकरींनी लोकप्रियतेचे इतके उच्च शिखर गाठले की, ते पाहून कोणाही साहित्यिकाला हेवाच वाटावा. ‘शिष्यापासून पराजय’ मिळ

ण्याचे मुल गडकरींनी कोल्हटकराच्या पदरात पुरेपूर घातले. काव्याच्या क्षेत्रात ते जसे केशवमुताचे ‘सखे चेले’ होते, तसे नाट्य व विनोद याच्या सृष्टीत ते कोल्हटकरांचे गुरुत्व मानीत ‘श्रीपादाची कलावती वाणी’ त्यांना आदर्श वाटे. ‘कृपाचे न्याची कारण केवळ मम पामर वचनातें। घटुन त्या श्रीपाद पदाप्रति।’ गडकरींनी ‘भावमधनाची’ नाट्यरचना

केली 'प्रेमसन्ध्या'त तर त्यांनी आपल्या लेखन-गुरूच्या चरणी 'वृत्त तेचे अधु' वाहिले आहेत

विद्येची मुलुखागिरी

राम गणेश गडकरी यांचा जन्म १८८४ साली मे महिन्यात शाला विलोत्तराचे मृत्यु वर्षे हेंच मराठी नाट्यकलेचा उत्कर्ष करणारे विलोत्तर नंदाराष्ट्राच्या एवा सरहद्दीवर जन्मास आले, तर त्या नाट्यकलेचा विनास करणारे दुसरे नाटककार गडकरी हे महाराष्ट्राच्या दुसऱ्या सीमेवर जन्मास आले. अशा रीतीने कर्नाटक व गुजरात या दोन्ही प्रांतांनी आपला शेजारधर्म पाळला आहे ! गुजराततील नवसारी तालुक्यात गडकऱ्यांचा जन्म झाला. लहानपणीच त्यांचे वडील यारले त्यामुळे गरिबीचे पाटेपुटे त्यांच्या मार्गावर पसरले गेले. त्यावेळीच रत्नदत्त-सरदत्त जाऊन गडकऱ्यांनी मॅट्रिकची पेश बयाच्या एरोणिछाच्या बरी ओलाटली पुढे फर्ग्युसन कॉलेजात त्यांनी एफ. अर. काढले तेथे हरिभाऊ आपल्या प्रमाणेच त्यांनाहि गणित विषयाने जगणित अडचणी आणल्या पहिल्या वर्गाच्या परिक्षेत त्यांना अपयश आले आणि तेथेच त्यांचे शिक्षण खुल्ले

पण ज्ञानसंपादन काही थारलें नाही मराठी, संस्कृत व इंग्रजी या तीनहि भाषांतील ललित वाङ्मयाचा अभ्यास त्यांनी मोठ्या परिश्रमाने व सरसोलपणे केला भारत-रामायणासारखे राष्ट्रीय ग्रंथ व पाठ्यप्रतापासारख्या पोथ्या यांची त्यांनी पारायण केली शेक्सपिअरची नाटके त्यांनी थारकाटने अभ्यासिली व केलेची काव्ये त्यांनी पूर्णपणे पचविनी मार्कट्टेनचा विनोदाचा स्वकिना त्यांनी उघडला कालिदासाचे सौंदर्य-भांडार त्यांनी लुटले व भवभूतीचा रसकडोळ त्यांनी आपल्या हृदयात साठविला मोरोपताच्या जपाट आर्या-सागराचे उल्लेखन करण्यासाठी दररोज ग्रंथालयात जाऊन पाचपाच, सातसात तास याचन त्यांनी केले वखरीतील गद्य भाषा त्यांनी जावलीशी केली कोल्हटकर, गेवतुत वगैरे आधुनिक मराठी लेखकांच्या साहित्याचे तर त्यांनी आवड पान केले हीं सर्व द्रव्ये आपल्या मनाच्या मुरीत घाउन त्या सर्वांचा एतत्तिनी रस करण्याइतकी प्रणय मानना

त्याच्या ठायीं होती. त्यामुळे त्यांना महाराष्ट्र सारस्वतांमध्ये आपल्या नावांचे स्वतंत्र नाणे पाडता आले—नवे लेखे कोरता आले.

विनोदाची परंपरा

‘वाळकराम’ या टोपण नावाने त्यांनी विनोदी लेख लिहिले, ‘गोविंदाग्रज’ या उपनावाने काव्य-रचना केली, आणि ‘राम गणेश गडकरी’ या उघड व उजळ नावाने ते नाटककार म्हणून महाराष्ट्र रसिनापुढे आले—चमकले—लाडके घेऊन राहिले. कोट्या पेटून विनोदाची ससप्तस पित्रविण्यात त्यांनी आपल्या गुह्यरहिताण वेली. ‘रिकामपणची धामगिरी’ या लेखनातून टकीच्या लग्नाचे जे विचित्र अनुभव त्यांनी दिले आहेत. ते फोणाच्यादि हसून हसून मुखुड्या वळविण्यासारखे आहेत. असेर तिजुनाना न्यायाविशाचेदि पाय धरतात; हा तर विनोदाचा फळस होय. ‘कवीचा कारखाना’ यात जिवरा विनोद भरलेला आहे, तितकीच टीकादि ठासलेली आहे.

गगनचुंबी कल्पकता

यापेक्षा गडकऱ्यांचे काव्यातील यश अधिक उजुग व उज्ज्वल. फोल्डटराच्या मानाने तर त्यांनी काव्याच्या मुल्ल्यात फारच मोठी मजल मारली. त्याची कल्पकताच अनियार, उज्ज्वल, गगनचुंबी. आकाशातील चंद्रसूर्यांना मसणी घालण्याइतकी तिची भरारी. रवि-रिरणाचे दोर करून ती कधी होके घेते, तर कधी चंद्र-सूर्यांच्या झाना घाजवीत घसते. ‘राजहस,’ ‘मुरली,’ ‘गुळानी कोडे,’ ‘धुगुरवाळा’ इत्यादि त्याची पुढे म्हणजे महाराष्ट्र-शारदेच्या कडातील अनोल नूपणेच होत. उज्ज्वल कल्पकता व उत्कट भावना यांचे स्वच्छद नर्तन जसे गडकऱ्याच्या काव्यात दिसून येते, तसेच नाटकातदि आढळते.

नादमधुर शब्दरचना, रम्य काव्यरचनेना आणि हृद्य प्रेमभावना ह्या तीन गुणांनी नटलेली त्यांची नाटके तरणांचे अतःकरण सहज जिंकू शकतील. फोल्डटराप्रमाणेच त्यांनीहि आपल्या नाटकात सुरगा, वेगतर इत्यादि

त्याच हृदयून अद्भुत रस खेळविला. स्वाभाविकता व रसवत्ता यांना मानून साहस कृत्रिमतेचा तत्सल्लाह करल्यात ते गुरुच्या पुढे दोन पारलें आहेत. सयम व प्रमाणनद्धता यांच्या मर्यादा तर त्यांच्या उद्दाम भावनेला पधीच बाधू शकल्या नाहीत. तथापि रंगभूमीशी त्यांचे नातें निकटचें जडल्याकारणानें त्यांना आपली नाटके यशस्वी करता आली. 'क्रिलोत्तर नाट्य' मटळीं 'तील मुलाना शिकविण्याचें काम त्यांनीं रहा वपें केलें. बाही वेळा तर दोषसविअग्रप्रमाणें, नाट्यगृहाच्या दरवाजावर प्रवेशपत्रिका तपासण्याचहि काम त्यांनीं केलें. महाराष्ट्रीय रसिकांची नाडी त्यांनीं प्रवेर ओळखली होती. त्यांची नाटके अधिकाधिक लोकप्रिय झाली.

नाट्यातील यश

'प्रेमसंन्यास', 'पुण्यप्रभाव' 'एकच प्याला' व 'भावप्रघन' हीं चार नाय तीं त्यांचीं पूर्ण नाटके. पण गेल्या मुमारे चाळीस वर्षांत त्यांच्या यशाचे निनाद सतत निघत आहेत. 'मुरमुदरी' नावाचें गुजराती नाटक त्यांनीं अगदीं लहानपणीं लिहिलें होतें, पण तें नष्ट झालें. 'राजसंन्यास' व 'वेड्याचा बाजार' हीं त्यांचीं नाटके अपूर्ण आहेत. तसेंच 'वोड ही माळ' हे नाटकहि कालवश झालें. 'गर्व-निर्वाण' हे प्रह्लादाच्या पथेवरील नाटक अपूर्ण आहे. या अपूर्ण नाटकांपैकी 'राजसंन्यास' हे इतकें अपूर्ण आहे की, त्याला तोड मराठी नाट्यसृष्टीत दुसरी नाहीं. गडकन्याच्या काव्य-रूपनेला येथे नुसती उघाण भरती आली आहे. पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें यांच्या प्रतिमेच्या सकल कला या नाटकात विकसल्या आहेत. एकाच वेशात, एकाच वेळी, चारचार रस खेळविण्याचें अजब सामर्थ्य या नाट्या-प्रभूनें येथे दाखविलें आहे. गडकन्याच्या रूपनासृष्टीतून निर्माण झालेलीं गोकुळ, धुडीराज व लळीराम हीं तीन पुरुष-पात्रे प्रेक्षकांना खदखदा हसवयास लावून जशीं अमर झाली आहेत, तशींच सिंधु, शिवांगी व रुतिना हीं तीन स्त्रीपात्रे रसिकांना दळदळा अथु दाळावयास लावून त्यांच्या हृदयात कायमचें वास्तव्य करून राहिली आहेत. विशेषत 'एकच प्याल्या'तील सिंधूचा कण स्वर तर महाराष्ट्राचें वाळीज वापीत गेला

आहे. रत्नासारख्या सुधाकराची दारमुळें माती होते आणि गरिबीत येऊन पडलेली त्याची साध्वी पत्नी सिंधु ही पोट भरण्यासाठी दुसऱ्याचें दळण दळते हा केवढा करुण प्रसंग ! त्या प्रसंगीं बालगंधर्वांच्या स्वर्गीय कंठातून 'चंद्र चौथीचा' ही एक ओळ निघताच रसिकाचें हृदय किती स्तब्ध-स्तिमित होऊन जात असे, याचें वर्णन राजकवि यशवंतानीं यथार्थपणें केले आहे.

अशा मोलाची या कातीची वैजयंती-माला महाराष्ट्र शारदेला अर्पण करून राम गणेश गडकरी ता. २३ जानेवारी १९१९ रोजी दिवंगत झाले ! याच वर्षी मुप्रसिद्ध कादंबरीकार हरिभाऊ आपटे यांचे निधन झालें ! महाराष्ट्र-साहित्यातील दोन रत्ने एकाच वेळीं गळून पडलीं

प्रतिभेचा पहिला बहर

आम्हाच्या शाळाचा पहिला बहर तुरटच असतो ना तशा कव्या स्वरूपाचें 'प्रेमसंन्यास' हें नाटक आहे. हें गडकऱ्याचें पहिलें नाटक. पहिलेपणाचे सारे गुणदोष त्यात दिसून येतात. या पहिल्या नाटकातहि गडकऱ्यानीं आपले शब्दलीलेचे चमत्कार जां दाखविले आहेत, तसेंच ह्मकपक षण असंभाव्य अशा प्रसंगाचीं रेचारेच केली आहे. हात धुणें, माठ पडणें, नावानें खडे फोडणें, पाहणें, दयादि शब्दावर कोट्या केलेल्या आहेत. "आता दिव्याचा धू नको म्हणून धुराचे दिवे आणणारच आहे मी." असें गोकुळनें म्हणण्याचें खोटी कीं लगेच त्याची मायको मथुरा कडाडते, "दिवे ओवाळा धुरांचे दिवे आणणारावरून ! घरात अकलेचा उजेड—" गोकुळचा स्वभाविसरमोळा दाखविला आहे. त्यामुळें तो "तोळाभर साखर व शेरम केशर" आणू पाहतो. या त्याच्या गुणाची गडकऱ्यानीं इतकी अतिशयोक्ति केली आहे कीं, गोकुळ ही एक न विसरण्यासारखी व्यक्ति-रेख होऊन बसली आहे. त्याच्या विसरणशीलतेमुळेंच तो अधिस्मरणीय झाला आहे ! तो रंगभूमीवर खाला कीं प्रेक्षकांत जोराचा हशा पिकतो. या त्याच्या विसराळूपणाला आर्य धर्माच्या अंध अभिमानाची जोड दिल्यामुं

विनोदात भरच पटते. 'वेदात विमाने आहेत, आगगाड्या आहेत, तारायने आहेत,' या त्याच्या उद्गारांनी गडकऱ्यांनी सनातनी सनाजाची टर उडविली आहे ! पण या नाट्यातील एकच एक सस्तरणीय व्यक्ति म्हणजे गोकुळच. माकी सारी कळसूत्री वाहुल्याची खिचडी आहे.

रहस्यकथेचा मालमसाला

तात्यासाहेब व ज्ञानासाहेब यांचा, रेल्वेच्या ट्रॅन्सफॉर्मर, सामानिक सुधारणेसमर्पी याद चालल्याचें दाखविलें आहे. हा प्रारंभ पानाचा परिचय करून देणारा असला, तरी, प्रेक्षकांना कटाळबाणा वाढण्यासारखा आहे. प्रेक्षकांच्या अगावर रोमांच उभे राहतील अशा प्रसंगाची दीप-माळ रचण्याचा निश्चय करूनच गडकरी हें नाटक लिहायलास बसले असावेत एक प्रसंग आहे तो आगगाडी घाटातील पुलावर उभी असताना तिच्यातून मनोरमा पातिव्रत्य-रक्षणासाठी उडी घेते असा. आणि पाटीचा देसाचा तर दोनदा दाखविला आहे. कमलाकर हा दुर्जन, तो दरोडेखोराचें सहाय्य घेतो, विद्याधराला मारहाण करवितो, मुलीलेला पळवून नेऊ पहातो आणि स्वतः दुमनच्या शरिराचे तुकडे तुकडे करतो शेवटी त्याचा खून त्याचे उलटलेले सायीदार दरोडेखोर करतात ही सामुग्री एसाचा रहस्य कथेला पुरेशी आहे, नाही ? जयत व लीला यांची प्रदीर्घ भाषणे म्हणजे निराशेनें वेदोप शालेच्या व्यक्तींचे काव्यात्मक उद्गार होत जयत निर्दोषी ठरला तरी, लीला दिप पिते आणि ती विप पिते म्हणून जयतदि विप प्राधान करतो, असा या नाट्याचा शेवट शोफपूर्ण केलेला आहे. कथा साठी ? तर जयत-लीला यांचा पुनर्विवाह दाखविण्याचें धैर्य त्यावेळीं गडकऱ्यांच्या अर्गी नव्हतें, असें त्याचे ' विद्यागुरु ' मि. मोटे म्हणतात

विनोदाचे खजिने .

गोकुळचा विसराळूपणा दाखवून विनोद पिरविण्यात गडकऱ्यांनी कमाल केली आहे. स्वतःच्या विसराळूपणाचें वर्णन करताना खुद्द गोकुळच म्हणतो, " आता या विसराळूपणाला काय करावें ! अगदी घटकेचीसुद्धा आठवण रहात नाही ! कोणकोणती कामे करावयाची आहेत त्याची

आठवण रहाण्यासाठी उपरण्याला या गाठीं माहून ठेवल्या. पण आता कोणती गाठ कशासाठी ? हेंच विसरलों. मला स्मरणशक्ति थावयाला ज्ञानदेव अजिवात विसरला कीं काय ? चांगला पोशाख घालून कुठें जायला निघालों तों कुठें जावयाचें याचाच विसर पडला ! म्हणून तिला तरी विचारून पहावें एवढ्यासाठी पुन परतून आलों, बाकी ती सांगेल कीं नाही याचा शयच आहे. हा विसराळूपणा आणि ही कजाग वायको या दोहोंनीं माझ्या जन्माचे इथेंच सार्थक झालें आहे. कोणतीहि गोष्ट विसरावयाचें मी विसरत नाही ! आणि कोणतीहि गोष्ट विसरल्यानदल रागवावयाचें ती विसरत नाही ! ”

नाटक कीं काव्य ?

‘ गडकन्याचा मन.पिंड मुख्यत कवीचा होता, हें सिद्ध करण्यास त्याचें ‘ पुण्यप्रभाव ’ नाटक पुरेसे आहे. त्यातील सारे सवाद काव्यमय कल्पनांनीं नटलेले आहेत. त्यांनीं प्रस्तावनेत “ प्रामाणिक मनमोक्तेपणानें ” असे सांगून टाकले आहे, “ ती० रा० तात्यासाहेब कोल्हटकर व रा० कान्हासाहेब खाडिलकर यासारख्या वैभवशाली वाग्भटानीं नामांकित केलेल्या प्रदेशात पाऊल टाकण्याची माझी पात्रता नाही. ” हें न्यून नाहीचें करण्यासाठी व या दोन्ही वाग्भटाना दूर सारून स्वतः पुढें सरसानण्यासाठी, गडकन्यांनीं आपलें सर्व बुद्धि वैभव व कल्पना वैभव ‘ पुण्यप्रभाव ’ नाटकात जसे काही पणास लावले आहे. गडकन्यांनीं या नाटकात आपल्या काव्य-कल्पनेच्या, गरुड भराच्या व चडोल-लकेशांजशा मारल्या आहेत, तशाच करण व हास्य या रसाना डोंगर लाटा आणल्या आहेत. त्यांनीं स्वतःच या नाटकाचें गुजराती भाषांतरहि केलें होतें.

काळीज करपविणारे कारुण्य

भूपाल व वसुधरा यांचा सवाद दहा पाने चाललेला आहे. तो सर्व अत्यंत काव्यपूर्ण आहे. मात्र तो इतका दुर्बोध आहे कीं, रग-भूमीच्या प्रेक्षकांचा काय, पण नाचप्रथाच्या वाचकालाहि तो कळणें कठीण. अग्नेरीस खल नायक वृंदावनाची साध्वी पत्नी कार्लिंदी दामिनीचा

दुरता घेउन तळघरात येते, तेव्हा तिच्याशी वसुधरेचें जें बोलणें होतें, तें नारण्यानें इतकें ओथपलेलें आहे की, त्यामुळे कोणाच्याहि हृदयाचें पाणी पाणी व्हावें. आशीं प्रसंगच असा हृदयद्रावक कल्पिलेला आहे की, आपल्या पातिव्रत्याच्या रक्षणासाठीं वसुधरा आपल्या अर्भकाचा बळी उघड्या डोळ्यांनीं देते हा अनर्थ टळावा म्हणून कालिंदी आपल्या बालकाला वृंदावनाच्या कन्यारींगलीं घरते दोन प्रेमळ व उदार मातांनीं आपापल्या मुलाचे मृत्यु स्वेच्छेनें घटवून आणावयाचें—असा हृदय जाळणारा प्रसंग गडकऱ्याच्याच अघटित-घटनापट्ट कल्पनेंनून निर्माण व्हावयाचा. त्या प्रसंगी त्या त्या मातांनीं सयमपूर्ण भाषेत जो टाहो पोडला आहे, तो कोणाच्याहि अतः करणाची काल्पाकालव करणाराच आहे आणि त्यात 'पडिला अभिमन्यु' या पौराणिक शोक-गीताची भर घातलेली—आणि तद्दीर्घ 'शिवलीलामृता'दीर्घ पौराणिक दासत्याची धार पाजलेली. त्यामुळे हा प्रसंग कोणाचेहि काळीज कापीत जातो

स्वाभाविकतेची पायमल्ली

धुरव्यातील कालिंदी वसुधरेला ओळखू आली नसेल, पण ती जेव्हा तिच्याच सांगण्यावरून गाणें म्हणते, तेव्हा तिचा स्वर वसुधरेला कसा ओळखता आला नाही? अशा कल्पित व अस्वाभाविक घटनाची गर्दी या नाटकात झालेली आहे. या कृत्रिमतेमुळे या नाटकाचें महत्त्व घेवेंच कमी झालें आहे राजाचा भूपालावरील विश्वास वृंदावनाच्या चार शब्दांनीं उडतो, हा प्रसंगहि असाच अस्वाभाविक आहे आणि तोच तर या सर्व कारस्थानाचा मध्यबिंदु आहे नूपुर आणि वस्त्र याच्या प्रेमवेड्या विनोदात तर सत्याला व स्वाभाविकतेला स्थानच नाही. पिशाचासारखी ती पात्रे बोलतात व वागतात. क्रियाविपर्यय सशय घेण्याला त्यांना कसणूच घरबघ नाही कसेंहि मोडून व काहींहि करून उथळ श्रोत्यांना खिदळत ठेवावयाचें, एवढीच निर्दुद्ध कामगिरी नाटक-कारानें त्याच्याकडे सोंपविलेली दिसते 'बायलांच्या बाबतीत महकलेले हे बेवकूब' नाटकातून वगळले, तर त्याची सौंदर्यहानि खचित होणार नाही.

काव्याची दिवाळी

वसुंधरा ही नाटकाची नायिका पंचपातिव्रताच्या पत्नीत वसण्याच्या योग्यतेची. ती भूपालाची पत्नी. पण पूर्वी तिचा अभिलाषा ईश्वर व वृंदावन या दोघांनी धरली होती. त्यात ईश्वर मुजन, तर वृंदावन दुर्जन, म्हणून प्रेम-भगाचे परिणाम दोघावर दोन तऱ्हांनी होतात. ईश्वर काव्यमय भापेत वसुंधरेला आपले समाधान पुढील शब्दांनी जोळून दाखवितो. “विश्ववैभवाची वैजयंती लक्ष्मीवल्लभासारख्या लोभक पुरुषाच्या कंठी पडली, तर तिच्याकडे आशेने पहाणाऱ्या भणगाने आपल्या भिकारी भाग्यदेवतेला बोल लावावा, यात वैजयंतीचा काय दोष ! आकाशातून उतरलेल्या हिमवतीने फुलत्या फुलाच्या हृदयात ठाय घेतल्यानदळ, जमिनीशी जलडलेल्या दगडाने दुर्दैवाला दोष देत वसावे !” गगन जर इतके काव्यमय, तर पाप्य किती प्रतिभाऊपन्न असेल ! वसुंधरा व भूपाल यांचा संवाद चांदण्या रानी चाललेला आहे. अशा वेळी चंद्रप्रकाशावर निती मनोहर उपमा किती मधुर शब्दांनी वसुंधरा जोळून दाखविते पहा—

“ नाचत ना गगनात । नाथा । ताराची घरमात ॥ आणित होती । माणिक मोती । वस्तुनि राजस रात ॥ नाव उलटली । माव हरपली । चंदेरी दरिगात ॥ ती ही घरची । देवा-घरची । दौलत लोक पहात ॥ ”

‘राजसंन्यास’ची अपूर्वाई

अवघे दोनच अंक-आणि तेहि अपुरे ! तरीमुद्दा ‘राजसंन्यास’ हे नाटक अद्वितीय आहे. गवताच्या पात्यावरील चिमुकल्या दवमिडूत इद्र-चतुष्याची शोभा दाखविण्याचें कौशल्य गडकन्यानी या नाटकात साधलेलें आहे. मापा, अलंकार, भावना, रस इत्यादि आपल्या सर्व नाट्य गुणाची दौलत त्यानी जणु दोन्ही हातांनी उघळून दिली आहे ! अष्टमीची चंद्रकोर अर्धीच असते, पण ती किती आल्हाद व शीतलता देते, तशी चारुता या नाटकाच्या अंगोपांगात भरून राहिली आहे. याची नादीच इतनी काव्यात्मक आहे की, तिला मराठी वाळ्यास तरी तोड नाही. मालवणच्या सिंधुदुर्गातील दर्या तुषान खवळलेला आहे, सूर्य अस्तास

जात आहे, पाच देवी शिवनेरीच्या बाळाला निजविण्यासाठी पाळणा गात आहेत, त्या अदृश्य झाल्यावर तुळशी होळी बल्हाविते आणि होळी उलटल्यामुळे समुद्रात पडते, तिला काढण्यासाठी सम्राजराजे समुद्रात उडी घेतात—इत्यादि पहिल्या प्रवेशातील प्रसंग अचाट कल्पनेचे आहेत. ते कोणत्या रंगभूमीवर, केव्हा कुवेहुब उभे राहू शकतील कोणास ठावे ! पण वाचताना तरी वाचकाच्या डोळ्यापुढे चित्ताला थरू करणारे देखावे दिसू लागतात. त्यांना मूर्त स्वरूप देण्यास वॉल्ट डिस्नेसारला अद्वितीय व्यंगचित्रकारच समर्थ ठरेल.

जसा प्रारंभ तसाच शेवटही. तुळापूरच्या मोगल छावणीत अडमलेल्या सम्राजाला मुक्त करण्यासाठी सम्राज्जी येतो. त्याबळचा त्या दोघाचा संवाद काळजाला घेई पाडणारा आहे. दूध सागराचा धनधन सम्राज्जी-राजे पहात आहेत असाहि एक रम्य-भव्य प्रवेश 'रानसण्यास'त घालण्याचे या कविराजाच्या तरल प्रतिभेने योजने होतें पण त्याच्या आयुष्याची दोरी मृत्यूने कातरली, आणि त्यामुळे हें संजाल व रसाल नाटक अपूर्णा-वर्तुतच पुढे आलें

भाषेचा डोल

मराठेशाहीचा—त्यातल्या शिवाजीमहाराजाचा—ज्वलंत अभिमान या नाटकाच्या पानापानातून प्रकाशत आहे त्या काळाला योग्य अशा बखरीतील भाषाशैली सर्वत्र वापरलेली आहे. त्या भाषेच्या पोटी जी काव्यरूपना व रसवत्ता भरून ठेवलेली आहे, तिचा खरोखर मराठीत तरी उपमाच नाही शब्दलीला तर डोळे दिपवणारीच आहे “परा मोडल्यावर मैना कसली ? गळा दाबल्यावर कोयळ कसली ? दात पाडल्यावर नागीण नाही, डोळे फोडल्यावर बावीण नाही !” अशी सयमक वार्थें पानापानावर आढळतात “माना मोडतात, निभा जसडतात, जीव जडावतात.” अशा अनुप्रासाचा अतिरेक झालला आहे. “नगर चळली नाही, पाणी टळली नाही”, “जीवाची प्रमा दाटली, काटेरी सभा घाटली.” असें काव्याला शोभेसें शब्द टाक्यांठायीं स्वमकत आहे.

“सत्कारी सफाई, दरनारी दरोडा, रंगेल राजमारण, उद्या उगवत उजळली,” अशा अनुप्रासाच्या जोड्या फिरवता फिरवता, वेताच्या मद्धरानावर सर्व शरिराचे लवचिक सेळ करून दासविणाऱ्या मल्लप्रमाणें, गडकऱ्यानीं ‘सद्याद्रीचा सवाई सरजा सुताच्या सरक-गाठीत सापडला.’ अशी सफाईदार वाक्येंच्या वाक्यें पेरून दिली आहेत !

रसाची विविधता व उत्कटता

हैं सारें भाषेचें जडजराहीर हिऱ्यामाणसाच्या मोलाचें असलें, तरी त्याच्यासारखें कठीण नाही—तें पुलासारखें कोमळ व पळ्यासारखें रसाळ आहे. “मोत्याची त्रितराची मुढायळ” इत्यादि काव्य-कल्पनाचे सुंदर रंग या सालवृत्त भाषेवर चमकत आहेत त्यादिपेक्षा विशेष गुण म्हणजे, स्वयं प्रवेश विविध रसांनीं ओथबलेले आहेत. सभाजी व तुळशी यांचा सफल धृंगार आणि रायाजी व शिवाजी यांचा विफल प्रणय एकीकडे, तर सानाजी व हिरोजी या वृद्ध स्वामिभक्ताच्या मृत्यूचा उदात्त कणरस दुसरीकडे. तशाच काण्याचें पाट वाहतात येसूसाईंच्या अटकेच्या वेळीं. त्याच्या सोन्याच्या सापळाच्या मायात घादून शिवाजी उभी राहते व तिलाच येसूसाईं समजून माने पकडून घेऊन जातात, हा साराच प्रवेश हृदय धरारविणारा आहे ! त्यात एकाच वेळीं वरण, वत्सल, उदात्त, घात, मात्त इत्यादि नाना रसांच्या लाटा उचकळत आहेत, त्यागामध्यें कोणीच हरत नाही—प्रेमवेढा रायाजीमुद्धा ! भाषावैभव, कल्पनासौंदर्य व रसमाधुर्य या तिन्ही दृष्टींनीं हा प्रवेश अप्रतिम आहे.

या प्रवेशात सानाजी व हिरोजी यांची छत्रपतीवरील मात्त जितकी गाढ दासविली आहे, तितकीच त्यांच्यावरील येसूसाईंची मायाहि अपार आहे मोरे जेव्हा येसूसाईंना परुडण्यासाठीं येतात, तेव्हाचा संवाद प्रेक्षकांच्या साऱ्या उदात्त भावनांना गदगदा हलवितो.

येसूसाईंचा सार्वत्रिक सत्ताप व शिवाजीचा मागडा प्रेमळपणा याना भूर्त स्वप्न देणारा संवाद पुढीलप्रमाणें आहे

येसूसाईं—सेनासागर, सेनासागर, निवळ मागाची करणी केलीत !

गोड घोळून माझा गळा गुतविल्यात ! बाई, काय ग तुझ्या ससाराची परवड ही !

शिवागी—राया, मासाहेन रागावल्या वाटवें ? आता कसें बरें करावचें ? थार, मी घालते त्याची समजूत. बाई, माझ्या रायावर अशा रागावू नका; मासाहेन, आईसारख्या ना तुम्ही भला ! भग माझे का बरें सांगणें मोडायचें ? माझा रागा अगदीं भोळा आहे हो ?

[येसून आई शिवागीला पोटाशीं धरतात.]

रायाजी—मासाहेन, थचनाला जाय आला तर माझ्या राजेश्वरीच्या इच्छेतील घटा लागेल !

येसून आई—ती राजेश्वरी नाही—पण साटकाचा सुरा आहे. तिनेच माझा गळा कापलात—या भानड्या, गरीब माईचा गळा उतरलात ! जाणखी असें मिर्दयासारखे हसता आहात—शुद्ध कसान, कसान आहात !

प्रतिभेचें शेंडेफळ

‘ भावनधन ’ हें गडकऱ्याचें अगदीं अखेरचें नाटक. हें व ‘ एकच प्याला ’ या दोन नाटकांचे प्रयोग अत्यंत यशस्वी झाले; पण ते पाहण्यास गडकरी जगले नाहीत ही एक करण सत्यकथा आहे. मृत्यूपूर्वी तीनचार घटका, गडकरी ‘ भावनधनाचा ’ अखेरचा प्रवेश लिहीत होते. त्या नाटकाची व त्यांच्या जीविताची समाप्ति एकाच दिवशीं झाली. रंगभूमीच्या जगात गडकऱ्याच्या या शेंडेफळानें ज्यापेळीं प्रवेश केला, त्याचपेळीं जगाच्या रंगभूमीवरून ते स्वतः निजात झाले. यामुळे ‘ भावनधन ’ नाटकातील एवविभाग रचण्याचें काम त्यांचे गुरू श्री. तात्यासाहेर कोल्हटकर यांना आपल्या अगावर प्याचें लागलें. खुद्द गडकऱ्यांनीं पाच-सहा पदे लिहून ठेवलीं होती, पण बाकी सारीं कोल्हटकरांनीं रचलीं आहेत—आणि तीं अत्यंत सुगम व सुरस आहेत हें विशेष. ‘ एकच प्याला ’ लाहि पदाचें “ टिमळ ” वि. सी. गुर्जर यांनीं जोडलें आहे. त्यातील पंदेहि सुशेष व रसपूर्ण आहेत. गडकऱ्यांच्या कल्पनेचा समचमात मात्र या दोन्ही नाटकांच्या पदात आढळत नाही.

अट्टल खल-नायक

एकदा 'सहचारिणी' नाटकावर गडकरी श्री. वि. सी. गुर्जरशीर्षी चर्चा करीत बसले होते. चर्चा करता करता त्याच्या बुद्धीदून कल्पनेची एक ठिणगी उडाली. "एक भागडा म्हातारा आहे आणि तो एका अट्टल नीचाच्या तापडीत सापडला आहे. असे कथानक क्विती परिणामकारक होईल नाहीं ? त्यावर एक सुंदर व चटकदार मुस्तातिका मी लिहिणार." असे गडकरी बोलून गेले त्या कल्पना-नीजाचा विस्तार म्हणजे 'भावबध्न' हे नाटक. पुढिराज हा त्यातील भागडा म्हातारा. अतिशय गोष्टी-बेव्हाळ वण तितकाच हृदयाचा प्रेमळ. बाळल्याने त्याचे अतः करण पसें अगदी गुडन भरलेले. त्याची मुलगी मालती. ती बुद्धिमान, सरळ, सुंदर व सार्थी आहे—"पुण्यासारखी नानूक आणि तान्यासारखी तेजस्वी" तिला मागणी घालावयास घनश्याम नावाचा तरुण येतो. याला बुद्धीचा अहंकार पार. तो निचारतो, "टीचनर उपड्या-नागड्या देहाच्या देणगीपेरीज मानवजातीनें आजवर या टकलकोंड्या घनश्यामवर काय उपकार केले आहेत ?" तो अगदी हृदयशून्य आहे.

त्याची मागणी मालतीनें पेटाळली म्हणून तो दुराचलेल्या सापाप्रमाणे वागू लागला. मालतीची मैत्रीण लतिका ही त्याला टाडून बोलली, "मालती का मित्रा आहे ? का जोगया आहे ? का गोप्राप्त आहे ?" अशी तिनें त्याची हेटाळणी केली. लतिकेचे वडील घनेश्वरपंत हे श्रीमंत असतात. त्याचे पेटीयर घनश्याम हा मुनीम म्हणून नोकरीवर अवततो तो नाना दिक्कती पारत पुढिराज व घनेश्वर या दोघा म्हातान्यांना पेंचात पकडतो आणि घनेश्वराला मालती यावयाचें व लतिका स्वतः त्या यावयाचें वचन त्याच्या त्याच्या घडिलासहून सक्तीनें मिळवून घेतो घनश्यामाच्या पाशातून मुटण्यासाठी पुढिराज, माय्ठी, लतिका व अखेर घनेश्वरहि एकमेकांसाठी स्वमुक्ताचा त्याग करतात वण घनश्यामाच्या पापाणहृदयावर कणाचाच परिणाम होत नाहीं. शेवटी त्याचे पापच उचडक्रीड येत त्यानें घनेश्वराचे चोरलेले कागद स्मशानात पुरून देवलेले असतात, ते उनेडात येतात आणि तो पोलिसांच्या ताब्यात जातो. अद्या एतत्पुढीलदि यथ-

मुक्त करण्यासाठी धुडिराज दया दाखवितो. तेव्हा घनश्यामहि विरघळतो आणि म्हणतो, “ ही खरी दया ! ही निरपेक्ष दया ! प्राणिमात्र गोगलगाय बनतो तो याच दयेमुळे ! ” या नाटकातील सर्व अनर्थांचा कारण लतिकेचा तोंडाळपणा आणि त्या अनर्थांचा परिहार करणारा धुडिराजाचा प्रेमळपणा.

अद्वितीय स्वभाव-रेखा

धुडिराज हे एक गडकन्याच्या प्रतिभेचे अलौकिक अपत्य आहे. सान्या मराठी बाळग्यात त्याच्यासारखा तोच. त्याचे नाव मराठी बाचरामध्ये सामान्य नामच बनून गेले आहे. तो जितका बडबड्या तितकाच प्रेमळ. शकार किंवा शत्रुसेन किंवा लक्ष्मीधर याच्याप्रमाणे तो नुसता अजागळ नाही किंवा तो दिनोदी पात्र नाही. तो थोर अत करणाऱ्या आहे. आपल्या व दुसऱ्याच्याहि, फार काय शत्रुत्वाने वागणाऱ्या सर्वच लहान मुलावर व तरणावर तो आपल्या मायेची पाखर घालतो—त्याच्यासाठी ह्या तो त्याम करण्यास तो तयार असतो. मालतीपरचे त्याचे प्रेम तर फक्त कर्णच्या चातुसलाला शोमण्यासारखे आहे. गडकन्याची ही व्याक्ति-रेखा अत्यंत आकर्षक व सस्मरणीय झाली आहे धुडिराजानेही आपलेपणा कोणास वाटणार नाही ? त्याचे प्रेमाने ओथवलेले शब्द ऐकताना कोणाच्या हृदयाला गुदगुल्या होणार नाहीत ? आणि त्याच्यावर कोसळणारी सफटपरपरा पाहताना कोणाचे आतडे पिळवटून निघणार नाही ? त्याच्या उदार स्वभावामुळे जितके आनदाचे प्रेक्षकांच्या डोळ्यात उभे राहतात, तितकेच दुःखाचे त्याच्यावरील सफटामुळे त्याच्या डोळ्यातून वाहू लागतात. पावसाळ्यात आपण जसे “ आरें आमाळ भरून ! ” असे म्हणतो, तसे त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहून घनश्याम म्हणतो, “ आला चेहरा खुदून ! ” “ सान्या पात्राशी सुरेख ओळख ” बरून देण्याचे कामी पहिल्या अंकात धुडिराजाचा उपयोग गडकन्यानी केला आहे. हे शब्द शूर पात्र ‘ विद्यातरादन पोटविषयातर ’ करीत जाते, तेव्हा कोणालाहि मीज वाटल्याशिवाय रहात नाही.

एकाच अर्यासाठी तीन तीन शब्द वापरण्याची सचिंक खोडहि धुडि-
राजाला आहे. “परिचय नाही, ओळख नाही, जानपछान नाही”
असे त्रिवार सांगितल्याशिवाय त्याला चैनच पडत नाही. “गमत आहे,
मौज आहे अन् मजाहि आहे” अशा तिहेरी शब्दांनी तो आपला आनंद
व्यक्त करतो. “छान, सुरेख, पसत” अशा शब्दांचे त्रिदल त्याच्या
तोंडून बाहेर पडते. “तें उक्त नव्हे, रास्त नव्हे, अन् नरें नव्हे, शिवाय
तें ठीकहि नाही.” अशी चौथ्या शब्दाचीहि फोडणी तो कोठें कोठें
देतो “रास्त आहे, हिशेबी आहे, अन् मुदेसूद आहे” असे म्हणून
तो आपले मत श्रोत्याच्या मनावर ठसवितो. घट्टेच्या वेळीं तर काय ?
‘मालतीताईजवळ तर अगदी अवाक्षर काढायचें नाही, चकार शब्द
काढायचा नाही कीं अ काढायचा नाही” असे तो बजावतो. त्याचा
स्वतःचा स्वभाव अत्यंत विसराळू. “तालची जमा कालच सची”
तसेंच इतर लोकांहि विसराळू आहेत असे मानूनच कीं काय, तो आपल्या
श्रोत्यांना पुन पुन ठासून सांगतो. “तें शिस्तवार नाही, बदिस्त नाही,
अन् व्यवस्थेशीर नाही” या सान्या सैल शब्दप्रवादात सहृदयता काढो-
काढ मरून राहिलेली आहे “अहो, आहेत कुठें अशी गुणी बालें .
आशीर्वाद आहे आमचा आपला तुम्हाला !” असे प्रेमानें डगडगलेले शब्द
त्याच्या मुजातून सदैव वाहतात. मधाच्या सद्व्यवहाराचें कारजेंच आहे तें !
इतकें असून स्वारी म्हणते, “पार बोलणें अन् तेंहि म्हटलें म्हणजे उगाच
वाढवून गेल्लें” उचित नाही.” हॅम्लेटमधील पोलोनियसची आठवण
येथें होतें आणि दसू येतें.

देवलाचा किता

गडकन्यांनी धुडिराजाच्या मापणात कृत्रिमतेचा लक्ष्येशहि ठेवला
नाहीं अगदी देवलांना शोभावी अशी सरळ, प्रसादपूर्ण व लवचिक
भाषा त्यांनी त्याच्या तोंडीं घातली आहे तो घनश्यामरा सहानुभूतीची
आठवण किती मोड शब्दांनीं सांगतो पहा. “काय सांगायें महाराजा !
घटना घटना आम्ही आद्याळभूतपणानें नव्या शाळेच्या दाराशीं जाऊन
बसायें, अन् आतल्या आत तळमळायें, कीं देवराया, काय रे चाना

तुझ्या घरीं असें पाप केलें होतें, म्हणून या तुझ्या देवळात आम्हाला यायची अशी चोरी व्हावी ? ते दिवस डोळ्यापुढें उभ राहले म्हणजे टपाटपा टिपें येतात परें अजून डाळ्यातून ! मनातली इच्छा मनात गिळून टाकिली घरें त्या वेळीं ! तेव्हापासून मनाचा आपला वृत्तसरूपच, कीं हातीं पैसा खेळू लागला रे लागला कीं पुण्या तरी गराम मुलाला विद्या ही शिकवायची म्हणून ! ” तसेंच आपल्या ससारातील आनंद वर्णन करून सांगताना तो म्हणतो, “ थकूनमागून सध्याकाळीं असें घरीं येऊन पावें, अन् भोंवताली या आनंदी पारंपराची एकदा गोड गजमज मुरु झाली म्हणजे सारा शीणभाग हरून जातो अगदीं ! जीव कीं प्राण आहेत माझीं मुलें म्हणजे मला ! आवतींभोंवतीं अशी किलकिल करू लागली म्हणजे जीवाला गार पाण्यावर चादण्यात पडल्यासारखें वाटत ”

घात्सल्याचे द्वारे

धुडिराणाची माया नितकी सरळ, तितकीच त्याची वृत्तिहि नम्रता, निर्लोभता, सतुष्टता, परोपकारीपणा इत्यादि त्याच्या अगच्या गुण सपदेवर त्याच्या पुढील चार शब्दांनीं स्वच्छ प्रकाश पडतो, “ देवराया, तुझ्या राज्यात असा काय रे अपराध आम्ही केला, कीं आपल्या दाराशी आन असें पतितासारखें ओढून आणीत आहो ? कुणाच्या कपड्यांचा कधीं लोभ धरिला नाही, कुणाच्या मनाला कधीं दुखाविलें नाही, मिळाली ती भीटभावर साऊन दुसऱ्यांना मोठ्या मनानें जाशीर्वाद दिल दुसऱ्यांचा पाय लागला तरी जाधी आमचा नमस्कार घडला, त्या आमची का रे अशी देना व्हावी ? ”

अशा साध्या, सरळ, सात्त्विक म्हातान्यावर घनस्यामनें केवढा निरुद्ध प्रसंग आणला ! जीव कीं प्राण अशी आपली मालती वृद्ध घनेश्वराला देणें त्याला भाग पडतें त्यावेळीं मालतीला आपल्या पित्याचा नित्याचा प्रेमळपणा आठवतो, पण त्यापरोबरच त्या वेळचा निशुरपणाहि जाणवतो. करणरसानें थयथरलेला असा हा सारा प्रवेश आहे

घनस्याम हा सल-नायक आहे, पण अतिशय बुद्धिमान आहे तो मालतीच्या नकाराला तिच्याच मार्गेत कसें उत्तर देतो पहा—“ आपला

नुसता हात धरल्यामुळे आपलें हृदय ज्याप्रमाणें माझ्या हातीं लागल्यासारखें, नाहीं, त्याप्रमाणें नुसते माझे पाय धरल्यामुळे आपल्याला माझें मस्तकहि मिळायचें नाहीं; कारण हातापाखून हृदय दोनच हात दूर असेल तर पायांपाखून डोकें साडेतीन हात अंतरावर असतें ! ”

इंदु-निंदु या दोन काव्या व कुरूप मुलीसुद्धा गडकन्यांनीं महाराष्ट्राला चांगल्या ओळखीच्या करून दिल्या आहेत. त्यांच्या कृष्णवर्णाचें जें वर्णन महेश्वर करतो, तें शिती विनोदी आहे ! कामणा व गिरसप्पा हीं वेगवेगळीं विनोदाचे विषय झालेलीं आहेत.

शब्दांच्या विविध लीला

शब्दावर कोट्या करणें हा तर गडकन्याच्या तळहातचा मळ. “तोंड हुत्तेपर्यंत तोंडाची तारीफ करणें, तोंडापुरतें बोलणें, तोंडसुद्धा पाहू नये” अशा कोट्या तर मामुलीच आहेत. पण शब्दाची उलटापालट करण्याचा ऐळहि नायब-नायिका सदैव ऐळत असतात. ‘प्रेमामुळे कलह कीं कलहामुळे प्रेम’ ! ‘सौंदर्याच्या ठिकाणीं गुण कीं गुणाच्या ठिकाणीं सौंदर्य’ ! ‘प्रेमाचें बोलणें कीं बोलण्याचें प्रेम’ ! ‘बोलण्याची सोय कीं सोयीचें बोलणें’ ! ‘मायेचे शब्द कीं शब्दाची माया’ ! ‘विचार घेल्या-याचून बोलणें आणि बोलण्यायाचून विचार करणें’ ! ‘भेटायची चोरी झाली तर चोहून भेट’ अशी शब्दलीला विपुल आहे. त्याचप्रमाणें विशेषणें संक्रात (Transferred Epithet) करण्याची हमजी पद्धतहि गडकन्यांनीं उचलली आहे. ‘उतावळी उद्या, उर्मट अदाज’ ‘माग्यशाली आशा’ ‘आशाळभूत धीर’ अशा शब्दांच्या जोड्या बहुतेक पात्रांच्या संवादातून वेगळेलेल्या आहेत.

कारण्याचा सिंधु

‘एकच प्याला’मध्ये गडकन्यांनीं कारण्याचा सिंधु साठविला आहे. मद्यपानामुळे मुसंस्कृत मनुष्याच्या ‘आयुष्याची कदां माती होते, याचें अत्यंत हृदयभेदक चित्र या नाटकात रंगविलें आहे. सुधाकर हा केवढा बुद्धिमान व स्वाभिमानी बक्रील, पण कोट्यंत त्याचा अपमान झाल्यामुळे

त्याच्या 'मस्तकावर घणाचे पाव' वसू लागले. ते दु.रा विसरण्यासाठी त्याचा वसनी नोपर वळीराम त्याला दाह्या पडिला पेला देतो. पुढे मुधातराचें दाहूचें व्यंगन इतकें वाढतें कीं, तो आपली साध्या पत्नी सिंधु हिचा अगन्विन छळ करतो आणि शेवटीं तिला व तिच्या मुलाला ठार मारतोहि. असेरीस मुघाकर, सिंधु व त्याचे मूल हे तिथेहि मृत्यु पावतात असें हे शोषपर्यवसायी नाटक रंगभूमीवर विलक्षण परिणाम करणारे ठरलेलें आहे. दाह्यादीचा प्रचार करणारी मराठीत प्रमुख नाटके तीन—बोल्डकराचें 'मूकनायक', ग्याटिलकराचें 'विगाहरण' व गडकऱ्याचें 'एकच प्याला'. या सर्वांत प्रभावी प्रचार करणारे आणि तरीहि उत्कट रसानें फाठोफाठ मरलेलें असें यशस्वी नाटक म्हणजे 'एकच प्याला'च ! या त्याच्या प्रचारकीय महत्त्वाची एक एवढी म्हणजे स्वकीय सरकारनें त्यावरील करमणुकीचा कर माग केला आहे.

वात्सल्याची जोड

सिंधूच्या सात्विक तेजानें उपरति होऊन मुधावर काहीं फाळ दाहू सोडतो. त्यावेळीं सिंधु आपल्या बालाला "ऊठ गड्या ! क्षणि टाकू चड्या" असें म्हणून "ही आनदाची गुदी घेऊन बागाकडे, माईकडे मुला हुंदहुडा धावत जायला नको का ?" असें विचारते. त्यावेळीं बत्तल रसाचे किती शीतल तुषार उडवात ! तसेंच "घास घेरे तान्हा बाळा" हे पदहि वात्सल्यानें ओघलेलें आहे 'पुण्यप्रभावा'तील घुगुरवाळ्याचेंच हे भावण ! "वन्स, सामाळा नाई तुमच रत्न हें" अशी किलोस्वर-देवळाना शोभणारी अगदीं परगुती भाषाहि सिंधूच्या तोंडीं आहे. सिंधूची स्वभाव-रेखा अत्यंत उदात्त व पराक्राष्टेची परिणामकारक बडलेली आहे. 'पुण्यप्रभावा'तील वसुधारेप्रमाणें तिच्या स्वभावात अद्भुत असें काहीं नाहीं. आर्यवर्माचा आदर्शच आहे तो ! सर्वसामान्य हिंदुस्थानीच्या ठायीं जी वृत्तीची सहिष्णुता, हृदयाची उदारता व विज्ञाची सरलता असते, त्याचा परमोच्च प्रिंदु म्हणजे सिंधु. सीता-दारासतीची पवित्र परंपरा चालविणारी सती म्हणजे सिंधु. पतीला प्रतिहार करण्यादत्तकी ती सुशिक्षित निचा बडसोर नाहीं, तर पतीच्या अत्रवर पाघरण घालणारी व प्रसंगीं आत्मनयिदानहि

करणारी ती सत्त्वधीर साध्वी आहे. तिचें सारें जीवन त्यागानें व क्षमेनें ओथबलेलें असून काढण्यानें यमथलेलें आहे.

उदात्त करुणारस

अवघ्या चार वाक्यात कारण्याचे कळोळ उठविण्याचें सांमर्थ्य, गडकच्याच्या लेखणीति वसें होतें, हे पुढील स्थानशा संवादावधून दिसून येतें.

“ गीता—हें वधा, मी सागेन तिथ याल का !

सिंधू—कुठ यायच ? सागाना तरी ?

गीता—अमृतेश्वरी !

सिंधू—तिथ कशाला यायच ?

गीता—तिथ आज चार दिवस लक्षभोजन चाललीं आहेत ! चार दिवस तिकडे गेल्या तर गोडाधोडाचें घास तरी पोदभर मिळतील. तुम्हाला उपाशीतापाशी पाहिल म्हणजे माझ्या किर्नई पोटात तटतट नुटत अगदीं.

[सिंधु तोंड फिरवते व पदरानें डोक्यातील आसवें घुसते.] ”

शब्दांचें लीला-लावव

हें करुण कथानक रगविताना गडकच्याची फाव्यात्मक व लीला-लाववी अशी भाषा त्याच्या सेवेला सिद्धच आहे. “ नाव टाकणें, हाक मारणें, पापाणहुदयावर शिलालेख घोरणें, हात दाखविणें, झोळे उघडणें ” इत्यादि वाङ्मयप्रदायावर त्यांनीं भरपूर कोट्या केलेल्या आहेत धूळ, तोड, कोड, मात्रा, फडी, सत्ते, भस्म इत्यादि शब्दावर त्यांनीं श्लेष साधले आहेत. “ करुण शोभा, हरामखोर हसणें, तरुण दच्छा, उपाशी आशा, भिना ओशाळेपणा, ” इत्यादि ‘सनात विशेषणें’हि मधून मधून चमकतात. “ गुलासकट माणुसरीला, सिंधुसकट ससाराला, सद्गुणासकट मुराला, जगासकट जगदीश्वराला, निर्वाणीच्या निराशेंतला प्रणाम ” दुर्दैवाचे दशावतार पाहणारा मुषाकर करतो

त्याचें शेवटचें तीन पानाचें व्याख्यान आणि त्यातील समोहावस्था, उमान्दावस्था व प्रलयावस्था याचें तपशीलवार वर्णन रंगभूमीला वाचकें असलें, तरी त्यावरून नाटककाराच्या हृदयाची तळमळ व तडफट दिसून येते. मान

दारू सोडल्याचा एकदा निश्चय केल्यावर मुधाकरासारख्या हुशार वकिलाने वंडगाईनवर जाणे व तेथे चरितार्थाचे काही साधन हातीं लागत नाही म्हणून पुनः मद्याच्या मगरमिठीत सापडणे, हे परिवर्तन अकारण, आकस्मिक व अयोग्य वाटते.

हास्याचा प्रकर्ष

कादण्याचा ताण प्रेक्षकांच्या मनाला पार बसू नये, म्हणून गडकन्यानीं तळीराम व त्याचे दास्याज दोस्त यांच्या बेहोष बडबडीतून अमाप हास्य-रस निर्माण केला आहे. पैद्य व डॉक्टर यांच्या परस्पर-विरोधी सवादातूनहि हास्याचे हिमकण उडविले आहेत. मगीरय व शरद यांचे उपकथानक गुपून पुनर्विवाहाच्या प्रसाला गडकन्यानीं स्पर्श केला आहे, पण तो एकदर कथानकाला अनायस्यक आहे. मुख्य रस कदण आणि त्याला पोषक म्हणून हास्य व वत्सल एवढेच रस गडकन्यानीं या नाटकात खेळविले आहेत, पण ते अत्यंत उत्कटत्याने व बमालीच्या कौशल्याने. त्यामुळे हे नाटक बीस-वीस वेळा वाचणारे वा पहाणारे रसिक अनेक आहेत.

आचार्य अत्रे.

लेखक असून खंडे घेते, कवि असून झुंझार बादकर्ते आणि साहित्य असून राजकारणी प्रचारक—असे विलक्षण आचार्य अत्रे आहेत.

‘केशवकुमार’ या टोपण नांवाने त्यांनी आधी विडंबनपर व नंतर प्रसादपूर्ण अशा कविता लिहिल्या. रविकांच्या मान्यतेस पावलेल्या ‘रविकिरण’ मंडळावर उपहासाचे शब्द चालविणाऱ्या त्यांच्या कविता, ‘सैद्धीची कुले’ या पुस्तकांत संग्रहीत केलेल्या आहेत आणि त्यांची स्वतंत्र काव्य-संपदा ‘गीत-गंगा’ या पुस्तकांत साठविली आहे. विनोदाचा तर घबघवाच त्यांच्या वाणीतून व लेखणीतून वहात असतो. कोल्हटकर यांनी विनोदाची जी नवी पायवाट रुळविली, तिचा गडकऱ्यांनी राजमार्ग बनविला

आणि अन्यांनी तो राजमार्ग सर्वसामान्य लोकांनाही खुला केला.

शिक्षण-क्षेत्रांतील कामगिरी

प्रल्हाद केशव अत्रे याचा जन्म १८९८ साली सासवड येथे झाला. पुरंदर विद्यापीठाच्या नैसर्गिक सौंदर्यावर व ऐतिहासिक अभिमानावर त्यांचे बालपण पोसले गेले. त्यानंतर शिक्षणासाठी ते पुणे येथे आले. भावेस्कूल-

मध्ये त्यांनीं दुय्यम शिक्षण घेतले व १९१४ सालीं ते मॅट्रिक झाले. पुढें पाच वर्षांनीं फर्गसनमधून ते बी. ए. झाले. त्यांनीं काव्य व नाट्ये या विषयाचें स्पाटून वाचन केलें त्यावेळीं मराठी वाङ्मयात कवि व नाटककार म्हणून प्रवर्षानें तळपणारे गडकरी याचा परिचय त्यांना घडला. लवकरच ते त्याचे मित्र झाले व भक्त बनले बी. टी. च्या परिक्षेत अत्रे पहिला नंबर मिळवून उत्तीर्ण झाले. इंग्लंडला जाऊन ते टी. डी होऊन आले, शिक्षणशास्त्राच्या या पदव्या पाठीशीं बाधून त्यांनीं पुणें येथील 'कॅप एज्युकेशन सोसायटीच्या' हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून सुमारे दीस वर्षे काम केलें. त्या हायस्कूलचे काही वर्षे ते प्रिन्सिपलहि होते नंतर त्यांनीं केवळ विद्याकरिता 'आगरकर हायस्कूल' नावाची संस्था रास्ता पेटेंत स्थापन केली. शाळेंतील विद्यार्थ्यां करिता त्यांनीं 'अरुण वाचन' माला' व 'नवयुग वाचन माला' काढल्या. पुणें नगरपालिका व मुंबई नक्षपालिका यांचे सदस्य म्हणून त्यांनीं लोकसेवा केली. नाशिक येथील साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद त्यांना १९४२ सालीं मिळालें आणि मराठी पत्रकार संमेलनाचें अध्यक्षस्थान त्यांना कोल्हापूर येथें १९४८ सालीं भूषविलें.

५

विनोदाचा हुकुमी पत्ता

बोलपटाचें ग्रहण लागलें जमतादि मराठी रंगभूमी सुमारे पंधरा वर्षे तेनस्वी व प्रभावी टेबण्याची कामगिरी अत्रे यांनीं पार पाडली. पडती पेशवाई सावरण्यासाठीं निर्याणीनें लढणाऱ्या 'बापू गोरल्या'ची हिंमत त्यांनीं दाखविली. 'वीरचंदन' व 'गुरुदक्षिणा' ही त्यांचीं झालेय नाटके सोडलीं, तर त्याचें सार्वजनिक स्वरूपाचें पहिलें नाटक "साष्टांग नमस्कार" हें १९३३ सालीं रामभूमिवर आलें आणि 'कवडीचुक्र' हें त्याचें ताणें नाटक १९५१ सालीं साहित्यिकांनीं उभे केलें अठरा वर्षांन त्यांनीं (सात वर्षांची इतकी घेतली तरी) सुमारे दहा नाटके लिहिलीं आणि तीं केवळ विनोदाच्या बळावर लोकप्रिय करून दाखविली 'वराहोदर', 'विया' 'उद्याचा सगार' यासारखी गंभीर स्वभाषांची व करुण रसाची

नाटकें त्यांनीं फारशीं लिहिलीं नाहींत. विनोद हाच त्याच्या यशाचा हुक्मी पत्ता आहे. त्याचा पक्ष एकच आणि तो म्हणजे साहित्याचा; त्याचा विषय एकच आणि तो म्हणजे विनोदाचा; त्याचे ध्येय एकच आणि तें म्हणजे रंजल्यागाजलेल्यांना क्षणभर हसविणें.

लोकांच्या दृष्टीपुढें असणाऱ्या व्यक्ति किंवा सत्या अथवा श्रद्धा यांना गुद्दे देऊन प्रेक्षकांना गुदगुल्या करण्यात त्याचा हातखडा आहे. दुष्ट हृदि, जीर्ण परंपरा आणि निर्बुद्ध य अन्यायी चालीरीती यांच्यावरच आपल्या हास्यरसाचा हल्ला करून ते याबत नाहींत, तर त्यांना स्ततःलाहि जें सत्य-शिव-मंगल वाटतें, त्यालाहि विनोदासाठीं ते खर्ची घाळतात. श्रोत्याला खो खो हसविणें हें त्याचें एकमेव साध्य. त्यासाठीं ते स्वतःचेंहि विडमरन करण्यास कमी करीत नाहींत, मग इतरांची कथा काय ? आपल्या बुद्धीची चमक दाखविणाऱ्या कोट्या करून ते जसा शब्दनिष्ठ विनोद साधतात, तसाच चमत्कारविजनक घटनांची सागड घालून ते प्रसंगनिष्ठ विनोदहि निर्माण करतात. स्वभावनिष्ठ विनोदहि केव्हा केव्हा फुलविण्याइतकी सहृदयता त्याचें ठायीं आहे.

गडकऱ्यांचें गुरुत्व

‘साष्टांग नमस्कार’ हें आपलें पहिलें नाटक अभ्यानीं आपले ‘गुद’ रान गणेश गडकरी यांना अर्पण केलें आहे. श्रीपाद कृष्णाचा जो विनोदी संप्रदाय गडकऱ्यांनीं चालविला, तोच अने आपल्या नाटकानीं वाढवीत आहेत. काळाच्या पुढारलेपणामुळें अने गडकऱ्यापेक्षा व्यक्तींची या सत्ताची चेष्टा अधिक स्पष्टपणें करण्याची धिटाई दाखवीत असतात. “वानाच्या कपाळीं होता म्हणून चप्पा सांपडला,” किंवा “तोंडावर स्तुति नसून तोंडाची स्तुति आहे.” अशा ‘कपाळ’, ‘तोंड’ वगैरे शब्दावरील गडकरीजप फोट्या अने मनमुराद करतात. पण त्याहिपेक्षा विशेष म्हणजे ‘साष्टांग नमस्कार’तील रावबहादुराचें पात्र रंगविताना त्यांनीं आपल्या गुरूचा किता सद्दीसदी गिरविला आहे—रावबहादुर म्हणजे धुडिराजाचीच नवी आगृप्ति ! तसाच गोष्टीवेल्हाळ, तसाच

विमराळू आणि तितकाच प्रेमळ. “मौज म्हणजे काय, अगदी मजा !” “गांठ म्हणजे काय अगदी गोळाच !” “गामा म्हणजे काय अगदी करळच,” “नमस्कार म्हणजे काय अगदी साष्टांग नमस्कार” अशी शब्दांची उधळपट्टी रायबहादुर हे धुंडिराजाप्रमाणेच करतात. धुंडिराजा-प्रमाणेच रायबहादुरांचाहि स्वभाव सहृदय दाखविलेला आहे. मीरेला पळवून नेणाऱ्या बदमाश मल्लीनाथाला पोलीस पकडून आणतात, तेव्हा रायबहादुर त्याच्यावरची फिर्माद परत घेतात व त्याला मोकळें करतात, एवढेच नव्हे, तर त्याला पाच रुपये देऊन त्याची बोटवण करतात.

आधुनिक कवींचे विडंबन

या ‘सवाई धुंडिराजा’च्या द्वारे अत्रे यांनी सूर्य-नमस्काराची रेवडी उडविली आहे. व्यायामाचा हा प्रकार हास्यास्पद आहे असे अत्रे यांनाहि वाटत नसावे; फक्त त्याचा अतिरेक त्यांना दोषास्पद वाटत असावा. म्हणून त्यांनी एका व्यायामप्रेमी मुज्जन संस्थानिकाचे विडंबन करून हे पात्र निर्माण केले आहे. त्याप्रमाणेच कविवर्गाचेहि विडंबन नाटककारांनी मयेच्छ केले आहे. ‘यशवंत-येरवडा’ या चालीवर ‘भद्रायु भाटवर’ असे एका उधळ कवीचे पात्र त्यांनी रंगविले आहे. काव्यगायनाचे वेळी त्याची स्थिति “मी आपला कविता गातो आहे, आणि रडतो आहे-गातो आहे नि रडतो आहे !” अशी शाळी. ‘गडकरी-संप्रदायाचीच चेष्टा अत्रे करीत आहेत की काय, अशी शंका येण्यासारखे उद्गार त्यांनी भद्रायुच्या तोंडी घातले आहेत. तो म्हणतो, “पोटातल्या कावळ्याची कंकड कोलाहल शांत करण्यासाठी हा शिथकाचा पेशा पत्करला ! पण काळजात विलविलणाऱ्या कोफळाच्या कुहू संगीताच्या मादक माधुर्याने मस्तक इतकं मस्त होऊन जातं की, त्यापुढं त्या कठोर कोलाहलाची ओसरती आठवणदेखील अंतःकरणात उरत नाही.”

एक नामी प्रहसन

‘भ्रमाचा भोपळा’ हे बोलूनचालून प्रहसन. १९३५ साली ते अत्र्यांनी लिहिले. त्यात अस्वाभाविकता किती आणि अतिशयोक्ति किती

याकडे एकदा कानाडोळा वरण्याचें आपण ठरविलें, म्हणजे मग यासार मजेदार नाटक मराठींत मिळ्याच ! 'साष्टांग नमस्कारा'पेक्षा याच्या कथानकाचा पाया अधिक मज्जम आहे आणि सुप्रसिद्ध व्यक्ति या संस्था याच्या निंदेचें प्रमाण कमी आहे. जाफरानादचे जहागीरदार अमासार्ती कचेधराच्या घरी येतात. पाच दिवसात त्याला वेड लागायची पाळी यावी, इतक्या भानगडी तेवें पडतात. तो 'बोका-इ-बगाल' नावाचा दगोडेनोर ठरतो आणि त्यामुळे घोटाळ्यामागून घोटाळे नाजतात. शेवटी कचेधराप्रमाणें प्रेक्षकहि म्हणतो, "हें काय नाटक आहे, का स्वप्न आहे ? एतद्या चमक्युद्वात अडकल्यासारखे वाटत आहे मला." कचेधराच्या दोन मुलींचे प्रियकर डॉक्टर व भैर्या यांची सोंगें घेऊन त्याच्या घरातच त्याच्या सययी डोळ्यापुढें बावरतात. त्याचा भोंधळ व पुढें कानडी भाषा ऐफताना प्रेक्षकाला 'भावप्रधना'तील कामणा-गिरसण्याची आठवण सहजच होते. धुडिरानाकटून घनश्याम जमा गोटा फुलीजबान नकली पोलिसाच्या धमरीनें लिहून घेतो, त्याच प्रकार या नाटकातहि आहे.

"लहानपणीं दाढी होती" वाररील कोटीहि 'भावप्रधना'तील "लहानपणीं आजी मेली" या विनोदाच्या बशातीळच आहे. नामनाथ हा सान्या फारस्यानाना सूत्रधार. तो वृद्ध पिता, फौजदार घौरे सोंगागागून सोंगें घेतो आणि एका दिवसाच्या आत त्यानें केलेलें हें वेशावर त्या जहागीरदाराला काहीं ओळखू येत नाही असें प्रेक्षकांनीं समजावयाचें आणि मग यथेच्छ ह्मावयाचें ! "माझ प्रेम आढायला वाहीं तो तुझ्या वडिलाचा वाढा नाही." किंवा "अहो शील, चला मुकान्यानें, नाहींतर पुढेल कानडील" असे शब्दाचे तेले मधूनमधून हशा पिकवितात

अतिशयोक्ति हा तर विनोदाचा प्राण. विंगामीरीच्या चडचड्या स्वभावाचें वर्णन करताना नामनाथ म्हणतो, "चोरीस तासात तिच्या तोंडातून जितकी वाफ जाते तितकी जमा करून ठेवली, तर तेवज्या वाफेवर एका लग्नाच्या प्रयोजनाचा स्वयंपाक शिजून निरायला हरकत नाहीं ! महाकाळी तोपेला जर नाफडोळे आले आणि पाय उमटले तर ती हुबेहुब ज्या बयासारखी दिसेल !"

संवादावर भर

अव्यक्ती बहुतेक नाटके संवाद प्रधान आहेत, कथानव-प्रधान थोडी आहेत आणि स्वभाव-प्रधान जवळजवळ नाहीतच. त्याच्या नाटकाचे यश मुख्यतः त्यातील खुमासदार संवादावरच आधारलेले असते. या संवादातून, सटक्याचे फटाके व विनोदाचे फुलवाजे जेव्हा उडतात, तेव्हा नाट्याचे सार दाखवून देण्याचे प्रेक्षणीय होते. 'साष्टांग नमस्कार, भ्रमाचा भोपळा,' या नाटकात असे वादयुक्त व विनोद-प्रचुर संवाद फुललेले आहेत. पण 'पराचा कावळा,' 'मी उमा आहे,' 'जग काय म्हणेल ?' इत्यादि नाटकात असे संवाद फारसे नाहीत, आणि इथे विनोदालाहि स्थान नाही. केवळ चार माडखोर लोकांचा मोकाट शिवराजपणा तेवढा ऐकू येतो. समाजाच्या एखाद्या अधःपत्या कोणाकोपण्यात घडणाऱ्या प्रेमाच्या भानगडी व व्यसनाची लफडी याची मडक चिन्ने अशा नाटकातून अनेक यानी काढली आहेत. ते सर्व समाजाचे वास्तव स्वरूप नाही आणि ध्येयस्वरूप तर नाहीच नाही. "दाखान येताळाचा दरबार" असे वर्णन अत्याचंच एक पान १९३८ मध्ये रचलेल्या "पराचा कावळा" मध्ये करत. ते त्याच्या बहुतेक सर्वच नाटकाना शोभणारे आहे.

नगरपालिकेचे शब्द-चित्र

"मी माझ्या आयुष्याची म्युनिसिपालिटी वेढी आहे" असे अनेक म्हणत. आणि त्याची नाटके म्हणजे त्याच्या आयुष्याचा आरसा ! विद्यालय, म्युनिसिपालिटी, चित्रपटसृष्टी-इत्यादि क्षेत्रांत शिरून त्यांनी जे जे भलेपुढे अनुभव घेतले, त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या नाटकात स्वच्छ पडलेले आढळते. नगरपालिकेतील आपल्या अनुभवांचे छायाचित्र त्यांनी 'मी उमा आहे !' या नाटकात काढले आहे. माधवराव जोश्याच्या 'म्युनिसिपालिटी' इतके ते वास्तव नाही व हिडीसहि नाही. निषङ्गुकीच्या नादाने भीमत दादासाहेब इनामदार (गोवर्धन) वसे बहावत जातात आणि लुचेल्फ्रो लोक त्यांना फसे पसवितात व त्यांचा विद्यालयात करतात हे या नाटकात दाखविले आहे. हा विषय अगदीच गूढ असल्यामुळे त्यात एकहि पद उचित

नव्हेंत दुष्काळ पन्नाच्या संपादकानें उदनामीकारक मजकूर छापल्यामुळें त्याच्यापुढें दादासाहेबाची पत्नी उभी राहते, आणि त्याला छडीनें घडयिते. हा नाटकातील प्रसंग त्यावेळीं घडलेल्या एका सत्य घटनेचाच पडसाद आहे हा काय, किंवा नाटकातील इतर प्रसंग काय, ते रंगविताना अभ्यानीं फारशी कला-चातुरी दाखविलेली नाहीं. नुसती धावपळ व शिवीगाळ-यातच पात्राची सारी शक्ति खर्च होवें सर्वांची भाषा एकेरी व एकात्मिक आहे.

निवडणुकीचें राजकारण

‘मी उभा आहे’ मध्ये अभ्यानीं नगरपालिकेचें राजकारण रंगविलें, तर ‘बंदे मातरम्’ मध्ये विधिमंडळाचें राजकारण रेखाटलें आहे. दिलीप हा काँग्रेस-कार्यकर्ता. त्याचेवर प्रेम करणारी अलका, हिचे वडील सर गुहनाथ हंगामी मंत्रिमंडळाचे पदप्रधान होतात. सोमधर हें पुण्यातील एका सनातनी पुढाऱ्याचें हुबेहुब शब्दचित्र आहे त्रिभुवन हा धर्मांतरवादी हरिजनाचा नमुना दाखविला आहे. स्वार्थासाठीं सारीं माणसें आपल्या तत्त्वाचा रळी देण्यास व पक्षाचा त्याग करण्यास कशी तयार असतात, याचें चित्रण अत्रे यांनीं या नाटकात सुरेख केलें आहे. सोन्यामावती प्रफुल्लिणी पीतावर नैसूत येण्याचें सत्य नाटकहि त्यात चित्रित केलें आहे. ‘टि. म. चा. वा. वि.’ किंवा कल्याणचा अवधूतठाप विनोद—अशीं हास्यभारक स्थळे या नाटकात थोडींच आहेत, पक्षोपपक्षाचे वादविवाद कथानकाचा मुख्य भाग व्यापून बसले आहेत.

वंडखोर गृहिणीचें चित्रण

सात वर्षे चित्रपटात गुंतल्यामुळें अत्रे याचें ‘जग काय म्हणेल’ हें नाटक १९४६ सालीं रंगभूमीवर आलें. आर्थिक स्वातंत्र्यासाठीं ‘समाजाविरुद्ध बंड करणारी तेजस्वी गृहिणी’ या नाटकात चित्रित करण्याचा नाटककाराचा हेतु आहे वण त्यातील कथानकाच्या कमकुवत पणामुळें तो फारसा सफल झालेला नाहीं. उल्हा व वर्षा या “पुण्याला पुरंदर्याच्या वाड्यात राहणाऱ्या अन् सोनचाण्याच्या झाडाखालीं दणदण

“गुगुन्दा रेळणाच्या परकऱ्या पोरी.” त्या ग्रीड न्यात एकमेकींना भेटतात. जगु कृष्णा—घोषनेचा प्रीतिमगमच हा, पहिल्या अकातील प्रसंग घेऊन शिवा मोरराच्याच नदरे तर प्रेक्षकांच्याहि डोळ्यातून आनंदाश्रु वाटतो. आपल्या समागतील दुःखाचा मुका नार स्वतः उल्का मुखाचे सांगणते. पण तिचा व्यक्ती नवरा तें सारें सोंग विस्मयून टाकतो. ही परिवर्तने नाट्यपूर्ण व रसपूर्ण असल्यामुळे पहिला अंक हृदय हलविताग झाला आहे. कुलीन स्त्रीने रंगभूमीवर प्रवेश करावा ही नाही, हा याद नाटकाचा मुख्य विषय म्हणून निवडलेला आहे. पण तो रागनेकराच्या ‘कुलपथु’ प्रमाणे परिणामकारक पद्धतीने रंगविला गेला नाही, तसेंच ‘नरेशाहीचा नि पात’ करण्याची नायिकेची घोषणा ररेररी आदेशाची वाटते. नायिका उल्का हिचा समाज बदलोर व तेजस्वी करण्याचें नाटक कराने योजलें आहे, तिची भाषा ठिणग्या पाडगारी आहे—यण तिला नाटककारानें योग्य संधि मिळून दिलेली नाही नाट्य-लेखक प्रकाश याच्यामोर रंगभूमीवर काम करण्यात, स्वतःच्याच घरी, आपल्या नवऱ्यामोर, त्याच्या मनाविरुद्ध, दोघानी मिळून रंगीत तालीम करण्यात आणि अनेक नवऱ्याला व मुलाला टाकून प्रकाशच्या घरी रहाण्यातच तिची मारी बडगारी पतन होत ! तिचें किंवा तिच्या नवऱ्याचें—दोघांचेंच स्वभावचित्र प्रेक्षकांच्या सहानुभूतीस पात्र होण्यासारकें बडलेचें नाही.

समस्या-प्रधान कथानक

आपलें विनोदाचें राखीव कुरण सोडून अत्रे यांनीं काही करणरसात्मक नाटकेहि लिहिली आहेत. ‘धरागहेर,’ व ‘उद्याचा सत्तार’ या नाटकात विनोदाला पारसा राव नाही व्यक्ती नवऱ्याच्या हिंदु स्त्रीचे हाल कारुण्यपूर्ण भाषेने या नाटकात रंगविते आहेत. ‘उद्याचा सत्तार’मधील करुणा म्हणजे ‘एकच प्याल्या’तील सिंधूची नरी आशुति. अठरा वर्षे नवऱ्याचा उल्लास मुनाट्यानें साखून शेवटीं ती नवऱ्याला पाडफाड पोळते आणि म्हणते, “सत्ताराचा सारा महाल कोसळला, आता भिता कशाला सभाळू ?” ती नवऱ्याला ‘धुमड’ म्हणते, राक्षस’ म्हणते. पण त्या स्पष्टपेक्षानें काही दिखवलेल्या समाराची घडी बसत नाही.

वरुणा घरावरून उडी घेऊन आत्महत्याच करते. सिंधूच्या फार पुढे ती गेलेली नाही. रामलालसारखा असणारा गौतम म्हणतो, “हाच उद्याचा सत्तार ! आयुष्याची जबाबदारी झुगावरून जगात जगणाऱ्या आज-उद्याच्या पुरुषाच हेंच प्रायश्चित्त.” या नाटकाच्या शेवटामुळे मुशिक्षिताच्या सत्तारातील एक समस्या फक्त लोकांपुढे मांडली गेली—सोडविली गेली असें मानू नये. या हुदंदेचे मूळ जो व्यक्तीपणा त्याचा निषेध नाटककाराने प्रेक्षकांच्या चित्तावर ठसविला असता, तर ती समस्या सोडविण्याचा तो एक मार्ग ठरला असता.

करणेच स्वभावचित्र सयमशील कारण्याने रेखाटले आहे. तिचा मुलगा शेखर याच्या तरुण हृदयाचे शब्दचित्रही मुदर आहे. त्याचा रेशमी कमाल व त्यावरील उत्तराचा घमनमाट यावरून त्याच्या प्रेमळ लग्नाचा अंदाज करणा अचूक बांधते. यात निःशुद्धीची सूक्ष्मता दिसून येते. शेवटी शेखरही गप्पासारखाच दाढ्याज निघतो, असें दाखविले आहे. “आयुष्य हे जगून समजते, पुस्तके वाचून नहे” असें सिद्धांत सद्गममुदर भाषेत. या नाटकामध्ये मांडलेले आहेत.

श्रीची महती

‘उद्याचा सत्तार’ प्रमाणेच शेखरपर्यंतसाठी असें अभ्यास दुसरे नाटक म्हणजे ‘घरावाहेर’. आपल्या बापाला व पतीच्या दुसळपणाला कडाळून निर्मळ घरावाहेर पडते. पण ती ज्या मध्यासाहेराच्या आभयात जाते, तोही एक फाळसर्पच निघतो. शेवटी निर्मळेचा नगरा शुद्धीवर येतो व तिच्या घरी घेऊन जातो तो आपल्या बापा गप्पाला म्हणतो, “तुमच्या गुलामगिरीच्या शृंगार तोडून आज मी स्वतंत्र झालो आहे ! आजपर्यंत तुमच्याकडे गदाग टाकलेली माझी सारी जकड मी आता परत मिळविणी आहे.” पत्नी व माता या दोन नात्यांनी श्री भिन्न भिन्न कामे करते हे अनेक दावी समर्पक शब्दांनी सांगितले आहे. पद्मनाभ म्हणतो, “श्री ही क्षमाची पत्नी आणि अनंत बाळाची माता आहे. पत्नी ही एखाद्या व्यक्तीचे जीवन अखंडी, तर माता ही सगळ्या वशाच जावन आहे.

मनुष्याच्या कायद्याने पुन्हा निर्माण केली असली, तर निसर्गाच्या नियमांनी मातेची निर्मिती केली आहे” ‘उद्यांचा संतार’ मध्ये मुद्दा हाच परक अलंकारपूर्ण भाषेने दाखविण्या आहे. तो असा,—“आईच्या प्रीतीत आईच्या दुधाची मधुरता असते, तर तरुणीच्या प्रेमांत द्राक्षासवाची मादकता असते. एकाचे बुद्धीचे समाधान होतं, तर दुसऱ्याने हृदयाची व्याकुलता वाढते.”

कुटुंब-संस्थेची दृष्टता

‘बायकांनो, नवरे संभाळा’ असा संदेश ‘लगाची वेडी’ या नाटकाच्या शेवटी दिलेला आहे. कोणी ? तर रश्मि या उनाड नटीने ! या नाटकांत गंभीर विचार व विनोदी आविष्कार यांचा सुंदर मेळ पडला आहे. अनेक यांच्या लेखणीतून हास्य व कथन या दोन्ही रसांच्या भारा खचत असतात, त्यांचा संगम या नाटकांत झालेला आहे. ‘लगाचें व्यसन’ जडलेला व पाचवें कुटुंब बरोबर बाळगणारा गोकर्ण एकीकडे, तर लग्नासाठी तडफडणारा अवधूत दुसरीकडे. या दोघांच्या मध्ये नुस्तेंच लग्न झालेला डॉक्टर कांचन हा रश्मि या सिनेमा-नटीवर फिदा होतो. तिच्या पिढ्याळण्यासाठी त्याची बायको व त्याचे हितचिंतक एक कारस्थान रचतात. यामुळे हे नाटक विनोदी अणनमुद्दां त्याच्या पाठीला कणार कथानकाचा कणा लाभलेला आहे. क्षणोक्षणी हास्याचे स्फोट करणारे सवाद आणि जिज्ञासा वाढविणारे कथानक या दोन्ही गुणांमुळे अत्रे यांचे हे नाटक म्हणजे त्यांच्या विविध नाट्यगुणांचा स्मारक-स्तंभच होय. ‘संशय-कडोळा’ प्रमाणेच हे नाटक अक्षेरपर्यंत एकसारखे रंगत जाते आणि ओतवुंदारला सतत हंसत ठेवते. “प्रेम हा प्रेगासारखाच एक संसर्गजन्य रोग आहे. परक एवढाच की, एकात रोग झाल्यानंतर गाठ येते आणि दुसऱ्यात गाठ झाल्यानंतर रोग होतो.” अशी श्लेषात्मक व शृंगारात्मक वाक्ये तरण प्रेक्षकांना गुदगुल्या करतात.

कवीचे विडंबन

‘पाणिप्रक्षण’ या १९४६ साली लिहिलेल्या नाटकाचा “प्रेम की

पैसा ? ” हा विषय आहे. कवि चडोल याच्या वास्तव्यपूर्ण उद्गाराने नाटकाचा आरंभ वितका आनंददायक वाटतो, तितकाच त्याच्यानागे लागलेल्या सावकागचे तगादे रोद उत्पन्न करतात. मिलीटरी कन्व्हेन्शन्स देहा लाखाचा घनी झालेला पापडवाला घोडके “ पांडित्य माणूस, इजेन्शन ” यैरे इयजी शब्द भरतेपणाने वापरून हशा पिकवितो. ह्या पैकेवाल्याला त्याच्या प्रमातदेवी चडोलाचेच पाणिग्रहण करते. “ साष्टांग नमस्कारा ” वल्या भद्रायूप्रमाणे चडोलाच्या निमित्ताने कवीचे विडमरने अनेक यानीं केलेले आहे. चडोल म्हणतो, “ अमराच्या गळ्यात द्यात घातून आम्ही नदनवनातून साजराकाळ भरत असतो. चंद्रानरोवर आणि चादण्यानरोवर फेर घेऊन आम्ही ढगावर नाचत फिरतो. आणि अमृताच निशापाणी करून आम्ही कल्पवृक्षाच्याली रातदिवस असे बेहोष पडलेले असतो. ”

अतिशयोक्तीची मौज

‘ कनडीचुनक ’ हे अज्याचे गद्य नाटक प्रदर्शनयज्ञा आहे. मॅच नाटककार मोलियर याच्या एका नाटकाचे हे रूपांतर आहे. ‘ भ्रमाचा भोपळा ’ यालाहि त्या नाटककाराचा आधार त्यानीं घेतलाच होता. पण दोन्ही रूपांतरे स्वतंत्र मराठी वृत्ति वाटतात. ‘ कनडीचुनक ’ हे प्रदर्शन उत्तर पानाचे असून त्याच्या कथानकाचा काळ पाच दिवसांचा आहे. ते नाटककाराने लिहिले चार दिवसात व साहित्यिकांनीं वसाविले आठ दिवसात. पणूशेट पैठणकर या कनडीचुनकाची मुख्य भूमिका खुद अनेक यानींच घेई होती. या पात्राचा कजूरपणा इतरां अतिशयोक्तीचा की, तो लागतो, “ त्याच्या आयुष्यात मला एकादाच घेई आली होती— देवापुढे मी आणेली ठेगायच्याऐवजीं पावरी ठेवली तेव्हा. ” रामदास बोटी-चरोवर पणूशेट बुद्ध असता त्याला केशरने पाचने, त्याचे बशीस काय ? तर पणूशेट त्याला बजावतो, “ त्या मडमडीत नू माझा एक पचा दरवडा आहेस, त्याची निमत कधी तरी मी तुझ्या पगारानून वापून घेणार आहे. ” त्यावर केशर उत्तर देतो, ‘ मी भिनपगारी नोकर आहे ! ’

प्रसंगनिष्ठ विनोद

हा वृद्ध पपूशेठ कस्तुरी नावाच्या मुलीशी लग्न करू पाहतो व आपली मुलगी गुलाब ही ग्हाताच्या जगूशेतल्या देऊ करतो. पण चंदन व केशर नाना हिक्मती करून त्या मुलीशी अनुक्रमे विवाह करतात. कथानकात सोंग वेषांतर, यापा इत्यादि विनोदाचा सारा खमग मसाला भरलेला आहे. एके ठिकाणी 'पट्टी' शब्दावर खेप केलेला आहे, पण त्याहिपेक्षा पपूशेठ जेव्हा चंदनच्या मनार्ताला कस्तुरीविषयीची भावना जाणून घेण्यासाठी घताघणी करतो तेव्हाच खरी खसखस पिकते. तशाच विशाळ हशाचा ताशां बाजतो, पपूशेठ व केशर याच्या लाखाच्या चोरीविषयीच्या सदादाचे वेळीं. लाख रुपये ही पपूशेठाची 'सर्वस्वाची ठेव,' तर केशर समजतो गुलाब हीच ती ठेव ! या गैरसमजामुळे प्रसंगनिष्ठ विनोद पिकतो आणि सशयकहोळ उठतो व विनोद पिकतो. अत्रे हे सारे विनोदाचार्य आहेत.॥

कृ. प्र. खाडिलकर

रंगभूमि व राजकारण—किती भिन्न क्षेत्रे ! एक फ्रीडागण तर दुसरे रणागण. पण या दोन्ही क्षेत्रांत आपला पराक्रम गाजवून नाट्याचार्य श्री. काकासाहेब खाडिलकर यांनी मोठे नाव केले. त्यांनी नाट्य-कलेची

मंजुळ सतार जितक्या कुदालतेने घाजविली, तितक्याच हिमतीने स्वातंत्र्याची समोराहि चालविली. गद्य व संगीत अशा द्विविध नाटकाच्या कोमल व सुगंधी पुलाच्या माला गुंफण्यात ते जिवके चतुर, तितकेच लो. टिळक व म. गांधी या दोन्ही राष्ट्रीय विभूतींच्या शेंड्याखाली उभे राहून पारतंत्र्याशी सामना येळण्यात शूर. या 'कवि कुण्या' ला जी नाट्यकला वश झाली,

तिलाहि त्यांनी स्वातंत्र्याचे तपश्चर्येसाठी, विधामित्राप्रमाणे, रात्रविलीच. खाडिलकरांची तत्त्वनिष्ठा जितकी प्रखर व स्वातंत्र्य-साधना जितकी उग्र; तितकीच त्यांची नाट्य-रचना शृंगारादि रसांनी यथयंत्रलेखी व उत्कट प्रसंगांनी नरपशिलात नटलेली. 'नाट्याचार्य' ही पदवी मराठीत त्यांनाच काय ती शोभते.

राजकारणाचे रण-घोष

सन १८९३ सालापासून चालीस वर्षे खाडिलकर नाट्य-लेखन करीत होते—आणि त्यातील निम्मा काळ तरी ते मराठी रंगभूमीचे प्रभु होते—

मार्यभौम नाटकार होते. त्यांचे नाटक रंगभूमीवर येणे ही रसिक महाराष्ट्राच्या जगात एक ऐतिहासिक घटनाच बनत असे, त्यांचे आकर्षण जबरदस्त असे आणि त्याचे पडसाद दूरवर निरत पुण्यातील 'बेसरी'पासून इंग्लंडातील 'लंडन टाइम्स'पर्यंत त्या नाटकाचे नाद-निनाद उमटत 'मेनका नाटक ही आपल्या कौन्सिल-प्रवेशावर टीका आहे असे ओल्डमन श्री. न. वि. नेळकर यांनी प्रतियेका लिहिण्यासाठी 'बेसरी'चे पाच-सात स्तंभ पर्यंत घातले. दोघेहि एके वाळचे 'बेसरीचे'च संपादक-लो. टिळकाचे उजवे-डावे हात. पण त्या दोन्ही हातांनी एकच टाळी घाणण्याऐवजी भाऊबदली मात्र नाजली. खाडिलकराच्या 'कीचक-यथा'चा टका तर घेऊ लंडनमध्ये वाजला ! 'लंडन टाइम्स'चे एक वार्ताहर सर व्हॅलेंटाइन चिरोल यांनी हिंदुस्थानात येऊन त्या नाटकाची कलात्मकी शोकाप्रियता स्वतः पाहिली आणि तिचे वर्णन 'लंडन टाइम्स'मध्ये करून त्यांनी असे रहस्य उलगडून दाखविले की, 'Every now and again, unmistakable clues are provided' कीचक म्हणजे कर्जन असे स्वयं या नाटकात खाडिलकरांनी साधले असल्याचे हमसास पुरावे जागोजाग सापडतात असे चिरोल यांनी म्हणले आहे त्यांचे मत प्रमाण मानून सरकारने हे नाटक जतवि केले. महाराष्ट्रीय प्रेक्षकांना रंगभूमीवर खाडिलकराच्या कीचकाचे जागी अरेराव व्हाइसराय लॉर्ड कर्जन दिव्हे, रामशास्त्रीचे ठायी गडालत कोडलेल्या छो. टिळकाची मूर्ति मासे, गुलाम झालेल्या हरिश्चंद्राच्या ठिकाणी हिंदुस्थान उभा राही आणि 'दासी' झालेली द्रौपदी वस्त्रहरणप्रसंगी दाहो पोडू लागली की, परतून भाग्यमातेचाच आक्रोश बारी येई.

प्रभावी टीका

पारतन्याची भयंकर चीड, अन्यायाचा तीव्र तिटकारा व सत्याविषयी जागृत निष्ठा हे गुण नाटकाच्या प्रेक्षकांचे अर्गी सळसळावयास लावण्याचे खाडिलकरांचे सामर्थ्य अ-द्वितीयच आहे प्रा. शिवरामपंत परांणे जसे आपल्या अतुल वस्तुत्वाने श्रोतृवर्गामध्ये या गुणाना चेववीत, तसेच

काकासाहेब साडिलकर आपल्या नाम्यपूर्ण लेखणीने तो विलक्षण परिणाम घडवून आणीत 'केतरी'त अग्रलेख लिहून साडिलकरांनी भारतीय राज-वारणाची जी सेवा केली, तिळा पोषक अशीच प्रभावी व तेजस्वी नाट्य-रचना त्यांनी केली नाम्य-देवतेच्या नूपुरातून रणगाथाचा गर्भीर घोषच ऐकू यावा अशी खुशी त्यांनी केली आहे. सुरतेची कॉंग्रेस मोडली व मवाळ पुढारी 'आमचा जय झाला' अशी टिमकी वाजवू लागले, पण तमाम जनतेने लो टिळकाच्याच गळ्यात आपल्या नेतृत्वाची माळ घातली, ही सारी राजकीय घटना साडिलकरांच्या 'सयवर' नाटकात निती कलात्मक रीतीने प्रतिनिधित्व झाली आहे। तीच स्थिति कौन्सिल-प्रवेशाची वार्ताहि भरीव हक्क आपल्याला मिळालेले नसताना साहेबांच्या होला हो म्हणण्यासाठी कौन्सिलत जाऊन राहणे निती हास्यास्पद आहे, हे शिवरामपत पराजपे यांनी 'मदन-दहन', 'भुवाची गोष्ट' यांचे कथानून जितक्या निपट भाषेने मांडले आहे, तितक्याच तीक्ष्ण रीतीने साडिलकरांनी 'मेनका' नाटकात रंगविले आहे—आणि त्यामुळेच कौन्सिलवादी पुढाऱ्यांच्या अगाची लाढी झाली। हेंच साडिलकरी नाट्याचें यश।

नटाचा वाटा किती ?

साडिलकरांचे नाम्य-यश इतकें देखीप्यमान जाहे, तें त्यांच्या निरोधकानाहि नाकारता येत नाही, म्हणून तें यश नाम्य कल्ल पण त्यातील मोठा वाटा नटवर्गाकडे देऊन, साडिलकरांच्या हाती यशाचा पोरवरलेला नारळच देण्याची बोल चलाखी काही नीमाकारांनी घडून पाहिली. "ज्ञानेश्वरांनी जसे रेड्याकडून वेद म्हणविले, तसें बाल्मघरं साडिलकराकडून नीटस नाटकें लिहून घेत आहेत" हें भत्सरी मत सन्या टीकाकारालाहि शोभणारें नाही, असाच अभिप्राय नि पन्धर सविसाचा पडला. 'काहीं गुण सोन्याचा, तर काहीं गुण सोनाराचा' या न्यायानें कोणत्याहि नाट्याचा दागिना घडविण्यास नाटककाराप्रमाणच नटवर्गाचाहि कसरी हात लागत असतो. पण मूळ सोने मात्र नाटककाराचेंच. साडिलकराची नाम्य वस्तुच तशी सत्य व सरस आहे ती नाटके

गंधर्वाशिवाय दुसऱ्या नट्यांनीं बठविली, तरी रूपा रगतात, पार काय, त्यांतील सगीत वर्ण्य करूनहि एकादा गुणी नटसंच तीं नाटकें बसवील, तरी तीं लोकप्रियच होतील, इतकी रसोत्कटता त्या नाटकांत काठोकाठ साठलेली आहे. उलट, गंधर्वांच्याच रगभूमीवर खाडिलकराशिवाय इतर अनेक नाटककारांची नाटकें आलीं, पण तीं दुसऱ्याच अर्थानें 'बसलीं !' या अन्वय-व्यतिरेकावरून खाडिलकराचे स्वयंभू असे नाट्य-गुण अलौकिक स्वहत्माचे असल्याबद्दल कोणतीहि शंका रहाण्याचें कारण नाही.

गंधर्व मंडळीचें कोंदण

हिन्याला सोन्याचें कोंदण जसे शोभतें, तसें खाडिलकराच्या अलौकिक नाटकाना गंधर्वांच्या अद्वितीय कला-कौशल्याचा लाभ पोषकच ठरला हें कोण नाकारील ? तळवार किर्तीहि पाणीदार असली तरी झत्रूला तिचें पाणी चाग्रविण्यासाठीं तिची मूठ बळकटच असायवास पाहिजे. तसा सुंदर मेळ खाडिलकर व बालगंधर्व याचा पडला व तो पंचवीस-तीस वर्षे सतत टिवून राहिला. "बोड्यात आज श्रीकृष्ण त्याप्रमाणें सर्वांत श्रेष्ठ, त्याप्रमाणें नटांत आम्ही सर्वांत श्रेष्ठ" अशी प्रौढी 'स्वयंवरा'तील सूत्रधार मिरवितो, ती 'गंधर्व नाटक मंडळी'ला साजणारीच आहे. अशा नटश्रेष्ठांच्या कला-गुणाना पैद्द पाडण्याचें जिगजिगीचें कामहि खाडिलकरांनीं केलें. देवलाप्रमाणेंच खाडिलकरहि बसलीं तालीम-मास्तेंद होते. ते आपल्या नाटकांच्या प्रत्येक प्रसंगाचें, प्रत्येक शब्दाचें नर्म अडाणी नटालाहि वास्कारांनें समजावून सांगत. त्यामुळे नाटककारांच्या मनांतील सर्वच्या सर्व भाव नटाच्या अभिनयातून प्रगट होई. स्वच्छ व पातळ काचेच्या रंगीनेरंगी हडीतून चमचमणारा आंतील तेजस्वी ज्योतीचा जणुं रम्य, उज्ज्वल प्रकाशच ! एकएका वाक्यानें सारा प्रेक्षकवर्ग हलून जाई-एकएका शब्दानें नाट्यरस कोसळल्याइतका टाळ्याचा कटकडाट होई !

मूळचे नाट्य-गुण

ही सगळीं जादू कोणाची ? नाटककाराची की नटाची ? याची अचूक पोट करून यशाची पाटेकोर वाटणी करणें चोसदळ टीकाकारांलाहि

कठीण. 'ते आले ना ? दादा, ते आले ना !' या रुक्मिणीच्या सात शब्दांनीच सारा रसिक महाराष्ट्र रोमांचित झाला ! याचे श्रेय, ते शब्द-शीरक इत्यादी औत्तुस्यपूर्ण व रसपूर्ण घटनेत वसविणाऱ्या नाटककारांचे, की त्या चतुर राज्यसन्ध्येचा प्रेमळ संप्रभु आपल्या सर्वांगाच्या अभिनयाने व्यक्त करणाऱ्या नटवरांचे ! 'या दुहुभि यादवसेनेच्या ?' या हर्षदायक वृत्तेचा किंवा 'सदा मारावचा झाला तर ?' या दृंगारपूर्ण स्वप्नाचा प्रभाव जन मनारर जो इतका पडे, तो कदांमुळे ? 'नरवर कृष्णासमान' किंवा 'मला नदन भासे' अशा पदांनी महाराष्ट्रातील घरन् घर अक्षरशः वेडे झाले होते, ते गंधर्वाच्या गोडव्या गळ्यामुळे व लाडल्या अभिनया-मुळे हे तर खरेच; पण त्या वेडेपणाची जबाबदारी लाडिलकराच्या शहाण-पणावरहि पुष्कळच नाही काय ? बालगंधर्वाप्रमाणेच श्री. गणपतराव बोडस व श्री. वेशवराव दाते यांनीहि आपल्या कला नेपुण्याने साध्या गद्य शब्दाना-दि सजीव स्वरूप दिले. 'त्या कोण ?' किंवा 'त्या दिवशी' हे लक्ष्मी-धराचे छोटे शब्द म्हणजे हास्याचे कुलुपी गोळेच ! छोटी भामिनी व मोठी भामिनी या शब्दांची नाटककारांनी केलेली योजना जितकी विनोदाची, तितकाच त्याचा नटाने केलेला आविष्कार परिणामकारक. राम, रामोबा, भीम वगैरे दाते यांच्या भूमिकाहि अशाच मन-जिंस्या ! मुगंधाला वारा भेटावा तसा लाडिलकराना गुणी नटसंग लाभला आणि त्यामुळे त्याची नाटके रंगदेवतेच्या कंठातील तार्कित बनली.

कृष्णाकांठी वालण

नाट्याचे भरघोस पीक देणाऱ्या कृष्णाराठीच कृष्णाजी प्रभाकर लाडिलकर याचा जन्म झाला. सागली येथे ता. २५ नोव्हेंबर १८७२ रोजी ते जन्मले त्याचे बाप्पणहि तेथेच गेले. प्राथमिक व दुय्यम शिक्षणहि तेथेच झाले, इंग्रजी पाचवीत असताना त्यांनी एक कादारी लिहिली व सहावीत असताना एक नाटक रचले. १८८९ साली ते मॅट्रिक उत्तीर्ण झाले व त्याच वर्षी त्याचे लग्नहि झाले. १८९० मध्ये पुणे येथे फर्ग्युसन कॉलेजनात एक वर्ष काटल्यावर १८९१ मध्ये ते डेप्युट कॉलेजनात गेले.

तज्ज्ञान या विषयाचा सखोल अभ्यास व्हावा या हेतूने त्यांनी कॉलेज बदलले. कॉलेज-जीवनात त्यांनी इंग्रजी व संस्कृत नाम्ब-वाङ्मयाचा अभ्यास हीसेने व धारफार्ने केला. शेक्सपीयर व कालिदास हे त्याचे आवडते कवि भवभूतीचे 'उत्तर-राम-चरित' तर त्यांनी तोंडपाठच केले होते. नाटके पहाण्याचा त्याचा माल्पण्यापासूनचा नाद पुण्यास चांगल्याच प्रेमला गेला न. जिं वेळकर हे त्याचे सहाय्यायी होते आणि त्यावेळीं शिवरामपंत पराजपे हे उपप्राध्यापक असल्याने त्याचाहि सहावास खाडिलकरांना लाभला ते न चुकता तालीम करीत व खेळ खेळत. पोहणे व कुस्ती याची त्यांना आवड असे. त्यामुळे त्याचे शरीर कणखर बनले. १८९२ साली ते बी. ए. झाले. नंतर, ते सांगली येथील दायरुछात शिक्षकाच काम करू लागले.

लोकमान्याचे गुरुत्व

'शाळेच्या चिमण्या जगात' खाडिलकरांचे महत्वाकांक्षी मन रमेना. ते मुंबईत गेले व एंगल् बी. चा अभ्यास करू लागले. १८९३ साली त्यांचे पहिले नाटक लिहून झाले ते म्हणजे 'सर्याई माधवराव याचा मृत्यु' हॅम्पेट व अथेल्डो या शेक्सपीयरच्या दोन्ही नाटकातील स्वभावचित्र यात एकत्र प्रतिश्रित शाली आहेत हे नाटक १८९५ साली 'विविध-ज्ञान-विस्तार' मासिकात रमश प्रसिद्ध झाले. त्याच मासिकात पोडिलकरांनी 'ब्राह्मण व त्याची वित्रा' या ग्रंथावर एक टीका लेख लिहिला तो लो टिळकाना जावडला. त्यांनी खाडिलकरांना राष्ट्रीय महोत्सवावर एक लेख लिहिण्यास सांगितला. एका दिवसात माहिती मिळवून खाडिलकरांनी तो लेख लिहिला आणि दुसरेच दिवशी 'वेसरी'त तो झळकण अग्रलेख म्हणून ! खाडिलकरांना वेयदा आनंद, विती अभिमान वाटला ! या लेखन-तपस्येचे फल म्हणजे १८९७ च्या मेमास्ये लो. टिळकरांनी त्यांना 'वेसरी'च्या संपादन-मंडळावर घेतले तेथे त्यांच्या जागत्य राष्ट्रनिष्ठेचा व आवेशयुक्त लेखनशैलीचा पूर्ण विकास झाला. लो टिळकाच्या कार्यार्शी व त्या कार्यमागील तत्वज्ञानार्शी खाडिलकर जसे एकरूप झाले,

तसच त्याच्या भाषासरणीचीहि समरस बनले. सहीसही लोकमान्याचेच वाटावे असे एकाहून एक तेजस्वी व झुझार लेख त्याच्या लेखणीतून बाहेर पडू लागले त्याचे प्रतिस्पर्धी केळकर स्वच्छ लिहितात, " लाडिलकर याचे काही लेख टिळकानाहि मागे टाकण्याइतके तेजस्वी असत व शाहेर लेख कोणाचा हे नकळत्यामुळे त्यानदल टिळकाना सुतोचा अहेर मिळे." सरकारने लो. टिळकावर ज्या आक्षेपाई लेखावरून रचले भरले, ते सारे होते लाडिलकराचेच ! गुर शिष्याचे इतके सामरस्य, असे अद्वैत वचित्त्व पक्षययास मिळत दुष्काळी भागातील जनतेस साहाय्य देण्यासाठी लोकमान्यानी काकासाहेबाना विजापूर व सोलापूर जिल्ह्यात पाठविले होते तेथे त्यानी अग मोडून जनतेची सेवा केली विजापूरचा मोडकळीस आलेला किल्ला पाहून त्याचा उपयोग त्यानी ' काचनगडची मोडना ' या राष्ट्रमतीने रसरसगत्या आपल्या नाटकात करून घेतला हे नाटक १८९८ साली प्रसिद्ध झाले नटसम्राट गणपतराव जोशी याच्या ' शाहूनगरयासी नाटक मडळीच्या ' रंगभूमीवर ते नाटक १९०१ मध्ये दणाणले १९०४ साली त्याच नाटकाच्या प्रयोगाने " महाराष्ट्र नाटक मडळी " जन्मास आली.

राजकारणाच्या आवडीवर

लो टिळकानी लाडिलकराना काही 'राजकीय सधान बाधण्यासाठी १९०२ साली नेपाळला पाठविले आपला कौलाचा कारखाना आहे असे सांगून हे 'टाईल मट' नेपाळच्या सेनापतींना भेटले कील यावयाची व शस्त्रे यावयाची अशी दुहेरी कामगिरी काकासाहेब करित घोड्यावर नसणे, बंदूक उडविणे या विग्राहि त्यानी कमावल्या होत्या. १९०४ साली त आजारी-पश्मानुळे पुण्यास परत आले केसरीची संपादकीय व्यवस्था लाडिलकर पुन पाहू लागले १९१८ साली लो टिळकाना फाळे पाण्याची शिक्षा शाली त्याचे गैरहजेरीत ' केसरी 'ची जबाबदारी मुख्य संपादक या नात्याने लाडिलकरानी जोमाने सभाळली. १९०८ मध्येच 'मराठा'चेहि संपादकत्व त्याचेकड आले. १९१० साली त्याच्या मानी मनाला ' केसरी ' सध्येच

जात. पारतंत्र्याचा जाच असला झाला तरी तो मनांतल्या मनांत गिळून रहायें आणि स्वातंत्र्याची सालसा अनावर साली तरीहि ती हृदयांतल्या हृदयांत दाखून ठेवावी—अशाच दडपशाहीचा तो कराळ काळ होता. तेव्हां त्या जाचाला बळालेला नाट्याच्या आवरणासाठी तरी याचा फुटलेली ऐकली कीं श्रोत्यांचीं अंतःकरणें उचंबळून येत. “सदानुभूति-सदानुभूति, कसली रे मेल्या सदानुभूति?” हे ‘कीचकवध’तील सैरंप्रीचे तिटकाऱ्याचे उद्गार कानी पडले कीं, श्रोतवर्गाला आपल्या हृदयांतली कर्तनसाहेबांना यावयाच्या शिष्यांचाच प्रतिज्वाने उमटल्या-सारखें भासे व हलकें वाटे. अंगावर येणाऱ्या वापाला किंवा सापाला मारायेसें वाटतें, पण मारणाऱें धैर्य नाही—अशा लोकांना दुसऱ्या कोणी त्या वापा-सापाला टेचलें कीं हर्षाच्या उकळ्या फुटून ते आनंदानें नाचूं लागतात, तसा कांहीसा आनंद श्रोतृजनांना लाभे. तो आतां इतिहासजना झाला असला, तरी स्वातंत्र्याच्या मुक्त वातावरणांतहि रसिकांचीं हृदयें मुळशील व मस्तकें डोलवील अशीच भाषनापूर्ण व रम्य नव-सृष्टि या ‘विश्वामित्रा’ने निर्माण केलेली आहे.

काव्याची गंधर्व-नगरी

एकाद्रें चालतेंचोळतें रम्य स्वप्नच आपल्यापुढें तरंगत आहे, असें रसिकांना वाटण्यासारखी जादू खाडिलकरांनीं रश्मिणीच्या स्वगत भाषणांत ओतली आणि गंधर्वांनीं ती जादू आपल्या कलेनें अधिकच खुलविली.

राजवाड्याबाहेर पडलेली व गौळण होऊं पहाणारी रश्मिणी म्हणते, ‘येथे कसे मोकळे वाटतें; माती भी स्वतंत्र आहेसे वाटतें ! आणि माई चरापची नदीकांठची ही जागा काय कमी सुंदर आहे ! सायंकाळच्या फोवड्या आरक्त सूर्यकिरणांनीं नटलेले हे तटपर—कोणत्या नागरिक मनुष्याला असली सोभा पहावयास मिळेल ? तावूग सूर्यकरांनीं आच्छादिलेला हा नदीचा प्रवाह—उगीच नाही त्यांना यमुनातीर इतकें आवडलें तें ! आणि माईची ही खिलारें ! मदिरेममाणें घनहि सादक आहे म्हणून म्हणतात; असें म्हणणाऱ्यांनीं या गोघनाकडे पहावें. ह्याचें दर्शन उन्मादाला

शमवितें, ह्याचा सहवास भाटणतडे मिटवितो. त्याच्या सेवेला अमृत-प्राशनाने बक्षीस मिळून-खरेंच गोकुळ दुसरे वैकुण्ठ समजतें पाहिजे !'

रुक्मिणी आपल्या प्रणय-स्वप्नात रगून म्हणते, "देवा, आपलें व माझे लग्न झाल्यावर पुनः गोकुळात काहीं काळ रहावयाचें गडे ! मी किनई, डोक्यावर घागर घेऊन यमुनेचें पाणी भरून आणीन, घागर मला जड वाटायची नाही, आपल्या पदचिन्हानीं पुनीत झालेल्या यमुनेच्या नाजूक चालूवर घटकान् घटका चालताना भ्रम कोणाला होणार ? पण-पण मी नाच सांगतें ह, खडा मारायचा झाला तर माझ्या हातावर नाहीतर घागरीवर मारायचा-तसेंहि नको-खड्यानें घागर पुटून मी ओलीचित्र झालेलें मला नाही आवडायचें-निदान मी रागावलों म्हणजे हसत मजकडे नाही पहावयाचें-हें काय हो, डोक्यावरची घागर फोडून-मला ओलीचित्र करून-असें काय म्हणून हसत पहावयाचें ?-मला आपलेकडे पहातच उभी रहावेसें वाटतें ! किती वेळ मी अशी ओलित्यान उभी राहू ?-इतर गौळी-गळणी येथे जमल्या म्हणजे कसें ?-ही रुक्मिणी गवळण झाली असली तरी मूळची राजकन्या आहे, मला नाही गडे इतकें निर्गुण होता येत. " साधे गद्य शब्द पण किती काव्यसंपन्न !

'विग्राहरण' नाट्य तर काव्यरसानें ओतप्रोत भरलेलें आहे. फक्त व देव्यानी यांचे संवाद प्रेमाच्या माधुरीनें गोटावलेले आहेत बुद्धिमान् व तत्त्वनिष्ठ युवयुवतींचा मुग्ध शुद्ध शृंगार त्यांच्या शब्दाशब्दातून मधाप्रमाण टबगतो. कचदेव म्हणतो, "देव्यानी, तू माझ्या गाण्याची तारीफ करतेस खरी, पण तुझ्या कोठिल रगात आपला सुर मिळवताना मी शरमलों पाहिजे, ही माझ्या गाण्याची निमत आहे, तुला नाजूक हात हातात धरिताना, तुलाच्या कोमळ पाकळ्या लोखंडी कावीच्या दातात चुरडल्या जातील कीं काय, अशी धास्ती वाटून मी माझा हात मागे घेतों, ही माझ्या रुपाची स्थिती आहे. "

उलट, प्रणयानें धुद झालेली देव्यानीहि कचदेवाला आपल्या कोमळ भावना उकटून दाखविते. शकुंतलेला नटण्याची हीस मोठी, तरी

सबध सोडणें भाग पडलें. पुढें लोकमान्य मंडालेहून मुक्त हाऊन येताच त्यांनीं काकासाहेबांना पाचारण करून 'केसरी'ची खूने १९१७ सालीं त्याचे हातीं पुनर्दिली. १९२० सालीं जूनमध्ये त्यांनीं 'केसरी'तून चार महिन्यांची रजा घेतली, पण लगेच लोकमान्य दिवगत झाल्यामुळें, ती रजा म्हणजे राजीनामाच ठरला. १९२१ सालीं 'लोकमान्य' या मुनईतील दैनिकाचे संपादक म्हणून खाडिलकर पुढें आले. १९२३ सालापर्यंत 'लोकमान्य' पत्र चालविल्यावर त्यांनीं स्वतःचें 'नवा काळ' नावाचें दैनिक काढलें आणि त्यातून गांधीजींच्या चळवळीचा जोरातें पुरस्कार केला. लो. टिळकाच्या कार्याची पूर्तता म्हणजेच म. गांधींची चळवळ, असें खाडिलकर मानीत. तें महाराष्ट्र प्रांतिक पारंपरेचे अध्यक्ष झाले व पूर्ण खादीधारी बनले. १९२९ सालीं त्याचेवर राजद्रोहाचा खर्ला होऊन त्यांना एक वर्षांची शिक्षा देण्यात आली. तुरुंगात त्यांनीं ज्ञानेश्वरीचा अभ्यास केला, 'सावित्री' नाटकहि लिहून काढलें.

वीर-कवि

कोल्हटकर व गडकरी यांचीं नाटके आपल्या विलक्षण विनोदानें व रम्य काव्य-कल्पनेनें प्रेक्षकांना होलवीत असतानाच खाडिलकरांची तत्कालिनी पण रसपूर्ण नाट्यसृष्टि रसिकाना मंत्र-मुग्ध करीत होती. नाट्य-समेलनाच्या १९०७ व १९१७ या सालीं भरलेल्या दोन्ही अधिवेशनांची अध्यक्षत्वानें त्यांनाच अपण करण्यात आली. १९३३ सालीं नागपूर येथें भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य समेलना'चें अध्यक्षपदहि त्याचेकडेच आलें. त्यावेळीं 'मराठीच्या या सेवेकरिता' आपल्या नाट्य यशाचें रहस्य सांगणारे पुढील उद्गार काढले, "राष्ट्राला गुप्ती करीन, हा पीळ वीराना पडेल, तेव्हा वरीच्या अतःकरणात कालवासालव होईल तो काव्य घोंटेले, तो रस ओतील, तो नाटक गाईल." खाडिलकर असे वीर होते व कविहि होते. त्यांनीं सांगलीस वृष्णा काठीं एक रम्य-प्रयात दत्त-मंदिर बांधले. त्यात ते रत्न, उपनिषदे इत्यादि धर्मग्रंथावर प्रवचनें करीत. शेवटीं आपला शब्दाचा प्रयाण-कालाचाच मदिना साधून, ते १९४८ च्या ऑगस्ट

महिन्याच्या २६ व्या ताररेस, राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यलढ्याचा आनंद मानीत, कैलासवासी झाले.

पंधरा पुष्पांची माला

साडिलकरांनी चाळीस वर्षांत पंधरा नाटके लिहिली. ही सारीं होना-मोहराच आहेत—खुर्दा असा फारसा नाहीच. एक एक नाटक आपल्या एकएका गुण-विशेषाने रंगभूमी रंगवी व महाराष्ट्र गाजवी. एकूण गत्र नाटके त्यांनी सात लिहिली, पण पांच गत्र नाटके लिहून होताच आपण 'पंचशरे गवशरे' नाट्यकला चंद्र केली, असा विश्वास त्यांना आला आणि मग त्यांनी "संगीती नवलीला" म्हणून दासविण्यास प्रारंभ केला. त्यांनी आठ भंगीत नाटके रचली व ती गंधर्वांच्या स्वर्गाय रंगभूमीवर पुढली. मानस-सरोवरातील सुवर्ण-चमलेंच ती !

या पंधरा नाट्य-पुष्पांपैकी तीन ऐतिहासिक आहेत. ती म्हणजे सवाई माधवरायाचा मृत्यु, भाऊवंदकी व वाचनगडची मोहना. शेवटचे काल्पनिक असले तरी त्यावर इतिहासाचा मुद्रापटा बसविलेला आहे. सामाजिक असे एकच नाटक—आणि ते म्हणजे 'मानापमान.' खरे म्हणजे ते सामाजिकहि म्हणता येणार नाही—'अद्भुतरम्य' या कोटीतच ते घडते. समाजातील एकादा ज्वलंत प्रश्न घेऊन त्याला नाटकातून वाचा पोडण्याची प्रवृत्तीच साडिलकरांची नव्हती. त्याचा पिंड राजकीय, त्याची वृत्ति स्वातंत्र्य-प्रेमाची व त्यांना आवड कातिवादाची. सूर्यासारखे तेजस्वी सत्य, सर्वस्यासह केलेला उज्ज्वल त्याग, मृत्यूलाहि अजिंक्य अशी ध्येय-निष्ठा—इत्यादि उग्र व जाज्वल्य दैवतांचेच ते वटोरे उपासक होते.

लोकप्रियतेची मीमांसा

साडिलकरांची नाटके लोकप्रिय होण्याची मुख्य कारणे म्हणजे वणखर कथानक, स्पष्ट स्वभाव-रेखा व उत्कट भावनांचा प्रखर संवर्ष. त्याची भाषा-शैली कोठे कोठे रसापकर्षक असली—बोजड वाटली, तरी ती अभिनयाला अत्यंत अनुकूल असते. राजकारणाचा जो ध्वनि त्याच्या नाटकातून निघे, त्यामुळे-तर लोकांचीं मने त्याकडे अधिकच खेचली

ती पानेपुलें तोडीत नमे, तसेच देवयानीचेहि हे बोल आहेत — “कचदेवा, माझ्या मुखासाठीं या मधुकराना फुलाखून का बरें उठविता ? मधुकराच्या वियोगामुळे बरोमेचून गेलेलीं हीं पुलें पाहिलीं कीं, माझ्या मनात चरं होतें ! दुसऱ्याचा वियोग कण्वाराचे कपाळीं संयोग नसतो — हे कायहो कचदेवा, मी सांगतें ना तुम्हाला, अशा रीतीनें मधुकराच्या आनदाचे आड येऊन राहिलेलें एवढि फूल मीं येगीत घालायची नाहीं ”

प्रसादाचा अभाव

खाडिलकराच्या या गुण-विशेषामुळेच काही टळक दोषहि त्याच्या नाट्य कृतीत आले आहेत. सूर्याचा प्रकाश स्वच्छ, पण चंद्राप्रमाणें दीप्तल कोठें आहे ? खाडिलकराच्या उग्र प्रगतीला गुलगुलीत विनोद कोठला मानवावयाचा ? दृगाररम इतका वे खुलू शकले हेंच विशेष त्यामुळे ‘ केसरी ’ कार खाडिलकर व ‘ नाटककार ’ खाडिलकर एकच हाते काय ? असा वाद पुढें निघणें जसा शक्य आहे, तसाच गंभीर नाट्य रचणारे व संगीत दृगाररम नाट्यें पुलविणारे खाडिलकर दोन होते काय ? असाहि प्रश्न उपस्थित होणें समजनीय आहे. पदाना रागदारीच्या कालीच्या चौकटीत प्रसविण्याचें तसें एक नयन, तसेंच त्या पदाच्या चौकटीत आपल्या मनातील काव्य-कल्पना बसविणें हें दुसरे बचन केवळ ‘ कर दूर करा तुम्ही ’ असें पाटणकरी ‘ फाव्य ’ त्यांना करावयाचें नव्हतें. ‘ नमवी पहा भूमि हा चालताना ’ बिचा ‘ गमि विहरत भारकर तापत ’ अथवा ‘ श्री-नवोनव ’ अशा गीर्वाण कवियेताच्या-आणि आपल्या स्वतःच्याहि-रम्य कल्पना पदाच्या गहनशा नळीत ठाकूनठोकून बसविताना खाडिलकरांना पार द्रेश्य होत आणि त्यामुळे त्यांचीं पदे त्रिष्ट शांती आहेत त्यातील ‘ प्रेमा ’, ‘ मना ’ वगैरे शब्दाचे दानहि अनुकंपनीय आहेत ‘ पफी माग्रीण, ’ ‘ प्रेमाचा तगादा, ’ ‘ माझ्या मनःच्याकडे न्या ’ इत्यादि पुष्कळ उच्च रचाला बाधक च कानाला पट्ट जसे जाहेत हें गोंरे, पण त्याचें कारण ‘ दिग ’ धिष्टित प्रेमाची नाडी खाडिलकरांनीं बरोबर ओळखली होती हेंच अमावें

प्रणयाचे मंत्र

सोप्या शब्दांनी पात्राची मनोवृत्ति प्रगट करणारीं काही काही पदे सादिल्लकरांनी सुंदर रचली आहेत त्यातील सुप्रसिद्ध पदे म्हणजे—
 “सुजन कसा ? मन चोरी ! अग हा—चोरी—यदुकुलनदन ॥ सहज नेत्र भिडे, सहज मोह पडे, सहजचि करी मम हृदय हें वेडें, विलीन—
 रोचन—मार्ग शिरत घरीं, मन चोरी ॥ ” असें एकाच पद चालगधर्व अर्धाअर्धा तास घोळघोळून गात व त्यातील महत्वाचा एकएक चरण पत्रासपत्रास वेळा निरनिराळ्या ढगानें म्हणत, त्यामुळे तीं तीं पदे श्रोत्याच्या अंतःकरणात अत्तराप्रमाणें दीर्घकाळ दरयळत. प्रणयाचा उत्कर्ष साधणारीं पद्ये तर तळणाना अमृताप्रमाणें मधुर वाटत. उदाहरणार्थ, “एकला नयनाला विषय तो झाला ॥ सगळहि स्थानी अवघा भरला, न वचत इतरा डोळा ॥ अथवा सगळे नयनीं जमले, यदुवर दिसता मजला ॥ ”

पुढील पद तर रसिकांच्या रसनेवर सदैव नाचत आलेलें आहे.
 “नरवर कृष्णासमान ! बेतसे जन्मा भाग्य उदेले, हें शिबवी सुवर्मा ॥ बहुत नृपति ते आले-गेले, परि मनाला । यदुवर झाला । मंत्र मदान ॥ ”

तसेंच ‘मानापमाना’तील भामिनी धैर्यधराचें वर्णन पुढील लालित्यपूर्ण पदात करते, “नयनें लाजवीत बहुमोल रत्ना ! जणु धैर्यधर धरित धनदास धना ॥ नमवी पहा भूमि हा चालताना । मुचवीत तिज तूचि मजपुढें निर्धना ॥ ”

धन वेप टाकून गरिबीचें सोंग घेतलेली भामिनी छावणीच्या आतपास रात्री पिरत आहे, याचें धैर्यधराला नवल वाटलें. तेव्हा गरिमाना चोराचें भय काय ? असें ती त्याला वल्गुनारम्य शब्दांनी विचारते. “भी अधना, न शिवे भीति मना । योग्या घना चौरचितना ॥ रवि-हिमवरहि भययुत ग्रहणीं, भय नच तें, दीपमना, समयी त्या दीपमना ॥ ” ग्रहणाचें भय चंद्र-सूर्यांना, दिव्याला नव्हे, तसें चोरीचें सकट भीमताना, गरिबाना नव्हे.

निरपेक्ष प्रेमाची महती भामिनीच्या मुखातून सादिल्लकर पुढील अलंकारपूर्ण पदात सांगतात. जाता जाता मुल व प्रेम याचे सिद्धांतदि

यूतरूपानें ते गावतात. “ सरा तो प्रेमा ना धरि नौभ मनी ॥ ८७० ॥
 नाभिं जनहितरत भास्कर चापत, त्रिभुजत पहा नलिनी ॥ पीडित
 जन देवता, रसमुखा त्यागी दया । जनमयहरण होचि मुख सदया देवराया ॥
 दर्शन गुणगताचें नाचरी प्रेमवदरी । गुणरक्षण होचि मुख, प्रेम त्या
 नाच जनी ॥ ”

पद-लालित्याचा नमुना

शब्द-लालित्य किंवा वाक्य-सौष्ठव या नांव गुणारूढे खाडिलकर फारसे
 लक्ष देत नाहीत हे खरे, पण मधून मधून त्यांच्या लेखणीतून समतोल व
 लयबद्ध, अर्थपूर्ण व आवेशपूर्ण अर्थी वाक्ये बाहेर पडतात. ‘द्रौपती’तील
 भीम म्हणतो, “ ह्या भीमाचा पाय जेथे पडेल, तेथे देवानेंहि हात जोडून
 उभें राहिलें पाहिजे; ह्या भीमाची गदा जेथे संचार करील, तेथे देवानेंहि
 स्नेहून राहिलें पाहिजे, ह्या भीमाला पाहिल्यावर पाशात धरून बसणाऱ्या
 देवानें पोमाराच नेला पाहिजे.— नी जिवंत पासा आहे; मी जिवंत जुगार
 आहे, मी जिवंत देव आहे.” समतोल वाक्य-रचनेचा आणखी एक
 नमुना ‘सवती मत्सरा’त आढळतो. रामाची घोरवी सांगताना दशरथ
 म्हणतो, “ अयोध्येत असा प्राणी नाही ज्याचें मन रामानें दुखविलें आहे,
 अयोध्येत असें दुःख नाही जें माझ्या रामानें हलकें केलेलें नाही, अयोध्येत
 असें सुख नाही जें माझ्या रामामुळें प्रकृष्ट झालेलें नाही, अयोध्येत
 असा पराक्रम नाही ज्याचें तेज माझ्या रामामुळें चोहोंकडे पाकलेलें नाही,
 अयोध्येत असा मोक्ष नाही ज्यात माझ्या रामाची मूर्ति प्रस्पष्ट नाही.—
 अशा माझ्या रामाला कैदेची, वनवासाचा वा पाठवितेस ? ”

तशीच कौसल्येचीहि भाषा. हृदयात करुणरसाच्या अग्नि उचरळत अस-
 ताना ती म्हणते, ‘ देव आणि धर्म—हा नारायण साक्षी आहे, पूजेअर्हत मी
 काही मनी केलें असेल तर—हा अग्नि साक्षी आहे, मी होमात काही कमी केलें
 असेल तर—पुरोहित, हे ब्राह्मण साक्षी आहेत, माझ्या भाकिमावात काही
 कमी असेल तर—माग मला असें पळ का ?—देवाला दोष द्यावासें वाटतें—
 अग्नीला विचारावेंसें वाटतें, गुरू पुरोहिताना बोलावेंसें वाटतें—माझेच नशीब

सोटें, उगीच दुसऱ्याला चोल लावून काय उपयोग?—लक्ष्मणा, राम वनवासाला खरेच जाणार काय ? ”

अभिनय-पोषक भाषाशैली

विधामित्राच्या आश्रमातील ऋषिकुमाराना अप्सराचें नृत्य पाहून काय चाटलें, हें साडिलकरांनी 'मेनका' नाटकात पुढील सहज व परिमित शब्दांनी दाखविलें आहे. अभिनयाला अनुकूल अशा भाषाशैलीचा हा खासा नमुना आहे.

“माझ्या दरडावण्यानें ह्यांना नीट चालताहि येईनासें झालें ? कशा लंगडत लगडत—ह्याचें चाकडें पाऊल—भायका हा प्राणी मूळचाच लगडा आणि चाकडा असतो घाटतें.—कशा वेड्याचाकड्या लगड्या आहेत.”

नाटकाच्या कथानकातील मध्यमर्ति कल्पना नदी-सूतधाराच्या सवादा-तूनच सूचित करण्याचें कौशल्य साडिलकराचे ठायीं आहे. 'सावित्री' नाटकाच्या प्रारंभी नदी पुढील प्रवेशाचें सूचन करते तिचे शब्द किती सहज-निती तुटक-किती अभिनयायोग्य आहेत पहा—

“आणि सोन्याच्या रथात बसून नवरी मुलगी आली तर—म्हटलें सोन्याच्या रथात—सोन्याच्या रथात—बाबूला तिच्यापुढें पायीं चालविणार—हो, पायींच चालविणार—असें काय पाहता ?—चावूला पायींच चालविणार—अंगासाथार काहीं नाहीं. भिकाऱ्यासारखा उघडानोडका माझा मुलगा पायीं चालणार—होय ना—सागा, सोन्याच्या रथात असून—[पड्यात—

“आली सोन्याच्या रथात असून—आज तीन दिवस झाले, रोज पाच वेळीं नेमकी सोन्याच्या रथात असून ही कोण येत असते बरें ? ”] कोण आली सोन्याच्या रथात असून ? ”

नाट्यपूर्ण उद्गार

'विद्याहरणा' तील देव्यानी कचदेसाला आपल्यावर रागवायवास सांगत आहे. त्यावेळची तिची भाषा कोणत्याहि नटाला स्वरुण चढविणारी आहे. देव्यानी म्हणते, “ही असली रागीट मुद्रा पाहिली—चहं देत, अशाच त्या भिवया वर चढू देत, त्यामुळे माझ्या धिटासला भरती येते.

फिरवा, असेंच तोंड फिरवा, विनंति करण्याच्या धाडसाकडे माझे मन आपोआप फिरते-टाका, असेंच क्रोधाचे दीर्घ श्वास टाका."

कच-दहानंतर देवयानी शुक्राचार्यास विचारते, "असे कावरेवाघरे का?—असे भयभीत का? कचदेव विवत होणे अशक्य हेंच ना तुम्ही मला सांगणार? नका; इतक्यांत ते शब्द उच्चारु नका;—

शुक्रा:-घात झाला ! बाळे, घात झाला ! संजीवनी-विद्येमुळे सर्व देवाना धुळीस मिळविणारा हा शुभ्र स्वतः धुळीस मिळाला ! मी कवडी-मोल झालों; देवयानी, मी कवडीमोल झालों ! "

त्याहिपेक्षा अभिनयाला अत्यंत अनुकूल व रसाचा उत्कर्ष घडविणारी भाषा शुक्राचार्याच्या तोंडीं ग्राहितकरांनी घातली आहे, दाहमुळे आपली संजीवनी विद्या कचाला मिळाली हें कळून वैवागानें तो गरजतो, "हसा, पुढे विद्यानो, या मद्यपी शुक्राला हसा ! धुका, सर्व तपस्वानो, या मद्यपी शुक्राचे तोंडावर धुंका ! धिक्कारा, प्रक्षयस करणाऱ्या सर्व 'विद्याध्यानीनो, या मद्यपी शुक्राला धिक्कारा ! आणि अखिल दुनियेंत द्राही फिरवा कीं, दाह-मुळे बुद्दिनाश होतो, दाहमुळे शत्रूला पोटात शिरायला मिळतें, दाहमुळे शत्रूला हृदयात दवा भरून बसायला मिळतें, आणि दाहमुळे सर्व विद्या शत्रूच्या ताब्यात जाऊन शत्रूच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याची पाळी येते ! कार्यरतें तपस्वी हो, या शुक्राच्या अधःपाताचें उदाहरण नेहमीं डोळ्यापुढें ठेवून, कोणत्याहि मोठ्या कार्याचा नेवेण्णा किंवा वारभार व्यसनी पुरुषा-कडे ठेवू नका. "

चुटचुटीत वाक्ये

खाडिलकराचें शेवटचें नाटक म्हणजे 'त्रिदंडी सन्वास'. पूर्वी किलो-स्करांनी व पुढें चरेरकरांनी दाखवलेला मुमद्रा-हरणाचा पौराणिक विषय खाडिलकरांनी या नाटकात रचविला आहे. पण भाषेच्या सोपेपणाशिवाय व भावतेपणाशिवाय यात दुसरे गुण पारसे नाहीत. मुमद्रा प्रारंभी धनुर्बाणधारी व पुढें दट-कमंडूधारी बनते, मौन व उपोषण करते, अशा गांधीवादाच्या छटा दाखविल्या आहेत, पण त्या स्पष्ट व सुरेख सापल्या

नाहीत—विकृत व हास्यास्पद छाया मात्र त्या भासतात, बलराम तर 'स्वयंवरा'तील रुक्मीपेक्षा सवाई दासविला आहे—अद्वातद्वा बोलणारा व क्षणात पालटणारा असा रंगविला आहे. किल्लेस्कराप्रमाणे खाडिलकरानी कृष्णाच्या कपट-नाटकाला किंवा मुमूक्षुच्या प्रेम-भावनेला महत्त्व दिलेले नाही. यापुढे रंगभूमीच्या पडत्या काळातील हे नाटक पडलेच. मात्र यातील भाषा सुटसुटीत आहे. हे कृष्णाच्या पुढील चार वाक्यावरूनही कळून येते. "तसें नव्हे दादा—याची ही शिष्यीण—मौननायाचे अनुकरण करून मौनप्रत घेतले—गुरूची प्रसादचिन्हे—हे दडकमडलु आहे,—उगीच रागावू नका दादा—मोर आहे—जेळातला हा सन्यास—हे धनुष्य—हे बाण—तशातलेच हे दड—कमडलु !"

! विनोदशून्यतेचा शाप

जसा पदात प्रसाद, तसाच नाटकात विनोद आणणे खाडिलकराना सुळीच साधले नाही. हास्यरसाचे व त्याच्या प्रतिमेचे जणु सडाष्टकच होत. त्यांनी आपल्या नाटकात हास्यकारक पानाच्या जोड्या घातल्या आहेत, पण त्या हास्यास्पदच ठरल्या आहेत. त्याच्या सवादात स्वाभाविकता नाही व त्याच्या कृतीत विनोद नाही. 'स्वयंवरा'तील दिनेश्वर—चंद्रेश्वर कोणापुढे काय घोलतील याचा नेम नाही. तसेच 'भाऊनदकी'तील चमकशास्त्री व नमकशास्त्री. त्यातच देशस्थ कौक्णस्थाचा धुद्र वाद मिसळलेला. 'मेनके'तील बालमूर्ति व वृद्धानंद हे हजारों वर्षांचे तपस्वी नवून तनाशातील उल्हू सोंगाडे घाटतात. 'विद्याहरणा'तील शिष्यवर व पुकण्या हेहि तसेच. 'त्रिदंडी सन्यासा'तील भैरवनाथ व मेघनाद या शिष्याची जोडीहि त्याच मालिनेतील 'द्रौपदी'तील जुगान्याचा राजा अक्षपाल हा 'निर्लेज्जणाचा अर्क' आहे आणि तशाच त्याच्या दोन बायका. 'या दोन कोंबड्या मी छजवीत आहे, व तिसरी कोंबडी व्हावयास तयार आहेस काय ?' असा आचरट प्रश्न अक्षपाल शकुनीसारख्या राजकारण-धुरधराला करतो व तो 'होय' असे उत्तर देतो ! ते उत्तर आपले काम साधून घेण्यासाठी शकुनीने

दिले असें मानले, तरी त्या वेळच्या राजगंड्यात किंवा राजदरबारात धात्र्याच्या चानडीइतका किंवा परागम्यान्याइतकाहि दारा व शिस्त नव्हती असा अर्थ निघतो. आणि 'सावित्री' तील मंत्री महामती व त्याचा मुत्र वृद्धुद्धि याच्या सवादातील विनोद काय सांगारा ? " सावित्री होईल खुळी, या वाना दाळी " अशी सयमक, मूर्खपणाची चालूय तो बोलतो व साडिलकराची विनोदाची अत्र धुळीच मिळयितो ! ती सावरण्या-साठीच बी काय, 'मानापमान' मध्ये साडिलकरांनी 'विनोद' या नावाचेंच एक पात्र घातले आहे आणि त्याला आपली शेंदी घेउन एकटून तिरडे धायाययात लावले आहे ! लहान मुले आपल्या वेड्या-पारुड्या जिजासाली 'गाय,' 'घोज,' असें छिद्दितात, तसाच हा बालिश प्रकार नव्हे काय ?

'भाऊनदकी' तील कारण व कौर्य याचे तीत्र आघात सोरण्याचें बळ श्रोत्यांना यावे, म्हणून विनोदाची पुनर नाटनपारानें थोड्योडी घातली आहे. लाळघोट्या नमन्याळीची आत्यता पहा, " मोठ्या कडाक्याचा वाद झाला. मारसाहेब होत्या, श्रीमत होते, रामदासी होते, आणि मी होतो — मोठा कडाक्याचा वाद झाला — निभुवन हालून गेले असेल त्या वादाचे वेळीं — त्या वेळीं मी साफ जोरानें वटाटून बोललों. "

'वायनाचें वड' या नाटकात अर्जुन प्रमितेच्या स्त्री राज्यात शिरतो व स्त्री-पुरुष प्रेमासुळे तें स्त्रीराज्य सपुष्टात येत असें दाखविलें आहे. त्यात विनोदाला सहजच पुजळ वाव आहे. त्याचा नासला पुढील सवादात दिसतो.

" वाग्मती — पोटात एक आणि चेहऱ्यावर भरतेंच, अग्नी ही पुरुषाची मेली पसवी जात !

रुद्रमाया — पुरुष मेले सोंगाडे ! त्याचा लहानपणीं चेहरा वायकासारखा असतो, तरुणपणीं मेले तोंड काळे करतात, आणि वृद्धपणीं तरुणपणाच्या वाळ्या पापावर सफेता चढवितात ! एंसा आयुष्यात चेहऱ्याचे तीन रंग !

बुद्धिमती — वायनाचा चेहरा वसा लहानपणापासून मरेपर्यंत जसाचा तसा ! मिडी नाही, दाढी नाही, काळे नाही, पादरे नाही, काही नाही.

पुसप पडे. सोंगाडे ! ” अजुन सोंग घेऊन भ्रियांच्या दरबारात आलेला असल्याने ‘ सोंगाडे ’ शब्द विशेषच हास्य निर्माण करणारा शब्द आहे.

लक्ष्मीधराची विनोद-मूर्ति

‘ तुला विनोद साधणार नाही ’ असा जगु शापच नाट्य-देवीने रसादिनकरांना दिलेला दिसतो; मात्र त्याचा उरग्राप म्हणूनच की काय, “ लक्ष्मीधरासारखे एकच एक पण एकमेव विनोदी पात्र तुझ्या हातून पडविले जाईल ” असाहि आशीर्वाद त्यांना नाट्य-देवतेने दिलेला असतो. ‘ मृच्छकटिकां ’तील शरारामेशादि ‘ मानापमाना ’तील लक्ष्मीधर उजवा आहे. त्याच्या शब्दाशब्दाला नाट्यग्रहात हसाचा स्फोट होतो, ‘ संशय-कांडोळां ’तील फाल्गुनरावाप्रमाणे त्याच्या स्वभावात अस्वामाविक्र असे कांही नाही. पानदानी श्रीमंताचा किंवा माजी सरस्थानिकांचा ऐदीपणा व भिरेपणा यांचा मूर्तिमंत पुतळा म्हणजे लक्ष्मीधर !

लक्ष्मीधराचा द्वागित्याचा सोस, ऐदीपणातून जन्मणारा त्याचा भिरेपणा आणि वर पुनः आड्यतेची भाषा-या सर्व गुणांचे प्रतिबिंब पुढील संवादात पडलेले दिसते. सेनापति धैर्यधराशी आपली तुलना तो विलासधरापाशी करतो.

लक्ष्मी०—अगोदर माझ्या हातातील आगट्यांवर दृष्टि पेंका, नंतर त्याची बोटे न्याहाळा; त्याचे वुचे कान लक्षांत घ्या आणि नंतर माशा भिन्नाळीचा कान घरा मनांत; म्हणजे मग श्रीमंतांत आणि गरिचात किती अंतर असते हे तुम्हांला समजेल.

वित्रास०—पाहून घ्या; हातात सत्कडे, पोची, काही आहे ?

चंपा०—इश ! सरेंच बोटात एकदेखील अगट्टी नाही ! वुत्रेंदेखील न्या हाडकाला चवळणार नाही असत्या हडकासारखी बोटे रक्ष दिसतात !

मालवी०—इश ! सरेंच गळा मोकळा आहे. एखाद्या विधवेच्या गळ्यासारखा अपशयुनी दिसतो बार्ह !

आपल्यावरून जग ओळखून लक्ष्मीधर विलासधराला म्हणतो, “ मी भामिनी झालों असतो तर बरे झालें असते ! मजकडे पाहून तुम्हाला

नाहीं वाटत भामिनी व्हावेसैं ? तुम्हाला नाहीं वाटत ! अहो, जसला मज-
सारखा नटलेला नवरा मिळण्याची पर्वाणी साधावी म्हणून, या जन्मीं नाहीं
तर पुढल्या जन्मीं तरी बायलांच्या जन्माला घाल म्हणून सर्व पुरष परमे-
श्वराची प्रार्थना करण्यास सुवणार नाहींत ! ”

लक्ष्मीधराचा मारा आधार, सारें बळ काय तें त्याच्या श्रीमतीत.
'भामिनीला वध करण्यासाठीं सूर्य गाजविण्याऐवजीं भारीभारी दागिने
तिला दासवाचेत एवढेंच त्याला कळतें. तो विलासधरला आपला मोहनी-
मंत्र सांगतो, “ अहो, ही पेटी म्हणजे छोटी भामिनी समजा. मोठी
भामिनी पाहिजे असेल तर ही छोटी भामिनी पुढें वेर्ली पाहिजे. मोठी
आहे तेथें छोटी आहे, छोटी आहे तेथें मोठी आहे, जसैं हें नागड आहे ”

लक्ष्मीधराचा आळस इतका पटीचा र्ही, ‘ लोळणहि भूमिवरी मोक्ष
धाटे मना ’ अशी त्याची स्थिति. तो परमेश्वराला निवारतो, “ आमच्या
अगावरील मास लोण्याच्या गोळ्याप्रमाणें मऊ आहे, हें ठीक आहे, पण
हीं हाडें इतकीं कठीण कशात ? कधीं आतून टोंचताहेत ! देवा, आमचीं
हाडें सोललेल्या केळ्यासारखीं केलीं असतीत तर चाललें नसतें का ?
आतून हे हाडाचे भाले आणि वग्न हे हिऱ्याचे राडे वगैरे माझ्या अगात
खुपताहेत ! देवा, हिरे पुलासारखे कोयल का नाहीं केलेस ? श्रीमताच्या
अगाला चिकटून राहणाऱ्या पावळ तेलचें रूप, देवा, सोन्याला का नाहीं
दिलेस ? या जाजमात्तालची कठीण जमीन चढावाच्या आतूनहि माझ्या
पायात सलते आहे ! ”

श्रीमताहि पराक्रम गाजवितात, पण तो केव्हा व किती, हें लक्ष्मीधराच्या
तोंडून ऐका—“ सूर्य अस्तास जाईपर्यंत त्यांना शोंप काढावी लागते.
सूर्य अस्ताला जातो आहे, रात्र पडते आहे, याच्या दरम्यान, घडी अर्धी
गुडी, पानगुडी, रढाई करणें आम्हासारख्या श्रीमताच्या प्रकृतीला
मानवतें. हे श्रीमतीने शोर शत्रुनडील सर्व सरदाराना माहीत आहेत.
छायाची कल्पना दाखिनाच मुचायची. ” शिळोप्याच्या वेळीं घरगेंडें,
बोलकें राजभारण करणाऱ्या नेमस्तपक्षाला लोकप्रियता भाळणार नाहीं—

ती त्यागी व पराक्रमी राष्ट्रीय पक्षालाच माळ घालील, असे खाडिलकरांना येथे सूचित करायलाचें असावें.

लक्ष्मीधरासारख्या ऐदी श्रीमंताचें जन्म-कायें पुढील शब्दानां सांगितलें आहे. “ ठिकठिकाणी पांगलेली संपत्ति एके जागी गोळा करून पराक्रमी पुरुषाकडे ती वाहून नेण्याकरितां परमेश्वरानें उत्पन्न केलेली गोजिरवाणी मादवें म्हणजे असले लक्ष्मीपुत्र होत. ”

‘शाश्वत आदर्श’

चालू राजकारण हें नद्रीतील पायापालील वाळूप्रमाणें सतत घसरणारें असेल, तरी त्यातील तत्वे निरस्थायी अमरतात. अशा त्रिकालायाधित स्वभावाचे शाश्वत ठिकाणारे थोर आदर्श खाडिलकरांनी आपल्या नाटकामध्ये रंगविले आहेत. एकाद्या उद्यानात माढलेले कला-सुंदर व मध्य प्रचंड असे अनेकानेक पुतळे आपण पहात आहों, असाच भास प्रेक्षकांना खाडिलकरांची नाटके पाहताना होतो. भास कवीनं आपल्या ‘प्रतिमा’ नाटकांत रामाला पूर्वजाचे पुतळे दाखविले आहेत व त्याच्या अंतःकरणांत हर्षशोकादि भावना उठविल्या आहेत; त्याप्रमाणेंच ‘कवि कृष्णानें’ आपल्या नाट्य-सृष्टीत उदात्त गुणाचे उच्च आदर्श मराठी प्रेक्षकजनापुढें ठेवून त्यांच्या हृदयात प्रेम, श्रद्धा, सेवा, सत्यनिष्ठा, तरस्या इत्यादि गुणाची भक्ति पेरली आहे. ही त्याची कामगिरी मराठीत तरी अतुल्य आहे.

‘सत्यपरीक्षे’तील हरिश्चंद्राला कोण विसरेल? ‘दिलें हे पोट घेऊन’ म्हणणारा त्याचा पुत्र रोहिदास कोणाच्या स्मरणानून चरईल? ‘सवतीमत्सरा’तील सत्यप्रतिष्ठा रामचंद्र प्रेक्षकांच्या काळजावर कायमचाच कोरला जातो. ‘उपभोगाची वेळ वेतां स्वार्थत्यागी राहिला’ या गद्यमय पद्यात वर्णिलेली ‘द्रौपदी’तील श्रीकृष्णाची त्यागी मूर्ति कोणाच्या मनावून हलईल? ऋतपालनार्थ स्वमुग्धाचा होम करणारा ‘विश्राहरणा’तील ऋच कोणाच्या स्मृतीनून गळेऊ? आणि तो रामशास्त्री, तो प्रतापराव, तो धैर्यधर, या सान्या व्यक्ति-रेखा आपापल्या ठसठशीत गुणानीं महाराष्ट्राच्या मनो-मंदिरांत कायमचें घर करून राहिल्या आहेत.

असा आदर्श पुरुषापेक्षांदि साडिलकरांच्या नायिका अधिक विनंत व उदात्त आहेत. त्या नृपकन्या असोत, मुल-विन्यासी असोत, दृंगार-राजाच्या करभार देत असोत, तरीहि पण त्या ' विनयहीन ' नाहीत, तर द्रव्यापेक्षा गुण्यांना भाळणाऱ्या, रूपापेक्षा पराक्रमाला पूजणाऱ्या आणि स्वजनासाठी सर्वस्वाचा त्याग करणाऱ्या तेजस्वी, बुद्धिमान्, करारी व ' स्व-कुल-तारक ' अशाच आहेत. सावित्री आपला निर्धार अशा तीन शब्दांनी गागते की, " दे प्रेम, आई, मृत्युनुळें असें असें बिल्कुल बळायचें नाही. माझे प्रेम, मुनिवर, मृत्युसंश्रुति तिरड्या चरणांचा स्वीकार करीत आहे, " असाच अभेद्य निश्चय देवयानीचा, रुक्मिणीचा, द्रौपदीचा, मेनकेचा आणि मोहनेचा-व भामिनीचाहि. साडिलकरांच्या नायिका म्हणजे त्यागपूर्ण, निश्चयी व उदार अशा घवघवीत प्रेमाच्या ठसठसीत मूर्तिच ! त्या सरस्वतीदेवीपेक्षा कालिदेवीच अधिक भासतात. कमलानून निर्माण झालेल्या महालक्ष्मीपेक्षा महिषानुर-मार्दिनीचेंच तेज त्यांच्या अंगावर रेळत आहे.

रुक्मिणीचें स्वभाव-चित्र

कथेच्या ओघांत, संवादाच्या प्रवाहात, मोठमोठीं तत्वे सहज गुंफून देण्याची कला साडिलकरांइतकी दुसऱ्या कोणासच साधलेली नाही. रुक्मिणी म्हणते, " त्यांना जर समजलें मी वानाचें मन दुखविलें, त्यांना जर समजलें, मी आईच्या डोळ्यांवून अश्रुधारा काढल्या, त्यांना जर समजलें कुंडिनपुरच्या वनच्छेदास मी कारणीभूत झालें,--माझा स्वीकार ते कसा करतील ! मुकल्याच महिषीपदाला चढत असतात. "

रुक्मिणी ही एक बुद्धिमान्, प्रेमळ व त्यागी अशी नायिका साडिलकरांनी दाखविली आहे. आपल्या घट्टण्याला रक्षपाताचा कलंक

तु मिलविले आहेस मी सागायचेऐकवीं तु जसे सागशील तसे मी ऐनेन. साग, शिगुपालाशीं तुला लग्न करायचें आहे काय ? ”

रुक्मिणीच्या देवी गुणाचें वर्णन भीष्मकानें केल्यामुळें तिचा विनय व रुक्मीचा उद्दामपणा या दोन्ही वृत्ति कशा उच्चरळून आल्या पहा—

भीष्मक—मला वाटतें, श्रीकृष्ण विष्णूचा अवतार असून महालक्ष्मीच माझी मुलगी आहे.

रुक्मिणी—बाबा, ही काय भलतीच स्तुति !—ते अवतार आहेत, हें सरें पण मी—मी त्याच्या परवातली पत्नीहि होण्यास योग्य नाहीं.

भीष्मक—नाहीं, मुली, तसें नाहीं, तु महालक्ष्मीचाच अवतार असली पाहिजेच—

रुक्मिणी—नका नाका, असें बोलू नका !—दादानें हें जर ऐकलें तर तो रागानें लाल होईल

भीष्मक—होईना छोट ! तुम्ही दोघेहि जवतार असून तुमच्या छळ करणारे जरासब, शिगुपाल, रुक्मि हे दैत्य— [रुक्मि येतो.

रुक्मि—आम्ही दैत्य ! तो गयळी देव आणि ही शुद्धचुट बोलणारी जीभ देवी !

मन स्थितीचें शब्द चित्र

श्रीकृष्णाच्या दर्शनानें रुक्मिणीची मन स्थिति किती वाचरली गागरलीं याचें शब्दचित्र साडिलकरांनीं ‘स्वयंवरात’ बारकाईनें कसें काढलें आहे, पहा—

कृष्ण—रुक्मी, शिगुपाल, जा तुम्हाला सोडून दिलें आहे ह्या शुभांगीच्या प्रथम दर्शनाचे महोत्सवाचे वेळीं तुम्हाला बधमुक्त केलें आहे

रुक्मिणी—(स्वगत) मी अशी गोंधळून कशी गेलें आहे !—बाबा येथें नाहींत—मी बोटू तरी कशी यांच्याशीं ?

कृष्ण—जा, तुम्हाला बधमुक्त केलें आहे—असे उभे का ? असे भांडावल्यासारखे का ? असे वेड्यासारखे—

रुक्मिणी—आपलें दर्शन कोणाला बेड लावणार नाहीं ?

कृष्ण—हे दर्शन सर्वांना वेड लावील.—जा, दप्ती, तुझ्या बहिणीने तुला बघमुक्त केले आहे. जा शिगुपाना, ह्या त्रैलोक्य-मुदरीच्या कोमल अंतःकरणाने तुझ्यावर दया केली आहे. नानुक्त अमलांनी लावलेले वेड फडोर वृत्तींना मर्यादित करित असते.

आपल्याला श्रेष्ठ, पूज्य वाटणाऱ्या शोर माणसाची गाठ पडली, म्हणजे आपले चित्त कसे गन्धर्वात जाते व आपण काय बोललो हेहि वसे पुढे आठवत नाही, या अनुभवाचे मानसशास्त्रीय दर्शन खाडिलकरांनी पुढील उद्गारांनी घडविले आहे—

रश्मिणी—ते काय बोलले ते मला आठवते, पण मी काय बोलले, हे मला आठवतच नाही—त्याचे पाहणे, त्याचे वागणे, त्याचे बोलणे सरे सरे आठवते—आता मी त्यांना पाहत आहेसे वाटते, आता ते माझ्याकडे येताहेतसे वाटते, पण मार, माझे मग काही आठवतच नाही !—माझी स्वतः नदलची गुदच तेव्हापासून नाहीशी झालेली दिसते, नाहीतर मी हतमी निर्लेज्जपणाने वागले असते का ?

आनंदाने वेभान झालेली रश्मिणी आपल्या दासीला आपले अंतःकरणच जणु उघडून दाखवीत आहे हा मावनेचा उकाला, हा रसाचा विस्तार त्या त्या प्रसंगाला किती उठाव देतो ! रश्मिणी दामीला सांगते, “अग, ते आल्याची रातमी सर्वांच्या अगोदर मला समजली, अग, हे बघ की नाही, सर्वांच्या अगोदर मीच त्यांना पाहिले आणि मी अगोदर ओळखले तेच ते म्हणून अगोदर ओळखले, सर्वांच्या अगोदर मी ओळखले, दादाच्या अगोदर मी त्यांना पाहिले, आईच्या अगोदर मी त्यांना पाहिले, बापाच्या अगोदर मी पाहिले, सर्वांच्या आधी मी पाहिले दुसरे कोणी नाही प्रथम पाहिले, प्रथम मी पाहिले ”

रश्मिणीच्या प्रणवी मनातील आदोलने खाडिलकरांनी अत्यंत कौशल्याने रेखाटली आहेत “कृष्ण जळाला !” अशी कुवाटा कानी येताच तिच्या हृदयात बल्लेनेचे कोणते तरंग उठले हे तिच्या पुढील काव्यमय शब्दांनी घ्यानी येते “त्याचे दहन झाल्यावर ह्या लहाना नवीन पांखी का पुढाची ? ह्या नव्या कळ्या कुन्हाडावर कशा दिसाव्या ? आम्रमजरीचे

गुंभी द्रव्य वाहणारा वायु दिमापानें का फिरूं लागावा ? ती मदनमूर्ति जळून ताक झाल्यावर हा वसंतकाळ कसा निवत राहिला ?—काय म्हणता, मी त्याच्या प्रेमाशी वेडमानी वरून शिशुपालाच्या गळ्यात माळ घालीन म्हणून मजवर सूड उगविण्याकरिता तुम्ही पृथ्वीवर रेंगाळत आहा ?—”

त्याच प्रेममय तन्मयतेत रुक्मिणी निसर्गाला उद्देशून म्हणते, “फुलानो, तुम्ही खुशाल फुला; श्रीकृष्णाच्या यशाच्या पैलावाशिवाय तुम्ही दुसरे-तिसरें फोणतें कार्य फुलून वरणार ? बायो, खुशाल वाहा; श्रीकृष्णाच्या गुणाशिवाय दुसरे द्रव्य तुझ्यापार्शी फोणतें असणार ?—कोकिले, खुशाल गा; श्रीकृष्णाच्या लीलाच तू गाणार ना ! ये वसता, खुशाल ये; सर्व सृष्टि कृष्णमय झाली आहे, तेव्हा तूहि कृष्णमयच असला पाहिजेस, आणि श्रीकृष्णाची आनंदाची वातमी तू सांगणार असला पाहिजेस.”

आपला प्रियकर खुशाल आहे हें वळताच रुक्मिणीला जो हर्ष झाला, त्याचें चित्रण पांडित्यरानी पुढील सवादानें केले आहे.

रुक्मिणी—चंद्रेश्वरा, तुम्ही आनंदाची वातमी सांगितली म्हणून तुम्हाला मी द्वारेस तेथें सुखाचें घर बक्षीस देईन.

स्नेहलता—आणि मला ग रुक्मिणी !

रुक्मिणी—तुला दिव्यामोत्याचें घर बक्षीस देईन; झालें !

स्नेहलता—झाला सोन्याचें, मला दिव्यामोत्याचें, आणि तू ग कोठें रहाणार !

रुक्मिणी—द्वारेस प्रेमाचे घरात, श्रीकृष्णाचे प्रेममदिरात.

करिन यदुमनी सदना, रुचिर सदन पति मन सतीना ॥

अशुभ भणिमय भुवन अलाना, चरी नाय रमेना ॥

आपल्या बुद्धि—चातुर्याने रुक्मिणी आपल्या भावाला वादात कशी निरुत्तर करते, हें पुढील चार ओळीवस्तुहि वळून वेने, “दादा, तूं मनात आणलेंस तर स्वयंवराच्या मढपाचा निघस होऊ देणार नाहीस. यिदम देशाचे सौर्य इतकें जाज्वल्य आहे की, माझ्या स्वयंवराचा मढप जाळण्यापोळण्याच्या शिशुपालाच्या वस्त्राना माझा दादा क्षणात पोल

परून सोडील. मडपाचा विघस होण्याने आमच्या घराण्याची होणारी घेअनू यांचविषयाचें सामर्थ्य, दादा, तुझ्या मनगटात असताना, मडपाचें संरक्षण कसे करावें, हें मला का विचारतेस ? ”

प्रेम व वैराग्य याची मूर्ति

‘स्वयंवरा’तील रुक्मिणीप्रमाणेंच आपल्या प्रेम-सापत्याच्या स्वप्नात दग झालेली सावित्री म्हणते, “ मला आमत्रण — घरच्या घरीं कोण कोणाला आमत्रण देणार ? जेवली मी मालकीण — मनानें झालेंच आहे, जनाच्या दृष्टीनें व्हावयाची आहे — जेवली मी मालकीण व्हावें म्हणून रोज जगदनेची प्रार्थना करितें, तेथलें आमत्रण मला यशाला ? मला कोणी गोलगिळें नाहीं म्हणून मीं म्हटलें, बरें झालें — बोलगलें नाहीं, जररी जाहमें घाटते ? — नाहीं हो नाहीं — रात्रदिवस आपल्या पायाची सेवा करणें हाच जिला मोक्ष वाटतो तिला कशाला पाहिजे आमत्रण ? — आमत्रणाची जररी नाहीं असें आपण म्हटलेंत, पदरीं घेऊन मला पवित्र बेलेंत, महापूजेच्या मालकीचा हक्क सासुराईच्याइतकाच माझ्याहि पदरात टाकलात आणि दुसऱ्याना आमत्रण देणारी आपल्या घरची मी मालकीण झालें — आपण परत आला म्हणजे मीच पाहिजे तर आपणालाहि आजच्या महापूजेचें आमत्रण देतें.” प्रेमी हृदयाचें हें ठळक छायाचित्रच नव्हे काय ?

सावित्री व सत्यवान यांचा एक प्रेम-संवाद नमुनेदार आहे. त्यात दोघांच्याहि मनाची उतावीळ स्पष्ट शाली आहे. तो संवाद असा —

सावित्री — जसली सून पाहिजे, असे उद्गार त्यावेळीं ऋषिपत्नीच्या तोंडून निगाले त्यावेळीं त्या काय म्हणाल्या — आठवत नाहीं काय ?

सत्य० — मी त्यावेळीं गुदजीशीं बोलत होतो. आई काय म्हणाली मला ऐवू आलें नाहीं — साग आई काय म्हणाली तें. सागना आई काय म्हणाली —

सावि० — सागू ! — सागू ! — सासुराई — म्हणाल्या — सासुराई —

सत्य० — सासुराई नको म्हणू — भास्ती आई काय म्हणाली !

सावि०—आपल्या मातु श्री—माझ्या सासूआई म्हणाल्या—होय, सासूआई म्हणाल्या—एकायचे नाही वाटते मी काय बोलते तें—म्हणाल्या—सासूआई म्हणाल्या—नाहीं ऐकावयाचें तर मी तरी कशाला सांगू ?

सत्य०—साग ना आई काय म्हणाली तें—साग ना—

सावि०—सासूआई म्हणाल्या—सासूआई काय म्हणाल्या तें एकायचें असलें तर सागतें, नाही तर माहीं—सांगू सासूआई काय म्हणाल्या तें ?

सत्य०—साग ना—साग—बरे साग, सासूआई म्हणाल्या—

सावि०—सासूआई म्हणाल्या, अशी सून मिळायचे भाग्य कोठें आहे आमचें ? होय ना, असेंच म्हणाल्या ना ?—होय—त्यावेळीं ऐकणें झालें होतें—माझ्या तोंडून बंदवायचें होतें म्हणून आठवण नाहीशी झाली होती होय ना ? असेंच ना ? ”

सावित्रीचा निर्धार म्हणजे वज्रलेप ! सत्यवानाच्या मृत्यूचे भयानेंहि तो भगत नाही. ती आपल्या आईबापाशीं किती बुद्धि-चातुर्यानें युक्तिवाद करते पहा,

“ मृत्यूला न भिणें, हाच तर मृत्यू घटन जाण्याचा उपाय आहे—मृत्यु नाही फोणाला ? आम्हा सर्वांना मरण आहे, आमचा मरणाचा दिवस समजला नाही, तिरुडचा समजला, एवढाच परफ ना ? त्या एवढ्या परवासाठीं मी मृत्यूपुढें हार का लाऊ ? ”

पुन दुसरा मोटिक्रम—

“ त्यांना सोडून दुसऱ्या कोणालाहि मीं वरिलें तरी माझें सर्व आयुष्य दुःसातच जाणार, मग सुखाचें एक वर्ष तरी मीं हातचें का दनव्ह ? ”

शेवटीं सावित्री असा सूक्ष्म प्रश्न टाकते,

“ एक वर्षानंतर मृत्यूनें त्यांना गाठल्यावर मीहि मृत्यूला माझे प्राण अर्पण करीन, ह्यात आई, बापा, जराहिसदेह मानू नका—एक वर्षानें मी मरावें का आजच मरून जावें ? बाबा, आपल्या मनात येईल तें सरें ”
 घाबरमतीच्या तुरगात शिक्षा भोगीत असताना १९२९ सालीं राडिओ करानीं निर्माण केलेल्या सावित्रीचें तोंडून ‘ गोड सत्याचे धडे ’ ऐकू यावे यात नवल काय ! चातुर्व, निर्धार, श्रद्धा, भक्ति आणि त्याबरोबरच

प्रणय, यात्सल्य, इत्यादि गुणाची मूर्ति अद्या नायिका निर्माण करण्यात खाडिलकर यशस्वी झाले आहेत.

द्रौपदीचा तेजस्वीपणा

‘द्रौपदी’ हें नाटक १९२० साली खाडिलकरानी लिहिलें नाना रसाचे कल्लोळ उठविणारा द्रौपदी यज्ञ दशनाचा प्रसंग ! त्यावर गोविंदराव टेंडे यांनी ‘पद वर्धन’ व धामण्यावावर यांनी ‘आत्म तेज’ हीं नाटके लिहिल्लीं आहेत. पण त्यांच्यापेक्षा खाडिलकराचें ‘द्रौपदी’ नाटक अधिक रसपूर्ण, तत्परनिष्ठ व परिणामकारक झालें आहे. द्रौपदीचा आत्म-विश्वास किती आहे, पहा. “ नायकाना जणें कुडू, तसें पुरुषाना स्वातंत्र्य आहे. स्वतंत्र आणि सगळें झालेले पांढरें पुनः पराक्रम गाजवून नवें वैभव संपादन करतील. ” तशीच तिची कृष्ण भक्तिहि. ती म्हणते, “ श्रीकृष्णाच्या पूजेनल्या पुलाच्या प्रत्येक पाकळीगणिक जीव सचांवा लागला, तरी ही द्रौपदी जीव गर्ची घालील. ” कोणत्याहि स्त्रीची अमु. ही सारंगीच पवित्र, सारंगीच महत्त्वाची, सारंगीच रक्षणीय हें पुत्रप्रेमानें अध झालेल्या धृतराष्ट्राच्या चित्तावर ठसविताना खाडिलकराची द्रौपदी चैतन्यपूर्ण उद्गार काढते. ती म्हणते, “ मातेचा स्त्रीपणा-बहिणीचा स्त्रीपणा-बन्धेचा स्त्रीपणा-सर्व स्त्रीपणा सारखाच, -त्या स्त्रीपणाच्या लाजेची मर्यादा ह्या राजसभेनें मानावची नाही तर कोणी मानायची ! आई, बहीण, मुलगी, घमेलणी ह्यांच्या स्त्रीपणाची ओळखच नाही, आणि राजार-बसवीच्या स्त्रीपणाची तेवढी माहिती आहे, इतकें सादान, भीष्मानां वादविलेले हे गुरूचे कूल कधी झाले ! धृतराष्ट्रमहाराज, आपल्या मातोश्रीचा आणि आपल्या आजोचा-सत्यवतीचा-जो स्त्रीपणा, तोच ह्या द्रौपदीचा स्त्रीपणा, मुयोधनमहाराज, माधारी सायबाईचा जो स्त्रीपणा तोच ह्या द्रौपदीचा स्त्रीपणा, ह्या राजसभेतील सर्व पुरुषानो, तुम्हा सर्वांच्या माताचा जो स्त्रीपणा तोच माझा स्त्रीपणा, त्या स्त्रीपणाला ह्या लाजिराण्या स्थितीतून सुटून जाण्याची परवानगी द्या. ”

हें झालें सर्वसामान्य स्त्रीत्वाचें स्वरूप, पण स्वतः विषयी घोकताना तर

ही पिजऱ्यात कोंडलेली सिंहीण गर्जते, “मी दासी नाही, स्वतंत्र आहे.—मी जर दास्य कबूल केलं तर माझी पुण्याई, हरडा फोडून आईला बोलावल्याप्रमाणे विश्वातल्या पुण्याईला माझ्या मदतीला कशी आणील ? सर्व अपुरेपूत भरलेल्या विश्वाच्या स्वतंत्र पुण्याईला दासाकडे पाहून पान्हा पुटत नाही; स्वतःचें तान्हुलें हें नव्हें, थमं त्या विराटस्वरूपी हतत्र शक्तीला घाटते !—मातेला पान्हा न पुटेल असलें तान्हुलें ह्या नव्या कृष्णजन्माचे वेळीं ह्या सभेच्या दृष्टीला कसे पडेल ? ” भावना व तत्त्व-विवेचन याचा किती मुदर मेळ !

भामिनीची स्वभाव-रेखा

रविमणी, द्रौपदी, चारामती या तर पुराणातच तेजस्वी ब्रिया म्हणून रंगविलेल्या आहेत. तेव्हा त्यांची छायाचित्रे आपल्या नाटकात चमस्फुर रंगानें रंगविणें खाडिलकराना सोपें होतें. पण कल्पित कथानकातील ‘ धनी मी ’ म्हणणारी ‘ मानापमाना ’तील श्रीमंत कन्या भामिनी हिचाहि स्वभाव त्यानीं बाणेदार व उदार असाच रेखाटला आहे. ती स्वतःविषयी म्हणते, “ ही भामिनी दुसऱ्याचें उदाहरण पाहून दागणारी नाही. माझ्या पतीनाचा किचा इतराना घालून देण्याकरता मी जन्मास आले आहे. ” भामिनीचा हा वसा स्वाभिमान, तसाच दुसऱ्याचाहि स्वाभिमान जपण्याइतका तिचा स्वभाव दिलदार आहे. दरोदेखोराच्या वेळात बेऊन जापल्यावर हला करू पाहणाऱ्या लक्ष्मीधर विलासधराना ती सांगते,— “ तुमच्या या अशा धमकावणीला मी भीक घालणार नाही, पण तुमचीच काय, कोणाचीच वेथळू चारचौघात व्हावी अशी माझी इच्छा नाही. ” भामिनीच्या परामर्शामुळे रघू झालेला धैर्यधर तिला लक्ष्मीधराचे सारे दागिने वस्त्रीस देऊ करतो, तेव्हाहि तिचें औदार्य असेंच प्रगट झालें आहे. ती धैर्यधरास म्हणते, “ साप्रतच्या युद्धात आपल्या घराचे कतें पुरूप पडल्यामुळे जीं कुटुंबे अनाथ झालीं असतील त्यांना मदत करण्याकडे हे दागिने विवून घेईल ती रक्कम गप्प करण्याची मला परवानगी असावी. ” खाडिलकराची लेगणी संगीतात कितीहि रंगली, शृंगारात कितीहि

गुगली, तरी ती धैर्य-औदार्य-सत्वादि गुणांचा गौरव करण्याचें आपलें कुत्सत कधींच सोडीत नाहीं. भागिनीचा रंगभूमीवरील प्रथम प्रवेशच ऐटीचाच भाणेशारण्याचा आहे ! 'मी साफ येणार नाहीं' अशी कुरेंगाज भाषा बोलतच ती पडद्याबाहेर येते. हेच शब्द आधीं नटीच्या तोंडीं खाडिलकरांनीं घातले आहेत नाटकातील मध्यवर्ती कल्पना नटीनें बोलावयाची व तोच घागा घेऊन नायिकेनें प्रवेश करावयाचा, अशी साधे-जोड करण्यात खाडिलकरांचा हातखंडा आहे. 'ही नी आलें लळायला' अशी निधायी चाणी उच्चारित मेनकाहि येते. 'नेमली अजला-काया । पतित उदराया ।' अशी स्त्रीत्वाची महति खाडिलकर सर्वत्र गातात.

बीर-रमणीचें चित्रण

'काचनगडच्या मोहनें' तील प्रतापरावाची स्वातंत्र्य निष्ठा नितळी अढळ, तितकीच त्याची पत्नी मोहनेची पति निष्ठा जमग. तिच्या असहाय स्थितींत तिच्या अब्रूवर उठलेल्या पितुराना ती म्हणते, "कसायानो, चाडाळानो, हरामखोरानो, दगा करून आमचा सर्वांचा वेशानें गळा कापलात का ? चाडाळा, पाण्या, पतिव्रतेचा व उळ माडिला आहेस. काचनगडच्या पूर्वेच्या त्या घुरवाप्रमाणें तुझ्या शरिराचे फळपे वळपे तुटून पडून मेल्या तुझा नाश होईल दारच्या कोठारात सापडून, उळून शोरपळून, तुला मृत्यु येईल ! समदने, काचनगडानरोरच तिकडेचे मरु नेत कोसळून गेले ना ? आणि हें सर्व माझ्या पायीं !"

हा सर्वनाश आपल्यामुळे ओढवला हें जाणून मोहना शोक करते, "शत्रूला जिवून तुम्ही गडावर परत आला म्हणजे रत्नसंचित निराशनाची आरती हातात घेऊन तुमच्या वशाचें शुभ्र तेज तुमच्यापुढें ही दुर्दैवी मोहना आता आणीत नाहीं, तर मोहनेच्या पायीं तुमच्या गडाचे तुकडे तुसटे होऊन, त्यातून निगथारा हा काळाकुट्र धूर, धा भयंकर ज्वाळा आरतीचे ऐवजीं तुम्हाला पहाव्या लागणार ! देवा, मला जन्माला पादन, माझ्यामुळे, माझ्यापायीं, त्याच्यासारख्या नरघीराच्या

शलभपेष्टेस प्रारंभ केलास, त्यापेक्षा मला जन्मालाच घातली नसतीस तर फार बरे झाले असते ! ”

सेवेचा ध्येयवाद

क्रोधाचे आहारी गेलेल्या विश्वामित्राला आपल्या भक्तीच्या व सेवेच्या चळवळी जिकू पद्मावती ‘मेनका’ हि उदात्त स्वभावानी दाखविली आहे. ती म्हणते, “नवी मृष्टि उत्पन्न करण्याच्या पयरीला ज्याची तपश्रया चढली आहे, त्याचे मन प्रसन्न करून घ्यायला सेवेशिवाय दुमरा मार्ग कोणता आहे ! ” या सेवेचा, तिच्यातील श्रमाचा आनंद स्वर्ग-मुखापेक्षाहि श्रेष्ठ का आहे, याची सीमासाहि मेनवेच्या तोंडी, साडिलकरानी घातली आहे. ती अशी, “येथे शरीर रात्रिने हेंच मुखाचे साधन मुख्य आहे. येथे मृत्युलोकी क्षणाक्षणाला शरीर मरत असते, आणि प्रत्येक क्षणाला मनुष्य स्वतःचे श्रमाने ते ताजेतवाने करतो; म्हणून स्वतःच्या पराक्रमाचे मुल मनुष्याला मिळते. — स्वर्गात पराक्रमाचे मुल नाही. सेवेकरिता रात्रपायला लागल्यानंतर ह्या मानवी देहाच्या अणुरेणूतहि स्वर्गसुख साठते आहेसे मला वाटते. मनोभावे रात्रने म्हणजेच पृथ्वीवरचा स्वर्ग. धीरसागरातल्या मुलाला दूर साहून परमेश्वरहि मृत्यु लोकाच्या ह्याच रात्र्याच्या मुखासाठी अवतार घेत असतो. ”

राजकीय रूपक

अशा तात्त्विक व शायत विचाराची त्रैटक ‘मेनके’ला साडिलकरानी जशी दिली आहे, तसेच तात्कालिक राजकारणाचे रूपकहि त्यात गोंवलं आहे. त्या वेळची भोवळ कौन्सिलें म्हणजे मायावी इद्रसमा, त्यात अप्सराच्या नादी लागलेले सधिसापु पुढारी याना वृद्धानंद बालमूर्ति योगी शिष्याच्या रूपाने साडिलकरानी लुगडीं घुणारे, पाणी बाहणारे, बैल-रेढे कुत्री इत्यादि स्वरूपे देऊन झणझणीत टीका केली. काँग्रेसने वदिकार घातला हें विश्वामित्र अवतर्पान पावतो या घटनेवरून सूचित केले. इद्रासनावर वसण्याची शिष्याची घाई म्हणजे मनिपदें बळकावणाची शायरी उतावीळ. पादत्र्या दाढीचा त्यानी केलेला त्याग म्हणजे

सधिंगाधूनी पादरी गाथी टोपी टाकणें. अशा सय स्थितीच्या चौकटीत शाश्वततेचें तत्त्वज्ञान मांडणें आणि तरीहि ज्ञानपूर्ण वृत्ति निर्माण करणें हें तिहेरी गोंधळ एवढा ग्याडिलकमचेच !

सत्यनिष्ठेचीं दैवते

सयाचा महिमा रगडिल्ल्यानीं आपल्या नाटकानून वारवार गाडलेला आहे—गाथीजीचें शिष्यर स्वीकारण्यापूर्वीहि. त्यातहि 'सत्यपरीक्षा' व 'सयती मत्सर' हीं त्याचीं दोन नाटके म्हणजे तर सत्य नारायणाची स्तुतिस्तोत्रेच होत. सत्य प्रतिश हरिश्चंद्राचें करण चरित्र 'सत्य परीक्षे' मध्ये प्रेक्षकांच्या डोळ्यातून पाणी काढतें, पण त्याच्या कानामनात 'प्रतिशेखाटी ! प्रतिशेखाटी ! प्रतिशेखाटी !' हा मनघोष घुमवितें. सयाच 'सयती-मत्सरा'तील रामचंद्र. तो तर, स्वताच्या नव्हे पण, पित्याच्या प्रतिश पालनार्थ राज्यत्याग करतो. या अलौकिक प्रसंगावर क्लिंस्करांनी 'राम राज्य वियोग' हें नाटक लिहिलें, पण तें अपुरेंच राहिलें. रगडिल्ल्यानीं तें कायें पूर्णतःच नेलें—आणि अत्यंत प्रभावी रीतीन. राम व लक्ष्मण या दोघांचीहि स्वभाव चिन्ने त्यानीं इतकी मुरेल रेखाटली आहेत की, क्लिंस्करांनीहि कौतुसानें मान डोल्वावी. आपली अमग सत्य—निष्ठा किती नम्र भाषेनें राम व्यक्त करतो आहे—“आई, ज्या सत्याच्या तपश्चर्येवर विश्वाची जोपासना अवलंबून आहे, तें सत्य इतकें सोपें आहे कीं, सत्याच्या पालनाकरिता दशरथमहाराजासारख्या नामावित धीरानींच बसरा बसल्या पाहिजेत, असें मुळींच नाहीं.—मात्राच्या तेजापुढें राम म्हणजे एक काजवा आहे—पण सत्याचें पालन काजवाहि सहज करू शकतो !”

सामर्थ्यापेक्षाहि सत्याला राम अधिक किंमत देणारा आहे. तो म्हणतो, “लक्ष्मणा, माझ्या बाहुतील शक्ति म्हणजे सत्याची शोभा होय.—मनुष्य मेल्यावर त्याच्या शरिरावरचे वखालकार जसे टाकाऊ ठरतात, त्या-प्रमाणेंच सत्य सोडल्यावर शक्ति टाकाऊ ठरते. सत्य सोडून शक्तीचा नाद धरणें म्हणजे प्रेतावरील कपड्याकरिता टपून बसणें होय. प्रसंग आला तर अलंकार काढून ठेवावेत, पण प्राण देऊन आत्महत्या करू नये.”

तसेंच राम दशरथाला आपल्या जीवनाचें तत्त्वज्ञान सांगतो, “ बाबा, ह्या वनवासी झालेल्या रामान्हल दु ख बरु नका-जन्मापासून तुमचा राम तपस्वी आहे. अयोध्येचें सिंहासन आणि दडकारण्यातील वनवासाचें दर्मासन दोन्ही आपल्या रामाला सारतींच मुळाची आहेत. ”

बंधुप्रेमाच्या छटा

भरताचें गुण ग्रहण किती उदार भावनेनें राम करतो, “ रामाच्या पराक्रमातील दोष भरताच्या यष्टानें पवित्र व सुशोभित होणारे आहेत. द्रुतादिकानीं कष्टतर तपश्चर्येनें सिद्ध केलेलीं सर्व शस्त्रां ह्वाकु-कुलाची कीर्ति पराक्रमात वाढावी म्हणून विद्यामित्र कर्पीनीं मला व लक्ष्मणाला दिल्यानंतर पुन बजावून सांगितलें राक्षसाचा सहार करताना तुम्हा दोघाचें जर कोठें चुकलें तर ते न्यून म्हणू काढून तुमचा पराक्रम पवित्र करण्याचें सामर्थ्य पृथ्वीतलावर आज एकत्रा भरतात आहे. म्हणून म्हणतो आई, हा मुकुट भरताच्या मस्तकावर ठेवल्याशिवाय रामाला हा मुकुट पवित्र करील किंवा कसें हें समजणार नाहीं. ”

जरूर तर, भरताशींही बैर करून, रामाचा वनवास चुकविण्यासाठीं लक्ष्मणानें कत्र कसली आहे. त्यावेळीं रामाचा निर्धार चार घास्यातच पण यत्राप्रमाणें वसा असतो हें खाडिलकरच दाखवू शकतात. राम-लक्ष्मणाचा संवाद असा—

लक्ष्मण-आई, आशीर्वाद देऊ नकोस-लक्ष्मणाचे बाण दादाना वनवासाला जाऊ देणार नाहीं-दादा, तुमच्या नाहूतल्या पराक्रमापुढें ह्या लक्ष्मणाची शक्ति काहीं नाही हें मला माहीत आहे, पण तुम्हाला अडथळा करताना तुमच्याशीं लढणाऱ्या ह्या लक्ष्मणाचें शिर एकाणीं रामानें धडा पासून वेगळें करून, आपल्या ह्या सौमित्राचें मस्तक पायाखालीं ठेचावून, दडकारण्याचा मार्ग आपणाला आक्रमेण लागेल—

राम-तसें नाहीं व्हायसाचें-युद्ध करूनच मला अडथळा करावयाचा असेल-तुझ्या हट्टाला सी फोण आळा घालणार-सौमित्रा, तुझ्या बाणानीं विव्दल झालेला राम घनाकडे तोंड करून जमिनीवर म्हण पडलेला दृष्टीस

पडेल. रामाचा बाण, लक्ष्मणा, दुःश्यासी लढण्याकरिता मात्वादन बाहेर पडणार नाही, पण वनावडे बळलेले रामाचे पाऊल एरु रेवहि मागे येणार नाही. ” लक्ष्मणावरील अपार प्रेम आणि त्याहून अधिक असे आपल्या प्रतिजेनेरीत प्रेम रामाने किती योग्य शब्दांनी मूर्तिमत् उभे केले आहे ! अशी उग्र सत्यनिष्ठा केवळ ग्याडिलकराचीच लेगणी खणू शकते. त्यांनी रंगविलेला रश्मण हा उत्तम पुरुष आहे, पण राम हा पुरुषोत्तमच आहे.

प्रतिज्ञा-पालनाचा आदर्श

हरिश्चंद्राचे चारित्र्य तर कोणाचेहि डोळे दिपविण्याजोगेच आहे. सत्यनिष्ठेचा, प्रतिज्ञापालनाचा त्याने अगदी अतिरेक वेला आणि त्यापायी आपले हालहाल करून घेतले. ही सारी विस्मरित कथा ग्याडिलकरांनी 'सत्य परीक्षा' या नाटकात अत्यंत परिणामकारक रीतीने रंगविली आहे. धीर, करुण व उदात्त या रसाच्या अजड घाराच जणु या नाटकातून वहात आहेत. 'प्रतिज्ञा पाळण्याकरिता !' हे शब्द घुमविणारा जणु हा गोलघुमटच आहे द्रौपदीने मयसभेत मुखोपनाला द्धिणविले, म्हणून तिला पुढे वस्त्र हरणाचा अपमान मोठारा लागला, त्याप्रमाणे वशिष्ठ शिष्य हरिश्चंद्र काशीच्या विद्यामित्राची सपथव्या चंचल म्हणतो य 'जो कोणी स्वतःचे शब्दास जागणार नाही त्याला राज्यातून हानून देण्यात येईल' अशी आपली 'सत्याचरणाची दाही' पिटतो. त्यामुळे विद्यामित्र हरिश्चंद्राच्या राशीस लागला, असा कार्यभारणभाव नाटककाराने जोडला आहे

“ वस्त्र लपेल पण हरिश्चंद्राचे मन खनीर राहीड; हरिश्चंद्र एकच वाचा घेतले व हरिश्चंद्राचे पाय एकच वाट चालतील ” अशा अचल सत्यनिष्ठेचा पुतळा म्हणजे हरिश्चंद्र ! त्याला दया नको, दान नको, भीक नको. 'स्वकष्टाची माकरी' मिळविण्यासाठी तो 'लाकडे फोडून दाडाची काढे करतो' दीनपणा, लाचारी, वचनभंग याचा मार्ग तो प्राणातीहि स्वीकारीत नाही. अशा-सदकासारख्या कठीण हृदयातून प्रेमाचे व वात्सल्याचे छरे कसे वहातात हे दाखविण्यात खाडिलकराची

सारी प्रतिभा पणस लागली आहे. बाल रोहिदासाचे एक एक उद्गार कानावर पडले की भोत्याच्या डोळ्यातून टिपे गळतात ! कश्मिराची कमाल साडिलकरांनी या नाटकात केली आहे—आणि ते काव्यदि उगाच केसाटणारे, छाती पिठणारे नाही; तर अत्यंत सयमी, त्यागपूर्ण व कलात्मक असे आहे.

कारण्याची धार

“आई, आई, माणसे विक्रावयाचीं म्हणजे काय ग ?” हे रोहिदासाने तारामतीला पुनः पुनः केलेले सवाल म्हणजे त्यावेळीं तहण भारतीयाच्या अतःकरणात गुलामगिरीची जी चीड पेटली होती, तिच्याच ज्वाला होत. बानाडनष्ट करून व स्वतः उपाशी राहून हरिश्चंद्राने, आपण गुलामगिरीत शिरण्यापूर्वी, जी करपलेली भाकरी रोहिदास-तारामतीसाठी आणलेली असते, ती कारण्याची गंगोत्रीच घाटते. ‘मातेच्या स्तनपानाहूनहि’ तिच्यातून अधिक अमृत खमते. ‘करपलेल्या भाकरीचे फोळसे मिष्टान्न-प्रमाणें मिटर्या मारीत’ तीन दिवसाचा भुकेला रोहिदास खातो व “माझी जीभ तर अमृताच्या क्षन्याला पिडगली आहे !” असा आनंद चाखवितो, ते पाहून कोणाच्या हृदयाला पांशर पुढणार नाही ! त्याहून हृदय पिळून काढणारा त्या चिमुरड्याचा सगळो म्हणजे “आई, आज मी म्हणजे काय गुला, मला भूक लागली आहे म्हणून ! मग तू का रडतीस ?” शेवटी ‘भूक ! भूक !’ ‘अन्न ! अन्न !’ करीत रोहिदास मरतो. परतत्र हिंदुस्थानातील अन्नान्न करणाऱ्या बालकांचे हे चित्र त्यावेळीं कोणाचे हृदय भेदून जात नसेल !

मरणाचे तत्त्वज्ञान

आपल्या मरणाचे दुःख आपल्या आईला वाटू नये, म्हणून रोहिदास तारामतीला म्हणतो, “मातीने पान व्हावे, पानाने फूल व्हावे, फुलाने फळ व्हावे, फळाने पाखंड निघावे, पाखंडाने काजवा व्हावे, लहान काजवाने चादणी व्हावे, चादणीने चंद्र व्हावयाचे, चंद्राने सूर्य व्हावयाचे, ह्यालाच मरण म्हणतात.—आई, मी मरत नाही, तर चिमुकला

रोहिदास थोरला हरिश्चंद्र चंद्रिशी होत आहे.” आणि रोहिदासाने प्राण सोडल्यानंतर त्याचे कारण कोतवाल तारामतीला विचारतात. तेव्हा ‘नाळ कसा मेला!’ असा पुन पुन हजरदा फोडून तारामती जो विलाप करते, तो दगडालाहि पाहून फोडण्यासारखा आहे. तसाच स्मशानात तारामतीच्या सोटून रोहिदासाच्या मृत्यूची वार्ता कळताच हरिश्चंद्राने केलेला शोधहि हृदयाचे पाणी पाणी करणारा आहे ‘माझ्या बापा रोहिदासा, गुरो रोहिदासा, देवा रोहिदासा!’ असे म्हणून हरिश्चंद्राने जो दाहो फोडला, तो कोणाचेहि फार्ळाज करपविणाराच आहे. तारामतीच्या लिलायाचे वेळीहि ‘माझ्या दुसऱ्या प्राणा, माझ्या दुसऱ्या मना, माझ्या दुसऱ्या शरीरा’ अशा हरिश्चंद्राने मारलेल्या हाका हृदय हलवून मोडतात. एकाहून एक मोठमोठ्या व उच उच अशा शोध-सागराच्या लाटा नादनात एकसारख्या उडत असतात. पार्श्वभूमी म्हणून काशीतील पडपाच्या छीला, गोसावी, भिभुरा व गणेशोठ यांचा लादाडपणा आणि चित्रगुताचा कारकुनी काया याचा विनोद माडलेला आहे ‘राज सन्यासा’तील निवाजीच्या बलमेश्वराच्या मानाने ‘कारकुनी दौतीचा महिमा’ सुमारच वाटतो. ‘दुपळे शरीर, भिन्न मन आणि कुचकी बुद्धि’ ही कारकुनी वृत्ति चांगली रगविली आहे. पण मुख्य दसा उमडतो हरिश्चंद्रादींच्या त्यागमूलक तत्त्वनिष्ठेचा. ‘गुलामगिरी म्हणजे अरुला येणारा मृत्युच’ हे आपले राजकीय तत्त्वज्ञान खाटिलकरांनी या नाटकात गोवले आहे आणि ‘सत्यमेव पृथ्वीची स्थापना’ करण्याचे दिव्य स्वप्न रगविलेले आहे.

‘सेवा व प्रेम याचे द्वंद्व

सत्यवानाचे स्वभाव चित्र सुरपष्ट आहे पितृमत्त, सेवापरायण व रत्नाकमी असा हा वनवासी तरा सावित्रीच्या प्रेमपाशात सापडू लागला, जेव्हा तो मनात म्हणतो, “प्रदक्षणा बटवृत्ताला, पण दृष्टि एकसारखी माझ्याकडे! पण मी काय म्हणून येथे उभा रहावे? माझे पाय आश्रमाकडे लललेले पण माझे डोळे बटवृत्ताकडे! उशीर का झाला म्हणून बावानी

मला विचारलें, तर मी काय सांगू ?—आईच्या सेवेंत अतर पडलें, तर हा नवा ससार मला कसा तारील ?—पण ही का प्रत्येक वळणाचे वेळेला मजकडे पाहून माझे प्राण माझ्या डोळ्यांतून बाहेर ओढून नेत आहे ?—नको, नको, सावित्री, सकदात दिवस काढीत असलेल्या माझ्या वृद्ध आईपावर दया कर आणि प्रेमपाशात मला बांधून त्याच्यापासून मला दूर दूर नेऊ नकोस.—अजून सपल्या नाहीत. हिच्या प्रदक्षणा—प्रत्येक प्रदक्षणेला माझ्याभोंवती एक एक धवनाचा यळसा पडत आहे व माझ्या शीलाचा कोंडमारा होत आहे, असें मला घाटतें.”

सत्यवानाचे गुण सावित्रीच्या नजरेस पडले आणि म्हणून ती त्याचें वर्णन करते, “मातापितराच्या सेवेला बाहून घेतल्यामुळें परपीडेच्या पापाचें भय ह्यांना पावलोंपावलीं घाटतें ! पृथ्वी पादानात करण्याची मनगटात धमक, परोपकाराची स्वयभू हौस, आणि परपीडेचें पातक लागू नये म्हणून अहिंसेचें स्वीकारलेलें मत—असल्या गुणांचा समुच्चय म्हणजे पृथ्वीवरील स्वर्गच होय.”

श्रीकृष्णाचें स्वभाव-चित्र

श्रीकृष्णाचें शौर्य व औदार्य हे दोन्ही गुण प्रगट करणारें त्याचें पुढील भाषण रसपूर्ण आहे तो दमिमणीला म्हणतो, “राजकन्येची इच्छा असेल, तर शिशुपाल, जरासब, किंवा हस्ती, ह्या तिघापैकीं, पाहिजे त्याच्याशीं, किंवा एकदम तिघांशीं मिळून ह्या मंडपात द्वंद्वयुद्ध करण्यास मी तयार आहे. इतकेंच नव्हे तर ह्या तिघापैकीं पाहिजे त्याच्या—किंवा तिघांच्याहि—रक्ताचा सडा ह्या मंडपात धाडून, किंवा तिघांच्याहि शरिरातील एक बिंदुहि जमिनीवर न माडतां, तिघांनाहि हतवीर्य करून, जमिनीवर पाडून, तिघांच्याहि डोळ्यांना स्वयवराची माळ ह्या छातीवर लोळलेली पहावयास ठावण्याचें मला सामर्थ्य आहे. पण दमिमणी, तुला जर हा शिशुपाल पसत असला, तर तुजाल त्याच्या गळ्यात माळ घाल, तुला ससार दुखाचा करावा म्हणून मी फोणाशींदि युद्ध करणार नाहीं, असें तुला आश्वासन देतो.”

श्रीकृष्णाचा सत्यप्रिय स्वभाव पुढील मोठ्या शब्दांनीं व्यक्त झालेला

आहे “ महाराज, मी गवळ्यात लहानाचा मोठा झालों, मी गवळ्यात नाचलों वागडलों, मी गवळ्यात पैलवानी कल्ल धष्टपुष्ट झालों, तेव्हा मला गवळी म्हटल्यानें जितका आनंद होतो, तितका आनंद सम्राट किंवा देवेंद्र म्हटल्यानेंही होणार नाही. ”

तो अभिमानानें सांगतो, “ माझा धदा राजाचा आहे उत्तम गवळी ज्याप्रमाणें गाईना सहज वळवितो, त्याना वाधतो, त्याचें दूध काढतो, त्याप्रमाणें मी राजाना सन्मार्गावर आणतों, नीतिनधानीं राजाना वाधून ठेवतां, आणि सौख्यशातीच्या दुधाचे रतीन सर्वांच्या घरीं मी पाडतां. मी गवळी म्हणून स्वयंवराला आलों नसून, माझा धदा राजाचा ह्या नात्यानें दमिनीच्या स्वयंवराला आलों आहे. ”

नायक व नायिका हे कोणताहि नाटकरावर थोर गुणाचेच दाखवितो, पण खाडिलकरांनीं ‘ द्रौपदी ’तील विपक्षाचा वर्ण, हादेखील किती उदात्त दाखविला आहे, पहा. मत्स्यवेधाचें चित्र पाहताना तो दुर्बोधनास सांगतो, “ चिनातल्याहि वायकावर हा वर्ण शरसधान करीत नसतो. ”

तसेंच, कौरवाचा केवारी अवतुनहि तो म्हणतो, “ मी कृष्णाची निंदा आजपर्यंत वर्षांच केली नाही, आणि करण्याचेहि प्रयोजन मला नाही. वस, जरासध आणि शिशुपाल ह्यांना सादल्यानें मारणाऱ्याची किंमत ओळखण्याइतकी वीरवृत्ति ह्या कर्णाच्या अगात रात्रीनें आहे ”

ओजोगुणाचा पुतळा

‘ काचनगडची मोहना ’ हें नाटक गद्य असूनहि काव्यपूर्ण आहे. सोळावे शतकाचे अरोरीस प्रतापराव आपल्या विल्हा स्वतंत्र ठेवण्याचा प्राणपणानें प्रयत्न कसा करतो, पण तो घरमेत्याच्या पितुरीमुळें तो धुळीत कसा मिळतो याची ही वीर-करण-मिश्रित कहाणी आहे. १८९८ सालीं स्वातंत्र्याचें वारें पर्यायानें पसरून देण्यास प्रतापरावाची एकाहून एव आवेशपूर्ण व कल्पनापूर्ण भाषणें उपयोगीं पडलीं. त्यातील शब्दन्शब्द ओजोगुणानें कसा रसरसलेला आहे-निखारेच आहेत ते जणु ! प्रतापराव न्यानीजोय मार्यानें नणारा तेजस्वी तण. तो उचलून म्हणतो,

“ मानगुटीवर वसून शत्रूचें नरडें दातांनी कडाकड पोडण्याची जी वेळ, त्यावेळीं वसला गनिमी कावा ? खानाच्या छावणीत एकदा सापडलों असतों, तरीदेखील आमचें रक्तशोषण कमून पुगलेल्या ह्या विजापूरच्या दुष्मनापुढें माझें डोकें केसभरहि लवळें नसतें. गनिमी कावा लढवून ह्या चोरांना पचवीसतीस वर्षे विजयनगरचे उरावर थापया नाचू दिलेंत— वसत झाली इतकी गुलामगिरी ! ”

त्याच्या चार्णादन अशिक्षण कसे निघतात, पहा—

“ माने, कोण कोणाला भाकरी चारतो ? विजापुरात ठेचून तेचलेली सपत्ति ह्या चोराच्या बापजाद्यांनी आपल्याबरोबर आणिली होती वाटतें ! अहो, ही आमचीच सपत्ति ! तो सोनेरी महाल, तें हिरेजडित सिंहासन— सर्व—सर्व—आमचें, आमच्या आज्ञापणजांनी कित्येक वर्षे श्रम करून संपादन केलेलें ! तो गोल्डमुनट बाघताना किती हिंदु गुलामाना त्या चोराच्या चाक्याचा मार दररोज खावा लागे, हें तुम्हास माहीत आहे काय ? त्या भव्य मशिदीच्या छतावर सोन्याचा गुलामा चढविताना, तुमच्या आमच्या आयादहिर्णांना भ्रष्ट करून त्याचे किती दागदागिने ह्या चोरांनीं हिमकातून घेतले ह्याची तुम्हाला कल्पना तरी करिता येते काय ? माने, तुम्ही स्वतःचेच नोकर आहा ! विजयनगरच्या तमकाचे तुकडे तुकडे जरी झाले, तरी थद्याप त्याच तमकाची तुम्ही भाकरी खात आहा हे विसरू नका ”

भापेचा कडवेपणा

आपला पोलादी निर्धार निश्चयी शब्दांनी व्यक्त करताना प्रतापराव गरजतो, “ सताजीराव, आमची मान तुटेल, आमचीं हाडें चिंबून चिंबून जाऊन त्याचा चुराडा होईल, पण सकटाना केंसभरहि आम्ही हार जाणार नाही, हें शत्रूला आज पक्कें समजू द्या. म्हणजे आम्ही जियत राहून जें कार्य आमच्या हातून पार पडणें अशक्य आहे, तें काम आमच्या भरणानें आपोआप होईल. आमचा काटभ्रमणा, आमचें शौर्य, शरिरात जिव्याची धुगधुगी असंतों आमची लढण्याची होय, ही विजापुरच्या पादशहाला

चळू द्या, लागो पोजेनें विजापुरास गराडा दिला असता पादशहास जी मीति वाटेल त्याहून अधिक मीतीनें आमचें नाव निघण्यावेगेर पादशहा कापू लागेल ! ”

तोच बघ्नरठोर निर्धार प्रतापराव पुन जाहीर करतो ! “ माझा हाच निश्चय, हीच प्रतिज्ञा, कीं तज्यारीच्या तीक्ष्ण धारानीं माझ्या शरिराचे तुम्हे तुम्हे होवोत, माझ्याच्या मान्यामुळे माझ्या शरिरातून रक्ताने हजारों प्रवाह वाहोत, घटुकीच्या गोळ्याच्या तडाक्यानें माझ्या मस्तकाचे फळपे फळपे तुटून पडोत, ही माझी भयंकर तलवार बघ्नाप्रमाणें शत्रुसैन्यावर पडेल, आणि ह्या चोराची राखरागोळी शालेन्गी ह्या डोळ्यानीं पाहिल्याशिवाय किंवा धानानीं ऐकल्याशिवाय प्रतापरावाचीं हाडें काचन गडच्या मैदानावर कधींच पडावयाचीं नाहींत. ” मराठी भाषेनून वीररस वाहविण्याची शिस्त खाडिलकरानीं केष्टेली आहे.

अपयस जा घातून पुढें आलें, तरी राहूत्यातज्यावर प्रतापरावाची भक्ति इतकी अलोट कीं, तो प्रार्थना करतो, “ परमेश्वरा, आज आमची सर्वांची कत्तल झाल्यावर माझ्या वा शूर, प्रामाणिक, पुण्यवान् सेनेला ज्या ठिकाणीं जन्मास घालतील, त्याच ठिकाणीं ह्या अमागी, हुद्देची प्राण्यालाहि पुन जन्माला घाल, अंशी माझी मरणापूर्वींची तुला प्रार्थना आहे माझ्या पदरीं जर काहीं पुण्य जसेल तर त्याचद्वल मला स्वर्गमुख नरो, नदनननातील सुरोपभोग मला नकोत, पादशहाचे जाचातून विजयानगरास मुक्त करण्याचे कामीं माझें सर्व पुण्य रत्न होऊ दे. पुढील जन्मीं पुढारी—सरदार होण्याइतकें जर माझें पुण्य नसेल, तर मराठ्याचें जें सैन्य विजापूरची राखरागोळी करील, त्या सैन्यातल्या अतिशय झुल्लूक दर्जाच्या नोकराचे जन्माला, मला देवा घाल. परमेश्वरा, अनुष्यकोटीत पुन. जन्मास घालण्याची जर माझी योग्यता नसेल, तर ज्या घोड्यावर स्वार होऊन मराठे विजापूरचा दरवाजा फोडतील, त्या घोड्याच्या तरी जन्माला मला जाऊ दे. हा मानहि पुढील जन्मीं जर मला मिळावयाचा नसेल तर विजापुरावरील मराठ्यांच्या स्वारीची सामग्री घातून नेणारा पैल तरी निदान मला वर. ” शिवरामपंत पराजपे याच्या विचाराचेंच हें जुळें भावड !

भाऊवंदकींतील रूपक

‘भाऊवंदकी’चा पहिला अंक तर नमुनेदारच आहे. तो स्वयंपूर्णहि आहे. नारायणरायाचा खून हा कथानकाचा उत्कर्ष—निंदु पहिल्या अकांतच खाडिलकरांनी गाठला आहे. त्यापुढे प्रेक्षकांच्या जिहासेची तार पेंचून घरणे हे कलेचे केवढे कस ! पण त्या खुनापेक्षाहि उत्कठापूर्ण समर प्रसंग खाडिलकरांनी निर्मिले आहेत. रामशास्त्री राघोनाला देहात प्रायश्चित्त सांगतो व नाना बारकाईचा कारभार सुरू करतो हे दोन प्रसंग अधिका-काधिकच रंगत जातात. शृंगार, वीर, वरुण, हास्य व उदात्त या पाची रसांच्या लाटा या नाटकात एकसारख्या आदळून गजेंत असतात.

हे नाटक पिल्लण परिणाम घडविणारे आहे. तें पाहिल्यावर—वा वाचल्यावर—त्याची छाप दीर्घकाळ मनावर राहते. १९०९ सालच्या भीषण कालात हे नाटक रंगभूमीवर आले. लो. दिळराजी रवानगी सरकाराने मंडालेच्या तुरुंगात केलेली होती. नि म्हणव स्पष्टपणे रामशास्त्री प्रभुणे रंगभूमीवर आले की, प्रेक्षकांना लोकमान्यांचेच दर्शन झाल्यासारखे वाटे आणि त्याचे सत्याचे व निर्भयतेचे एरएर भीमशब्द ऐकले, म्हणजे प्रेक्षकांचे हात सहजस्फूर्तीने टाळ्याचा कडकडाट करीत. ज्यावेळीं सत्ताराम घाणू—“एत, अन्याय, व पाप याच्या पायावर उमारलेल्या सत्तेचा बहून परमेश्वर व सादून लोक धिक्कार करीत असतात ” जसा सिद्धांत बोलतात, तेव्हाहि श्रोत्यांना ‘केसरी’च्या गर्जनेचाच हा पटसाद आहे असे वाटे. आणि जेव्हा राघोना, “राज्यसत्तेला निर्मात्यनत् करण्याची शक्ति एखाद्या बुद्धिवान तपस्याच्या अर्गीं असावी, अ ! ” असे आश्चर्य व्यक्त करतो, तेव्हा तें दडपशाही करणाऱ्या ब्रिटिश सरकाराच्या मन-स्थितीचेच चित्र आहे असे धोवृद्धाला वाटत असे.

रामशास्त्र्याच्या न्यायनिष्ठतेने आनंदीवाईचे महत्त्वाकांक्षी मन चडपडून जाते. तेव्हा ती शास्त्रीबुवांना टाकून बोलते, “हमच्या मोठेपणाच्या पाजील गर्वाने, तुमची बुद्धि कुजली आहे. मुख्य न्यायाधीशाची जागा मिळाल्यामुळे तुमचे मन नासले आहे ” “” तपश्चर्या आता अधार-कोठीत ! ” हे कुत्सिन शब्द ऐकताना महाराष्ट्रीय श्रोत्यांना न्या. दावरच

लो. टिळकाना उद्देशून अमारण उद्दाम उद्गार काढीत आहे असा भास झाल्यास नवल काय ? आणि दावराची सारी तुच्छता गिळून टाकणारी जी नृसिंह-वाणी लोकमान्यनीं न्यायमंदिरात काढली, तिची स्मृति होण्यासारखी भाषा रामशास्त्री काढतात. “वाईसाहेब, ह्या जिभेनें ह्यावेळीं सत्य भाषण केलें आहे; पुढें कदाचित् रोटें बोलण्याचा मोह तिला उत्पन्न होईल; तेव्हा ह्याचवेळीं तिला काढून टाकून सत्य बोलण्यात ह्या जिभेची समाप्ति आपण केली तर त्यात मला समाधानच आहे—राघोना, पेशव्याच्या गादीचा नोकर नसलेला हा रामशास्त्री तुला देहात प्रायश्चित्त सागत आहे.” यावेळीं दहा वेळा ‘देहात प्रायश्चित्त’ हा शब्द नाटककारानें पुन पुन घुमविला असल्यानें प्रेक्षकांच्या हृदयाचे गामाऱ्यात त्याचाच प्रतिध्वनि एकसारखा होत रहातो. “न्याय, निःस्पृहता व विद्वत्ता याचा प्रत्यक्ष अयतार’ असणारे रामशास्त्री आपली मृत्युजयी सत्यनिष्ठा पुनः घोषितात, ‘वाईसाहेब, पाहिजे तर माझी जीम छाटून टाकण्याचा हुक्म करा, पाहिजे तर आधारफोडडीत काट्याच्या पिंजऱ्यात मला कोंडून ठेवा, पाहिजे तर ज्या ह्या तलवारीनीं नारायणरावाचे तुरंगे तुरुंगे केले त्याच ह्या तलवारी माझ्याहि शरिरावर पाहिजे तशा चालवा; मला कोठेंहि न्या, वसाहि ठेवा, शब्द उच्चारण्याची जिमेंत शक्ति असे तों मोठमोठ्यानें ओरडून सर्व दुनियाला भी जाहीर करणार, ‘नारायण-रावाचा खून राघोबानें केला आणि या पातकाला देहात प्रायश्चित्त-शिवाय दुसरें प्रायश्चित्त नाही.’”

‘डोंगरी किल्यावरील आधारफोडडी’ असा स्पष्ट उद्देशच आनंदीबाई करते, तेव्हा मुंबईजवळील डोंगरीच्या तुरुंगात एकशेएक दिवस काढलेले लोकमान्य प्रेक्षकांच्या डोळ्यासमोर उभे वसे न राहतील ?

कीचक्रवर्तांतिल राजकारण

‘वीचक्रवर्ध’ नाटकाचें राजकीय कर्तृत्व इतिहाससिद्धच आहे, पण नाट्यकलेच्या दृष्टीनें हि त्याचें महत्त्व असामान्य आहे. अत्यंत वाधेसूद असें संविधानरु, त्यात एकाहून एक तीव्रतर स्पर्ध-प्रसंग साधलेले, प्रवेशा-

प्रवेशाला रसाचा परिपोष वाढत गेलेला आणि दासीपासून द्रौपदीपर्यंत सर्वांचे स्वभाव सुस्पष्टपणे व सुसंगतपणे रेखाटलेले—यामुळे हे नाटक मराठी नाट्य सृष्टीत उच्च स्थान मिळवून बसले आहे. कर्शनशाहीवरील आपले रूपक सत्य भासविण्यासाठी खाडिलकरानी प्रस्तावनेत विराट पर्वतील आधार सविस्तर दिले आहेत आणि “माझे पदरचे काहीच नाही, जे काही आहे ते सारे मूळ महाभारतातलेच” असे भासविले आहे.

असा पारदर्शक पडदा आरभी सोडून, मग त्यांनी तत्कालीन स्थितीचे पडसाद नाटकात तूपूच उमटविले आहेत. ‘इभ्रत,’ ‘सहानुभूति’ या त्रिटिशच्या लाडक्या शब्दाची चेष्टा त्यांनी केली आहे. “राज्यकर्ते ते ते राज्यकर्ते आणि दास ते दास” ही कर्शनशाहीची आख्या त्यांनी कीचकाचे तोंडी घालून चव्दाऱ्यावर माडली आहे व निम्न अशी दाखविली आहे. ‘नवीन राज्ये भरभराटीस आणणे आणि जुनी नावाजलेली लयास नेणे, ही ज्याची रोजची सहज छीला’ असा डल्हीसीचा उद्धार केला आहे. “माझ्या नाटकशाळेत सर्वांना सारखाच मान व सारखाच दर्जा दिलेला आहे.” ही कीचकाची गर्वोत्ती त्रिटिश साम्राज्यशाहीच्या कागावखोर समतेचाच पडसाद नवे काय ? “प्रजेने कितीही मुकान्याने जुद्धम सोसला, तरी परमेश्वराचे दरमारात त्या जुलमाच्या प्रायश्चित्तापासून राज्यकर्त्यांची सुटका होणे शक्य नाही,” हे धर्मराजाचे आश्वासन तेव्हाच्या नस्त भारतीय जनतेस किती समाधानाचे वाटत होते ! “अमर्याद घाटणारी तुझी सत्ता हा हा म्हणता दासलून पडेल, सर्वांचा न्याय करण्यास परमेश्वर बसला आहे.” ही द्रौपदीची भविष्यवाणी परतत्र भारतीयांना किती आश्वा-
दायक वाटे ! अथपासून इतिपर्यंत अप्रदृष्टपणे वाढत्या भ्रेणीने रगत जाणारी जी पाचसात नाटके मराठीत आहेत, त्यात ‘कीचकवधा’चे स्थान उच्च आहे.

सलनायकाचे चित्र

‘सवाई माधवरावाचा मृत्यु’ हे खाडिलकरांचे पहिले नाटक अखूनहि सरस आहे. शेक्सपीयरचा हॅम्लेट जसा सदेखावर आदोलने घेतो, तसा

माधवरावाचा स्वभाव दाखविलेला आहे. त्याचें मन नाना पडणिसाविषयी कटुपित करण्यासाठीं केशवशास्त्री श्रीमताच्या कानात भलभलते सशय ओततो. शेक्सपीयरच्या आयोंगाचीच ही मराठी आवृत्ति. १८९३ सालीं खाडिलकरांनी लिहिलेले हें नाटक प्रथम 'विविध-ज्ञान-विस्तार'त प्रसिद्ध झालें. पुढें रंगभूमीसाठीं दोन-तृतीयांशाहून अधिक भाग खाडिलकरांनीं नव्यानें लिहून काढला. माधवरावाच्या मनाचे हेलकाचे कसकसे वाढत गेले, हें अत्यंत कौशल्याचे कार्य तरण खाडिलकरांनीं उत्तम प्रकारें पार पाडलें आहे. आयागोचा मिथिलपणा व दुष्टपणा केशवशास्त्र्यामध्ये भरला आहे. रज-नायक रंगविषयावटे खाडिलकरांनीं इतकें लक्ष दुष्ट्या घोणत्याच नाटकात पुरविलें नाहीं.

“सर्व जग नानाचा शब्द शेरते आहे! नानांनीं बटाहन पहाण्याबरोबर सर्व पृष्ठी कापते आहे!” असें केशवशास्त्री म्हणतो आणि दुसऱ्या वालीरावाच्या पक्षाचे लोकाना नानाविद्द चियवतो पण त्याचें खलत्य हें बरीं, माधवरावाची मातोश्री व सासू या दोघींशीहि नानाचा अनेकिक सशय होता असें विष तो माधवरावाच्या कानात हलकेहलके ओततो. त्या विषाचे परिणाम माधवरावाच्या धोवड्या मनावर कसकसे होत गेले हें त्याच्या उद्गारावरून स्पष्ट दिसतें त्याचे सासरे बायासाहेब याचा निरोप म्हणून केशवशास्त्री विषाचा पहिला थेंप टाकतो माधवरावाच्या हृदयाला दिवचगारा सो निरोप असा “श्रीमताप्रमाणें मी काहीं नानाच्या ताटाखाडचें मात्र होऊन राहणार नाहीं—ज्यांना गादीची हाव असेल त्यांनीं पाहिजे तर नानाची धुकी झेलून रहावें, ऐसगीच्या मैलाला बळवितात त्याप्रमाणें नाना बळवितील तिनडे पेशव्यांनीं पाहिजे तर बळावें.”

निरोपाप्रमाणेंच एक खोटे पत्र रचून केशवशास्त्री विषाचा दुसरा थेंप श्रीमताच्या कानात टाकतो त्याच्या मते, ‘ही चिठी म्हणजे नानाच्या चाट्याला लागणारी मूर्तिमत आम, शनिवारवाड्याला चाटून जाणारा प्रत्यक्ष विनेचा लोळ, —माधवाच्या शरिरातील सर्व रक्त सापविगारे रसरसलेले हे निपारे सधि साधून माधवाच्या डोम्यावर मी ठेवणार!’

ही चिठी आपण नाखुशीनें दाखवीत आहों अशी मतावणी कपटी

केशवशास्त्री करतो, त्यामुळे तर माधवरावाच्या हृदयातील आग भडकतेच. तो सवाद पुढीलप्रमाणे—

माधव—कोठे आहे तें पत्र मला दाखवा, माझ्याहि सशयाची शहानिशा होऊ घा.

केशव०—श्रीजातीसमधानें पुरायांचीं भनें स्वभावतः सशयसोर असतात, —तेन्ना म्हणतों महाराजाना पाप करावयाची ही उठाटेव करन ?

मा०—दाखवा, तें मला अगोदर दाखवा

के०—नसो सरकार, मी नाही दाखविणार

मा०—आनचा हुक्म आहे, जर पत्र दाखविलेंत नाहीं, तर नागनाथाची अवस्था शास्त्री ती तुमची होईल.

के०—आणि सरकाराना पत्र दाखविलें व नानाना कळलें, तर पत्र दाखविल्यानहून मला देहात शिक्षा भोगावी लागेल.

मा०—पेशव्याच्या गादीवर मी आहे, नाना नाहीत. माझा हुक्म पाळल्यानहून जर तुम्हाला नाना शिक्षा करू लागले, तर प्रथम ह्या माधवाला हत्तीच्या पायात चिरडून मारणें नानाना भाग पडेल, मग तुमच्या केसाला ते धक्का द्यावतील—दाखवा तें पत्र ”

मार्मिक मनोविक्षेपण

नानांनीं हत्तीच्या पायाखाली दिलेल्या नागनाथाच्या तोंडून, सुग्रीव—वाराच्या पौराणिक दाखल्यातून, पोवाडेवाल्याच्या कवनातून—चोहोंकडून नानाविरुद्ध कऱ्या पिढ्यांपासून सपाटा केशवशास्त्री लावतो त्यामुळे माधवरावाची दृष्टि विवृत होते व नानांचे प्रत्येक चांगले कृत्यहि त्यांना धिपरीत मासू लागतें आपल्या विवाहाच्या टोलेजग समारंभाची जुनी आठवण होऊन माधवराव म्हणतात, “ माधवा, वरात ? नव्हे ती वरात, एखादा नीच मुत्सद्दी आपल्या पापाची घाण घन्याच्या अगाला कशी सारवतो ह्याचें प्रदर्शन करण्याकरिता ती धिंड काढली होती धिंड !— पेशव्याच्या दरवारात भयंकर अपराधी शिक्षेवाचून कसा निसटतो, तें पाहून घेतल्यावाचून मी राहणार नाही ”

प्रत्येक सवादातून माधवरावाच्या मनाची स्थिति नाटककाराने उभी केली आहे

जन्मावधीपासून नानानीं आपल्याला पित्वाप्रमाणें सभाळलें— वादविं हे जाणून माधवराव त्याच्यानिष्ठ जीम उचलत नसत. पण नाना हे दुष्ट आहेत असा त्याचा ग्रह झाल्यामुळे हल्लेहल्ले ते त्यांना विरोध-दि करू लागले. प्रथम ते चाचरत म्हणतात, “मला वाटतें, मी सागतों— माझा असा हुकूम आहे की—‘मासगी व्यवस्थेन आपण कोणत्याहि प्रकारची दबळा दबळ करता कामा नये.’”

पुढे सरदाराच्या दरबारात जाऊन माधवराव त्यांना स्पष्टच वजावतात, “सरदार हो, तुम्ही मला पेशवा समजून ना. घानीराव ज्याप्रमाणें शिबनेरीस कैदेत आहेत त्याप्रमाणें—मी जिवावर उदार आहे. —उघड उघड तुमच्या तोंडावर बोलतों—घनवारवाट्यात मी नानाचा कैदी आहे, आणि माझ्यावर पदारेकरी कोण म्हणाल ’ तर आमच्या त्या मानलेल्या सामूनाई !—त्या घारची परवानगी घेतल्याशिवाय मला कोठें जाता येत नाही, येता येत नाही, माझी कोणाची गाठ पडत नाही !— मी दरबारला येणार नव्हतों, पण माझ्या सरदाराना माझ्या कैदतान्याची गोष्ट सांगवास पुन. छवि आईसाहेब व नाना देणार नाहीत म्हणून मुद्दाम आलों.”

शेरटी ‘आपलें जीवित व्यर्थ’ असें माधवरावाना धाटू लागलें ते स्वतः हीं म्हणतात, “ह्या बागेतल्या झाडांप्रमाणें निश्चळ व स्थिर असा मी जन्माला आलों असतों,—कैदतान्यात असतानाहि ह्या केलीप्रमाणें मी हात हलविले असते, ह्या फुलांप्रमाणें जानदानें हललें असतों !— मनुष्याचा जीव माझ्या शरिरात जातला असता. ह्याना काटणाऱ्या, कापणाऱ्या, तोटणाऱ्या माळ्याकडे पाहून हीं फुलझाडे जरी डोलतात, वागडतात, हसतात, तसें मीहि नानाना, आईसाहेबाना छूट केले असतें !”

जखेर आपलें जीवित व आपला ससार—सारेच घाणीतकें आहे, अशा भ्रमानें पठाटल्यामुळे माधवरावाचें मन आत्महत्येस प्रवृत्त होतें. त्यांना घनाचाच वीट किती आळा होता, हे खाडिलकरानीं पुढील शब्दांनी

दाखिलें आहे. “हें घाणेरडें पुणें शहर सोडून-मला लाव कोठें तरी गेलें पाहिजे.—ही पापी जागा जाळून राखरागोळी केली तर!—छे-मोहन हा वाडा स्वच्छ व्हावयाला ?—जाळल्यावर राहणारी ती राख, ते कोळसे, त्याच्या काळ्यामुट्ट पापाचा तो अस्सल गाळ अजीबात नाहीसा कसा करता येईल ?—गंगेसारख्या महानदीत ती राख टाकली, तर तो पवित्र ओघ पापमय होऊन जाईल, जमिनीत त्या राखेला गाडून टाकलें तर वसुधरेच्या पोटात असलेले सर्व हिरे काळेमुळकुळीत कोळसे वनतील, आकाशात ही राख फुकली तर तेजोमय तारे वाळेढिंकर पडतील !”

उत्कट पेंचप्रसंग

रसोत्कट प्रसंग निर्मिण्यात सादिलकराची प्रतिभा यशस्वी आहे. आनंदीनाई म्हणजे मूर्तिमत् राक्षसी महत्वाकांक्षा ! तीच ‘भाऊनदनी’ची रत्न नायिका. आपल्या पित्या अर्भकालाहि दगाड्यावर ठेचून मारण्यास धजावणाऱ्या लेडी मॅन्वेथची नहीणच ! ती गुळाजीपासून राघोनापर्यंत सर्वांना प्रेमानें, लोभानें, धाकानें नारायणरायाच्या खुनास प्रवृत्त करते. कधी सरळ तर कधी छद्मी बोलून, कधी पडतें घेऊन तर कधी कुरेंनाजी गाजवून, राघोनाला कधी शृंगाराची मुरळ घाडून तर कधी आपल्या फपाळींचें धुकु पुसूनदि, ती आपल्या मनाप्रमाणें नारायणरायाचा खून पडवून आणते प्रत्यक्ष खुनाचे वेळी राघोनाच्या कमरेला एकीकडे नारायणराय विळसा घालतो व प्राणाची मीक मागतो, तर दुसरीकडे आनंदीनाईहि मिठी मारून त्याला ठार करण्याचा हट्ट धरते—हा प्रसंग भिती नाशपूर्ण ! तसाच ‘विद्याहरणा’तील गुरूाचार्याच्या कमरेला एका वानूस देवयानी व दुसऱ्या अमास सजपुत्र लगटून वचाच्या प्राणाविषयी परस्पर-विरोध मागणी करतात हा वेगळा पेंच प्रसंग ! असे सगळे (Conflicts) उभे करण्यात सादिलकराचें यश आहे, असा जचूक अभिप्राय लो टिळवानीहि एवढा दिला होता.

आनंदीनाईचा कपटी व क्रूर स्वभाव शब्दाशब्दातून प्रगट होतो. ‘आम्ही वैदेत आदों तेंच चांगलें’ असे आरमी उपरोधिन्पणें बोलून ती गुळाजीला खुनास चिंतावते. पुढें नाना पटणीस आले. तर लगेच

कागावसोरपणानें म्हणते, —“ जाणाराचें काय ! तो सुखानेंच स्वर्गांत जातो, त्याला नेण्याला स्वर्गांतून विमानें आलीं जसतील, आम्ही इतभागी येथें राहिलों. लोक आम्हाला काय म्हणतील, ही मीति इकडे मरणाहून अधिक घाटते. ”

मनाच्या आदोलनांचीं चित्रें

पण खुद्द राघोबादादाची स्थिति काय झाली होती ? खून चढलेल्या त्याच्या मनात नाना तऱ्हेचीं भुतें नाचत असतात. आरशात त्याला तर्चि भुतें दिसतात. तो आनदीमाईला म्हणतो,

“ पहा, अजून त्या आरशात पहा—इगळासारखे लाल झालेले बागचे डोळे मजकडे रागानें पहात आहेत—पहा, अजून पहा—आनदी, रणागणावर एकट्या मजवर चावून आलेल्या हजारों पटाणाच्या तलवारी म्मानातून बाहेर झळकलेल्या पाहिल्यावर भीतीचा लवलेसहि माझ्या मनात कधीं शिंयलेला नाही. पण लहानपणीं बाबांना रागावलेले पाहिल्यावर जसा मी मित्र्या मुलीप्रमाणें कापत असें, तसा आताहि—ते आरशातले त्याचे—ते पहा—ते गुजेसारखे लाल डोळे पाहून मी गर्मगळित झालों आहे. ”

खून झाल्यावर तर राघोबाची मनोवृत्ति बेमानच झाली. तिचें चित्रण खाडिलकरानीं ठसठशीतपणें केलें आहे. राघोबा म्हणतो, “ काय वरच्या सर्व देवता नारायणस्वरूपी होऊन ‘काका, काका’ म्हणून मला हाना मारीत आहेत !—ह्या पृथ्वीच्या पोटातूनहि तोंच शब्द कसा येतो !—अहो, कोणी तरी मी राघो भरारी पेशवा झालों म्हणून माझ्या नावाची झाडी फिरवा, माझ्या नावानें कर्णें घुका, माझ्या नावानें तासे उडवा, डके, नौनदा, सर्व रणवायें लूप जोरानें पिटा, तुमच्या ह्या नव्या पेशव्याच्या नावाचा जयनयकार ह्या वाड्याभर, सर्व पुणे शहरभर, सर्व महाराष्ट्रभर एवढ्या मोठ्याने करा कीं, माझ्या ह्या पितुर बाप्ताच्या किंकाळ्या वसून ‘काका, काका’ हे शब्द मला ऐकविण्याची त्यांना शक्तीच राहू देऊ नका. ”

‘काका ! मला वाचवा ! !’ ही नारायणपवाची—त्या निष्पाप कुमाराची—किंकाळी जेणाचेंहि काळीज करवतीप्रमाणें कापतच जाते.

खाडिलकर व केळकर-दोघेहि 'केसरी'चे संपादक-राजकीय कार्यकर्ते—
लो. टिळकाचे दोन हातच ! पण या दोघानीहि आपली लेखणी
ललित क्षेत्रात चालविली व कीर्ति कमावली. खाडिलकराची लेखणी

मुख्यतः नाट्य लेखनात रमली व मोठी
प्रतिष्ठा पावली, केळकराचें कलम
साहित्याच्या सर्व शाखांना स्पर्श करून
गेले व विविध पळें देऊन गेले.
'नाटककार' या एकाच नात्याने
खाडिलकरानीं गरडाप्रमाणें सर्वांत उच्च
असें उद्गाण केले, तर प्रत्येक विषयात
थोडथोडे गुण मिळवून एकूण वैरजेत
अधिक गुण वसावणाऱ्या वशाळ
विद्यार्थ्याप्रमाणें, केळकरानीं ललित
यात्रायाच्या सर्व भागात यश संपादिलें.

केळकर मुख्यतः 'टीकाकार,' पण ते कवि होते, कादंबरीकार होते व
नाटककार पण होते.

केळकराची नाट्य मृष्टि अष्टकोनी आहे त्याच्या आठ नाटकांपैकी
'नवरदेवाची जोडगोळी' हें एका इषची नाटकाचें व 'सरोजिनी' हें
एका बंगाली नाटकाचें भाषांतर होय. चंद्रशेखर, अमात्यमाधव व तोतयाचें
बड हीं ऐतिहासिक असून कृष्णार्जुनयुद्ध, वीर विडंबन व सत भानुदास हीं
पौराणिक गद्यता येतील. यातील शेवटचीं दोन नाटकेच त्यानीं संगीत
रचलीं. पुढें 'कृष्णार्जुनयुद्ध' याहि संगीताचा पोद्दार चढविण्यात आला.

कृष्णार्जुनयुद्ध व तोतयाचें बड हीं दोन नाटके म्णजे केळकराच्या नाट्य-
गुणाचे स्मारक-समय होत. पैरीं पहिलें नारायणाच्या कळलाच्या भूमिकेमुळें
जितकें दुसरें शालें आहे, तितकेंच दुसरें नाना षडणिसाच्या दुय्याप्र
चातुर्यामुळें पुढील दलून सोडणारें शालें आहे. दोन्ही नाटकाची रचना
अत्यंत बाधेस्त व प्रमाणबद्ध आहे आणि दोन्ही नाटकां रंगभूमी जगद
पुन्दीत असतात. खून बुद्धीचा रम्य निलास या दोन्ही नाटकात
पाहताना रसिकाची सुसुद्ध अभिरुचि सृजत होते.

नाट्याला अदस्य तो भावनाचा उत्कटपणा केळकराच्या हृदयातच
नसल्यामुळें त्याचीं नाटके पाहताना प्रेक्षक कधीं गो खो हसत नाहीं
किंवा घळगळनळ अथु दाढीत नाहीं—त्याच्या सम्य व सजमित विनोदानें
तो गातातल्या गालात हसून व परिमित कट्टरपणानें तो आपल्या
टोळ्याच्या फडा पुसग्यासाठीं पिशातील हातदमाल बाहेर बाडील इतकेंच !
त्यातले त्यात, ' तोतयाचे बडा 'तील नानाच्या स्वभावाशीं केळकर
घरेबले एकच असल्यामुळें त्या नाटकात भावनेचे चिमणे शरीरि कोठें कोठें
झळजळतात ! एखाद्या पटाईत डॅरिस्टरानें प्रतिपक्षाचे मुद्दे आपल्या तीक्ष्ण
बुद्धीनें गोडनें आपलीं चातू सिद्ध करून दाखवावी, त्याप्रमाणें केळकराचे
नाना षडणिस हे तोतयाची सारी लबाडी उघड करून आपलें मत स्थापित
करतात. भूमितीतील दोन समान त्रिकोणांप्रमाणें नाना व तोतया यांच्या
पक्षाची रचना केळकरांनीं मुख्यवस्थित केलेली आहे. भाऊसाहेनाचा
हुजव्या हेनती व तोतयाची पत्नी अमला हीं नानाचीं हुकमी शस्त्रें, तर
पार्वतीबाईचा भोळामावडा स्वभाव, रामचंद्र नाईकाची स्वामिनिडा व
इम्रज-हैदर वगैरे शत्रूंचा पाठिंबा या तोतयाच्या यशाच्या पायऱ्या. या
दोन्ही बाजू केळकरांनीं मोठ्या कुशलतेनें माडल्या आहेत. विशेष हें कीं,
या नाटकाचे चार अंक केळकरांनीं अवघ्या दहा दिवसात लिहिले.

अलौकिक स्वभाव चित्रे

' तोतयाच्या बडातील ' नाना फडातील, ' अमात्य माधवातील '
माधवाचार्य व ' चंद्रगुप्तातील ' चाणक्य या केळकरांनीं रंगविलेल्या तीन

स्वभावरेखा समानधर्मी आहेत व त्या सान्या मोठ्या मार्मिकतेने व कुशल-
तेने रेखाटलेल्या आहेत. यांचे एक कारण म्हणजे हे तिथेहि जसे कुशाग्र
बुद्धीचे मुत्सदी होते, तसेच खुद्द केळकरहि होते. त्यामुळे त्यांना हा
'पर काया प्रवेश' लीलेने व यशस्वितेने करता आला. या सर्वांचे
सवाद केळकराच्या सूक्ष्म बुद्धिमत्तेने व प्रपञ्च तर्कशक्तीने छललख
णारे आहेत. कोटीवर प्रतिकोटी करण्यात व खलनायकांचे कारस्थान
हाणून पाडण्यात या तिघाहि मुत्सद्यांचे अलौकिक बुद्धिचातुर्य प्रगट होतें.
त्यांचे प्रत्येक वाक्य युक्तिवादार्थे पारदार झालेले आहे. पार काय ?
'बडातील' हैबतीसारखा हुबन्यासुद्धा 'शहाणा, धूर्त व कारस्थानी'
असाच दाखविला आहे. मटजी प्या, दासी प्या, पहारेकरी प्या,—
सर्वांचे बोलणे कसे रेरीय व कोटिक्रमाने फुललेले. आणि नाना व
पार्वतीमाई यांचा बुद्धिमायनासपन्न सवाद तर मराठी नाट्य-वाङ्मयात
अद्वितीयच आहे.

नानाचे शब्दचित्र

नानाच्या थोर स्वभावाला पार्श्वभूमी शोमण्यासारखे 'कोळेकुट्ट' असे
त्याचे चित्र मगभट पार्वतीमाईजवळ काढतो तोहि पुरावे देत देत म्हणतो,
"एवढे म्हणे नाना कारस्थानी ! एवढे धूर्त ! मुताने स्वर्गाळा जाणारे !
मगळ्या जगाची डाऊ नसल्या बैठकीला आणविणारे ! जसे काय त्रिकाल-
वेत्ते साधु ! अतींद्रिय शानी ! महत् ! खोलीतळ नवरावायकोच कुजमुक्कण
म्हणे याना समजत ! मुगीन मुगीच्या वानात हक्क वातमी सांगितली तर
तिचा ढका म्हणे याच्या खलवतपान्यात ऐवू येतो ! आणि नाना
सहस्राक्ष ! याना एवढे कान ! सरकारवाड्यापासून हातभर अंतरायर,
वेगळ पेशव्याच्या हिताकरतां घर बाधून हे राहिले ! आणि याना आपल्या
पाठीशी फद फिरवट होतात ते कळत नाहोंत ! नारदी वाड्यापुढ
जमतात ते दिसत नाहीं ना !"

पण खरोखर पहाता, कोसळत्या पेशवाईला हात देउन सावरणारे
नानाच होते. पानिपतच्या प्रत्यानंतर गुनारें पधरा कर्षांनी भाऊसाहेबाच

तोतया उघटला. त्याचें नाव मुखनिधान. कनोजकडील कुप्रसिद्ध कवजी कलुशाचा हा यशज. त्याचा चेहरामोहरा भाऊसाहेबासारखा आणि पार्वतीबाईंच्या अधश्चंदेला तर तोच सरा भाऊसाहेब वाटे. तोतयाच्या बाजूला बडीबडी मढळी जमू लागली. त्याचें पारिपत्य करणें हा केवडा बोजा आहे याचा विचार करताना नाना आपल्या मनाशी म्हणतात, “एव्ण होय नाही म्हणता म्हणता या यराला गोष्टी आल्या अ ! हरिश्चंद्राच्या फुटण्या राजगासारसी या पेशवाईच्या यशाची गत मला तर दिसते. दुष्ट दुर्दैवरूपी मिथ्यामित्रान त्याला जें एरुदा भोंक पाडून ठेवला आहे त्यामुळ पुण्य, मेहनत आणि पराक्रम या तिहींचें गगोदक त्यात कितीही ओतल तरी तो भरण्याच चिन्हच दिसत नाही ! पानपता-पाखून एकदा जी घडी निघडली ती अजून घसत नाही. आणि सर्वांत आश्चर्य हें की, या सर्वांला घरची भाऊनदकी कारण !”

खाडिलकरानीं नारायणरावाच्या खुनाचा भीष्म प्रसंग भाऊनदरीत रगविला. त्या अनर्पला कारण होणाऱ्या आनदीबाईंचा सनाचार घेण्यास रामशास्त्रीसारखा नि स्पृह न्यायाधीश भेटला. पण केळकरानीं निघडलेल्या कथानकात नानाना पार्वतीबाईंचा विरोध समजुतीनें, युक्तीनें मोडून वाढावयाचा होता. “पतिव्रतेच्या प्रेमाची विटवना” करताना तोतयाचेंहि मन कचरतें, मग ‘सत्यवीर’ नानाना पार्वतीबाईंशीं किती कोमलपणानें वागावें लागे ! पार्वतीबाई व आनदीबाई या दोन स्त्रियांच्या स्वभावातील भेद नाना सांगतात, “आनदीबाई जितकी तामसी, तितक्या पार्वतीबाई सात्त्विक. आनदीबाई जितकी स्वार्थसाधु, तितक्या पार्वतीबाई नि स्पृह आणि परोपकारी, एकीला स्वोऱ्याची जितकी आवड, तितकीच दुसरीला सत्याची चाड ! एक जितकी उद्दाम व गर्बित, तितकीच दुसरी मर्यादशील आणि विनयसपन्न ! एक आपल्या पतीवर करडा अमल चालविणारी राक्षसी, तर दुसरी मृत पतीला अहर्निश डोक्यापुढ ठेवून त्याच्या स्मृति-समागमात मुख मानणारी देवता ! अहाहा ! कोण तरी या दोन स्त्रियात तपावत ! पण एकीच्या अवगुणानीं राज्यशकटाला जितकी विना आणली, तितकी दुसरीचे गुण आणणार ! कोण हें दुर्दैव !”

चित्ताकर्षक प्रारंभ

१६ नाटकाचा प्रारंभच मुळीं अत्यंत चित्ताकर्षक आहे. रत्नागिरी विलंबाच्या सदावरून तोतया उडी घेत आहे. त्यामुळे तेथील किल्लेदार रामचंद्र नाईक याना तोतया हाच भाऊसाहेब वाटतो आणि म्हणून ते स्वामिभक्तीमुळे त्याच्या पायातील बेड्या काढतात व स्वतः पुण्यात पार्वतीनाईच्या समोर जाऊन उभे राहतात. ही बंडखोरी व ही धिटाई सहन करण्याइतके नाना मेरुड किंवा लेचेपेचे नाहीत. 'अर्धे शहाणे' असले तरी ते राज्यशासनात अत्यंत कठोर आहेत. पार्वतीनाईच्या डोक्या-देखत ते त्या रामचंद्र नाईकाना तडावडा बोलतात. एखाद्या कडब्या सेनापतीप्रमाणे कडक शब्दांचे आसूड नाना उडयतात. ते रामचंद्र नाईकाना म्हणतात, "नाईक, तुम्हाला शरम नाही वाटत असलीं कांगावणोर मामाबी भाषण बोलायला ! तुम्ही भाऊसाहेबाना पानपताला जाण्याच्या आधी पाहिले होत काय !..... किल्लेदार नेमतात ते हुकमाची तामिली करायला नेमतात; दयाधर्माची नसती उठाटेव करायला नेमते नाहीत. तोतया काही आजकालचा कैदेत नाही. आज बारा वर्षे कैदेत आहे. या अवधीत या कृत्याच्या पापपुण्याचा भार ज्यांनी आपल्या माथ्यावर वाहिला ते तो यापुढे वाहायला समर्थ आहेत, समजला ! शेपाचा भार हलका करायला सरड्यान धावण्याच कारण नाही. लांडे कारभार करून त्यांना मोठे प्रतिष्ठित नाव दिल्यान गुन्हेगारी कमी होत नसते उलट ती वाढते मात्र. समजल नाईक !"

भावनेच्या छटा

नुसते करडे शब्द बोलूनच नाना थायत नाहीत तर, पार्वतीनाईच्या समक्ष, त्याच्या विश्वासास पात्र झालेल्या व पेशवाईचा एकनिष्ठ आधार असलेल्या रामचंद्र नाईकास ते तेथल्या तेथेच नेड्या घालून कैदेत टाकतात. पण हा सारा कठोरपणा पार्वतीनाईशी बोलताना मावळतो. भाऊसाहेबा-विषयीची कृतज्ञता आणि पार्वतीनाईविषयीची आदरबुद्धि-यामुळे नाना पारच जपून व नमून वागतात. 'मघात पडलेली माशी हलक्या हाताने

वर काढावी, तरी ही नाजूक कामगिरी आहे.' नानाच्या राजकारणावर असतुष्ट झालेल्या पार्वतीबाई त्यांना सयमाने पण मार्भिकतेने टोचून बोलतात तरीहि नाना आपल्या शातपणा न सोडता त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतात. या स्वभावरेषेच्या ठटा पुढील संवादात दिसून येतात.

पार्वती०-नाना! तुमच्या कुटुंबासारखा स्वभाव मिळायचा नाही ! तुम्हाला मोठे दुःख झाले, नाना ! त्या इथे असताना त्याची मला मोठी करमणूक होती. तुमचे घोरण सभाळून त्यातल्या त्यात माझ्याशी त्या मोकळ्या मोकळ्या मनाने वागत.

नाना-(स्वगत) या बोलण्यात किती नाजूक खोच आहे हे ज्याचे त्यालाच कळणार. (उघड) ती मोकळ्या मनाची तर खरीच पण तिन सभाळण्यासारखे असं माझे घोरण म्हणून मात्र काहीच नव्हतं ! मीहि माईसाहेबांशी होईल तितक्या मोकळ्या मनानेच वागत असतो. मग माईसाहेबांना फसदी पाटो ! ”

संवादाची तार चढता चढता पार्वतीबाई असेंहि म्हणाल्या, “ मरण हातच असत तर मी तरी अशी ही विटपना करून घ्यायला कसाला जगलं असतं ? ... ते जिवंत होऊन आले, तरी त्याची पाट काय लागणार, हे दिसतच आहे उघड. ” पार्वतीबाईंचे हे दोन वाक्य नानाच्या अगदी जहरी लागला. त्याच्या हृदयातील सगळ्या भावना गळगळून उठल्या व उखळल्या. डोक्यांना पाणी आणून, भायनापूर्ण भोपेने, नाना पार्वतीबाईंना विचारतात,

“--हा नाना इतका नीचे अधम झाला काय ? मी लहान असताना पोटाच्या मुलाप्रमाणे माझ्यावर प्रेम कुशी केव्हा ? भाऊसाहेबांनीच ना ? मला माधवरावांवर आस्थेने शिक्षण कोणी दिले ? हा नाना पुढे माठा होईल ’ म्हणून मला शापासकी देऊन समतेने पाठीवरून हात कोणी फिरवला ? पानपतच्या स्वारीवर निघताना मुद्दाम होठे विधासरावांवर मला कोणी मागून घेतलं ? घाटेत नमंदा तीरावर मी आजारी पडून अत्यवस्थ झालो असता, “ बाकी, तुम्ही घाबरू नका. ” असं माझ्या

मातोश्रीला आधासन देताना स्वतःच्या प्रेमानुळ धावून जाऊन डोक्याला पाणी पोणी आणल ? ”

असे अनेक पूर्वीचे अनुभव सांगून, शेवटी, “ मी कृतघ्न, उलट्या काळनाचा माग आहे अस आपण कस मानता ? ” असा सरळ प्रश्न जेव्हा नानांनी टाकला, तेव्हा पार्वतीमाई म्हणतात, “ नाना, तुमचे शब्द मला पटतात.” नानाच्या चातुर्याचा व चरित्राचा हा दिग्दर्शक होय. तसेंच, नानायाख्या थोर पुरुषाच्या मनातील अतः सवर्ण दासविणे हा केळकराच्या नाट्य-चातुर्याचाहि स्मारक-स्तंभ होय.

क्रोमल स्वभाव रेखा

पार्वतीमाईचा स्वभाव अतिशय सरळ, भोळा व उदार असा दासवि-लेला आहे. वैधव्याच्या सशयामुळे त्याचे मन अधिकच हळुवार झालेले. त्याची नानाकडे मागणी तरी किती सरळ ! त्या म्हणतात, “ मी तेव्हाच सांगितल की, तोतया पुण्याला आणा. चारचौदासमस्त परीक्षा होऊ द्या, त्याचा फटका करा; मग आहेच पसलेली मी वैधव्याच्या दारात. सारखे खोट ठरले, तर मग मी नाही म्हणून तरी काय होणार ! मग तेव्हा तस का नाही झाले ? सशयाच मूळच राहून निघाले असत, म्हणजे मग घडाला पडला असता हा इतका भोवळा ! ”

तोतयाची मायसो जमला हिच्याशीमुद्रा पार्वतीमाईचे वर्तन अत्यंत प्रेमळपणाचे—सख्या वाहिणीसारखे. “ आपल्या प्रेमानुळे मी माझ दुःख जवळ जवळ विसरून गेलें.” असे ती पार्वतीमाईना म्हणते शेवटी हीच अमल्य तोतयाला आपला पति म्हणून ओळखते. तसेंच तोतया उत्तर हिंदुस्थानचा असल्यामुळे त्याचे ज्ञान भिकमाळीसाठी टोचलेले नाहीत हिंदी गुपित नानाचा नोकर हैमती उषडकीस आणतो आणि तोतयाचे सारे वारस्थान घुळीस मिळवण्यात “ भले बुद्धीचे सागर नाना ” यशस्वी होतात.

समिश्र स्वभाव-चित्र

मिळयनगरचे संस्थापक माधवाचार्य किंवा विद्यारण्य याचे स्वभावचित्र

म्हणजे परस्परविच्छेद गुणाचें समिश्रण होय त्याचें आयुष्य तल्ल्याच्याचें व वृत्ति सन्याशाची पण वतन राजकारणी मुत्सद्याइतकें कारस्थानी. एकीकडे जगद्गुरु होण्याची पानतड तर दुसरीकडे पौष्टिल्य-नीतीचा अर्कच—असें हें टुरगी स्वभाव—चित्र वेळकरांनीं कुशलतेनें रेखाटलें आहे. “शटाशीं शटासारखें” वागूनहि आपली उद्दि स्थिर व अलित ठेवण्याची तयारी माधवाचार्यांची आहे. “राजकारणातील कारस्थानाचा आनंद प्रज्ञानदाहून मोड” मानणारा हा विजयनगरचा प्रधान साध्या होमशाळेंत ऋषीप्रमाणें राहतो. आणि ‘जन्मभर विद्यासाधन व परोपकार’ करित असतो राजा हरदेवराय हा दुमळा असल्यामुळें त्याची राणी, तिचा भाऊ कृष्णदेवराय व एक कारस्थानी रत्न रत्नदाम हे तिघेजण अम वाविरुद्ध कारस्थान रचतात, किंन्हुना म्ळेच्छ शत्रूना स्वारी करण्यास पाचारण करतात हा कट अनात्य उघडकीस आणतात आणि आपल्यावरील मारेकऱ्यालाच नित्र बनवून सोडतात. त्याचा हस्तक हनुमान हा निरनिराळीं वेपारें वृत्त त्याचे बेत सिद्धीस नेतो. अमात्याचें आपल्या मानलेल्या मुर्लावर किती बात्सल्य होतें, यानें प्रतिनिव पुढील उद्घारात पडलेलें आहे.

“तुझी प्रेमळ आई व मायाळ पिता हीं दोन्ही मीच ना ? पण एवढेच काय ? तुझा विनोदी भाऊ आणि थटेलोर बदीणहि मीच अस समज बाले, या जगात एका विजयनगरीखेरीजकरून प्रेमाच स्थान जशी तू मला आहेस, तशाच सर्व जगात, निदान आज तरी, तुझ्या प्रेमाच स्थानहि मीच आहे की नाही ?”

अपूर्व नाटक

वेळकराचें जत्यत हसरें व बघास्वी नाटक म्हणजे ‘वृणार्जुन-युद्ध’ त्यात त्याचा सारा खेळवरपणा खेळत आहे, मिश्रिलपणा मिश्रलेला आहे, त्याची सारी रसिकता आणि कुशाग्र बुद्धीमत्ता सवादासवादानून ओकलत आहे एसापेशा एक अधिक उत्कठतेचे प्रसंग गुपण्यात त्यांनीं मोठें कौशल्य दाखविलें आहे दक्षिण हिंदुस्थानातील देवाऱ्याच्या गोपुराप्रमाणें या नाटकाच्या कथानकाचें बांधकाम डोलदार झालें

आहे. नारदाची भूमिका तर केवळ अप्रतिम आहे. इतर वैक नाटकातून नारद म्हणजे केवळ एक उचईड्या व कळठाव्या विदूषक दाखविलेला असतो. पण केळकरांनी त्याच्या फारच बर्या दर्जाला नेऊन ठेवले आहे. मुत्सद्याचे बुद्धिचातुर्य, साधूची विश्व कल्याण बुद्धी व गालवाचा सेळकर विनोद या तिन्ही गुणांचा सगळ्या नारदाच्या स्वभावात केळकरांनी घडवून आणला आहे. त्याच्या कारस्थानाची यादीच कौशिक ऋषी नाटकाचे शोधरी गालव ऋषींना सांगतात, ती अशी, “ चित्ररथान् अपराधं केल्या त्याला मूळ कारण नारद, श्रीकृष्णाकड जायला आपणाला सुचविले ते नारदान, श्रीकृष्णाकडून प्रतिज्ञा पक्की करविली नारदान, इद्र-लोकात जाऊन चित्ररथाला भूलोकावर आणून सोडला नारदान, देवी द्रौपदीकडून चित्ररथाच्या स्त्रीला अभयचन देवविले नारदान, आणि श्रीकृष्णाने अजून आपली प्रतिज्ञा पुरी केली नाही म्हणून आपल्याला चिडवानलाहि नारदच आला होता.”

कथेची रंगत कशी आहे

पौरव पाडवाचे युद्ध संपल्यानंतर पाडवाच्या भ्रमपरिहाराकरिता यन-देवतानी त्यांना व श्रीकृष्णाला आपल्या भीडायनात बोलाविले व मोठा उत्सव सुरू केला. तेथे यादव-पाडवाच्या स्त्री पुरुषांची प्रेम-संभाषणे चालू असताना नारदमुनि अवतरले आणि तत्त्वज्ञान सांगू लागले की, कोणाचेहि दुसऱ्यावर प्रेम असते ते स्वतःचे मुखासाठी. ज्ञाननी करता करता कृष्णाचे प्रेम निरपेक्ष असल्याचे इतरांनी ठरविले तेव्हा ‘ कृष्णाचे आत्मप्रेम ’ कसोटीला लावण्याच्या कामाला नारदमुनी लागले ऋषीचा अपमान मत्स्यी चित्ररथ मधवर्माने केला व त्याचा बारा प्रहरात शिरच्छेद करण्याची प्रतिज्ञा श्रीकृष्णाने केली. उलट चित्ररथाच्या पत्नीने कष्टा भावल्यामुळे, त्याचा अपराध माहीत नसताना, त्याचे रक्षण करण्याची प्रतिज्ञा द्रौपदीने केली व ती तडीस नेण्याचे वचन अर्जुनाने दिले. त्यामुळे परिणाम मात्र विचित्र झाला चित्ररथाचा प्राण घेऊ पाहणारा श्रीकृष्ण एका बाजूस व त्याचा प्राण वाचवू पाहणारा अर्जुन दुसऱ्या बाजूस—असा विनतोड प्रसंग

निर्माण होऊन मित्रामित्रांचे युद्ध सुरू झाले तेव्हा आपले कारस्थान यशस्वी झाले या आनंदाने मोठमोठ्याने इतून नारद म्हणतो, “नारायण ! नारायण ! द्रौपदी, बोल आता कृष्णविजय कसा काय आहे तो ! हा श्रीकृष्ण आणि हा अर्जुन—एका आत्म्याचीं हीं दोन शकल ! अस असता अभिमानान आणि आत्मप्रीतीन कशीं निकरावर आलीं आहेत पहा ! वस्स झाल ! माझ काम संपल !”

रहस्यपूर्ण गुंतागुंती

संस्कृतातील विशाखदत्ताचे मुद्राराक्षस आणि इंग्रजीतील स्कॉटची एक कादंबरी या दोघांच्या आधाराने केळकरानीं ‘चंद्रगुप्त’ नाटक रचले. ते कौलहटकराच्या नाटकाप्रमाणे रहस्यपूर्ण व गुंतागुंतीचे आहे त्यात मुख्य स्वभावचित्र चणक्याचेंच आहे. पण त्यादिपेक्षा उदात्त स्वभाव दाखविला आहे बळिरामाचा. चणक्य, चंदनदास व बळिराम हे तिघे गुह्यधु पण, चणक्यानं नद घराण्याचा अंत करण्याची प्रतिज्ञा केली आणि चंद्रगुप्ताला हाताशी धरले. उलट चंदनदासाची नद घराण्याविषयीची राजनिष्ठा अलौकिक होती. त्याचा मुलगा नद घराण्यातील शेवटच्या पुण्याला—हरनदाला—आपल्या घरीं स्वीकारून देवतो त्याचें रक्षण चंदनदासाची मुलगी तारिणी प्राणपणाने करते तिचें प्रेम असते चंद्रकांतावर—आणि चंद्रकांत म्हणजेच चंद्रगुप्त व चंद्रगुप्त म्हणजे नद घराण्याचाच वंशज ! अशी एकादून एक गूढे उकलत जातात. हरनदाचा शिरच्छेद करण्याची प्रतिज्ञा करणारा चंद्रगुप्तच तारिणीच्या आप्रहामुळे, नक्रळत, स्वीयेपधारी हरनदाचें प्राणरक्षण करण्याची प्रतिज्ञा करतो आणि ती शेवटास नेतो. कृष्णार्जुनयुद्धासारखाच हा बिनतोड प्रसंग आहे.

‘सरोजिनी’ या शोकांतिकेचें मूळ बंगाली आहे मेवाडचा राजा लक्ष्मणसिंह आपली कन्या सरोजिनी दिलाच देवीच्या यशात बळी घावयास निघतो तेव्हाचा त्याचा व त्याहून त्याच्या राणीचा शोक या नाटकात नव्या प्रकारें व्यक्त झाला आहे रहस्यपूर्ण कारस्थाने या नाटकाच्या कथा नशात गुंफलेली असलीं, तरी नाटकातून कोणताच रस प्रभावीपणें निर्माण होत नाही.

विसंगतीतील विनोद

केळकराचा स्वभाव जितका तार्किक, तितकाच विनोदी, जितका व्यासंगी, तितकाच रसिक. त्याच्या विनोदप्रिय रसिकतेला साद्य होण्यासारखा विषय त्याच्या चिकित्सक बुद्धीने शोधून काढला. तो म्हणजे उत्तराच्या युद्धाचा, 'बायकात बहु बडबडला' अशी ख्याति या विराट राजाच्या पुत्राची. तोच वीर या नाटकाचा नायक. संगीत व सप्रान-केवढी विस गति ! तिचें चित्र केळकरांनीं गुरेरा रेखाटलें आहे. उत्तराला सदासर्वदा ध्यान संगीताचें व नर्तनाचें. आपल्या भिन्या स्वभावावर तो घोरश्रीच्या मापेचें पाषरूप घालवो, विराट-नगरीतील गुप्त पाडवाचा शोध लावण्यासाठीं कौरवांनीं व त्रिगर्त राजानें गौळवाडा खुटला अशी युद्ध वार्ता ऐकल्यावर शब्दशूर उत्तर म्हणतो,

“जग आई, अशी घाबरतेस काय म्हणून ? कीचकमामा गेले म्हणून काय झाल ? त्रिगर्ताचा हा काळ, हा सवाई कीचक जिवंत असताना भीति कशाची ? बाबासाहेब, हाच पहा मी आताच्या आता त्रिगर्तावर स्वारी करून आपल्या पायाशीं बाधून आणतो.” युद्ध जवळ जवळ आल्याची एकएक वार्ता कानीं पडताच उत्तर धडधडत्या अंतःकरणानें पण जोरदार शब्दांनीं आपल्या नोकरांना एकच उत्तर पुन पुन देतो. तें म्हणजे “ना, उत्तर जीवत आहे एवढा निरोप शत्रूला ढळीव, तेवढा वस आहे.”

संगितात रगलेल्या उत्तराला रण-याद्यातून संगीत वाद्याचे ध्वनि ऐवू आले, तर स्वयंपाकघरात बल्लवाचार्य होऊन राहिलेल्या अज्ञातवासातील मीमाला प्रत्येक वस्तूत युद्धच दिसू लागलें. तो म्हणतो,

“स्वैपाक करिताना प्रत्येक गोष्टींत मला युद्धचमत्कार दिसू लागले आहेत. भाजी चिरून झाली म्हणजे रक्तपातांशिवाय मी कौरवाचे कटनाळ फसे चिरले अशा भ्रमान मी मावावून जातो. आमदी रटरट शिजताना हाळीचे दाणे वर उसळू लागले म्हणजे मी मारलेल्या कौरवाचीं शिर-विरहित कवर्षेच रणनृत्य करू लागलीं आहेत कीं काय अस मला वाटत ”

एकाच प्रसंगी दोघांच्या दोन भिन्न वृत्ति केळकरांनीं मार्मिकतेनें रंगविल्या आहेत.

विनोदाचें वातावरण

‘ तोतपाचें बंड ’ या नाटकात करणरसावरोरच हात्यरसहि समांतर दिशेनें वहात आहे. बगंभटाचें सोंग घेतलेला हैबतराव तोतयाला म्हणतो, “ बुंदीचे लाहू हेच आमचे तोफाचे गोळे. दर्माच्या काझ्या याच आमच्या तरवारी, भाले नू बरच्या ! चौथड्याचा नगारा हेंच आम्हीं आजवर ऐकलेलें रणवाद्य ! आम्हालाहि चांगला नेम भारतां येतो; पण आतरपाटाच्या आढ लपलेल्या बंधूवरांच्या डोऱ्यावर अक्षता नेमल्या टाकण्यापुरता ! ”

विनोदाचा दुसरा प्रकार बगंभट व विठार्ई याच्या संवादांत व संबंधात दिसून येतो. शब्दावर कोट्या फज्ज बगंभट विठार्ईस म्हणतो, “ तुला थयमान करता येतं हें नी रोज पाहतों, पण थयमान म्हणतां येतो का ? तुला पुरगाला मुकविता येतं, पण पुरपमुक्त येत नाही ! तूं स्वतः चंडी आहेस, पण तुला शतचंडी रुठें करता येते ? ”

भटजींचे सारेच संवाद खुसखुशीत आहेत. त्याचा विशेष गुण म्हणजे त्याच्या भाषेचें अस्मल कोंकणी बळण, मराठी बाह्मयात अशी प्रादेशिक मापा-वैशिष्ट्यें क्वचितच दारगविलीं जातात. त्यामुळे केळकराच्या या बारकाव्याचें महत्त्व अधिकच. कोंकणातील भटाचा एक संवाद ऐका.

चिकटभट-अरे चिकटभट, तू मेल्या करित तरी काय होतास ! मी तुला एक शंभर हाक मारली असेल, पण आतून कोणी ओ देईल तर राम-शिवा-गोविंदा.

चिकटभट-अरे, मी आगरात होतों नारळींच्या आणि पोफळींच्या झाडाना पाटाचें पाणी लावीत. तुझ्या सान्या हाका मी ऐकिल्या; आणि ओही देत होतों दर हाकेगणिक. पण तुला ऐकू येईल तर ना ! अरे चिकटभट, तू आपल्या कानातला मळ बांद जरा मळ.

चिकटभट-एकूण तूं जो देत होनास तर ! पण तूं जो देस ते बळेना की रेडू ओरडे तें बळेना, नीं रहाट करकर चाजे तें बळेना. अरे चिकटभट, तूं जरा आपल्या पदास आंगण पाड आंगण.

तसेंच,

चिकटभट—आमच्या निऱ्या बंदरात शूचें एसादें आरमार तर ओलें नाहीं ? तसें असेल तर साऱ्हाडीतून वसून हो-होडीतून पळून जाईल.

पांडित्य-प्रदर्शनाचें विडंबन

‘चीर-विडंबन’ हें पौराणिक प्रहसन, तर ‘नवरदेवाची जोडगोळी’ हें काल्पनिक प्रहसन त्याचें कथा-रीज विलायती आहे. केवळ कृमणूक करणें हाच त्याचा हेतु. त्यात प्रणय-लीला, वेधातरे, द्रव्युद्धे इत्यादि मालमसाला भरपूर आहे. विनोदासाठीं माणकुचाई हें पात्र घातलें आहे. नसलेलें पांडित्य दासविष्यासाठीं ही चाई अत्यंतऐवजीं अत्यज, अंतःस्थ-ऐवजीं पाथस्थ असे चुकीचे ग्रीक शब्द वापरते.

‘सत भानुदास’ हें नाटक रसपूर्ण आहे. अनागुंदीच्या राजानें पंदरीच्या विठ्ठल मूर्ति द्रव्याच्या बळावर आपल्या राजधानींत नेल्या व भानुदासानें त्या आपल्या भक्तीच्या बळावर परत आणल्या, असें हें रसाळ कथानक आहे. त्यात भानुदासाच्या सुळाचा पुष्पवृक्ष होण्याचा चमत्कार आहे, भक्तीचा जिह्वाळा जाणणारे वारकरी आहेत आणि साक्षात् विठोरहि प्रगट होतात. पण केळकराच्या लेखनीतून भक्तिरसापेक्षा हास्यरसच निर्माण झाला आहे. फोटभर बडव्याचा पैशाचा हव्यास व आप्प्याची कानडी वळणाची मराठी भाषा यामुळें नाटकात विनोद निर्माण होवो. पण विठ्ठल-भक्तीनें भानुदास रगून गेले आहेत-तन्मय झाले आहेत, असा भक्तिरसाचा उत्कर्ष मात्र फारसा नाहीं. भानुदासाचा प्रथम प्रवेश पदरपुरात होतो, तेव्हा स्वार्थी बडव्यानीं उपटमुभपणानें जो कर वसविला, त्यासमंधीं पुढील हास्यकारक संवाद होतो.

“भानुदास—काय हो, हा कर तुम्हीं कुणाच्या हुकुमान वसूल करता ?

दग०—सस्थानच्या.

भानु०—सस्थान कुणी स्थापल ?

दग०—पंचानीं.

भानु०—आणि पंच कुणी नेमले ?

दग०—संस्थाननं ! “ सुंदर तें घ्यान उमें विटेवरी । कर कटावरी ठोवियला ” असा अभंगच आहे. कट म्हणजे दाराजवळची तिळ्याची मान्याची जागा ! ” या नाटकाच्या जन्मवेळींच आळंदीस नवा कर बसला होता.

शाब्दिक कोट्या व मार्मिक सुक्तिवाद हे बुद्धिचातुर्याचे सेळ वेळकर हवे तितके दाखवू शकतात, पण प्रेक्षकांची हृदये हालवील, पाझरवील, प्रसंगी फोडीलहि; असे भावनोत्कट प्रसंग निर्मिणें वेळकराच्या कक्षे-बाहेरचेंच होतें. बुद्धि-विलासाच्या दृष्टीनें त्यांचीं नाटके वाचनीय आहेत.

वासुदेवशास्त्री खरे : : : ८

शिवनेरीच्या फिडवावर, दरबारच्या दिवागलान्यात, शहाजी, जिजाबाई, स्वामी इत्यादि मंडळी जमली आहेत. रत्नजडित पाळण्यात घाल-
शियाजी पड्डले आहेत. स्त्रीपुरमंडळी “ जो जो जो जो रे । शिवराया ।

मुख पायो तव काया ॥ धर्मध्वज
कडाडला । जन गडगडला ।
मोहमहार्णवि पडला । तो दंताराया ।
असहाया । येसि महाराष्ट्रा या । ”
हा पाळणा आनंदानें, अभिमानानें,
आशेनें गात आहेत आणि ‘महा-
राष्ट्राच्या या छत्रपतीला भींच प्रथम
मुजरा करतो’ असें म्हणून जाधव-
राव पाळण्यांतील घाल-मूर्तीला वंदन
करतो—

हैं रगभूमीवरील दृश्य पहाताच,
तें खरेंच आहे असें मानून, कोल्हा-

पूरचे छत्रपति शाहूमहाराज, आपल्या पहिल्या रांगेतील खुर्चीवहून उठून उभे
राहिले आणि उच्चमळत्या स्वामिभक्तीने त्यानीं पाळण्यातील शिखछत्रपतीला
मुजरा केला । इतका विलक्षण परिणाम घडविणारें नाटक म्हणजे
‘ शिव-संभव. ’ अर्थात् नाट्याचा विषय, रसिकांची भावना व नटाचें
अभिनय-कौशल्य हेहि या यक्षाचे मागीदार आहेतच, पण त्या यक्षाचे मुख्य
घटक म्हणजे नाटकाचे निर्माते—वासुदेवशास्त्री खरे.

इतिहासाचें संशोधन

नाटक म्हणजे काव्याचें एक रम्य जंग, आणि इतिहास हा तर प्रपंचाचा रस प्रसार. पण या दोघांची सागड खरेशास्त्री यांनी सुंदरपणे घातली. पटवर्धनी बारावें संशोधन म्हणून लातील कागदपत्र त्यांनी ' ऐतिहासिक लेखसंग्रह ' या आपल्या मासिकातून प्रसिद्ध केले. त्यापार्शी त्यांना मोठी शीर्वाह गोळावी लागली. तरी ऐतिहासिक लेखसंग्रहाने गरा राह त्यांनी छापून प्रसिद्ध केलेच. पानिपतच्या युद्धापासून राजौराबाबतच्या अमेरीपर्वतचा इतिहास टीपा-प्रस्तापासहित त्यांनी उजेडात आणला. पाश्चात्य ' अधिका-योग ' हें नांव पट्टणिसापरचें पुस्तकहि त्यांनी प्रसिद्ध केले. इचलकराजी संस्थानचा इतिहास, हरिवंशाची भरार, मालोजी व शहाजी इत्यादि संशोधनपूर्ण व चिकित्सापूर्ण ग्रंथहि त्यांनी रचिले.

नाट्यांतील ध्येयवाद

ढोंगरात दोंगदे पोखरण्याचें हें विकट काम बरणारे खरेशास्त्रीच तेथें नाट्यनलेची छतारहि बाजवीत होते हें विशेष ऐतिहासिक किंवा ऐतिहासिकाचारशी कल्पित अशी आठ नाटके लिहून त्यांनी रचित लेखन केले. इतिहासातील अद्भुत घटनांच्या पायावर खरेशास्त्रींनी आपलें नाट्य मंदिर उभारलें आहे. ' शिवसभ्य ' हें तर प्रत्यक्ष इतिहासावरील नाटक होय. पण यावीच्या कल्पित नाटकातहि ऐतिहासिक वातावरणच त्यांनी निर्माण केले आहे. ते जसे इतिहास-संशोधक, तसेच बघीहि होते. आणि या दोन्ही गुणाचें प्रतिबिंब त्यांच्या नाट्यसुष्म पडलेलें आढळतें ' यशवतराय ' नाट्याचें त्याचें महाकाव्य प्रसिद्ध आहे आणि ' जन्मभूमि ' या कथितेतील ' पोटासाठी मटकत जरी ' इत्यादि पाचि तर शाळकरी मुलाळा आनंदानें व वेळार तरणाला दु खानें सदैव आठवतात ' आग्ने, पोपळी, साग, नारळि तदी ' इत्यादि त्यांनी केलेलें कोंकणचें वर्णनहि मराठी वाचकाना सुपरिचित आहे. सुट्ट संविधानक, प्रौढ माषा व उल्लट रस या गुणांनी त्याची नाटके रंगभूमीवर लोकप्रिय झाली. ढुंगारखाला पारसा अबसर घाळीयुवानां दिलेला नसला, तरी वीर, अद्भुत व बरा हे रस

त्यांनी चांगलेच खेळविले आहेत. पतिपात्रे, राष्ट्रनिष्ठा, धर्मभक्ती, बुद्धि-
चानुर्य इत्यादी गुणाचे पुतळे त्यांनी आपल्या नाट्य-सृष्टीत उभारले
आहेत. तेजस्वी स्त्रियांचे उज्ज्वल आदर्श त्यांनी, साडिलमराहताच्या
कौशल्याने नसते तरी, तितक्याच प्रमाणात निर्मिले आहेत. रजन व
उद्बोधन ही दोन्ही कार्ये करण्यास समर्थ अशीच त्यांची नाटके रंगेल व
रंगेल आहेत. त्यांच्या नाटकांचे एक गमतीचे लक्षण असे की, सर्व
नाटकांची नावे पाच-अक्षरीं आयून दोन श्रवणांची आहेत व तिसऱ्या
अक्षरावर अनुस्वार असतो. 'गुणोत्कर्ष' हे पहिले नाटक तेवढे अपवाद
आहे.

विद्येसाठी कष्ट

दृष्ट्याकाठावर नाट्याचे पीक वाडणारे वामुदेव वामन खरे याचा जन्म
समुद्राठऱ्या गुहागर गावी ता. ५ ऑगस्ट १८५८ रोजी झाला. 'समुद्र'
या काव्यात त्यांनी कौशल्याचे खाशेले दर्शन घेऊन आपल्या जन्मभूमीचे स्तन
पेडले. त्याचे घडील शास्त्री होते. प्राथमिक शिक्षण शास्त्रावर वामुदेवशास्त्री
बयाचे अठरावे वर्षी सातान्यास आले. तेथील एका साताहिनात ते
अप्रलेख लिहून देत. त्याचा मोरदला काय ? तर एका भाकरी व वादीमर
आनील ! गिरणी त्याच्या पाचवीसच पुजलेली ! बयाच्या आठव्या
वर्षीच शाळेत बसल्याप्रमाणे त्यांनी मोरोपती यादाची एक आर्या रचून
आपल्या मित्रांना चकित केले होते. सस्कृत पंडित होण्याची त्याची
महत्त्वाकांक्षा. त्यासाठी ते बरोबर एक सहा आणे व थोडे वेडे घेऊन
गुहागराहून पायी निघाले शहर मैलाची मजल मास्व ते मलकापुरास
गेले. तेथे आपली कथित शक्ति दाखवून उपाशी पोटा मरले व
कोल्हापूरला वृच केले. कोल्हापुरास सस्कृतचे अध्ययन करीत असता
श्रीमंत कागलकराच्या दरबारात वामुदेवाने आपल्या कविता म्हणून
दाखविल्या. त्या ऐकून सत्पुत्र झालेल्या श्रीमतांनी त्याला शालजोडी-दक्षिणा
करी देऊन बहुमान केला. हे सारे कर्तृत्व झाले १५।१५ ये वर्षीच.
सातान्यास त्यांनी सस्कृतचे विशेष अध्ययन केले. त्या भाडवलावर त्यांनी -
पुणे येथे सस्कृत शिक्षकाची नोकरी मिळविली.

शास्त्रीबुवांच्या ग्रहमालेत

शिक्षक झाले तरी त्यांची विद्यार्थि-वृत्ति सुटली नाही. व्याकरणशास्त्राचा सगोल अभ्यास त्यांनी चालविला. त्याच वेळी 'मालाकार' विष्णुशास्त्री चिपळूणकर याच्या धर्तृत्वाचे किरण महाराष्ट्रात प्रसारीत करीत होते, सचेतन करीत होते. त्याच्या लेखनांदून परेशास्त्री यांना इतिहास-संशोधनाची स्फूर्ति मिळाली. 'मालाकारांच्या' न्यू इंडियन स्कूलमध्ये प्रारंभीच ते शिक्षक म्हणून गेले. तेथे एक वर्ष काम घेव्हावर ते लो. टिळकाच्या शिफारशीने मिरजेस शिक्षक म्हणून गेले—आणि आभरण तेथेच अध्यापन, संशोधन व लेखन करीत राहिले, फक्त पंचेचाळीस रुपये पगारावर तीस वर्षे त्यांनी शिक्षकाचे काम घेतले. काव्य, नाटक व ऐतिहासिक ग्रंथ अशी त्रि-विध साहित्य-सेवा करून यांनी मोठा छौकिक मिळविला आणि सा. ११ जून १९२४ रोजी इहलोकीचा निरोप घेतला. विष्णुशास्त्रयाच्या 'केसरी' पत्रावरील 'गजालिश्रेष्ठा या' या श्लोकाचे समवृत्तातले भाषांतर वासुदेवशास्त्र्याचेच. त्यांनीच मूळ संस्कृत श्लोक मुद्रितलेला 'केसरी' हे नावसुद्धा त्याच्याच मैतून निघालेले. शाळेतहि ते संस्कृत श्लोकाचे समवृत्त मराठी भाषांतर हा हा म्हणता करून देत. संगीत कलेचा व बुद्धियळाचा नाद त्यांना होता.

इंग्रजीचा अभ्यास

ज्येनिष्ठा, उद्योगप्रियता, बहुश्रुतता व रसिकता या चार गुणांचा आदर्श शास्त्रीबुवांच्या जीवनात पहावयास सापडतो. मिरजेस गेल्यावर, प्रौढ वयात, इंग्रजी शिकण्याची जसरी त्यांना जाणवली. लगेच रात्रीचा दिवस करून, वेचळ स्वतःच्या प्रयत्नाने, त्यांनी इंग्रजीचा अभ्यास केला; इतका की, पुढे ते इंग्रजीतून व्याख्यानेहि देऊ लागले. त्याची स्मरणशक्ति जबर होती. शाळेत संस्कृत नाटकाचा सज्ज अक ते म्हणून दाखवीत. मिरजेतील ग्रंथालयामधील चारही इंग्रजी ग्रंथ त्यांनी वाचले. प्रसंगी उपास काढून, पाम-पिटी करून, पाच लाख ऐतिहासिक पत्रे वाचून, महत्वाच्या कागदपत्रांच्या नकला स्वहस्ताने करून, गरिबीत राहून, शास्त्रीबुवांनी पंचवीस वर्षे जे

इतिहास-सशोधनाचें प्रचंड कार्य केलें आहे, त्यामुळें त्यांना राजवाडे-पारसनीसप्रभृतींच्या श्रेष्ठ श्रेणींत स्थान मिळालें आहे.

पहिल्या सलामीलाच मात !

‘ गुणोत्कर्ष ’ हे शास्त्रीबुवाचें पहिलें नाटक. कोल्हापूरच्या शाहू-महाराजाच्या राज्यारोहणानिमित्त कॉलेज विद्यार्थ्यांना एक नाटक करावयाचें होतें. त्यासाठीं बक्षीस जाहीर करण्यात आलें होतें. या बक्षिसाच्या स्पर्धेसाठीं १८८५ सालीं त्यांनीं तें रचिलें. त्या स्पर्धेत देवगच्या ‘दुर्गे’वर मात करून या नाटकानें पहिलें बक्षिस मिळविलें. विद्यार्थ्यांसाठीं रचलेल्या या नाटकात स्त्रीपात्र एकच आहे. स्वामिभक्त जियाजीपताचें सार्धेभोळें पण इमानी स्वभावचित्र आपल्या या पहिल्या नाटकातहि शास्त्रीबुवांनीं चांगलें रगविलें आहे. त्याचरोबर त्याचा मुलगा कृष्णराव याचाहि शूर व दिलदार स्वभाव स्पष्टपणें रेखाटला आहे. चांगले आणि वाईट अशा दोन्ही प्रवृत्तींचे प्रवाह सभाजीच्या पात्रात त्यांनीं कुशलपणें रेखाटिले आहेत. तरीहि सनात ठसठशीत स्वभाव रेखाटून जियाजीमहाराजाची, वास्तविक नाटकाच्या कथानकात त्याचें स्थान गौण आहे. पण तरीहि महाराजाचें शत्रु चित्र शास्त्रीबुवांनीं उत्तम रेखाटलें आहे. ‘ धर्म्या ’ या नायानें मोतहाराची नोकरी करणारे महाराज लढाईचा प्रसंग येताच कृतावकाळ बनतात आणि आनंदाचा प्रसंग येताच आपल्या सेवकाचा मुक्तपत्रानें गौरव करून आपलें जौदार्य अखंड उधळीत असतात त्याच्या या दुहेरी गुणसंपदेचें वर्णन मोरोपत पेशवे पुढील शब्दांनीं करतात, “ जियाजीपत, महाराज जसे रणशूर आहेत तसेच ते दानशूरही आहेत रणामध्ये शत्रूवर प्रहाराचा वर्षाव करीत असता तो “ नको, नको ” म्हणू लागला कीं, महाराज दयावत होऊन आपला हात लागलाच थांबवितात, परंतु तीच कृपा दानामध्ये याचकावर होत नाही. तो “ नको, नको ” म्हणू लागला कीं, उलटा त्याजवर देणग्याचा वर्षाव मात्र होतो. ” शास्त्रीबुवाचें हें पहिलेंच नाटक असल्यामुळें त्यात राटकेचाज व मुटमुटीत संवाद वारसें नाहींतच, उलट नाम्याला बाधक व कादंबरीला शोभेरी लावल्चक वर्णनें, क्वचित् क्रिष्टहि, आलेली आहेत

रहस्यपूर्ण कथानकें

रहस्यपूर्ण कथानकें रचून त्यात उत्कठापूर्ण प्रसंग गुपण्यात शास्त्रीबुवाचा हातखंडा आहे. 'उग्रमंगल' या नाटकात तर रहस्याच्या गुतागुती अधिकच आहेत. शूंगार, वीर, करुण, हास्य व अद्भुत या रसाचे शिडकाव करणाऱ्या प्रसंगांनी या नाटकाचें कथानक गजबजलेलें आहे. राणी पद्मावतीला आपल्या पतीवर एका महिन्यात प्राणघट्ट येऊन कोसळणार असें भाविष्य वदलें आणि म्हणून ती त्याला त्या काळापुरतें प्रेम विलासात गुंतवून ठेवते. परंतु उत्त प्रजेनें त्या वसतोत्सवानून राजाला माहेर पडावयास लावले. तेव्हा राणी तपश्चर्या करते, राजारण शत्रूनें विद्यासवातानें कैद केल्यानंतर ती स्वतः नर्तकीचा वेष घेऊन शत्रूला कैद करते आणि शेवटीं सेनापतीच्या अधिकार हातीं घेऊन शत्रूचा नि पात करण्याचें शौर्य गाजविते. कपटास कपट व शठास शत्रू अशा मुत्तद्दीभिरीनेंहि ती यागते. विलासिनी, तपस्विनी व रणरागिणी या तिन्ही नात्यांनीं राणीनें जो स्वभाव प्रगट केला आहे, त्याचें मनोहर चित्रण 'उग्रमंगल' नाटकात केले आहे. लज्ज्या व राजकारण, विप्रहवाद व संधिवाद याची भीमासाहि सवादावून प्रसंगोपात्त सहजगत्या केली आहे. शत्रूची वेडी, कऱ्याची नाच, मानमगासाठीं ठेंगणा दरवाजा, फडेलोट्यासाठीं आणलेला राजा इत्यादि चित्त थरारविणारे प्रसंग या नाटकात दिसून भरलेले आहेत.

संग्रामातील नाट्य

शास्त्रीबुवाच्या नाट्य रत्नहाराचा मेढमणी म्हणजे 'शिवसंभव.' ज्याला ज्याला म्हणून शिवरायाचा व त्याच्या स्वराज्याचा अभिमान घाटतो, त्या प्रत्येकाच्या अगावर छपासणाला रोमाच उभे करील असेंच हे नाटक आहे. जटीतटीचे पंचप्रसंग चढत्या श्रेणीनें त्यात गोंवलेले आहेत आणि बडोविकडीच्या सगदानीं ते रंगविलेले आहेत. पहिला प्रवेशच मुळीं 'आनंदाला पारावार नाही.' असा रसपूर्ण आहे. त्यात जिजाऊचें स्वप्न आहे, देवीचा दृष्टांत आहे, स्वामीचें शीर्षक आहे—चमत्कारांनीं भरलेले प्रसंग त्यात जसे आहेत, तसेंच पतीची

मार्गप्रतिक्षा करणाऱ्या साध्वीच्या हृदयाची हुरहुराहि मूर्तिमत उभी केलेली आहे. त्यानंतर शहाजी आपल्या सासऱ्याकडे—जाधवरायाकडे—अखेरचें बोलणें करण्याकरता जातो, तोहि प्रसंग तडातडीचा आहे. ‘मोंगल-बादशहाना शरण या’ असा उपदेश जाधवराव आपल्या जावयाला करतो, तर त्याना शहाजी भावी स्वराज्याचें दिव्य दर्शन घडवितो, या विचार-संग्रामाचें मूर्तिमत चित्र शास्त्रीबुवानीं काढलें आहे यापेक्षा अधिक निकराचा संघर्ष दुसऱ्या अफाटील दुसऱ्या प्रवेशात आहे. जाधवराव निजामाच्या दरबारात जातो आणि त्याला बजावतो, ‘शहाजीला वजीर पदावरून काढून मला त्या जागीं काम करू द्या.’ त्यावेळचा तिहेरी द्वान्द्विक संग्राम नाट्याला अत्यंत पोषक आहे. शेवटीं जेव्हा जाधवराव ‘शहाजीचा भावी पुत्र उत्तपती होणार’ अशी धमकी निजामशहाला घालतां, तेव्हा फोटीनें फोटी शाहू निजाम उत्तरतो, “जर माझ्या वजिराचा मुलगा बादशहा होईल तर मी शाहेनशहा, म्हणजे बादशहाचा बादशहा होईन.” द्वान्द्विक चक्रमकीचा हा वळस पाहताना श्रोत्याच्या टाळ्याचा फडकडाट सहजच होतो.

जिजामाईची ओटी भरण्याचा प्रसंग या नाटकात मोठा रमणीय आहे. त्यावेळीं सर्व स्त्रिया आनंदानें गाणें म्हणतात. पण या आनंदाची प्रतिनिया करण्यामाठीं जाधवराव तेथें येतो आणि जिजामाईची ओटी पुन पुन उघडतो ! तो आपल्या कान्येशीं विद्वांसयात करतो ! या प्रसंगाप्रमाणेंच पुढें जाधवराव व जिजामाई यांची रणसंग्रामावरील भेटहि रोमांचकारक आहे अखेर तिचें रणचानुर्य पाहून जाधवरावाच्या आत स्वाभिमतत्तीच्या डोंगर फोसळतो आणि गहिवरून ‘ये, वीरकन्ये ! ये !’ असें म्हणून तो तिला आलिंगन देतो. अशा रसपूर्ण प्रसंगाची मालाच या नाटकात शास्त्रीबुवानीं गुफटी आहे.

शहाजीचें स्वभाव-चित्र

‘शिवसमरा’तील शहाजीचें स्वभावचित्र अत्यंत धीरोदात्त आहे. छत्र-पतीच्या जनकाला शोभेल असेंच वैराग्य त्याच्या अर्गी आहे. ते म्हणतात,

“ बापाच्या लहरीपावन जिनें लहरी स्वभाव घेतला ती चंचल लक्ष्मी ! तिच्या पाठीस कोण लागला आहे ! केवळ इद्रियार्थांची वृत्ति करणारे पण घत्सुतः रोगाचें आगमन मुचविणारे जणूं काय त्याचे भालदारच, असे ते तुच्छ विषयभोग ! त्यांचा कोणाला हव्यास आहे ! जिथें मुळीं मुलतानाच्याच अधिकाराची शाश्वती नाही तेथें बजिरीच्या अधिकाराला काय किंमत आहे ! जिथें मुळीं देवच देव्हाऱ्यात रहाण्याची भ्राति, तिथें पुजान्याची बतनदारी कशी चालेल ! ”

शहाजीचें पैराग्य व्यवहाराला विन्मुर नाही, त्याचप्रमाणें त्याची निजाम-सेवाहि स्वराज्याला बाधक नाही. तो निजामाईला आपला निश्चय सांगतो, “ आपलेंच असें निराळें स्वतंत्र मराठी राज्य निर्माण करण्याच्या उद्योगाला एव्हापासून लागणें पाहिजे. त्याकरता मराठ्यांची युद्धि व पराक्रम एकत्र करून त्याचा ओप या कार्याकडे बळबला पाहिजे. एकदर मराठमंडळात आत्मविश्वास, साहसाची प्रीति व दृढनिश्चय ही उत्पन्न केली पाहिजेत. ”

त्यागाची तयारी

स्वराज्य—संस्थापनाच्या कार्यांत सान्या मराठ्यांना एकरुत्र आणावें, यासाठी शहाजीची स्वार्थत्यागाची तयारी पार मोठी आहे. तो जाधवरावांना आश्वासन देतो, “ मी मुलतानाचा बजीर होईन आणि आपल्या तेजाला मालिन्य येईल, असें भय असेल, तर आपणच बजीर होऊन राज्य सभाळा, माझी हरकत नाही. मराठ्याचें नेतृत्व मी संपादन केलें थांबविल मत्सर वाटत असेल, तर आपणच आपल्या समाजाचे अग्रणी व्हा ! मी आपला आशाधारक होऊन सामाल तसें वागेन. जाधव-भोसल्यांनीं एकमेकावर चडाओढ करण्याची शटपट आज्ञापत्रें केली, ती पुरे शाळी ! माझ्या कुळाचा अभिमान मला आहे, माझ्या पराक्रमाचा अभिमान मला आहे, परंतु एका देशप्रेमाच्या पार्शी मी सर्व प्रकारच्या अभिमानावर पाणी सोडायला तयार झालों आहे. ”

पण खोत्र्या स्वामिभक्तीनें अथ झालेल्या जाधवरावाच्या डोळ्यांना नवें दिव्य तेज दिसू शकलें नाही. त्याची वृत्ति कशी होती याचें वर्णन शहाजीनें पुढील अलंकारिक शब्दांनीं केलें आहे.

“ तरवारीला पोळादाचें पाणी पाजण्यापूर्वीच त्यानीं स्वमायाला द्वेषाचें पाणी पाजलें आहे ! धनुष्याला बळता येण्यापूर्वीच कौटिल्यानें त्याच्या मनाला बळता आली आहे ! समरागणातल्या धुळीनें बहिरंग मलिन होण्यापूर्वीच राज्यलोभानें त्याचें अंतरंग मलिन झालें आहे ! रणवाद्याच्या कर्कश नादानीं कानठळ्या बसण्यापूर्वीच ते हितोपदेशाला बधिर झाले आहेत ! ”

स्वराज्याचें नव-चैतन्य

असे काही अपवाद शहाजीच्या वाटेत धोंड म्हणून आले असले, तरी एकदरीत सारा मदारारूप त्याच्या स्वराज्य-संपादनाचे पाठीशीं उभा होता. मदारारुपतील या नवचैतन्याचे चटके मोगल सरदाराला बसू लागले; तेव्हा तो म्हणू लागला,

“ या मुलूखात शहाजी भोसल्यानें जी धामधूम उठविली आहे तिला आगा ना पिच्छा ! हजारोंलाखां मराठ्यानीं सोपेंतून एकदम जागें झाल्याप्रमाणें रडरडून उठावें, अतोनात आवेशानें आणि घाईनें हवाईच्या तयारीला लागवें, शहाजी भोसल्याचा वेव्हा वाय हुकूम येतो इकडे उकडेनें झोळे लावून बसावें, असें झालें आहे तरी काय ! काय या छोकाना एकदम वेड लागू न म्हणावें, कीं मुतानें पडाडलें म्हणावें, कीं खादूनें भारलें म्हणावें ? शहाजीनें असें कोणचें आमिष तमाम मराठ्यांच्या टोळ्यापुढें धरलें आहे, कीं तें मिळविण्यासाठीं त्यानीं बेपामण्यानें आर्गांत उडी घ्यायला तयार व्हावें ? ”

शहाजीप्रमाणेंच जिजाऊचहि स्वभावचित्र शास्त्रीजुवानी मोठ्या तन्मयतेनें रेखाटलें आहे. अपवादांन इतिषयंत जिजाऊचें जीवन म्हणजे पतिनिष्ठा, धर्मश्रद्धा, स्वातंत्र्यमत्ति, बुद्धिचातुर्य, रणवीर्य, सेवकाविषयी वात्सल्य इत्यादि अनेक गुणाची जगु पुष्करिणी आहे आपल्याला झालेला देवीचा दृष्टांत सांगताना ती शहाजी रानाना म्हणते, “ वाटे कीं, देवीच्या अगावर हिऱ्यामोत्याचे दागिने झळकत आहेत, त्याच्याच प्रकाशाचा हा रुपलखाट नसेल ना ! अथवा तिनें द्वाभ्र बळे परिधान केलीं आहेत तीं

विजेच्या तदनीं विणलीं असायीं, आणि त्याचाच हा देदीप्यमान प्रकाश असावा ! अथवा तिच्या कोमल हास्याचें तें चादणेंच पाकलें असावें ! ”

धीरोदात्त स्वभाव-चित्रे

‘गुणोत्कर्षा’तील तरुण सभाजी भावनाशील व विकाररस्य असा दाम्बविराग आहे, तसाच शौर्य-औदार्यादि आनुवंशिक गुणांचा पुतळा रंगविला आहे. दुसऱ्यांतीमुळे त्याचें पाऊल वाममार्गावर पडलें असलें, तरी त्याचे स्तरावर त्याला अनाचाराच्या टोकापर्यंत जाऊ देत नाहीत, तो रत्ननायकाला प्रोधानें म्हणतो, “दुष्टा ! ज्या धीराचें मन एवढें उदार न्ही, ज्यानें मी नि शस्त्र झाडों असता मजवर हत्यार धरण्याचें नाकारलें; तो मूर्च्छित पडला असता त्याचा रून करणें हें मागाचें काम, तें दूध धरशील ! माझा हानून ही गोष्ट कदापि घडणार नाही ! ”

‘तारामंडळ’ या नावाचा रत्नहार सेनापतीच्या मुलानें जिंकून आणला असताना दुर्जनशिमाच्या कारवाईमुळे सेनापतीवर फिटुरीचा आरोप येतो आणि राजा त्याला देहात शासनाची शिक्षा टोठावतो. या दुष्ट चक्राचा भेद करण्यासाठीं शालिनी निरनिराळे व्यूह रचते. प्रीताई ही दाई वेडीचें शोंग घेऊन रत्ननायकाचें कारस्थान उत्पण्यास मदत करतें आणि शेवटीं राजाला शत्रु कळून येऊन शेवट गोड होतो. या नाटकातील सेनापती इतमारराच याचें स्वभावचित्र उदात्त आहे.

दुर्बोध भाषा-शैली

बहुतेक सर्वत्र नाटकातील शास्त्रीगुवाची भाषाशैली सत्कृतप्रचुर व निरभाजोगी आहे. काहीं काहीं ठिकाणीं तर ती दुर्बोधादि आहे. ती वापरताना त्यानीं पात्रापात्रविचारहि पारसा केलेला दिसत नाही. पुराय असो-खी असो, विद्वान असो-अवाणी असो, सर्वांची भाषा एकसारखी-म्हणजे शास्त्रीगुवासारखी ! “असुख, महदन्वाय, सौरस्य, महोदार, पुरुषायत्त, स्वाधीनभर्तृका, देशोच्छेद, दुर्मागांचे उच्छेदक, हतभागी पल्ल्यामी जीवित ” असे जाडे जाडे शब्द शहाजीच फाय, पण जिजाऊ, आणि जिजाऊंच काय, पण एखादी दासीमुद्रा सहज बोलून जाते.

गडकन्यानाहि अचमा वाटावा अशा कल्पना—सादर्याने नटलेले चाम्प्य 'शिवसमवा' तील जिजामाई बोलते. ती म्हणते, "विवेक-सिंधूचा पोदणारा, शेवटीं स्त्रीमोहाने मूढ होऊन, शुद्ध ममतेच्या गोप्पदात बुडाला" याच्याहि पुढे मजल मारून ती म्हणते, "अनेक अनर्थ व भयें वगलेस मारून व रीं ज्ञानप्यावरता अधाराचें जगद्व्याळ वख पाघरून ही असुर्य वें वयाची खोडसाळ म्हातारी—ही रात्र." त्याचप्रमाणे ती आपल्या मोहरचा माहिमा "धर्माचे सागर, धैर्याचे मेढ, प्रतापाचे सूर्य" अशा पल्लवारीक शब्दांनीं वर्णन करते. त्याचप्रमाणे रामाच्या वचनावरील आपली श्रद्धा व्यक्त करताना एसाचा ससृष्ट पटिताप्रमाणे जिजाऊ म्हणते, "नद्याचे ओष परत विरताळ, पर्वत चाळू लागताळ, सूर्य पश्चिमेस उगवेल....."

जिजामाईचे बडील जाधवराव हे तर पट्टीच्या शारत्याचीच भाषा बोलतात, "हें भोसले भारी भारीच घमंडखोर ! वेऱ्याच्या व्याकरणात प्रथम आणि मध्यम पुरुष नाहींच ! इथून तिथून उत्तम पुरुष ! जियें तिथें मीं वेलें ! मीं जिंजलें ! मीं मिळविलें ! अह ! आणि पूर्वीपासून पदातों आहें, हे भोसले पार पार लनाड ! लोकावर पगडा बसविण्यासाठीं आणि स्वतःचें स्तोम माजविण्यासाठीं वाय वाय कादवऱ्या रचवील याचा नेमच नाही !" शुद्ध शास्त्रीयुगाच्या मनावर ससृष्ट विद्येचा पगडा मोठा होता हें एन याचें कारण असु शकेल. तसेंच, त्या काळीं ससृष्टचा प्रसार घरीं दारीं, वायनापोरातहि आतापेक्षा पुष्कळच होता हेंहि आणखी एक कारण असु शकेल. पण नाटकाच्या सद्गजणाला ही भाषा बाधकच ठरते.

शब्द-लीलेचे चमत्कार

शास्त्रीयुगांनी आपल्या अटाणी पात्राकडूनहि केनळ मसृष्ट शब्दच बदविले जाहेत असं नव्हे, तर एसाचा नगण करीप्रमाणे शब्दलीलहि वग्न दागतीच्या आहेत. 'सुर-भरणा-अमुर-भरणा,' असा श्रेष्ठ दुन्यासुद्धा करतो. "सैन्याचा मोट—राणीच्या हातात मोट", "बहुकीचा रोडा—हातातील रोडा" "वीजेच्या बाजू बंद करणें—

बाबूदं दृष्टीला पडणें”, “सखिन्याच्या पेठ्या—गड्यातील पेठ्या,” इत्यादि श्लेषाची गर्दी जराटमोळा खीपुरुषांनीं ठठवून दिलेली आहे. एवढेंच नव्हे तर, “ककार—चकार,” “समोर—मोर,” अशा वालिश कोठ्याहि विनोदाच्या निमित्तानें काहीं पार्श्व करतात. “गाण्यातला राग सारंग, साय करणारी सारंगी, ती बाजविणारा सारंग्या आणि श्रोतेसुद्धा सारंगच ! असें हे सारंगाचें चतुरंग सैन्य पहाताच तिथल्या सारंग-नयनाची मोठी तारांबळ होईल.” इत्यादि शाब्दिक वसरती नाटकाच्या स्वाभाविक-पणाला बाधक व रसाळपणाला मारक आहेत.

‘देशकंटक’ या नाटकाचा शरंभ किती रसपूर्ण प्रसंगानें होतो ! दोन घडिणी माहेरी आलेल्या आहेत आणि आपापल्या संसारातील नुसदुःखें सागत आहेत. पण त्याचे संवाद म्हणजे रसशून्य चिपाई आहेत, एवढेंच नव्हे तर, अस्वाभाविक शब्दलीलाहि त्यात आहेत.

मंदाकिनी म्हणते, “जशी इंधराची माया, जशी सूर्याची छाया, जशी जीवाची काया, तशी मी तुमची जाया आहे—तिरपराध, निष्पाप जाया आहे.”

मालती तर आपत्तीच्या वेळीहि म्हणते, “संभावना ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुष्प होते, ती केवळ नात्यावृत्त होत नसते. समुद्रापासून जन्म पावलेले चंद्र आणि शस्त्र हे भाऊभाऊ खरे, पण चंद्र हा गौरीच्या शिखरावर आरुढ होऊन पूजेचा सत्कार पावतो. आणि शस्त्र त्या पूजेच्या वेळीं जणू काय मत्सरामुळेच—स्वतःचा ध्वनि करीत असतो !

भुजंग०—एकाला विनाकारण चंद्र म्हणून डोक्यावर घ्यावें आणि दुसऱ्याला शस्त्र ठरवून कोकलायला लावावें, हा तुम्हा बायकांचा केवळ स्वच्छदीपणा आहे !

‘देशकंटक’तील एक संवाद या शब्दलीलेचा जतिरेक दाखवितो. खलनायकावर चढफडतानाहि हा संवाद होतो ही खेदाची गोष्ट होय.

भुजंग०—ते केवळ तपस्तेजाचे भास्कर !

मंदा०—छिपाच्या पातिपत्याचे तत्कर !

भुजंग०—दयाशास्त्रीचे सागर !

मंदा०—मायामदिरेची घागर !

भुजग०—सुकृताचे मूर्तिनत राशी !

मंदा०—पेंडारपूरचे रहिवाशी ! घादलगावचे मिराशी ! अधारनगरीचे रामोशी !

प्रसंगोचित अलंकार

“अलंकारानीं तुझ्या सौंदर्याला शोभा येत नसून, तुझ्या सौंदर्यामुळे अलंकारानाच उलट शोभा येते.” असे समयोचित अलंकार राजाच्या भाषेमध्ये आनदाच्या प्रसंगी जेव्हा येतात, तेव्हा ते शोभून दिसतात. “सरकारची तरवार आणि ‘शत्रुपीडा’ हा शब्द—ही दोन्ही आता कोशातच राहू द्या.” या वाक्यातील ‘कोश’ शब्दावरील श्लेष तें बोलणाऱ्या पानाला शोभेसाच आहे. ‘उग्रमगला’तील हिरासिंग गवयाच्या हाल-चालींना मजेशीर उपमा देतो, तो म्हणतो, “मूर्खाचे कान पिळवटल्या-प्रमाणे हे गुणी लोक गाणे सुरू करताना तपुन्याच्या खुट्या पिळवटीत असतात आणि दक्षिणेसाठी पुढे घुसणाऱ्या उतावीळ आगंतुकाच्या तोंडावर चापट्या माराव्या, त्याप्रमाणे तऱ्याच्या तोंडावर थापट्या मारीत असतात.”

‘चित्र वचना’ हे शास्त्रीबुवाचें मोठ्या मौजेचें नाटक आहे. आपल्या पाणिप्रदणासाठी आलेल्या राजपुत्राची परीक्षा करण्याकरिता राजकन्या आपल्या मैत्रिणीला राजकन्येचा चेष्टा देते. प्रभावती व मदयती याचें प्रेम अलौकिक होतें, ते व्यक्त करताना मदयती म्हणते,—“आणि माझे वडील म्हणत असतात, माझ्या मदयतीला उन्हाची निरीप लागली, तर राजकन्येचें तोंड कोमेजून जातें, आणि राजकन्येला काटा लागला तर मदयतीच्या डोळ्याला पाणी येतें !” शृंगारात्मक विनोदानें हे सारे नाटक फुललेलें आहे. चपला करू याचा व आचान्याचा विनोद स्थूल अप्रला, तरी सदैव दर्जाच्या प्रेक्षकांना हसविणारा आहे.

विनोदाचे प्रकार

शास्त्रीबुवाचा विनोद काहीसा ओवटधोरडच असतो. ‘उग्रमगला’तील

घटवर्षराचा विनोद याच मासल्याचा आहे. 'शिवसभवा'तील गाजेक्स कमालसानाचा उपयोग विनोदासाठी तर होतोच, पण त्याशिवाय कथानकाची घडामोड बरण्यालाहि तो कारणीभूत होतो हे ठीक आहे. 'तारामढळातील' देशकराचा मूर्खपणा, मातडभटाचा हावरेपणा व भामिनीचा दृष्टीपणा यामुळे बराच विनोद निर्माण होतो विनोद-निर्मितीसाठी वेगाने अनेक नाटकात योजनेने आहे आणि शब्दलीला तर सर्वत्र फुटाव्याप्रमाणे उदित आहेत. 'तित्मारत्नान-चाळीत्मारत्नान' अशा शब्दिक कौश्यादि पुष्कळच आहेत.

'उग्रमगळातील' गणक आपल्यावरील आरोप उडवून टाकताना अग्नी विनोदी कैफियत देतो की, "माझा पहिला मुद्दा असा आहे की, याने माझ्या हवाली मुलगी मुलीच केली नाही. सगळी देण्याला मी पान नाही. माझा दुसरा मुद्दा असा आहे की, याने माझ्या हवाली जी मुलगी केली होती ती आपोआप याची बाच्यापडे पडून गेली आहे, सगळी देण्याची जोखीम माझ्यावर राहिली नाही. माझा तिसरा मुद्दा असा आहे की, याने जी मुलगी म्हणून माझ्या हवाली केली ती एरो-खरीची मुलगी नवून मुलगा होता."

स्वतंत्र रस

देशामिमान हा जर स्वतंत्र रस मानला गेला, तर त्याचा उत्कृष्ट परिपोष करणारे नाटक म्हणून 'शिवसभवा' कडे बोट दाखवावे लागेल. सारे संवाद, सारे प्रसंग, सारे वातावरण, या एकाच रसाने ओतप्रोत मरलेले आहेत. स्वराज्यासाठी तळमळणाऱ्या महाराष्ट्रीय जनतेला हे स्वराज्याचे उज्ज्वल दर्शन घडविणारे आशादायक नाटक अत्यंत प्रिय व्हावे यात नवल काय ? त्याचे नुरवातीस लागोपाठ पन्नास प्रयोग झाले व त्यांनी नाट्य-मंडळीला तारले. 'कृष्ण-काचन' या नाटकातहि राष्ट्रधर्माचाच प्रदर्श घेलेला आहे. उज्ज्वल ही राज-महिनी राष्ट्रासाठी आपल्या प्रेमाचा होम करते. शास्त्रीयवाच्या प्रत्येक नाटकात राष्ट्रभक्ति, सत्यनिष्ठा इत्यादि गुणांचा न कलात्मक आविष्कार आहे आणि त्याचाच ठसा प्रेक्षकांच्या अंतःपरणावर

ठसठशीतपणे उमटतो. इतिहाससशोधक शास्त्रीबुधानीं नाटकें लिहिलीं, तीं मुख्यतः स्वतःच्या द्रव्यार्जनासाठीं व रसिकाच्या रंजनासाठीं हैं जरी सोंरे, तरी समाजाच्या स्थैर्याला व प्रगतीला मूलाधार असणाऱ्या सद्गुणांचें सिंचन करण्यास ते बघीं चुकले नाहींत. नाट्यकलेमार्फतहि त्यानीं राष्ट्रातेचीच सेवा केली. ते जसे तत्त्वज्ञ व सशोधक होते, तसे कवि व नाटककार होते—पण सर्वत्र होते देउभक्त !

‘कादबरीकार’ म्हणून बरेकराचे प्रसिद्ध आहेत, त्याहून अधिक ‘नाटककार’ म्हणून ते विख्यात आहेत. सुमारे पत्तीस नाटके लिहून त्यांनी मोठी कीर्ती कमावली आहे. विशेष हें की, त्यांची नाट्यसृष्टि बहुरंगी

आहे. गेल्या शभर वर्षांत मराठी नाट्यकलेची जी जी म्हणून स्थित्यंतरे झाली, त्या सर्वांची प्रतिबिंबे बरेकराच्या नाट्यसृष्टीत दृष्टीस पडतात. कलेकलेने विकास पावणाऱ्या चंद्राची प्रतिबिंबे एखाद्या स्वच्छ सरोवरात दिसावीत, त्याप्रमाणे पौराणिक, ऐतिहासिक, सामाजिक वगैरे भिन्नभिन्न विषयांची नाटके बरेकराच्या लेखणीत प्रतिबिंबित झाली आहेत. नाटकाच्या वागागातहि एकात्रिका, एक-प्रयोगी

नाटिका, श्रुतिका वगैरे जे जे बदल मराठीत झाले, त्या सर्वांची प्रतीके बरेकराच्या नाट्यसृष्टीत पहावयास सापडतात. किंहुना असेंहि म्हणता येईल की, नाटकाचा विषय व स्वरूप या दोन्ही बाबतींत जे जे काही नवे असेल, ते ते प्रथम हस्तगत करण्याची घडाडी बरेकराची आहे. मराठी नाट्यकलेचे ते आघाडीचे वीर आहेत. राष्ट्रीय विचार किंवा समाजवादी तत्त्वज्ञान नाटकातून मांडणारे ते मिनीचे स्वार आहेत. एकाद्या टेपलावर असलेला पृथ्वीचा गोळ जाणवत इकडूइकडू फिरविला म्हणजे पृथ्वीवरील सर्व

स्थळाचें दर्शन होतें, तसें बरेरकराच्या नाट्य-सृष्टीचीं विविध अंगें पहाणा. च्याला मराठी रंगभूमीचीं बहुतेक सारीं बदलतीं स्वरूपें पहावयास सापडतात-
विषयांची विविधता

— 'कुजविहारी' हें बरेरकराचें पहिलें नाटक १९०७ सालीं रंगभूमीवर आलें व रूप गाजलें. त्यातील 'त्यजी भक्तासाठीं लाज' यासारसीं कृष्णाचीं पदे दीर्घकाळ रसिकांच्या जिह्यामावर सेळत होती. 'करीन ती, पूरें' या नाटकात त्यांनीं शिवाजीचें उज्ज्वल चरित्र जगज्जगीतपणें रेखाटलें आहे. 'सत्तेचे गुलाम' व 'सोन्याचा फळस' या नाटकात मालक-महाराचा लटा आवेशपूर्ण रीतीनें मांडलेला आहे. हुंड्यासारख्या दुष्ट चालींचा निषेध 'हाच मुलाचा बाप' या नाटकातून त्यांनीं केला आहे. पतितपरायतनाला वाचा पोडणारें त्याचें 'संन्याशाचा संसार' हें नाटक पार यशस्वी झालें. स्त्रियांच्या दुर्दशेला तर त्यांनीं आपल्या बहुतेक सर्व नाटकातून अग्रस्थानच दिलेलें आहे. रेड्यातील देवस्त्रीचे दुष्परिणाम रंगविणारें एक नाटक त्यांनीं रचिलें. 'छारस्वत' हें केवढें चिमुकलें नाटक ! पण त्यातहि साहित्यानें धीमंत परंतु द्रव्यानें दाढी अशा छेदकाची करण केंद्राणीं त्यांनीं हृदयद्रावक रीतीनें मांडली आहे. त्याच्या डोळ्यापुढे अत्रानदशेस पांचलेले कैक वृद्ध साहोयिक होते. त्याचें जीवन, नाट्य-स्वरूपां, परिणामकारक रीतीनें त्यांनीं समाजापुढें उभें केलें. १९५२ सालच्या दिवाळीमध्यें 'भूमि-कन्या सीता' नावाचें नाटक लिहून बरेरकरांनीं वार्धक्यातहि आपली प्रतिभा ताजीतवानी असल्याची साक्ष पटविली आहे. धरगुती भाषा, संग्रामपूर्ण प्रसंग, रटकेवाज सनाद, आणि जिह्वाच्या विषयासमर्थीं जळजळीत विचार, या गुणांनीं बरेरकराची नाट्य-सृष्टी नटलेली आहे.

धंदा व छंद

श्री. भार्गवराम विठ्ठल बरेरकर याचा जन्म १८८३ सालीं चिपळूण येथें झाला. मालवण, दापोली व रत्नागिरी येथें त्याचें शिक्षण झालें. मॅट्रिक होण्यापूर्वीच त्यांनीं पोस्टखात्यात नोकरी धरली. पगार तीस रुपये.

१९०५ साली ते रोहें येथें पोस्टमास्तर होते. पुढें ती नोकरी सोडून ते मुंबईस गेले तेथें नाटकें, कादंबऱ्या, छंदुऱ्या, पटकथा, रहस्यकथा असें विविध व महत्त्वकाय त्यांनी लिहिलें. तोच त्याचा जीवनाचा छंद व तोच त्याचा चरितार्थाचा व्यवसाय. केवळ लेखनावर पोट कसे व किती भरूं शकतें याचें उदाहरण म्हणून वरेरकरांकडे बोट दाखवितां येण्यासारखें आहे. 'दुनिया' नावाचें साप्ताहिकहि त्यांनी काहीं काळ चालविलें. त्यांना १९४५ साली घुळें येथील साहित्य-मंमेलनाच्या अध्यक्षपदाचा मान देण्यांत आला. त्याशिवाय मुंबई सरकारच्या 'कला-पथका'ची गूनें त्यांच्या हातीं देण्यात आली होती. भारत सरकारच्या 'नमोवाणी सज्जागार मंडळात'हि त्यांचा समावेश करण्यांत आला आहे.

कोल्हटकरांचा संप्रदाय

साहित्य-कोल्हटकरासारख्या पदवीधर व प्रतिभाशाली नाटककारांच्या ऐन अमदानीचा तो काळ ! त्या वेळीं, कांगतीहि पदवी नसलेले व 'कड-कट'ची नोकरी केलेले वरेरकर आपलें एकेक विशिष्ट गुणाचें नाटक घेऊन महाराष्ट्रीय सभिकासमोर उभे राहिले व त्यांनी मोठें यश कमाविलें, हें विशेष. गडकऱ्यांनी सहा वर्षांच्या अल्पकाळांत आपल्या नाटकातील प्रतिभेनें छरी मराठी रंगभूमी सज्जाळून दाखली, तरी वरेरकरांच्या नाट्याची दीर्घता काहीं कमी झाली नाही. कोल्हटकरांच्या संप्रदायातील काहीं गुण-दोष वरेरकरांच्याहि नाटकात गिरणें हा त्या काळाचा प्रभावच ! मात्र पुढें पुढे शब्दलीला करणें, अवजड भाषा वापरणें-इत्यादि वृत्ति-भतेचीं कवचें त्यांनी पार केडून दिलीं आणि देवल-हरिमाऊंसारखी साधी, सरळ, परगुती भाषा ते लिहू लागले. हीच स्वाभाविकता कथानकातहि त्यांनी पुढें पुढें आणली.

गडकरीय भोंपाशैली

'सुजयिहारी' नाटकाची भाषा मत्स्यप्रभुर आहे. श्रीकृष्णानें केलेल्या कालिया-मर्दनाचा विषय त्यात रंगविला आहे आणि कृष्णा-पेंदांच्या गोकुळांतील क्रीडा व गोड्या त्यात गुलविल्या आहेत. पेंदा

नारदाचें वर्णन ज्या पद्धतीनें करतो, ती कोल्हटकर—सप्रदायाळा साजणारी आहे. तो म्हणतो, “असल्या या साधु म्हणून वेणान्या लोनावर विधासायचा हा काळ नव्हे. दर्शनीं दिसतात विनदाताचे, पण मांजरीच्या मऊ पंजांतल्या नखासारखे यांचे दात मऊ दाढीसारखी उघविलेले असतात. दातांच्या वनतात दादा, जटेची होते सटा, विण्याची होते तरवार आणि हे साधु नखून नुसते कायसाधु असल्याचें उघडकीस येतें.”

‘फरीन ती पूर्व’ या ऐतिहासिक नाटकाची बहुतेक भाषा गडकरी थाटाची आहे. ‘राजसंन्यासा’तील उत्तुंग कटपकृता गडकन्याची गडकन्यानाच लग्नही, पण त्याच्या भाषेचा झेल बरेरकरांनीं उचलला आहे. पुतळा गजरेला म्हणते, “हैं पहा बहिनी, तुझा त्वभावच अगदीं थंड. अगदीं पंचांगेच्या डोहाच्या पाण्यासारखा. सळ नाही की सळमळ नाही. बहायचा पण याजायचा नाही. म्हणूनच दादाचं आणि तुझं एवढ जमलं आहे.”

‘फुरया कुंकरीचे भक्कम मनोरे,’ ‘पुष्पाईचें पाप’ इत्यादि विरोधाभासात्मक शब्दांचे सैल्लहि बरेरकरांनीं पुष्कळ केलेले आहेत.

हिरोजीला शिवाजीच्या वेपारनें गनिमाच्या छावणींत तहाच्या पाटापाटीस पाटवावयाचें म्हणजे उघड्या डोळ्यांनीं त्याला मृत्युमुखात छोटावयाचें. ती भीक बाजींनीं मागितली असता हिरोजीची स्वराज्यभक्त पत्नी गजरा गडकन्याच्या भाषेत उत्तर देते,

“वरचा लोम तोडला—वरयालीचा हात सोडला—दौलतीची साय सोडून धन्यांनीं पैय्यादीं हात जोडला, पण या पायाच्या रूपेन किम्हण आज धनी याच्यावर आले. ते जर दौलतीच्या रक्षणाला कारण होत असतील, तर काय लागूं सरदार?—डोळीं आसव येतात, घोटी जीम दळते, पण घरी आल्या धन्याला दौलतीच्या सोली मुन. आपल्या पदरात धावते.”

आपले व आपल्या पतीचे प्राण स्वराज्यासाठीं कुरबटून टाकणाऱ्या गजरेचा गौरव करताना बाजी जी भाषा वापरतो, ती ‘राजसंन्यासा’त सहज खपून जाण्यासारखी आहे. तो म्हणतो,

“अहाहा ! धन्य ! धन्य ! ! मुली. या अलौकिक स्वार्थत्यागान तू
रणधुरधरानाही लाजिवलस ! वडीलकीच्या मायरात्ताची ओंजळ बाहून
पुढच्या पिढीची आई झालीम—महाराष्ट्राच्या उघड्या राठोळीची रखुमाई
राई झालीस वीराच्या वीरपत्नी, हा गाजी, प्रभु तुला साष्टांग दडवत करतो.”

शब्दाचें जजाळ

‘सत्यादाचा सत्तार’ मधील डेव्हिड वशी अतिशयोक्तीची भाषा वापरतो
पहा. “निराशेच्या प्रलयकाळाला तोंड देण्याइतक चिरजीव मार्कडेयाच धैर्य
माझ्या अगी असत, चारा योजन जळत रान गिळून टाकणाऱ्या वृष्णा-
इतका मी हिमदृदयी असतो, असख्य योजन समुद्र ओलाडणाऱ्या मास्ती-
सारखा मी ऐसादा नलभीम असतो, तर एका शब्दान—एकाच नि शब्द
शब्दान मी तुनची वाचा बद करून टाकली असती.”

तोच डेव्हिड निराशेमध्ये शब्दाच्या अशा काही उलटापालटी करतो
फी, त्यातील अर्थ फोणालाहि कळणें कठीण तो म्हणतो,

“घाव घाव निराशे, घाव, आणि आशेच्या दुनव्या वळानें रल्यान
होऊ पाहणाऱ्या या सजीवाला निर्जीव करून टाक आशा म्हणते, आशा
नाही, पण नाई निराशे, नू फा मला यायनून धरतेस ! जगण संपान
म्हणून मी जिरत होऊ पहात होतो, पण जिवीत जीवच का रहात नाही !
काय करू ! मराय तर जगण्याच भय वाटत ! जगाव म्हणून तर जगायला
जागाच राहिली नाही ”

शिवाजीची व्यक्ति-रेखा

‘करीन ती पूर्व’ या एवाच ऐतिहासिक नाट्याने वरेकरांनी यशाचा
गड जिंकला. गुरंदाखी यांनी ‘शिवसभ्य’ नाटक लिहून आपला विजय-
ध्वज नाचविला होता आणि बडकऱ्याचें ‘राजसन्यास’ मुबर्क कमलाप्रमाणें
फुल्लेलें होतें. तरीहि १९२७ साली जन्मास आलेलें वरेकराचें ‘करीन
ती पूर्व’ हें नाटक समिकाचीं मनें जिबीत चाललें होतें. शिवउत्सर्पतीचें
नुसतें नांवहि महाराष्ट्रीय भावनाच्या तारा छेडण्यास पुरेसं आदें ज्या
पुण्यश्लोकाच्या स्मृतीमोवतीं मालाकारांनी आपल्या निमशाची निराजनें

छावली आहेत, हरिभाऊ आपल्यानी आपल्या कादंबऱ्याची व मल्ले वाहिली आहेत, पं. सावरकरानी आपल्या काव्याची कस्तुरी मातली आहे व प्रा. शिवरामपंत पराजोरे यानी आपल्या वस्तुत्माचें वीणा-वादन केलें आहे, त्याच्यावर महाराष्ट्राचें पित्यासारखें प्रेम, गुरुसारखी श्रद्धा व देवासारखी भाक्ती जडलेली आहे या सऱ्या भावनाना भरती आणणारे एकामागून एक प्रसंग चरेरकरानी आपल्या या ऐतिहासिक नाटकात घातलेले आहेत. पार काय, 'सत्याशाचा ससार' या सामाजिक नाटकातहि महाराष्ट्राच्या या आराध्य दैवताविषयी त्यानी भावना उचनळविणारे उद्गार काढले आहेत त्या नाटकातील साक्षात् शंकराचार्यच म्हणतात, "जे शंकराचार्य तेच, श्रीशिवाजीमहाराज. त्या श्रीशिवायाची स्मृति हीच आमची स्मृति, त्याच गुणश्रवण हीच आमची श्रुति, त्याचा इतिहास हीच आमची पुराण आणि त्याची प्रत्येक कृति हेंच आमच मानवधर्मशास्त्र. एवढ्याच आधारावर डेव्हिड जोशी याच परिवर्तन झाल पाहिजे. "

वीर रसाचा उठाव

शिंदी जोहारानें पन्हाळ्यास वेढा दिला आणि त्यानून शिवाजीमहाराज हिकमतीनें निसडून गेले व त्याच्या रक्षणार्थ बाजी प्रभूने पावनाखिंड लढविली, हा रोमांचकारक कथाभाग 'करीन ती पूर्व' या नाटकात चरेरकरानी कौशल्यानें रंगविला आहे. ऐतिहासिक दृष्टीने 'यथातथ्य' ठरणारेच प्रसंग त्यानी निवडले आहेत, पण त्याची शुष्क उत्कठा वादविणारी केली आहे एकापुढें एक सवर्ष ठेवून त्यानी उत्सुकता वाढविली आहे. हिरोजीचा उपयोग तोतया शिवाजी वनविण्यासाठी करावयाचा हें रहस्य शिवाजीने आगाऊच फोडलें नसतें, तर नाटकातील औत्सुक्य आणपी वादलें असतें एका बाजूला किंतूर काळूजी व त्याची महत्वाकांक्षी बायको पुतळा, तर दुसऱ्या बाजूला स्वामिनिष्ठ हिरोजी व त्याची पत्नी गजरा यांचें द्वंद्व जिज्ञासा वाढविणारें आहे. शिवाजी बाजी प्रभूतीची शब्द चित्रें उठावदार आहेत. भाषा वीरश्रीची व परिणामकारक आहे शिवाजीची वाणी ठिणग्या पाडणारी कधी आहे

पहा—“समशेरीला समशेर, हावाला हात, सावाला सादा भिडवून
वैज्याशीं निकराचें तोंड देत-देत या शुर्जेत एक जयश्री तरी मिळवू किंवा
जगदरेची तशीच झुळा असेल तर दोधेहि इयच घारातीर्थी देह तरी साह.
पण माघार ?—केव्हाही नाही.”

असा राजा-आणि असे सेनक ! त्याचें मोठेपण कोणी, कसें वर्णवें ?
जिजाबाई सोजन्या चार शब्दातच त्या उभयतांचा गौरव पुढीलप्रमाणें
करतात, “तुमचीं माणस तुमच्याइतकींच मोठीं आहेत. तीं मोठीं
आहेत म्हणूनच तुमच्यासाठी जीव टाकतात. आणि मोठीं माणस अशीं
तुमच्यासाठी जीव टाकतात म्हणूनच तुम्ही सर्वांहून मोठे आहात.”

रजामिभक्तीचा कळस !

‘राजसन्ध्यासा’तील केवळ भाषाच नव्हे, तर काहीं काहीं प्रसंगहि
‘करेन ती पूर्व’मध्ये अवतरल्यासारखे वाटतात. तेथें शिवाजी येसूनाईचें सोंग
घेताना वावरते, येथें हिरोजी शिवाजीचा वेष परिधान करताना निचरतो.
ती त्याची मनाची गजगज वरेरकरांनी कुशलतेनें रेखाटली आहे. हिरोजी
विचारतो, “आणि ही पैजार ! राजा प्रभूजी, काय हा प्रसंग ? वा आमच्या
देहाचें कातड सोडून ज्याच्या पायींची पैजार करावी—त्या राजाच्या
पायांनी पावन झालेली ही पैजार—राजा प्रभूजी, हिला पाय कसा लावू ?
अशी उराशीं कबटाळावी, झोळ्यानीं न्याहाळून भाळीं घरावी—पादुका
म्हणून पूजा करावी—तो ही मराठ्यांच्या मावसापाची पैजार माणसा-
पायींच्या चढावागत पायीं कशी तुडवू ? नाही, सरदार ! नाही.—सर्वा-
परीस ऊर पुटतो तो इय !” शिवछत्रपतींच्या भक्तीचें दुसरें स्तोत्र
कोणतें असू शकेल ?

स्त्री-मनाचें चित्रण

स्त्री हृदयाचे पापुद्रे हलक्या हातानें उत्प्रेरणाची कला जशी वरेर-
कराच्या ठायीं आहे, तशीच त्या हृदयातील भावनाचें चित्रण यथार्थपणें
करण्याची शक्तीहि त्याच्या साध्याछोप्पा व घरगुती भाषेमध्ये आहे.
‘सत्तेचे गुलाम’ मधील रेखा स्त्री-मनाचें वर्णन करताना म्हणते, “मनाची

रासरागोळी करावी आणि दुसऱ्याच्या दारी तिची रंगारागोळी घालावी. दुसऱ्याच अगण रंगवाव आणि आपल भगलेल घर मनात उभाराव. मला विधवेला हे वैभवच कुकू काय करायच आहे ? त्यापेक्षा ससाराच्या उगवत्या क्षितिजावर पाऊल ठेवू पाहणाऱ्या त्या प्रेमळ पोरीच्या बाव्याला ते आलेल ररच नव्हे का ? उगवत्या वैभवसूर्याची प्रभा निचारीच निदळ उचळ धरो ”

तसेच नलिनीच्या घरी काम करणारी वैकुठाची बहिनी रेवा हिला लागण्यासारखे काही शब्द नलिनीच्या तोंडून चातात वेहा नलिनी तिचे सात्वत पुढील हृदयस्पर्शी शब्दाने करते ‘ का डोळे पुसनेस ? क्षमा करा बहिनी तुमच्या दुःखाची शिमत मी कमी समजते अस समजू नका गडे. पण दुःखाच्या गोष्टीच मुळी मला ऐकत नाहीत हे काय ? अस ओफसा चोक्ती रडू नका गडे उगी-उगी माफ करा म्हणते ना ? चूर हाली माझी. हे पहा-अगदी आनंदात रहाव-अगदी हसतपेळत असाव तुम्हाला काय रर कमी आहे दय-अगदी तुमच्या गळ्याची शपथ हे वैभव माण नव्हे, तुमचच आहे अस समजा आता जरा हसा पाहू-अस्स-अस्स-आता कस गोड वाटल ! ” आणि ते वैभव रर असते रेवाचेच !

कप्लेदगळीमुळे साफ बुडालेला हेरन शप्तेर वेडा होतो-वेपत्ता होतो तेव्हा त्याची पत्नी रमा त्याची वाट पहात उपाशी राहते वैकुठाने तिला जेवायचा आग्रह केला असताना ती जे उचर देते, ते तिनी स्वाभाविक, किती करण आहे पहा “ तिम्हे काय स्थिती आहे हे कळल्याशिवाय मला अज कस गोड लागेल ? मी इथ मुष्टान चार घात म्यावे आणि तिम्हे उपाशीच असाव ! भावोनी, मी त्याची पत्नी आहे उग्रवा ताटा तल माझ जेवण माहेरवासाशिवाय कधी नुकळ नाही तुम्ही कितीही समजून घातली तरी येण झाल्याशिवाय मी अन्नाचा घाम तोंडाशी नेणार नाही ”

वेपातराचा अस्वाभाविक प्रकार

प्रेक्षकाची उत्तुङ्गता वाढविण्यासाठी नाटकात काही तरी गूढ ठेवावे, - रहस्य ठेवावे, ही कोल्हटकराची परंपरा त्यासाठी कोल्हटकराचे नाटक

असलेले राजे येथार कन्न दुसऱ्या राजाच्या घरी नोभर म्हणून राहतात. तसाच असभाव्य प्रकार वरेरकरांनी 'सोन्याचा कळस' या नाटकात घडविला आहे. मुंबईतील एका कापड-गिरणीच्या लक्षाधीश मालकाचा मुलगा विठ्ठलदास हा काश्मीरच्या सपरीवर जाण्यासाठी म्हणून निघतो. पण तो जातो परळच्या गिरणगावात-विठ्ठ कृष्णा या नावाने तो तेथील गिरणीत मजूर म्हणून काम करतो-मजुराच्या चाळीत राहतो, जेवतो, वावरतो. एका प्रवेशात तो ज्या मिजलीशी मजूर म्हणून भाषण करतो, तिच्याशीच दुसऱ्या प्रवेशात, गिरणी-मालकाच्या बगल्यामध्ये, विठ्ठलदासाच्या पोशाखात बोलतो-आणि कोणी कोणाला ओळखीत नाहीत, असे प्रेक्षकांनी मानावयाचे !

मामांची मानस-कन्या

हा अस्वाभाविकतेचा दोष सोडला, तर 'सोन्याचा कळस' हे नाटक वरेरकरांच्या नाट्यमंदिरावर सुवर्ण कळस शोभण्यासारखेच आहे. 'धावता धोटा' या त्याच्या कादंबरीचेच हे सद्यस्वी नाट्यरूप आहे. प्रारंभीच विठ्ठ कृष्णाचा प्रवेश होतो तो अतिस्तुम्भपूर्ण भूमिका तयार झाल्यानंतर. तसाच मिजलीचा प्रवेश. प्रेक्षकांच्या अपेक्षा आधी छूपच उच्चावून ठेवलेल्या असतात. आणि मग ती येते ती विजेप्रमाणे पडाडतच ! ती मामाची मानस-कन्या शोभते खरी ! अयपासून इतिपर्यंत सर्व नाटकात एकाहून एक चढ असे सप्राम आहेत. राटक्याशिवाय सवाद व सवर्णा-शिवाय प्रसंग पारसा नाहीच. हसा व मिजली ही श्रीमतीची दोन टोके. ती एकत्र आणण्यात नाटककाराचे चातुर्य दिसून येते. हसाच्या अगा-यरील विलायती माल पाहून त्यावर मिजली जी टीका करते, ती पारच मार्मिक आहे. हे नाटक जेव्हा रंगभूमीवर आले तेव्हा, १९३२ साली, गांधीजींची कायदेभंगाची चळवळ देशात दुमदुमत होती. विदेशी माला-वरील प्रतिष्काराचे नगारे सर्वत्र जोरजोराने वाजत होते. त्यामुळे त्या वेळच्या प्रेक्षकांना मिजलीची ही टीका विशेषच आवडे आणि ती त्याच्या हृदयाला जाऊन भिदे. मिजलीचा हसार्थी झालेला सवाद असा.—

“ मित्रली—(तिच्या साडीचा पदर पाहून) काय छान माल निघतो हा तुमच्या गिरणीत !

हसा—आमच्या गिरणीत ? ही साडी आमच्या गिरणीतली नव्हे

मित्रली—तुमच्या गिरणीतली नव्हे ? तर मग कुठली ?

हसा—मला वाटत—मॅचेस्टरची असेल किंवा पारिसची

मित्रली—मॅचेस्टर आणि पारिस ? कुठली गाव ही ? गुजरात—काठेवाड, की कच्छातली ? (हसा मान रगळी घालते) हसावेन, तुमच्या गिरणीतल कापड तुमच्या अगावर नसाव, हें तुम्हाला कसकच नाही वाटत ? कापडाच्या गिरणीचे मालक तुम्ही—तुमच्या अगावर परदेशींच कापड ? एकूण आम्ही गरीबच बरे म्हणावचे ! ”

खल-नायकाचा नमुना

घरेरकराच्या सान्या नाटकात खलनायकाची कोरीव मूर्ति म्हणजे केरोपत सादीचे अमे अगावर चढवून व देशभक्तीची भाषा मुखातून काढून केरोपत वकिलीच सर्व यामार्ग चोलाळीत असतो असा अट्टल खलनायक असलेले ‘ सत्तेचे गुलाम ’ हें नाटक १९२२ साली रंगभूमीवर आलें तो असहकारितेचा काळ । असहकारितेच्या लाटेमुळे भलेबुरे सारखे लोक याहून गेले होते शेकडों वकिलांनी वकिली सोडली होती आणि न्यायमंदिराऐवजी कारागृहात त सत्तमजुरी करीत होते पण सबब कळपात एगमाददुसरी काळी भंडा ’ असावयाचीच याही दोंगा वकिलांनी देशभक्तीच्या या वाहत्या गोंत आपलें हात धुऊन घेतले त्याचें प्रतीक म्हणून केरोपत टाकून, वकिलीची परीक्षा झालेली असूनही साद न घेतलेला बैकुंठ हा स्या देशभक्त आहे गांधीनीप्रमाण तो स्वतःला ‘ नागच्या पोटी ’ म्हणवतो तो स्वतः शेतीत राहतो व हातमुताची सादी चापरतो त्याचा माग्या पत्रकळ असली तरी ती सत्याची व हिताची असते आणि त्याचें हृदय तर त्यागानें व प्रेमानें तुडव भरलेलें आहे त्यावेळीं असहकारितेच्या वृक्षाला जीं अमृतपळें व विषपळें आली, त्याचे नमुने म्हणजे बैकुंठ व केरोपत

केरोपंताच्या पायाण-हवराची कल्पना पुढील संवादावरून येते. नलिनीला पस्तीस लाराची विंदगी मिळत नाही असें कळताच तो विच्याकडे पाठ फिरवितो, पूर्वीचीं वचनें मोडतो आणि तिला सटखडीतणें च तुच्छतेनें नकार देतो.

“ नलिनो—येरोपंत, या तुमच्या छन्दप्रहारानीं माझ्या हृदयाच्या कशा चिंधड्या उडताहेत, याची तुम्हाला कल्पना तरी आहे का ?

केरोपंत—त्या चिंधड्या गोळा करून मी घाणीच्या मोरीत फेंकून देईन. जा. घेवे पोरी, झाले एवढे नाटक पुरे झाले. तुला देशमनाची लग्न करायच आहे ना ? जा, वैजुठाची लग्न कर. ”

खऱ्या देगमत्ताचें शब्द-चित्र

केरोपंताच्या कुठिळ कार्याईमुळे वैजुठाचे वटील भाऊ धुळीस मिळाले. वस्त्रिणीच्या या अनर्थाचें वर्णन वैजुठानें मूर्तत्वरूपात केलें आहे. ‘ एकच प्याला ’ मध्ये मुधारर ज्याप्रमाणें दारूच्या दुर्दशेचें दाम्ण चित्र रामलालच्या डोळ्यापुढें उभें करतो, त्याचप्रमाणें कन्वेदलालीमुळे कोणकोणते जनर्य ओढवतात, त्याचें चित्र वैकुठ पुढील शब्दांनीं काढतो, “ हें पहा सॉलिडिटरच ऑफिस. हीं त्याचीं गिल. हे पादऱ्या टोपीचे गेलीफ. हे त्याचे ग्याल्हेरच्या गगाजळीसारग्ये खिते. हे त्या विशात गेलेले दादाचे पेसे. हीं पहा धक्रिटाच्या काव्याचीं काळीमुट्ट काव्य. ही त्या काव्याची प्रतिभा. हीं पहा मारवाडपाचीं टुकान. या त्याच्या खातेव्या. हे त्याच्या न्याजाच निर्व्याज भूत-प्रत्यक्ष दादाच्या भागगुदीला रसलेल. ’ हे रमा-चहिनीचे गहाण पडलेले दागिने. लिशवाला काढलेलीं ही घरातलीं हाडी-मढकी. ही पहा कान्टोराच्या वीस हजारची तिरपिट-वेधा. किती हुनेटुर—ही सर्वांना गिळून बसलेली मारळाची आई ! ”

प्रभावी प्रचार

‘ लोक-जागृतीसाठीं कला ’ या मताचे बरेकर आहेत, हें त्याच्या प्रत्येक वृत्तीतून दिसतें. ‘ खऱ्याशाचा ससार ’ या १९१९ सालीं लिहिलेल्या नाटकात त्यांनीं पतिताच्या परावर्तनाचा विषय ठाडीव रीतीनें मांडला

आहे आंग्लविद्या शिकलेले शंकराचार्य आपल्या मठात 'मानवसमाजाला मुक्तकार' ठेवतात त्याचेविरुद्ध सनातनी शास्त्रीपंडित वड करतात तेव्हा शंकराचार्यांच्या गादीचाहि त्याग श्री करतात आणि पुढे 'लोफनियुक्त शंकराचार्य' म्हणून निवडून येतात व धर्ममंडळाच्या सल्ल्याने जन-सेवेचे कार्य करतात. नदीला पूर येऊन हजारो लोक निराश्रित झाले, तेव्हा त्याच्या साहाय्याला मिशनरी धावले, तसेच हे श्रीहि धावले. त्यासाठी त्यांनी आपला मुकुट, आपले हत्तीघोडे, आपला देव्हारा, पार काय, सोन्या-चादीचे देवमुक्ता विकले या वातीचे खरूप वर्णन करताना श्री म्हणतात, "शंकराचार्यांच्या मठाचा तुझा कोसळला जाऊन फल-पुष्पत लतावृक्षाच निसर्गरमणीय अस हे उद्यान बनल. वडी-कुलंपार्ची दार कोसळून पडली, भिंतीच व्यवधान नाहीस झाल, सिंहासनाचा उचपणा जमीनदोस्त झाला, मुकुटाचा धोंडा हवेत उडाला, भालदार चोपदाराची ओरड बंद झाली, भरदिवस पाजळलेली अभिमानाची दिवडी मालवली, वैभवाचा दृगार सजविणारे हत्तीघोडेदेखील धधमुक्त होऊन स्वैरसंचार करू लागले "

तेव्हात अद्याप गुलामगिरी बरी घर करून राहिली आहे, याचे भीषण चित्र घरेरकरांनी 'स्ययसेवक' नाटकात रंगविले आहे '३' 'चिमणी' कादंबरी याच कथानकाची. कॉलेजमधे शिकत असलेल्या जगन्नाथाचा तीनशे रुपयांच्या कर्नापारी त्याचे आईबाप रघोनीला एका वर्षापुरते विकतात आणि रघोजी त्याला चारमाने वडवून वाढतो असे या नाटकात दाखविले आहे. वारली लोकावरील खोताचे अत्याचार आता उनेडात आल्याने घरेरकरांनी रघोजीचे पात्र रंगविण्यात अतिशयोक्तिक केली असे कोण म्हणेल ? 'आम्ही कसावानी तुला महाण टाकल' हा जगन्नाथाचा आईचा वरुण स्वर 'सत्यपरीक्षे'तील तारामठीच्या आनंदनाप्रमाणेच काळीज कापीत जातो.

समाजवादाचा पुकार

महाराष्ट्राच्या मातनानीं जळणारी 'सोन्याचा वळस'मधील निजरी ही

घात्रा शिगवण या पहारेकऱ्याची शिप्याण. त्याचा स्वभाव जितका करडा, तितकाच संयमी दाखविडेल्या आहे. 'खरें बोलण्याचा गुन्हा' केल्यामुळे तो हलक्या दुजांची नोकरी करतो, पण त्याला सारे मजूर सर्वात उच्च मान देतात. मांडवलदाराच्या निर्दय हृदयाची त्याला पक्की चाड आहे. तो हंसाला म्हणतो, "नाहीं उघडायचें वरं पोरी ! तुम्हा लोकांचे डोळे उघडायचे नुसतं झोळणं पुरेसं होत नाही. चांगला चिमटा घ्यावा लागतो तुमच्या काळजाला ! आणि तुमचं काळीज असत तुमच्या सिंघात ? सिंघाला चिमटा घेतल्याशिवाय श्रीमंतांच्या मस्तकाला कळ पोंचत नाही."'

केवळ मांडवलदाराचीच चाड त्याला आहे असे नव्हे, तर श्रीमंतांचे नाना अनाचार पाहिल्यामुळे श्रीमंतीचाच त्याला तीन तिडकारा घाटतो. तो म्हणतो, "घोन्याची पिक्ळी चकती समोर आली, कीं डोळ्यावर लाठी चढते, दिसेनासें होतं, आठवणी बुजतात, उपकार मरतात, हुन्या गांठीं सुटून पडतात. हंघवेन, हें जसं आमचं गरिबाचं भाग्य आहे, तसंच तुम्हां श्रीमंतांचं दुर्भाग्य आहे."

संप होण्याच्या आधी बात्रा जेव्हा मजुरांचे शिटमंडळ घेऊन गिरणी-मालकांच्या घरी जातो, तेव्हा एक 'गृहस्थ' या नात्याने तो तेथल्या खुर्चीवर बसतो. एका मजुराचे हें 'अतिप्रमण' कारखानदारांच्या दृष्टीला असह्य वाटते. तेव्हा 'श्रम हेंच खरें मांडवल' आणि 'गिरणीवर खरी मालकी मजुराचीच' ही समाजशास्त्रीय तत्वे याचा त्या कारखानदारांना सडेतोड शब्दांनी पटवितो. तो त्यांना बजावतो, "गिरणीचा मालक मी ! हा हरया-हा शिवना-हा धोंडू-रामा-सोमा-हेच खरे गिरणीचे मालक ! तुम्ही आमचे नोकर आहात. आमची गिरणी तुम्हाला चालवायला दिली आहे. तुम्ही ती चालवता आहात. चालवायचा मेहनताना बाजरीपेक्षा फाजिल घेऊन तुम्ही गयर झाला आहात. आम्हा मालकाना कंगाल करून देवता आहात, म्हणून ही भाषा तुम्हाला मुचते आहे."

या नाटकातील बात्रा, रिजन्डी, हंघा, बिडू इत्यादि स्वभावविशेष अत्यंत टसटशीत व परिणामकारक आहेत.

सामाजिक प्रश्नाला वाचा

देवलाच्या शारदेनें बाला-दुद-विवाहाची रुढि चव्हाऱ्यावर माडली. तशीच म्रियाना जाचक असणारी दुसरी रुढि म्हणजे लग्नातील हुड्याची. तिच्यावर बरेकरानीं आपलें नाटकाचें हत्यार उचललें आणि ' हाच मुलाचा बाप ' हें नाटक रचलें. मात्र ' शारदे 'प्रमाणें हें नाटक हृदयाला पीळ पाडणारें नसल्यानें समाजात तिवकी खळमळ उडवू शकतें माहीं. उलट गुलाबची दीड लाखाची थापेमाजी, यस्तानें वेढेली बापाची चोरी आणि बँक जुडाल्याची पोटी तार—यामुळें या नाटकातील सत्याचा आत्मा नाहींसा होतो आणि हें एक बल्पनारम्य रंजनप्रधान ' प्रदशन ' आहे असा प्रह बळावत जातो. त्या दृष्टीनें रंगभूमीवर हें नाटक चागलें रगलें. यास्तावेक या नाटकाचें सुमारास सर्व देशाला धक्का देणारी एक शोकजनक घटना घडून आली होती. स्नेहलता नावाच्या चवदा वर्षे वयाच्या एका बंगाली मुलीनें केवळ हुड्यापायी स्वतःला जाळून घेतलें होतें। ही हृदयद्रावक घटना घडली १९१४ सालीं. आणि बरेकरानीं हें नाटक लिहिलें १९१६ सालीं. पण त्यात याचा तितका जळजळीतपणा आलेला नाहीं. १९१८ सालीं या नाटकाला संगीत जोडण्यात आलें. प्रेक्षकांच्या अभिरुचिमुळें आपण हें नाटक आनंदपर्यवसायी केलें अशी कैपियत बरेकरानीं एके ठिकाणीं दिलेली आहे. पण ती पारशी समाधानकारक नाहीं. ' शारदे 'चाहि शेवट आनंदीच दाखविलेला असला तरी त्याचें सर्व कथानक करणरसानें ओलेंचिंब झालेलें आटे, उलट ' हाच 'चें सारें वातावरण विनोदानें भरवलेलें आहे.

हुड्यासारख्या दुष्ट चाली नाहींसा करण्याचा प्रयत्न करणें हाहि एक देशभक्तीचाच मार्ग आहे, हें समजताना गुळान आवेशानें विचारतो, " आमच्या उपर बंधूंचा उद्धार कोण करणार ! भारतभूमीतील पुढील पिढ्याच्या माताची आज मुखासमाधानानें लगे लावून कोण देणार ! हुड्याच्या पायीं जर्जर झालेल्या मुलींच्या बापांना पुढल्या मोपत दया-सान्यातल औषध देणार ! कसायाप्रमाण मुलींच्या बापाचा छळ करणान्य.

व्याघ्ररूपी मुलाच्या रापाच्या जडम जड्यातून आमच्या उपवर गरीब गाईच रक्षण कोण करणार ? ज्या पुढील पिढीसाठी सर्वांची सारी गटपट चाललेली आहे, तिच्या माताच्या दीनवाण्या स्थितीकडे कुणीहि नजर देत नाही. ”

विनोदाचीं साधनें

भक्ति व हास्य या दोन रसानी 'कुजविहारी' हें नाटक तुडव भरलेलें आहे. पैशाचें स्वरूप, यतन व भाषण हें सारेंच प्रेक्षकांना हसविणारें आहे. नदमद्वाराजाच्या भर दरबारात कृष्णाबिहद एक एक गोप गाहाणें सागत असता कृष्णाच्या बाजूनें वचाव करण्यासाठीं पैसा तेथें टपकतो. तो यत्ता ? तर-तो सागतो,

“ महाराज, ह्या आमच्या ग्रामस्थ भडळींनीं मुगीचादेखील रियाव होणार नाही इतका दरवाजा गव्ग भलून टाकिला आहे. तेव्हा गर्दीं कहन आत शिरताना माझ्यासारख्या गरीब लगड्या प्राण्याची इत्या त्याच्या माथीं वसून राजद्वारीं आवाच प्रेतयानेचा म्मारभ होऊ नये, म्हणून छपरा बलून बळचणीतून उतरून खालीं आलों ”

वाहिपेक्षा विनोदाचा उठाव वरेरकरानीं केला तो 'सन्याशाचा ससार' या नाटकात. वाटून खिरती झालेल्या हिंदूना परत हिंदुधर्मांत घेण्याचा विषय त्यांनीं या नाटकात तीव्रतेनें मांडला आहे. बाम्हाच्या बेंगळळ मापें-तून त्यांनीं रूप विनोद निर्माण केला. रेव्हरड गुळेदू म्हणतो, “ हिंदु-धर्माची महती मला सांगू नका का कीं मी खिस्ती आहे, आणि खिस्तीच जगाला तारणारा असून त्यालाच देव प्रीति झाला आहे. त्यालाच गायन-वादन करा. ” तो जेव्हा जेव्हा 'बुद्धीला हाय हाय' म्हणतो, तेव्हा हशाच्या लाटा उसळतात. तसेच त्याचें प्रेम ज्या मुलीवर वसलें आहे, तिचें वर्णन तो आपल्या मोडक्यातोडक्या भाषेनें पुढीलप्रमाणें करतो, “ ही सौंदर्यदेवता उच्चावलेली आहे. हिचें मजन करा. गौरवानें गौरवित होत असलेली ही. हिच्यापुढें गुडघे टेंकायास मी आनदानें, प्रीतीनें मला जन्म-विलें आहे. म्हणून मी माझ्या पावित्र्याला कुजू देणार नाही. पहा, या

सौंदर्यवेला स्तोत्र करा. यासाठी की, विनं प्रसन्नवून माही अनुकारी व्हावे. " पुढे तो म्हणतो, " भटकलेल्या कोंकरी, हे काय भाषण ! तू मला शिक्षण द्यावी काय ! मी तुझे वेव्हादी न ऐकावे. जा-परी जा. आज्ञाता मिरवू नकोस. वा की, मी तर प्रभू येशू ख्रिस्त याच्या वधस्तंभाच्या आज्ञेतोड्याय फशाचीहि आज्ञाता मिरवावी असें न होवो. त्याकडून मला जग व जगाला मी वधस्तंभी दिलेला आहे. " ही सारी घेडगुजरी मराठी ऐकताना धोतूव्हातून हास्याच्या लाटापर लाटा उमटत. त्यावेळीं मराठी वायलची भाषाच मुळी अशी हेंगाडी होती. या नाटकातील टीके-मुळे ती पुढे काहीशी सुधारली गेली.

विनोद-साधनाच्या पायऱ्या

'सत्तेचे गुलाम' मेथ्ये विनोदाची ल्हानभोटी हत्यारें बरेरकरांनीं वापरलेलीं आहेत. 'चहा,' 'समर्थ,' 'वैकुण्ठासी,' 'अशील,' इत्यादि शब्दावर तर मामुली कोऱ्या आहेतच. पण त्याशिवाय 'मॅन-मॅनर,' 'कोर्टींगसाठीं कोर्ट-फी,' इत्यादि इंग्रजी शब्दहि त्यांनीं विनोदासाठीं राखिले आहेत. 'नसोपत'सारख्या संकर शब्दातून हीन व्यजना व्यक्त करूनहि त्यांनीं हशा उत्पन्न केला आहे. यापेक्षा बरच्या दर्जाचा विनोद म्हणजे बान्होरा व मार्तंडराव यांचा. बान्होरा हा वैकुण्ठाचा भाऊ पण ध्यानं मास्तर-अगदीं मोळाभायडा, किंबहुना बावळट. 'दादा काय म्हणतील ?' हे त्याचें भिरें पाळुपद. 'सेंटिमेंट' या शब्दाचा भलता उपयोग करणाऱ्या बान्होराच्या रूपानें बरेरकर लो. टिळकाच्या निमित्त अनुयायावर टीका करित आहेत, असें दिसतें. बान्होरा जेव्हा आपले एवामागून एक मुद्दे सागतो आणि शेवटीं, 'बायसाहेब म्हणून कोणी व्यक्ती होतीच की नाही ?' असा भिनतोड मुद्दा मांडतो, तेव्हा त्याच्या बावळटपणातून विनोदाचे फवारे उडू लागतात.

मार्तंडराव मगळमूर्ती हा एक अर्धवट बुद्धीचा वकील आहे त्याला हाताशी धरून केरोपत आपली कारवाई लढवीत असतो मार्तंडराव आपली पाचवी बायको बरोबर घेऊन प्रवेश करतो, तेंच मुळी हास्याला

कारण होतें. याच विनोदी कल्पनेवर अने यांनीं आपलें 'लनाची बेटी'—मध्यें गोमर्णाचें पात्र उभारलें आहे. घरावर जती आली असताना मार्तंडराय म्हणतो, "जहो रमावहिनी, तिला जरा जागी करा. नाही तर या ताभेगहाणात तीहि सामील केली जायची. '

यादिपेक्षा श्रेष्ठ प्रतीचा विनोद हेररावाच्या सवादातून निर्माण होतो. पूजेचा एकएक संस्मृत मन तो म्हणत असतो आणि त्याचवेळीं केरो-पताशीहि धोलत असतो. या दोहोंचा उत्कृष्ट मेळ नाट्यकारानें घातला आहे. 'त्वमेव शरण मम' हे हेरराचे उद्गार देवापेक्षा त्या सैनानालाच अधिक लागू होतात ! त्याचप्रमाणें हेरराचें बैसुठाशीं जें धोलणें होतें आणि शेवटीं 'शंखान शंखाला मारल,' असा जो प्रसार होतो, तो सतापाचा व दु.लाचा अस्तित्व हास्य निर्माण करतो हें विशेष.

आपल्या भावानें रागाच्या भरात देव्हान्यातील शंखानें मारलें असता वैकुण्ठ विचारतो, 'कुणी विचारल तर शंखान मारल अस पस सांगू ?' यातील श्लेष हास्यस्वरूप आहे. 'मला तुमची क्षमा मगावयाची आहे' यातील क्षमा शब्दावरील श्लेषहि मुदर आहे.

नाटिकाचा नवसंप्रदाय

पाश्चात्य पद्धतीची, मोठ्या वेळात जाटोपगारी, नाटकें लिहिण्याची प्रथा वरेरकरांनीं रुढ केली. सदा बदिवान, नामानिराळा अशा नाटिका त्यांनीं रचल्या. 'तुरुंगाच्या दारात' या नावानें लिहिलेलें त्याचें नाटक अवघ्या पचावन्न पानाचें आहे. आठ वर्षांनीं, १९३१ सालीं, 'पतित-पावन' या नावानें तेंच नाटक 'ललित कलादर्श' मंडळी 'च्या पुरोगामी रंगभूमीवर उभे राहिलें. असृश्यता—निवारणाचा प्रश्न या नाटकात मांडला आहे. 'पुण्याच्या पादुरगानें'—लो. टिळकांनीं—असृश्याचा गणपती मिरवणुकींत घेतला, याचा उल्लेख वरेरकरांनीं मोठ्या आदरानें केला आहे. शेवटीं सर्वजण रानादीचा पोशाख घालतात आणि गांधीजींचा असृश्यता—निवारण्याचा मन आचरणात आणतात, असें दाखविलें आहे. पण एकदर नाटकात विशेष प्रसंग नाहीत, उत्कट भावना नाहीत व

समर्पक युक्तिवादहि नाहीत यापेक्षा याच विषयावरील वॅ. घावरकराचें 'उद्घाटन' हे नाटक अधिक परिणामकारक आहे. कलेची शिल्पे नमी झाली म्हणजे त्रेकळ प्रचार कसा उघडा पडतो, याचा हा नमुना आहे. मात्र एकात्मिक प्रचार ठाशीव मापेने करण्यात बरेरकर कुशल आहेत. या नाटकातील सधु चाभाराच्या चौथीं त्यानीं पुढील विचार घातले आहेत, 'दुसऱ्याच्या नागावर मोठेपणा मिरवण, हे आमच्या हिंदूच्या नीदाला शोभत नाही. चाभार असलों तरी मी हिंदु आहे आणि स्वर्गाच राज्य जरी कुणी माझ्यातमोर आणून ठेवेल तरी चाभारपणा लपविण्यासाठी मी माझा हिंदूपणा वेढाही सोडणार नाही.'

'सारस्वत' हे नाटक तर दोन-अडीच आहे—आणि ते दोन्ही अकडि आहेत स्वतंत्र व स्वयंपूर्ण ! साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद पायलेले व डॉक्टर ही पदवी घातलेले नागासाहेब हवालाला दोन आणे देण्यासहि समर्थ नसतात. कारण, 'मुझेमिळ्याच्या' कादंबऱ्या किंवा नोट्स लिहिण्यात ते आपली लेखणी खर्चीत नाहीत. त्याचा गरीब जायई त्यांना लेखणीचा दिना करण्याचा सत्ता देतो, तेव्हा तो ते शिडकारतात व म्हणतात, 'मी निद्रावळेंय-मानलेंय-मस्ती आलीय मला .. मला विक ना !' साहित्यिकाच्या दारिद्र्याचें नरणरम्य चित्र या छेऱ्या नाटिकांत बरेरकरानीं अत्यंत कौशल्याने काढले आहे.

नव्या चौकटीत जुने चित्र

'सौमद्रा'ची अवीट गोडी कोणादि दुसऱ्या नाटककाराला हेवा वाटण्यासारखी आहे. त्याच कथानकावर खाडिलकरानीं 'त्रिदंडी सन्यास' लिहिलें आणि तसेंच बरेरकरानीं हि 'सन्याशाचें लग्न' रचलें. त्याला रगभूमीचें सौभाग्य लाभण्यापूर्वी ध्वनिमुद्रिकेचें नवें वाहन मिळालें. तीन ध्वनिमुद्रिकावर सुभद्राहरणाचें बरेरकरी कथानक कोरलें गेलें अवघ्या वीस मिनिटांत सारें नाटक ! १९४५ सालीं बरेरकरानीं जें नाटक रगभूमीवर आणलें, तेंहि असें सुटसुटीत आहे. त्याचे तिन्ही अंक एक-प्रवेशी असून, एकाच स्थळीं व एकाच दिवशीं घडलेले आहेत. विल्लो-

स्वरानीं मुभद्रेला प्राधान्य दिलें, तर वरेरकरानीं अर्जुनाला अधिक वाव दिला. रगडिलकराचा अर्जुन आध्यात्मिक आहे, तर वरेरकराचा अर्जुन नृत्यशलाप्रेमी आहे. अर्जुन, नारद, बळराम यांपैकी कोणाचाच स्वभाव-परिपोष वरेरकराना नीट साधला नाही. त्यामुळें हें नाटक नासलें ! रगडिलकराच्या विद्याहरण नाटकाच्या कथेवरून रचलेलें ' संजीवनी ' हें वरेरकराचें नाटकहि असेंच द्विषम आहे. ' भी उणा पडलों ' अशी कबुली खुद्द वरेरकरानींच दिली आहे. त्याचा हुकमी प्रातः म्हणजे सामाजिक विषय आणि त्याचें विजयी झाल्ले म्हणजे खटकेबाज संवाद. समाज सुधारणेचो, राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची व समाजवादी अर्थकारणाची त्याना मनस्वी तळमळ आहे. ती त्याच्या नाटकांतून ओसंडत असते.

मो. ग. रांगणेकर : : : १०

एजात्रा बागेतील कुलें व पलें थडीच्या कडाक्याने करपून गेली, म्हणजे फागदी कुलावर व लाकडी पळावर त्या बागेच्या सालकाने ततोप मानण्याची पाळी येते, तशी स्थिती मराठी रंगभूमीची १९४० साला-

पावून झाली. चित्रपटाचे आक्रमण इतक्या कपाट्याने व जबरदस्तीने नाट्य घडेलपर झाले की, त्यामुळे नाट्यदेयतेच्या नाड्याचे आगटल्या गेल्या. ज्या महाराष्ट्रात एका वेळी चाळीस पन्नास नाटकमंडळ्या रेलळ करीत असावयाच्या, तेथे पाचसात वपन्याहि टिकाव धरू शकत नाहीत. मराठी रंगभूमी जिस्त देवण्यासाठी ज्या दोनचार नाटककारांनी प्रयत्नाची पराक्रांष्टा केली, त्यात श्री. रांगणेकर याची गणना होते.

नवे नाट्य-तंत्र

‘मृतप्राय रंगभूमीला नवजीवन’ देणारे आपले ‘कुलपुत्र’ नाटक रांगणेकरांनी १९४२ च्या ऑगस्टमध्ये रंगभूमीवर उभे केले. त्याचे ओळीने शमर प्रयोग झाले. १९४३ मध्ये त्या नाटकाचा मुक्काम महोत्सवादि झाला. रसिकांच्या हुडी रोचण्याची जी जादू प्रथम ‘सौमद्राने’ व

नंतर 'सय्यवरा' ने दाखविली, तीच यावेळी 'कुलवधू'ने प्रगट केली. सदैम रंगणारे असें हें नाटक नव्या नाट्यतत्वाप्रमाणें लिहिलेलें आहे. एका प्रवेशातच एक एक सपविणें हें या तंत्राचें एक वैशिष्ट्य आहे. पूर्वीच्या 'सौभद्रा'दि नाट्यांमध्येंहि काहीं काहीं अक एवप्रवेशात्मक आहेत, पण ते अपवाद म्हणून, सहजगत्या साधलेले. नव्या नाट्यतत्वात तो काटेगोर सक्त नियमच होऊन बसला आहे. काही वेळा त्याचा अतिरेक होऊन, एका प्रवेशातील पात्रें जेवणाची वेळ झाली म्हणून किंवा काहींतरी आठवलें असें भासवून, रंगभूमीवरून एकदम पसार होतात व दुसऱ्या पानाना जागा करून देतात ! अशा एकप्रवेशी अकाच्या माडणीमुळें रंगभूमीवरील देखाव्याचा पत्रें पुष्कळ वाचतो आणि त्यानरोनच वास्तवतेचें वातावरण निर्माण होतें.

वास्तवतेवर भर

वास्तवता वाढविण्यासाठीं नेपथ्याच्या सूचना (Stage directions) प्रायेण अकाच्या आरमीं खविस्तर देण्याची पद्धत आहे. शों-इन्वेन प्रभृति नाटककार तर पानपानमर अशा नेपथ्य सूचना देतात. त्यामुळें नाटक-मंडळीला तर मार्गदर्शन होतेंच, पण शिवाय नाट्यप्रयोगाच्या घाचकापुढेंहि तो तो देखावा मूर्तिमल उभा राहतो. या वास्तवतेचा शोभेल अशीच अगदीं ताजी, व्यवहारातील गोष्टी पानाच्या तोंडीं घातलेली असते. कथानकाचे विषयहि चान्द्र घडीचे गरमागरम असतात. माणूस नित्याचे व्यवहार काहीं गात गात करीत नाहीं-कचित् हर्षाच्या वा शोक्याच्या उद्रेकाच्या क्षणीं त्याचे तोंडून कण गूर निघतात. हें जाणून नव्या नाट्य-तत्वात पदाना अत्यंत सन्निप्त स्वरूप दिवलेले असतें. किलोस्कर-देवलाचीं दोन शतकापर्यंतची पदाचीं घाव आता जन रागजेकराच्या नाटकात आठ दहापर येऊन ठेपली आहे.

कारागिरीवर भर

चिमूटभर कथानक, घुटिन सवाद आणि माफक स्वभावपरिचोप-असा सारा आटोपशीर ससार रागजेकराच्या नाट्यसृष्टीचा आहे. भाषेची शग-

झगीत आतषमार्जा, कल्पनेची गगनचुम्बी गरुड-भरारी, किंवा रम्यांचे दुष्मान
कळोळ याचा भागमूसहि त्याच्या नान्यसृष्टीत आढळत नाही, मग
एसाद्या तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार किंवा एसाद्या प्रमेयाचा उलगडा कोठून
येणार ? तोन तासात नाटक आटोपण्याकडे त्याची दृष्टी आणि प्रेक्षकांचे
मनोरजन हा त्याचा हेतु. कलेपेक्षा कारागिरीवरच त्याचा भर. दीर्घ
चिंतनानें, निस्सीम तन्मयतेन, अनुभवाच्या दृष्टानें कलेचा जो सहज व
सामर्थ्यशाली उद्गार अकरमात वाहेर पडतो, तो रागणेकराच्या कोठल्याहि
नाटकातून ऐकू येणार नाही तोन मिनिटात फोनोवर घाजणारी जशी
ध्वनिमुद्रिका, तशीच तीन तासात आटोपणारी त्याची नाटके धावत्या
जीवनात त्याची चहा या सोपेपणामुळे सहजच झाली तीं प्रहुतेक सारीं
एकएका आठवड्यात लिहून काढलेलीं आहेत आधीं कथानकाना आरा-
सडा नाहीं किंवा नंतर साफसुपाचा हातहि नाहीं, असें आपलें ठेपन तर
रागणेकर सांगतात, विचारा गटे !-आपलें फीस्ट नाटक साठ वर्षे लिहीत
बसला होता म्हणे ! तो रागणेकराची चपळाई पाहून चरितच होईल !
त्यानीं ' कुलबु ' पाच दिवसात, ' आशीर्वाद ' पंधरा दिवसात, ' माझे
घर ' तीन आठवड्यात व ' नदनवन ' एक महिन्यात लिहिलें. ' नाटक
हैं याचण्यासाठीं लिहावयाचें नसून पहावयासाठीं लिहावयाचें असतें ' हें
त्याचें सूत्र

वृत्त-सृष्टीतून नाट्य-सृष्टीत

मराठी रगनूमीच्या पडत्या काळात यगाला व वैभवाला चढलेले
रागणेकर यांना परिस्थितीची किंवा शिण्याची अनुकूलता लाभलेली
नव्हती. मोतिराम गजानन रागणेकर याचा जन्म १९०७ सालीं झाला.
१९२४ सालीं ते मॅट्रीक झाले. पुढें ते वृत्तव्यवसायात शिरले ' अरुण '
नावाचें मासिक व ' तुतारी ' नावाचें साप्ताहिक त्यानीं मुम्बई येथें
खुसखुशीतपणें चालविलें. उमाईच्या सजामटीपासून लेखाच्या माडणीपर्यंत
सर्व अफात चटकदारपणा आणण्याचा प्रयत्न ते करीत. १९२९ सालीं हीं
नियतकालिकें बंद पडल्यानंतर त्यानीं ' वमुधरा ' नावाचें साप्ताहिक सुरू
वेलें तें चार वर्षे चालविल्यावर ' चित्रा ' नावाचें साप्ताहिक त्यानीं

पाडले. त्याच्या समामीनर १९३९ साली, ते 'आग्रा' नावाचे सानाहिक घेऊन मराठी वाचनापुढे आले त्यानंतर मात्र त्यांनी वृत्त-मृगीनन नाटयमृतीत उडी मारली. त्याच्या आधी ते ग्रामोफोन कपनीला छोटी छोटी पदे तयार करून देतच होते शिवाय 'औट घटकेचा राता' 'प्रहाद' वगैरे चित्रपटांच्या कपाहि लिहून देत होते 'सीमोह्यन' नावाची कादंबरी त्यांनी लिहिली आहे. पण त्यांना सोन्याची राण गवतणी ती म्हणजे 'कुलवधू.'

कलेचा कोमटपणा

छो. ज्योत्स्ना भोळे यासारख्या जुगळ नटगणांच्या छाह्याने त्यांनी आपली नाटकी कारागिरी यशाच्या फळसाय पोचविली त्यात भाषा, वस्त्रना, विनोद, क्रिया कथानक—हे सर्वच काही कोमट आहे पतिपत्नीचे श्रृंगारिक खटने ऐकण्याची चटक ज्यांना लागलेली, असा धोतूद त्यांच्या या नाटकांवर पुन पुन उज्या पेतो नाट्यांच्या नाटकांना 'कुलवधू'च्या लोकप्रियतेचा चतकोरहि लाभला नाही. कारण कथानकाचे कुलवधू किंवा रस निर्मितीचे आकर्षण असे त्यांच्या नाटकात पारसे नसते. जी काही अल्पसंख्यक कथा रागणेकरांच्या टोल्यात असत, ती बहुतेक सारी पहिल्या अकावच संपून जाते—पुढे पुनरुत्थान ऐकत धोत्यांना रसाचे लागत

सिनेमात गेलेली खासुदा कुलीन गृहिणी राहू शकते, असे मत 'कुलवधू'—मध्यें मानलेले आहे. नवनाट्याचा प्रणेता इन्सेन याच्या नोरा'प्रमाण मानुमतीहि आपल्या घराचे दार टक्कन बाहेर जाते पण, नोराच्या धक्याने युरोपातील परे हादरली, तसा काही परिणाम मानुमतीच्या कृतीने महाराष्ट्रात घडून आला नाही रागणेकरांच्या लेखणीत ती शक्तीच नाही, कारण त्यांच्या हृदयात तशी आत्तच नाही—किंवा तसे काही समाजकार्य करण्याची इच्छा त्यांनी आपल्या मनाशी धरली आहे असे दिप्त नाही माफक भावनाचे दोनचार खेळ करून प्रेक्षकाचे प्रहरमर चित्तरजन करणे, हीच त्याचा धाव ! त्यात मान त्यांना सोळा आणि यश जाले आहे.

‘कुलवधू’त सिनेमामध्ये स्त्रीने जाण्याचा प्रश्न घेतलेला आहे, तर ‘अलंकार’मध्ये कुलीन स्त्रीने रंगभूमीवर जाण्याचा विषय रंगविलेला आहे. दुप्पाळासाठी होणाऱ्या एका कार्यक्रमात बसला भाग घेते. म्हणून तिचा व्यसनी नररा तिला रंगभूमीवरून परफरा ओढून आणतो असे हे प्रसंगप्रधान (Action play) नाटक आहे. त्यामुळे क्लियाना घटस्फोट मिळण्याची आवश्यकता मिती आहे हे समाजाला पटेल, असा विश्वास नाटककाराला घाटून आहे. पण तथा दसठशीत परिणाम घडविण्याचे सामर्थ्य नाटकाच्या अर्गी मान नाही.

कथाविषयाचा सूर

‘माझे घर’ या नाटकान ‘कुलवधू’खालोखाल यश मिळविलेले आहे. एकत्र कुटुंबातील माणसांच्या व्यक्तित्वाचा कोंडमारा कसा होतो हे या नाटकात हसनेरसत दाखविले आहे. त्यातील बाजीराव म्हणतो, “म्हणजे पहा ना ! एतड हिंदुस्थान तर म्हायला हय आणि सर्वाना समान हय मात्र चायला नसोत ! त्यातलाच प्रसार हा !” पण राजाचे रूपक नाट्य कथानकावर असविष्याचे श्रम रागणेरानांनी घेतलेले नाहीत. नट्यश्रेष्ठ पृथ्वीराज यानी आपल्या ‘दीवार’ नाटकात एकत्र कुटुंबाचाच विषय घेतलेला आहे, पण तो त्रिती प्रभावीपणे मांडलेला आहे आणि त्यातून राजाच्या अखडत्याचा सुदेश किली बलापूर्णतेने दिला आहे (राजिणेरानांचीच स्मृति होते त्यावेळी ! रागणकर त्या बाजूस फिरकावयाचंच नाहीत. त्याच्या लेखनीने प्रेक्षकांच्या हृदयावर कोणत्याच विचाराच्या ठसा उमटत नाही—रजन तेवढे होतं.

सुशिक्षित कुमारीच्या प्रजाला ‘आशीर्वाद’ या नाटकात रागणेरानांनी दाचा पोंडली आहे, पण विभावरी शिरूरकराचा तो जोस कोणीकडे आणि रागणेरानांचा दुसळेपणा कोणीकडे ! घरधवा व ओहोळ इतका परक ! आर्थिक कुटुंबाच्या स्वास्थ्यासाठी सुमना आपल्या प्रेमाचा होम करते असे या नाटकात दाखविले आहे, पण ते अगदी बेतापेताने. समाजातील जीर्ण मताचे किल्ले जमीनदोस्त होण्याला तोंफा डागाव्या.

लागता—दिवाळीतील पत्राचे पेटून तें काम होत नाही—त्यानें धणमर मौज तेन्दी वाटते—आणि तेन्दीच अपेक्षा रागणेकराची दिसते.

ठगीव मालमसाला

‘रमा’ हें रागणेकराचें अगदीं अलीकडचें नाटक आहे इतर नाटकापेक्षा यामध्ये कथानकाचें नावीन्य आहे. व्यक्ती नव्याच्या चायसोचा चढफडाट, हा रागणेकराच्या बहुतेक नाटकांचा कथामिषय—जाणि त्याला विनोदाची फोडणी देण्यासाठी सपादक किंवा बातमीदार याची टगळी हे ठगीव टगाचे प्रमुख वास्तव्य—रताचे शितोडे उड-विण्यासाठी एखादी लहान मुत्तमी काही नाटकात आणली आहे तेवढाच पारट कलह—त्यातले त्यात पती-पत्नीचे—देहण्याला निराश्रित माणसाना केन्दी हीस वाटो ! हें ओळखून रागणेकराणी आपल्या बहुतेक नाटकात समारी जोडण्याचे समग रसके दाखविले आहेत पण ‘रमा’ या नाटकाचा चारा विंडच भिन्न द्रव्यानीं घडलेला आहे.

कलावताचें कार्य

वेरा वर्गाच्या एका मुलीला आपल्या मागल्या जन्माची आठवण होते आणि तो आपल्या पूर्वजन्मातील घर, त्यातील माणसें तेथील वस्तु—सारे काही अचूक ओळखते, अशी छोटी बातमी वर्तमानपत्रात एकदा आली—आणि लोकांच्या स्मरणातूनहि गेली पण कलावताचें कार्य हेंच असलें की, अशा घावल्या घट्यांना रम्य व शायत स्वल्प देणें साय काळचा देखावा मिती धगमगुर पण चित्रकार तो आपल्या कलमाच्या कसनांनें चितारून कायम स्वरूपात ठेवतो आणि शब्द चित्रकार तरी दुसरें काय करतो ? कन्या विरहाचें वर्णन ‘शाकुंतला’त कालिदास करतो, तर पत्नी विरहाची व्यथा मगभूति ‘उत्तर राम चरितात’ मूर्तिमत उभी करतो. क्षणिक अनुमसाला चिरकालिक स्वरूप देणें व त्यातून त्रिकालाश्रित तत्त शोधून काढणें हेंच कलावताचें कार्य माऊसादेर पेशव्याचा तोतया खोदा आहे हें नाना पदणिसांनें सिद्ध करून दाखविलें, असें चार ओळींचें वृत्त इतिहासात वाचावयास मिळतें, पण त्याच्या पोटात भावनाची किती

आदोलनें लपलेलीं होती, हें पहावयास मिळतें केळकराच्या ' तोतयाचें बडात ' त्याचप्रमाणें पुनर्जन्माची स्मृति असलेल्या गालिकेची वार्ता किती साधी. पण त्यामुळें एका कुटुंबातील माणसाच्या मनात मायनाची केरदी वादळें निर्माण झालीं, याचें मनोवेवक चित्र रागणेरानांनीं ' रमा ' नाटकात रंगविलेलें आहे.

कथानकाचें नावीन्य

पुनर्जन्माची आठवण असलेली रमा विजापुगहून मुम्बईस येते, तिचा प्रथम प्रवेश नाट्यकारानें मोठ्या कुशलतेनें घडविला आहे. मुम्बई हायकोर्टाचे जज ग्राफ्माहेन याची पत्नी तेरा वर्षांपूर्वी दिवंगत झालेली. तिचा स्मृति-दिन दरवर्षां ते आपल्या घरी पाळतात. आजहि ते आपल्या तीन मुलांसह 'मातृ-दिन' साजरा करित होत. अशावेळीं रमेली घेऊन तिचा गरीब बाप तेथें येतो त्याची वाचविलेली मनोवृत्ति नाट्यकारानें फारच बारकाईनें रेखाटलेली आहे. 'मागल्या जन्मीं ही या घरात रहात होती' एवढें एकच वाक्य सांगण्याला त्याला सहा पानें लागलेली आहेत. त्या सवादात सर्वांच्याच मनाचा विभ्रम कसा होतो हें कुशलतेनें दाखविलें आहे.

बंडखोर स्त्रीचीं शब्दचिरे

'कुटुंब'तील भानुमतीचा स्वभाव जितका चातुर्याचा नितकाच शांत पणाचा दाखविणारा आहे. आणि तसाच तो बंडखोरहि आहे हा आपल्या नजऱ्यालादि स्वतः आपणानें उजावते,

" देवदत्त तस म्हणत नाहीं माहू, मी पण मी त्यांना पत्र पाठवून बोलवू नकोस म्हणून सांगितलं होत कीं नाहीं ?

भानु० पण मला ती तुमची चूक वाटली नवरा झाला म्हणून तो कधीं पुनतच नाहीं कीं काय ? अशा वेळीं बायकोन त्याच मुलीच ऐकायन नसन—तरच ती रारी पतिव्रता । "

भानुमतीला आपल्या निर्मल चारित्र्याची खात्री असल्यामुळेंच तिनें आपल्या कट्टर सामुदाय्यांना, आपल्या नवऱ्याचे इच्छेविरुद्ध, आपले घरीं

रहावयास बोलाविलें सरें सोनें अग्रीला भीत नाहीं हेंच तिनें आपल्या वृत्तीनें दाखविलें. कारण तिचे सासरे मुर्दंग आले ते पणपणतच.

स्त्री-स्वभावाचे नमुने

त्यांना घरीं भानुमतीचें वर्तन शमर टके कुलीन दिसून आलें, तरी सामुवासाच्याचें समाधान होईना. तिच्या सरळ वागण्याचाहि ते वाईटाच अर्थ करू लागले. तो प्रकार असा—

“ ननी : (हसूच आईला) मग कशी आर्झिंग करते आहे !

भानु० : (थोडा वेळ वाट पाहून) हे भेटले नाहीत स्टेशनवर !

ननी . अगदी ! “हे” का ? नाव नाही वाटत घेत नवऱ्याच !

भानु० : (निष्पटपणाने) कोंकणात घेतात ?

राधा . कोंकणात घेत नाहीत, पण म्हटल मुर्दंग पापन असेल ती !

ननी : आणि त्यात सिनेमातल्या बायला !

भानु० सिनेमात गेल म्हणजे बायलांनीं मर्यादा सोडायला हवी, असं थोडक्या आहे ! (गप्पात) घर सोडायला त्रास पडला असेल !

बाप्पा : छे, तुझ घर म्हटल्यानरोर गांधीवाद्यानें बरोबर इथ आणून सोडल ! फार नामांकित मागस तुम्ही ! ”

पण शेवटीं भानुमतीनें आपल्या सौजन्यानें व सहिष्णुतेनें त्याचें मन जिंकलें. आणि प्रत्यक्ष सिनेमाच्या स्टुडिओत जाऊन आत्मानंतर तर तिच्याबद्दल सासऱ्याला आदरच वाटू लागला. तो म्हणतो, “ बाय दिशाद आहे दिव्याशी कुशी चावटण्या करील ” ही आली म्हटल्यानरोर सगळे वधे चूपचाप ! केवढ्या आदरान वागवतात हिला ! घेत अगदीं मालना-पामन तों साच्या नोकरांपर्यंत सगळे मोठा मान देतात हिला ! ”

आर्थिक स्वातंत्र्याचा प्रश्न

भानुमतीचें शुद्ध चारित्र्य पाहून खेड्यात सामुवासाच्याचें शुद्ध मन समेच निघळलें. पण त्यांनीं केलेल्या जसमाचें वण काही तिच्या नवऱ्याच्या अंतःकरणातून मुगळे गेले नाहीत. ‘ आपल्या बायकोला पधराशें रुपये

पगार आणि आपल्याला मात्र फक्त साठच रुपये !—तिच्या पैशावर आपली चैन अवलून ।’ असा विषमतेचा विचार देवदत्ताच्या मनात येतो आणि त्याच्या मनातील नरारेण्याचा ‘मालक’ जागा होतो. त्यामुळे त्या दोघामध्ये खडादृक् उडते.

“देव०:—मी एकव्यानच नाही म्हणून कस चालेल ? एवढे मोठे घाप्पा तुला डोक्यावर घेऊन नाचू लागले, भानू.

भानु०—म्हणून तुमच्या डोक्यावर मी बसणार नाही.

देव०—काय नेम त्याचा ?

भानु०—हो. काय नेम त्याचा ? शकराच्या डोक्यावर नाही का गगा बसली होती ? आपण तरी काय, शकराचेच अवतार ! तिसरा डोळा नाही म्हणून बर, नाहीतर माझ केव्हाच भस्म करून टाकल असत !—बर तें जाऊ दे. उद्या परवा केव्हातरी आमच्या कपनाचे मालक येणार आहेत तुम्हाला आमरण दायला.

सनोविभ्रमाचें चित्रण

‘कुलधू’ मध्ये चित्रपटात उत्तम काम केल्याबद्दल भानुमतीचा जाहीर सत्कार होतो. ती पुष्पहार, पुतळा, पदक व पारितोषिक घेऊन घरी आनदानें येते. तिच्या आनदी वृत्तीचें चित्रण रागणेकरानीं मोठ्या कुशलतेनें केलें आहे. तिचा आपल्या भोलकरणीशीं झालेला खाद पुढीलप्रमाणें—

भानु०—“तय नको म. तू कुठून तरी चोरून बघ, (सिडकीकडे जाऊन बाहेर पडात) पण केव्हा येणार म ते ?

पार्वती०—मला सांगून गेले आहेत वाटत ?

भानु०—आता आल्यावर मी त्याच्यावर प्रथम रूप रागावेन—

पार्वती०—(मध्येच) पण तुम्ही पुतळ्यासारख्या गप्प बसणार म्हणाला होता ना त्या खोलीत ?

भानु०—अग हो—विसरलेच मी ! काय करू—रागावू का गप्प बसू ?—रागावण नको बाई ! किती आनदात आहे मी यावेळीं

आपल्याच माणसावर काय रागवायच !—पण ते का आले नाहीत ग थिएटरात ! ”

घटरफोटोचा पुरस्कार

‘अल्लार’ या नाटकात व्यसनी नवऱ्याची अरेरावी दाखविली आहे. त्या अरेरावीविरुद्ध उड करून उठणारी वत्सला म्हणते, “एवढ्याशा ह्या टोचभर दोरीची अरेरावी आतापर्यंत मी पार सोसली, पासाच्या दोरी-पेक्षाहि ह्या वीतभर दोरीन मला जन्मभर मरणाच्या असंख्य त्रातना भोगायला लागल्या. पण आता मला त्या सहन होत नाहीत रत्नहाराला-देखील तुच्छ मानून आजपर्यंत मी ह्या अल्काराला दिमाखान मिरवीत आले. पण आज ह्या सोन्याची तुम्ही माती घेलीत—ह्या पुलाचा पाचोळा करून टाकलात ह्या वीतभर दोरीन तुम्ही आम्हा त्रायताना जन्मभर जखून टाकता आणि आम्ही त्यातच स्वतःला धन्य मानून घेतो ”

द्विमार्या—विवाहाचा प्रश्न ‘नदनवन’ नाटकात रागणेकरानी हाताळला आहे पण घरात सवत आलेली दिसताच भतोरमा आपल्या पतीच्या मुकासाठी ‘घरागहेर’ पडण्याचें औदार्य दाखविते एरम्या पौराणिक सती साध्वीप्रमाणें ती आपल्या भावी सवतीला म्हणते, “अवतिनामाई, जगाच्या दृष्टीन सवत म्हणून तुम्ही आला असला, तरी मला तुम्ही नहिणी-सारख्या आहात. माझ्या बाहिणीच्या हाती मी माझ्या ससाराचा देव्हारा विश्वासान देऊन जाते आहे—अद्या वेळीं जाताना तरी माझ्यान रागातून नका. आता मला गोष्ट शब्दांनी तुम्ही निरोप दिला नाही, तर जन्मभर ही गोष्ट खात राहील ”

वात्सल्याचा पुतळा

जुन्या पिढीतील करारी म्हणान्याचें शब्दचित्र रागणेकरानी जसे ‘बुलबधू’त, तसेच ‘माझें घर’मध्येहि रेखाटलें आहे. दोन्ही म्हातारे नितके कडवे तितकेच प्रेमळ आहेत आणि म्हणूनच त्याचें हृदयपरिवर्तनहि झटपडी होतें ‘फोणे एके काळीं’ व ‘एक होता म्हातारा’ या नाटकातहि अशीच स्वभावचित्रे आहेत. त्यातहि ‘एक होता म्हातारा’मधील नाटका

स्वभाव पद्धत्यापासूनच प्रेमळ दाखविला आहे—वास्तव्याचा पुतळाच आहे तो ! मुलाच्या कल्याणासाठी म्हणून तो, आपल्या इच्छेविरुद्ध, स्वतः म्हातारपणी लग्न करतो आणि तें लग्न मुलाचे कल्याणाचे आड येत असे दळताच गागऱ्ण-गोंधळून जातो नानाचे आपल्या मुलावर प्रेम व्रिती गाढ होतें याचें मुरेल वर्णन उमा करते. ती म्हणते, “ज्यानीं तुला नळहाताच्या फोडासारखे घागवले, तुला चाईट पाटू नये म्हणून आजपर्यंत निरक्षरपणाने आयुष्य काढले—ज्यानीं तुला जिजाभावाचा मित्र मानून तुझ्या सुखदुःखात आपले सुखदुःख मिळवून टाकले, त्याच्या आयुष्याचा आता एका फटका याने निवाळ होय.”

प्रेमाची पायमल्ली

‘आशीर्वाद’ नाटकातील तात्या याचा स्वभाव काही फडवा मिवा व्यसनी नाही. उलट त्यानीं आपल्या पोटाला चिमटा घेऊन आपल्या मुलीला—सुमित्रेला डॉक्टरीपर्यंतचे शिक्षण दिलें. पण ती एका डॉक्टर मोठेर लग्न करून आपल्या घरागहेर जाणार ही बातमी दळताच त्यांना दुःखाचा धक्का बसतो आपलें म्हातारपण झालेलें, त्यात नोकरी गेलेली, आणि आता कमावती मुलगीहि जाणार—यामुळें पुढें आपली काय दुर्दशा होईल याचें दाखण चित्र त्याच्या डोळ्यापुढें उभें राहते व यामुळें ते बैतागानें सुमित्रेला टाकून भोळतात व तिच्या लग्नाला पर्वायानें भडबडळी आणतात प्रेमावर परिस्थिती कधी मात करते हें सांगताना ते म्हणतात, “पण अतःकरणाच्या सालीं पोटाहि आहे हें चित्त नकोस उपाशी अतःकरणा-पेक्षा उपाशी पोटाचीच कळ असल्ये होते माणसाला ! लग्न काय—देवहादि होईल आजच काही द म्हातारी झाली नाहीत” परंतु तात्याची मोठी मुलगी अका ही त्याच्या वास्तव्य-भावनेला गदगद होतवते.

कथानकाचा ताकडेपणा

‘माझे घर’ मधील नारायण व राजीराव यांनी आपापल्या पत्नींसह घरातून पाय काढला याचा शटका नानाना चांगलाच जाणवला. त्यानीं आपल्या घरात छेवडाही सुद्धे वेळी, किंहुना मुलाच्या सभारात ते जाऊन राहिले

त्याचे पदसाद ऐकविणाऱ्या 'प्राय कथा' साहित्यिक युवकांचीं मनें येथून घेतात. तिरंगी निप्राखालीं व्हुरंगी प्रणय रगविणाऱ्या कथा-कादंबऱ्यांवर युवकांच्या उड्या पडतात याचें कारण हेंच. त्यापुढील वर्ग साधारिनाचा. सत्यसुष्टीचे धके-चपेटे व कोपरसळ्या-चिमटे त्यांना बसतात. निराशा व निर्धनता, अपमान व अपयश, मत्सर व द्वेष इत्यादि वास्तव जगातील वट्ट अनुभवांनीं ते भगभगलेटे व कावळेटे असतात, दुःख-दैन्यानें प्रसन्न-तनू झालेल्या त्यांच्या मनाला विरगुळा मिळावा, म्हणून कोठें तरी 'पल्यान' करावें असें वाटतें. त्यांच्यासाठीं 'कल्पित कथा'ची टाससळ चावू होते. जें आपल्याला सत्य मृष्टीत लाभत नाहीं, तें हस्तगत केल्याचें समाधान सत्तारी याचकाला 'कथा-सुष्टी' त गवसतें आणि म्हणून त्यात तो रमतो याच 'कल्पिता'ला उदात्त स्वरूप देऊन ध्येयवादाची सुष्टि याचकालाच्या डोक्यापुढें उभी करणाऱ्या काहीं कथा असतात. दोन्हीहि मृगजळेंच. पण एकानें दुसऱ्याचा विसर पडतो, तर दुसऱ्यानें आशेचा विसर मिळतो

पाश्चात्यांचा स्पर्श

अशा अद्विष्ट, नीतिपर, वास्तव गोष्टींचा भरणा मराठी साहित्यात पुष्कळच आहे. भारत-रामायण किंवा पंचतन दितोपदेश इत्यादि संस्कृत बाष्पयातील कथाना तर 'देशीकार लेजे' दिलेले आहेच. पण त्याशिवाय इस्पापनीति, अरबी भाषेतील गोष्टी, बुद्ध्याच्या जातक कथा इत्यादि परभाषातील कथांचे पाटहि मराठीच्या मुलखात आणून सोडलेले आहेत. 'आटपाट नगरा'तील गोष्टी सामान्यांच्या कहाण्या म्हणजे तर अस्सल देशी नाणें. तशाच लोक-कथाहि. बेताळ-पचयिशी व विक्रम-वत्तीशी यातील गोष्टी खेड्यापाड्याच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत जाऊन पोचलेल्या आहेत. पण इंग्रजांचें राज्य आलें व पाश्चात्य संस्कृतीचा स्पर्श पडला. त्यामुळे स्त्री-पुरुषांच्या पोशाखात जसा परक पडत गेला, तसाच साहित्यातहि पडला. लघुकथा, लघुनिबंध, मावगीत इत्यादि नव्यानव्या शाखा ललित वाङ्मयाला पुढें लागल्या.

कथा व कादंबरी

पूर्वीच्या कथा आणि आधुनिक लघुकथा यामध्ये चक्री पागोटें व टोपी माच्यादतकें अंतर आहे. हरिभाऊ आपटे किंवा शिवरामपंत पराजपे यांनी हुस्काळारख्या विषयावर कथा लिहिल्या आहेत आणि त्या कादंबरीपेक्षा लहानहि आहेत, पण त्यांना अर्वाचीन तत्वाप्रमाणें 'लघुकथा' म्हणता येत नाही. लघुकथा म्हणजे छोटी कादंबरी नव्हे. या दोन वाढय-प्रकाराची भिन्नता प्रा. पडके यांनी मोठ्या ब्रह्मरीने वर्णिली आहे. 'लघुकथा लेखन-मंत्र आणि तंत्र' या आपल्या ताज्या ग्रंथात ते म्हणतात, "कादंबरीला घनघवीतपणा अगू शकतो. उलट लघुकथा निमुळती असायला हवी. कादंबरी म्हणजे एक भव्य प्रासाद असतो. लघुकथा कास्मीरमधल्या सपेता झाडासारखी किंवा सुरुच्या अथवा पोपळीच्या झाडासारखी सरळ उंच जाणारी असते. कादंबरीला जाडपणा, डेरेदारपणा असतो; लघुकथेला तो नसतो. कादंबरी आडव्या अगान वाढू शकते. लघुकथा वाढून चालणार नाही. कादंबरीचा आघात एखाद्या भल्या-मोठ्या हातोड्याच्या आघातासारखा व्हायला हवा. लघुकथा एखाद्या तीक्ष्ण टोंगाच्या मुईप्रमाणें टोंचायला हवी. एखाद्या टोलेजग इमारतीवर विजेचे दिवे लावल्यावर जी रोषणाई दिसते तिची उपमा कादंबरीला साजेस. लघुकथेला उपमा द्यायची झाली तर लटकून उजळून, काचित् काडकाड आवाज करून हलत होणाऱ्या विगुल्लेचीच शोभेल. एखाद्या गवयान तासभर एखादी रागिणी गाऊन दाखवाची, आणि सहज बोलता बोलता एखाद्या रागावली मुदर तान घेऊन दाखवाची, यात जो परक आहे, तोच कादंबरी आणि लघुकथा यात आहे."

लघुकथेचें स्वरूप

असें असलें तरी लघुकथा ही सामान्यतः लघु असतेच तीनों ते तीन हजारपर्यंत शब्दांत ती व्याप्यावी असा संकेत आहे. एवढ्या लहानशा क्षेत्रात कमीत कमी पात्रे घेऊन आणि कमीत कमी प्रसंग वापरून, ऐक्या-

व सर्वांशीं समानतेने राहूं लागले. 'फॅमिली थ्रू'चा फोटो काढण्याचें वेळीं लक्ष्मी नव्या वेपानें आली म्हणून नाटकाच्या प्रारंभीं खटका उडतो. पण कुटुंबातील प्रत्येकाचें व्यक्तिमत्व मान्य केलें गेल्यामुळें नाटकाच्या शेवटीं सर्वांचा 'फॅमिली थ्रू'चा फोटो निघतो. असें हें चुटपुटें कथानक आहे. दुसऱ्या अंकांत एका यद्दिन्या प्राध्यापकाचें विनोदी पात्र आणल्यामुळें कथानकाची उणीव काहींदी भरून निघते. पण एकदरीत कथानकाच्या तोकडेपणामुळें हें नाटक प्रेक्षकांच्या जिज्ञासेची तार सतत खेंचून धरूं शकत नाहीं.

गोष्टीची गोष्टी नाही कोणास ? आजीच्या तोंडून गोष्ट ऐकता ऐकता
ज्ज्ञानपणी कोण शोपी जेलें नाही ? पैदाळापासून आतापर्यंतच्या वाज्यात
गोष्टीच गोष्टी ! राक्षसाच्या, भुताच्या, बऱ्याच्या गोष्टी. कुत्र्यामाकऱ्याच्या,

पोपटभैनाच्या, बाघसिंहाच्या गोष्टी.
ठरुभैनाच्या गोष्टी, गिरलच्या गोष्टी,
अरबी मापेंतील गोष्टी-नाना प्रकारच्या
गोष्टी ! त्या ऐकण्याची चटक लहान-
योर सर्वांसच. इतिहासातील सर्व
काळात व पृथ्वीवरील सर्व स्थळात
ही गोष्टीची आवड जबर आहे, कायम
आहे. कथा म्हणून, लघुकथा म्हणून,
लघुतमकथा म्हणून, - नाना पैपानी
गोष्टीचें साक्ष्य सर्वत्र मोहिनी घालीत
असतें.

लघुकथांचे प्रकार

लहान मुलांची कल्पनाशक्ति वशी तरल असते तशीच अमर्याद वण
असते; तिला गमनापर्यंत चाव घ्यावीशी वाटते. जटक अशी तिला
माहीतच नसते. नसतें तें असतें करावें, हीच तर त्या कल्पनाशक्तीला
अनिवार ओढ. तिची भूक मागविण्यासाठी ' अद्भुत कथा ' तयार
असतात. त्यांना स्वल्पनालाचें नघन नसतें कीं सत्यासत्याचे निर्वध नस-
तात. तरुणपणी प्रेमाच्या व पराजनाच्या भावना हृदयात उन्मथळतात,

च्याच्या मनानर एकच एक सरकार ठसठशीतगणे घडविणे हें आधुनिक लघुकथेचें उद्दिष्ट असतें. सरकाराचें एकत्व हाच लघुकथेचा आत्मा. अशा आधुनिक लघुकथाची परंपरा मराठीत १९२० सालानंतर सुरू झाली. त्यापूर्वी वि. सी. गुर्जर यासारखे लेखक 'साहित्य मनोरंजना' मधून चटवदार लघुकथा लिहीत होते. गुर्जरानीं तर नुमारे पनास वों असें लेखन करून सदाशेवर लघुकथा लिहिल्या. पण रेखीव रचना करून, पात्रे व प्रसंग काटकसरीनें वापरून, सूचक भाषाशैलीनें, मनाचीं आदोलनें चित्रित करणाऱ्या लघुकथा १९२० सालानंतरच मराठीत चमकू लागल्या. सध्यालाचे वेळीं आकाशात एक एक चादगी येऊन हुकलू लागते आणि धोड्याच वेळात सारे आकाश चादण्यानीं भरगथ भरून जातें, तसा तेजस्वी विस्तार मराठी साहित्यात लघुकथाचा झाला. १९२० ते १९४० हीं बीस वर्षे 'लघुकथाचें युग' म्हणून गाजलीं. पूर्वी मिश्रा-घरोवर मते व मतामरोवर कविता तरणाना जशा येन असत, तशा या कालखंडात लघुकथा रचण्याचा छंद युवकांमध्ये वाढत गेला. कोणत्याहि मवीन लेखनानें हातात लेखणी घेतली कीं, आपल्या साहित्य-सेवेचा प्रारंभ लघुकथेनें करता, अशी जगु रूढि पडत चालली. अशा लघुकथा-कारांमध्ये पड्डे यांनीं आपलें स्थान निर्माण केलें आहे. त्याचें आतापर्यंत पधरा कथा समष्ट प्रसिद्ध झाले आहेत.

पड्डे हे 'कादरीकार' म्हणून जितके यशस्वी झाले, तितके लघुकथाकार म्हणून झाले नाहींत. मात्र 'नाटककार' म्हणून त्यांना जितकें अपयश मिळालें, तितकें काहीं कथात्रेकात आलें नाहीं. कारण नाटकप्रवेशा लघुकथेची सरसद कादरीच्या जवळ आहे. त्याच्या निवेदनाना योग्य अशी सफाईदार व लालित्यपूर्ण भाषा तर त्याच्यापुढें हात जोडून उभीच आहे. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या पात्रांना व प्रसंगाना शोभेले व रसमायिक संवाद घालण्यात त्याचा हात कोणीच धरू शकत नाहीं आणि मनोमाहून-शास्त्रात निष्णात असल्यामुळें, ते पात्रांचा स्वभाव-परिपोष उन्मृष्ट करू शकतात. परंतु नाटकप्रमाणेंच लघुकथेतहि जो सयन व उदर अगावा लागतो, तो पड्ड्याच्या लेखनीत पारखा नाहीं. त्यामुळें त्याच्या

लघुकथांमध्ये लघुत्व येत नाही व संस्काराचें एकत्व साधत नाही. 'शक्र मारतात एम. ए., पी एच. डी.' या नांवाची त्यांची लघुकथा चोवीस पाने पसरलेली आहे, या नांवाचा आंतील विपरीत नांवापुरतामुढा संबंध नाही आणि विनोद पिकविण्याचा जो प्रयत्न त्यांत केलेला आहे, तोहि फारसा यशस्वी झालेला नाही. हास्यरस निर्माण करण्यासाठी साध्या प्रसंगावर विनोदाचें खोगीर त्यांनी चढविलें आहे. त्याचा एक नमुना म्हणजे—“ मोरच्या डोऱ्यांत खाडकन् प्रकाश पडला ! तीन पिढ्या हाडवैर संपण्याच्या तयारीने हातीं चंची घेऊन सनातनो विठ्ठलराव कां शरण आला होता त्याचा एकदम उलगडा झाला ! गहू, तांदूळ, सासऱ्या इत्यादि भरपूर साहित्य कापीज करायच होत. शुद्धसाहित्य वळकावण्यासाठी हिटलर ज्याप्रमाणें रशियाच्या युकेन प्रांतांत घुसला, त्याप्रमाणें समेटाच्या भाषेन त्यांच्या पोटात शिरून मिष्टान्नाच्या केवळ एका भोजनाच्या सोनद-त्यांत अडीचगें पान उठवता येतील इतक साहित्य लाटण्याच्या या लडाई मिटू शकण्याचा धूर्त डाव होता काय ! आयल्या देऊन फोहळा काढायचा इरादा आहे तर याचा ! आल भ्यानात मार तुमच कपड, मिस्टर विठ्ठल-राव शेवडे ! पण घेरक्यांच्या मोरशीं गाठ आहे तुमची..... ! ”

समाजवादाचे शिंतोडे

'चंद्रा' या गोष्टीत गुन्हेमार जमातीच्या जीविनाचें ह्मण फर्गन आर-भीन्ना दोन पानात आलें आहे पुढील कथेइतल जिशाण उत्पन्न करण्यास तें मुळीच पोषक नाही. त्याचप्रमाणें 'जाणतोचें स्वप्न' या कथेत एका शिक्षकाचें व्याख्यान दिलें आहे. 'राम आणि रहीम' या कथेत समाज-वादी विचार मांडल्या आहे. ती असा—“ हिंदूचे मरे शुद्ध मुसलमान नाहीत किंवा मुसलमानांचेहि मरे शुद्ध हिंदू नाहीत. जगात दोनच जाती आहेत, काम करणारा मजूर आणि अश्रूराच्या मेहनतीवर मार होणारा पैसेवाला. हिंदु कामगार आणि मुसलमान कामगार दोघानाहि हा पैसे-वाला सारवाच रगटतो आहे. ” असाच अर्थ-प्रधान विचार, 'दादा पुरते डोळे उघडा !' या कथेंतल दुर्गो सांगते. 'दास्यरी' या गोष्टीचाहि पाठपद 'कामधेद नाहीना करा' हेच आहे. पण समाजवादच्या

सळमळीने या कपाने अगु-रेणु मध्य येतेले नाहीत. मुन्नीला मिठाई देता येत नाही, म्हणून चंद्रा कांतीच्या सैन्यात दाखवून शाली, असा ओढून-साणून आपलेला समाजवाद कथेच्या चिह्नद्विन्ध्यासारखा दिसतो.

व्याख्यानाची धोंड

वादंमरीत काय किंवा कथेत काय, शुक्र चर्चा किंवा नीरस व्याख्यान नसावीत. हा नियम काटेकोरपणे कोणी पाळत असतील तर फडकेच. पण आश्चर्य हे की, वादंमरीच्या राज्यंत असताना असे कायदे कमोडीने बाळणारे फडके कथेच्या क्षेत्रात शिल्लक मात्र कायदेभंग करू लागतात ! बंधूपरीशेच्या अपमानकारक रुढीचे चित्रण करणाऱ्या त्याच्या कथेतील नायिका त्रिवेणी, जगुं काही महिला परिपक्वत उभी असल्याप्रमाणे, लांछ-लचक व्याख्यान सोडते आणि विचारते, “ बापांनी मुन्नी दाखवल्या, चांगल्या शिकल्यासरलेल्यांनी त्या पहाल्या आणि पदवीवर मुन्नींनी या गलिच्छ प्रकारापुढे मान बाकवावी अस चालत आहे म्हणून तुमचे होळे उघडत नाहीत होय ! मुन्नींच्या मनाला अधिक संशोषाची आणि सन्मानाची पाटेल अशी लग्न मुळविण्याची पद्धति रद्द करायला पाहिजे हे तुमच्या कधी लक्षातच येणार नाही, होय ! ”

चित्तवेधक प्रारंभ

पाल्हाळिक वर्णन किंवा अरस्तिक विवेचन हे दोष बगळले, तर फड-क्यांची लघुकथा नाकीडोळींनी नीटस आहे आणि तिचे इतर अवयवहि सुंदर आहेत यात शका नाही. लघुकथेचा प्रारंभ चित्तवेधक असणे तितके आवश्यक, तितकाच तिचा दोषट विस्मयकारक असणे अगत्याचे असते. पाहिले वाक्यच असे चटकदार पाहिजे की, वाचकाने पुढे पुढे वाचीतच जावे. आणि शेवटचे वाक्य असे असले पाहिजे की, एखाद्या शोषित चालणाऱ्या माणसाला थका लागून त्याने साईदिशी जागे व्हावे, त्याप्रमाणे भावनेच्या संद्रीत गुंगलेल्या वाचकाला खदबद्दून जाय याची आणि त्याला काहीतरी चुटपुट लागावी. असा आकर्षक आरंभ आणि अखेरीस

मलात्मक वलाटणी ही दोन्ही साधण्यात पडके पुष्कळ वेळा यशस्वी होतात. " फॅटर्मीच्या फरशीवर टाप टाप असं बुटाचा आवाज करीत करीत धिम्म्या लयीत येरझारा घालणाऱ्या त्या उच्च मजबूत गृहस्थाकडे दृष्टि जाताच कुणाचीहि जिज्ञासा जागृत होण्यासारखी होती. " अमें ' माझा देश ' या कथेचें आरम्भीचें वाक्य वाचलें कीं, ओणाची जिज्ञासा जागृत होणार नाहीं ? तसाच ' दाह्यदी ' या गोष्टीचा आरम्भहि उत्कटा उत्पन्न करणारा आहे. तो असा, " कुणी तरी मागून येऊन माझ्या पाठीवर इतक्या जोरान थाप मारली, कीं हातातली छत्री मी पुढें टेंकली नसती तर मी पडलोंच असतों.

मी रागान बळून पाहिलं अन् पाहतों तों जाल्चो स्वारी माझ्यापुढें जमी !

माझा सारा राग एकदम मावळला अन् हस्तादोलनासाठीं हात पुढें वरीत मी हलत विचारलं, "

एकजिनसी वातावरण

एकदर लघुकथेमध्यें एकच एक वातावरण निर्माण करणेंहि अगत्याचें अणेंत. ' माझा देश ' या कथेंत युद्धकालीन वातावरण सर्वत्र भरून राहिलें आहे सद्गज भेटलेला माणूसहि बोळून जातो- " आमच्या घायकापोरांना पाऊण शेर सारख्यासाठीं आणि अर्धी गटली रॉकेलसाठीं तास तास राग धरावी लागते पाहुण्याला मलिदा आणि धन्याला घत्तुरा अग्या न्याय चालला आहे जगात जावनाल ! " तसेंच स्टेशनवरच्या उपाहारगृहात कथा- नायक गेला असताना तेथील पोन्त्याच्या तोंडनीहि जे शब्द बाहेर पडतात, ते या युद्धकालीन वातावरणाच्या पोषक असेच असतात. तो पोन्त्या व नायक याचा संवाद असा- " मान हलून नोकर म्हाणाला, ' आता केन्स कुठल्या साहेब ? हा कट्टोल मुरू झालाय ना ! मुरांच्या मोठमोठ्या युरोपियन हॉटेलांमुद्दा आता केर कसल्या मिळतात माहीत आहे ! बाजरीच्या ! ' "

‘ बर टोस्ट तरी करून देतोस काय पोटभर ! ’

पण त्याचे तात्या नुसते हसले आणि त्याच्या आईन त्याला विचारलं, 'जरे नानू, वेडा का तू?' अरे ४५ रुपये भाड कुठून आणायचं? 'तें ऐवून नानू अगदीं खजील झाला. अवघे ४५ रुपये आणण इतक कठीण असू शकत हें त्याला काहीं केल्या खर वाटेना त्याला वाटलं होत, आपण मुचविल्यानरोबर तात्या म्हणतील, 'अस म्हणतोस! ठीक आहे. जाऊ त्या शेजारच्या मंगलीत रहावळा.' तस उत्तर त्याला मिळालं नाही म्हणून त्याचा मोठा हिरमोड झाला. "वालाचे जग किती साधे-सरळ !

अखेर त्या रिकाम्या जगेंत एक मिहाड आलें नुसतें मिहाडच नव्हें, तर त्याच्याशीं खेळण्याजोगीं भीरा नावाची मुलगीहि पण आली. आणि नुसती मुलगीच नव्हे, तर तिचे बडीलहि मोठे गोड बोलणारे, ममताळू समवायाचे, मुलाच्या खेळात भाग घेणारे आणि शाळेंतील अवघड विषय सोपे करून दिकविणारे. पण ते नट होते-दादडे होते-सुगुणी होते. त्यामुळें नानूला त्याच्या घरीं जाण्यास त्याच्या बडिलानीं बंदी केली. तरी तो जाई. तेव्हा बडिलानीं त्याला एकदा चागलें चापलें. त्यावेळीं नानूची स्थिति काय झाली, हें एखाद्या दिल्पकाराप्रमाणें पड-क्यानीं उभें केलें आहे. नानूचें शब्दचित्र त्यानीं मोजक्या शब्दांनीं पुढील-प्रमाणें रेखाटलें आहे, "त्याच्या बोलण्याच्या तऱ्हेचा नानूला पार राग आला. तोंड गच्च आवळून धरून आणि मुखाना आडी घालून भितीला दाखून पाठ लावून तो अगदीं गप्प उभा राहिला."

चालकाची उत्कंठा

तसेंच, "तुरगानून मुटका" या कथेंतहि चाल-मनाचें चित्रण फडके यांनीं उत्तम केलें आहे. धारा वर्माचा खुनाय आपल्या भागाची भिती उत्कंठेन स्टेशनवर घाट पाहतो याचें वर्णन त्यांनीं चार पानें केलें आहे. तें इतकें हुबेहून आहे की, वाचकाच्या डोळ्यापुढें पन्नाटावर इकडे तिकडे वेड्या सारखा दिवणारा खुनाय मूर्तिमत उभा राहतो तुरगानून मुटलेला आपला दादा गाडींवर उतरला नाही पण गाडी मात्र पुढें निघून गेली, याचें वर्णन लेखकानें विधी यशस्वीनें केले आहे पहा — "स्टेशनवरचा पोर्टर

रुळाचा एक तुकडा टागलेला होता त्याच्यावर टोले मारून घटा देई, गाडीची शिटी वाजे, आगगाडीचा मोंगा होई आणि डब्याची चार्जे व जोडसागळ्या याचा विचित्र आवाज होऊन, उदीर खाल्ल्यानं जडावलेल्या एखाद्या अन्य सर्पाप्रमाणे, गाडी चालू होई तिच्यातून निघालेल्या धुराच्या धादोऱ्या काही वेळ तिन्हीसाजाच्या त्या धूसर आकाशात फट-पडलेल्या अस्पष्ट दिसत, आणि काही वेळाने गाडी वळण घेऊन दिसेनाशी होई. मग छोटा रघुनाथ तुस्कारा टाकून परत फिरे. ”

‘जगातले पहिले पाऊल’ या लघुकथेमध्येही पाच वर्षांच्या एका बालकाची मनोवृत्ति चित्रित करण्यात आली आहे. भावशीचा लळा लागलेला आनंद जेव्हा आपल्या श्रीमंत गपाच्या घरी जातो, तेव्हा तेथील धाटमाट पाहून तो गडबडून जातो. त्या श्रीमतीत त्याचे मन काही रमत नाही. उलट कारखान्यातील कामगार पाडिलाच्याबिचू जे जे नोल्तात, ते ऐकून आनंद कधी व कुढा होतो “आपल्या हृदयातील कसली तरी नाजूक भावना चिरडली जात आहे” असे त्याला वाटू लागले हे सारे मनोविश्लेषण पटकथानी नाजूक हातानी केलेले आहे.

एक नमुनेदार कथा

पटकथाची कथा सृष्टि सदापुन्नी व चिरतरण आहे. नाटक, सिनेमा व कॉलेज यातील प्रणय लीलाचेच शस्त्र त्याच्या बहुतेक कथातून ऐकू येतात. त्याच्या यशाचे शिखर म्हणजे एकात्रा निष्पाप बालाच्या किंवा अभागी स्त्रीच्या मनाचे पदरामागून पदर उलगडून ते व्यवस्थितपणे माडून दाखविणे हे होय ‘मोहोर’ ही त्याची अलीकडील कथा या दृष्टीने अभ्यसनीय आहे कसल पित्याच्या रागाची, सभ्रमाची व शेवटी प्रेमाची अवस्था त्या कथेत किती नाजूक कलमाने रंगविली आहे !

लघुकथेचा आरंभ कसा करावा, तिचा ड्रेवट कसा साधावा, त्या दोहोंची साखळी जोडणारे वातावरण कसे निर्माण करावे, आणि संवाद, वर्णन, स्वभाव परिपोष, भाषाशैली, इत्यादि सर्व अंगोपांगातून एरच एक भावना कशी खेळवाची, म्हणजे त्या सर्वांचा सकलित असा एरच एक

‘दोन ठुकरडे देतो साहेब, तेच पोटभर म्हणा. पार खराब दिवस आले साहेब...’

कल्पनेची ठिणगी

एक प्रसंग किंवा एक कल्पनाहि छत्रस्थेचें भाडवल होऊ शकतें. ‘ध्यान शिंपी पण मनान !’ या कथेंत फडक्यानीं एकच कल्पना फुलविली आहे. स्वतंत्र भदा करणारा एक शिंपी आरम्भी कलादृष्टीने काम करीत असतो. पण कर्ज वेडण्यासाठी तो लष्करी कनाटदाराकडे नोकरीस राहतो. त्यामुळे त्याच्या वृत्तीतील कला मरते आणि त्याचे जीवन यात्रिक होतें ही माति फडक्यानीं कुशलतेने रेखाटली आहे. त्या शिंप्याचें आरम्भीचें स्वतंत्र जीवन कसे होतें ? तर—“बायूराव म्हणजे कापडानून हुईदोरा घालणारा साधा शिंपी नव्हता. आपल्या हातून होणार काम पहिल्या दर्जाच असाय अशी त्याला हीस होती. कपड्याच्या नव्या नव्या सन्हा शिंप्यासाठी तो नेहमी उन्सुफ असे. तुमते कॅटलॉग पाहून आपली कल्परता लढवून एखादा कपडा मनपसत शिक्न झाला की त्याला मोठा हर्ष होई. स्वच्छतेची, टापोटिपीची आणि सौंदर्याची त्याला जन्मसिद्ध आवड होती. एसाया अनुकारान आपल बाय ठेवाय त्याप्रमाणें तो आपल शिंप्याच यत्र कमालीच स्वच्छ ठेवीत जसे त्या यत्रावर त्याची वेवढी माया ! तो शिंपी नव्हे, कलावंत होता !”

लष्करी कनाटदाराकडे नोकर झाल्यानंतर आपलें जीवन कसे यात्रिक बनणें याचें कुर्णन करताना तो शिंपी म्हणतो, “रोज तीन रुपये मिळविणार यत्र सालीं हातों मी. कर्ज वेडण्यासाठी माझी मारी कलाबुसर गाटून घाण्याच्या पैलाप्रमाणें यत्रावर पाय मारात हातों मा अठ आठ तास ! कुणाच्या गप्प्याच, जातीच, हातापायाच कमलच माय घ्यायच नसे. हजारो माणसांची कळमूरी बाटुली लढाईवर जायची असत ! माण्याचे हात, पाय गदने एकाच मापाची ! घे कापड, कर कात्रीन ठुकरडे, अन् चान्द पाय मारण !”

बाल-मनाची चित्रे

बालकांचें मानसशास्त्र पडके उत्तम जाणतात. त्याचा उपयोग मराठींत तरी त्याच्याइतक्या कौशल्यानें दुसरा कोणताच ललित-लेखक करू शकत नाही. 'दौलत' कादवरीतील छोट्या अक्षरपत्राचे घोबडे बोल व अलङ्कार कृति कोण विसरू शकेल ? तसेंच 'कोंडमारा' या कथेतील नानूचें स्वभावचित्रहि चित्ताल्य चटका लावणारें आहे. 'लहान मुलें म्हणजे देवाचे लाडके दूत, त्याचे विचार सुतासारखे घरळ व भावना स्फटिका-प्रमाणें निर्मळ' असें मानण्याच्या भावदोषांना पडनें करीत नाहीत. बालकांच्या आवडीनिवडी, हर्षरंज, मानअपमान, इत्यादींचें स्वप्न ते यथार्थ-तेनें जाणतात आणि त्याचीं कारणेंहि अचूकपणें ओळखतात.

चित्रपटासंबंधी नागूला काव वाटत होतें, हें सांगताना पडके लिहितात, "त्याच्या तात्यानीं त्याला पाचसहा चित्रपट दाखविले होते. आणि ते सगळे त्याला आवडले होते. त्यातल्या सर्व गोष्टी त्यान रमणात ठेवल्या होत्या. अमुक एक चित्रपट वाईट आहे असा मोठी माणस धा म्हणतात हेंच त्याला कळत नसे. त्याचा स्वतःचा हिशेब असा होता की, चित्रपट म्हटला की चामला असलाच पाहिजे. पैसे याचवायचे असले आणि लहान मुलाना पाठवायच नसल म्हणजे चित्रपटाच्या वाईटपणाची समज मोठी माणस निर्माण करतात. तात्याच्याइतक मोठ शाळ्यावर ज्या अनेक गोष्टी तो परणार होता त्यातला एक वेत असा होता की, प्रत्येक चित्रपटाला आपण तर जायचच पण माया मुलानामुद्दा भाडायच. " मुलाची महत्वाकांक्षा अशीच असते.

नागू शेजारच्या घरीं खेळावयास जात असे तेथील मिन्हादकरा जागा सोडून गेले होते. त्याच्या जामी बरेच दिवस दुसरे कोणी आले नव्हतें. तेव्हा नागूची खेळण्याची कुचरणा होऊ लागली. म्हणून त्यानें वडिलाना एक पयड तोड मुचविली व्यावहारिक अडचणीचा विचार तो कशाला करतो ?

'नागू वडिलाना म्हणाला, 'तात्या, पुराजवे रक्षत होते ती शेजारची सगळी सरीच मोकळी पडली आहे आपण घेऊ या ती ! अ !'

परिणाम घटून लुकधेनें सर्वांगसुंदर पुष्प कसें फुलवें, यांचें उत्कृष्ट उदाहरण म्हणजे फडक्यांची 'वत्सला !' ही कथा. या कथेत फक्त दोनच पात्रे आहेत.—विश्वनाथ व वत्सला. त्यापैकी एकाच्या वत्सलेचीच मनःस्थिती सर्व कथेत ओतप्रोत म्हणून सादिली आहे. वत्सला कुरूप पण तिचा कंठ मधुर आणि विश्वनाथ देखणा पण शेज्यांनीं आंधळा. या दोघांची आकस्मिक भेट आगगाडीच्या डब्यांत होते.

'कामाचें काय होतें, तें कळवीन मी तुम्हांला' असे वत्सला आपल्या बडिलाना आरंभीच म्हणते, त्यामुळे 'हें काम कोणतें ?' अशी जिज्ञासा वाचकाच्या मनांत उत्पन्न होते. 'सुष्टीच्या मुसमंडलापरील रम्य वनश्रीचें' शब्दचित्र पाचसात वाक्यांत कादल्यानंतर 'पण मुलाचा अन् आनंदाचा दसरा सर्वांनाच लाभणार होता काय !' असा प्रश्न करून लेखकानें वाचकांच्या जिज्ञासेची तार अधिकच ताणली आहे. आगगाडीत बसलेला त्या सुंदर तरुणाने डोळे एकसारखे मिटलेले दिसले. त्यामुळेहि तिची—आणि तिच्यापरोपर वाचकांचीहि—जिज्ञासा सहजच वाढते. आणि मग तिला कळून येतें की, तो आंधळा आहे. पण तो एका ग्रामीफोन कंपनीचा मालक असतो. त्यानें कथनेची गाणीं ध्वनिमुद्रित करविली. पुढें त्याच्या आजारीपणात तिनें त्याची शुश्रूषा केली. अखेर त्यानें तिच्याशी लग्न करण्याची गोष्ट काढली. वत्सलेनें आपल्या कुरूपतेमुळे नकार दिला. पण 'अंतःकरणवतील भावनाचें सौंदर्य' त्याला महत्त्वाचें वाटलें आणि त्या दोघाचें जीवन एकजीव झालें. हें सारें कथा-सूत्र भावनेचे पदर उलटमुलट गुंफणारें व जिज्ञासा वाढविणारेंच आहे.

भाषेचा सहजपणा

कथेची भाषा किती सोपी व सहज असावी, याचाहि नमुना 'वत्सला' या कथेत पहावयास सापडतो. पुढील चारच वाक्ये पहा. "बोलता बोलता तिच्या भावना अनावर झाल्या आणि ती रडू लागली. तिच्या वाटण, शालें, आटपल हार ! झम संपला ! मुखहि भंगलें ! आता विश्वनाथाला आपला स्पर्शमुद्धा नमोस वाटे."

सहज संवाद पात्रांच्या तोंडीं घालण्यांत फडक्यांचा अगदी हातखंडा आहे. 'यत्प्रला' या गोष्टींत आद्यव्या विघनायार्थी झालेला तिचा संवाद किती स्वाभाविक व विनोदपूर्ण आहे.

ती म्हणाली, " पुण्याला. आपण ? "

' मी मुंबईला जाणार आहे. "

" आपल्याजरोर तर दुर्णी दिसत नाही. — "

" नेहमी कस कोण बरोबर मिळेल ? मिस्त्रेला एका स्नेहानी गाडींत बसवून दिले. आता पुण्याच्या स्टेशनवर एक स्नेही येतील, ते मला मुंबईच्या गाडींत बसवून देतील. मग मुंबईच्या स्टेशनवर उतरून ध्यायला कुणी तरी येईलच. "

" पण बाहेत मदत नाही लागत ? "

' लागते. पण बहुधा ती मिळते. आतांच पहा कशी मिळाली ! ' असं म्हणून ती हसला.

भाषेच्या कृत्रिमतेमासून फडके अगदी अलिप्त आहेत. कोल्हटकर— गडकरी—साडेकर यांच्या अगदी दुसऱ्या टोंकाला ते उभे असतात. शब्द-शीला त्यांना वावक्या वाटतात. श्लेष, खोटी, अनुप्रास,—त्यांच्या लेखनात सहसा आढळत नाहीत. अपवाद म्हणून, ' लक्ष्मीपूजन ' (लक्ष्मीचें किंवा स्वामीने केलेले), ' भाल्याची (भालचंद्राची) शिकार, ' ' निरोगी (ज्याकडे रोगी येत नाहीत असा) डॉक्टर ' असे शब्दाचे सेल तुरळक आढळतात. ' शिष्याचा धंदा शिष्याचा असून त्याच्या मनाला हा उद्देश शिवत नाही. ' किंवा तिवार (अर्थात् कापड मोजण्याचाच वार) सत्य होय. ' असे श्लेष तर विरळाच ! प्रारंभीच्या कथांतच ते थोडेफार सांपडतात.

वर्णन—शेवटीत फडके याचा हात कोण घरी ? नुसती कुलाची घेणी; पण तिचें स्तवन ते किती मिष्टास शब्दांनी करतात पहा— " वेणीतील एकेक मोगन्याची कळी अशी थोरी होती ! छे ! असा बटमोगरा कधी कोणी पाहिला नसेल ! एकेक कळी म्हणजे सुभ्र सौंदर्याचा जणु बुदब होता ! आणि त्या कळ्यांची गुफा करणारी रंगीत लोकर आणि

चमचमणारी पलायन इतक्या बेताने मधून मधून डोरावत होती की, जगु त्या कोंबड्या कलिकाना सावरण्यापुरतेच आपल्याला पुढे शाळे पाहिजे हे तिला कळत होते ! आणि वेण्याची आनची मुरडहि काही निराळीच होती. एनेरु वेणी अशी गेंदेजान आणि लाडरी दिसत होती की, तिच्यापुढे मोत्याचे सर पिके पडावे आणि हिऱ्यानीहि गर्वगलित होऊन श्वास टाकावा ! ” अशी सहज-सुंदर व कथा-पोषक वर्णने पटके लीलेने करतात.

विनोदासाठी कृत्रिमता

मात्र कथानकाच्या रचनेत पटके पुष्कळ वेळा कृत्रिमपणा आणतात. ‘ पुरुषस्य माय्य ’ च्या ‘ उपाशी प्रेम ’ अशा लघुकथामध्ये असमाय्य प्रकार दडपून विनोद निर्मिण्याचा प्रयत्न पडल्याची वेला आहे. पण तो विनोद ‘ टफवेनाच्या गोष्टी ’सारखा उघळ वाटतो. वर्तमानपत्राच्या कचेरीतील अनंतासारखा धास्तावलेला जीव सिनेमाचा नट होतो हे ‘ अरुंधी गोष्टी ’ इतकेंच ‘ गुरस व चमत्कारित ’ आहे. तीच स्थिति छाताच्या जगल्यापुढे प्रेमासाठी उपास करणाऱ्या भावझ्याची, बगळ्याच्या श्रुताईने प्रतिउपास करून त्याला पलायन करायला लावले ही कदाचित् अद्भुत कथा ठरेल—लघुकथा नव्हे मात्र या कथेतील विनोद व उपरोध खुमासदार व घारदार आहे. भाषाशैली व अतिशयोक्ति या दोन्ही दृष्टींनी नमुनेदार ठरणारा विनोद पुढील चार ओळींतहि पहायला मिळतो

‘ अशीमुळा गप्प उठली, की प्रेमासाठी प्राणान्तिक उपोषण करणाऱ्या या असामान्य तरणाच अभिनदन करणारी तार डबूक ऑफ विंडसरकडून आली अगून त्या तारेंत लिहिले होत, ‘ शाबास पड्या ! माझ्याहि पुढे तू गेलास ! मी प्रेमासाठी सिंहासन सोडलं, पण तू प्राण मुद्धा सोडायला तयार आहस मी डोक्यावरची टोपी काढून तुला अभिवादन करतो ! ’ ”

या कथेचा शेवटहि एकदर कथानकाला साऱ्या विनोदपूर्ण आहे. तो असा—“ भावझ्या पुन त्या कॉलेजात परत आला नाही !

कोणी म्हणे तो वराचीच्या काँब्रेजात गेला कुणी म्हणत, वी त्यान वलकत्यास उपासाला चाण्या पदार्थाने टुक्कानवाडल आहे अन् एकादा तर गप्प उठली वी, आपल्या एकादर उपाशी प्रेम प्रकरणाचा चित्रपट करून घ्यायच्या वराराने तो येत हॉल्लिउडला जायच्या रस्त्यावर आहे । ”

नवे दर्शन

दिसाळी म्हणजे लघुकथाची सिंहरा पर्वणी नियतकालिकांच्या विशेष-अकासाठी दहादहा वीसवीम लघुकथाच्या छाया भावून देण्याची पाळी लेखकावर येते ज्यात त्यात गणगच्च फार असतात. पण पडण्याची लेखणी विशिष्ट पातळीच्या राली कधीच उतरत नाही हापूसचा आग लहानमोठा केसदाहि अग्रे, त्याचा विशिष्ट रंग व चम त्याला जसाव याचीच, तोंच याद पडण्याच्या लघुकथेचा काही काही फरा तर अद्या प्राथमिक ज्यूनहि मुरेस उतरल्या आहेत ‘गहिणी भाऊजी’ हे एक उदाहरण सांगण्यासारखे आहे चित्रपट कंपनीचा मालक चंद्रकांत हा तरुण व श्रीमंत होता पण त्याचा सख्खी किंवा मानलेली गहिणी कोणीच नव्हती त्याच्या हृदयाला गहिणीच्या प्रेमाची ओढ लागण्यासाठी लेखकाने कथेच्या आरंभीच दिवून अगळे आहे तो भाऊजीसाठी गहिणीकडे जाण्यास आतुर आहे मात्राने दिवाळीतहि कंपनीचे काम चावू ठेवले होते, म्हणून तो चंद्रकांताकडे रजा मागावयास आला—आणि ‘रजा नाही’ म्हणताच त्याने रात्रिनामा पुढे केला—इतकी त्याला गहिणीच्या भेटीची ओढ ! प्रेमाच्या या नव्या पैदळे दर्शन चंद्रकांताना घडले त्यावर आगगाडीत त्याचा एक तरुणी भेटली तिच्या घरी दारिद्र्य होते आणि तिच्या गहिणीचे ऑररेखन करायचे होते त्या कामी चंद्रकांतानी तिला गुप्तपणाने पण सदानुभूतीने इतकी मदत केली वी, ती त्याला भाऊजीनेच्या दिग्दर्शी आपल्या घरी ओवाळावयास नेऊन गेली हृदयातील भावनेचा एक नवा शास्त्रार, जगातील अनुभवाचे एक नवे दर्शन, मनातील गुतागुतीचा एक नवा उलगडा—हे उत्तम लघुकथेचे जन्म-कार्य पडण्याच्या ह्या लघुकथेने साधले आहे

प्रचाराचें शीट

एसाद्या तीक्ष्ण अनुभवाचें ओझरतें दर्शन लघुकथेंतून झालें तरी पुरें होतें-त्यातून बोध किंवा प्रचार झालाच पाहिजे असें नाहीं-आणि पडके तर त्या वाटेला सहसा जाणारे नव्हेत परंतु काहीं काहीं कथात, त्याच्या कलादृष्टीचा पक्षरा चुमून, थोडेपार सुविचार घुसले आहेत 'चोर व साळगूद' या लघुकथेंत दोंगी सदानदमहाराज आपल्या शिष्याकडून पैसे लुकाडतात, पिण्या माग त्याच्या पैशावर दरोडा घालतो आणि राडेराव घकील पिण्या मागाचे पैसे गडप करतो-अशी समाजातील गुप्त चोऱ्याची साजळी या कथेंत पडक्यानी दाखविली आहे. शेवटी महाराजाना हजार रुपयाची दक्षणा देऊन उसलेले घरील म्हणतात, 'घराय म्हणायचा हा साधूचा धंदा आम्ही रात्रदिवस मेंदू शिणवून, अन् फोटीत हाडाची कांड करून पैसा मिळवाया, अन् या नेत्या महाराजांनी सहजा-सहजी हजार रुपयाच उदक आमच्याकडून हातावर ध्याव ! ह ! काय न्याय आहे पहा !'

तसेंच 'उलटें शकुंतल' या कथेंत पति-पत्नीचें फर्तन्य पडके यांनी कुशलतेनें सांगितलें आहे दुष्यंतरावाना गरिबी आली म्हणून त्यांना सोडून निघालेल्या शकुंतलाबाईंना आगगाडीत गरीब पण प्रेमळ जोडप्याचें दृश्य दिसतें, आणि माहेरी गेल्यावरहि त्यांना विविध अनुभवांमुळे पटतें, "गरिबीची लाज फसली ? गरिबीतच पति-पत्नींनीं एकमेकांस आधार द्यावयास हवा."

लघुकथेंत स्वभावदर्शन घडविणें एरुपट कौशल्याचें असलें, तर स्वभाव-परिवर्तन दाखविणें दसपट चातुर्याचें आहे असें चातुर्य पडक्यानीं 'सुप्रभात' या कथेंत दाखविलें आहे "ते विलक्षण ओरडणें ऐवून ओत्रायदुल्ल एरुदम दचवून जागे झाले." असा या कथेचा प्रारंभच मुळीं जिज्ञासा उत्पन्न करणारा आहे. ते ओरडणें का होतें याची माहिती चार पानें दिव्यानंतर माग मियासाहेबाचा परिचय लेखकानें करून दिल्या आहे. त्याचा स्वभाव शूर व उदार दाखविण्या आहे. पण त्यावर धर्म-

द्वेषाची काजळी चढलेली आहे. ती झाडून टाकणारा प्रसंग या कथेत रंगविला आहे. स्वप्नात पैगंबराने इशारा देणे व नंतर आगगाडीत सोजिरांच्या मारामारीत हिंदु साधूने आपल्या रक्षणासाठी पुढे येणे, या धक्यामुळे त्यांचा धर्मद्वेष कोलमडून पडतो, आणि बरूरीदच्या दिवशी गाई मारण्यासाठी त्यांनी जी पाच हजार रुपयाची देणगी दिलेली होती, ती ते रद्द करतात. कथेची माडणी व तिच्याद्वारे केलेला प्रचार या दोन्ही गोष्टी फडफडाणा यात चांगल्या साधल्या आहेत. ही लघुकथा त्यांनी १९२६ साली लिहिलेली आहे. पुढे पुढे त्यांच्या कथेने लोक-जागृतीचे बंधन पार सुगालून दिले आणि त्यामुळे शीड मोडलेल्या नावेप्रमाणे त्यांची कला हवे तसे होके राते.

स्वभावाचीं प्रतिबेवें

स्वभाव-परिवर्तनाच्या दृष्टीने 'शाता' ही कथाहि नमुनेदार आहे. तिचा निम्मा भाग तिच्या रोजनिशीतील उतान्यांनी व्यापला आहे. त्यामुळे निवेदन-पद्धतीत वैचित्र्य निर्माण झाले आहे. शंतनूच्या प्रशंसेमुळे शाताच्या मनाची कळा कशी खुलली ते ऐका, " त्याचे ते शब्द ऐकून, शाताला सुखातिवायाने गुदमल्यासारखे झाले. प्रशंसेचा अनुभव तिच्या मनाला पूर्वी कधी मिळालाच नव्हता. आणि या घरात मात्र तिच्या तिच्या प्रशंसेखेरीज काही ऐकूच येत नव्हते. ओठाड रानात राहिलेल्या माणसाने प्राजस्ताच्या शाडाराली योगायोगाने येऊन बसवें, आणि जोराच्या वाऱ्याने शाड गदगदा हालल्यामुळे त्याच्या अगावर सुकुमार, सुगंधी फुलाचा सारखा वगैरे व्हावा, तशी तिची अवस्था झाली होती ! ”

‘ जसें मन, तसें जन ’ या न्यायाने संतुष्ट शाताला आता सारे जगच निराळे भासू लागले. स्वतःच्या बदलाविषयी ती लिहिते, “ या पंधरा दिवसात मला वाटतं मी सारखी बदलत होतं, आणि ज्या क्षणी त्यांनी माझा हात धरला त्या क्षणी मला वाटत, तो बदल अगदी परिपूर्ण झाला. मी बुद्धीने जड आहे, अंतःकरणाने रस्त आहे, स्वभावाने कुटी आहे अन् रूपाने अगदी सामान्य आहे, असं मला पूर्वी वाटत असे. हे वाटणं

परिस्थितीन माझ्या मनात अगदीं कायमच रुजायच्या पेंताला आल होत पण मला आता वळल की, त्या माझ्या वाटण्यातली एरुमुद्रा गोष्ट खरी नाही ! माझी मीच ती खरी मानून घेतली होती ! मी हुशार आहे, रसिक आहे, मनमोहकी आहे अन् मुदरमुद्रा आहे ! ”

जीवितार्गी समरसता

१९२६ सालींच लिहिलेल्या 'वैभव' या कथेत पद्मनयानी श्रीमतीपेक्षा माणुसकीचें महत्त्व अधिक दाखविलें आहे. “प्रपुल्लता, आत्मविश्वास इत्यादि भावनाचें सूक्ष्म तेज गिरिजाबाईंच्या चेहऱ्यावर त्याक्षणीं दिसत होतें. तें चितीही पाहिलें तरी त्यांना पुरेसं वाटेना. एखाद्या जगाहिऱ्याच्या सप्रहर्षा हिरा चारचौघाच्या इष्टीस ण्डला, आणि त्याच्या पाण्याची प्रशस्ता सर्वांनीं केली म्हणजे जसें त्या जगाहिऱ्याला वाटतें तसें मानास त्या वेळीं वाटतें.” अशी एखादीच साधी पण समर्पक उपमा देऊन सारा प्रसंग उजवून टाकण्याची हातोटी श्री. पडके याची आहे 'मनोहर स्वप्न' या कथेतील चित्रकार नायकाचा राग नाहीसा झाला हें सांगताना पडके लिहितात, 'स्वस्त रंगाप्रमाणें त्याच्या मनातला राग एरुदम उडून गेला.' लेखनासाठीं कागदाला पुन पुन टाक लावणाऱ्या तरणाला काय लिहावें हें मुचत नाही, आणि त्यामुळें तो पुन पुन धावतो, हें चन्द्रचित्र काढताना पडके यांनीं असा दृष्टांत दिला आहे की, “सोसा-ठ्याचा वारा सुटावा आणि माणसानें काडी ओढून घेतवावी, पण ती दिव्याच्या वातीला लावीपर्यंत पुन पुन विझावी तसेंच त्याचें होत होतें.”

हा तरण लेखक मुश्किलला आहे, पण मुश्किल घडणाऱ्या घडामोडींवर काय लिहावें हें त्याला वळत नाही, म्हणून तो आपल्या कल्पनेंन एरु ऐतिहासिक कथा निर्माण करतो तिच्यात सहजच अनेक चुका होतात, व तो पजीत पावतो तरीच स्थिति पन्हाळगडाजवळील झाळा मास्तराची होते. त्यांना आपल्या दोळ्यासमोरील ऐतिहासिक वैभव ओळगताच येत नाही, आणि म्हणून ते मुश्किलीत घटनेवर एक कल्पित कथा लिहितात, त्यात त्याचें साहजिकच हसं होतें. “धोत्री तलावाच्या नीलवर्ण पाण्याचें ”

त्याचें कल्पित वर्णन चेष्टेचा विषय वनतें. या “ दोन गोष्टींची कथा ” पडके यांनी सुंदर गुफिणी आहे, आणि तिच्या शेवटी इलापनीर्तितल्या-प्रमाणें ‘ तात्पर्य ’हि सांगून टाकलें आहे, तें असें —

“ आपल्यासमोर जें जीवित पडत आहे त्यातच समरस होऊन व त्याचें चिकित्सक दृष्टीनें निरीक्षण करून लिहाण्याची योग्य दिशा ठारून लिहिलेल्या सर्व वाङ्मयाची हीच कथा असावयाची ! ” असाच संदेश ‘ दृष्टीआड सृष्टी ’ इत्यादि कथातून पडके यांनी दिला आहे. तो भावी कथा-लेखकांना शुद्ध-संभाषारसा मदत्याचा यादव्याजोगा नाही काय ?

वि. स. खांडेकर : : : १२

आधी फूळ उमलतें आणि नंतर शुब्ध तयार होतो, त्याप्रमाणें खांडेकरांनीं प्रथम लघुकथा लिहिली आणि नंतर कादंबरी रचली. त्याची पहिली लघुकथा 'घर कोणाचें ?' ही १९२३ सालीं प्रसिद्ध झाली,

तर त्याची पहिली कादंबरी "हृदयाची हाक" १९३० सालीं उजेडात आली. गेलीं तीस वर्षे ते लघुकथा सतत लिहीत आहेत. या अवधीत त्यांनीं मुमारे तीनशें लघुकथा लिहिल्या असतील. त्या कथा व पुढील कादंबऱ्या यांचा मूळ पिंड एकच. अंतरगात समाजाच्या उद्धाराची तळमळ आणि बहिरंग पद लालित्यानें व काव्य-कल्पनेनें नटलेलें असा त्याच्या कथा-

कादंबऱ्यांचा धाट असतो. त्याचें लेखन हेतुपूर्ण असतें व त्याची सजावट कलापूर्ण असते. आरंभीच्या कथांवर भाषेच्या कृत्रिमतेची दाट छाया पडलेली आहे. अलंकाराच्या मुसळधार पावसामध्यें कथेंतोल सारी भावना धुऊन जाते पण खांडेकरांची प्रतिभा सारखी विनाश पावणारी आहे. तिनें ही कृत्रिमतेची कवचें स्वकरच षोडन टाफलीं आणि रसपूर्णतेकडे अधिक लक्ष पुरविलें. या नाबर्नीत त्यांना लघुकथामध्यें कादंबऱ्यांमार्फत अधिक यश मिळालें.

लघुकथेचे पैलू

ललित भाषाशैली, रम्य कल्पना आणि समाजहिताचा प्रचार या त्रिगुणानीं नटलेल्या त्याच्या काही काही कथा मराठीला भूषण होऊन राहिल्या आहेत. काही थोड्या कथा तर सूक्ष्म मनोनिरीक्षण करणाऱ्याहि आहेत. याचकाच्या चित्ताला एखाद्या कथेचा भावनेचा स्पर्श करून जाणाऱ्या त्याच्या काही लघुकथा सस्मरणीय आहेत, तर काही कथा उदात्त विचारांमुळे व काही कथा एखाद्या तेजस्वी कल्पनेमुळे किंवा रमणीय उपमेमुळे रसिकांच्या घ्यानात चिरकाल राहणाऱ्या आहेत. एखाद्या उत्तम गवयाचें गाणें मफलीत ऐकल्यानंतर तें पुढें दीर्घकाळ श्रोत्याच्या कानात शुभ्र राहावें, तसा परिणाम घडविण्याचें सामर्थ्य खाडेकराच्या काही काही लघुकथांमध्ये आढळतें त्यांनीं स्वतःच आपल्या कथालेखनाची प्रगति तीन टप्प्यांनीं कशी झाली, तें सांगितलें आहे त्यात जसा फाजील गर्भ नाही, तमाच दाभिकु यिनरहि पण नाहीं प्राज्ञळ बुद्धीनें सत्य निवेदन करताना ते लिहितात, “ कोल्हटकर व गडकरी यांच्या राज्याची त्या-वाळी त्यांच्या मनांवर फार मोठी छाप होती. त्यामुळे त्यांच्या पहिल्या बहुतेक कथांमून कोऱ्याचा ह्वास व अलंकाराचा सोस दिसून येतो. या लेखनपद्धतीमुळे त्या गोष्टींत जसा एक प्रकारचा कृत्रिमपणा आला आहे तसा त्या थोड्याफार पाह्याळिकुढि झाल्या आहेत. दियारर कृष्णाच्या नवीन रेलीव आणि भावपूर्ण कथेच्या पद्धतीची व तोडीची एकहि गोष्ट त्याच्या या काळातल्या लेखनात आढळून येणार नाही खाडेकराची प्रवृत्ति केवळ मनोरंजन गोष्टी लिहिण्याकडे जशी नव्हती, तशी केवळ व्यक्तीच्या नाजूक भावभावना व सूक्ष्म सुगंध रें काव्यात्म रीतीनें प्रगट करूनहि त्याचें समाधान होण्यासारगें नव्हतें सामाजिक सुगंध रें चित्रित करण्याची त्यांना पाहिल्यापासून दृष्टा अश्लेखी दिसते ” आपल्या कथा पुरोगामी असतात की नाही याची चर्चा टीकाकारांनीं खुशाल करावी असें म्हणून खाडेकर स्वतःची भूमिका सांगतात ती म्हणजे, “ माननीं जीवनातील काही उदात्त, उन्नत, उत्कट आणि उद्बोधक क्षणांचें पूजन करण्याचा प्रयत्न मी करतो ”

अशा सत्त्वप्रधान, कलाचिह्न व वाक्यपूर्ण लघुकथा लिहिणाऱ्या साडेकरांचा दर्जा मराठीत कोणता आहे हे प्रा. अदवंत एका टीकालेखात पुढील मार्मिक शब्दांनी सांगतात, “लघुकथेचा दरगार मोठमोठ्या सरदारांनी पुढून गेला आहे. वि. म. खांडेकर हे मुख्य प्रधानाच्या मानाच्या आसनावर बसले आहेत.....पण लघुकथा सम्राटाचें सिंहासन अद्याप मोवळें आहे !!

स्वार्थी संसाराचें चित्रण

आपलें घर हेंच जग मानणारी सत्कारी माणसें किती तरी असतात. त्यांनी आपल्या घराबाहेरील मुळदुःखे जाणार्थीत, अशी प्रेरणा देणारी ‘घरच्याबाहेर’ ही लघुकथा आहे. त्यातील राजाराम हा संस्कृतचा प्रोफेसर आहे आणि तो आपल्या वायकोच्या कानात हिऱ्याच्या बुड्या लटकविण्यासाठी आमुसलेला आहे. सहा वर्षांनी मावस-बहिणीच्या लग्नासाठी त्याची पत्नी परगावी निघाली असता तो आठदहा दिवसाचा बिरहहि राजारामाला असह्य झाला होता. कारण “एखाद्या उंच साडाच्या फांदीवर मऊ मऊ कापसानें आणि लहान लहान गवताच्या काड्यानीं सजविलेल्या घरट्यात एखाद्या पाताराच्या जोडप्यानें आनदानें चिक्चिक् करीत काळ फाडावा, एकमेकांच्या चोंचेंत चोंच घालून सूर्योदय आणि सूर्यास्त, आटलेली नदी आणि पूर आटेली नदी, लग्नसमारंभ आणि प्रेतयात्रा, किंग्हुना जगातल्या सान्या घडामोडी—जणू काही आपण या जगातले कोणी नव्हे अशा समजुतीनें पहाव्या, तशा राजाराम व कालिंदी याचा संसार गेली सहा वर्षे चालला होता.”

चार दिवस झाले तरी पत्नीचें पत्र आलें नाहीं, तेन्हा राजाराम तळमळू लागला. पाचवे दिवशीं कालिंदीचें पत्र आलें, पण त्यात तिनें काय लिहिलें होतें ? स्वार्थी प्रेमान्ना गुगुलु गोंठी त्यात नव्हत्या, तर तिला तीन दिवसांत समाजातील जीं मुखदुःखे दिसलीं त्याचें वर्णन होतें. समाजात दोटें अज्ञान आहे, कोठें दारिद्र्य आहे, तर कोठें रोगराई आहे. या देत्याच्या दादाखालीं सापडलेल्या असंख्य जिवांच्या किंकाळाना

कालिंदीला ऐकू येऊ लागल्या. त्याच तिने आपल्या पत्रात लिहिल्या आणि शेवटीं असा निष्कर्ष काढला कीं, “ आपल्यासारख्या माणसांच्या घरट्यात मुद्देवानें गारवा आहे, पण त्या घरट्यामाहेर वेवडा वणवा पसरला आहे ! या वणव्यात आपलीं माणसें होरपळून जात असताना आपण गप्प बसायचें ? छे !

— दोनच वाटा मला पुढें दिसताहेत. तो विज्ञवण्याचा प्रयत्न करावा, नाही तर इतरांच्यानरोबर जळून तरी जावें ! ”

सामाजिक जाणीव

घाचराच्या मनात सामाजिक जाणीव निर्माण करणाऱ्या अशा कथा खाडेकरांनीं पुष्कळ लिहिल्या आहेत, ‘ मनुष्य, पशु आणि दगड ’ या कथेत खुनाथ शातारामला लिहिलेल्या पत्रात म्हणतो, “ मन मात्र अधिरूच अस्यस्य झालें ..तुझ्या घराबाहेर गावात जें दैन्य आणि दारिद्र्य पसरलें आहे तें पाहून, विपमता जो नगा नाच घालीत आहे तो पाहून, अन्यायाला न्य य मानणाऱ्या खालच्या समाजाचा दुनळेपणा पाहून, वरच्या वर्गातलीं तुझ्यासारखीं दळीं पण वाचळीं माणसें पाहून ! ” शातारामच्या घरी आरामात असलेला खुनाथ कन्कल्यातील मजुराच्या सपाची पातनी वाचून तिरडे गेला. कारण त्याच्या मनें, “ दगड म्हणून अमर होण्यापेक्षा, पशू म्हणून मुरानें जगण्यापेक्षा, मनुष्य म्हणून मरण्यात अधिक आनंद आहे ! ” सामाजिक व वैयक्तिक अशी दोन मनें असतात हा खाडेकराचा लाडका सिद्धांत आहे. ‘ समाधी-वर्ती पुढें ’ या कथेत ते लिहिल्यात, “ मनुष्याला दोन मनें असतात हेंच खरें ! त्यानें सामाजिक मन लोखना सद्व दिसते, पण त्या सामाजिक मनाच्या आड, अगदीं अग चोळून का होईना, वैयक्तिक मन स्पून घसळें असतेंच कीं ! ”

विपमतेचें कलात्मक चित्र

समाजातील विपमतेचें दाखण स्वल्प खाडेकरांनीं दोन चार पटरा-
व्यानीं सद्दासद्वीं पण भेदक रीतीनें रंगविं आहे पुढें आणि नारंगी—

हे नित्याचे जिवस. पण 'दोन मास' या लघुतम कथेत त्यांतूनच समाजातील विषमतेच्या दरीची कल्पना त्यांनी आणून दिलेली आहे. 'डायव्हर—' मोटारींतील तशी ओरडली... 'मोगरीच्या कळ्या घे !' पण डायव्हरने हिरमुसल्या चेहऱ्याने परत येऊन सांगितलें, 'वाईसाहेब, त्या मोगरीच्या कळ्या नाहीत ! चुरमुरे आहेत !' भरल्यापोटी सहज करावयास निघालेल्या भीमंत तशींची निराशा झाली.

—आणि तशीच निराशा झाली एका भिकारणीचीहि. "बत्तापेक्षां अंधारच तिच्या लजेचें अधिक चांगल्या रीतीनें रक्षण करी." भूक भागविण्यासाठी रस्त्यावरील केळाची सालहि तिने आपल्या शोळीत टाकली. आणि तिला दूर दिसला एक चुरमुरेवाला. विडी पेटविण्यासाठी तो दुकानापासून दूर गेलेला पहाताच 'तिनें एकाचा मिघाडा-प्रमाणें त्या राशिवर झडप घातली. मगलेली मूठ तिनें तशीच वोंडात फोंवली. लगेच धूः-धूः-धूः करून तिनें तोंडातला लगदा धुकला. ते चुरमुरे नव्हते; मोगरीच्या कळ्या होत्या !' समाजातील तीव्र विषमता सौम्य शब्दांनी प्रगट करणाऱ्या या एकपानी लघुकथेतील प्रत्येक शब्द वेचक व भरीव आहे.

'गवसणी' या छोट्या स्वरूपाक-कथेनून परस्पर-सहकार्याचा मूर कलामुंदर रीतीनें सादर करानी काढला आहे. त्या कथेचा शेवट असा—“कोपऱ्या-वून सतार स्फुदत म्हणत होती—'मला गवसणीतच घातून ठेवा. मधांशी गवसणी असती तर भाक्षी अशी दुंदुषा !—'

दुसऱ्या कोपऱ्यावून उद्गार आले—'मधाशी एक गडी आला नि मला म्हणाला—'उद्या सकाळीं पोतेरें घालायलाच तुला नेतो !' अशें पोतेरें होऊन पडण्यापेक्षा मी सतारीला सभाळीन, हवी तेव्हा तिच्यापासून दूर राहीन—' सतार व गवसणी परस्परांला उपकारच असतात.

निर्वासिताचें मनाश्चित्र

विद्यमान परिस्थितीच्या गाडीवर दात ठेवून समाजाच्या प्रगतीची योग्य चिन्तना करणें हे श्रेष्ठ ललित लेखकाचें कार्य अर्हते. तें खांडे-

करांनी नाही काही कथासचें उत्तम रीतीनें साधलें आहे. अशा कथाचा एक नमुना म्हणजे 'नया माणूस' ही गोष्ट. १९४८ सालीं गांधी हत्ये-नंतर लिहिलेल्या या गोष्टीत एका निर्वासित डॉक्टराचें कष्टगम्य चित्र नाजूक हातानें रेखाटलेलें आहे. कराची येथे डॉक्टरी व्यवसाय करणारा मेघश्याम आगबोटोदिन मुर्दस चाललेला होता. त्याची "दीड तपाची सेवा धर्म वेदाच्या यगव्यात अर्घ्या दिसात जळून राक झाली !" देशाच्या फाळणीपूर्वी हिंदु मुसलमानाचे दगे उमळले होते, तरी "मरणाच्या दारी पडलेल्या एका लावच्या मुसलमान रोग्याला पहायला" डॉक्टर गेले, आणि त्याच्या पाटीमार्गे त्याची बायको, त्याची मुलगी, त्याचा मुलगा-सयोंची सररहा कचल झाली. त्यामुळे त्याचें मन भिती उदास व मकास झालें असेल, याची कल्पना साडेकरांनीं नाना रीतींनीं आणून दिलेली आहे. प्रज्ञात सागरावर शुभ्र चादणें पसरलेले दिसले, तर डॉक्टराना "प्रेतावर घातलेल्या पादव्या चादरीसारखें बाटलें तें !" मुर्दस आल्यावर मुलें-मुली आनदात हिडताना पाहिलीं, तरी "त्याच्या मनाच्या जलमाना घका बसे." त्याच्या मनाचा चडपडाट इतका झालेला की, एका हॉटेलात गप्पा चालू असता तो मध्येंच म्हणतो, "घरणी-कपानें घारी मुर्द कोसळून तिच्या पाली तीस लाख लोक एका क्षणात पुरले गेले तर काय मौज होईल !"

आपली भूति-स्थानें नाहीशी झाल्यामुळे तो माणसाचा द्वेष कसा करू लागला हें स्वभाव-दर्शन साडेकरांनीं कुशलतेनें केले आहे. आणि तितक्याच कोशल्यानें त्याचें स्वभाव-परिवर्तनहि दाखविलें आहे. गांधी-जींच्या फोटोसमोर उभे राहून 'इसताय काय असें ?' अठें विचारणारा मेघश्याम त्याच्या हत्येची वार्ता ऐकताच शुद्धीवर येतो व मनानें उदार होतो. ती वार्ता ऐकताच आगगाडीतील निरनिराळ्या धरातील उताऱ्याची अवस्था काय झाली याचे वर्णन साडेकरांनीं सुवीनें केले आहे, तें अगें,

"सारा इरा आपल्याभोंवतीं घरगरीरित आहे असा मेघश्यामाला भासताला. इन्पातल्या छान्या माणसाच्या मुद्रावर स्मशानाची कळा आली. त्या

संन्याशाचे अशु हातातल्या गीतेवर ठिववू लागले. ती पिडकीजवळची बाई गळा काढून देवाला शिवा देऊं लागली.

मेघदयामला रडें येईना ! पण आत कुणीतरी आपल्या काळजाचे लचके तोडीत आहे असें त्याला वाटलें. सान्या गाडीत ही अमंगल वार्ता आता पसरली होती. अशु, हुदके, तावातावाचीं बोलणी, यांनीं सारें वातावरण भरून गेलें. गाभीर्जींच्या जीवनाचें रहस्य मेघदयामच्या ध्यानीं आलें, हिंदु-मुसलमान या भेदाच्या वर जाऊन तो मानवधर्माचा पूजक बनला.

त्याचें मन उजळलें होतें. इतके दिवस मनानें निर्माण केलेल्या दुरंगात तो प्रितपत पडला होता. आज आता त्याच्या पायांतल्या सूड आणि द्वेष यांच्या झुंखला गळून पडूं लागल्या होत्या. " तो गाडीतील मुसलमान उतारुच्या घरी औपची उपचार करण्यासाठीं गेला, अण या कथेचा शेवट दाखविलेला आहे. सत्य-सुष्टीत इतक्या झटपट स्वभाव बदलत नसला, तरी ध्येयवाद म्हणून कथा-सुष्टीत तसें परिवर्तन दाखविणें झट्टच ठरतें.

दारुवंदीचा प्रचार

दारुवंदीची आवश्यकता पटावेणारी लघुकथा साडेकरानीं लिहिली आहे. तिचें नाव 'विजय कोणाचा ?' शिशु-सप्ताहासारखीं समाजोपयोगी कार्ये करणारा एक राजा दारुवंदी मात्र करीत नाही. तेव्हां त्याला एक संपादक उपदेश करतो, " सरकारी मजिन्यात दारुवरील कराच्या रूपानें जमा होणारा प्रत्येक पैसा कुठून येतो ? दारुगजाच्या निद्रळाच्या घामांत, त्याच्या वायकोच्या अश्रूत व त्याच्या पोराच्या रक्तात मिजून तो आलेला असतो ! लासों वायकापोरांचीं पोटे नेव्हा रिक्कामीं रहातात तेव्हा सरकारची तिजोरी भरते ! हजारों पतिनताचीं अगें बेकाम ननन्याच्या मारानें एकीकडे मुजन असतात व दुसरीकडे सरकारी जमावंदीचीं रकम फुगत असते ! पोटातल्या जागीनें जळणारी व ग्राहेरच्या थंडीनें कुटकुटणारी दारुगजाचीं लक्षावधि मुलें देगात तडकटव असतात, म्हणूनच शिशु-

सत्ताह साजरे करण्याला पाहिजे असलेला पैसा सरकारला मिळत असतो. दाहूचें व्यसन सर्वांस चालू ठेवून प्रजा सुखी करू पाहणें म्हणजे बेलाच्या मुळाशीं निपारे घालून तिच्या पुलाची अपेक्षा करीत असण्यासारखें आहे.”

दाहूमुळें उद्विगारे अनर्थ विरोधाभासाच्या अन्कारानीं खाडेकर पुढील प्रमाणें वर्णित. “ या दाहूच्या पायीं दारोज किती पोरें भाकरीच्या तुमड्या-साठीं तळमळताहेत, या दाहूच्या आगीनें किती आईंमायाच्या आशाची राखरागाळी केली आहे, या तामड्या पाण्यामुळें स्वभावतः गगाजगप्रमाणें निर्मळ असणाऱ्या किती लोकाना काळें पाणीं पहावें लागलें आहे. ”

‘ दाहू ’, ‘ दुसरें सरकार ’ यांरे कथामध्येहि खाडेकरानीं दाहूची भीषणता मांडली आहे. कला व प्रचार याचा मेळ ‘ हिरा जो भगना ’ अशा कथामध्येहि चांगला साधला आहे.

विनोदाची सुळावट ,

खाडेकर जसें कवि आहेत, तसेंच विनोदी लेखक पण आहेत. त्यामुळें त्यांच्या लघुकथामध्ये जशी काव्याची कल्पयता चमकते, आणि ती कल्पयता ह्मण—कथा रचण्यापर्यंत धाव घेते, त्याप्रमाणें त्यांच्या काहीं काहीं कथामध्ये विनोदाची लहरे शुभत राहते, किंहुना, दान्द-योजना, वर्णन-शैली व एकदर कथानक हे सर्वच काहीं हास्यरसानें ओथपलेलें असतें. याचें ठळक उदाहरण म्हणजे “ जामळीची शाळा-तपासणी ”. खेड्यातील प्राथमिक शाळेंत हरहमेश घडणारा एक प्रसंग या कथेमध्ये खाडेकरानीं यशस्वीनें रंगविला आहे.

जामळी, निवगाव, आनेमाव हीं गांवांचीं नावेंच किती मजेशीर आहेत. तशींच मास्तरांचीं नावें गुळमुळे व भडभडे. एका विद्यार्थ्याचें नावहि आडमुठे. वधेचा शारभहि किती विनोदी आहे पहा—“ आज जामळ गावातील सूर्य पूर्वेला न उगवता पश्चिमेलाच उगवला होता असें म्हटलें पाहिजे, कारण तेथील मराठी चार यत्ताच्या महाविद्यापीठाचे आचार्य व अधिवारानें त्याच्या हाताखालचें पत्र व्यवहारात त्याच्या डोकीवर चढून बसलेले त्याचे अस्तित्त्व, शाळेंत—

कण्ठ सात अक्ष मोजते न मोजले तोंच झालेंत येऊन दाखल झाले होते. हा प्रसंग इतका अभूतपूर्व होता की, तो झालेच्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी नमूद तरी झाल्याच्या झाडाने अवश्य लिहिता येण असेल; पण पण त्याला एक अट होती—व ती झालेंत झाड सापडणें ही होय । ”

प्रसंगानिष्ठ चिनोद

भडभडेमास्तरांना कोटांचा नाद, तर गुळमुळ्यांना चटक मिथुकी परण्याची. त्यासाठी ते दोघेहि झालेबाहेर पडले असताना, एक नवे नि स्पृह व तरतरीत इन्स्पेक्टर झाला तपासावयास आले. घाटेंत त्यांना चुकविण्यासाठी भडभडे मास्तर छत्रीची दाख कशी करतात हें पाहताना कोणालाहि हसूच लोटेल. इन्स्पेक्टरांनी जामळीचा रस्ता विचारला असताना भडभड्यांनी निगगावचे रस्त्याकडे बोट दाखविलें या आपल्या गनिमी काव्यावर भडभडे स्वतःच किती खूब झाले हें लेंगणाने पुढील गमतीदार दृग्दर्शनी सांगितलें आहे.—

“इन्स्पेक्टरसाहेबांना निगगावची घाट दाखविताच पन्हाळ्यावर सिद्दीजोहाराच्या हातावर नुरी देणाऱ्या शिवाजीस्तकेंच प्रसगावधान आपण दाखविलें अशी अभिमानाची ऊर्मि घावणाऱ्या मास्तराच्या मनात उसळली पण तो सिद्दीजोहार पाटलाग करू लागला तेव्हा घाजीप्रभूनें त्याला मध्येच अडविलें. आपला गाजी प्रभु यावेळी कुठें आहे ? तो स्मशानात यावेळी पिंडाच्या गोळ्यांना तोंड देत बसला असेल, हाहि विचार त्यांनापाठोपाठ त्याच्या मनात आला. ”

इन्स्पेक्टर येणार म्हणून झालेंत रिती उलथापालथी झाल्या, याचें मजेशीर वर्णन खाडेकरांनी केलेलें आहे, तें असे—“तत्काळ झालेच्या कोपण्यात कित्येक दिवस दफाची रजा घन पडलेल्या केरमुणीला आपल्या कामावर रुजू व्हावें लागलें दुष्काळात सापडलेल्या मनुष्याप्रमाणें देवलावरील दौतीची स्थिति होती, तिला पोटभर अन्न वाढण्यात आलें मास्तराच्या कपाटातील जरीचा स्माल सणावारी अगर लगीनधरी प्रगट होणाऱ्या आजीवाड्यांच्या नव्या मुक्याप्रमाणें प्रगट झाला. झालेंतील विजेचें विश्व

चालविणारें परब्रह्म दैवत-शिक्षावृषी पुण्याची प्रकृति-सकलश्रीभाग्यवती चक्रचुडेमंडित मातोश्री छडीमाई आपलें सगुणरूप टाडून निजधामाला नेयाहि. ” या धरणीरूपाचा आणखी एक परिणाम म्हणजे आडमुठे या आडशाड मुठाला मास्तर म्हणून खुर्चीवर उसावें लागलें.

घोटाळ्यांत घोटाळा !

अशा प्रसंगातून हास्याच्या एकाहून एक मोठ्या लाटा निर्माण होतात. शेवटची डोंगरलाट म्हणजे आडमुठ्याची ‘ शिराळचेटी मास्तरकी ’ चावू. अखतांना स्मरानात मटक्रीसाठीं गेलेले गुळमुळे मास्तर परत येतात आणि आपल्या खुर्चीवर उसलेल्या विद्यार्थ्यांला बडबतात ! ‘ मी ’ या वादंररीत हारिभाऊ आपल्यानीं असाच एक घालेंतील प्रसंग रंगविला आहे. साडेकरानीं शेवटीं अशी गमत केली आहे कीं, गुळमुळे मास्तर इन्स्पेक्टरना ओळखीत नाहीत व इन्स्पेक्टर त्या मास्तराना ओळखीत नाहीत, त्यामुळे घोटाळ्यात घोटाळा होतो, कसा तो पहा—“ दग्याची चाहूल लागताच इन्स्पेक्टर खोलीत येऊन म्हणतात, अहो हें काय ? मास्तराना मारता काय असें ! ”

गुळमुळे चिड्डन उत्तरतात, “ तुम्हाला कुणी सांगितलें आहे मधें सोंड घालायला ? हा मास्तर काय ? घे लेका हा मास्तरकीचा पगार. ” ‘ पगार ’ शब्दाभरोबर आडमुठ्याच्या पाठीवर धम्मक लाडू पट्ट लागले.

“ अहो, हे मास्तर आहेत, सोडा त्यांना ”

इन्स्पेक्टरसाहेब गयाबया यमून म्हणाले, पण गुळमुळे दाद देईनात. ”

कृत्रिम विद्वत्तेची चेष्टा

शिक्षकापेक्षा यरच्या पायरीवर उक्ताारा प्रोफेसर. त्यालाहि साडेकरानीं आपल्या विनादेचा विषय केलेला आहे. ‘ परीक्षकाची परीक्षा ’ या कथेंत एका विद्वत्ताजड प्राध्यापकाची अनुप्राप्तप्रियता दागविली आहे.

विनोदाची बैठक उभारण्यासाठी आरंभीच त्या प्राध्यापकांचे वर्णन पुढील-प्रमाणे केले आहे, “स. गार्धीचा दररोज चरम्यावर सूत काढण्याचा नियम एसादे वेळी चुकले, श्री. शिवरामपंत पराजम्याच्या लेखात उपरो-धिक वाक्य याथयाचे चुकून राहून जाईल, श्री. चिंतामणराय वैद्याच्या व्याख्यानात महाभारताचा उल्लेख कदाचित् येणार नाही, पण प्रो. पणशी-वर याच्या वर्गातील अगर बाहेरील व्याख्यानात नसा शब्द आला नाही असे कधीही होणार नाही, अशी त्याची ख्याति होती.”

क्षिप्र व विल्लूत प्रस्तावना लिहिणारे काही प्राध्यापक महाराष्ट्रांत गाज-लेले होते. त्यांचे विद्वान करतांना खांडेकरांनी कृति अतिशयोक्ति केली आहे, पहा—“त्याच्याकडे जोडाक्षरविरहित इतापनीति एका मासिकाच्या संपादकाने अभिप्रायाकरिता पाठविली होती म्हणे ! स्वारीने ज्ञानकोशाचे पाचदहा भाग भरतील एवढा अभिप्राय लिहिला. तो अभिप्राय छपा-यचा म्हटला तर निदान पाच वर्षे त्या मासिकाला इतर सर्व विषय बद-डेवाचे लागले असते. शेवटी प्रोफेसरसाहेबानी त्या अभिप्रायाची अति-संक्षिप्त आश्रुति काढली ती मूळ पुस्तकाच्या सातपट झाली.”

प्रा. पणशीकर याना अनुप्रासाचा छंद किती विलक्षण होता, हे पट-विण्यास त्यांचे एक वाक्यहि पुरे आहे. ते वाक्य असे,—“या ग्रंथकर्त्यात कोल्हटकराची कोमल कला नाही, गडकऱ्याचे गोड गुंजन नाही, देगळाची दयाशील दृष्टि नाही अथवा खांडेलकराची खुमासदार खुलावट नाही.”

शिक्षकांचा गौरव

‘जामळी’च्या कपेरस्न खांडेकराना शिक्षकवर्गाचे दोष दाखविण्यात हीस वाटते असे कोणी म्हणेल, तर ते साफ चुकीचे ठरेल. ते स्वतः शिक्षक होते—आणि ध्येयवादी शिक्षक होते. शिक्षकांच्या पेशाची थोरवी त्यांनी अनेक कयामध्ये मांडलेली आहे. शिक्षकावरील विद्यार्थ्यांची भक्ति त्यांनी सहृदयतेने चित्रित केलेली आहे. “पत्तर व्हावे पण मास्तर होऊ नये” असे उद्गार त्यांच्या कथेत जे ऐकू येतात, ते त्याचे स्वतःचे नव्हत.

पूर्वपक्ष म्हणून, समाजातील विह्वल समजूत ते व्यक्त करीत असतात. पण शिवराजे श्रेष्ठत्व त्यांनी अनेक कथामध्ये घवघवीतपणाने मांडले आहे. “वकील की शिक्षक ?” या कथेमध्ये तर एन्.एल्. बी. झालेला तरुण शिक्षकच होतो, फिरहुना श्रीमतीला भाळणाऱ्या आपल्या पत्नीलाहि ते पटवितांना तो विचारतो, “भव्य बाळ्यापेक्षा उत्तम शरीरसंपत्ति कमावणारा मुल्गा, दागदागिन्यांनी भरलेल्या पेटीपेक्षा उदात्त विचारानी भरलेले त्याचे मन, पायावर लोळण घेणाऱ्या लक्ष्मीपेक्षा त्याच्या हातून होणारी जनसेवा या गोष्टी पित्याला अभिमानदायक होतात ना !”

श्रीमंत वकील व तरुण शिक्षक यांच्यामध्ये झालेल्या संवादातहि साडेकरांनी हाच सिद्धान्त अलंकारिक भाषेने मांडलेला आहे. तो सवाद असा—

“वकीलीच्या धंद्यात कुबेर रहायची सधि मिळते हे खरे—”

‘मग आणखी काय पाहिजे ?’

‘कुबेर हाच काही सर्वश्रेष्ठ देव नाही.’

‘कुबेर नसेल, विष्णु असेल, पण तो तरी कुठे लक्ष्मीला सोडून रहायला तयार आहे ?’

‘तुम्ही काही म्हणा. देवाच्या न्यायकचेरीत विष्णु वकीलीच करीत असला पाहिजे उगीच काही लक्ष्मी त्याची दासी झाली नाही’

‘पण विष्णुपेक्षाही श्रेष्ठ असा देव आहेच. शंकर—’

‘शंकर ! दिगंबर शंकर ! गावात रहायला घर नाही म्हणून स्मशानात जाऊन तळ देणाऱ्या या देवासारखे व्हावे अस तुम्हाला वाटत की काय ? मग खास तुम्हाला शिक्षक होण्याची अवदसाच आठवली असली पाहिजे.’

‘पण हाहाहल शिव घेण्याची पाळी आली तेव्हा शंकरानेच ते घेतले, विष्णूने नाही.’

‘ पूजास्थान ’ ‘ केवढ्याचे वाटे ’ इत्यादि कथामध्येहि शिक्षकाचें सहृदय व उदात्त जीवनच खाडेकरांनीं रंगविलेले आहे.

शब्द-लीलांची मौज

विनोदी कथानकाच्या वेलीवर स्त्रियादि शब्दालंकाराचीं फुलें खाडेकरांनीं लीलेनें तटकविलीं आहेत. ‘ अधराच्या वाजतीत अवाक्षर व वाढणारे ’, अशा शब्द-लीला खाडेकरांना सहजच साधतात. दुसऱ्या कथामध्येहि “ शिव्याचें काम, सरस्वती-रूजन ” इत्यादि शब्दावर त्यांनीं कोऱ्या केलेल्या आहेत. “ पत्तिपठाणाशीं कुटुमातल्या भानगडीविषयी मोलणें हें पठाणाकडून फर्ज काढण्यापेक्षाहि भयकर ” अशा कोऱ्या सर्वत्र उधळ-लेल्या आढळतात. “ हात जोडून बसणाराच्या हातावरल्या रेषा त्याला कसा हात देणार ? ” असे शब्दाचे खेळ म्हणजे तर खाडेकरांच्या हातचा सळ होय. तरी खाडेकर स्वतःच्या लेखनाची चिकित्सा करून म्हणतात, “ माझ्या कथामध्ये अधूनच्या मानानें हास्य फार कमी आहे... .. लेखनात खच्छद विनोदाचें व मात्तें फारतें सूत जमत नाहीं एवढें खरें. आम्ही दोघे मित्र आहोंत, पण काहीं केव्हा आम्ही नानी दोस्त होऊ शकत नाहीं. ”

अलंकारांचा खजिना

‘ शाही, सत्री आणि साधु यात खऱ्यापेक्षा सोढ्याचाच भरणा अधिक आढळतो, ’ ‘ विनार्याला सुट्टी आणि वायकाना माहेर कधीं नकोसें झालें आहे काय ? ’ इत्यादि सिद्धान्त अलंकाराच्या कोंदणात बसून खाडेकर वाचकाना सादर करतात. हरषडीच्या व्यवहारातील रूप अनुभव खाडेकर अलंकाराच्या कोंदणानून माडून दाखवितात, तेव्हा ते किती आकर्षक वाटतात, याची काहीं उदाहरणें त्याच्या लुगकथामधून पुढें दिली आहेत.

“ कालासारखा प्रवासी जगात दुसरा कोणीच नाहीं. कोट्यवधि वर्षांपासून तो एकसारखा चालत आहे. पण तो क्षणभरदेसील विभ्राति

करता कुठें थायत नाही. त्याच्या मार्गावरील वृक्ष सुखाच्या वसताने पळवयुक्त झालेले असोत वा दुःखाच्या हेमताने निष्पन्न झालेले असोत, लष्करी शिस्तीत रुळलेल्या शिपायाप्रमाणे काळ प्रमाणबद्ध पावले टावीत पुढेच जातो ”

“ पितायक, जगात आधळ्यापेक्षा पागळ्याचेंच दुःख अधिक असतें. आधळ्याला चादणें दिसत नाही, टेकडी दिसत नाही. पागळ्याला हे सारे सुंदर देण्याचे दिमतात, तिचे जावेंसे वाटतें, पण—”

‘ दारुवार बाहिलेच्या कमळापेक्षा चपलेचे डोळे, देव्यापातील जाई जुईपेक्षा स्वपलेनें मदस्मित केले कीं तिचे अर्घस्तुट दिसणारे दात, बेलाच्या तिरुच्यापेक्षा तिच्या डोऱ्यावरील पिंपळपान, दूर्वांजुरापेक्षा तिचे फाळे— कुठले केस आणि घटानादापेक्षा तिचा मधुर स्वर मेघनाथाला अभिरुचि अधिक आकर्षू लागला ”

उन्हाळ्याच्या प्रगल्भतेचे शब्द चित्र कृती थोड्या शब्दांनीं खाटेकर रेखाटतात पहा, “ एरव्हीं तो भयंकर उन्हाळाच होता आभाळातून एकसारखी निराशाची वृष्टि होऊ लागली. त्या निराश्यानीं जमिनीवरील हिरवळ जळून तिची राखरागोळी झाली ! वृक्षेर्लीचे निष्प्राण सागाडे पाहून पूर्वी त्याच्याशीं कुडकुड करणारा वारा उष्ण नि श्वास दाबू लागला. आपण पृथ्वीवर नमून एका उलट्या कढईत फोंडले गेलों आहोंत— आणि त्या कढईच्या खाली वणवा पेटला आहे, असें प्रत्येकाला वाटू लागले ”

कौटुंबिक चित्राचे नमुने

अपाशाचा पैसा आपल्याला नको म्हणून हातीं आलेले महत्त्वाचे कागदपत्र पाहून टांगणारी मुधा पतीच्या व पित्याच्या—दोघाच्याहि कोधास कशी पात्र झाली, हे ‘आका’ या प्रपंच—कथेत रंगविलें आहे शेवटीं “बाहेर येऊन मुधा पायऱ्या उतारू लागली. समार मयाण अधार पसरला होता, पण नन्याच्या हृदयातील काळोखाच्या मानाने तो कमी भीतिप्रद होता. बाहेर रातनिड्याची विरभिर ऐवू येत होती, पण तात्याच्या मनातील

पापी विचारापेक्षा ती कमी कर्णकट्ट होती. सुधेनें घर पाहिलें, मेघाच्या पदराआड एका ताऱ्याला पोटाशी घेऊन रजनी त्याचें कौतुक करीत होती. ताऱ्या रागानें बेकाम होऊन ओरडले, “मूर्ख मुलगी”। रगराव पिसाळून गर्जले, ‘बेकाम वायवो’।”

चंद्रकातानें बण्हत हाक मारली, “आका, आका !”

‘ससाराच्या उन्हाळ्यातहि सात्विक प्रीतीच्या वायुलहरी नाचत असतातच ।’ हें आशादायक तत्त्व खाडेरानीं ‘गार वारा’मध्ये गोंवलें आहे. ससारातील साधेसुधे पण लपलेले आनंद उलगडून दाखविण्याची ‘य. गो.’ची कला खाडेराना या कथेंत सुंदर दाखली आहे. रात्री दोन दोन वाजेपर्यंत कचेरीतील काम बरीं करीत बसणारा चारवून प्रथम असें मानतो कीं, आपण मरमरेतों राखतों पण आपली वायको मात्र खुशाल ठाणून दते. पण पुढें त्याला कळते कीं, आपली वायको आपल्या तापकरी मुलाची शुधूषा करीत, अलोचन जागरण करीत बसली होती-स्वतःच्या जेवणासाणाकडे लक्ष न देता ससाराचा भार उचलीत होती तेव्हा वसत रावणा रसररीत उन्हाळ्यातहि गार वारा मुटल्याचा भास झाला आणि पटलें कीं, “पुर्याचें दु ख हें बरून ताणणाऱ्या घरणीच्या पृष्ठभागावरील पन्हाऱ्या खडकासारखें आहे पण खीचें दु ख हें घरणीच्या अतःगात वाढणाऱ्या लाव्हा-सारखें आहे. तें चटखन दिसत नाही म्हणून काय त्याचे चटकें कमी तोंत्र बसतात ?” गांधारीच्या उपमासाचाहि खाडेरानीं कथानकात पार्श्व-भूमीप्रमाणें खुबीनें उपयोग करून घेतला आहे अतःसा उवाड्याचें वातावरण कथेच्या अणुरेणूत भरून राहिलें आहे. आणि पत्नीची शांत, प्रेमळ, समया व सात्विक मूर्ति किती कुशलतेनें खाडेरानीं उभी घेली आहे प्रत्यक्ष शब्दांनीं वर्णन न करता बारीक बारीक कृतींद्वनच तिचें शोर व्यक्तिमत्त्व त्यांनीं प्रगट केलें आहे ही लघुकथा वाचून काहों तापट नव-ण्याचा मेंदू काहीं काळ तरी शांत होणार नाही वाय ? विशेष हें कीं, हें बोधप्रद व कलापूर्ण कौटुंबिक चित्र खाडेरानीं रंगविलें आहे तें अगदीं साध्या-सरळ माथेनें-जयळजयळ य गो. जोशी याच्या पदतीनें. त्यात कोण्या-उपमाचे रंगी पुजे नाहीत कीं कल्पनाचीं पुष्पासरें नाहीत.

कादंबरीच्या क्षेत्रात पडके व भाटखोलकर यांच्या मधला दुवा म्हणून खाडेकर जसे शोभतात आणि लघुनिव्वान्या विभागात पडके व काणेकर यांचा साधा ते जसा जोडतात, त्याचप्रमाणे लघुकथाच्या प्राप्तीत ते पडके व य. गो. जोशी यांच्यामधला पूल ठरतात

आल्यागेल्याचें सस्मित स्वागत करण्यास सदैव सिद्ध असते. स्वाक्षरी मागावयास आलेला एसादा बाळ-लेखक असो किंवा साहित्य-संमेलनाचें अध्यक्षपद भूषविलेला एसादा वृद्ध बाग्यट असो-सर्वांशीं हसतहसत ते बोलतात आणि बोलतां बोलतां तासन्तास निघून जातात. छापगान्यातील एसादा जुळान्या येवो किंवा दूरचा एसादा पंडवाला येवो-जोगीबुवाच्या कपाळाला कधीं आंठी पडलेली असावयाची नाही किंवा भुवई कधीं वर चढलेली दिसावयाची नाही. कवि व लेखक, वरील व व्यापारी, डॉक्टर व वैद्य, शिक्षक व प्राध्यापक, नट व दिग्दर्शक-नाना वर्गां-तील एसादा-थोर, गरीब-भीमत, अडाणी-विद्वान अशा लोकांची ये-जा जोगीबुवाच्या घरीं सतत चालू असते. आणि तेथें येऊन गेलेला प्रत्येक माणूस, पारिजातकाची सायली व सुगंध लाभल्या-प्रमाणें, आनंदित होऊन परत जातो. दुःख व दारिद्र्य यांनीं जोगी-बुवाना एके काळीं ग्लूब छळलेलें आहे. तरी त्याच्या मनाचें समाधान कधींहि भंग पावले नाही. दहिंवरानें भिजलेल्या पारिजातकांचीं फुलें जमिनविर टपूटपू पडार्थीत; त्याप्रमाणे हास्यामयें घोळलेले गोड संवाद त्याच्या मुखातून अष्टौप्रहर निघत असतात. गोड गप्पाचें गुन्हाळ त्यांच्या घरीं निरंतर चालू असतें. तेंच त्यांचें चिंतन आणि तोच त्याचा अनुभव !-त्यातूनच निर्माण होतें त्याचें वाङ्मय ! प्रेम, जिह्वाळा, सहानुभूति या गुणानीं त्याचें अतःकरण गुडूंव भरलेलें आहे. साधेपणा व मोठ्ठेपणा हे त्याच्या स्वभावाचे जणु उजवे-डावे हातच. अहंकार, मत्सर, द्वेष इत्यादि शुद्ध विकाराना त्यांच्या स्वभावात थाराच नाही. त्याचें लेखन जितकें प्रेमळ व निर्मळ आहे, त्याहिपेक्षा अधिक त्याचें जीवन सरळ व निहाळ्याचें आहे.

जिह्वाळयाची जादू

आपल्या स्वतःच्या जीवनात असणें आनंद म्हणून ठेवण्याची जी गुरु-क्रिही जोगीबुवाना भरसलेली आहे, तीच ते इतरांच्या जीवनालाहि लावीत असतात-आणि त्यांत दडलेली दौलत जाहेर घातून दाखवीत

“ प्रसाद ” ही ठसठसीत अक्षरे दारावर असलेल्या एका यंगला पुण्यातील नाद्वार्गेत उभा आहे. तो साधामुधा दिसत असला, तरी विद्याल व मजकूत आहे. तसाच साधा, विद्याल व मजकूत देह धारण करणारे

जोशीतुगा मनानेंहि ह्याच गुणांचे आहेत त्याच्या जीवनात प्रसाद हा गुण भरगच्च भरल्या आहे आणि तोच त्याच्या वाङ्मयातहि ओतप्रोत उतरलेला आहे त्याच्या मासिकाचें नावहि आहे ‘ प्रसाद. ’ ‘ तुझा प्रसाद-चंद्रमा । करू मज पूर्णिमा ’ हें त्या मासिकाचें मीढ आहे. त्याचे एक भवादिक ६. भ. ५ सोनोपत दाढेकर याचें वर्णन करताना जोशीतुगांनी त्यांना म्हटलें होतें, “ सोनियाचा फिफळ ! ” त्याच रीतीनें शुद्ध जोशीतुगाचें वर्णन

करावयाचें झालें, तर त्यांना म्हणता येईल, “ पारिजातराचें झाड ! ”

जसें लग्न, तसें जीवन

“ ज्यामान वेव्ह्यानतर मनुष्याच्या अगावून तडा घाम निघतो, तथें वाढाय हें लग्नाच्या जीवनातून म्हण निघालें पाहिजे. ” हें जोशीतुगाचें लग्ना-युग आणि त्याचा द्विवा म्हणने त्याचें चात्स्थि व माद्विप साधा पण नेमून उरल्या अगानें धारता अकतागी त्याची पिण्याद मूर्ति,

आल्यागेल्याचें सस्मित स्वागत करण्यास सदैव सिद्ध असते. स्वाक्षरी मागाऱ्यास आलेल्या एखाद्या माळ-लेखक असो किंवा साहित्य-समेलनाचें अध्यक्षपद भूषविलेला एखादा वृद्ध वाग्मय असो-सर्वांशीं हसतहसत ते बोलतात आणि प्रोत्साहक प्रोत्साहक तासगुतास निघून जातात छापमान्यातील एखाद्या जुळ्या या येवो किंवा दूरचा एखाद्या पड्याला येवो-जोशीयुवाच्या कपाळाला कधी आठी पडलेली असावयाची नाही किंवा भुई कधी वर चढलेली दिसायची नाही. कवि व लेखक, वकील व व्यापारी, डॉक्टर व वैद्य, शिक्षक व प्राध्यापक, नट व दिग्दर्शक-नाना वर्गा-तील लहान-थोर, गरीब-धीमत, अज्ञानी-विद्वान अशा लोकांची ये-जा जोशीयुवाच्या घरी सतत चालू असते. आणि तेथे येऊन गेलेला प्रत्येक माणूस, पारिजाताची सावली व सुगंध लाभल्या-प्रमाणें, आनंदित होऊन परत जातो. दुसरे व तिसरे यांनीं जोशी-युवांना एके काळीं मूक छळलेलें आहे. तरी त्यांच्या मनाचें सुमाधान कधीहि भग पावले नाही. दहिमरानें मिजलेल्या पारिजाताची फुलें जमिनीवर टुटप पडवित, त्याप्रमाणे हास्यामयें घोळलेले गोड सबाद त्याच्या मुखातून अगैःप्रहर निघत असतात. गोड गप्पाचें गुन्हाळ त्याच्या घरीं निरंतर चालू असतें. तेंच त्याचें चिंतन आणि तोच त्याचा अनुभव !-त्यातूनच निर्माण होतें त्याचें वाङ्मय ! प्रेम, जिद्दाळा, सहानुभूति या गुणानीं त्याचें अतःकरण गुडघ भरलेलें आहे. साधेपणा व मोठ्ठेपणा हे त्याच्या स्वभावाचे जणु उजवे-डावे हातच. अहंकार, मत्सर, द्वेष इत्यादि धुंद विनाराना त्याच्या स्वभावात थाराच नाही. त्याचें स्वरूप जितकें प्रेमळ व निर्भल आहे, त्याहिपेक्षा अधिक त्याचें जीवन सरळ व निहाळ्याचें आहे

जिद्दाळ्याची जादू

आपल्या स्वतःच्या जीवनात अपड आनंद भरून ठेवण्याची जी गुरु-मिस्त्री जोशीयुवाना गमसलेली आहे, तीच ते इतरांच्या जीवनालाहि लावीत असतात-आणि त्यात दडलेली दौलत बाहेर काढून दाखवीत

असतात. सर्वसामान्यच माणसं, त्याचें साधेमुधेंच आयुष्य, आणि त्यातील मामुलीच घडामोडी—एण त्यातून प्रेमाचे व आनदाचे लपलेले झरे जोशीबुवा शोधून काढतात व वाचकाना दाखवितात. तेव्हा वाचक आपल्या मनाशी चर्चित होऊन म्हणतो, “अरे, हें कसें बुवा आतापर्यंत आपल्या लक्षात आलें नाहीं. हा आनदाचा ठेवा तर आपल्यापाशींच होता की !” मुलागळाचें, भाऊगहिणीचें, मायलेकाचें, भावामावाचें प्रेम किती मधुर असें शरतें, आणि तें प्रत्येकाच्या समारात कसें लपलेलें असतें, हें जोशीबुवा साध्या सोप्या शब्दांनीं वाचकाना सांगतात आणि म्हणतात, “हें पहा तुजें सौख्याचें गाठोडें—तुजें तुझ्यापाशींच होतें. त्यागडे कानाडोळा करून तू बाहेर मुलाचा पाटलाग उगाच करीत होतास. आता हें गाठोडें नीट सभाळून ठेव म्हणजे झालें !” साध्या प्रपंच—कथातून अद्भुत रस निर्माण करण्याची जादू जोशीबुवाजवळ आहे ही जादू कोणती ? तर जिद्दगळा ! जोशीबुवाच्या या जिद्दगळ्याच्या जादूनें सामान्याना असामान्याचें व नीरसाना रसपूर्णतेचें स्वरूप प्राप्त होतें. आणि त्यामुळे “आपल्यादि आपुण्यात इतकी गाडी आहे तर !” असें वाचकाना वाटू लागतें. रानावनातून व उन्हातान्हातून पायपिटी धरून शिणलेल्या मुद्यापिराच्या दृष्टीस झाडावर मधाचें मोहोळ व झाडा खालीं छुळछुळ वाहणारा स्वच्छ पाण्याचा झरा अवचित दृष्टीस पडाय, ससा अकल्पित आनंद जीवनाच्या मगमगीस कटाळलेल्या जीवांना देण्याची शक्ती जोशीबुवाच्या लघुक्यामध्ये आहे.

अनुभवाचें शिक्षण

श्री यशवंत गोपाळ जोशी याचा जन्म पुणें जिल्ह्यातील दिक्कसळ या येथ्यात ता. १७ डिसेंबर १९०१ रोजी झाला. यंत्रीक कोर्टात रजिस्ट्रारचें काम करीत त्याचा स्वाभिमाना व निष्ठेद्वय स्वभाव यशवंत राणाच्या अर्गी उत्तरलेला आहे. घरची गरिबी. त्याच नाना अडचणी त्यामुळे यशवंतराणाच्या शिक्षणाची मजत इंग्रजी चौथीपाशींच खुटली पण त्यांनी इंग्रजीचा अभ्यास ‘टार्गेट’ वाचण्याद्वारा केला, तरी इंग्रजी

ग्रयाचें वाचन घेतायताचेंच आहे. त्यामुळें त्याच्या काहीं कथावर वाङ्मय-चौर्यांचा आळ आला असताना, भितीवर आपटून परत गेलेल्या चेंद्रप्रमाणें, तों सहजच साळी पडला !

शिक्षण घेताचें व घरची गरिबी, त्यामुळें जोशीयुवाचें पूर्व-आयुष्य पोटाच्या पाठीमागें लागण्यातच गेलें. सरकारचें लष्करी खातें असो किंवा येरवड्याचा दुसरा असो-कोठलीहि व केवडीहि नोकरी त्यानीं खुशीनें पत्करली. छापखान्यातील कटाळवाणें कामहि ते आनंदानें पार पाडीत. दारिद्र्याबरोबरच मृत्युहि त्याच्या घराच्या राशीस लागलेला होता एका पधरवड्यात घरातील सात आठ मृत्यु त्यांना पहावे लागले. या नानाविध दुखाच्या मदीं त त्याच्या मनाची बीट पक्की भाजली गेली. त्याच्या भाषेला विलक्षण धार आली. त्यांना मनुष्य-स्वभावाचें बरेवाईट अनुभवहि पुष्कळ आले. तशाहि अवस्थेत त्याच्या चित्तात एकच ऊर्मि उसळत होती-आणि ती म्हणजे लेखक होण्याची !

आपंचिक कथा

त्यानीं स्वतःचेच अनुभव व स्वतःच्याच भावना, आपल्याला मुचतील त्या शब्दांनीं व जमतील त्या पद्धतीनें लिहून काढल्या-आणि त्या लघुकथा म्हणून निरनिराळ्या मासिकारुढे पाठविल्या त्यांना प्रक्षिप्त काय मिळालें ? तर " साभार परत ! " एक नव्हे, दोन नव्हे, पंधरा कथा नापसंद होऊन परत आल्या वण आपल्या रत्नाची किंमत जोशीयुवा बरोबर जाणत होते. 'यशवत' मासिकानें लघुकथांच्या स्वर्णत शभर रुपयाचें पारितोषिक लावलें. त्यासाठीं जोशीयुवांनीं आपल्या "परती"च्या कथातील एक गोष्ट उचलली व ती त्या मासिकारुढे पाठविली. तिला पहिल्या क्रमाक मिळाला ! जोशी-युवाचें यशवत नाव जिकडतिजकड गाजलें. त्या गोष्टीचें नाव 'शेवक्याच्या शेगा !' त्याची प्रथम प्रसिद्ध झालेली गोष्ट म्हणजे 'एक रुपया दोन आणे.' आतां रुपेरी पडद्यावर सोन्यासारख्या चमकणाऱ्या 'बहिनीच्या पागड्या' पूर्वी एका सपाददानें बवडीभोत मानून परत केलेल्या होत्या. या सान्या कथा 'परत' आलेल्याच होत्या. साधेपणाचें सौंदर्य कळण्यास वेळ लागतो हेंच मरें.

य. गो. ज्या लेखन-शैलीवर प्रारम्भी गडकन्याच्या कृत्रिम भाषेची विलक्षण मोहिनी पडलेली होती. पण त्या मोहिनेन्द्रतून ते लवकर जागे झाले आणि देवळ आपटे याच्या घरगुती भाषेची माधुरी व मातब्बरीच त्यांना अधिक वाटू लागली. आणि तेहि तसच लिहू लागले. त्यांनी आतापर्यंत सुमारे दीडशे लघुकथा लिहिल्या आहेत. तनाची पिक्कीर ते घरांत नसत्यामुळे, त्यातील काही स्वभवा-चित्राप्रमाणे आहेत, काही उपहास-प्रचुर टीका-लेखाप्रमाणे आहेत, तर काही भाव-निव्वाणप्रमाणे आहेत, पण काही मात्र शुद्ध, प्रमाणशुद्ध व सर्वांगपूर्ण लघुकथाहि आहेत. ' होमकुड ' व ' पडसाद ' या दोन कादम्ब्या त्यांनी लिहिल्या आहेत. पैकी ' पडसाद ' या कादम्बरीवरून ' माझा मुलगा ' हा बोलपट ' प्रभात ' ने तयार केला. भोळा शरकर, श्रीमुत्तात व बोलका सिनेमा ही नाटकेहि त्यांनी रचली आहेत शिवाय " अनौपचारिक मुलापती " सारखा अभिनव लेखन प्रकारहि त्यांनी सुरू केला. साध्या पण धारदार शब्दांनी प्रचुर टीका करणारे " विद्वान भाड्याने देणे आहेत. " याठारले लेखहि त्यांनी अनेक लिहिले आहेत

ध्येयवादी प्रकाशक

' लेखका ' इतरांचे ' प्रकाशक ' म्हणूनहि जोशीयुवांनी लौकिक कमावलेला आहे दोन्ही क्षेत्रात त्यांनी आपले चोखटपण राखले आहे. स्वतः प्रमाणेच इतरांच्या जीवनातीलहि आनंद ते जसा धोधून उलगडून दाखवितात, त्याचप्रमाणे ते स्वतः प्रमाणे इतरांचेहि वाङ्मय प्रकाशात आणतात. रौ-दीडशे कथा-कादम्ब्या प्रकाशित केल्यानंतर त्यांनी ध्येयवादी ३ कोशस्वरूपी वाङ्मय प्रसिद्ध करण्याचा वाक्यज्ञ सुरू केला. पाठीशी विद्वत्ता नसताहि त्यांनी जसे यशस्वी लेखन केले, तसेच गाठीशी द्रव्य-राशि नसताहि त्यांनी प्रचंड स्वरूपाचे समाजोपयोगी ग्रंथ प्रकाशित केले नाहीत तत्त्वज्ञानाचा परिचय मराठी वाचकाना कसा देण्यासाठी त्यांनी ' सद-निवेदन-माला ' चालविणी ३ तिच्यामार्फत तेरा पुस्तके वाढली. त्यातच मोर्साच्या ' कॅपिटल ' ग्रंथाचा समावेश होतो. विद्या-

पीठासारख्या सस्येने करावयाची प्रकाशने या एका व्यक्तीने लीलेने पार पाडली आहेत. 'काळातील निवडक निबंध' हे प्रा शिवरामपंत पराजपे यांचे तेजस्वी बाळग्रय जतीतून मोक्ळे झाले. तेव्हा काळाच्या उदरातून पुनः बाहेर आलेले हे बाळग्रय प्रसिद्ध करण्याचे घाडण केले जोशीबुवांनीच ज्ञान-कोशाची सुधारलेली व सक्षित आवृत्ति शोभेल असा 'मुलभ विश्वकोश' हि त्यांनी प्रकाशित केला. ज्ञानेश्वरी, महाराष्ट्र परिचय, संस्कृत कोश इत्यादि महत्कार्यांचे करण त्यांनी बांधले आहेच. महाराष्ट्र शास्त्रेची सेवा लेखक व प्रकाशक या दोन्ही नात्यांनी इतक्या विपुल प्रमाणात व विमत स्वरूपात करणारे महामाग थोडेच सापडतील ! १९४७ साली " मुंबई मराठी साहित्य संमेलना "चे अध्यक्षस्थान त्यांना देण्यात गेले होते.

लेखनाची प्रेरणा

प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर घट्टणाऱ्या जीवनाकडे वानाडोळा करून दखिपत कथा-कादंबऱ्यात रमण्याची प्रवृत्ति वाचकांमध्ये वाढत आहे. तिची टर उडविण्यासाठी जोशीबुवा निष्कलणें लिहितात, " काही काही लोकांचा बाळग्रयावर आता इतका विश्वास आहे की, चांगला किंवा बार्ड असा एखादा असामान्य अनुभव प्रत्यक्ष आयुष्यात आला तर तो लोकांना काल्पनिक वाटतो आणि बाळग्रयातले अनुभव रारे वाटतात. " पण आपले बाळग्रय सत्यसुर्णचे प्रतिबिंब दाखविते काय ? सध्याच्या मराठी ललित साहित्याविषयी जोशीबुवांनी आपले प्राज्ञिक मत स्पष्टपणे दिले आहे. ' मी का लिहितो ? ' या लेखात ते सांगतात, " आपले मराठी सामा-निक बाळग्रय वाचून आपल्या समाजाकडे पाहिले, तो बाळग्रयातली चित्रे आणि आपली प्रत्यक्ष समाजचित्रे यात किती तरी तफावत वाटू लागली. आपली म्हणून लिहिलेली समाजचित्रे साहेब आणि मंडम यांच्या चित्राना शोध आणि कुत्रे लावून देशी चित्रे म्हणून विकण्याचा अडाहासच मराठी बाळग्रयात चाललेला मला वाटला. "

' यशवंत गोपाळ जोशी ' या स्वतःच्या नावाचीच गोष्ट लिहिण्याची जमत त्यांनी केली आहे. त्यातील एका वृद्ध गृहस्थाच्या मुलाने जोशीबुवा

इतर साहित्यिकांना कानमंत्र देतात, “ यापा नकोत, तरं लिहा ! ती तुमची कला-टेक्निक थोड कमी झाले तरी चालेल; पण तर बोला ! अरे बेग्यानो, ज्या गोष्टी तुम्ही सामाजिक गोष्टी म्हणून लिहिता, तो तुमच्या सामाजिक गोष्टीत सामावलेला समाज आहे कुठला ? ” कडेचा आत्मा म्हणजे भायना. त्या व्यक्त करण्याचे अनुभवसिद्ध शास्त्र आहे. ते निरूपयोगी आहे असे कोण म्हणेल ? पण पावथोर उपमा, अष्टेर वर्णने व शेरभर संवाद असे भावनाविष्काराचे कोणी कोष्टक माहू लागला, तर त्या अनिरेकाचे मान हसें होतें. तसें हसें ‘ ग्यानरा तुकाराम आणि टेक्निक ’ या आपल्या गाजलेल्या कथेत जोशी यांनी केले आहे. तीत शेवटी ते निष्कर्ष सांगतात, “ एका भक्तीच्या जिह्वाच्यापेरीज याला कसल आल आहे टेक्निक ! जिह्वाळा असेल तर टेक्निकची जरूरी नाही आणि जिह्वाळा नसेल तर टेक्निक पाहिजेच !! ”

कला व तंत्र

हैं झाले अन्य साहित्यिकांच्या यादयासवधींचे मत. ‘ पण तुम्ही स्वतः का लिहिता ? कथें लिहिता ? कोणता हेतु मनात धरून लिहिता ? ’ असे सवाल त्यांना कोणी केले, तर जोशीबुवा त्यांना उत्तरतात, “ मी फक्त पाहतो आणि त्यात स्वतःचे अंतःकरण मिसळून लिहितो ! त्यात माणुसकी सापडेल-प्रामाणिकपणा सापडेल-‘ मी ’ सापडेन. ” त्याच्या लघुकथा-पैकी निम्म्याहून अधिकची कथानके त्यांच्या प्रत्यक्ष अनुभवातून निघालेली आहेत. आणि बाकीची बहुतेक आपल्या मित्रांच्या सत्यकथातून जन्मलेली आहेत. त्याची कला म्हणजे त्यात ‘ अंतःकरण मिसळण्याची. ’ ते स्पष्टच सांगतात, “ मी, माझे कुटुंब आणि माझे स्नेहीसोयनी यांना हेर माझी दृष्टीच पोचत नाही ! बाकी एकदर जिह्वाच्याचे आणि जागतिक महत्त्वाचे प्रश्न म्हणजे ‘ हवापाण्या ’ च्या चौमशींसारखे वाटतात मला. ” मात्र खऱ्याखुऱ्या अनुभवाचे जीवत चित्रण करणाऱ्या लेखकाची भूमिका किती उच्च पाहिजे हैं सांगताना ‘ यशवंत गोपाळ जोशी ’ या कथेत ते म्हणतात, “ लिहिल्याशिवाय राहणेत नाही ते लेखन ! लिहायला नसताना

देवाच्या पूजेला वसत्यासारखा मनाचा उल्लसितपणा पाहिजे ! लेखनाच्या जागेंतसुद्धा पवित्रपणा पाहिजे !...लेखक म्हणजे चामत्या विचाराचा मार्गदर्शक द्या असला पाहिजे ! ”

साहित्याचें जीवित-कार्य

सत्य घटना कलात्मक रीतीने मांडण्याचो ऊर्मि जोशी याना लहान-पणापासूनच आहे. तिचें वर्णन साध्या मुदर भाषेनें करतांना ते म्हणतात, “ लहानपणीं मुलांना जसे काहीं काहीं नाद लागतात, तसा मला लेखन-वाचनाचा नाद लागला. तो नाद काहीं वर्षांनीं इतका वाढला कीं, एखाद्या दिवशीं जेवण मिळालें नाहीं तर आपण व्याप्रमाणें वेचेंन होतों, त्याप्रमाणें लेखनवाचन ही माझ्या जीवनाची भूक ठरली ! ” केवळ कल्पित, निव्वळ अद्भुत असें काहीं तरी लिहून वाचकाची पोकळ करमणूक करणे हें वाङ्मयाचें जीवित-कार्य आहे असें ते मानीत नाहींत, साहित्यानें परिस्थिति पालटण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, हें उच्च तत्त्व जोशी किती साध्या दाखल्यानें पटवितात पहा. “ रस्त्यावर पाणी साचलें म्हणून मुलांनीं त्यात कागदाची होडी टाकणें असाच आपल्या लेखनाचाही खेळ आहे—त्यापेक्षा आपल्याला पाऊस व्हायला पाहिजे—वारा व्हायला पाहिजे—म्हणजे आहे त्या परिस्थितीशीं खेळण्यापेक्षा परिस्थिती बदलण्याचें सामर्थ्य आपल्याला यायला पाहिजे. ”

वास्तव जीवनाचा आरसा

काडीची माडी करण्याचें कसच जोशीबुवाना चागलेंच साधलें आहे. परसादा गारडी जसा चिमूटभर माती हातामध्ये धेतो आणि हा हा म्हणता तिचा खया वनवून दाखवितो, तसा चमत्कार जोशीबुवा आपल्या लघुग्रंथमध्ये करतात. त्याची अगदीं प्रथम (म्हणजे १९२९ सालीं) प्रसिद्ध झालेली गोष्ट घ्या. तिचें नावच मुळीं ‘एक रुपया दोन आणे !’ इतर वल्पना-विलासी कादररीकारांप्रमाणें, त्याचे नायक वड्या हॉटेलात उतरत नाहींत, त्याचें त्रिल पाच-सहाशें रुपये होत नाहीं, आणि तें त्रिल, दात कोरून टाकलेल्या काढीप्रमाणें, सहजामहलीं फेकून देणारे मित्र किंवा

मैत्रिणी भेटत नाहीत. सारा वारभार साधा नि रोजडा, सत्यभाव ते
 कला काय असेल ती केवळ माझीत ' एन रुपया दोन जागे ' !
 पहिल्या तुरुकधेंतील नायक काय करतो ? तर हॉटेलात ' एक निवड
 पाव मागवितो ' तोंच त्याची ' ती ' माहेरहून येऊन टाग्यातून व
 चाललेली त्याला दिसते दोघाचें लग्न लागून एन्च वर्ष झालेले विद्ध
 नंतरची ती भेट ! पण तीत ' रोमान्स ' काय आहे ? काहीच नाही !
 कथेंतील ' पेचप्रसंग ' निर्माण होतो, तो कोणता ? तर एकतीस तारखेन
 त्याच्या लिखात एकहि पैसा नसतो आणि तिचा लकडा ' लकडें आणा
 तेवढ्यावरून गोलाचाली झाली, निडाचिडी झाली, दसवारसमी झाली,
 उणीदुणी उत्तरेहि झाली. पण अखेर घडिलाची मनीआर्डर आली—
 तीहि वार मोठी नव्हे, फक्त पचवीस रुपयाची, पण तेजगानें त्याची
 अडचण निभावली गेली झाली—कथा संपली. झेंड्या नवद वाचक
 ज्या गरिबीचा आणि त्या गरिबीतील ज्या अडचणींचा इतक्या अनुभव वेत
 असतात, त्याचेंच हें वास्तव चित्र पाहताना त्यांना एखादा मित्र भेटल्या
 प्रमाण आनंद का वाटणार नाही ? शिवाय मुन्या बाळातील घडिलाचें
 प्रेमळ स्वभावचित्रहि आनंदीक आहे साध्या मापेन, सहज सवादानें, र
 स्वभाव चित्रें रेखाटण्यात जोशीगुवाची लेखणी तररेज आहे ' सगा'
 प्रवेश ' या कथेंतहि १ रुपया १२ आणे मज्जे मुलासमाधानां दिवाळ
 साजरी करणारें मानी पुढून दाखविलें आहे

कलेची किमया

ही कथा सनविण्यासाठी एक रुपया दोन जागे तरी जोशीगुवांनी
 रच केलें, पण ' शेवट्याच्या शेंगा ' ही त्याची सुप्रसिद्ध कथा रचण्यास
 त्यांना काय रच आला ? अवघ्या पंधरावीस शेंगा—त्याहि घरात या
 शास्त्राच्या, पण त्या शेंगांनी तीन माडखोर मायाचें मेतफ्ट जमविलें आणि
 ' दिवाळीचें रहस्य ' या कथेंत तर रुपया नाही, शेंगा नाहीत, काही नाही.
 फक्त बडील आपल्या एव—एव मुलाला गोलातून त्याच्या कानात इतक
 सांगतात, ' हट करायचा नाही ह ' बस ! तेवढी मधाची धार कानात

जुडताच सारीं मुलं रूप. सारें कुट्टन आनंदानें नानू लागलें. त्या प्रेमाच्या देवाळींत गरिबीचा अधार राहतो कशाळा? नुसत्या 'सुपारींत' मुल वसें, वसतें हेंहि त्यानीं सुंदर रीतीन सांगितलें आहे. कडेची किमया म्हणतात ती हीच. साध्या विषयात मोठा आशय पहाणारी व सामान्यातून असामान्य तत्व शोधणारी कला-दृष्टि जोशीबुवाच्या ठायीं आहे.

कौटुंबिक प्रेमाचे चित्र

घमर छप्याचें पहिलें नक्षिभ मिळनिष्यासारंगी कोणती जडीबुट्टी 'शेवत्याच्या शेंगा'त जोडीबुवांनीं भरली आहे? तर करण रसात 'नोळलेलें भायानहिणीचें प्रेम' "वडिलाच्या आस्थि आळदीला पांचवून श्रीनिवास आताच आला होता." ही पहिलीच ओळ कारण्याचा गूर लावणारी आहे. त्या कारण्याची वसान चढविणारी घर्णनें मधून मधून पेरलेली आहेत. जिला नायिका म्हणता येईल ती कशी आहे? तर "तारका साधी, सुंदर, एकमागीं मुलगी होती, बघ मुमारे चवदा, घयाच्या आठव्या वर्षाच मातृवियोग! तेव्हापावून तिचें निभें बोलणें कमी झालें. जे आईजवळच गेलायचें तें ती आता कोणाजवळ बोलणार? आईजवळ बोलायचे विचार मनात तसेच पडून रहात. तशा विचाराची तिच्या मनात बरीच अडगळ शाली आणि त्यामुळ तिच्या स्वभावात थोडासा कुटुपणा आला!"

आईनाफावेगळी तारका. तिचें जीवन किती दुःखी झाले याचें करण चित्रण पुढील दोनचार ओळींत कसें वेळेंलें आहे पहा "हालतेचालते बडील दिसेनासे झाले होते, आणि तिच्या वडिलाच्या-दामोदरपताच्या दिवाण-खान्यात त्याचा 'लाइफ साइज' फोटो लावलेला होता. तारकेला परिस्रिती असल्य़ा शाली म्हणणे ती वेड्यासारंगी आपल्या वडिलाची तसगीर कुशीत घेऊन उभी राहिल्यासारंगी तसविरीला विलगे, अधू दाढी आणि परत निरे!"

श्रीनिवासनें तारकेला आपल्या घरीं ठेवलें, पण या अटीवर कीं, दुसऱ्या दोघा भावाच्या घराचा उबरटा चढायचा नाहीं. हा कोंडमारा

तारकेला असण ताला आणि ती नारावील शेक्याच्या शेगा तोडून घेऊन दुसऱ्या भावाकडे गेली. तेथे तिच्या दोघेदि भाऊ भेटले आणि “प्रसंगाने दगडालादि पातार पुटतो, असे आपण म्हणतो, मग नारायण कांही अगदीच दगड नव्हता. त्याच्या डोक्यात-काय-पाणीच म्हणावचें ना !” त्याचवेळीं भीमिवासदि तेथें आला. “मला माझे तीनदि भाऊ पाहिजे आहेत” असें तारका हृदय पिळगटून म्हणाली. तेव्हा ‘कपाळावर बुडी मारून घेत भीमिवास म्हणाला “तारे—तारके ! ...तु कुणाकडेदि जात जा आणि कुणाकडेदि राहा.” छोट्या वडिणीच्या प्रेगरसानें भावा-भावाचीं पुटलेलीं हृदये साधलीं गेलीं.

करण व हास्य

जोशीपुत्राच्या बहुतेक कथा करणरसानें ओथपलेल्या आहेत फाहीं थोड्या कथामध्ये मात्र विनोद असतो, पण तो तीक्ष्ण उपरोधातून निर्माण झालेला असतो. घाभ्या, गरीब, मध्यमवर्गीय कुडनातील अगदी सामान्य घडामोडी घेऊन त्यावर त्यांनीं आपल्या कथाचें मंदिर उभारलेलें आहे कोणाचें तरी दारिद्र्य, कोणाचें तरी आजारीपण, कोणाचें तरी निधन—हे त्यांच्या बहुतेक लघुकथामध्ये आढळतें आणि त्यातून ते करणरस निर्माण करतात पण त्यांची खरी बहार आहे, ती त्या करणरसावर उदात्त रसाचे किरण पाडण्याचे कामीं दु त्यांच्या प्रसंगीं दुसऱ्याच्या अंत करणातील माणुसरी वशी जागी होते आणि ती त्याग, सेवा, प्रेम इत्यादि स्पर्शांनीं वशी प्रगट होते, हे जोशी बुद्ध्याच्या कथेत वाचलें म्हणजे याचमाचें मन सहजच उच पातळीवर चढतें जोशीपुत्राच्या विशेष गुण आहे तो हाच उपरोधाच्या नाजूक शब्दानें समाजातील दमावर जोशीपुत्र तीक्ष्ण आघात करीत असतात. ‘साहित्यिकाची सफर’ हे सारें पुस्तकच अशा उपहासपर विनोदानें मंदखदणारें आहे साहित्यातील कृत्रिमपणा, आधुनिक सुधारणेचा नकली पणा, शहरी जीवनाचा यात्रिकपणा इत्यादींवर त्यांनीं वैय उपहासप्रचल लघुकथा लिहिल्या आहेत

उपरोधाचें शस्त्र

उपरोधिक लिहिण्यात जोशी याचा हातखंडा आहे. 'ग्यानरा तुकाराम आणि टेक्निक' या कथेंत त्यांनी साहित्यात त्याचा भलता बडिवार माजविणाराचा स्वरूप समानाचार घेतला आहे. 'दुधावरची साय' या कथेवरून कथेंतहि ते उपरोधानें लिहितात, "मी मनात म्हणें, काय तर्कशास्त्राची अजब जादू आहे! खऱ्या गोष्टीहि त्यामुळें चक रोग्या ठरतात! मला मानसशास्त्र वेगळे अजिबात कळत नव्हतें, म्हणूनच मी तें इतरांना कळतें असें गृहीत धरीत असें।"

'कलेकरिता कला' की 'जीवनाकारना कला?' या प्रश्नावर एकदा महाराष्ट्रांत जोराचें वादळ माजलें होतें. वादळातील दोघीप्रमाणें, बाही साहित्यिकांचीं मतें, आज एक उधा दुसरें, अशी उलटमुलट होत होती. त्याची चेष्टा करताना जोशीदुयाचें 'परचीं पुलझाई' या कथेंतील एक पान उपदेश करतें,

"साहित्यविषयक बोलण्यात दर पाच मिनिटांला 'जीवन' आणि सहाव्या मिनिटांला 'कला' असा ठेका धराल, तर तुमच्या ऐकनाचा जल्मा चिकार गर्दीचा व्हायला त्रिलकूल अद्वय पडणार नाही!"

तसेंच, 'पायाचे दगड' या कथेंत जोशी यांनी शहरातील तक्रारी मेत्रीचें विद्यन पुढीलप्रमाणें वेलें आहे, "मेत्रीची व्याख्या-सिगारेट ओढायला एखादा जमणें, -पिरायला जाणें, -सौंदर्यचर्चा! -वधनाच्या पलीकडील सामाजिक मतांच्या उट्या पत्रावळी चोरणें! -आत्मप्रीती-रण्याचा गुत्ता!"

'राधेकृष्ण गोपालकृष्ण' ही कथा म्हणजे चित्रपट-सुशीवर चाललेली विद्यनाची कुन्हाडच! जो चित्रपट पहावयास एकदि प्रेक्षक त नाही, त्याचा "५४७५ वा अभेद्य आठवडा" चान्द्र! म्हणून ट गृहाचें देवालय बनलें-एव देवाघिरहित!

तयराचें विडंबन

गृहीत तरण-तरणीच्या तक्रारी प्रणय चेष्टाची कचेष्टा जोशी यांनी

‘संयंत’ या कथेत भरपूर केलेली आहे. प्रेम-भंगामुळे आत्महत्या करून पहाणाऱ्या हळच्या युवकावर उपरोधानें हल्ला जोशी यांनी चौपेर चालविलें आहे. संयंत पहाता पहाता ‘तो’ व ‘ती’ यांचें प्रेम जमतें, त्या प्रेमाचें परंपर्यान् लक्षात करण्याचें ते दोघें ठरवितात; पण-पण काहींच नाही ! त्या दोघांचे बघील त्या लग्नाच्या समिती देतात. पण ‘विनिरोधी प्रेमा’त काय रास ? म्हणून ‘तो’ बेगुद पडतो, तें पाहून ‘ती’ हृदय बंद पडून मरते आणि दुडीवर आलेल्या ‘तो’ तिचा मृत्यु पाहून तिच्यासकट जल-समाधि घेतो; असें उगळ प्रेम बघाचें विडंबन जोशी यांनीं केलेलें आहे. ‘लोखंड,’ ‘पाजरपोळातली गाय’ इत्यादि कथात आधुनिक मुधारणेचें विडंबन त्यांनीं अतिशयोक्तीनें केले आहे. बहुतेक सारें विडंबन पद लेखक सनाढन चालीरीतीवरून त्यांनीं अस्थानीं, शस्त्र चालविताना आढळतात, पण जुन्या पक्षाच्या बाजूनें लढणारा हुंजार बाग्वीर ललित साहित्यात जोशी हे एकटेच होत ! ‘गजरा मोतियाचा’ या अलीकडील कथेत त्यांनीं सध्या मध्यम वर्गाची देना कमी उडते याचें चित्रण तिखट उपरोधानें केलें आहे.

कथेची नांदी

कथेच्या प्रारंभी इकडच्या-तिकडच्या गप्पा किंवा निसर्गातील एकाचा देसाव्याचें वर्णन अथवा एकादें व्यावहारिक तत्वाचें विवेचन करून त्याला कथानकाचा धागा जोडण्याची जोशी यांना सवय आहे. ‘निकोव आणि घनाजी’ या सत्तरी उलटलेल्या दोन वृद्धांच्या कथेत ‘नांदी’च्या या सर्व प्रकाराचा सगम आलेला आहे. त्यातील काहीं वेचे पुढें देतो. “उन्ह एकसारखें रखरखत होते आणि त्या रखरखणाऱ्या उन्हात एसाच्या योग्यानें विस्तवावर चालाचें त्याप्रमाण तीं हिरवीपिचळीं कोंवळीं पेंपळपानें भर उन्हात नाचत वागडत होती ! हा उन्हाला, स्याला हेणवीत होती-बाबुल्या दाखवित होती-देव जाणें !

नें नयनरम्य आणि मनोहारी हृदय पाहून मग वाटलें, जगात नवीन जीव तत्त्वज्ञानें उजळत राहतात त्याप्रमाणें तीं नवी पेंपळपानें त्यां पेंपळाचीं नवीन तत्त्वज्ञानें असावीत !

नवीन तत्त्वज्ञाने चक्राकृतात-चमकतात-आणि काही कालावधीने वाळून जातात-गळून जातात.”

अनुकंपेचे विषय

मधुकरी, शिक्षक, फारकून अशा दीनदलित वर्गाविषयी जोशी यांना गाढ सहानुभूति वाटते. इतर कथाकार वेद्या, विधवा, मजूर वर्गाच्या दुःखाना याचा पोडीत अडतात; तर जोशीबुवांच्या कथेतून दारिद्र्यांमध्मे भरडल्या जाणाऱ्या मध्यम वर्गाचे उसासे ऐकू येतात. पित्र मराठे, दादा साठे यांच्या दक्षिणत्याहि चट्टकदारपणे सांगण्यात जोशी यांनीच. शिक्षक हा समाजाचा किती उपयुक्त घटक ! त्याच्या व्यंगसाय माधुर्यताद्वयका पवित्र. पण समाजांत त्याला ना धन, ना मान. सत्तेच्या व श्रमंतीच्या अडगीवर बघलेले पालक गरीब शिष्याची कशी हेटाळणी करतात याचे सुंदर चित्रण जोशी यांनी “द्वितीय रुपये १०१” या कथेत केलेले आहे. त्यातील विद्यार्थी शशिकांत हा एका मामलेदाराचा मुलगा. त्याची आई सावत्र. त्याला आयड चित्रकलेची. पण बडिलाच्या आग्रह त्याने एल्एड.पी. व्हावे असा. सुमारे चार वर्षे तो करारी झालेला. म्हणून वर्तमानपत्रांत बक्षिसाची जाहिरात दिलेली. त्या जाहिरातीने होणारा कथेचा प्रारंभ उत्कंठा वाढविणारा आहे. त्यानंतर नगरकर मास्तराचे स्वभावचित्र दोन पाने विस्ताराने रंगविलेले आहे—‘अगदी दुसरे दत्ता वामन पोतदार म्हणानात !’ या वाक्याने त्या वर्णनाची अखेर केली आहे. ते जितके प्रेमळ व परोपकारी, तितकेच स्वाभिमानाची व स्वयवक्ते. ते आपण होऊन शशिकांताच्या बडिलास भेटावयास गेले. तेव्हा ते बडील मामलेदारीच्या तोऱ्यात म्हणाले, ‘शशिकांताला शिकवणी ठेवायची आहे !’ पण मास्तरांनी सांगितले, ‘त्याला शालेय काढा.’ तेव्हा ते बडील मामलेदारी भाटात म्हणतात “काय मादव आहात हो !” त्यावर “आज आपण दिवसाच ‘घेतली’ आहोत यात ?’ असे सडेतोड उत्तर देऊन मास्तर तेथून निघून गेले. मास्तराच्या अपमानाने जखमी झालेला शशिकांतहि त्याच धर्मी घरातून बाहेर पडला. तीन वर्षांनी बडील अत्यवस्थ आहेत,

ही जादिरात वाचून तो त्यांना भेटवयास गेला, पण “अगोदर माझ्या मास्तराची माफी मागा” असे म्हणाला. शिक्षकाचा केवढा गौरव ! ‘विलोरी काचाचा चफाचूर’ या कथेतहि जोशी यांनी ‘शिक्षकाचा मानभग व मनोभग’ याचेंच चित्र रेखाटिलें आहे. ‘दिनकर दिवेकर’ या कथेचाहि सूर तोच. ‘शिक्षकाच्या जगात’ नावाची स्वतः कथा—माळाच त्यांनी सुरू केली होती. तीत शिक्षकाच्या जीवनातील सत्य असे कटु अनुभव कलेच्या साखर पाकात घोळून माडले आहेत. आपल्याच मुलाचा शानदात-शीलमूर्ती जो शिक्षक, त्याला दिवाणसाल्यात चहा नेण्यास सांगणें किंवा मडईतून भाजो आणावयास लावणें, हे अर्ती आपल्या मुलाच्याहि आयुष्याचें मातेंरें करणारें कसें आहे, हे जोशी यांनी परिणामकारकपणें दाखविलें आहे.

कलेतील सहजपणा

सहजता हा त्याच्या कलेचा आत्मा. त्याची भाषाहि नेहमीच्या बोलण्यातीलच असते. डोंगर—पहाडातून खळखळत धावणाऱ्या सन्याचें पाणी किती जीवत असतें ? तो जीवतपणा जोशीतुलाच्या भाषेमध्यें महान राहिलेला आहे. निसर्गातील ते पाणी जसें स्वच्छता थड व चवीला गोड असतें, तशीच जोशीतुलाची भाषाशैली निरगमसुंदर असूनहि अर्थवादक व परिणामकारक असते. मृदुमृदुल शब्द, विस्तारानें सजविलेले अलंकार व अंतराळात उडण करणारी कवि-कल्पना—या सान्या कृत्रिमतेवर जोशी यांनी नहिष्कारच घातलेला आहे. या कृत्रिमतेचा उपहास करताना मान ते आपली कल्पना अशी दाखवितात, “साली डोळ्याची मुंदर तळी—त्यात बुबळ्याचे हस नाजूब फडफड करित असतील ते तुम्हाला विणून हानू देणार नाहीत !”

आणखी एक कल्पनेचें उदाहरण—“दिवस डोळे मिटीत होता, आणि रात्र डोळे उघडीत होती. आकाशान रागीनेरगी शिटफाव्याचा रंग-पंचमीचा खेळ चालला होता.” पण ही वर्णनें अपघादच समजरी पाहिजेत.

जोगी याची नेहमीची माया परावायेची सापी, सोपी, सरळ. दागले दिले तरी ते नियाच्या व्यवहारातील, घरोघर आढळणाऱ्या घटनांचे.

‘ पारिजातकाची फुलें ’ या सुंदर व ओघपर कथेत ते शहरी जीव-
नाचें वर्णन पुढील शब्दांनीं करतात, “ आमच्या सुताची गाय आमच्या
अत ररणाच्या गोठ्यात सुतानें सावलीला बसलेली क्वचितच आढळे !
नेहमीं हिसकापिसव चाललेली आणि दावें तोडण्याच्या तयारीत असलेली.”
अशाच घरगुती दाम्पत्यानें त्यानीं ‘ दुधानरची साय ’ या गोष्टीत पाव-
साचें वर्णन केलें आहे, तें असें, “ पावसाच्या धारा क्षणान्धानें पालीं येत
झोत्या गाईंच्या आचळ्यातून दूध काढावें तसें मला वाटत होतें तें ! जाकाश
गाईंच्या आचळ्यातून दूधपाणी पृथ्वीच्या चरवीत साडत होतें ! सर्वत्र
पेंसळलेल्या पाण्याची सतत धार सुटली होती ! दूध काढताना गाईनें
खाथे झाडारी किंवा कान पडपडावे त्याप्रमाणें सोसाट्याचा वारा मधून-
मधून या अचाट गोदोहनाला अटयळा आणीत होता. गोदोहनाच्या
बेळेला वासरानें मधें मधें आचळाला तोंड लावण्याचा प्रयत्न करीत
जिभल्या चाटाव्यात, त्याप्रमाणें उच्च झाडें परच्यापरच पायसाची धार
चाटीत होती ! ”

नुसती बीज फडाडत गेली, त्याचें वर्णन किती कौशल्यानें त्यानीं
केलें आहे पहा “ इतक्यात एकदम पाचपनास आसूड एकदम वाजना-
चेत, अशा आवाजानें मुरवात होऊन बीज फडाडली आणि-अशी-ही
अशी-सरपटणाऱ्या सर्पाप्रमाणें तेजाने चक्राकून, सरकून माझ्या डोक्या-
समोहन ती नाहीशी झाली. ”

सविस्तर वर्णनशैली

‘ पस्ताद ’ या कथेत ‘ एका तालीमनाज तरणाचें वर्णन मोजक्या
शब्दांनीं पुढीलप्रमाणें केलें आहे, “ महा फुट उंचीच्या आरशात पहात
एक तरुण उभा होता. त्याच्या अंगात फक्त एक मजीक्रॉक-तो घामानें
भिजलेला. एक पचा बेडन घेतलेला-तो तालमीतील मातीनें लाल
झालेला. रोजच्या व्यायामानें शरीर पोन्डादी बनलेलें. मळ्यात एक काळा
गडा. नुकतीच त्यानें तालीम केलेली असण्यामुळे अग घामानें निपळत
होतें. आणि एका टोवेलानें घाम पुगीत और मिताग्रीनें तो समोरच्या
आरशात पहात होता ! ”

‘विकास’ या पुरुषांचा एक उच्च माणूस व त्याच्या भोंवतालची ठेगणीं माणसे यांचे वर्णन किती भिनोदप्रचुर उपमांनीं जोशी यांनीं केले आहे, पहा, ‘हा उच्च मत्त्वान भवे आरती करीत उभा आणि हातानीं फिरवावया तालमीतील जोड्याप्रमाणें तीं सर्व खुनीं माणसें—मोठें चमत्कारिण दिसें तें ! एखाद्या दिवशीं तीं सर्व माणसें एकादम बाहेर पडलीं आणि हाही त्याच्यात असणा कीं, रस्त्यानें मंदिर वळीत चाललेल्या धनगराची मना जाटवण होते ! ”

मध्या मोडरडीम आलेल्या खेड्यातील भस्माभूषणाचें चित्र जोशी यांनीं ‘संसार-प्रवेश’ या कथेंत दाखविले आहे, पहा, “त्या खेड्यातील कित्येक घरे ओम पडलेलीं होतीं ! भित्तिकाघराचीं छत्रें नाहीशीं झाडी होतीं. कित्येक घराच्या दगडी भिटा आल्यागेल्यानीं बाहून नेल्या होत्या. काहीं घराचे चौघरे आणि दगडी पायेच फक्त शिल्लक राहिले होते. ठिकठिकाणीं पड्या भिरड्या मानलेल्या होत्या. कित्येक ठिकाणीं पोरायी—कोरपड उगरला होतीं. काहीं पडीक घरातून औदुभराचे वृक्ष उभे होते. तर काहीं घरातून रामळी वाढल्या होत्या. कावळ्याचीं पावलां नक्षत्रांसारखे ऐवू येत होती ! ”

रेखांचे शब्द-चित्रें

एकाद्या पात्राचें वर्णन करायला जोशी बसलेच, तर ते किती सुंदर व यथार्थ असतें, याचा पुरावा ‘कोथिंबिरीच्या कादथा’ या कथेंत पहा—यवास मिळतो त्यानीं रेखाटलेले द्वारकानाईचें शब्द-चित्र असें, “वय पन्नाशीचा नुमार ! सुंदर रागेवर सूर्याचे मावळते किरण जो एक नश्ट पण बोलका तजेला जाणतात, तसेंच द्वारकानाईकडे पाहून वाटे ! ती सात्विक मूर्ति, तो प्रेमळ चेहरा तो चेहऱ्यावरचा सात्विक तनेग, वीत-भर काठाचें तें रेशमी टुंगणें, तें जगाखाद्यावरचे दागिन्याचें वैभव—द्वारकानाईना शोभत होतें उलट द्वारकानाईहि त्या वैभवाला वैभव आणीत होत्या ! ..चित्रातली श्रीलक्ष्मी चित्रव्य टाहून वावरते आहे असें वाटे. ”

तसेच एक शब्द-चित्र ' घरचीं फुलझाडे ' या कथेत दृष्टीस पडते तें असें—“ आज काहीं तरी सणाचा दिवस होता. गौरी न्हालेली होती. ओले केस पाठीवरच ऐटीनें रुळत होते. पाऊस पडल्यानंतर सृष्टिमुदरीवर जे सौंदर्याचे सिचन होतें, त्याचप्रमाणें गौरीचें नाहणें झाल्यामुळें गौरीच्या देहावर एक प्रकारची सतेजता पाऊलेली होती, आता ती एखाद्या देवते-सारखा दिसत होती । ”

अंतःसृष्टीचे चित्तारी

वर्णा ललित लेखकाचें लक्ष ग्राह्य चित्रणापेक्षा आतर वर्णनारुढेच अधिर असतें तसें तें जोशी याचें आहे. एकाद्या इमारतीचें, तिच्या दिवाणघाण्याचें, त्यातील सामानसुमानाचें, पात्राच्या पोशाकाचें, हाव-भावाचें, शरीराचें—अशा बाह्य वर्णनाचो कोरीव कलाकुसर ते पारंगी करीत बसत नाहींत. पण साध्या प्रसंगातून व सहज सवादानून व्यक्तीच्या स्वभागातील छटा व मनातील सळवळी याचें चित्रण ते मपाईनें वरून जातात. काहीं काहीं कथामध्ये मात्र त्यानीं ग्राह्य परिस्थितीहि चितारली आहे—पण तीहि अगदीं जकृत्रिमतेनें पाऊस पडू लागल्यावेळच्या मालाच्या लीला त्यानीं ' आयुष्यातील एक अनुभव ' या निखालस सत्य कथेत पुढीलप्रमाणें वर्णिल्या आहेत “ आमच्या दारासमोर साच-लेहें पाऊसपानी त्यानें पायातील वहाणेनें वर उडवले माझ्या मुलानें तयार केलेली एक कागदी होडी त्यानें त्या साचलेल्या पाण्यात नेऊन टाकली—आणि एसादे अगदीं लहान मूल वडिलाच्या हातीं सापडू नये म्हणून जशी एसादे बाळ-घुकाडी देऊन पळते त्याप्रमाणें—तितक्याच चालमुलम अभिनयानें तो निघून गेला. ”

दोन म्हाताऱ्यांची केविलवाणी अवस्था वाचकाच्या डोळ्यापुढें उभी करण्यासाठीं जोशी हे ' भिकोजा आणि धनाजी ' याचें वर्णन करतांना अशी उपमा देतात कीं, “ एसाच पिंजऱ्यात दोन उदीर सापडावेत त्याप्रमाणें ते दोन म्हातारे सध्याकाळच्या त्या मद्धल वेळीं एकमेकाकडे केविलवाण्या आणि काव-यात्रावऱ्या डोळ्यांनीं पाहताना दिसत होते ”

याहिपेशा कण्ठ वर्णन 'पैमे वसे खण्णार ?' या कथेन साध्यासाध्या दादानीं य हरपडीच्या दास-यांनीं जोशी यांनीं केलें आहे. आपल्या अपयाच्या मृत्यूनें दु ख उषडन दास्यविताना वृद्ध चाप म्हणतो,—"पण घर का भाऊसादेन, गमत ही री, एकाही आमच्या मुलानें आपल्या भायडाचा चेहरा पाहिला नाहीं ! एखाद्या विसरभोट्या माणसाची या पावसाळ्याची उ " जशी दुसऱ्या पावसाळ्याला शिऊ नये -हरमावचीच त्याची कुठ तरी-तस आमच शाण रसा । "

स्वभावाचें प्रतिबिंब

'वहिनींच्या नागड्या' या हृदय-द्रावक लघुकथेंतहिं वहिनीचें शब्द-चित्र जाता जाता जोशी यांनीं काढलें आहे, तें असें— "मग याराचें वृन्द, पायात फाडी नाहीं ! सगळें चेहरा घामानें हवड्यालेला. वेसमुध्दा घामानें चित्र झालेले कपाळावरील घामाच्या ओघळानें कुत्र्याचा रक्तवर्ण रंगाचा सडा गालावर दाला होता. त्या धापा टाकत माझ्या जवळ आल्या. " हें झालें वहिनींच्या वदिरगाचें चित्रण, पण त्याच्या स्वभावाचेंहि वर्णन जोशी यांनीं किती कुशलतेनें केलें आहे पहा. "आमच्या वहिनींचा स्वभाव मधमाशीसारखा होता ! सापडेल तिथून निर्मल-निष्पाप आनंद गोळा करायचा आणि त्याचा सुगंध कुठुनांत पसरायचा ! पण काहींच्या नाशिर्मी अमा आयता आनंद घेण्याचेंहि नसतें, किंवा ते घेत नाहींत ! ते नुसते मुखाचे पदारेकरी ! "

वहिनींचा गळ देवाघरीं गेला त्याचें वर्णन किती हलक्या हातानें, सहृदय भावनेनें जोशी यांनीं केलें आहे. तें कर्ताना सहज स्फुरणारें तत्त्व ज्ञानहि सहज आठवणाऱ्या दास-यांनीं त्यांनीं सांगितलें आहे. तें असें— "इश्टाचा मुलगा तिकडे झाला ! एका रडळ्यांतून जाहेर आला आणि दुसऱ्या खळगींत पुरला गेला ! त्याचें नाव काय ? त्याचें काम काय ? आमच्या दादा वहिनींना त्याचा उपयोग नुसता तुरटीच्या रडव्यासारखा झाला ? तुरटीचा खडा डोळ्यातून फिरवला म्हणजे डोळे साफ होतात—डोळ्यातून पाणी येतें "

प्रभावी संवाद

काळजाला घेर पाडतील असे संवाद लिहिण्याची शक्ति जोशी याच्या स्लेखणीत आहे. चहिनीवर आईसारखी माया करणारा नायक, पण त्याचें लग्न झाले. त्याची बायको स्वभावानें कोटी व कुट्टी. तिच्या बाळाला चहिनीचा लळा लागला; तर चहिनीची दष्ट लागेल म्हणून ती बायको आपल्या मुलाला चहिनीपासून दूर ठेवूं लागली. उदार स्वभावाच्या चहिनीनीहि आपली ममता आचरली व त्या बाळाला दूर ठेवण्यास मुद्दवात केली. त्या दोघा प्रेमळ जीवांची ताटानूट नायकाला पहावेना. तेव्हा तो चहिनीला चारच वाक्यात आपल्या हृदयाचे ठमाळे उकलून दाखवितो.

“ मी गहिंवन्न म्हणालों, “ चहिनी—ए आई, माझ्यावरची आणि माझ्या बाळावरची माया अशी काढून पेऊं नकोण—चहिनी, मी भाषडा आई—सगळें मोकळ्या मनान शोळतों मी तुझ्या जवळ ! म्हणून का तूं अशी निप्पूर झालीस ! तें काहीं नाही. वे—वे या बाळाला आणि मला थचन दे, की मघापासून अशें तूं त्याच्याशी निप्पूर वर्तन केलेंस, जसें यापुढें कधीहि करणार नाहींस ! ”

कलारमक बोव

पारिजातकाच्या झाडाचें वर्गन त्यानीं किती सहज—रम्य केलें आहे. “ शेजारींच कोंपऱ्यावर केराची पेटी होती आणि त्या पेटीत व तिच्या समोवताळीं पारिजातकाच्या फुलांचा बुरळक सडा पडला होता. सहज नजर वर गेली. फुलांचा शेरा पापळून पारिजातकाचें झाड डोलानें उभें होतें ! आणि जेव्हा डोलानें तें पारिजातकाचें झाड डुले त्या वेळीं त्याच्या त्या शेऱ्यातील कित्येक फुलें खाली पडत. ” उकिरक्यावर उगवलेल्याहि पारिजातकाचीं फुलें प्रसन्नच असत, तसेच सीम रुपये पगारावर पोट भरणारें कुडेंव सदा आनदी असे, असें तत्व ‘ पारिजातकाचीं फुलें ’ या मनोश कथेंत मांडलेले आहे. वाचकाच्या मनातील धुद्र विकाराची जळ-मटें झाडून टाकून तेथें उदात्त विचारांचा मुगध पसरविण्याचें सामर्थ्य जोशी याच्या कथा-लेखनांत आहे. ‘ दोन श्रीमंत ’ या कथेंतील कार-

मून बापू इतरा बाणेदार व स्वाभिमानी दासविला आहे की त्यापुढे श्रीमंतांनीहि मान लययायी. कल्पित दृश्यामुळे वाचकांच्या चित्तात हुरहुर उत्पन्न करणाऱ्या क्षणापेक्षा अशा मद्गुण घेणाऱ्या कथा समाजाला अधिक उपयुक्त नाहीत काय ? कलेचा आस्वाद मिळून शिवाय मनाची उन्नति झाली आणि त्यायोगे आपल्या जीविनाला सचि व अर्थ प्राप्त झाला, तर ते वागला नको आहे ?

जीवनाचा मंत्र

कथेच्या ओवात मुविचार गुंफण्यात जोशी यशस्वी आहेत. ' पाजर-पोळातली गाय ' या उपरोधिक कथेची नायिका आपल्या हलुवार पतंगी धडा देते, " भारी किंमतीच्या कापडाच्या दुःखानात कपड्याच्या जादिराती-करिता देहाचे लाकडी टोकळे करून ठेवलेले असतात ना ! तशी तुम्ही बायकांना वागणूक देत आहात हल्लीं. यत्रासारखे त्याच आयुष्य करून ठेवले जाऊन आपण ! त्याच्या मनाची रंग नाहीशी करून आपण आपल्याहि मनाची रंग नाहीशी करून घेतली आहात ! . . .

"आपल्या मुदक्षित समाजात जर निरवून पाहू लागलों तर कुणाच्याच ' लॉफमर्थ ' ' स्त्रिंग ' राहिलेली नाही, तर नुसती मान हलविणारी चित्र बाजारात मिळतात तशी आपली निर्जीव हालचाल करणारी स्थिति झाली आहे ! "

' बहिर्नाच्या बागड्या ' मध्ये तर जीवनातील मुपाचा मग लेपकाने सांगितला आहे. तो असा — " मनामिळाऊपणा त्याच गुणाला भी शमरें मार्क देतो, इतर किरणोळ हजार दुर्गुण अगात असले, तरी पर मन-मिळाऊपणा जर अगात असेल तर —

—ण तो नाही, म्हणून हल्लीं फुटस्पदति-छिन्नविच्छिन्न झालेली दिखते जाहे ! "

माणुसकीचे दर्शन

मानवी जीवन हे केवळ घनाने, स्वर्गाने, मोगाने सुखी होणार नाही; त्यासाठी श्रद्धा, प्रेम, सहिष्णुता इत्यादि गुण अवश्य असतात, हा सिद्धांत

जोशी यांनी वाचकांना न कळत, आपल्या कलेच्या द्वारा, कैरु कथातून दिला आहे. ' धर्म ही अफू आहे ' या कथेत मानवी जीवनाला विसावा व ओलावा मिळण्यासाठी श्रद्धेय स्थानाची आवश्यकता किती आहे हे कलामुदर पद्धतीने सांगितले आहे. ' माणसानाच माणूस नसोसा झाला ' अशा एकाकी अवस्थेत ' दुःखीकधी जीवाना धर्माची अफू हवीच आहे ' हे सनान्नी भासणारे तरु जोशी यांनी अशा कलाचातुर्याने मांडले आहे की, नवनीतिवाद्यांनीही क्षणभर ते मान्यच करावे. वकील झालेला व पचेन्नाळीस धरें दयाचा एक सधन रसिक माणूस आपल्या ' जीविताची आतपनाची ' करतो-नीतिनियम लापाडून शेजान्याच्या सुखाची राख-रागोळी करतो. त्याचे शाप बाधल्यामुळेच की काय, त्याला दुर्दशा येते, त्याचे मित्र सोडून जातात आणि " एकाद्या झाडावरची एकाद्यान सर्व फुल टिपून न्यावीत त्याप्रमाणे, त्या एकाच प्रेगन माझ्या घरांतल्या सर्व चादण्या आणि नक्षत्रं हिरावून नेली " अशी कहाणी तो लेखकाजवळ मागतो. अशा असहाय्य स्थितीत, ' तोच देवाधर्माविरुद्ध मतप्रचार करणारा ' माणूस आज जीवन-विभ्रंशकारीता देवळाच्या चौथऱ्यावर येऊन बसला आहे-चौथऱ्याचाच भाग झाला आहे. ' एकटेपणाची आग विज्ञविषया-साठी त्याने नमलेल्या बायकामुळासाठी जेवणाची ताटे वाढली, हा साधा प्रसंग अत्यंत भावनापूर्ण आहे ! तसेच तो लेखकाच्या घरी जातो आणि पोटाडकाला शास्त्रामुळे व तेथे माणुसकी सापडल्यामुळे ' उदयाचर्ची मित्र आला ' अशी भूषाळी गातो, हे अतिशय सूचक आहे ! सान्या बदलत्या आयुष्याचा आढावा कलात्मक रीतीने घेणाऱ्या या कथेत विविध घटनांची बीजे दजलेली आहेत.

तंत्राच्या उपेक्षेचे फल

सामान्यतः जोशी यांच्या कथेचा प्रारंभ रेंगाळणारा असतो. कधी बायकामुळीतील एकादें लायलचक्र वर्तून वरून, कधी एकादा अमस्तुत सम्राट रंगवून, तर कधी अगदी मामुली विचार पाह्याळपणे मांडून ते त्यांच्या कथांची सुरवात करतात. त्यातील सैलपणा सहजता उत्पन्न व

शक्त असला तरी चित्तवेधकमणाला तो बाधक ठरतो. 'लोखंड' ही कथा २१ पाने व्यापते, तर 'वहिनीच्या वागड्या'साठी ४२ पाने खर्ची पडली आहेत. हा पाखंड लघुकथेला बाधक ठरतो. काही काही कथांचे प्रारंभ तत्राच्या कसोटीस उतरणारे आहेत. 'नवरागायकोंनी सांगितलेला गोष्ट' या कथेचा प्रारंभ विज्ञासा उत्पन्न करणारा आहे. तो असा—

"त्यावेळीं तें दृश्य पाहून माझ्या मनाला आनंदाचा आणि उत्साहाचा हुतका कमालीचा आवेग आला कीं, मी एकदम मेणामणें हाक मारली—

"विश्वनाथपत—"

"ओ, या ना !"

* साधारण लापून घेवलेला दरवाजा मी उघडून उघडला आणि त्या घरात शिरलों."

सहज चूळ भरपी धाणि तीव्र आकृति उमटावी, तरी ही तत्रशुद्ध व परिणामकारक रचना जोशी याच्या कथा सर्गीत कोठे कोठे आढळते. पण एरवी तत्राची उपेक्षाच त्यांनी केलेली असल्याने त्याच्या सर्वच लघुकथा रसिकाना पूर्ण समाधान देऊ शकत नाहीत. दीर्घकाळ 'आ-ऊ' करणाऱ्या मर्याने मध्येच एखादी सधुर व दाणेदार तान मारावी, त्याप्रमाणे त्याच्या कथेत एकादाच गुण उत्कटत्वाने प्रगट होतो. कोणत्याहि इमारतीचा पाया, भिती, छप्पर हे तिन्ही भाग पर्वार असावयात हवेत, तसेच लघुकथेच्या कथानकाचा आदि, मध्य व अंत व्यवस्थितपणे सकलिलेला व प्रमाणगुंतेने माडलेला असला पाहिजे. चंदनी लाकडाचा एखाच खाज कितीहि वारकाईने व वसनाने कोरला, तरी तो खाज म्हणजे काही राजवाडा नव्हे. आपल्या शरिराचाहि एकच अवयव पुष्ट केला, तर त्याची काय शोभा ? 'वहिनीच्या वागड्या'चा उद्देग अगदी अतरेस एकदा येतो, पण तो आधीपासून सूचकपणे यात्रायाम हवा होता. इतर कथांचीहि यत्न सोलाची आहे, पण तिची सर्वांगीण घट्टण करण्याचे चातुर्य लेखकाने दाखविले नाही. ते दाखविले असते, तर 'य. मो. 'चे नाव हरिमाऊ व शरद्वाम्ब यांच्या प्रथम पर्वात दाळकळे असते—दाळकळेहि पुढे कदाचित् ! आज-देखी त्याच्या कथा लुग्या नव्या अभिरुचीच्या वाचकाना आवडतातच.

कारण त्यात माणुसहीचा चिन्हाळा ओतप्रोत भरलेला असतो त्यांना विपुस्पर्श होताच घाबकाचा कठ गाईवरतो, डाळे अधूर्नी भरून येतात आणि हृदयावर कायमचा ठस उमटतो—आणि तो शुभ, मंगल व पवित्र असतो, हे विदित

मराठीतील लघुकथेच्या प्रगटत ग्रामीण जीवनाचा ओघ मिसळण्याचें श्रेय त्या चार पाच लेखकांना आहे, त्यात श्री ग ल ठोकळ याचें स्थान, चरचें आहे असंल ग्रामीण वातावरणानें निचा अंगुणें मरलेला आहे,

अशा कथा व एक कादंबरी त्यांनी लिहिलेली आहे इतर लेखकांच्या कथा कादंबऱ्यांनीं बहुतेक कथानकें गहरी असतात आता जगातील बहुतेक शहरें एकठाणीच असल्यामुळे इंग्लंड अमेरिकेंतील लघुकथाचे टिप कागदच वाच्यानें उडून महाराष्ट्रात आले आहेत श्री काय, जसा मास होण्यासारख्या ठरीव प्रेम लीलाच्या व गहरी वातावरणाच्या कथा मराठीत पुष्कळ आहेत पण येथलीच पात्रें, येथलेच प्रसंग व येथलेच प्रश्न घेऊन

मराठी मनानें त्याचें चित्रण करणारे कथा लेखक तिरळा त्यातहि स्वेष्ट्याची मध्य फारच थोड्यांना होते शब्दाशब्दादून व प्रमाप्रसगादून जानपद जीवन प्रगट करणाऱ्या कथा रचणारे एक मराठीमध्ये हाताच्या बोलावर मोठ्यास्तकेच, आहेत त्यापैकी श्री तिरळा याची कथालेखनाची कथा उच्च दर्जाची आहे त्याच्या घोषित शिंगाची सृष्ट-तरल रचणारी ऐकू यावी, तसा अनुभव त्याच्या कथा वाचताना घेतो

विद्येचें वातावरण

श्री. गजानन लक्ष्मण ठोकळ याचा जन्म वहमदनगर येथें ता. २६ मे १९०९ रोजी झाला. त्यांना विद्येचा वारसा वडील व आई या उभयतांमधून भरपूर मिळाला. वडील हे शिक्षण-सात्पात इन्स्पेक्टर होते आणि मातु श्री या शाळेच्या मुख्याध्यापिका होत्या. त्यामुळे त्यांच्या घरात शैक्षणिक वातावरण सतत रेंवळत असे. गजाननरावाना वाचनाचा छंद सहजच लागला. १९२६ सालीं ते मॅट्रिक झाले. पण वाचनाच्या अतिरेक छंदामुळे त्यांना बी. ए. ची पदवी पदरात पाडण्यास नऊ वर्षे लागली. या काळात त्यांनी इंग्रजी कादंबऱ्यांचें वाचन मनसोक्त केलें हार्डी, बुल्डोस, मो पा सा, ओ. हेन्री, टॉलस्टॉय इत्यादींच्या कथा कादंबऱ्यांचा त्यांनी पडशा पाडला लावण्या पोवाडे-बप्परी या मराठीतील जुन्या वाङ्मयाचाहि त्यांनी अभ्यास केला.

ग्राम-गीताचे संग्रह

बी. ए. ची परीक्षा १९३५ मध्ये उत्तीर्ण झाल्यावर दोन वर्षांनीं ठोकळ बी. टी. झाले. शिक्षकीचा हा शिका घेऊन ते पुणें येथील 'शिवाजी प्रिपरेटरी मिलिटरी स्कूल' मध्ये अध्यापनाचें कार्य करू लागले. वेरा वर्षे शिक्षकीचा व्यवसाय ठोकळानीं केला. पण त्यानरोपरच त्याचा लेपन वाचनाचा छंद वाढत होता. त्याचें जीवन खेड्यात गेलेलें असल्यानं जानपद गीताचा संग्रह काढण्याची कल्पना त्याचे मनात बराच काळ रेंवळत होती. तिला मूर्त स्वरूप आलें, ते कॉलेजमध्ये असतानाच-१९३३ सालीं, 'सुगी' या नावाचा विविध कवींच्या ग्रामीण कवितांचा हा संग्रह छिदाव्या प्रसिद्धीस पात्र ठरला. त्यानंतर केवळ आपल्याच ग्राम गीताचा संग्रह ठोकळानीं प्रसिद्ध केला. त्याचें नाव 'मीठ भाकर'. त्याची तिसरी आवृत्ति निघाली व त्यातील बऱ्याच कविता शाळेच्या पाठ्य पुस्तकात घेतलेल्या आहेत, यावरून ठोकळान्या काव्याची लोकप्रियता कळून येते.

काव्य व कथा याची मिठी

बालपण खेड्यात गेलेलें, वाचन इंग्रजी कथा-कादंबऱ्यांचें आणि

व्यवसाय पुण्यासारख्या शहरात. या सर्वांचा ठसा ठोकळाच्या सत्कारक्षम मनावर खोल उमटला. ते प्रवृत्तीनेच जसे कवि, तसेच विनोदीही आहेत. १९२६ ते १९३८ या बारा वर्षांत काव्य रचना करून त्यांनी एक तर पूर्ण केले. त्यानंतर त्यांनी आपला मोहरा लघुकथांमध्ये वळविला. 'हिमत मर्दा' ही त्यांची पहिली लघुकथा 'फिलॉस्फर' मध्ये प्रसिद्ध झाली. नंतर किलोस्फर, वसंत वगैरे भाषिकेत त्याच्या कथा प्रसिद्ध होऊ लागल्या. त्याच्या तीस चाळीस कथांपैकी काही अस्सल ग्रामीण आहेत, तर काही रहस्य-कथाप्रमाणे अद्भुतरम्य वा विनोद सुदार आहेत. त्याच्याच शब्दात सागावयाचे तर, 'काव्य व कथा याची गच्च हातमिठी' बहुतेक कथा मध्ये वाचकांच्या दृष्टीस पडते. एकाद्या काव्य-कल्पनेच्या नशेत दिवसानु-दिवस गुगत पडलेले असताना ते लघुकथा लिहितात. त्यामुळे पाहिले हा दोष त्याच्या काही काही कथात डोकावतो. साधारणपणे दहावारा पानांच्या भात त्याची गोष्ट अशी नाहीच. 'गोष्णगुडा' सत्तावीस पानांची आणि 'मोत्याचा चारा' तर अद्याविस पानांची आहे.

सविस्तर वर्णनशैली

'गोष्णगुडा' वगैरे गोष्टींची भाषा गोष्ण पेकीच्या शैलीची आहे. शब्दांची निवड व प्रसंगाचे चित्रण यथायोग्य करण्यात त्याची लेखणी कुशल आहे. चमत्कृतिपूर्ण घटनांचे वाच्य वर्णन तेवढे ते मुखेल करतात. मनोविक्षेपण करून स्वभाव परिपोष साधण्याची आणि त्यामुळे वाचकांच्या भावना हलवून खोलेपण करण्याची सूक्ष्म व अतर्जित कला अद्याप त्यांना बस व्हावयाची आहे. कलेच्या गामाऱ्यात त्यांचा अद्याप प्रवेश व्हावयाचा आहे. त्यांनी लिहिलेल्या 'गावगुड' या कादंबरीत अगावर शहारे जाणणारे प्रसंग एकामागून एक रंगविले आहेत. ती कादंबरी बोलपटाच्या खेरी पडद्यावर चित्रित झाली आहे. तसाच 'सोन्याची लका' हा त्याचा बोलपटहि प्रामाण्य जीवन रंगविलाराच आहे. शाळेंतील विद्यार्थ्यांसाठी त्यांनी श्री. वि. स. खांडेकर यांच्या सहाकार्याने 'मंगल-वाचनमाला' काढली. पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याच्या ध्यात ते १९४७

माली निरले आणि आपल्या जीवातील छंदाला अनुरूप असें नाव त्यानीं आपल्या पुस्तकाच्या टुकानास दिले त म्हणजे 'श्री-लेखन-वाचन-भांडार' अद्याप त्यांना आपल्या झालेय व काव्यात्मक लेखनातूनच प्रकाशनापेक्षाहि अधिक 'श्री' चा लाभ होतो. त्याची मनोवृत्ति उमदी च उल्लंघारी असल्याने त्यांच्या हातून वैशिष्ट्यपूर्ण कथा नादब-या या पुढेहि पुष्कळच लिहून होतील अशी आशा वाटते.

ग्रामीण गुण-दोषांचें चित्रण

'गोपगुडा' ही एकच कथा ठोकळानीं लिहिली असती, तरी ग्रामीण कथा-लेखकात त्यांना सहज स्थान मिळालें असतें आताहि त्यानीं सातच ग्रामीण कथा लिहिल्या आहेत त्या सर्वांत 'गोपगुडा' ही नमुनेदार आहे गेझ्यातील दुपळी, अटीतटीचें वातावरण, पिढ्यानुपिढ्याचें हाडत्रैर तरी स्वाभिमाना व उदार स्वभाव, तेथील ऐळ व कप, प्रेम व द्वेष, भोळेपणा व क्रूरपणा या सर्वांचा चित्रपट या एका कथेंत ठोकळानीं ठसठसतीतमणें दाखविला आहे

बाणगंगा नावाची नदी तिच्या दोन काठावरील चरोली व मनोली या ऐक्यातून विस्तव जात नसे. हिमतराव व भवानराव एकमेकांना पाण्यात पहात-एकमेकांचें तोंड पाहण्याचें टाळीत पण योग असा की, हिमतरावाचा मुलगा राखेराव व भवानरावाची मुलगी चादणी यांचें प्रेम जमलें त्या प्रेसाचा प्रारंभहि ऐडूताना शोभेसा वीररसात्मकच आहे राखेराव पानमळ्यात प्रसला असताना त्याच्या डोक्यावर गोपणी तील धोंडा येऊन आदळतो तो चादणीच्या हातून न वळत मुटलेला असतो नायकाला जपम होऊन व रक्त वाहून सुरू झालेल्या या प्रेम-कथेंत गोपगुड्याचा व लाठवाकाठ्याची लढाई होऊनच नायक-नायिकाची लग्न-गाठ बसते यधू-पित्यानें पाच हजार रुपयाचा हुडा कवूल करून शब्द मोडला आणि बरपशाला नि शस्त्र वस्त्र शस्त्राच्या धारे सालीं लग्न पार पाडलें. यामुळें या कथेंत आणखीच क्षोभक (Stunt) प्रसंग निर्माण झाला. तो म्हणजे चादणीचें आपल्या विद्यासघातकी

पित्याची गोपनीने पुढ. शेवटीं भवानराव पत्तावा पावतो, हुडा देतो व सगळ्या सोडतो असें दागविले जाहे. नदीच्या पुरात चादगी पडली अस-
ताना सासेराव तिला वाचविल्यासाठीं उठी घेतो, त्याच वेळीं त्या पुरातच
त्या दोघाना एक-एखापि मिळाल्याचें दागविले असतें, तर तें आनुनि-
तशाला जमणारें, यास्तव स्वरुपाचें व परिणामकारक शास्त्रें असतें.

गावण भाषाशैली

उन्हाळ्यामध्ये ऐदणात वशी स्थिति असतें याचें वर्णन ग्रामीण
शब्दांनीं टोक्ळ पुढीलप्रमाणें करतात, “उन्हाळा वडकू लागला गव्हाचा
हणान सगळ. परोपर पोत्याच्या ठिऱ्या लागल्या पणव्यात टाकोटास
गहू भजन शेतकऱ्यांनी त्याचीं तोंडें लिंपून टाकलीं. शेताशेतातून निची-
तीनें नामणी मुळ झाली जमीन दात घालून ऊन रालू लागली.” बरोली
व मनोली या दोन गावामधून याहणाच्या वाणगगेचें पाणी दोघरांना लागू
लागलें. दोघरांइतकेंच पाणी असलेल्या वाणगगा नदीच्या काठचा देसावा
टोक्ळांनीं वाचराच्या टोळ्यापुढें कसा उभा वेला आहे पहा. “वाण
गगेचें पाणी एतन्हाळीं दून झुळझुळ वाहत होतें. पाणवणसाच्या अटोशाला
तीनचार बगळे माझावर डोळा ठेवून स्तब्ध होते. इतक्यात ‘डुर’ असा
आवाज झाला आणि ते बगळे एकदम उडाले. पाण्यावर वर्तुळाकार
लाटा उडल्या. सासेराव वाणाप्रमाणें उडणाऱ्या त्या बगळ्याकडे पाहू
लागला.”

शेतकीजीवनातील निरनिराळ्या अवस्था अस्सल ग्रामीण शब्दांनीं व
समर्पक दाखल्यांनीं रंगवण्यात टोक्ळ सरजेज आहेत. पावसाळ्याचे परि-
णाम त्यांनीं पुढीलप्रमाणें वर्णिले आहेत, “मृगाचे शिपकोरे सुळ झाले.
शेतकऱ्यांनीं पेरणीला मुरवात केली. दोनचार पाऊस राल्यावर जमिनीनें
यात टाकली. चोडीवडे हिरवेंगार दिमू लागलें वाणगगेनें बाळसें धरलें.
तिचा पिकटपणा जाऊन ती लालसर दिमू लागली पावसामुळें खासेरावा-
च्या विरण्यात एड पडू लागला. बऱ्याच दिवसांनीं उधाड पडली.
आवाज ठिगळें लावलेल्या गिळ्या गोपडीप्रमाणें दिसत होतें.”

एकाद्या खेड्यात सगळीं जुम्ही गेला, तर घरोघर कोणतें दृश्य दिसतें. याचें चित्र ' गिरणानू ' मध्यें ठोकठ ग्रामीण रगानीं रगवितात, तें असें—“ भिमाजीची नायरो रसमाई भन्वा पहाटें उठून कुरुदाच्या जमी जात्यावर बसे व दोन पायल्या दाण्याचे धाणे दळून त्याचें भुसभट करी. तिची थोरली सून सईमाई चुलसडाच्या जाभाडात ढोंगरावरून तोडून आणलेले सैराचे सादके खुपसून जाळ करी व पुढ्यातल्या काठ घटीत भाकरी ठोकायला बसे. दिवस हातभर चढण्याच्या अवसरीं हातभर उंचीच्या भाकरीच्या दोन चवडी तयार होत ! घाकटी सून गहू-चाई गोठ्यातला शेणामुताचा सातेरा आवरून बैलाना व गाईंन्हरींना चारापाणी देई व धार काढायला बसे बैलावरच्या भल्याथोरल्या पाने त्यात चार चरड्या गिचवल्यावर ती हुश्र करी. असा होता भिमाजीच्या घरचा वारदाना ! ”

नागरचमीचा सण खेड्यात मोठ्या उत्साहाचा. त्याचें वर्णन दोनचार वाक्यात लेखकानें कसें केलें आहे, पहा—“ नागरचमी आली. लोकानीं पायापायावर झोके घाधले. गारड्याच्या पुग्या बाजू लागल्या. झोक्या-भरोबर नागाच्या पडा शुद्ध लागल्या. वायफानीं धरलेले पेर पहाण्यासाठीं दगाच्या गिडग्रीतून सूर्याचे गिरण बाहेर डोमालू लागले. ”

“ दौलतनादा ” या गोष्टीतहि खेड्यातील विविध म्हन्मी दौलत एकएका वाक्यात लेखकानें वर्णिली आहे. तें वर्णन अस्सल ग्रामीण शब्दात केलें आहे. तें असे. “ त्या वेळीं कोपरगावच्या पचक्रोशीत घुव्याधार पाऊस पडे. सारीं शेेत ज्वारीपाखरीच्या घाटांनीं पुडून जात. सरत्या पाणवळ्यात गहू-हरम-वाचा पेरा होई. थडाची हुडहुडी मुरू शाली वीं, दहिसदाण्याची पसरण पटे आणि ओव्याओव्यातून व धान्या-धाट्यातून दाणे मस्त पोसत. शेतकरी मारी आनंदात असत ”

रेखीव शब्द चित्रे

वार्षिक जत्रेच्या वेळीं गोपण पेढीचे खेळ त्या खेड्यामध्ये होत त्या-वेळचें दृश्य लेखकानें कौशल्यानें चितारलें आहे. तें असें,—“ दोन्ही

गावातले शमर शमर जवान पुढें सरकले व दगडाच्या ढिगाराच्या प्रव-
धानांनं जात र दवा धरून उभे राहिले. वाळूत पाव भाजू नयेत
म्हणून त्यानीं पायत घातलीं होती, डोक्याच्या चारी गळतीं मुटाडीं
गच्च जाळून बाघलीं होती. धोतराचे काचे गुडघ्यापावेनीं वसलेले होते,
आणि पैणी धोतराच्या पाठ गोचलेल्या होत्या. मुभाच्या दणकड गोफणी
त्याच्या हातात सापाप्रमाणें लोंबत होत्या. मुघानें कर्णाला तोंड लावलें.
कर्णाचा आवाज होताच लढाईला तोंड लागलें. गोफणी हवेंच भिरभिर
लागल्या. दगड सू सू करीत मुद्र लागले.”

गोफणीचे ते सामने पाहण्यासाठीं हिंमतराच आले होते. त्याचें शब्द-
चित्र ठोकळानीं नुसष्ट दाढलें आहे. तें असें, “ हिंमतरावानीं चुण्या-
चुण्याचा माटबोळणा चढरला होता—व पायात पजारी चढाव घातले
होते. अगातल्या पादल्याद्युध लाव अगारल्याच्या आतून त्यानीं हिरव्या
रगाचें किनासापानें जाडीट घातलें होतें त्याच्या डोक्यावर पिळाची
पगडी शोभत होती त्याच्या भरदार चेहेऱ्यावर गाळमिद्या व वळे एक-
मेकात मिसळले होते ते घोड्याच्या उतरले व फारेंत झाले व तरवार
धरून आपल्या आगेवर जाऊन येतले ”

सामने मुरू शाले. गाढेरावानें मोठ्या फिरविण्यास आरंभ केला.
त्याचें चित्रण ठोकळानीं गेल्ल्या शब्दांनीं तपशीलवार केलें आहे तें असें,
“ त्याची गोफण इतक्या जोरांनं फिर लागली कीं, जमू नाय दोरखडाची
छत्रीच त्यान आपल्या डोक्यावर धरली होती. नेम धरून त्यानं गोफणीचा
पदर सोडला. दगड वाऱ्याला कापीत वाणमोच्या पात्रावरून उडाला
आणि नेमचा भवानरावाच्या “श्यातल्या हुक्यावर जाऊन आदळला.
हुक्यातले निगारे मगानरावाच्या अगावर सादले श्वातारा ताडदिशीं
उभा राहिला आणि म्हासेरावाकडे पाहून हातपारे धरू लागला. हिंमतरा
आनंदान वेशेव होऊन ओरडले, “ श्यास रे मेरे पेटे ! ” गाढेरावानें
दुगारा दगड गोफणीत भरला. दगड गुर्दगुर्द करीत जो निगाला तो मगान-
रावाच्या पगडीला लागला.”

अलंकारहि शेतकीचेच

‘गाभुळी चिंच’ या कथेंतहि गोफण-केडीचें वर्णन आलें आहे. तें असें, “एका शेतांत आमच्या गळ्याची मुलगी मीमा गोफण फिरवून पाखराना हानारा घालीत होती. मी तिच्याजवळ जाऊन तिच्या हातातली गोफण घेतली व दोनचार गोफणीच्या पेन्नी केल्या. रू रू करीत माझ्या गोफणीतून पळणारे धोंडे आणि ‘हरं हरं हू हू’ असा मी उच आवाजात केलेला पुकारा यानें शेतावर आलेलीं सर्व पांयरें हा हा म्हणता उडून गेलीं.”

सूर्योदयाचें वर्णन कैक स्थिति लेखकांनीं केलें आहे, पण ‘तुफानी साडेल’मध्ये ठोकळ तेंच वर्णन कसें करतात, पदा. “समुद्राच्या कुर्श्यातून सूर्याचें तारडें घुंळ घर सरकू लागलें. पाणविस्तवाच्या नवकोट ठिणग्या एवढम पुद्दत, उफाळून वर उठाय्यात त्याप्रमाणें समुद्राचें पाणी लालीलाल झालें. क्षितिजाशी भिडलेल्या मचव्याचीं शिडें लालटून जाळ्याच्या बोंड्या-प्रमाणें दिसू लागली.”

कथेच्या प्रवाहात जाता जाता ज्या उपमा व दृष्टांत ठोकळ देतात, तेहि प्रामीण भूमीतीलच असतात. त्याचे काहीं नमुने—“धारोण दुधाचा प्याला पेंस पुकून पुकून सायनास प्यावा, त्याप्रमाणें लखूजी तिला हजुबार-पणें वागवीत होता.” “मुगीच्या दिवसात मरलेल्या कणसावर चिवीचिव करीत सैपायगारीं पाररें रज्याचें काम संपून जमीन उघडी पटल्यावर तिकडे फिरकतील कशाच !” “उमगा मनाच्या गाभाऱ्यातून वाहेर पडलेल्या त्या मोवळ्यासाकळ्या हास्याची खुदखुद हबेंत उच चढून आकाशाच्या सालीला जाऊन भिडली.”

‘गाभुळी चिंच’ मधील नानानें चार कथें आपलें प्रेम जाटोऱ्यात ठेवलें. पण खेड्याचें मोडळें वारें लागतानच तें अनावर झालें त्याची मनःस्थिति रेट्टत उपमेनेच निवेदिली आहे. “वाजरीचें शेत पिकून त्याला गंध पुन्वरा यावा, तसें माझे मन तिच्या विचारांनीं भग्न गेलें होतें पण तिचें मन ! गोल पाणी अमलेल्या निचोऱ्या मिहिरीवा तळ जसा वर्षीच दिसत नाही, तसें हेतें तिचें मन. एखादा सूर्यकिरणाचा

गावातले शहर शहर जवान बुट मरकटे व दगडाच्या दिगाराच्या अव-
धानाने जात व दश घन्ने उभे राहिले. वाहून पाय मानू नवत
म्हणून त्यांनी पायां पगली होती; डोक्याचा चारी राजूनी मुडागी
गच्च आरलून बापली होती. धोतराचे काचे गुट्यापावेतों वमडेले होते;
आणि पैरणी धोतराच्या आत रोचलेल्या होत्या. मुमाच्या दणकट गोफणी
त्याच्या हाताने सावप्रमाणे लोंबत होत्या. मुमाने कर्णाला तोंड लावले,
कर्णाचा आवाज होताच लढाईला तोंड लागले, गोफणी हवेत भिरभिर
लागल्या. दगड गुरू करीत मुद्र लागले.”

गोफणीचे ते मामने साहण्यासाठी हिमतराव आले होते. त्यांचे शब्द-
चित्र ठोकळानीं मुपट पाडले आहे. ते असे, “हिमतरावांनीं शुभ्या-
शुभ्याचा माउचोळगा चटवला होता—व पायात पंजाशी चढाव घातले
होते. अगातल्या पादव्यामुभ्र लाव अगल्याच्या आवून त्यांनीं हिरव्या
रंगाचे गिनवापाचे जादीट घातले होते. त्याच्या डोक्यावर पिळानी
पगडी शोभत होती त्याच्या भरदार चेहेऱ्यावर गालमिशा व व्हडे एर-
मेजात निसळले होते. ते घोड्यावरून उतरले व कापेंत शाल व तरपार
घसन आपल्या जागेवर जाऊन बसले.”

सामने सुरू झाले. सासेरावाने गोफण फिरविण्यास आरंभ केला.
त्याचे चित्रण ठोकळानीं बोळक्या शब्दांनीं तपशीलवार केले आहे. ते असे,
“त्याची गोफण इतक्या जोराने फिर लागली की, जणू राव दोरलडाची
छत्रीच त्याने आपल्या डोक्यावर धरली होती. नेम धरत त्याने गोफणीचा
पदर सोडला. दगड वाऱ्याला बापीत बाणगेच्या पात्रावरून उडाला
आणि नेमका भवानरावाच्या पुढ्यातल्या हुक्यावर जाऊन आदळला.
हुक्यातले निगारे ममानरावाच्या अंगावर साडले म्हणतारा ताडदिशीं
उभा राहिला आणि सासेरावाकडे पाहून हातपारे करू लागला. हिमतराव
आनंदाने वेशेप होऊन ओरडले, “शानाम रे मेरे पडे !” सासेरावाने
दुगारा दगड गोफणीत मरला. दगड गुरूगुरू करीत जो निराला तो भवान-
रावाच्या पगडीला लागला.”

“ डाव्या साद्यावर पडशी, गळ्यात टाळ अडकविलेले, उजव्या साद्यावर भापें निशाण व डाव्या हातात चिपळ्या अशा थाटात हरना दारानाहेर पडला. त्यानें हरणीकडे दुकूनहि पाहिलें नाहीं ”

पाटली हल्ली बारक्याचा लाडाभजन करीत तिच्यामागून निघाला. काहीं दायका डोक्यावर तुळशीचीं रोपें घेउन निघाल्या होत्या. गावन्नी पाटलीला पोंचवायला येवीपर्यंत गेले

मानवी कर्तृत्वाला प्रेरणा

यारीहून परतल्यावर हरनाला आपल्या ससारावरची सक्तात वळली. तो यारकरी असला तरी स्वाभिमानी होता, कणखर होता. मुलता “ टाळकुन्या ” नव्हता. ती तालीमयाज उगडा. त्यापूर्वी “ ताठरलेल्या डोक्यानीं हरवा सफाळीं उठला, तेव्हा त्याच्या चेहऱ्यावर निश्चयाची शाक होती. तुनारामाचा गाथा आणि शानेश्वरी या प्रदाना त्माल गुढाकून त्यानें ते माळ्यावर ठेवून दिले, टाळ आणि चिपळ्या त्यानें अडगळीच्या सोळीत फेकून दिल्या, जोत्याच्या दगदगार त्यानें आपली एकतारी दात लाऊन आपटली—तिचे तुकडे तुकडे झाले ! गळ्यातल्या तुळशीच्या माळेला त्यानें जोराचा दिसाडा दिला. माळेंतले दाणे परगळत परगळत चौकात जाऊन पडले ” ईश्वरावरील भ्रडा वाऱूस पडली व मानवी कर्तृत्व जागें झालें. अन्यायाच्या प्रतिशारासाठीं झगटण्यास हरना तयार झाला. म्हणून त्यानें व्यायाम वरून शरीर सुदृढ बनविण्यास आरम्भ केला असें कथा—लेखानें सांगितलें आहे, पण सूट इतरा सयमी असतो वा ? शरीर—सामर्थ्याशिवायहि सूट उगविल्याची उदाहरणें थोडीं नाहींत पण टोकळाचा हरवा मनदरीरपणें व उघटणें सूट घेतो त्यानें प्रथम पाय फेंके ? तर “ हरनाच्या पांढ्यातले भजनाचे घूर विग्न गेले त्याचागीं मेहनतीच्या टरकाट्या शुभू लागल्या निवृत्तीनें माचार घेनगी. प्रवृत्ति पुढें सरफगी देवमर्त्ताचीं रास उडून गेली जातिगत मराठशाहीचा निगारा धगधग करू लागला. अवय्या तीन महिन्यात हरनाची फळा पाटटली. त्याच्या तोंडावरले पिचळेपणा जाऊन तो लाटपुद दिसू लागला. त्याची

कवडसा पेऊन तो तळ दिसाया, यासाठी माझी केवढी धडपड ! ” मा शेवटी नायक-नायिकांच्या प्रेमाचा जो आविष्कार दाखविण आहे, त्यात कला अशी पारखी नाही. यद्दरी नखरा किंवा लजा न दाखविली, ते योग्यच आहे, पण अगदी रानटी माणसाचे जे चाळे दाखविले आहेत ते रंगेल प्रेमाचेहि सुंदर नमुने म्हणता येणार नाहीत. रहस्यमय चित्रपटात त्याप्रमाणे धावपळ व चाचाचायी यात कला काय आहे ? व त्याच्या स्वभावाची उकल तरी काय आहे ? केवळ बाह्य वृत्ति दाखवूनच ललित लेखाचे कार्य संपत नाही.

शेतकरी-जीवनाच्या दोन बाजू

खेड्यातील प्रेमाचे प्रवाह हि शहरातल्या इतकेंच वाकडेतिकडे असतात—आडमुठेपणामुळे ते गढूळहि दिसतात. हरत्रा हा चारकरी. तो पदरीच्या चारीला गेला. हा संधि साधून त्याची बायको एकाने पळवून नेली. त्याला बडवून हरत्राने आपली बायको परत आपल्या घरी आणली. एवढेंच कथानक ' म्होदूर ' या कथेचें आहे खेड्यात अशी लपटी नेहमीची असतात. या कथानकाचा विस्तार व रंगभरणी ठोकळानी खुदमतेने केली आहे. प्रारंभीचें लग्नाचें वर्णन घेतले तरी तें आद्योपशीर असून डोक्यापुढें दृश्य उभें करणारें आहे. ग्रामीण माया व सर्वांगीण वर्णन हे त्याचे दोन्ही ठळक गुण या वर्णनात उठून दिसतात. ते वर्णन असें—“ गावो-गावचे लोक लग्नाला लोटले पैलगाड्याची रीत लागली. धूसघडाकवाने लगीन लागले. खडीखडी गाहाचा भरडा शिन्न निघाला. लापशीचें डोंगराएवढे डोंग पडले पगतीवर पगती उठल्या धाडून वाडून गाय कन्याच्या कमरा खिळखिळ्या झाल्या पडगावला हें लगीन चांगलेच गाजलें. झालझेंडा झाल्यावर आडगावचें लग्नाचें चहाड परत फिरलें नवरीच्या पाठराखणीला तीन करगल्या निघाल्या. घुगुरमाळाच्या तालावर बैल मोठ्या हिरीरीने घाबत मुठ्ठे ”

लग्नानंतर हरत्रा पदरीच्या चारीस निघाला. चारकन्याचें शब्दाचित्र ठोकळानी किती थोडक्यात पण भिती ठसठशीत काढलें आहे पहा.

जनतेचे अज्ञान-दारिद्र्यादि दोष जितके मोठे, तितकेंच इमान-अहू इत्यादि गुणहि उच. गावोगाव खेळ करीत भटकणारे उपडेरावडे कोल्हाटी, पण तेहि आपल्या शीलाला किती जयतात हें ' कडू सापरी ' या कथेंत ठोकळानीं दाखविले आहे. सापरी ही कोल्हाण्याची मुलगी ती रस्त्यावर कसरतीचे खेळ करून दाखवी. तिच्या सादरीवर नाळासाहेब इनामदार भाळले त्यानीं साखरीमरोरच्या लिंजाजी वगैरे साथीदारांना आपल्या घाड्यात राणी जेवावयास पोलावले आणि मूष दारू पाजली, ते स्वतः कोल्हाण्याच्या वस्तींत गेले व सापरीवर हात द्यावू लागले. याचा सूड म्हणून दुसरे दिवशीच्या खेळात, नाळासाहेबांना गोड मोलण्यानें छलवून, सापरीनें वेदाच्यात बसविलें आणि आडवेतिडवे सुरे मारून त्यांना ठार केलें असें हें रोमांचकारक कथानक आहे. कोल्हाट्याच्या वस्तीचें वर्णन ठोकळ पुढीलप्रमाणें करतात, " गावागहेरच्या मैदानात कोल्हाटी लोक मेसा ठोकून, त्यांना दोर जाधून, पालें उभी करीत होते. त्याच मेसाना शेळ्या, नोकड आणि एडके बांधले होते. पलीकडच्या बाजूला पैलगाड्या सोडल्या होत्या. आजूराच्या झाडाना घोडे बांधले होते. पैलाच्या आणि घोड्याच्या पुढ्यात बैल टाकली होती. कुर्नी इकडे तिकडे भटकत आणि भुरत होती. कोंवड्या पडपड करीत दाणे टिपीत होत्या. "

ठमठशीत स्वभावाचिने

कोल्हाट्याचे खेळ पहाण्यास खेडूत निती उत्तुंग असतात, हें सांगताना ठोकळ म्हणतात, " इतक्यात ' सापरी, सापरी ' असा कळोळ सुरू झाला. चार हजार माना करीदिशीं बळव्या. लिंजाजाच्या खाद्यावर उभी राहून सापरी येत होती. तें दृश्य मोठें पाहण्यासारखें होतें. तग वसनेरया लंगोटात लिंजाजीचा उचापुरा पिश्याधम्मर देह त्याच्या नावाप्रमाणेंच चमकत होता. त्याच्या उभ्या चेहऱ्यावर हसू खेळत होतें. आपली आमदती मैना उडून गाय्यावर येऊन बसली ना, तितकीच त्याला सापरीच्या ओल्याची दखल होती. लालाच दागा टाकीत तो खेळाच्या जागेकडे येत होता. " लिंजाजीची सामर्थ्यमान मूर्ति छेतरांन

छाती पेलदार झाली, दहापरल्या नेटकुळ्या हुगल्या आणि त्याच्या माड्याचे पट फिरले. धोलताना त्याचा आवाज एडण्याच्या हुंकाराप्रमाणे येऊ लागला. 'तालीम राजाचें हें शब्दचित्र मिठी हुनेहून आहे।

कुरत्याचे शब्द चित्र

हरगनें आपल्या सामर्थ्याची वसोटी कुरत्याच्या वडात लावली आणि सान्ना गावऱ्यांना चकित केले. खेड्यातील कुरत्याचा देखावा कसा असतो ? तर " पहिलवानाच्या कुरत्या मुद्द झाल्या. सलामी झाली रे झाली की, त्याचीं दुळदुळीत शरीरे एकमेकांना भिडत व डावपेचाना सुरवात होई. दहापर दड, माडीला माडी किना छातीला छाती घासताना घेराचे फोक एन्मेकावर घासल्यासारखा आवाज होई. चतपट करणाऱ्या पहिलवानाला त्याच्या कुवतीप्रमाणे मुडासे अगर चादीनें वडें मिळें डोलव्ही जोरजोरानें वाजत होती लोकांच्या जमाव अघाडीपणानें कुरत्या पहात होता एखाद्या पहिलवानाची पाठ जानिनीला लागली की, ते कसून टाळ्या पिटीत व एन्च मलका होई. "

अशा कुरत्याच्या हंगामात शिग्या हा अजिंस्य टरला होता त्याच्या-
शींच दोन हात करण्याची हिंमत हरगनें दाखविली. त्या दोघांच्या लढतीचें वर्णन ठोकळ्यानीं वीरश्रीच्या भाषेनें केलें आहे. " एका काळासार व दुसरा पिवळाधमरु असे दोन नागच जणू काय पुसपुस करीत एक-
मेकाशीं मिडले होते ... शिग्याची पोलादी डाती छोहाराच्या भात्या-
प्रमाणे खालीवर होऊ लागली हरनालाहि चागऱ्याच दम लागला होता. दोघांचीं शरीरे धामानें न्हायून निगालीं. ओल्या अगला ठिकाठिकाणीं माती चिरगल्यामुळें हरना मिथ्या चागासारखा दिसत होता. "

कोल्हाट्याचें शील

खेड्यातील अडाणी, भोळ्या, भिऱ्या व कगाल जनतेवर 'सानदानी' श्रीमंत व सत्ताधारी लोक किती प्रकारांनीं अन्याय व जुद्धम करतात याची कल्पना राहाराव वाढलेल्या मुदिधिताना कदापि येणार नाही. ती कल्पना आपूण देण्याचें भेय ठोकळासारख्या कळावताना आहे. खेडूत

जनतेचे अज्ञान-दारिद्र्यादि दोष जितके मोठे, तितकेंच इमान-अहं इत्यादि गुणाहि उच. गावोगाव येळ करीत मट्कणारे उघडेनाचडे कोल्हाटी, पण तेहि आपल्या शीलाला किती जप्तात हें 'कडू साखर' या कथेंत ठोकळानीं दाखविलें आहे साखरी ही कोल्हाऱ्याची मुलगी ती रस्त्यावर कसरतीचे खेळ करून दाखवी. तिच्या सादवांवर बाळासाहेब इनामदार भाळले. त्यानीं साखरीनरोबरच्या लिंजीचीं बगैरे साधीदाराना आपल्या बाडबात रानीं जेवावयास बोलावले आणि खूप दाह पाजली, ते स्वतः कोल्हाऱ्याच्या वस्तींत गेले व साखरीवर हात टाकू लागले. याचा खूड म्हणून दुसरे दिवशीच्या खेळात, बाळासाहेबाना गोड घोलण्यानें झुलवून, साखरीनें पेढ्याच्यात बसविलें आणि आडवेतिडये घेरे माहून त्यांना ठार केलें असें हें रोमांचकारक कथानक आहे कोल्हाट्याच्या वस्तीचें वर्णन ठोकळ पुढीतप्रमाणें करतात, " गावानाहेरच्या मैदानात कोल्हाटी ठोकू मेळा ठोकून, त्यांना दोर बांधून, पालें उभीं करीत होते. त्याच मेळाना शेळ्या, नोड्ड आणि एडके राधले होते. पलीकडच्या बाजूला पैलगाड्या सोडल्या होत्या. आजूषाजूष्या झाडाना घोडे राधले होते. पैलाच्या आणि घोड्याच्या पुढ्यात बैराण टाकली होती. पुर्वीं इकडे तिकडे मटकृत आणि भुक्त होती. कोंडया षडपड करीत दागे टिपीत होत्या. "

उमटशीत स्वभार-चित्रें

कोल्हाऱ्याचे खेळ पहाण्यास खेडूत किती उत्सुक असतात, हें सांगताना ठोकळ म्हणतात, " इतक्यात ' साखरी, साखरी ' असा वल्लोळ मूळ झाला चार हजार माना करंदिशीं वळल्या. लिंजीजाच्या खाद्यावर उभी राहून साखरी येत होती. तें दृश्य मोठें पाहण्यासारखें होतें. तग कसलेल्या लगोटात लिंजीचीचा उचापुरा पिवळाधम्मक देह त्याच्या नावाप्रमाणेंच चमकत होता. त्याच्या उमट्या चेहऱ्यावर हसू खेळत होतें. आपली आवडती मैना उडून खाद्यावर येऊन बसावी ना, तितकीच त्याला साखरीच्या ओऱ्याची दखल होती. लायलाय दागांटाकीत तो खेळाच्या जागेकडे येत होता. " लिंजीची सामर्थ्यमान मूर्ति लेखकानें

वाचकापुढें कशी सहज उभी केली आहे. तिच्याप्रमाणेच साम्यरीची मूर्तिहि त्यानें कौशल्यानें रंगविली आहे. तिचे सौंदर्य कसें तीक्ष्ण होतें, हे तिच्या नुसत्या डोळ्याच्या वर्णनावरून टोफळानीं सांगितलें आहे. ते लिहितात.

“ ते तिचे काळेटपोरे डोळे—पिवळी जर्द तन्मय नागीणमुद्रा नजर दमताच यवकेल असें पाणी होतें त्या डोळ्यात. बहिरी सहाण्यानें क्षेप दाकावी तशी तिच्या डोळ्यातलीं बुजुळें हक्डे तिकडे फिरून जमलेल्या लोकांच्या अतसचा ठाव घेत होती. त्यात मादंभ होतें का ! छे, मुर्खीच नाही ! सौंदर्य ? नव्हतें असें कसें म्हणता येईल ! पण तिच्या नावाची गोडी तिच्या डोळ्यात खास नव्हती. चार हा तिच्या डोळ्याकडे टक लायची, तर आपल्या डोळ्यात भिरची गेली असें वाटत असें लोकाना. ”

कौल्हाडी वाऱ्यात जेनाब्यास बसले असताना ‘ भागल्या बाजूनें एक रस्ति अधारावून बाहेर पडली ’ असा सोरम उल्लेख करून टोफळानीं कथेंत रहस्यपूर्णता आणली आहे. मात्र सासरी सुद्धे घेण्यासाठीं एक दिवस यास्ते व दुसरे दिवशीं प्रेमाचें नाटक करते आणि त्याला पळी पट्टन नाळासोदेयागारला मातबर माणूस ‘ मयानें भारल्याप्रमाणें ’ पेढान्यात मग्न स्वतःला गेळणें करतो, हे सारे प्रकार अस्वाभाविकच वाटतात. सुद्धे तिसा प्रेम याना काहीहि क्षण्य असते, अशीच लेखकाची वैविध्यत जनल्याल कोण जाणे !

विनोदाचा स्थूलपणा

ग्रामीण मग्या व सरोवरीण वणन या दोन ठमज्यांविषीं गुणानुळें टोफळ्याच्या जानपदमग्या विविध महत्त्व पावल्या आहेत. पण त्याशिवाय त्यांनीं शहराी प्रेमाच्या व विनोदी वृत्तीच्या म्हणून पण कथा लिहिल्या, त्यात त्याचें ते विविध महत्त्व तर दिसत नाहीच, पण दुसरीहि काही वैशिष्ट्य आढळत नाही. ‘ जो तो आरण्या जाव्याइयात भारी ’ हा लेखकाचा शेवताळा टोफळानीं घ्यानीं ठेवला पाहिजे. प्रत्येक अज कर-

णाच्या नानुक्त तारा ठेवण्याचें वस्तव त्याच्या कलमात नाही, किंवा कोणत्याच अंत फराला त्यानें कलम स्पर्श करू शकत नाही. तें वरवरच फिरतें. विनोदी कथात तर सायकलीचे घड्ये लागणें, धावपल करणें वगैरे शारीरिक वस्तुतांचेच प्रयोग पार आहेत. बुद्धीचा विनोद करण्याची सूक्ष्मता त्याच्या लेखणीत आलेली नाही. बाघ त्रिपाचा खूळ विनोद निर्माण करताना शस्त्राशक्ततेच्या व सभ्यतेच्या मर्यादाहि ते नेहमीच समालोचन करत नाहीत. 'समारातील मीठ' या कथेत त्यांनीं छीला पती-कडून मिळवारा मार मुखाचा चाटवो असें दाखविलें आहे, आणि त्यात कलाहि पारशी नाहीच. य. गो. जोशी याची 'पाजरपोळातली गाय' किंवा सौ. मुत्तानाई दीक्षित याची 'शिरी' या कथात त्याच्यासारखाच विचार किती सूक्ष्मतेनें व सूचनेनें माडला आहे हे पहावें.

शब्द-लीलाचा मोह

विनोद निर्माण करण्यासाठी शारीरिक कथायतीरोवरच शाब्दिक वसरतीहि करण्याचा मोह ठोकळाच्या पात्राना होतो, ही त्याच्या लेखनाची प्राथमिक अवस्था होय. 'वा'ची (म्हणजे बायकोची व B. A. बी. ए. ची), धक्याला आगमोट लागली, जोडा जमणें-जोडा मारणें, इत्यादि श्लेष ओढूनताणून आणलेले दिसतात. विनोदासाठी त्यांनी 'टिच' या कथेतील नायकाचें वर्णन चीजगणिताच्या भाषेत केलें आहे. तें पुढीलप्रमाणें,

“ शिदू या नावाचें समीकरण —

श्रीधर = श्री + धर

श्री = श + री

श्रीधर = (श + र) = शीध

शीध = इ + ऊ = शिधू

गोलताना धूचा दू करतात.

∴ (एतदर्थ) शिदू

शिदू या व्यक्तीचें समीकरण :—

सर्व साधारण चेहरा + दाढी व मिशा (बोटल्यामुळें) + डोक्यावर केस (ठेवल्यामुळें) + चार पाच फुटकुळ्या + थोडासा गभीरपणा (वावळटपणाच्या सदरात नोडणारा) = शिदूचा चेहरा.

पमलिनचा सदरा (मळका) + रिपकॉडांचा कोट (विनदस्तरीचा) + पिन्हे मिलचें पातळ धोतर (तासू रंग चढलेलें) + घनातीची टोपी + चपळा (कोल्हापुरी) = शिदूचा पोपास, शिदूचा चेहरा + शिदूचा पोपास = शिदू ही व्यक्ती.”

हा विनोद कोणत्या प्रतीचा आहे, हें सांगायचास हवें आहे काय ?

अस्वाभाविकतेचा दोष

स्वाभाविकपणाला तर ठोकळानीं आपल्या विनोदी कथात हद्दपारच केलेलें दिसतें ‘ पहिलें चुनन ’ या गोष्टीतील नानामाहेन व भाऊमाहेन या वृद्धाच्या कॅफीत नायक भाग घालतो व त्यामुळे त्या तिघाचें पेटी-वादन, काव्य गायन व नृत्य सुरू होतें असें दाखविलें आहे ! भागेच्या तारेंतीलच सान्याचें बोलणें ! मग त्याचे गुणावगुण कोण पहाणार ? ‘ पिट-पाट ’, ‘ हिंमत मर्दा ’, ‘ पाऊस व प्रेम ’ इत्यादि कथात प्रत्यक्ष भाग नसली, तरी पात्राचें वर्तन माग प्याल्यासारखेंच वाटतें. प्रेमानें व प्रेमभेटी गुपचूप पळविणारा गोपाळ जिनवा करिष्ठ मृगीतील, तिनकेंच तालमीवर खूप होणारे दादासाहेरहि ! बिचान्या बहिरु गवळ्याच्या भावनेपेढे लक्ष देण्यास कथा लेखकाला खरड कोठें जाहे ? रेघन जॅझिमात पारखुनो करणारे सुधीर व सुधा याचें प्रेम व लग्न ‘ चिमणा चिमणी ’त दाखविलें आहे. त्यातहि लेखक त्या त्या पात्राशीं समारस होताना दिसत नाहीं. दूर उभें राहून, दुर्बिणीतून दुगण्याच्या प्रेमलीला पाहणें व त्या निरिहृदयपणें सुखूत सांगणें हीच भूमिका त्यानें घेतलेली दिसते.

रचना-सांदर्याचा नमुना

ग्रामीण कथा लिहिण्यांत टोचळ यार्चे दिवे याच्याशी तसें साम्य आहे, तसेंच अद्भुतरसात्मक कथा लिहिण्यांतहि आहे. 'मोत्याचा चारा' या संश्रवातील बहुतेक कथा अशा गूढ-रम्यच आहेत. पण त्यात प्रमाणबद्ध रचनेच्या दृष्टीने प्रशंसनीय अशी लघुकथा म्हणजे 'मोत्याचा चारा' हीच. शिंदुर्गी या खेड्याजवळील एका ओढ्याच्या गुल्बशीच्या डोहात सहा पुष्प पाणी होते. त्यात दर बारा वर्षांनी मोती तयार होत. ते मोती कसे ? तर "सध्यापासून आपल्या शालकांनी या मोत्यांना दुरवाळले असेल का ? की ओढ्याच्या सभोवार दाटलेल्या कण्हेरी व गुल्बशी या रानझुड्यांच्या फुलांचा गर्द तावडा रंग पाण्याच्या जाड थरातून ओघळून खाली जातांना फिफट होऊन गुळाची झाला ? गवताच्या हिरव्यागार, नाजूक पात्यावर तरळणारे द्याचे येथे, अरुणाची प्रभा पोट्यात घेताना, अकल्पितपणे गोठून खाली पाण्यात तर नाही ना साडले ?" एकात गोल, गुळाची व गोळीवंद मोती !

अशा मोत्याच्या राणीपाशी नायक एकदा बसला असतांना त्याला तेथे विलक्षण सांदर्य अकस्मात् पहायवास मिळाले. "धुरधुरती धावण-सर तुकतीच येऊन गेली होती. ढगाच्या चाळणीतून गळणारे सूर्याचे ओलावलेले कवडने ओढ्याच्या पाण्यावर पडून उलटत होते. गवताची हिरवीगार घेठे, शाटसडोऱ्याच्या हिरव्याजर्द पाया, कण्हेरीचे तावडेलाल गेंद आणि गुल्बशीचे नाजूक, टाल घुनके हे एकात एक मिसळून अशी रंगीवरेंगी, सुंदर शोभा निर्माण झाली होती की, कुणाला वाटावे, मरीस भर म्हणून, पाचूच्या राणीत माणकाची खाण कुटली आहे ! मी मात्र माझ्या मोत्यांच्या राणीत पूर्णपणे रममाण झालो होतो. अशा वेळी एका तदन गुळगी मुकाट्याने माझ्या शेजारी येऊन उभी राहिली. मी तिच्याकडे पाहिले आणि माझ्या हिरोवी या तिन्ही राणींचा भाव सादरिशी उतरला." या लहानशा उताऱ्यातहि टोचळ्यांनी पर्जन्यदृष्टीचे, वनस्पति-सुधीचे आणि मानवी सांदर्याचे वर्षेन किती बहारीने केले आहे ! केशव

व वानी याच्या प्रेमाची ही शोभन्या माडली आहे, तीही वाचकांची जिज्ञासा सतत वाढत राहील अशा रचना—कौशल्याने.

कारण्याचा स्पर्श

‘ मुगध ’ या कथेत कारण्याचे थोडेसे स्वाभाविक सूर ऐवू येतात या एका वधेत चौघाचे मृत्यु वॉनले जाहेत. प्रेमभग झालेल्या हृदयाचा कथा हृदयस्पर्शी आहे. ज्येष्ठा विनोदी प्रारंभ, पार्थभूमीसारखा उपयोगी पडतो लेखनाने चादण्या रानीचे छोटेसे पण मुरम्व वर्णन केले आहे. ते असे, “ आकाशाच्या निळ्याभुन्या अगणात जार्द—जुर्द—मोगन्याचीं इवलीं इवलीं पादरीं पादरीं पुरे विखुरलीं होती. पश्चिमेने आपल्या कपाळीं चंदनाचा दळच्छीत टिळा लायला होता. ”

चादण्या रानी गप्पा मारणान्या मित्रमंडळीत पौजदाराचा भावशून्य व अधाशी स्वभाव पुढीलप्रमाणे दाखविला आहे “ मुखुटे पौजदारांनीं अत्तरदानीत पच्चदिसीं बोट घातले व तिच्यातला अधां पाया पाडून तो आपल्या कानाच्या बेचक्यात खुपसला. बोटाचा घास घेत ते म्हणाले, “ अहो बत्तारवाले, या हीन्याला ‘ नाही ’ म्हणू नका ज ! ” आपण पार विनोद विला या कल्पनेनें मुखुटे बोरात हसले ”

शहरी जीवनावर टीका

मेढें व मुबई—दोन टोंके ! तीं जोडणारी कथा म्हणजे ‘ वाघाचा डोळा ! ’ रोडवातील दुकानदार लालचद वाटकसरीनें, कजूभणानें रहातो, पण त्याचा मुबईतील भाऊ मोटारी उडवितो. त्या मोटारीच्या धुळीतील मुवर्णणानें लालचदच्या नोकराचे डोळे दिपतात व ते मुबईस जातात पण तेथें माणुसकीला वाव कोठला ? व्यसनाचा नाच मात्र चाड ! ही शहरी जीवनाची काळी वाजू लेखनानें चांगली रंगविली आहे. आपला मुबईवर भीमत भाऊ आज आपल्या रोडवातील दुकानात पापधूळ साडणार, या आनंदानें लालचदचा दिनक्रम मुरू झाला, तो असा, “ लवकर आघोळ आघेपून लालचद आतल्या घरातून बाहेरच्या

दुकानात आले कुलडाप सावू लावून धुतलेला मलमलचा रामीत त्याच्या अंगात होता. घोतरावरून चढवलेली चांदीची जाड सापळा खमिसाच्या आवन चमकत होती. मुसार गालाच्या व्यापाराची काळजी वरून त्याचे शरीर कृश झाले होते. सोन्याच्या जाडजूड बाळ्यानी त्यांच्या कानाची पाळी लोखू लागली होती. केशरी पागोट्यापाळी आठ्यानी दुमडलेल्या अरद कपाळपट्टीवर त्यानी केशराचे गंध लावले होते डोळे किलकिले करून त्यानी दुकानाची साफसफाई पाहिली व ते रूख झाले."

त्या दुकानाचे वर्णन चारीकसारीक तपासिलानी लेखकाने अगदी फोरले आहे ते पुढीलप्रमाणे—“एका कोनाड्यात बालाजीची तसवीर ठेवलेली होती कोनाड्याच्या एका बाजूला ‘शुभ’ व दुसऱ्या बाजूला ‘लाम’ अशीं अक्षरे पुष्पाच्या मोटाने काढलेली होती. लालचंदने बालाजीची पूजा केली व मुद्दाम बनून आणलेला दोन पैशाचा हार वनमिरीवर चढवला. पूजा संपल्यावर रोजच्याप्रमाणे उदरपत्ती मिश्रचून न ठेवता त्यानी ती तशीच पेटव राहू दिली. गादीवर, परीटपट्टीची चादर टाकून त्यानी शक्यावर शुभ्र अभ्रा चढवला ”

मुंबईत गेलेल्या खेडूत रमनाथला काय दिसले ! लक्ष्मी ही ज्याची नवीन शाली आहे, ते सट्टेभाजारातील शेटचे म्हणजे सपत्तीच्या ‘अंतराच्या कुप्चाच.’ पण त्या सट्टेभाजारातील देखावा, रमनाथाला, दाहड्याच्या किंवा वेड्याच्या जमावासारखाच वाटला. त्याचे शब्द-चित्र पहा,

‘रमनाथला वाटले, मुंबई म्हणजे एक झाड, भुलेश्वर ही एक फादी, समोरची इमारत हे मधाने पोले आणि हे सट्टेडिये म्हणजे मधमाशाचा यश. टेन्शनच्या शेनडो घटा एकमुठी, एकपेळी मिणाकिणत, ठणठणत होत्या. रमनाथने घमसान्यातल्या आगीच्या बचाई पाहिले त्याला वाटले, त्या मगची घटा अक मारते आहे ! मागच्या विचारणा चालल्या होत्या. भाव येत होते. भाव जात होते. तेजीमदी तालातालाने पुढेमागे सरकत होती. पिसाटल्याप्रमाणे ते शेनडो सट्टेडिया हो हो करून ओरडत होते. रमनाथला वाटले, वेळापूरच्या मराठी शालेतले शाहून सारे वर्ग एकत्र जमून परवचा म्हणत आहेत. ”

शहरी जीवनाची हीन बाजू व खेदूत जीवनाची उजळ बाजू दाखविणाऱ्या लघु-कथा ठोकर उच्चम प्रकारे लिहू शकतील. कारण त्याना दोन्ही जीवनाचा अनुभव आहे आणि तो अनुभव कलेच्या द्वारा प्रगट करण्याचें कौशल्य त्याच्या अंगी भरपूर आहे.

सौ. मुक्ताबाई दीक्षित : १५

भारतीय भाषातील वाङ्मयाची तोंडओळख करून देणारे 'पेन'चे एन इमजी पुस्तक नुकतेच इंग्लंडात प्रसिद्ध झाले. त्यात मराठीतील ठळक लेखिका म्हणून जी दोन नावे घेण्यात आली आहेत, ती म्हणजे विभावरी

शिहरकर व मुक्ताबाई दीक्षित यापैकी यादवरींच्या क्षेत्रात विभावरीनाईंनी किती माहितीची कामगिरी केली, याचे दिव्यदर्शन 'सौ मालतीबाई बेडेकर' या प्रकरणात पूर्वी केलेले आहे. आता सौ. मुक्ताबाई दीक्षित यांनी लघुकथेच्या प्राप्तात कोणती वरामत्त करून ठेवली आहे, हे येथे पहायलाचें आहे.

थी हरिभाऊ आपटे किंवा प्रा पडके या प्रतिभाशाली कथाकारांनी परकायाप्रवेश करून स्त्रियांची मने कुशलतेने रेखाटली यात शकाच नाही.

पण किती सारले, तरी तो पर-काया प्रवेशच ! प्रत्यक्ष अनुभवापेक्षा कल्पनेवरच अधिक भरित बालगंधर्वांनी स्त्री वेष करण्यातलाच प्रकार. त्यांचे छिन्मणीचे किंवा भामिनीचे सोंग केवळ नवशिस्या नटीपेक्षा अधिक सरस, अधिक स्वाभाविक सजत असे, हे खरे, पण नाट्यकलेचा प्रसाद लाभलेली प्रत्यक्ष स्त्रीच जर तो तो अभिनय करू लागली, तर त्यांत किती सहजता, किती जीवतपणा येईल ! रंगभूमीवर बालगंधर्वाला हार

गावयास लावणारी रूपसंपन्न, अभिनयसंपन्न व गानसंपन्न मदी अद्याप निर्माण हागी नाही; तथापि कथेच्या प्रांतांत मात्र, कांदी कांदीं गुणांचे वाचनीत, आपटे किंवा फडके यांच्यावर ठाण करणाऱ्या लेखित्री पुढे आल्या आहेत. त्यापैकी सौ. मुक्ताबाई दीक्षित यांच्या लघुकथा, त्यांतील प्राञ्जल्यामुळे व मनोविश्लेषणामुळे, रसिराच्या निरंतर स्मरणांत राहण्यासारख्या आहेत.

शारदेची उपासना

मुक्ताबाईंचा जन्म मुक्ताबाईंच्या गांधींच झाला. 'निवृत्ति-ज्ञानदेव-सोपान-मुक्ताबाई' या चार भावंडांपैकी मुक्ताबाईं विजेच्या कडकडाटांत गुप्त झाल्या, त्या एकादेशातील एदलाबादला. त्या गांधी त्यांची समाधि असून त्यांचे नाव भक्तीने तेथे घेतले जाते. म्हणूनच मूळचे पाळण्यांतले नांव कृष्णाबाई शसताहि, करंदीकरांनी आपल्या कथेचे नाव मुक्ताबाईं असेच हटविले. गांधींनी व सामरी दोन्हीकडे 'मुक्ताबाई' हेच नाव चालू झाले, तरी त्या नावाच्या वरतीला मान पाळण्याचीच नाव लाडके ठावें. कारण लघुकथा लिहिताना मुक्ताबाईंनी 'कृष्णाबाई' या टोपण नावानेच त्या लिहिल्या.

मुक्ताबाईंचा जन्म १९०१ सालच्या डिसेंबर महिन्यात झाला. त्यांच्या मनावर लेखनाचे संस्कार आनुवंशिकच होते, असे म्हटले तरी चालेच. सुप्रसिद्ध कवि विनायक हे त्यांचे चुलते. त्यांचे बंधु भी. ना. वि. करदीकर धुळ्यास वाकिली करीत असले, तरी ग्रंथ-लेखनाचा त्यांना छंद आहे. पं. नेहरू यांच्या 'भारताचा साक्षात्कार' या ग्रंथाच्या अनुवादात साने-गुरुजीइतकाच त्यांचाहि हात आहे. इतरहि कोणी कवि, कोणी लेखक-असे विद्येचे वातावरण करदीकरांच्या कुटुंबात होते.

प्राध्यापकाच्या सुर्चीवर

हुजूर डेप्युटी कलेक्टर या मानाच्या जागेवर बडील होते. ही जागा त्यांनी आपल्या मनगटाच्या जोरावर कमावली होती. त्यांनी नोकरीला आरंभ केला, तो पंधरा रुपये पगाराचा जाग्यावरील कारकून म्हणून. पण

आपल्या अगच्या गुणानीं ते बरबर चढले. जत सस्थानात 'अॅडमिनिस्ट्रेटर' म्हणूनहि त्यानीं काम केलें. त्यानंतर ब्रिटिश राजवटींत त्याच्या कर्तृत्वाचें प्यादें पुढें सरकता सरकता डेप्युटी कलेक्टरच्या कडीवर जाऊन बसलें. पण वडिलांच्या ऐश्वर्याचा लाभ मुत्तानाईना फारसा झाला नाहीं. कारण त्या सात-आठ वर्षांच्या असतानाच त्याच्या शिरावरील पितृप्रेमाचें छत्र शिरावलें गेलें. आई तर त्याआर्षीच देवाघरीं गेलेली होती. पण चुलत्यानीं मुत्तानाईचा प्रतिपाळ चांगल्या रीतीनें केला. नुसता प्रतिपाळच नव्हे, तर शिक्षणहि त्यानीं त्याना चांगलें दिलें.

पुणें येथील हुजूरपागेंत, मुत्तानाईचें दुय्यम शिक्षण झालें. १९२२ सालीं त्यानीं मॅट्रिकचें प्रवेशद्वार ओलाडलें व स. प. कॉलेजात पाऊल टाकलें. कॉलेजच्या खुल्या वातावरणात त्याच्या जिज्ञासेचे दरवाजेहि खुले झाले. बी. ए. ला त्यानीं 'तत्त्वज्ञान' हा विषय घेतला व मानस शास्त्राचा अभ्यास विशेष आवडीनें केला. १९२६ सालीं बी. ए. ची परीक्षा त्या उत्तीर्ण झाल्या. बी. टी. झाल्यानंतर बडोदें येथील 'महाराणी हायस्कूल'— मध्ये त्यानीं शिक्षकेची नोकरी धरली. मराठी विषय घेऊन त्या नागपूर विद्यापीठाच्या एम. ए. १९३५ साली झाल्या बडोद्यातील शिक्षकी त्यानीं सात वर्षे केली. त्यानंतर पुणें येथील ठाकरसी कॉलेजात मराठीचे प्राध्यापक म्हणून त्यानीं काम केलें. त्याचें आयुष्य 'वाग्यावादळाशीं झगडा' करण्यात गेलें. 'पादरपेशा वर्गातल्या सुशिक्षित एकांविनीचें भावजीवन' कठताना त्याना जे अनुभव आले व त्याचें जें मानस मयन झालें, तेंच त्याच्या लेखनाचें स्वरें भाडवल.

तखंड पारितोषिक

कथा लेखनामडे मुत्तानाई योगायोगानेंच वळल्या असें म्हटलें पाहिजे. पदवीपर होऊन त्या अध्यापनाचें कार्य करीत होत्या, तेव्हा १९२७ साली त्याच्या वाचनात श्री. बरेकराची एक गोष्ट आली. तिचें नांव 'आमचे मालक' त्यातील विचार मुत्तानाईना नापसंद वाटले—बेचैन करू लागले. म्हणून, त्याची दुसरी वाचू दाखविण्यासाठीं त्यानीं एक लघुकथा लिहिली

आणि तिला ना दिले 'आमचे दास' म्हणून. त्या म्हणतात, 'अगदी अनपेक्षितपणे मी लेखिका झाले.' या दोन्ही गोष्टी 'गृहलक्ष्मी' मासिकात प्रसिद्ध झाल्या होत्या. मुक्ताबाईंच्या भाषेची तडफ व विचारांचा प्राबल्य पाहून 'रत्नाकर' मासिकाचे श्री. गोपले यांनी त्याचेरडे लघुकथेची मागणी केली—किंहुना, लढाच लावला. त्यामुळेच मुक्ताबाईंच्या हातून कथा-लेखन झाले. त्यांच्या म्हणतेक कथा 'रत्नाकर' व 'प्रतिभा' या उच्च दर्जाच्या नियतकालिकातून प्रसिद्ध झाल्या व त्यांनी चिकित्सक कथा-वाचकांचे चित्त वेधून घेतले. 'मानस लहरी' या त्यांच्या पहिल्या कथा संप्रदाने त्यांना कीर्ति मिळवून दिली आणि 'अनिर्दद प्रवाह' या दुसऱ्या कथा संप्रदाने तर त्यांनी १९३९ मध्ये 'तसेच पारितोषिक' हि हस्तगत केली. हे नवीन टीकात्मक प्रयत्नांचे बहाल करण्याची प्रथा आहे त्या वक्षिणास पान होण्याचा पहिला मान मुक्ताबाईंच्याच छलित लेखनाचा. त्यांच्या लघुकथाहि सामाजिक टीका करणाऱ्याच आहेत, अशी परीक्षकाना पात्री पडली, म्हणूनच त्यांनी हे पारितोषिक त्यांना दिले. यानंतरहि त्यांच्या सुमारे दहा लघुकथा प्रसिद्ध झाल्या आहेत. चार-पाच कथा तर इंग्रजी, हिंदी, गुजराती व ऊर्दू या भाषांत अनुवादित झाल्या आहेत. थोड्याच कथा लिहून मोठी कीर्ति मिळविणाऱ्या लेखकामध्ये मुक्ताबाईंची गणना होण्यासारखी आहे.

यशवंत नाट्य लेखन

लघु कथानंतर नाट्य-लेखनाकडे मुक्ताबाईंची लेखणी वळली. 'जुगार' हे त्यांचे पहिले नाटक १९५० साली रंगभूमीवर आले आणि त्याचे नाद-निनाद महाराष्ट्रभर उमटले. सपत्नीक स्त्रीचे मनोविश्लेषण या नाटकात मार्मिकतेने, सूक्ष्मतेने व हृष्यता हाताने केले आहे. त्या जुगाला कोंदणहि मोलाचे लाभ. रंगभूमीवर ते नाटक उभे रहाण्यासाठी नटश्रेष्ठ श्री. केशवराव दाते यांनी जिवापाड परिश्रम घेतले. त्यांच्या अनुमतिप्रसिद्ध मार्ग-दर्शनाचा लाभ झाल्याने 'जुगार'च्या यशात मरच पडली इंदूरच्या "महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे" 'यशस्त नाट्य पारितोषिक' या नाट-

काला भिळालें त्या नाटकाचें हिंदी व कानडी या भाषांत अनुवाद झाले आहेत याशिवाय त्याची आणखी दोन नाटके प्रकाशनाच्या वाटेवर आहेत त्याच पति श्री विठ्ठलराव हे 'इटर नॅशनल बुक सर्व्हिस' या संस्थेचे मालक असल्यामुळे ग्रंथाच्या समुद्रातच जणु मुत्तावाई असल्या आहेत व त्यामुळे त्याच्या चित्रितक टुत्तीला वाचनाचें आकठ पान करणें सुकर झालें आहे

खऱ्या टीकाकाराच

'टीकाकार' म्हणूनहि त्याचें स्थान वरचें आहे 'चादरात,' 'जागत्या छाया' वगैरे प्रयावरील त्याची टीका तात्त्विक भीमासा करणारी असून गुणग्राहक अभिप्राय देणारी आहे 'घरागद्देर' नाटकाचें परीक्षण तर अत्यंत सढेतोड आहे तसेंच 'माधव ज्यूलिया' च्या काव्याचें मूल्य-मापन त्याचा स्वभावच चित्रितक असल्याने त्या स्वतःच्याहि टीकाकार सदैव असतात साहित्यावर व समाजावरहि अचूक व तीक्ष्ण टीका करण्यात मुत्तावाईची लेखणी यशस्वी आहे थोड्या व साध्या शब्दांत पुष्कळ व गहन अर्थ सांगण्याचा गुण त्याच्या लेखणीत किती जाहे, हे एका वाक्यावरूनहि कळून येण्यासारखें आहे काणेनराच्या 'चादरात' विषयी लिहिताना त्या म्हणतात,

"चादरातीतील कित्येक भावगीते, भावगीताचें उदाहरण म्हणून देण्यासच नव्हेत, तर भाव-गीताची व्याख्या ठरविण्यास उद्योगी पडण्याइतकी सत्स आहेत त्यातील भावना त्यांच्या आहेत उत्तम आहेत, त्या जणु काय त्यांना वैचैन करित आहेत शब्द साध आहेत, नाद माधुरी आहे, विकारावर भर आहे, भावनेत एकरिज आहे तिच्या प्रकटनात मनोश्रृंगार आहे व सर्वांच्या शेवटी आत्मशीर्षण आहे भावनेचा भर ओसरला की, लेखणी हातातून खाली ठरल्यान मगी पाडते" इतका अर्थ गौरव किती मराठी टीकाकारांच्या लेखनात १५ डेल ? मुत्तावाईच्या लेखनातील मुख्य दोष एकच-आणि तो म्हणजे तें अल्प आहे हा ! त्याचें वर्णन त्या स्वतःच, 'कासव-गति' या एका शब्दानें करतात !

स्वभाववैशिष्ट्याचा उद्भाव

लघुकथेची शास्त्रीय भूमिका टीकाकार मुक्ताबाई निती यथार्थपणे जणतात, हे 'जागत्या छाया' वरील त्याच्या परीक्षनावहन कळून येते. "एकाद्या व्यक्तीच्या स्वभाव वैशिष्ट्याचे वर्णन समर्पक शब्दात केलेले असले, तरा ते शब्द चित्र होईल, लघुकथा नव्हे. त्याच्या त्या स्वभाव-वैशिष्ट्यामुळे वेव्हा एकाद्या घटनेला उठार मिळेल, त्या वेळेसच लेख-याला लघुकथेची वस्तु सापडली असे म्हणता येईल." ही त्याची मीमांसा मूलश्री आहे. या फसोटीला त्याच्या नुतनेक कथा उत्तम प्रमाँ उतरतात. आश्चर्याची गोष्ट अशी की, 'आमचे दात' ह्या पहिल्याच कथेन लेखिकेचे कथा लेखनाचे सारे शौशल्य प्रतिबिंबित झाले आहे. तीत मुद्रित तज्ञाच्या प्रेमभावनेची आदोलने ह्रस्वधारणे चित्रित केली आहेत, त्यासाठी योजिलेल्या घटना स्वाभाविक आहेत, वाचक शब्द शोधूनहि सापटायवाचा नाही, त्याचे सारे सवाद सूक्ष्म बुद्धिमत्तेने रस लक्षणे असतात, या सर्व गुणांचे प्रतिबिंब या पहिल्या कथेत पडलेले असून ती कथा पात्रमुक्ती आहे. नव्या काळातील तज्ञा स्वतःच आपल्या मनाचे हेलकावे या कथेत रागत असल्याकारणाने ही विलक्षण परिणाम-कारक शाली आहे.

मॅट्रिन झालेली मुलगी 'लग्न करून परतवता पत्करायची नाही' असा निर्धार करते आणि "आदर्शभूत स्वतंत्र स्त्री" होण्याचे मनोरथ रचते. पण तिचे लग्न एका प्राध्यापकाशी होते. त्या प्राध्यापकाचा स्वभाव शांत, समभूतदार व निश्चयी असा शेवटपर्यंत दाखविला आहे. आस्थेने, आपले-पणाने तो तिला काही गोष्टी करावयास सांगतो, तेव्हा तिला तो "धैर्य धराचा हुकमीपणा" वाटतो. "बरोबरीचे हक्क याचाहि अर्थ एकाच प्रश्नाचे हक्क असा नाही." हा त्याचा सयुक्तिक विचार तिच्या बडबोर मनाला रुचत नाही. त्यामुळे ती माहेरी रागावून जाते. तेथे ती चार वर्षे राहते आणि बी. ए. होते. पण तिला स्वतंत्रच कळून येते की, "मी पतीच्या दास्याला न जुमानता ज्ञानार्जन केलेली बाणेंदार स्त्री होते, पण

घराच्या मर्यादा सोडून जगाच्या आसाड्यात पाऊल घातल्यानानूनच माझा दुसऱ्याला मला जास्त जाणवत चालला होता. आपल्याला संरक्षणाची जरूर आहे ही गोष्ट नमूदत मला पटत चालली होती.”

स्वभावाचे परिवर्तन

आपल्या मनाचे एकाकीपणाचे अमनाधान लनाविण्यासाठी तिने एका ग्राहगी शिक्षणसंस्थेत काम करण्यास सुरुवात केली. पण ही “समाजसेवा म्हणजे निव्वळ आत्मवचना आहे.” हेही तिला पटले. तिच्या आईने स्वभावचित्र पार्श्वभूमीसारखे रंगविलेले आहे. पतीच्या मुलासाठी ती आत्मसमर्पण करते. तिच्या प्रत्यक्ष उदाहरणाने मुलीच्या मनातील अहंकाराच्या गाडी हट्टहट्ट पुढे लागतात. त्यांचे फीवर, टेनिस् वगैरे वषावे आत्मसमर्पणाचे विचार तिच्या वाचनात येतात. एका वरविनी-चाहि सार तोच ! हे पाहून ती यक्ष होते व तिच्या मनाची तटबंदी दाखवून जाते. ती मनात म्हणू लागते, “मला त्यांनी ‘गृहाची राक्षसी’ केली होती, पण मला त्यांना ‘मदतनीस’ सोभायला हवं होतं. ‘मनाचा राधा’ नसे होता, तर मंदूची बरोनरी हवी होती. व म्हणूनच त्या अंत-काणाच्या रागापासून माझी हकामती होती.”

तुरुणीची मनश्चिरे

त्यानंतर तिने आपल्या पतीच्या स्वभावाचे स विवेचन केले आहे, ते अत्यंत मार्मिक आहे. “बुद्धिभराच्या जोरावर मन वाग्यात ठेवू पाहणाऱ्या त्या ग्राहकाला प्रीतिवैभवाने जग विवरायला लागून ” अशी प्रतिज्ञा करून ती पतीच्या घरी बसत जाते. तिचा स्वामीस प्राथमिक शाततेने करतात. परंतु हतकाच बी, “पूर्वीच्या प्रत्येक ‘कर’ची जागा आतां परवेष्टाऱ्या ‘कराळ कां ?’ नी पडक्याली होती.” या परवेष्टाऱ्यामुळे, तुटकपणांमुळे, दुःखानांमुळे तिचा बोंडमारा झाला—आणि तो तिला असह्य झाला. शेवटी ती त्यांना घरात घेऊन, पण ही घरात-गती जुन्या काळच्या आदर्शाने आपली नमून ‘ज्ञानोत्तर’ आहे असे

समाधान तिने मानून घेतले. हे मनाचे झोके कोणत्या सुशिक्षित तरुणीला वाचनीय व मार्गदर्शक वाटणार नाहीत ?

असेच आणखी एका तरुणीचे मनश्चित्र " वर्षाव " या कथेत लेखिकेने रेखाटले आहे. गणिताची प्राध्यापिका असणारी एक तरुणी अगदी एकादी असते. तिच्यावर तीन प्राध्यापकांचे प्रेम असते. पण जेव्हा मानसशास्त्राचा प्राध्यापक तिचे मन जिंकतो. हे या कथेत चित्रपटाच्या वेगाने दाखविले आहे. गणिताचे पुस्तक लिहिण्यासारखा तिचा रुक्ष उद्योग चालू असताना बाहेर सृष्टीतील उकाडा वाढत असतो, आणि जेव्हा तिने प्रेम जमते तेव्हा पुस्तक संपते—आणि सृष्टीदि पावसाने भिपून निघते—असे ' निरर्गाचे सवादित्य ' दाखविले आहे. नृगारिक सवादाची चारीन्ही लगेरहि या कथेत उमटली आहे.

विनोदाचा परिमल

" अशांत मार्ग," " शांत वादळ," " दोन गहातारे," इत्यादि कथातुनहि दृगाररसाचे चारीक चारीक येन उडत असतात. ' अशांत मार्गात ' तर दृगाराच्या तरंगाला विनोदाचा वास लायलेला आहे. लोणावळा येथे हिरकणीचे हृदय जिंजून पाहणारा व तिच्यामोडून टेनिस खेळू पाहणारा दिनकर साठे, आपला भिन्न माधव याला तिच्यापासून दूर ठेवण्यासाठी किती युक्त्या-प्रयुक्त्या करतो हे पाहताना पाचकाला हसू देते " तो गेल नद पाहण्याकरिता कैवल्यधामच काय, पण चारी धामाची यात्रा मी दोन्ही पाय मुरगळले असते तरीसुद्धा बेली असती " अशी त्याची हिंमत, पण त्याचा गनिमी कावा फुग्ट जातो आणि माधव हिरकणीशी लग्न करतो

" निंदक ", " पुराण पुरष " व " पत्ता हरपला " या तीन कथा वेगळ विनोदी आहेत परतीस बरे बयाचा जमादार आपल्या प्रवासाच्या थापा इतक्या मारता की, तो प्रवास करण्यास साठ बरे लागायी ! परवी शब्दाची काटकसर करणाऱ्या लेखिकेने येथे विनोदासाठी शब्दाची यथेच्छ उपलब्धती बेली आहे व ती योग्यहि आहे. प्रो. नारिमे याची धादल व

विसराळूपणा याचें विनोदी चित्र 'पत्ता हरवला' या गोष्टीमध्यें पहाव-
यास मिळतें त्याना पार्श्वभूमि शोभण्यासारखें शब्दचित्र श्यामकाताचें
रंगविलें आहे 'पत्त्याचा कागद हरवला तर स्मरणानें तो पत्ता आठवा,'
एवढाच काय तो सद्धा श्यामकातानें प्रोफेसराना दिला पण तो त्याना
मोलाचा वाटला.

“शांत वादळ” या कथेंतील श्रीरंग व चंदन या प्रेमी युवकांना
आपल्या लग्नाला आईवडिलांचा विरोध होत नाहीं म्हणूनच घक्का पसतो.
त्यामुळें बडसोरी करण्याची संधि गमावल्याचें त्यांना दुःख होतें याच
कल्पनेवर व गो जोशी यांनी 'सर्कस' ही कथा किती विडम्वनेपर व
हास्यकारक रचली आहे तें पहाण्यासारखें आहे.

जुन्या-नयाचा संवर्प

'कळ्याचे नि श्वास की सुवास' या कथेंतील श्रीनियासचा बुजरा
स्वभाव आरंभापासून अखेरपर्यंत सुसंगतपणें लेखिकेने रेखाटलेला आहे
सुशिक्षित तरुणीची त्याला घास्तीच वाटे घरी त्याला ज्या मुली दिसल्या
होत्या, त्या जुन्या बळणाच्या होत्या त्याचें वर्णन लेखिकेनें नोकक्या
शब्दांनीं रेखाटणें केलें आहे. तें असें —“बडील ग्रहिणी होत्या, पण
त्या जगदींच अशिक्षित त्या जोडची घालीत, तुळशीची पूजा करीत,
चातुर्मासात नेमधर्म करीत व सौंदर्यशास्त्रापासून दूरच तो अलित रहात !
शेजारीं पाजारीं काहीं तरुण अर्धवट शिकलेल्या पोरीसोरी असत परंतु
त्या घट्ट अवाढा वाधीत, लोकरांचें विणकाम करीत, नवऱ्याच्या नावाला
लाजत व आपल्या खुळचट रोमान्सचें मैत्रिणींजवळ वर्णन करीत !”

सवादातील चातुर्य

श्रीनियासची ही स्त्री-विन्मुख वृत्ति व्यक्त करणारी घटना लेखिकेनें
कथेंत गुपती आहे त्याच्या लग्नाच्या वाटाघाटी चारू असताना एके
दिवशी सण्याकाळीं तो फिरावयास गेला त्यावेळीं कॉलेज-कन्याकांचा
सवाद सहजगत्या त्याच्या कानीं पडला. सवाद चाचला होता निभावरी
शिरूरकर याच्या “कळ्याचे नि श्वास” या कथा-संग्रहावर हा सवाद

वाचताना घामनराजाच्या "रागिणी"ची आठवण कोणासहि व्हावी इतका तो बुद्धीच्या तेजाने स्वल्पखणारा आहे. त्याचा एक नमुना असा-

"तुला तुझ्या आईबापांनीं अविवाहित ठेवली-अगदीं स्वार्थांरिता ठेवली तरी, बाळ्याच्या स्वरूपात का होईना, जनतेच्या न्यायासनासमोर आपल्या आईबापांना आरोपी म्हणून व उभ करतील का ?"

"पण अस म्हण तर गद्देरुक्त बाळ्याची वाढच कठीण होईल-उलट आत्मप्रत्ययाच्या अनुभूतीचा आधार हाच बाळ्यापासून महत्त्वाचा आहे"

"फड्याचे निश्वास" या लघुकथानी श्रीनिवासची मनोवृत्ति पालटली आणि त्यानें ललितेर्षी लग्नास धाडिली, असें रेपिनेनें दाखविले आहे बाळमयाचा जीवनास इतका सत्वर प्रभाव सरोत्तर पडला, तर बाळ्यापेढकाना उंचीचे ग्रह येण्यास कितीसा उशीर लागेल ? पण विचाराची वाढवळ बळायला कोणते निमित्त पुरेल हें सांगता येत नाही.

कथेच्या द्वारे टीका

"फड्याचे निश्वास" हा विभावरीचा कथा-संग्रह, "जादूगार" ही फडम्याची कादंबरी आणि "आई" ही यशरताची कविता-या तीन बाळ्य-प्रकारावर, आपल्या कथेच्या ओघात मुक्तानाईंनीं मार्मिक टीका केली आहे चित्रकाराच्या कुचल्यानें शस्त्र क्रिया करण्यासारखेंच हें कसब आहे "अभिनव क्लृप्त" या कथेंतील राजा काव्यात्म वृत्तीचा असतो. ऐदीपणाने श्रीमतीवर लोळत लोळत तो फडम्याच्या गंधर्वनगरांत गुगत असतो त्याची ती तर्दी उतरविण्यासाठीं जोगळेकर त्याला आपली नवी कादंबरी वाचावयास देतात तीत शब्दमाधुर्य, कल्पनासौंदर्य, भावना-विलास, यैरे सर्व काहीं असते, पण "शृङ्ग आजीवायाचा-पनीवायाचा घोळका" व त्याचे कीर्तन यांचेच कथानक त्या कादंबरीत असते. ते वाचून उलटू राजाचा तल्लू येई इतका भडकला की, "कीर्तनाने सुरवात करून प्रेतयात्रेने कादंबरीचा शेवट करणाऱ्या त्या नवकल्पनावादी कादंबरीकाराच्या डोक्यात, कोपण्यातल्या दाडग्या "अभिनव" काठीचा

अगदी “ नावीन्यपूर्ण ” तदाज्ञा देऊन, त्याला कधी पाहिली होती का नव्हती अशा “ नवनवोन्मेषशाली ” तिरमिरीचा “ क्रांतिकारक ” अनुभव आणून द्यावा, असा अगदी “ प्रतिभापूर्ण ” मोह राजाला वाटला—”

कारण्याचा स्पर्श

या विनोदापेक्षा साहित्याचा भावनेवर कसा करण परिणाम होतो हे “ आई ” या कवितेत नाजूक कलमाने त्यानी चितारलें आहे. कवि, यशवंताची भावपूर्ण गानमोहिनी सर्वत्र पसरत होती. पण दोन महिन्या-पूर्वीच आईविरहित पद्मावतीला तें काव्य ऐकवेना. म्हणून ती दिवाण-सान्त्वानाहेर आली आणि ‘ फुटून फुटून हुंदके ’ देऊ लागली. हा अनु-भव झेकडों महाराष्ट्रीय रसिकाना आलेला आहे. पण लेखिकेचें कौशल्य हे की, तेरा वर्षांनंतर त्याच कवीची तीच कविता ऐकत असताना पद्मा-वतीची वृत्ती स्थिर होती, असें तिने दाखविलें आहे. काव्यसृष्टीतून ती सत्यमृष्टीत उतरली होती. अशु टाळून भावनेला वाट करून देण्याइतकीहि स्वस्थता तिच्या अंतःकरणाला नव्हती. ती मायनिरुचन तिळा परबडत नव्हती. आता पद्मावती म्हणजे “ तरुण अंतःकरणाच्या चेपल्या गेलेल्या महत्वाकांक्षा आणि कोंडल्या गेलेल्या मायना याचें मूर्तिमंत प्रतीक होती. ” तिच्यावर कुटुंबाची जबाबदारी पडलेली होती. ती पार पाडण्या-साठी पद्मावती अविग्रहित राहिली होती. तिची मनोवृत्ति बघिर झाली होती—तिची भावना करपून गेली होती. हा परक मुक्ताबाईनी मोठ्या कलात्मकतेने मांडला आहे.

“ मातृरुगाची फेड ” ही कथाहि हृदयस्पर्शी आहे. नायकाची आई पुनर्विवाहित असते, म्हणून तिळा लोक ‘ पतित ’ समजतात—बहिष्कृता-प्रमाणें धागवितात. तिने मृत्युशय्येवर असताना आपल्या मुलाला हा नसता ‘ कलंक ’ पुढावचें काम सांगितलें. तिचें तें प्रदीर्घ व व्याकरणशुद्ध भाषण अस्वाभाविक वाटतें आणि आता पुनर्विवाह इतका चर्च्यहि मानला जात नाहीं. पण बंधरा वर्षांच्या मुलाची त्यावेळची मनः-

स्थिति वाचकाच्या चित्ताला चटका लावणारी दाखविली आहे. पुढें मुलगा इंग्लंडला जातो, वॅरिस्टर होतो, इंग्रज मुलीच्या प्रेमात सापडतो आणि तिच्याशी लग्न करण्याचें ठरवितो. ' विवाहात धर्माचा प्रश्न गौण आहे ' असाहि सिद्धांत तो ठोकून देतो. पण आपल्या असल्या विवाहामुळें आजू-बाजूच्या वायका आपल्या आईची बदनामी करतात, हें ऐकल्यावर मात्र त्याचें मन एवढम पलटी खार्तें व म्हणतें, " मी धर्मघातकी व्हायला तयार होतो, समाजघातकी व्हायला तयार होतो, पार काय आत्मघातकी व्हायला तयार होतो—पण मातृघातकी ! ”

' मनु पालटला ' या गोष्टीत लग्न-विधीच्या इतर अंगामध्यें पिढ्या-पिढ्यांना फरक पडत गेला, तरी लग्नमंडपापुढें 'माई अन्न वाढा व पोराला' हा भिकान्याचा कोलाहल काहीं पालटला नाहीं, ही समाजांतील विषमता लेखिकेनें सूक्ष्मतेनें मांडली आहे.

विचारांची शास्त्रीयता

जगातल्या कट्ट सत्याची ओळख घट्टत्वामुळें येणारा तिरस्कारमिश्रित कट्टदृष्टपणा ” ' पावित्र्य विह्वलना 'तील निर्मलेच्या स्वरात आहे. तो मुक्ताबाईच्या लेखणीनून सदैव वाहत असतो. समाजाची काळी याजू त्यानीं उपड्या डोळ्यांनीं पाहिलेली दिसते. ' रुढ नीति—कल्पनाचे पाट-बंधारे जीवनाचा अनिच्छ प्रवाह थोपवून धरायला असमर्थ ठरतात ” असा सिद्धांत त्यानीं एखाद्या समाजशास्त्रज्ञाप्रमाणें " शिऱारी ” या गोष्टीत मांडला आहे. पण विवाहसंस्थेचा पाटबंधारा नमलेला समाज कसा काय टिकूं शकेल याचा विचार त्यानीं केलेला आहे काय ? समाजाच्या पायांम्वालील विवाहसंस्थेचें अधिष्ठान काढून घेतल्यानंतर त्याला दुमरें कोणतें अधिष्ठान मिळवून द्यावें, हाहि विचार विद्वान कथा-लेखकांनीं करावयास ह्या. सान्याच जुन्याचा विष्वस करण्याची बंडखोर नृत्ति टोळे दिपविणारी असते; पण समाज-नेत्यांना शातपणें, दूरवर, सारासार—विचार आगतो.

द्वि पत्नी विवाहाचा प्रश्न

विचाराचा असाच एकागीपणा ' पुण्यात्मे ' या कथेंताहि आढळतो. आनदरावाची मज्जला टाकलें आणि परजातीतील पदवीधर मुधेशी लग्न केलें त्याची भेट मनूच्या बडील बहिणीने घेतली. तेव्हा ती त्याचेवर आपला राग बसा काढते, हें ऐसिवेनें पुढील शब्दांनीं दाखविलें आहे—
 " तापलेली सळई वानात घालावी असा मला भास झाला ! आपल्या सुताच्या वेळीं तिच्याकडे लक्ष दिल नाहीं आणि आता तिच्या सुर्याच्या आड येताहेत ! सतापामुळे होळ्यात येऊ म्हणणारा अभूचा बद्द आवरून, मी म्हणालें, " बरोबर आहे, तुमचा पायदा नाहींच उलट तोटाच आहे. कारण आजच्या समानात तो तुमच्या अगूला कमीपणा आहे ! आनदराव, एका जिवाचा जिवत नळी घेतल्यात, आता त्याला अन्य तऱ्हेनें मृत मिळेल तर तेंही मिळू देऊ नका ! किती पापी आहात ! " गेलता गेलता माझ्या डोळ्यात अश्रू आलेच ! "

पण हा रागाचा व शोकाचा भर ओसरल्यावर ती बडील बहिण आनदरावाच्या द्वि पत्नी विवाहाचा निषेध न करता विनायकरावाच्या विषम विवाहाचा तेवढा निषेध करते,—त्याला ' सैतान ' म्हणते याचें आश्चर्य घाटतें विनायकरावाचा अपराध हा काही आनदरावाचा बचाव होऊ शकत नाहीं रोगाचें निदान बरोबर न झाल्याकारणानें ऐसिकेवर आपल्या भगिनींना निराशेचाच सल्ला देण्याची पाळी येते तो सल्ला असा—
 " भूतदयेच अधिष्ठान सोडलेल्या धर्मकल्पना, आणि निषेधात विराम पावणाऱ्या सुधारणेच्या निर्वाक, निष्क्रिय बन्गना, अशा दुहेरी पक्षात आतून—बाहेरून कुजलेल्या समाजात, स्त्रीजातीत जन्म घेतलाच ! आता सुखाच्या आशेवर पाणी सोडशील तर त्यातच तुला जास्त मृत लाभेल. "

जीवनाचा अर्थ

" शाळकाचा शोध " ही लघुकथा लघुनिबंधाच्या वळणावर गेली आहे. Love या शब्दाचा अर्थ छोट्टेने विचारताच जयतानें जेम्स, रेसल, मॅम्झगल, फ्राईड, गार्डीनर, वूल्फ इत्यादि आगळ पडिवाची पलटण उभी

वरून त्याच्या वचनाचे वार काढण्यास मुरवात बेली. या पहिल्या पैरी-
नतर धोलैजात यादविवाद झाला तोहि प्रेम याच विषयावर. त्या समेत
विवाहोत्तर प्रेमाचा पुरस्कार जयताने केला. पण प्रत्यक्ष वृत्तीची वेळ
आली असताना त्याचेवर विनाहपूर्व प्रेम करणाऱ्या अजितेकडेच त्याचे
मन वळते. हा उच्चारयाचारातील विरोध या कथेत दाखविण्या आहे.
पण त्यावर विचाराची व चिन्तितेची इतरी दाट छाया पडली आहे की,
त्यामुळे मावनेचा मूळचा रंग दिलेनासा होतो. मान जयताचा अवेरचा
सिद्धात याचकाच्या मनात गुणगुणत राहतो, तो सिद्धात म्हणजे “ त्या
शब्दाचा अर्थ पुस्तकात सापडत नाही—जीवनात सापडतो, आणि तो
अर्थ शिष्टून वळत नाही—अनुभवावा लागतो. ” तसेच, ‘ मूलभूत
स्त्रीमुळम भावना त्याच आहेत ’ असाहि सिद्धात लेखिनेने बऱ्याच कथा-
मध्ये मांडलेला आहे. नव्या स्त्री-पुरुषांमध्ये समानता असावी असा लेखि-
केचा आग्रह आहे, पण समानता म्हणजे एकरूपता नव्हे आणि समान-
तेला सदिष्टुता व प्रेम याचे यावडे नाही असा समतोल विचार सर्वत्र
सांगितलेला आहे.

स्त्रीचा दर्जा

आधुनिक मुद्रिधित तरुणीची मनोवृत्ती ‘ शिकारी ’ या कथेत
मुक्तामईनी मूर्तिमत उभी केली आहे. त्या कथेतील एक विद्यार्थिनी
अर्वाचीन स्त्रीचे वर्णन करताना म्हणते, “ लता म्हणा, देवता म्हणा, पण
निर्जीव वस्तु म्हणून दुसऱ्याच्या—केवळ तो पैसा मिळवतो आणि त्याव-
रून स्वतःची लायकी टाकतो म्हणून — दुसऱ्याच्या हातच खेळण होण्या-
वेळा माणूस म्हणून ओळखल जाण हेंच अधिक चांगलं ! ”

हाच सिद्धात “ सरस्वती ” या कथेत लेखिनेने सोदाहरण मांडून
दाखविला आहे त्याचा वस्तुपाठ म्हणून त्या कथेत त्रिवेणीची इकडित
सांगितली आहे. “ लहानपणच्या त्रिवेणीत एकदा गंगेची विशुद्धता
होती. आताच्या त्रिवेणीत यमुनेची गभीरता आणि सरस्वतीचा छद्मोपणा
येऊन ती अगदी सार्धनाम झाली आहे ! ” पण प्रौढ वयात “ तिच्या

वृत्तीने सागराची गर्भीरता आणि प्रक्षुब्धता या दोहोंनाहि सामावून घेतलें होतें. ” हिंदु-मुसलमानांच्या दग्यात ती सापडली, असें वळताच तिच्या सरक्षणासाठीं विनायकानें मुर्दहून किस्मदानादेकडे घाब घेतली. त्यानें तिला मुर्दहून चलय्याचा आग्रह केला, पण तिनें नकार दिला. तिला मीति वाटत होती विनायकाची—त्याच्या प्रेमाची—त्याच्या प्रेमात आपण सापडू त्याची. “ भोंवतालच्या परिस्थितीनें सर्व्ही आकलन वेलेल्या एसाच्या तत्वशान्याप्रमाणें त्रिवेणी किंचित् हसली. तू तू माझ सरक्षण करणार ? ”

“ का ? अस का विचारतेत त्रिवेणी ? ”

“ विनायक, अगदीं सर सागू ! मला परदेशात भीति नाही, दग्यात भीति नाही, उग्या जगात मला एकाच व्यक्तीपासून धोका आहे, त्या व्यक्तीपासून माझ सरक्षण करशील ? ”

“ कुणापासून ? कुणापासून सग ? ”

विनायकानें अधीर प्रश्न केला. तिच्या उत्तराकडे त्याचे कान अगदीं लागून राहिले होते.

“ कुणापासून ? ” त्रिवेणी एकदम म्हणाली “ तुझ्यापासून ! ” आरामबुर्चीवर उसल्या जागीं एकदम विनायकानें मागे मान टाकली ! ”

स्त्री-मनाचें चित्रण

अशी स्वाभिमानी व स्वावलंबी, निग्रही व बडबोर स्त्री आधुनि ब काळातील आहे, असें दाखवीत असतानाच तिच्या हृदयाची तृष्णा आणि तिच्या वृत्तीची पराधीनता ही दाखविण्यासहि मुत्तानाई विसरल्या नाहीत हें विशेष. “ स्त्री स्यात्तत्र्यवादी ” या बघेंतील जगदीश वृदेच्या व्याख्यानाची मुत्तफटानें सुति करित असतो, पण त्यावेळीं वृदेच्या मनात कोणते विचार रोळत होते याचें विश्लेषण त्यानीं जसें केलें आहे; तसें मराठीतील पारच थोड्या कथा-लेखकाना साधतें. तें वर्णन असें—

“ त्यावेळी, त्या क्षणाला, तिला त्याच्याकडून तिच्या मौखिक जीवनाचा गौरवपूर्वक उल्लेख अभिप्रेत वाटत होता ! त्याच्याकडून आपल्या वैयक्तिक जीवनाची कातर पृच्छा व्हावी अशी आकाशा कुठेंतरी खोल मनात अस्तित्वात होती. आणि तीं जों जों तृप्त होत नव्हती, तीं तीं तिच्या मनोवृत्ति अस्थिर होत होत्या. तिला त्याच्या ध्येयनिष्ठेचें कौतुक वाटलें, पण मुळात ध्येयवादी असलेल्या तटणाला आपल्या सहवासात काहीं क्षण आपल्या ध्येयाचा विसर पडावा व त्याला आपण पुन्हा ध्येयप्रवृत्त करावें, अशी तटणीची आकाशा असते—तिची ती आकाशा अवृत्त राहिली.”

बाह्यसृष्टीचें वर्णन करण्याकडे किंवा उपमादृष्टांतादि अलंकार घडविण्याकडे मुक्तागईचें पारसें लक्ष नाहीं. असें अतः सृष्टीचें चित्रण करण्यात त्या चतुर आहेत.

चालागाची उपेक्षा

जगदीश व वृंदा ही मुद्रित तटण-तटणी रात्री चादण्यातून चालली असताना त्याचें वर्णन वीणता ललित लेखक सोडील ? पण मुक्तागईनीं तें वर्णन अगदीं त्रोटकपणें केले आहे, तें असें—“ त्यानी चालायला सुरवात केली तोंपर्यंत आकाशात पूर्णचंद्राचा उदय झाला. टिपूर चादण्यातून गावागाहेच्या निवात रस्त्यातून तीं दोघें चालत असता, रस्त्याच्या दोन्ही बाजूनी असलेल्या बगल्याच्या बागातून येणारा निशिगंधाच्या, रातराणीच्या परिमलाचा स्रोत त्यांच्या अगाररून जात होता. हळूहळू तिच्या वृत्तीत कसली तरी पर्याकुलता येत होती.” दुसऱ्या एखाद्या रससिद्ध लेखकानें हा प्रसंग किती घेऊन घेऊन लिहिला असता. मुक्तागईच्या सान्या लघुस्वामध्ये दहा-पाच उपमा तरी सापडतील कीं नाहीं याची शका आहे मात्र ज्या थोड्या आहेत त्या सविस्तर व समर्पक आहेत. “ शास्त्रज्ञाचा शोध ” या कथेंतील जयताच्या मनात अजिते-वहलचें प्रेम नफळत कमें उत्पन्न झालें हें सांगताना लेखिका दृष्टांत देते, “ हें केव्हा झालें त्याचें त्यालाच कळेल ! क्षितिजाच्या वर सूर्य केव्हा येतो तें नफी कळणें, पण पहाटेच्या अगुळ अंधाराचें चाराच्या तेजाळ

प्रकाशात वस्तुसकल रूपांतर होतें तें कळत नाहीं. पहाटें आपण चाचपडतों, थोड्या वेळानें म्हणतों, 'उवाडलेंच आता,' आणि बारा वाजता म्हणतों, 'किती लखत प्रकाश पडला आहे.' पण तो बुद्धन येतो, कसा येतो, अणुरेणूला कसा व्यापतो तें कळवें का ? "

केवळ रलित कथा लेखक ही मुक्तानाईची भूमिका नाहीं. त्या मुख्यत टीकाकार आहेत. बाळ्यवावर, समाज स्थितीवर सूक्ष्म बुद्धीची व खोल व्यासंगाची टीका करण्यात त्या यशस्वी आहेत कोणत्याहि प्रभाची चारीक चिकित्सा करून त्याच्या घागा न धागा पिंजून काढण्याचा त्याचा गुण अणामान्य आहे. त्याच्या कथा भावनापेक्षा विचाराचेच कडोळ उठवितात.

श्लेषाची तळमळ

मुक्तानाईच्या कथा सृष्टीचें वास्तव रूप प्रा. पडस्यासारखें दिसत असले, तरी तिचें अंतरंग मात्र भिन्न आहे. पुण्या मुरईतील चातावरण, कॉलेजातील तरुण-तरुणींचीं पात्रें, वक्रील डॉक्टर प्रोफेसर अशा सप्त वर्गांची उंची रहाणी, मोटारी, बगले, टेनिश इत्यादी विलास-साधनाची गर्दी, प्रेम, लग्न, स्त्री स्वातंत्र्य, इत्यादि आधुनिक विषयाचें जाळें हाच कथा माल मुक्तानाई व फडके या दोघा कथा लेखकांनीं गोळा केला आहे. पण मुक्तानाईच्या लेखनात नवपेयेचाची तळमळ आहे, स्वभावाचा वणतारपणा आहे, सामाजिक विचारात समतोलपणा आहे आणि त्या सर्गावर मनो विश्लेषणाचा श्मश्रुतीत प्रकाश पडला आहे. त्यामुळे चानकाच्या भावनेला नृति व बुद्धिला चालना मिळते अजड्याचीं लेणीं पहावयास जाणाऱ्या माणसाला प्रथम डोंगरावर चढावें लागतें व अधारात वावरावें लागतें, पण तो विजेच्या दिव्याचा प्रकाश चोहोंकडे फिरवू लागला, म्हणजे एकएक भव्य व भावदर्शक मूर्ति दृष्टीस पडते आणि मन आश्चर्यचकित होऊन जातें, तसा काहींसा अनुभव मुक्तानाईच्या सरळ भाषेतील चिकित्सात्मक कथा वाचताना रसिकाना येतो भाषेचे अलंकार किंवा रूपनेत्रें वैभव यांनीं त्याची कथा सृष्टि नटलेली नाहीं, उलट विद्वत्ता व चिंतित्सा यांनीं

तिचें बाह्यांग डोंगरासारखें खडबडीतच आहे. पण मनो-मीमांसेच्या शोध-ज्योतीत तिचें अंतरंग जों जों आपण निरखून पाहू, तों तों आपण विस्मयानें व आनंदानें स्तब्ध होवों. किंबहुना आपल्या मनावर भावनेचा खोल ठसा उमटतो व विचारांचें दाट दडपण पडतें. थोर कला-कृतीचें रक्षण हें नव्हे काय ?

प्रा. फडके : : : : १६

वदीण भावाच्या पाठशिवणीचा सेळ चालतो ना ? तशी मीज लघुक्या
यल्लुनिग्रध यांनी मराठीत उडवून दिली. साधारणपणे १९२० ते
१९३० या दशकात लघुक्या लोकप्रियतेच्या छाटेवर चढत होती, तर

१९३० ते १९४० या काल-खंडात
लघुनिग्रधाची वमान चढती होती.
दिवसेंदिवस जनतेचें जीवन अधिका-
धिक धावपळीचें, धादलीचें होत
आहे क्षणभर थावून, श्वास टाकायला
विवा चिंतन करायला उरत आहे
कोठें ? मुग्रहीतील लोकाचें विश्रांति-
स्थळ म्हणजे बस स्टॉप हेंच. एकादा
गहन तत्त्वाचें किंवा सूक्ष्म विचाराचें
शातपणें चिंतन करण्यास पुरसद आहे
कोणास ? वाचन घेले तरी तें धावतें-

उडतें, आणि तेंहि बहुधा उथळ लेखनाचेंच ही परिस्थितीची भूक भाग
विण्याचें कार्य आरंभी लघुक्येनें व तिच्या पाठोपाठ लघुनिग्रधानें मराठी
साहित्यात केलें. कादंबरीपेक्षा लघुक्या ही लिहिण्यास व वाचण्यास लहान
व सोपी, पण त्याहूनहि लहानसर व मुरुर असें लेखन लघुनिग्रधाचें. म्हणून
लघुनिग्रधाकडेच नवीन लेखकाचा ओढा होता व त्याची वाचकवर्गामध्ये
चांगली चलती होती. आजहि कोणत्याहि मासिकात लघुक्या व लघु-
निग्रध यांना ह्काचें स्थान व मानाचें पान मिळाल्याशिवाय रहात नाहीं.

या दोन्ही अभिनव धाड्या-प्रवादाचे शारमीचे पूर आता ओसरले असून त्याचे निर्याचे सथ प्रवाह चाटू आहेत.

लघुनिबंधाचा आत्मा

छोटी ग्रादवरी म्हणजे लघुकथा नव्हे. तसाच छोटा निरय म्हणजे लघुनिबंध नव्हे. लघुनिबंधाच्या विषयात चमत्कृति असते, भाषेत रोळकरणा असतो आणि सादगीत सैरण्या दिसतो. पूर्वी स्वास्थ्याच्या काळात, सप्याकाळच्या वेळेस, अगगात पोंगडी टाकून, कानधाम आटोपून आलेले लोक गार दान्यात शिळोप्याच्या गण्या मजेमजेने, हसतरेळत मनमानेल तशा मारीत असत, त्याची जागा आता छापील लघुनिबंधानी घेतली आहे, असे म्हटले तरी चालेल. आताही पुण्या-मुम्बईसारख्या शहरात, रात्रीचे जेवण शास्त्रावर, प्रज्ञात व धबल अद्या चादण्यात, टेकडीवर किंवा सनुद्रपाठावर, तरुण मित्रमंडळी, घोंतराचा सोगा हातावर टाकून किंवा किल्ल्याची सापळी गरगरा तऱ्हेनीभोरती फिरवीत, रमत रमत गप्पासप्पा छाटीत जातात ना ? ती त्याची त्यावेळची मनोवृत्ति, हाच लघुनिबंधाचा पाया आहे, गाभा आहे, आत्मा आहे. लघुनिबंधात दाय्य असतें, विनोद असतो व तत्त्वज्ञानहि असतें-पण सारे वळत-न वळत आलेलें. या सर्वांचे प्रमाण लघुनिबंधात किती असावे हें श्री. वि. स. खांडेकर यांनी आपल्या मुरम्य भाषेत निवेदन केलें आहे ते म्हणतात, “लघुकथा, निरय, नयकाव्य आणि विनोदी लेख या लघुनिबंधाच्या चतुःसीमा आहेत जसें म्हटलें तरी ते पारसें चुकीचे होणार नाही. मात्र एक गोष्ट लक्षात ठेवणें जरूर आहे. लघुनिबंधातला काव्यविडास म्हणजे बागेतली सद्दल नव्हे शेतातल्या पावसाटेनें ज्यताना मधून-मधून जशीं रानफुलें दिसतात, तसें लघुनिबंधातलें काव्य असायला हवें या लेखन प्रकारातला विनोद वळबाच्या पावसासारखा असून चालणार नाही. पहाटे पडणाऱ्या दवाप्रमाणें त्याचें स्वरूप असलें म्हणजे तो पार खुद्द दिसतो. काहीं काहीं लघुनिबंध गोष्टीवना वाटले तरी त्यात कथेला आवश्यक असणारी एकाग्रता नसावी हेंच परें. निबंधाप्रमाणें लघुनिबंधालाहि तात्त्विक

त्रैलोक्यीने उठावदारपणा येतो. पण त्यातलें तत्वप्रतिपादन हें तज्ज्ञात पुढणान्या कमळासारखें मोहक वाटलें पाहिजे; रानात उगवणान्या शाळा-प्रमाणें तें भावता कामा नये.”

लघुकथा व लघुनिबंध

लघुकथेला सामान्यतः कथानक असतें, पात्रांचे स्वभाव-विशेष असतात आणि आदि-मध्य-अंत याची मर्यादा पण असते. परंतु लघुनिबंधाचें सारें जीवन स्वैर. अनियम हाच त्याचा नियम. कोणत्याहि एकाच चौकटीत बसणारें तें चित्र नव्हे. जिवलग मित्राची सलगी ही त्याची जीवन-ज्योत आहे. त्यामुळें त्याला नघनें नाहींत. पण त्यामुळेंच त्याचें लेखन अवगड ठरतें. पायाला चारें लावून रसुयावहन धावणान्याला गाडीत चढून जाणान्यापेक्षा अधिक तोल सभाळावा लागतो.

लघुकथा व लघुनिबंध यामधील हा फरक सांगताना एाडेकर म्हणतात, “लघुकथेला कथासुत्राची आवश्यकता असल्यामुळें, कठज्याचा आधार घेऊन जिना उतरणान्या मुलाप्रमाणें नरणा लेखक तिची रचना धोडी-पार व्यनस्थित करू शकतो. पण जिन्याला कटडा नसला म्हणजे तद्द्वान मूल टेचाळतें फी तें गडगडत पालीं जातें. सध्याच्या लघुनिबंधातहि असेच अपघात होत असावेत. संपन्न व आकर्षक व्यक्तित्वाशिवाय आणि तें स्वाभाविकपणें प्रगट करणारी वैशिष्ट्यपूर्ण लेखनशैली साध्य झाल्याशिवाय या लेखन-प्रकारात लेखकाला यश मिळणें कठीण आहे.”

सायकल सायकल चाठविणें कट्टीय असतें, व सोपें लिहिणें अवगड असतें, तसेंच लघुनिबंध लिहिणें हें एका दृष्टीने निबंध मित्रा लघुकथा याच्यापेक्षां भिन्न असतें. सर्वज्ञातील विदूषकाच्या आडव्यातिडव्या उज्या सडज माघलेल्या दिसल्या तरी त्यांना कौशर्य कमालीचें लागते.

आत्मनिष्ठ लेखन

निबंध हा पोरनें पंतो जीवमाणें उपदेश करतो, तर लघुनिबंध हा जानी-दोस्ताप्रमाणें कानगोष्टी करतो. निबंधामध्यें मर दुमारेचें ऊन रंगरंगवत असतें, तर लघुनिबंधावर अहोदयाची शीतलता, प्रगल्भता व गूगरी रंग

पसरलेला असतो. निमग्न हा जर दोन तटामधून सथपणें वहाणारा, पाय-
स्थाची तहान भागविणारा व पिकांना पोसणारा नदीचा प्रवाह मानला,
तर लघुनिमग्न म्हणजे दृष्टि सुखविणारें व मन रिझविणारें असें थुइथुइ
उडणारें कारजें होय निमग्नतात तर्जुद्ध विचारसरणी, मुद्देसूत माडणी,
ग्रीढ मापा, गभीर विषय आणि त्या विषयाचें सांगोपांग व वस्तुनिष्ठ
(Objective) विवेचन आवश्यक असतें, तर लघुनिमग्नधामध्यें चमत्कृति-
पूर्ण प्रतिपादन, सैल रचना, खेळसर भाषा, धुलक विषय व त्या विष-
याच्या एका कोपऱ्यावर आत्मनिष्ठ (Subjective) वृत्तीनें प्रकाश टाका-
वयाचा असतो—सतच्या आवडीनिवडी, लवनी—लहरी, विचार—विकार
अगदीं सलग्नीनें सागावयाचे असतात. निमग्नकार उपदेश करून रिप्य
वर्ग निर्माण करतो, तर लघुनिमग्नकार गप्पा माहून मित्र जोडतो. निम-
ग्नचा सग्नध लेखकाच्या मेंदूशी असतो, तर लघुनिमग्नचा सग्नध हृदयाशी
असतो—किंहुना लेखकाचा सारा आत्माच त्यात प्रतिबिंबित झालेला असतो.

समाज-क्रांतीचीं साधनें

निमग्न व लघुनिमग्न या दोहोंचीं स्वल्पें व कार्यें भिन्न असलीं, तरी
त्या दोहोंचाहि साहित्याला मोठा उपयोग आहे. इंग्लीश बेन्सन व मेकॉले
यांनी आपल्या विचाराची छाप निमग्नाने द्वाराच पाडणी. फ्रेंचमध्ये
निमग्न लिहून हसो व व्हॉल्टेजर यांनी सग्न राष्ट्रांला राजकीय क्रांतीचें
मुहम लावले, तर जर्मनीत ल्यूथर व नीत्शे यांनी सर्व युरोपभर
धार्मिक क्रांतीचा वणवा पेटविला, तो विचारप्रधान निमग्न लिहूनच.
मराठीतहि 'मालाकार' चिपळूणकर व तो. टिळक या जोडीप्रमाणेंच प्रा.
पराजपे व वें सावरकर या युतीनें हि स्वराज्याचा सश्रम निमग्नाने
शस्त्रांनीच चालविला आणि मि आगरकर याच्या तीक्ष्ण लेखणीनून
जळत्या निमग्नाने प्रमाणें वादेंर पडलेल्या निमग्नानींच महाराष्ट्रात सामाजिक
सुधारणेचा अग्नि पेटविला. राजकीय असो, सामाजिक असो, धार्मिक
असो—सर्व प्रकारच्या क्रांतीची प्रेरणा वन—मनात उत्पन्न करण्याचें कार्य
निमग्नानीं वें आदें.

लघुनिबंधाचे जनक

इंग्रजी भाषेत लॅन, लिट, ल्यूस वगैरे लेखकांनी सुंदर लघुनिबंध लिहिलेले आहेत पण पहिल्या महायुद्धाच्या प्रारंभी गार्डिनर यांनी जे गमतीदार व आशावादी लघुनिबंध लिहिले, त्यावर उल्हासाची व सलगीची काही वेगळीच शक्क आहे. डास, आगगाडी वगैरे साध्यासाध्या विषयावर या कुशल रचित लेखकांनी आपले कसरी कलम हलक्या हाताने चालविले. 'हवेंत तराणारी पाने,' 'समुद्र-भिना-बावरील शिंपले' इत्यादि त्याचे लघुनिबंधसंग्रह विशिष्ट संप्रदाय निर्माण करणारे आहेत. मराठी भाषेमध्ये लघुनिबंधाचा प्रारंभ करण्याचा मान प्रा. फडके याचा आहे. १९२६ साली 'रत्नाकर' मासिकात 'सुद्धास्य' ही आपली पहिली 'गुजगोष्ट' लिहून त्यांनी याचकाना साहित्यातील एक नवेंच मिश्रण ज्ञातवयास दिले. बादरीच्या स्वल्पावर अभिनय व मनोरम अशी कांति चंद्रविण्याचें श्रेय त्यांनी पूर्वीच मिळविले होते, त्यात या नव्या बाळग प्रकाराच्या उद्घाटनाने त्यांनी दक्षिण मर घातली. "मार्मिक आणि नवे विचार, आणि ते पुढे मांडण्याचे कानित्य ही गुजगोष्टी लिहिण्याची मुख्य सामुग्री होय." असे लघुनिबंधाचे वर्णन फडके यांनी केले आहे. लघुनिबंधाचा विषय 'सामान्य दृष्टीला शुद्ध अगर उपेक्षणीय' असतो, पण त्यातूनच लपलेले सौंदर्य शोधून-उकडून दाखविणे हेच लघुनिबंधकाराचें कसम. "अज्ञानाची महती, पांचामुक्ती संतान, व्यस्तस्थित-पणाचें वेड, वाट चुकल्याचा आनंद," इत्यादि नुसत्या नावावरूनहि लघु निबंधाचा खेळकरपणा व विचित्रपणा सहज लक्षात येण्यासारखा आहे. उनी, छनी, पत्रे, लिपाचे सिगारेट, रिडकी, पाटका शर्ट, पादरा केस-असलेहि विषय लघुनिबंधाला चालतात-विनाना असलेच ।

सौंदर्याचे पूजक

लघुनिबंधकाराला जे गुण अवश्य, ते फडके यांच्या अर्गी विपुल आहेत. त्यामुळे ते जसे क्रमाने तसेच पात्रतेनेहि 'आद्य लघुनिबंधकार'चे उरतात. ते तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक असल्याने सूक्ष्म विचार व मनोगादन

हे दोन गुण त्यांच्या लेखनात उतरले आहेत. त्यांनी नाना शहरात वास्तव्य केल्याने व दूर दूर प्रवास केल्याने त्यांच्या शानाला अनुभवाचा सुगंध लाभलेला आहे. नृत्य, संगीत, क्रिकेट, - इत्यादि कलांची आसक्ति त्याने टापी असल्याने त्यांच्या लेखनात प्रसन्नता खेळते. 'जीवन म्हणजे धूर (Life is a smoke)' हे त्यांचे जीवन-विषयक तात्वज्ञान असल्याने जीवनातील संदिग्धांचे दाणे टिपून सदैव आनंदी रहाण्याची त्यांची वृत्ति जादे. म्हणून त्याचे लेखनविषय हसरे आहेत. आणि सहजसुंदर भाषाशैली व यथातथ्य वर्णनशैली याची किमया तर त्यांनी कादंबरीच्या क्षेत्रात पूर्वीच वरून दाखविलेली. त्यामुळे, नाटक व लेखना या क्षेत्रात पारंगत धावा न दाडपारे फडके बादश्रीप्रमाणेच लेखनविषयाच्या क्रीडांगणावरहि सीमा-पार टोले मारू लागले व प्रेक्षकांच्या दया मिळू शकले.

जीवनाची रूपरेखा

ता. ४ ऑगस्ट १८९४ रोजी प्रा. नारायण सीताराम फडके याचा जन्म झाला. नगर जिल्ह्यातील कर्जत या खेडेगावी ते जन्मले. तरी दहाव्या वर्गापासून पुढील सारे शिक्षण पुण्यात झाले. १९१० साली त्यांनी मॅट्रिकचे प्रवेशद्वार ओलाढले. नंतर ते फर्ग्यसन कॉलेजात गेले. क्रिकेट व टेनिस खेळण्यात ते पुढे असत. यत्ने खेळण्यात ते पटार्हत होते. नाटकात भाग घेण्यात ते उत्सुक असत. या खेळावरोबरच धार्मिक विकासानेहि त्यांचे लक्ष असे. सभेत सपाईंदार भाषणे ते करीत. १९१४ साली बी. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गात ते उत्तीर्ण झाले. त्यानंतर १९१७ साली त्यांनी एम. ए. च्या परीक्षेतहि तसेच भरपोंस यश मिळविले तत्त्वज्ञान विषयाची विद्यापीठाची पारितोषिके त्यांनी पटनाविली. ही दुसरी पदवी त्यांच्या हातात पडण्यापूर्वीच 'प्राध्यापकी' त्यांच्या गळ्यात पडली. १९१६ साली न्यू पूना कॉलेज निघाले. त्याचरोबर फडके तेथे गेले व तर्जशास्त्र शिकवू लागले.

विविध व्यवसाय

१९१९ साली न. गांधींनी असहकारितेचे राजीव घुंकले. ते

ऐकताच फडके यानी प्राध्यापकाचा शमा झुगालून दिला व 'मराठा' या इंग्रजी साप्ताहिकात सहस्रपादकाचें काम केलें. 'वेसरी'तहि ते होसेन 'विविध-विचार-तरंग' निहीत १९२० च्या जूनपर्यंत वृत्तपत्रीय सृष्टीमध्ये फडके वावरत होते. पण त्यांना गार्धीजींच्या चळवळीची गोडी वाटेना आणि त्याचें मन वृत्तपत्रीय लेखनात रमेना. ते थेट दिल्लीच्या एका सिव्जन कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक म्हणून गेले तेथे त्याचें वास्तव्यहि होतें एका सिव्जन कुटुंबात ही जागा हंगामी होती एक वर्ष पुढे होताच ते परत पुण्यास आले. १९२२ च्या जूनमध्ये सिंध-हैद्राबाद-मधोल कॉलेजात ते प्राध्यापक म्हणून गेले. तेथे ते सुमारे चार महिनेच राहिले तेथून ते नागपूरच्या कॉलेजमध्ये १९२४ च्या जूनमध्ये दाखल झाले तीनचार महिन्यात तीहि नोकरी त्यांना, त्यांच्या विदिष्ट मतांमुळे, छोडायी लागली. पुन ते वृत्तसृष्टीच्या आश्रयास आले. १९२५ पासून सुमारे वर्ष दोढवर्ष ते मुम्बई येथील एका इंग्रजी पत्राचे संपादक होते. १९२६ च्या जूनपासून ते कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजात प्राध्यापकाच्या छुर्चीवर जे जाऊन बसले, ते १९५१ साली सेवानिवृत्त होईपर्यंत.

त्यांच्या कथा, त्यांच्या कादंबऱ्या, त्यांच्या गुजगोष्टी, त्यांची चरित्रे, त्यांची नाटके या सर्वांचा सत्कार महाराष्ट्रांने मोठ्या प्रेमानें केला आहे. द म साहित्य संमेलनांने त्यांच्या "प्रातिभा-साधन" ग्रंथास पाचवें स्पर्धेचें पारितोषिक देऊन त्याचा गौरव केला. १९३९ साली मिरज येथे भरलेल्या 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें' अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें. एवढेंच नव्हे, तर रत्नागिरी येथे १९४० साली भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे' अध्यक्षस्थानीहि त्यांची निवड झाली.

सहलींतील खेळकरपणा

लघुनिबंध म्हणजे बौद्धिक सहलच म्हणाना. आणि सहल कशी असते? फडके यानी आपल्या एका उत्कृष्ट गुजगोष्टीत सहलींतील सलगी, मनाचा मोकळेपणा व वृत्तीचा खेळकरपणा या सर्वांचे वर्णन पार पारकाईने व बहारीने केलें आहे "चादण्या रात्री तर फिरण्याची मिजास काही

औरच असते. दिवस संपला असल्याळें शिष्टाचाराची बंधनें शिथिल झालींशी वाटतात. ” हें जें स्वातंत्र्य सहजवाल्याला, तेंच लघुनिर्मण-काराला. तो सहज म्हणून बोलतो पण त्यातून विनोद फुलतो, काव्य उमलतें, तत्त्वज्ञानहि विकास पावतें; पण कसें ? तर दिगदर्शित मुलें पाण्यात बारीक बारीक चकल्या टाकतात, आणि त्यातून रंगीनेरंगी फुलें निघतात तसें. लघुनिर्मणाचा असा प्रारंभ, तसाच शेवटहि चित्ताकर्षक करण्याची कला ‘जादूगार’ फडम्यांना बघ आहे यात नवल काय ? ‘मोरसेळ’ या लघुनिर्मणाची सुरुवात करताना ते म्हणतात, “मला हाज वाटली. मी अगदीं शरमून गेलों. माझा सारासार विचार मला म्हणाला, ‘तुला हें शोभत का ?’ अन् त्या प्रभाला मला उत्तर देता येईना. ” अशी इतकी छाजिरवाणी गोष्ट ती कोणती ? अशा संशयात वाचक बुडाला म्हणजे मग फडके हळूच, हसतहसत, विस्तारानें वर्णन करून सांगतात की, कचेरीतून घरीं जाताना मी क्रिकेट पट्यात उभा राहिलों.

चित्तेवेचक प्रारंभ

अशा शरमिधेपणाऐवजीं कधीकधी छुरणाचें अपसात निर्मणकाराला येतें व त्यामुळे वाचकाचें चित्त त्याकडे वेधतें. ‘कारागीर’ या लेखाचा प्रारंभ असा द्यौर्यपूर्ण व हास्यपूर्ण आहे. “कधी कधी वाटतें, खुशाल दादी वाढवावी आणि या दैनिक स्मरूंग गुलामगिरीतून रायमच भोकळ व्हाव ! गुलामगिरी नाही तर काय हो ! कोण हा स्वदाटोप, अन् कसली ही हनुवटीवर धरलेली दैनिक कर्तव्याची धार ! ”

विचार, माझी, माझा सारें काहीं विनोदी. ‘शार्ई’ या निबंधाला तोंड लागतें तें अशा गमतीदार लेखनानुल्लेख. त्यामुळे वाचकाला पुढें वाचण्याची, सारखी ओढ लागते. ‘शार्ई’ ची सुरुवातच अशी आहे—
“अतिपरिचयात् अवज्ञा ! नाही तर ‘शार्ई’ या विषयानर ग्रंथ लिहि-ण्यातच किती तरी शार्ई खर्च करता येण्यासारखी आहे ! निदान मला त्या वेळीं असें वाटलें सरें ! मी सकाळीं कायसें लिहायपासाठीं टेम्या-जवळ बसलों आणि दीर्घांत लेखणी—भलतेंच ! टाक बडवितां तो शार्ई

नाहीं. मुनईतल्या चाळीतल्या एखाद्या स्त्रीने मोठ्या आसेने नळावर जावे आणि पाणी गेल्यावर कोणीतरी खोदून ठेवलेल्या नळाचे कोरडे ठणठणीत तोंड तिच्या दृष्टीस पडायें म्हणजे तिला जसें होतें तसेंच थोडें फार मला झालें ! उठलों, शेल्सवर शार्ईची मोठी शिश्यी होती ती काढली, व दीर्घत शार्ई ओवून घ्यायसासाठी तिचे तोंड उघडू लागलों. शिश्यीच्या आत डौलाने चमकणाऱ्या त्या मनोहर लाभळ्या द्रवाफडे पहातच रहायेंसें मला वाटलें. “ किती सुंदर शब्द चित्र वाढले आहे पडके यानी ! वादरीकरच आहेत ते ! यापुढे शार्ईचे जें माहात्म्य त्यानीं गाईलें आहे, तें प्रस्तुत साहित्याचेंच आहे. साहित्याचें एक साधन म्हणजे शार्ई. याच रीतीनें दौत, टाक, कागद योग्येचेंहि हेंच गुणवर्णन करता आलें असें. आणि तें वितरेंच प्रस्तुत—विद्या अप्रस्तुत—ठरलें असतें तीक्ष्ण तर्काची फठोर कसोटी लघुनिबन्धाला लावून चालत नाहीं. आपल्या गप्पाना, पेळाना, छंदाना आपण ती कोठें लागतो ? ती लावली तर वर्तुद्ध प्रतिपादनाचे, गर्भीर भाषाशैलीचे व महान विषयावरचे ते तात्त्विक निबन्धच ठरतील. पण त्या ‘ दादाचे ’ गुण या ‘ छोट्या भाई ’ च्या अर्गी कसे येणार ? तशीच चटकदार मुग्यात ‘ पत्रें ’ या निबन्धाचीहि आहे ती अर्ग—“ मानवी संस्कृतीला आलेल्या विविध पळ्यांची गुलना केली तर पनाना चिमुकल्या, रसदार, मधुर कातुली द्राक्षाचीच उपमा घागी लागेल. कातुली द्राक्षाचे असें आहे कीं ती पाहिल्यापरोपर मनाला मोह होतो, आणि शिवाय तीं संपन्न सवध चटदिशीं खाता येतात. आपल्याला पत्रें आलीं कीं, चिदितीळ निरुक्षण मोह पालतात. तीं पार्ईनें याचल्यालेरीज आपल्याला दुसरे काहीं मुक्त नाहीं. आणि तीं चटकन् मायत्र संपविता येण्यासारखीं असून त्यातील कोणताही भाग त्याच नसतो.”

लघुनिबन्धान्या प्रारम्भाचा आणखी एक नमुना पहाण्यासारखा आहे. ‘ ऐन पचविशी ’ याची मुदवात पडक्यानीं कादवरीला राजेशा वर्णनानें केली आहे. ती अशी, “ समुद्र अतिशय खमळलेला होता. चारा असा घोषाच्याचा मुडला होता, कीं किनाऱ्यावर उम्या असलेल्या न्नियाना आरसे पदर व बेंस सावरता सावरता पुरेवाट हाली होती. आणि त्याच्या

त्या सभ्रमागटे पुरपमदळींच्या चोरच्या नजग पुन पुन्हा पावत होत्या. समुद्राच्या उसळत्या लाटा घातत येत त्या भिनाच्याच्या परतीवर हापटत, तेव्हा मोठी गर्जना होई, आणि सजेत पेंमाच्या मोठ्याचे सरच्या सर हवेंत उच उडत ! ”

अखेर साधली !

मेजवानी पानमुपारी आटोपल्यावर पाहुण्याच्या हातावर अत्तर लायायें व त्यांना निरोप द्यावा, त्याप्रमाणें पडके आपल्या निवघाच्या अखेरीस एकादा मजुर विचार ठेवून देतात. ‘ नव्या हमारती ’ची अखेर ते अशी करतात, “ मी त्या चित्रपटगृहात प्रथम पाऊल टाकलें तेव्हा अद्याच काहीशा विचाराची माझ्या मनात गर्दी झाली होती. आणि नंतर थिएटरातले दिवे विशाले, पडदा दूर सरल्या, आणि आतल्या रजत-पटावर बैणीचा शेपटा जिच्या खांद्यावर खाली दळत आहे अशी खी प्रगट होऊन तिन जुतारीचे उच्च स्वर काढलेले मी ऐकले, तेव्हा अत - करणातल सगळ विषादशून्य नाहीस होऊन मी मनाशी म्हणत, खरोखर आहे, नव्या कालाच असच स्वागत केलें पाहिजे ! ”

प्रारंभप्रमाणेंच शेवटहि सदनसुंदर मागेन व गमतीदार विचारानें करण्याकडे पडके वाचें लक्ष असतें. ‘ पोरमेळ ’ या निवघाचा समारोप करताना ते प्रतिज्ञापूर्वक म्हणतात, “ पण मी आता स्वतःची यचना करून घेणार नाही. लोनर गाडीची मी वाट पाहणार, इतकच नाही तर ती आली, कीं बारोळीमुद्दा ठोमणार, आणि वाजविता आली तर शिटीमुद्दा वाजविणार ! पाहीना मला कोणी पाहिल तर आणि ठेरीना नाव ! स्वतःची शरम वाटण्याऐवजीं मला त्याचीच कींवा येईल ! ”

विनोदाचें वातावरण

जसा आरंभ, तसाच शेवट आणि तसाच सारा निग्रहि-गमतीचा, सलग्नाचा करण्याचा मटाक्ष पडके ठेवतात त्याच्या निग्रहाचा देह आपादमस्तक रमणीय व कातिमान् आहे. वास्तविक त्याची वृत्ति श्लेष अनुप्रासादि शब्दाङ्कार करण्याची नाही, किंचिदुना उपमा उत्प्रेक्षाच

पाठस पाडण्याचीहि हौस त्यांना नाहीं. पण लघुनिबधाचें सारें वातावरण विनोदी रहावें म्हणून ते त्या सवग साधनाचाहि मधून मधून उपयोग करतात. 'गध,' 'शाल,' कौरे शब्दावर ते जाता जाता श्लेष करतात. 'बाजार' या निबधात ते म्हणतात, "शाल अगावर असूनहि मी थडच झालों ! शालीपेवजीं शालजोडींतले मिळाल्यासारखा चेहरा सचित झाला असें माझा पैस देताना !" तशीच शब्द लीला "न वाचलेल्या प्रधाची गोडी" या निबधात त्यांनीं पुढीलप्रमाणें केली आहे, "पुस्तकांनीं कपाटे भरलीं कीं अत करणाऱ्या कपाटातला त्याजविपर्याचा आपुलकीचा प्रथ आढोपलाच म्हणून समजावें."

'नको असलेली पुस्तकें' हा लघुनिबध तर अथपाखून इतिपर्यंत विनोदानें दरवळलेला आहे. इद्रधनुष्यातील रंगाप्रमाणें अशा लघुनिबधाची सीमा कोठें उपते व लघुन्रुधेची हद्द कोठें गुरू होते हें सागणेंच कठीण ! 'राक्षीरा प्रह आला,' 'गाडेसाती' इत्यादि शब्दावरील रूप तर हास्यकारक आहेतच, पण पुस्तक देणाऱ्याला त्याचेंच पुस्तक 'दुसरें' म्हणून परत करणें ही घटनाहि विनोदी कथेला शोभण्यासारखी आहे. त्यागेलीं नायकाची जी घाद उडते ती कोणाच्याहि मुरकुट्या वळविणारी आहे तसाच 'छत्री' हा निबध हास्यरसानें थरथरलेला आहे तो टिळकाना Steady, Smile सागण्यातील विरोध कृती छंद आहे

वहमोल अलंकार

सुंदर व समर्पक उपमा देण्यात तर त्याचा हातपडाच आहे 'मुद्दाराय' या आपल्या पाहिल्याच निबधात ते लिहितात, "ग्वरें पाहता हसतमुख हें उमलत्या कठीप्रमाणें तिया खुर्चीच्या चद्रकलत्रप्रमाणें आहे तें कोठेंही दिसें तरी पाणाराची श्रुति प्रसन्न झालीच पाहिजे "

समर्पक उपमाच णाय, अन्यर्थक शब्दहि शोषण्याची दक्षता पडके घेतात ते याम द्विती कठीण आहे हें त्यांनीं किती मौजेनें सांगितें आहे. "डोंगरमाथ्याच्या अगदीं कड्यावर, घोरयाच्या जागीं पुल्लेच्या रागगुलाराचें नेंद दिसावे व मग ते हस्तगत करण्यासाठीं सादर कराव,

किंवा दुसऱ्याच्या परड्यांत पारिजात फुलाचा सडा पडलेला असावा व तिथे पांचण्यासाठी काटेरी कुंपण बुडवीत जावं, किंवा तऱ्यानल्या नील-कमलांनी मोहनी घालावी, अन् त्यांच्यापर्यंत पांचायसाठी कमरेदतऱ्या पाण्यांत उतरणं भाग असावं, तद्वत हवे ते शब्द हुडकावे लागतात. ”

‘ मोरखेळ ’ मध्ये पुढील उपमा किती चपसल आहे, “ उन्हाऱ्यात साचलेला पाचोळा पावसाच्या पहिल्या सरीन वाहून जावा तशी पाट-वाऱ्या दोन्ही बाजूस थोपलेली रहदारी दोन्ही दिशांनी वाहून गेली. ” तशीच ‘ ताज कलम ’ मधील उपमा- “ थिएटरातल्या रुग्ऱ्या जागा भरल्यावर गयावया करणाऱ्या पुत्रश्याना मॅनेजर जागा दिसेल तिथे उमा फर्तो. त्याप्रमाणे त्याच्या पत्राच्या मौवताली मजकूर गर्दी कसून उमा राहिलेला असायचाच ! ” पण पुढेपुढे ही अलंकारिक भाषागैली फडके यांनी टाकून दिली आणि दोन मित्रांच्या सुप्तसंवादांतील सहजसुंदर भाषाच तेथडी वापरली.

भाषेची ऐट

‘ ऐन पंचविशी ’ या निघात तारण्यातील उमेद व उत्साह यांचे वर्णन फडके यांनी सहजतेने पण ऐटदारपणे कसे केले आहे, पहा— “ ऐन पंचविशी ती ऐन पंचविशी ! तिची सर दुसऱ्या कोणत्याच बयाला यावयाची नाही ! पंचविशी हे एक असे बय आहे की, त्या बयात क्षितिज लाव घाटत नाही, आकाश आदोष्याच्या पलिकडचे घाटत नाही, सागर अथाग घाटत नाही—सृष्टीतील कोणतीही वस्तु किंवा व्यक्ति आपल्याला मिळविता येणार नाही अशा स्वरूपाची मासत नाही ! ते बयच असे आहे की, त्या बयात जगाच्या दृष्टीला कदाचित् वेडेपणाच्या वाटांतील असल्या गोष्टी आपल्याला कराव्याद्या घाटवात, आणि त्या करण्याची धमक आपल्या शरिरात असते. त्या बयानच नदीच्या पुरात उड्या टाकून पोहण्याचे सौख्यत्याना उपभोगता येते; कोठे आग लागलेली ऐकली तर ती विस्तारविण्यासाठी दोन दोन मैल आपण घावत जातो; उत्तम क्रिकेट सामना पहावयास मिळाला म्हणून शाळाच्या फायावर चढून बसण्यात

शरम वाटत नाही लोकाना दिसणाऱ्या अडचणी दिसत नाहीत, पर्यता-एरादारी सफ्टे ढेंगणी वाटतात व शत्रूच्या छळाचा समुद्र गुड्याइतकाच खोल वाटतो ! ”

मनोहर वर्णनशैली

साधाच विचार पण तो मनोहर भाषेनें खुलवून माडला कीं, तो चिंत्तात कसा दरवळत रहातो, याचे नमुने पडके याच्या लघुनिबंधात अनेक आहेत. ‘ एरु रात्र आगि पहाट ’ याचा श्रीगणेशा करताना ते लिहितात - “ पुस्तकाच्या तीन जाती आहेत काही अशी असतात कीं, ती भरवून वाचून टाकावी. आपण गाडी यात्रेच्या वेळात स्टेशनवरचें आइस्कीम नाही का सजवित ? तशीं काही पुस्तके अशीं असतात कीं, उगाच चाळावीं आणि ठेवून द्यावी. भरल्या पोटावर आपल्यापुढें कोणी नशीमर चिमटा ठेवला म्हणजे त्यातल्या दोन राजूरिया खाऊन जशी ती बशी आपण माजूला पारतो ना ? त्याप्रमाणें. पण काही पुस्तके मान आपल्या मनाला अत्यंत आवश्यक अज देणारी असतात व ती त्या अन्ना-प्रमाणें सावकाश चघळून पचविली पाहिजेत. ”

‘ बाजार ’ या निबंधातहि वर्णन व विचार याचा सुंदर मेळ घसला आहे. मडईचें वर्णन करताना पडके लिहितात,

“ पुण्याच्या मडईत घटका अर्धा घटका रेंगाळण्यात विलक्षण मौज वाटते. इतकेच्या ताऱ्या ताऱ्या भाज्याचे ते प्रचंड ढीगच्या ढीग अन् रुग्णान्न वरचेवर पुसून ज्याची काति वाढविली आहे व क्षिरक्षिरीत रंगीरेणगी कागदाच्या त्रेठरीत ज्याची स्थापना केली आहे, अशा सतरा प्रकाराच्या पळानीं शिगोशिग भरलेले ते करडे पाहिजे कीं, डोळ्याच पारण पिटल्या-सारख वाटत. घरिनीच्या उदरातून बाहेर आलेल्या त्या पलसुप्रीचा सुगंध मिळाला कीं, चित्तवृत्ती ताऱ्यातवान्या होतात. ”

नाम्यपूर्ण रीतीनें पडके मडईतीत दृष्ट्यें उभीं करतात, तीं जशीं-“ ती पहा ती माळीण आपल्या भाजीची टवटवी कायम राहावी म्हणून तिच्यावर पाणी शिंपता शिंपता किती उल्हासानें ” पैशाला दोन

आयल्या ” म्हणून थोरले आहे ! कोंक्या लुगटुघीत विन्यांचा टिगा-
मानं घसलेला तो माणूस बघा कसा दसतो आहे व ऐटीनें तागडी
पुढवितो आहे ! लायसर, पिळकर टपोरी बोरं निडगारी ती बाई
पाहिरीत पर्या उच्च स्थान सांगते आहे “सासरलाट्ट ! सस्ते लावले !”
अशीं मुठतीं सुरेल गन्ध विजे काढून फटके घासत नाहीत, तर त्याच्या
वृत्तींन ते सिद्धांत मग्न वरून काढतात, तो असा—“ गर्दी, गल्बला,
धावपळ या गोष्टी माणसाच्या जीवनाला शास्त्ररु आहेत. त्याच्या योगा-
नंच अंतःकरणाचा फोटा सादर रहातो. एकांतात मनुष्य चिंतन करू
शकतो, जन वाजाराच्या उत्साही गर्दीत त्याच्या चिंता निरळतात. ”

आपले भव वाचकाला आता पडले असेल, असा आत्मविश्वासाने
पडके शेवटी वाचकाला असा सवाल टाकतात, “ जिथे आणून एर-
मेकाचे धके मनावर धेत नाही, ओळख नवताहि एरमेकावरडे पाहून
दसतो, नसारा चौदशी वरं शकतो, गर्दीत व गल्ब्यात सामील होतो,
त्या स्थानाचा मोड कुणाच्याहि मनाला पडावा, नथे वाय ? ”

पुनःप्रत्ययाचा आनंद

‘हरवली म्हणून सापडली’ या विरोधाभासात्मक शर्पिंसाच्या
निबंधात पडके लिहितात, “ माझी टेबलावर राणाची किडी हरवली
खरी, पण या वेगळ्या सौख्यागाराची किडी मला सापडली ! निवहुना,
ती हरवली म्हणूनच ही सापडली ! ” किडी शोधता शोधता पड-
ताळातील अडगळीच्या ज्या जुन्या वस्तु लेखकाच्या दृष्टीपुढे आल्या,
त्यांनी त्याची स्मृति जागृत केली, त्याला पुनःप्रत्ययाचा आनंद दिला
आणि ती अलगुले, तीं सुवर्णपदके, तो जाड कुत्रीचा पट्टा-या सर्वांची
चिकटलेल्या भावना उघडून आल्या. त्यामुळे लेखकाच्या हृदय रुपाटाचेंच
दार वाचकाला खुले झाले—आणि हेंच लघुनिबंधाचें यश !

विचारांची चमत्कृति

एवंच विचार, पण तो उलट वरून माडला की, चमत्कृति उत्पन्न
करतो, नाही ? ‘सालीं डोकें वर पाय’ केलेल्या माणसाप्रमाणे त्याकडे

जो तो पहातो व हमतो. 'पहाटे उठा, वकशीर वागा, व्यवस्थित रहा' इत्यादि आदेश पोक्त स्वभावाचे निष्पक्ष देत व्यस्ततातच, पण त्याच्या उलट अपवाद म्हणून, 'उशीरा निजा, घड्याळाची गुलामगिरी टाका; मनमानेल तसें हिंडा' असें कोणी सांगितलें तर किती गंमतीचें घाटेळ ! 'रविवार' या निबंधात फडके असा उफाराटा सिद्धांत सांगतात, "काम न करण्याचा रविवार आढे म्हणून सारीं कामें सुरळीत चाललीं आहेत ! विश्रांतीचें आश्वासन देणारा रविवार याचचा असतो म्हणून गुन्ही-आम्ही सदा दिवस कष्ट करतो."

'न घाचलेल्या ग्रंथाची गोडी' हा विचारहि असाच उफाराटा आहे. फडके म्हणतात, "हाच आनंद न घाचता ठेवलेल्या माझ्या संग्रहांतल्या त्या पुस्तकात आहे. तीं पुस्तके म्हणजे माझ्या ललाटी मीच आपल्या हातांनीं जागाऊ लिहून ठेवलेल्या हर्षमराच्या घटकाच मला वाटतात. आपल्या नशिवात भरपूर संपत्ति असल्याचें ज्योतिष्यानें सांगितलें म्हणजे जो आनंद होतो, तसलाच आनंद त्या पुस्तकापासून मला पुनः मिळतो. घाचन-सौख्याचा विमुक्त आनंद, माझ्या नशिवात भरपूर जसल्याची त्याही तीं पुस्तके मला हंसतमुखानें देतात. पुढे केव्हा उपयोगी पडावी म्हणून कृपण ज्याप्रमाणें संपत्ति साचवून ती न रक्षिता विव्याकडे नुसता बारंवार पाहतो, तद्वत् माझे मावी सुपाचे धण ज्यात भरलेले आहेत तीं ही पुस्तके पुनः पुनः पाहण्यांत व पुसून साफ करून जागच्या जागी ठेवण्यात मला अनिवार आनंद होतो."

अमावास्या पूर्ण चंद्र कोणी माहिला आहे ! पण लेखकानें तो 'अंधारी रात्र' या आपल्या निबंधात उत्पन्न केला आहे. देवतेनें प्रसन्न होऊन दोन चंद्र निर्माण केले व त्यांना आळीपाळीनें काम दिलें, ही लेखकाची कल्पना जितकी चमत्कृतीची, तितकीच सदैव चांदणें असणेंहि उद्देगानें ठरेल, हा तर्कहि विचित्रपणाचाच नव्हे काय ! अंधान्या रात्रीच असंख्य चांदण्यांची 'घोलल्यापासून बहरवता येने'. हे काव्य चंद्रप्रकाशात कोटून येणार ! असा सगळ्या लेखक करतो.

सुविचारांची गुंफण

लघुनिबंध म्हणजे केवळ सावणाच्या पाण्यातून रंगीबेरंगी फुगे उडविण्याचा खेळ नव्हे. खेळकुरपणा त्यात अवश्य हवा, पण त्याच्या पोटी सुविचारहि हवा. तो विचार जो तो लेखक आपापल्या 'प्रवृत्ती'प्रमाणे मांडतो. फडके यांचा पिंड श्रीमंती, विलासी, ऐषआरामी; त्यामुळे त्यांच्या लघुनिबंधांत तसलेच विचार विखुरलेले आहेत. काचेच्या फुलदाणीत गुलाबाचीं फुले ठेवार्वीत त्याप्रमाणे ते आपले आनंदी विचार लघुनिबंधांत मांडतात. सोन्याच्या तबकातून मेवाभिठाई ठेवार्वी तसे आयुष्याकडे सुखाच्या, महत्वाकांक्षेच्या, प्रवृत्तीच्या, दृष्टीने पहावयास शिकणाऱ्या सिद्धांताची पसरण ते आपल्या लघुनिबंधात करतात.

घड्याळ या लघुनिबंधात ते सांगतात, " कोणत्या एका तरी गोष्टीची अशी वेडी आवड असायला पाहिजे, की ज्या नादान त्याला घड्याळाचा पूर्ण विसर पडेल. "

ग्रंथाला ' सुगंध ' लावण्याच्या अमेरिकन हुतीचा फोलपणा दाखवून, फडके उपदेश करतात, " ग्रंथाच्या पानागणिक लेखकाच्या लातित्याचा, विद्वत्तेचा अन् श्रदेचा परिमल येत असला म्हणजे त्या ग्रंथाला कृत्रिम सुगंध न लावताही वाचकगुंड भ्रमरासारखे त्यावर लुब्ध होतात. सतत अभ्यासानं व दीर्घ परिश्रमांनी हा टिमाऊ सुगंध आपल्या लेखाणीत घेईल अशा कटाक्ष लेखकान ठेवला पाहिजे. हा परिमल इतका दिव्य आहे की, हजारों वर्षे झाली तरी तो उडून जात नाही किंवा कमीही होत नाही. "

' नव्या इमारती ' पाहून प्रथम आश्चर्याचा व खेदाचा घट्टा पसला, तरी लेखक असे तत्वज्ञान निवेदन करतो, " चौफेर पसरत चाललेल्या पुणे शहरातल्या नव्या शोभिवत इमारतीकडे पाहून उत्पन्न झालेला विषाद नाहीसा करणारा असाहि एक विचार माझ्या मनात येतो. डिफ्टिकाणी माझा मृत्यु घडत आहे. धडे ना ! मरतांमरताच नव्या परिस्थितीचे नवे ताजे कोप धारण करून मी जगत आहे. याचा प्रत्यय मला पुनःपुन्हा येत असतांना त्या विनाशाचे दुःख मी काय म्हणून करावं ? होय, मी

मनाशीं अशीच समजूत घरली पाहिजे, कीं अशत मेल्यावाचून जीवनाची क्रिया सतत चालू राहत नाही. छायेमाचूत प्रकाश नाही तद्वत् मेल्यावाचून जगता येत नाही ”

जीवनाचें तत्त्वज्ञान

‘घरगुतली दुःख’ या निबंधाच्या शेवटीं तर एकाद्या तत्ववेत्त्या-प्रमाणेंच पड्डे उपदेश करित आहेत—याच तो किती मनोहर रीतीनें पहा —
“आपली दृष्टि आशुचित्त असली कीं, आपल्या लहानशा घरगुतातलीं दुःख आपल्याला मोठीं वाटू लागतात, भेडसावू लागतात. पण तेंच आपल्या घराचें छोटें अणू साहजिक हजारों माणसांच्या मुखादुःखाच्या विस्तीर्ण मीढागणावर आपण पाउल टाकल, कीं सूर्य डोम्यावर येताच पायापालाची सावणी प्रिदुमान व्हावी, त्याप्रमाणें भेडसर घाटणाऱ्या आपल्या क्षुद्र दुःखाची सावली आपल्याला जपळपळ दिसेनाशी होते ।”

तसाच सुविचार ‘आरसेमहाल’ या निबंधात आहे तो किती समतोळ व लयबद्ध भाषाशैलीनें निवेदिला आहे पहा —“ज्याच्या अंतःकरणात सौंदर्य असेल त्याच्या दृष्टीस सुंदर वस्तू पडतात, ज्याच्या अंतःकरणात मगीत असेल त्याला मधुर स्वर ऐकू येतात, ज्याच्या अंतःकरणात स्नेह असेल त्याला मित्र मिळतात, ज्याच्या अंतःकरणात प्रेम असेल त्याला प्रेमिकाची जोड होते. माणसाच्या अंतःस्वभावाचीं प्रतिबिम्ब त्याच्या भोंवतालच्या वस्तूंत अन् व्यक्तींत पडत असतात जग म्हणजे एक विलक्षण आरसेमहाल आहे ।”

‘पोरसेळ’ पहाण्यात गेलेला वेळ वाया जात नाही, त्याचाहि आपल्या आयुष्याला उपयोग असतो, याची सीमासा पड्डे यांनीं सूक्ष्मणें केली आहे, ती अशी —

“अशा पोरसेळाच्या मसाल्यावाचून जीवितात गोडी उरायची नाही. तें रुचिहीन होईल. त्याचा लवकरच बीट येईल. माणूस आनून जाईल. त्याच तात्पर्य आणखी त्याचा उत्साह पार दिवस टिकणार नाही.

म्हातान्याला ताण्ण्याची पुन प्राप्ति करून देणारी रसायन सोधून काढण्यात शास्त्रज्ञ गुंतले आहेत. पण, माणसानेी स्वामी असड टिक्वणार ' पोरलेळ ' हें एरुच रसायन आहे । त्याच मदत्व जो ओळखील त्याला कधी दृढत्व येणार नाही. ”

तोच विचार शहरातील नेहमीच्या एका दृश्याचें वर्णन करून, फडके पुढीलप्रमाणें मांडतात. “ खेड्यातून भाजीन भरगच भरलेले हारे डोक्यावर घेऊन शहराकडे लग्नग जाणाऱ्या माळिणी तोंडान गाणी म्हणतात, अन् पाटेन मधून मधून डोक्यावरच ओझ गाली ठेवून घास पुचतात. त्याप्रमाणेंच ओझ दूर करून घटकाभर मनाला विरगुळा घेण्याची संधि साचलीच पाहिजे. ”

विश्रांतीची हिरवळ

फडके हे सौंदर्यशोधक व आनंदसेमक आहेत त्यामुळे विश्रांतीचा हा विचार ते पुन पुन मांडतात. 'मुद्रांत्या'त ते लिहितात, “ त्या त्या वस्तूविषयी त्या त्या वेळेपुरतें तादात्म्य ठेवून आनंदाचा उपभोग घेण्याच्या या बालवृत्ती-मुळेच ससार सुखमय होत असतो. ही बालवृत्ति ज्याच्याजवळ नसते त्याला ससारात आनंद असूनही सापडत नाही. सव्याकाळच्या निरव्या उन्हात पदार्थांच्या छाया दसपट मोठ्या दिसाव्या, त्याप्रमाणें त्या मनुष्याला ससारातील लहानसहान दु पेंढी प्रचट व असच भागू लागतात पन्थाच्या छत्रावर पडलेली लहानशी सरही मुसळवार पावसासारखी वाटावी, त्याप्रमाणें लहानशी निराशाही त्याला भेवडानू लागते. भयान देवळाच्या समामंडपात घोंटाळणारा बान्याचा लहानसा ओत सू सू आवाज होऊन झसावातासारखा वाटावा, त्याप्रमाणें दुर्दैवाचा विरद वारा जरासा वाहू लागताच त्याला भयकर वादळात आपटल्यासारखें वाटून तो गागळून जातो व हतनल आणि हवबुद्ध होतो अशी माणसेंच म्हणतात, समार नि सार आहे. ”

तोच आशय स्पष्ट बळकारानें सजवून ' मुद्रांत्या 'मध्ये पुढीलप्रमाणें

माडलेला आहे. “ लहान मुलाच्या मोठ्या वृत्तीची कीव करणाऱ्या प्रौढ माणसाची स्थिति त्या मुलाहून निराळी नाही. या सत्सारात लहान-मोठा प्रत्येक मनुष्य कोणत्या तरी एखाद्या खेळण्याच्या नादी लागलेला असतो. कोणी काव्याचा खुळखुळा करून त्याच्या नादात असतो, कोणी शास्त्रीय शोधाची वाहुली घेऊन ती तन्मभर उन्टीसुनटी फिरवीत असतो, कोणी वेदान्ताचा आरसा घेऊन त्यात आपले स्वरूप सारलें पहात असतो, कोणी राजकारणाचीं घरकुले बाधण्यात, मोडण्यात आणि पुन्हा उभीं करण्यात दग असतात, आणि कोणी जिवंत वाहुलीच्या नादी लागून तिला यत्नामरणानीं सजविण्यात, तिच्याशीं प्रेमसलह करण्यात आणि तिचे परोपरीनें कौडकौतुक करण्यात रमून जातात.”

सौंदर्यप्रेमी दृष्टि

रमतगमत जाण्याचा सद्दा देतांना पडके ‘ सद्दल ’ या निरघात म्हणतात, “ बहुतेक माणसाच्या दुःखाचें कारण तीं एकमार्गीं असतात हेंच असतें. त्यांना आपल्या ध्यालेलीं काहीं दिसत नाहीं मुकाम गाढायसाठीं ती धावत असतात, घामाच्या धारा पुडीत असतात, आणि अनून मजल कितो उरली तें पुन पुन्हा टाचा उचरून व मान उच करून पहात असतात. अशा सर्वांना त्यांच्या हिताची एकच गुजगोष्ट सागतो, कीं त्यांनीं जीविताच्या रस्त्यावरून धावतचलत जाण्याऐवजीं रमतगमत स्वच्छदानें सर्व मुदर वस्त्रा उपभोग घेत सद्दल करावी. मग मुलाचा शोध निराळा करावयास नसे.”

महाभलेश्वराला असताना आपली वाट चुकली, तरी त्यापासून आपला पायदाच कसा शाला हें सांगून पडके प्रतिपादतात, “ वाट चुकली कशी हें जस मला कळल नाहीं त्याप्रमाण ती अचानक सापडली कशी तेंही मला कळल नाहीं. अन् वाट पुन्हा सापडल्याच्या आनदापेक्षा वाट चुकल्यामुळ गृहीतल्या अत्यंत उग्र अन् अत्यंत नाचू अशा दृश्याच दर्शन घडून ज्या ज्ञानदान माझ अंत करण डमरल होत तो किती तरी मोठा होता ! ” गार्डिनरच्या ‘ आगगाडी चुकल्यावर ’ या लघुनिबन्धापेक्षांहि

पद्ययाच्या या निबंधातील काव्य व तत्त्वज्ञान याचे पराग अधिक सुगंधी जाणवते.

वाङ्मयाचा महिमा

‘शाई’चे नाव घेऊन वाङ्मयाचा महिमा गावणाऱ्या फडके विद्वितात,
 “सध्याशांना सोडून तूनाने दिव्याच पोटी जन्माचा वेगार आणि
 गुन्हामाच्या मुदतरीने करारही हीच प्रमरगार ! त्याला जनायाच्या
 योगसेमासाठी दिव्या ज्ञानाच्या धर्मादायाची दानस्ये हिनेच मुद्रांकित
 होणार आणि अज सनाथाना जनाथ कृष्णदारोदार निरादयात लावणारी
 मोठी गणपतीही हीच कायम करणार ! मुधा आणि दहादहा एकाच
 फोट्यात धाडविणारा निती अजून द्रव पदार्थ हा !” साहित्यिकाची
 लेखणी भाग लावू शकते, तशीच ती विशुद्धि शकते. याच रत्ननेत्र
 त्यानी एक कथाहि लिहिलेली आहे. शेवटी ते सूचना करतात, “वास्तविक
 दागगोळा किंवा समोर दाती घेणाऱ्या इतमादतरीच दीतीत घाई ओवून
 घेणाऱ्या इतमानरही सरकारने करडी नजर ठेवावयास हवी. शाई ही-
 देखील समशेरीसारखीच शक्ति आहे.”

‘मित्र’ची महती फडके पुढील उपमेने सांगतात व शेवटी ‘मित्र’
 शब्दावर लेख लिहतात. “मित्र म्हणजे केवळ आपल्या जीविताचे
 अलंकार नव्हेत. आपल्या जीवितप्रवाहाला योग्य चळण देणारे ते तट
 आहेत. काजत्याचे शबेच्या शबे जर आपल्याला दिसणे तर त्याची शोभा
 मोठी रमणीय वाटल्यावाचून राहत नाही. पण त्या शोभेचा उपभोग
 घेण्यासाठी आपल्याला अधःकारात उतरावे लागते. आपल्याला वाम-
 मार्गाच्या अधःकारात टाकून केवळ आपल्याला क्षणभर सौख्य देणाऱ्या
 या काजव्याप्रमाणे खरे मित्र नसतात. सरा मित्र सूर्यासारखा असतो.”

ऋतूचे शब्द-चित्र

“पाऊस” हा निबंध म्हणजे फडके याच्या भाषा पैमयाचे, काव्य-
 शक्तीचे व वर्णन शैलीचे एक सुंदर कोरीव लेख. ‘वर्षाकाल हाच सौंदर्याचा

पर्यंकाल ' जशी वरिची करण्यासाठी त्यानी आपले सारे तालिन्, जगु काही पणास लागले आहे वमत मनुचीच खुत्तिस्तोत्रे रचणाऱ्या यनीवर लटका राग पाहून पडले त्याच्या भावनाला—'श्रीमान्ता'—आपल्या टीकेने जाळून पोळून दाखतात श्रीमान्ताचा ताप वर्णन करताना त्याची रलितरम्य रेखाती लिहिते, " नीच प्रकृतीच्या मजिमडळारी चियावणी निळागी, की त्याप्रमाणे एखाद्या जुन्मी रागाच्या उज्याला मर यात्रा, त्याप्रमाणे श्रीमान्ताच्या चडावून ताप साऱ्या खुशीला असच हातेला असतो, व खुशीचा जीवात्मनाचा साठा सप्त आल्या असतो सप्तस प्रोने एखाद्या उदारम महात्म्याची राट पहावी तदन् खारी सृष्टि जलभारासाठी या गावा बगलेली अमते आल्या सहसाच्या पार दिवस अन्तराचार बालराच तोंड मुखाचे तदन् वृत्ताग्रावरची निमुदली पान म्याज जागी दीन दिवत अमतात सौभाग्याचेन्हानी भरलेला असला तरच मुदर दिवणारा मुनाशिनीचा हात त्याच्यानून रिरामा आणि अगुभ बाटाया तशी नदीच्या पात्रांनी असल्या क्षात्री अग्ने राजमागेनून आगे मातीच्या टेकळानी पितुरलेल्या शेताभातातून वात्र निरत असतात, त्या जणू काय पत्तुप्रीसाठी धरणीन वेलेल्या आर्तहरातल्या प्राथाच घाटन असतात ! "

उन्हाट्याच्या अशा कडक दादानतर पाचमाची जी पहिली सर येते, तिचे सौंदर्य काय वर्णाने ? त्या सरीने सृष्टिमध्ये किती मोहुर नाति होते याच वर्णन करून, त्यावेळी पृथ्वीला उठणाऱ्या गंधाची कल्पना देण्यासाठी पडले लिहितात, ' जन्मघाराच्या पहिल्या घुटम्यामरोर ह्येन दरवळणाऱ्या त्या मृत्तिमागवाला स्तनपा करताना मस्त आनदाने चळवळणाऱ्या बालकाच्या नि श्वासाचीच उपमा सांगेन ! त्या नि श्वासाइनकाच तो गंध पवित्र व आल्हादकारक वाटतो मृग नक्षत्रावीळ ती पहिली सर कोसळते व ती अनुपमेय गंध भूषणातून उठतो, त्या वेळी त्या मोठ्या पक्षाची पटपट व चिरचिर होते ती तरी किती मोड अमते ! व जीर्ण तृणाकुर कुरतडून शिणलेली गार्दवासरें जों भिजतात ह्मरतात तीं तरी किती मोड ! "

पायसाचे भिन्न भिन्न प्रकारहि पडक्यानीं मिटत्या मारीत वणन केले आहेत. मोठ्या मैदानावर पडणाऱ्या चळिमाची सर पडके रानी नाचकाऱ्या डोळ्यापुढे मूर्तिमत उभीच केरी आहे. सुंदर उपमा देऊन ते म्हणतात, "भूगोऽयं रसगोल साधनारा तो अजस्र कृष्णार्ण जलस्तम वेगाने आपल्याकडे सरकत येताना व आपल्याला भिजवून पलीकडे दुसऱ्या क्षितिगापर्यंत धावून अदृश्य होताना दिसला मीं राह्यागाप्रमाणेच अंतरगद्दी आनंदाने न्हाऊन निघते. एखाद्या बागवानाने हातात झारी घेऊन ती सहज सरदिशीं दिरवळीवर फिरवावी, तद्वत् पडणाने गमतीने पाण्याचा पयारा फिरविण्यासारगे अशा वेळीं वाटते."

सृष्टीची रम्य रूपे

पायसाची भुरगुर किती गमतीची असते, हे पडके खुनीदार शब्दांनीं सांगतात, ते असे, "माजराचीं अलगद पावले कधीं चाहूळ देत नाहींत म्हणतात. तितकीच नि शब्द यांची चाहूळ असते हा लनाड, चोरच्या चाळीचा पाऊस विनादनिर्मितीचे उत्कृष्ट उदाहरण म्हणून समजावयास हरकत नाहीं. कारण याच्या तयारीचे अवडनर पदाचे तो घेऊन प्रलय-पर्जन्याला शोभेच असे, पण प्रत्यक्ष अवतार पदाचा तो जसा काहीं सुदाम देवाने आपल्या पुरचुडीतले पोह पुरवून श्रीकृष्णाच्या हातावर ठेवले त्या वेळीं उडलेला कोंडाच !"

'सारी सृष्टि पटपुष्पाच्या वैभवाने भरघोस नटलेली' असताना पुष्पा-हून सुवर्णस आगगाडीने जाणाऱ्या मुशाफराला निसर्गाचे ऐश्वर्य ओसडताना दिसते त्याचे शब्दचित्र पडके मिती कुशलतेने पाठतात, पहा, "घाटमाथ्यावर पोचलाच पर्जन्य व वायु याची सृष्टीदेवीचे प्रियाराधन करण्यासाठीं चाडलेली चंद्रागोड पाहण्यातच गुतलेले सदरथ गिरिराज किंचित् भुवया वक्र करून आपल्या कन्बेच्या लग्नाचा सोहळा हसतमुखाने पाहणाऱ्या वित्यासारगे वाटतात घाटावर तर वर्गामृत्तुची ऐन जमानी गर्जना करीत कड्याकड्यावरून

‘कल्याणपर्यंतच्या सपाट भूमिमागावर गुडघामर पाण्यात बुडून वर डोकें धरून वावुरल्या दाखविणारे माताचे लोंगर, वय झाले तरी रसित वृत्तीने उत्सवप्रसंगी माना डोलविणाऱ्या वृद्धाप्रमाणे वाटणारे उच उच तालपक्ष आणि प्रेमवेड्या आईने हृदयाशी स्पर्शमात्र धरून पुन्हा सेळायला सोडलेल्या सेळकर मुलाप्रमाणे खळपळणारे लहानमोठे जलीष-भमल्या हृदयगम हस्याची जिकडे तिकडे गर्दी उसळलेली दिशे ! ’ हुन्हुन वर्णन आणि ते समर्पक शब्दांनी व समुचित अलंकारांनी करण्याचा पडण्याचा गुण या लहानशा उतान्यातहि उठून दिसतो.

लालित्यांतील क्रीडा

निसर्गातील या गमतीजमतींमोरच निबंधकारान आपल्या तारण्यातील गोड अनुभवहि या लघुनिबंधात सांगितला आहे. कॉलेजात असताना लेखकाला क्रिकेटची मैच पहाण्याचे वेळी ‘वर्णने मलेमोठे जलकुभ आकाशात हाराने माटून ठेवलेले दिमावयाचे.’ तेव्हा लेखक पाऊस न पाडण्यानहल वर्ण देवाची प्रार्थना करी “आणि काय आश्चर्य ? एखादे वेळी ही आमची प्रार्थना मान्य व्हावयाची ! खरोखरच आकाशातल्या त्या अजस्र मेवाच्या सिंहासनावर नसून वर्णदेव मोठ्या कौतुकाने जणु काय आमची मैच पहात उभायचा, आणि शुष्टि करायचे भानच त्याला उरायचे नाही ! ” याहून निराळा पुरावा पावसाच्या रसिकतेचा लेखकाने काय द्यावा ? पण अखेरीस हुस्मी पत्ता म्हणून पडके ‘मृच्छकटिक’ नाटकाचा आधार देतात. त्या अखेरीच्या सवालात पडके याची साहित्याची ऐट व आवेश इतका मनोज्ञ आहे की, तो वाचताना ‘मानापमाना’तील भाभिनीच्या नाजूक शौर्याची व समशेरीच्या पट्ट्याचीच स्मृति व्हावी. शेवटचा निरुत्तराचा दृष्टा वर्ण्याच्या पविऱ्यात उभे राहून पडके रसिकाना लड्डिवाळ त्वेपाने जाव विचारतात, “करींचा लाडका वसंत रसिक सराच, पण वर्षांजुत काही कमी रंग नही आणि इतके सागूनही कवींना इट सोडावासा वाटत नसेल तर मी विचारतो, अहो, वसंत-सेनेच्या आलिंगनाचे परमसौख्य चारुदत्तास अकल्पित मिळवून देणारा,

आणि “ तेजि पुरय देवाचे ” असे घन्वोद्वार त्या महाभागाच्या तोंडून
 वदविणारा आनचा वर्धाऋतुच ना ? ” लालित्याच्या दाटावर अशा
 प्रसारे स्वच्छंदानें प्रा. फडके बोद्ध असात—आणि म्हणूनच ते
 रसिकोत्तम ! आणि त्याचे निबंघ ललितोत्तम !

फडके व खांडेकर—हे दोन देदीप्यमान तारे मराठी साहित्यामध्ये एकाच पेली तळपत आहेत हे विशेष. दोघांनीही कादंबरी, लघुकथा व लघुनिबंध या तिन्ही प्रातावर आपापला प्रकाश पाडला आहे. नाट्य

सृष्टि उजळण्याइतके त्याचे किरण पसरू शकले नाहीत, हे त्या दोघा-
तील साम्य जाणवण्यासारखे आहे.
पण कथा-कादंबरी-निबंध या
'त्रिभुवनात' त्यांनी शगडगडीत
प्रकाश टाकलेला आहे. दोघांची
भाषा लालित्यपूर्ण आहे, कल्पकता
काव्यमय आहे आणि मारी लेखन-
संपदा तरण वर्गाला आकर्षित
करणारी आहे विपुल व कलात्मक
साहित्य सतत निर्माण करण्यात

दोघांचाहि हातगड आहे. मराठी वाचकवर्गाला या जोडीची मोठा
चढना लावलेला आहे.

दोन दृष्टिकोन

आविष्काराप्रमाणे आशयात मात्र या दोघांमध्ये फारसे साम्य नाही—
'दोन ध्रुव' आहेत ते, गूढले तरी चालेल. फडके 'काश्मिरी गुलाब'
असले, तर खांडेकर 'हिरवा चापा' ठाटील. 'धूम्रवलय' या लघु-

निमघात पडके सिगारेटची जितकी तरफदारी करतात व 'मुपारीच्य ग्याडालाहि न शिवणान्या' माणसाचा तिटकारा करतात, तितकाच 'सारेन् गुळाम' या लघुनिमघात खांडेकर सिगारेटचा तिटकारा व मुपारी-ग्याडाला न शिवणान्याचा गौरव करतात. पण, पर्जन्य, ऐन पंचमिशी, पहिला पादरा वेस, इत्यादि किती तरी विषय दोघानी समानच निवडलेले आढळतात. पण ते दोघांनीहि हाताळले आहेत आपापल्या प्रकृतीनुसार व ससृतीनुसार. दोघांच्याहि मनोपुढीचें व भावनाचें स्पष्ट प्रतिबिंब त्यांच्या त्यांच्या लघुनिमघामध्ये पडलेलें दिसतें-आणि म्हणूनच दोघेहि यशस्वी लघुनिमघकार ठरतात-पण दोघांची ती प्रतिबिंबे किती वेगवेगळी आहेत !

पडके आपल्या सौंदर्यशोषक दुर्निर्णीतन केवळ ऐश्याचें व यौवनाचेंच निरीक्षण करतात, पण त्या सज्जित क्षेत्रातील अनुभवाची का होईना, ते संपूर्ण समरस होतात, आपल्या सपेदनात ते अनुभव मिसळतात, आपल्या भावना ते घोळयितात आणि मग ते आपल्या अकृत्रिम, प्रवाह-शील व मृदुमयुर शब्दांनी व्यक्त करतात व यथावत् यांना ती सजीव वृत्त वाचकापुढें मूर्तिमत उभे करतात, विवदुना वाचकानाच जणु ते अनुभव ध्यावयास लावतात सहृदयता व सहजता हे त्यांच्या कलेचे प्राण होत. त्यांच्या जोरावर ते रसिकांची हृदये जिंकतात.

खांडेकराची संवेदनक्षमता

खांडेकरानाहि भावनेची, पुढीची व कल्पनेची देणगी मोठ्या प्रमाणावर मिळालेली आहे एका व्यक्तीचीच सुगंध एव, मान अपमान, हर्षमर्ष याचें दातणीचें घर विणीत ते पसत नाहीत, तर सर्व समाजातील जाशा आकाशा, यश अपयश, आनंद व्यथा याचा दग त्याच्या हृदयाला होतो व तो ते आपल्या अलौकिक कला चावुषानें प्रगट करतात. त्यांच्या अत करणाचा हा विशालपणा व संवेदनक्षमता किती आहे हें सांगताना प्रा. वि. ग. आंबेकर लिहितात "आमोश ऐकला कीं कायेंमायें होउन जावें, दैन्य पाहिलें कीं पातळून जावें, जनाठायीं जायमन पाहिलें कीं, अशरण चीड येउन तापून जावें, अन्यायाचा सचार मोंयती पाहिला

की तळमळून उठायें, अनीतीचें येमान दिसलें कीं विमनस्क होऊन जावें, अशी त्याच्या मनाची घडण आहे. ”

दुसऱ्याचें दु र व अन्याय पाहताच मताप व चीड यावी हें माहजिर आहे. पण ते सर्व भाव पुरेपूर व परिणामकारकपणें व्यक्त करण्यांत चातुर्य असतें येरळ कलावतापाशींच. तें साडेकरावरळ मरपूर आहे त्याचें भाषा वैभव जलौनिक आहे, कल्पना सौंदर्य रमणीय आहे वर्णन चातुर्य आल्हादकारक आहे. उपमाभांगून उपमा देण्याचा तर त्यान छंदच आहे. कल्पनाभांगून कल्पना त्यांना मुचतात आणि फुलवासरें ध पदाणांच्या बालकाप्रमाणें ते त्याच्यामार्गे धावतात. विशेष म्हणजे त्यां लिएन कलात्मक अपूनहि विचार-जागृति करणारें असते, आणि ते विचार साच्चिक्तेचे व समाजहिताचे असतात. प्रिय व पथ्यकर लेखन करां साडेकरांनींच.

मुस्तफात कोंडलेला आत्मा

‘प्रवृत्तीच्या कायमच्या अत्यासयाला’ कटाळलेलें असूनहि ते रम्य-मधुर असेंच लिहितात. आपल्या बहुभुतपणाची छाया ते आपल्या लघुनिबंधावरहि पाडतात. वास्तविक लघुनिबंध म्हणजे दोन दोस्तांचें सलगींचें समागण-सध्याकाळच्या शिल्लोप्याच्या गप्पा-चादण्यातील सुग-सवाद त्यानेळीं फोणी कितीहि विद्वान असला, तरी तो आपल्या पाठित्याचें प्रदर्शन काहीं करीत नाहीं पण साडेकरांचा कोणताहि लघु निबंध उघडा, त्यात त्याचें स्वतःचें व्यक्तिमत्त्व दिसण्याऐवजीं कालिदास व भरभूति, तारे व गडदरी, रफाट व शेक्सपीयर, ज्राउनिंग व इन्सेन, न्युकम व रुई, टॉल्स्टॉय व गॉर्की, फार काय व्याम व शतराचार्यहि— यापैकीं फोणी ना फोणी दवर असलेले सापडतायाचेच ! यावर साडेकर असेंहि म्हणू शकतील कीं, नाझ्या लघुनिबंधातील वरानि इतक्या उग्र आहेत कीं, त्याचे सहन समादहि सिद्धतापूर्णच असाययाचे-त्याचे “स्वैरासार”हि “शान्भे” बनण्याच्या योग्यतेचे ठराययाचे. अमतीअहि अथे जाहे व बडे विद्वान. पण सर्वसामान्य वाचक त्या उताऱ्याचा

शत्रुसंभार पाहून विनयून जालो एवढे मात सरें, एकादा मेडबळ मागून मुंईनीच मागूनती 'ममस्तीतोष्ण' इमारतीन पाऊन टाकताना रिचकतो ना ? तरी अथवा माभारण वाचकची साडेकरांना लघुनिबंध वाचनांना होतें-आणि म्हणून ते वाचकांना आपल्या शिशासात घेऊं शकून नाहींत, आपल्याशीं समस्त वर्गें शकत नाहींत-जीवश्रंखंडश्च निव वनवृक्ष मोटूं शकत नाहींत. त्यांना उदया व उदारे या बीज पायसाच्या तटाण्यात सापडलेल्या वाचक दिपतो, दचकतो व गाम्मन जाऊन आंग्रेसा शोषू पडातो. त्याच्या लघुनिबंधाचा विनोदाचें अस्तर लावलेलें असतें, पण तो विनोदहि पुस्तकी असतो-सरज, मेळकर, गोवळा नसतो.

अनुभवाचें मर्यादित क्षेत्र

साडेकरांजवळ माननेचें मांडार मोठें आहे, पण त्याला कोटिधातूपाचांचें बुद्धुप जाणवेंचें आहे. कवीप्रनाणें त्याचें मन मरेदनशन आहे, पण त्यांची करपाता त्या मरेदनावर मात करते. 'विरह' म्हणताच त्याच्या अंतःकरणांतलें मागना डसळतान, पण लगेच त्याच्या झोल्यात जालिदास-भव-भूति नाचूं लागतान आणि मेरदूत, गाकुतच, उच्चरामपरित यातील कथा व चचनें यांचा पाऊल पडूं लागतो. त्यातील कोट्याच्या मार मारा वेचण्यात वाचकाच्या बालराइतत्याच थानदू चाटतो हें सरें, पण त्यामुळें त्याची दृष्टि अंतर्मुख होत नाहीं, अंतःकरण हलत नाहीं आणि विरहाची वेदना त्याला जाणवत नाहीं. साडेकराचे लघुनिबंध उणे पडतात ते यामुळें.

त्याच्या अनुभवाचें क्षेत्र व विचाराचे शिष्य मर्यादित आहेत. त्यामुळें दाटी व सिनेमा, पंचे व पुस्तकें हेच ठराविक शिष्य पुनः पुनः येतात आणि त्यातून संवयीची व संज्ञेची गुनमगिरी, मशय व अहंकार यांचे दुष्परिणाम-याच विचाराचे मूळ बहुधा निघतात. रम्य कल्पकतेचें, बहुमोल अलंकाराचें व साहित्यिक विचाराचें-अमैं लेगन एकरारलें विपुल प्रमाणात करण्यात साडेकराची बरोबरी दुसरे कोणी मराठीन सध्या तरी वरू शकत नाहीं. त्यांनीं दोनशेवर लघुकथा वसा लिहिल्या, तसेंच शमरावर लघुनिबंधहि रचले. 'हजारों सामान्य लोकांच्या बुद्ध्या आयुष्यातील तोटके आनंद

हलम्या हातानें व्यक्त व्हावेत' ही आपली मनीषा त्यांनीं लघुनिबंधांत पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'जीवनातल्या चिमण्या पण अधिनाशी आनंदाशी ओळख' करून देण्याचें कार्य त्यांचे बरेच लघुनिबंध पार पाडतात. 'सान्याच साणसाना परिचित आयुष्यनमापलीकडे थोडा वेळ नेण्याची समाजात व्यवस्था होईल तर काय बदल होईल !' याचें वर्णन 'एक तास' या आपल्या लघुनिबंधात त्यांनीं केलें आहे. लपलेला आनंद शोधण्याची, दुसऱ्याच्या दुःखाशी सहानुभूति घालण्याची, घरा-बाहेर पसरलेल्या अफाट समाजाकडे आत्मीयतेने पहाण्याची नवी दृष्टि साडेकरांचे लघुनिबंध देतात.

वाचनाचा छंद

साडेकरांचा जन्म सागली येथें ता. १९ जानेवारी १८९८ रोजी झाला. त्याचें मूळचें नांव गणेश व वडिलाचें नांव आत्माराम. वडील सागली संस्थानात मुनसफ होते. ते १९११ सालीं वारले. साडेकरांच्या कुटुंबाला खऱ्खतर दिवस आले. १९१६ सालीं कोंकणातील एका जमिनदार कुटुंबानें साडेकरांना दत्तक घेतलें. त्यामुळे "गणेश आत्माराम"चा "विष्णु खटाराम" झाला.

त्याचें मराठी व इंग्रजी शिक्षण सागलीस झालें. इंग्रजी चौथ्या इयत्ते-पासून ते शिष्यवृत्ति मिळवीत गेले. १९१३ सालीं ते मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले आणि तेहि मुबई विश्रिणीठाच्या हजारों विश्रार्थीत आठवा क्रमांक कमालून. त्यांनीं इतर वाचनाहि मनमोक्त केलें. हरिभाऊची 'उपकाठ' कादंबरी त्यांनीं एका खानीत वाचून संपविली; देवलाचें 'गारदा' नाटक सोंडपाठच केलें. तसेंच कोल्हटकराचें विनोदी वाङ्मय. 'मुदाण्याचे पोदे' ते मोठ्या चरीनें सेवन करीत. कोल्हटकराचें 'बधू-परीक्षा' नाटक पहाण्यासाठीं साडेकरे सागलीहून मिरजेस पायीं चालत गेले. मराठीतील इतर ग्रंथांचेहि वाचन ते आवडीनें करीत होते. नाटक-कादंबऱ्यांत तर ते रंगून जाता.

मॅट्रिक झाल्यावर खाटेकर पुण्यास आले आणि फर्गसन कॉलेजात दाखल झाले. पुस्तकासालोसाल किचेडचे त्यांना व्यसन. गडकऱ्याचा सहवास त्यांच्या स्फूर्तीला पोषक झाला. त्यांना एक शिष्यवृत्ति मिळाली होती पण पुण्याची रहाणी, कॉलेजची फी, याचा खर्च कसा भागणार ? दोन शिकवण्या त्यांनी घरच्या तरी पैशाची ओढाताण चावूच होती. दत्तरू-विधानानंतर ती थांबेल अशी खाटेकरांना आशा होती पण दत्तरू घराण्यातून त्यांच्या शिष्याला आर्थिक मदत काही मिळाली नाहीच, डल्ट त्यांचे नानसिक स्वास्थ्य मात्र हिरावले नेत्रे दत्तरू वडिलांचा स्वभाव खाटेकरांच्यापेक्षा जगदीच निराळा होता त्यामुळे त्या दोनात खटके उडू लागले सावनपाडीला दोनतीन वर्षे खाटेकरांना फादरची लागली हा काळ वेगळ काळची करण्यात गेल्या तेथे त्यांच्या पाठीस मलेरिया लागला गरिबी पाचवीला पूनलेलीच होती त्यात भर दत्तरू घराण्याच्या कटकटीची, आणि आता तिला साथ मिळानी सोगाची !

ध्येयवादी शिक्षक

चरितार्थ चालविण्यासाठी खाटेकरांनी शिक्षकाचा पेसा पत्करला. १९०० साली कॉम्पनातील शिरोडें येथील इंग्रजी शाळा त्यांनी चालवा घ्यास घेतली शाळेत विद्यार्थी ५०-६० आणि शाळेचे प्रमुख म्हणून खाटेकरांना पगार २० रुपये घरात माझ्याच्याऐवजी गाडगी व कंदिलाच्या-ऐवजी दौत वापरून दारिद्र्याचे विष खाटेकर पचरीत होते, पण शाळेत विद्यार्थ्यांना ज्ञानामृत देत होते पुढे त्या शाळेंतील विद्यार्थ्यांची सख्या दोनशेवर गेली

खाटेकरांच्या लेखनाचा प्रारंभ वयाच्या सोळाव्या वर्षी झाला १९१४ साली 'रमणी रत्न' नावाचे नाटक लिहून त्यांनी ते वामुदेवशास्त्री खरे यांना दाखविले १९१९ साली त्यांचा पहिला टीमालेख 'नवयुग' मासिकात प्रसिद्ध झाला तो कवि केशवमुनासबधी होता १९२३ साली 'घर कोणाचे ?' ही त्यांची पहिली गोष्ट प्रसिद्ध झाली १९२७ साली 'निकाल द्या' हा त्यांचा पहिला छत्रुनिग्रह वाचकापुढे आला

विपुल व विमल साहित्य

त्यांनी आतापर्यंत सुमारे २१ लघुकथा-संग्रह प्रसिद्ध केले, १०० लघु-निबंध लिहिले, १६ कादंबऱ्या रचल्या, ६ नाटके रंगविली, ५० रूपक-कथा चितारल्या आणि टीका-लेख तर २००।३०० लिहिले आणि हे सारे निरामय, निर्मल व प्रसन्न वाङ्मय त्यांनी निर्माण केले, ते मानसिक, शारीरिक किंवा आर्थिक स्वास्थ्य बिलकूल नसताना; उलट गरिबीशी, रोगाशी, प्रतिवादीशी झगडत असतानाच त्यांनी ही साहित्याची सुरंगी व सुरंगी नांग फुलविली.

१९३४ साली जडोदे येथील साहित्य-संमेलनाच्या कथा विभागाने अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. पुढील वर्षी पुणे येथे भरलेल्या 'शारदा-पासक संमेलनाचे' अध्यक्षत्वावरही त्यांना अर्पण करण्यात आले. मडगाव व मुंबई येथील प्रांतिक संमेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या माळा त्यांच्या गळ्यात घालण्यात आल्या. १९४० साली जमशेडजी येथे भरलेल्या 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचे' अध्यक्षत्व त्यांना जहाल करण्यात आले. आणि मराठी साहित्यातील मोठा मान त्यांना त्यांच्या पुढील वर्षी लाभला. १९४१ साली सोलापूर येथे भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य संमेलना'च्या सिद्धासनावर त्यांना अध्यक्षपदाचा अभिषेक करण्यात आला.

कथेचे मिश्रण

'लघुनिबंध' हा एक मध्यमपदलोपी समास आहे असे खाडेकरांच्या लेखनावरून वाटते. 'कथा' हे मध्यमपद त्या नावात आले नाही इतकेच. बाकी 'लघुकथा समावणारा निबंध' असेच त्यांच्या लघु-निबंधांचे स्वरूप असते. 'हरवलेले कागद,' 'साडेनऊ रुपये' हे त्यांचे लेख त्यांच्या कथा-संग्रहाच्या पुस्तकात आले असले, तर याचकांनी लघु-कथा म्हणूनच त्यांचा आस्वाद घेतला असता. गोष्टीचे कागद हरवले, तेव्हा ते पुनः लिहिले पण नंतर पहिले कागद सापडले—या घडामोडीमुळे मनाची निती धादल उडाली याचे सुरेख वर्णन पहिल्या लेखात केलेले आहे आणि माणसाने हरवलेल्या गोष्टीसाठी रडत न बसता आशेने व थडेने

भरिप्याळ घडवीन अशाच असा विचार मांडला आहे. प्रश्न इतकाच यी, या विचाराला ती कथा जोडजेव्ही आहे की त्या कथेला विचाराची हो किनार लावलेली आहे ?

जगाच संमोद 'साडेनऊ रुपये' या लेखातहि उत्पन्न होतो. मिनेमाचें आठ आण्यांचें तिकीट काढण्याच्या 'मी'ने दहा रुपयांनी नोट तिकीटाल्याला दिती; पण 'सव्यंतरा' पर्यंत मनाचा सारसी चुटपूट लागली की, तिकिट्याला ते उरलेले पैगे देईल की नाही ? मग मनुष्याच्या सचोटीविषयी नम्रप येतो आणि 'जगातली निम्मी दुर्गं मनुष्य आत्म्या कल्पनेने निर्माण करतो' असें तत्त्व स्मरतें. 'दहा आतादेवजी माडेनऊ रुपये मोडून राग घात होतो, हा नवा अनुभव आला मला' अशी कोटी शेवटीं करून लेख घट्टद्वार केलेला आहे. त्यात मानवी मनाचे पापुत्रे हलवता हातानें उजगवले आहेत. ही एक मनोविश्लेषणपर कथा म्हणूनहि रसिकानीं मान्य केव्ही असती.

विचारांचे सुवर्ण-कण

अर्धनारीनटेश्वराप्रमाणें लघुनिबंधाचें अर्धांग 'कथा' हें असलें, तरी 'निबंधा'ला त्याचें अर्धें अंग व्यापावयास मिळतेंच. म्हणून कादंबरी किंवा लघुकथा या दोहोपेक्षा लघुनिबंध हें विचार पेरण्याला अधिक अनुकूल क्षेत्र. आणि सुंदर भाषेत उदात्त विचार हें तर त्यास गाडेकराचें वैशिष्ट्य ! त्यानें चमकणारे लघुनिबंध किती तरी आहेत. शब्द-सौंदर्य व विचार-सौंदर्य याचा 'माणिक्याचन-गोम' झाल्याची काही उदाहरणें पहा—

सुखाचें रहस्य उरळून दाखविण्यासाठीं गाडेकर 'सुखाचा शोध' - मध्ये असें तत्त्व सांगतात, "विद्यमोहिनी सुवर्ण-रथातून येत असलेली पाहून आपण हुरळून जातो. पण पुढे येऊन तिनें हात पसरला कीं आपण मुलगाचे वृषण होतो. यर्मांत कमी काय देता येईल हें आपण पाहूं लागतो. आणि द्यावें तसें घ्यावें हा तर सुखाचा मूलमंत्र आहे, किंहुना आधीं दुसऱ्याला दिल्याशिवाय-त्यागान्या अग्निदिव्यातून पार

पडल्यावाचून-मिळत नाही अशी जगात एकच अपूर्व गोष्ट आहे—
मुख !”

‘ त्यागात सुख ’ हे तत्त्व टीक असले, तरी सर्वांची प्रवृत्ति कशी आहे ? याचे उत्तर ‘ पुढे-पुढे ’ मध्ये साडेकर देतात, ते असे,—
“ जो तो हातातल्या सुताकडे दुर्लक्ष करून पळत्या आनंदाच्या मार्गे धावत असतो ! प्रत्येकाचा मंत्र एकच-‘ पुढे-पुढे ! ’ भविष्यातला अमर्याद आनंद छुटण्याकरिता मनुष्यप्राणी ही जी धावपळ करतो तिच्यात वर्तमानाच्या मर्यादित आनंदाला मात्र तो निश्चितपणे मुक्तो.”

‘ सुख जवापाडें । दु रा पर्वताएवढें ’ हा निवृत्तिपर सिद्धांत साडेकरांना मान्य नाही. त्यांच्या कलावादी दृष्टीला जगात चोडोकडे सुखाची फारजी उडत असलेली दिसतात. ‘ शास्त्रीय सत्य ’ घात ते म्हणतात, “ पहिल्या झोपेनंतर थोडीशी जाग आली असताना गधर्व-नगरीप्रमाणे दिवसगरी चादणी रात, प्रात काळी आपल्यानरोबर डोळे उपटून आनंदाने दृष्टीने आकाश, दुपारच्या वेळी खून घसगान्या पोटाची समजूत घालणारी गोड भाकरी, यापैकी एक एक गोष्ट म्हणजे सुताचे फारजेच नाही का ? ”

आनंदी तत्त्वज्ञान

क्षगोक्षणी जगात नावीन्याचे व सौख्याचे शरे वाहत असतात, असा उमदा विचार ‘ अभिनाश ’ मध्ये माडलेला आहे. तो असा—“ जग वितीही जुने शालें तरी प्रत्येक क्षणाला त्यादून नावीन्याचे शरे पाडारत असतात हे लहान मूलच आपल्याला शिकविते. आपल्याला अत्यंत सामान्य वाटणारे दृश्य किती अद्भुतरम्य आहे हे कळायला त्याच्याकडे गालाच्या दृष्टीने पाहिले पाहिजे. जगातल्या सौंदर्याला नाश नाही, साहसाला नाश नाही आणि साधुत्वाला नाश नाही हे लहान मुलांच्या गद्गलासतच प्रौढांना पटने. ”

‘ सरं आनंदमय आहे ’ असा सिद्धांत साडेकर ‘ अशोकाची फुले ’ या निबंधात पुढील शब्दांनी मांडतात, “ चादण्या रात्रीतकीच अधारी

रात्रि मुदर वाटते, अशोकाच्या पुलाइतकेंच तेरट्याच्या पुलातहि वाव्य दिसू लागतें. देवमाणूस होण्यापेक्षा माणूस म्हणून जगण्यातच सार्थक आहे!" प्रेमपूर्ण अत करण बालगणाच्या माणमाला सर्वत्र आनंदच आनंद ! जगातील प्रत्येक वस्तु आनंददायक कशी होते हे 'दोन चित्रे' या निरुघात साडेकर पुढील शब्दांनी सांगतात, " जग हेंहि एक आदि नि अत नसलेलें चित्रमंदिर आहे या मंदिरातला सपूर्ण आनंद एका चित्रात रंगून दुसऱ्या चित्राकडे हुनूनहि न पाहणाराय कधीच मिळत नाही. माधीजींचे सत्याचे प्रयोग वाचण्यात आल्यात आहे आणि ठगाची पगारी वाचण्यात काय मांज नाही ? लहान मुलांचे पाप घेताना ओठामध्ये जी छोट्टशीत उन्माद उत्पन्न होतो त्याच्याशी, आजारी आईचे पाय चेपताना होणाऱ्या मुलाची तुलना कर्णें काय सर्वरणीं चुकीचें ठरेल ? "

सात्त्विक गुणाचा प्रचार

सात्त्विक गुणांचे जीवनातील महत्त्व साडेकरांनी ' एक कात्रण ' मध्ये जाता जाता वर्णिलें आहे. तें असें— " वीर्ति, संपत्ति, पराक्रम, प्रतिभा हे जशी झाले तरी मानवी जीवनाचे बन्नालकार आहेत. क्षणमर प्रेक्षकाचे डोळे दिपविण्याचें सामर्थ्य त्याच्यात आहे पण मानवी जीवनाचा आत्मा या असामान्य बन्नालकारात नाही. तो सर्वांना सामान्य असणाऱ्या प्रेम, यासत्य, नृतदया इत्यादि भावनात आहे

प्रेम, सेवा, त्याग इत्यादि सात्त्विक गुणांपासून विंती आनंद लाभतो, हें साडेकरांनी ' होळी ' या निरुघात काव्यमय रीतीने सांगितलें आहे. तें असें— " शुभ्र सगमरवरी दगलाचा भय राजमहाल आनंददायक तर स्वराच, पण मुदर कल्पनांनी नटविलेलें खंड्याचें काव्यमंदिर त्याद्वेषा आनंददायक नाही का ? हिमालयाच्या शुभ्र गगनचुनी शिखरापेक्षाहि मशहूर जींनी दीनाच्या परित्राणाकरिता पसरलेले पवित्र बाहु अधिक भव्य नाहीत असें कोण म्हणेल ? दरीत उडी घेऊन खदखद हाण्याच्या गिर-सण्याच्या धबधब्याचा देखावा अद्भुतरम्य यात शका नाही, पण हास्त हास्त देशासाठी मृत्यूच्या दरीत उडी घेणाऱ्या तण्यांची मूर्ति त्यापेक्षाहि

अद्भुतरम्य भासत नाही काय ? “ यातील वाच्य-रचना किती प्रमाण-बद्ध व लययुक्त आहे ! तसेच, ‘एकवचन’ या निबंधात प्रीतीची उत्कटता वर्णन करताना ग्राटेकर म्हणतात, “ पर्वताची उंची जशी शिखराच्या रूपाने प्रगट होते, गायकाची गाण्याची तयारी जशी तानेवून बाहेर पडते, त्या-प्रमाणे प्रीतीची उत्कटतादि एकवचनाने प्रतिबिंबित होत असते. जणू फांदीं एकवचनात चालविल्याचा निर्मळ स्नेह, बडील माणसांची निरपेक्ष माया, पतिपत्नींची एकान्तातील प्रीति आणि लहान बालकाची भावपूर्ण मात्ति, या सर्वांचे सुंदर समेलनच झालेले असते.” लहानमोठ्या सर्व वस्तूंतून मुख झोपून घेण्याची वृत्ति माणसाने कशी टेयावी हे खाडेकरानीं ‘रवरी पुगे’ या निबंधात नेहमीच्या दायव्याने सांगितले आहे. ते म्हणतात, “ विया, मैत्री, कीर्ति, प्रीति हेमुद्दा घेतोवेलीं जिवनाला शोभा आणणारे सुंदर रवरी पुगेच नाहीत का ! आपण ते पुगवन फार मोठे बहं लागलों तर ते फुटूनहि जातात. पण ते फुटून गेले किंवा शोभेच्या वस्तु म्हणून वापरल्यापाशीं राहिले, तरी हे पुगे पुगविताना झालेल्या आनंद नाही गोंटा ठरत नाही !”

तात्त्विक मोमांसा

बाह्यागावर भाळण्याची जगाची प्रवृत्ति आहे आणि म्हणूनच ते दुःखांत पडतें असा विचार ‘वपड्याची किंमत’ या निबंधांत सागून खाडेकर म्हणतात, “ जगातील सर्व दुःखाचे मूळ अंतरगापेक्षा बहिरंगाग्य महत्त्व देण्याच्या प्रवृत्तीत आहे. त्याचे वपडे अधिक छानछोकीचे त्याला अधिक मान हा अनुभव कुणाला आलेला नाही ? वपड्यापेक्षा मनुष्याकडे आणि देहापेक्षा माणुसकीकडे अधिक लक्ष दिले पाहिजे, हे तत्त्व जगाच्या पचनीं णटेल तेव्हाच ते सुखी होईल. ”

सामान्य माणसे रूढ चाकोरीतूनच जातात, हा अनुभव ‘संकेत’ मध्ये खाडेकरानीं पुढीलप्रमाणे मांडला आहे. “ संकेत हे राजमार्गाप्रमाणे प्रदास्त असतात. त्यामुळे धोपट मार्गाने जाणाराना आणि सोबतीची अपेक्षा करणाऱ्यांना ते आवडायेत हे स्वाभाविकच आहे. राजमार्गाच्या बाजूला असलेली तीच तीच घरे आणि तीच तीच दुकाने पाहून कंटाळा आला,

तरी नव्या पाऊलवाटेने जाण्याचा धीरच होत नाही म्हणूनच माणसाना ! त्यांना वाटते आपण कुठे तरी चुकू ! मित्रांच्यांना हे वळत नाही की, जो चुकतो तोच शिरतो ! ”

माणूस शरीराचा गुलाम असतो. ‘ इद्रियाचीं दीनें । आम्ही केलों नारायणें ’ असें बुक्कोबा सांगून गेले. खांडेकर ‘ सारेच गुलाम ’ मध्ये म्हणतात, “ व्यसन आणि मर्यादा हे जोडपे पदोपदी भाडणारेच असण्याचे ! माणसाच्या शरीराइतकें छादिष्ट जगात दुसरे काहीच नाही. घालदद, स्त्रीदद आणि राजदद हे पुरविल्याशिवाय माणसाला गत्यंतर नसतें अशी एक समजूत आहे पण शरीराच्या हद्दात या तिन्ही ददांचा अर्क उतरलेला असतो, असें म्हणायला हरबत नाही. शरीराला लहान मुलाप्रमाणेच झुटल्याही गोष्टीच्या परिणामाची जाणीव असत नाही उलट स्त्रीची आकर्षकता आणि राजाची सत्ता याचा सगळ्या मात्र त्याच्यात झालेला असतो.” मात्र निसर्गाची गुंगमागिरी इतकी असली, तरी मानवाला इच्छा-स्वातंत्र्य आहे हे तत्त्वज्ञान विग्रह करताना खांडेकर लिहितात, “ निसर्गाने मनुष्याच्या रक्तात गुलामगिरीची आवड ठेविली असेल, पण आपण कशाचे गुलाम व्हायचे ते ज्याचे त्याला ठरविता येतेच की ! ”

जीवनाचे तत्त्वज्ञान

व्यक्ति व समाज यांच्या संबंधातील तत्त्व एका सुंदर दृष्टान्ताने खांडेकर सांगतात. ‘ साडे नऊ रुपये ’ मध्ये ते लिहितात, “ समुद्राला मिल्हान्या नदीचे माणी कितीही गोड असले तरी सगळ्याच्या ठिकाणी ते खारटच होतें. मनाचेहि तसेच आहे. व्यक्तिदृष्ट्या आपले मन कितीही पुढे गेलें तरी समाजाशी संबंध आला की, ते सामाजिक मनाइतकेच मागासलेले होतें ! ”

जगाचा विकास करण्यासाठी मानवाने सतत लढत राहिले पाहिजे—आपुणही एक लढाई आहे, हा खांडेकराचा लाढका सिद्धांत आहे. तो “ विसरलेला संदेश ” मध्ये मांडताना ते लिहितात, ‘ ज्योतीचा जन्म जसा आधार—[करिता असतो, त्याप्रमाणे व्यक्तीचा जन्म हे जग अधिक पवित्र,

अधिक मगन, अधिक उदात्त करण्याकरिता आहे. म्हणून जगात जे जे अपवित्र असेल, जे जे अमंगल असेल, जे जे अनुदात्त असेल, ते त नाहीत करण्याकरिता लढत राहण, पराजय झाला तरी लढत राहण, प्रसंगी गुप्तपणाने प्रसंगी उघड, जप्पर लागेल तेव्हा शस्त्राने-जहर लागेल तेव्हा बुद्धीने, पण एकसारखे जगातल्या राक्षसी शक्तीशी लढत राहणे हेच मात जीवित-कर्तव्य होत ! ”

अलंकारिक भाषेची कैफियत

स्वतः व्या आवडीनिराडीचे रम्य प्रतिनिधे लघुनिबंधात पडानपास पाहिजे. पण आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे असे ठसे उमटण्याऐवजी कोट्या, कथा व कविता यांचे पण एकाच जमविण्याचीच खाडेकराना अधिक दौलत दिवते जगु फाही ‘उपमा’ निबंधाच्या नायकाप्रमाणे खाडेकर वाचकाना आश्वासन देत आहेत, “ ज्यात बिलकूल साम्य नाही अशा दोन गोष्टी सांगा मला. त्यातल्या एकीची उपमा दुसरीला देता येते, हे मी सिद्ध करून दाखविशो. ‘एक तास’ मधील मदास्मिनीने चण्याची काडी मोडताच ‘चाळिशीशी माझी अक्षरशः काडीमोड झाली’ अशी कोटि ते करतात. ‘प्रेम-कल्ह की कलह-प्रेम’ अशी शब्दांची उलटापालट करण्याचा गडकरीय गुण त्यांचे अर्गी आहे, पारकाय, Where There is a will या इंग्रजी म्हणीतील will चे ‘इच्छा’ व ‘मृत्युपन’ असे दोन अर्थ करून त्यांनी श्लेष साधला आहे !

अर्थात, अशी अलंकारिक भाषा समर्पक असते तेव्हा वाचकांचे चित्त रिझवते. पण तिचा अतिरेक झाला तर ? खाडेकराना एका लघुनिबंधात आपल्या “ अलंकारिक भाषेची ” कैफियत द्यानी लागली आहे. “ ती रसाचा गळा दाबते, स्वामाविक्रपाचा खून करते, बुद्धीचा मटफेण्याची सवय लावते ” इत्यादि आरोप अलंकारिक भाषेतच त्यांनी माढल आहेत ते खोद्दन काढताना त्यांनी मुशळ बकिलाप्रमाणे आपला बचाव केला आहे. “ अलंकारिक भाषेची निंदा ही जुन्या वाङ्मयात आढळणाऱ्या शरीराच्या अगर स्त्रीच्या निंदेद्वयीच एरी मानायची ! ” असे ठाम मत त्यांनी

आरंभी सांगितले, पण पुढे योग्य ते तारतम्य संमालण्याचा इपाग देताना ते म्हणतात, “ दामिने शोभादायक असतात म्हणून मोटेल तो दामिना वाटेल तिथे शोभतो असें मात्र नाही. कानात मरी आणि गज्यात साम्यच्या घादन एकादी घाई मिरवायच्या निवाली तर मैतुकाऐवजी तिचे हंसेच होईल. भाषेच्या चाबतीत असले वेढेचार नियम घडतात, ”

नव्यानव्या म्हणी बनवून त्या मधूनमधून वापरण्याची होस खाडेकरांना आहे. “ उतायळा शिजारी मृतःला टार करी, ” ‘ दाम घाई हांकून आणि डायरी पक्षाची उडवून, ’ ‘ जिवन्या जुडी तितन्या आवडी ’ इत्यादि कांहीं म्हणी सुटसुटीत, अर्थपूर्ण व अंतर्कारक आहेत. त्या म्हणी म्हणजे लघुनिबंधाच्या कटानांत सुगंध-मणीच !

कल्पकतेचे स्वरूप

खाळा विचारहि कल्पकतेच्या आडून मनोहर रीतीने माझण्याची खाडेकरांची हातोटी अनामान्य आहे. खुद्द कल्पकतेवरच आपली कल्पना चालवून ते म्हणतात, “ कल्पकता ही गुफाच्या चादणीसारंगी असते हेंच खरे ! सपेंच काय, पण शतके, किंशुना युगे छोटली तरी तिचे स्निग्ध तेज्र अणुमात्रहि मद होत नाही. खाडेकरांची कल्पकता अचपळ आहे. ती विजेप्रमाणे आकाशांत संचार करणारी आहे—क्षणात येथे, क्षणात तेथे, अशी चंचल आहे. प्रा. शिवराभवत परांजवे याच्याप्रमाणेहि काहीं काहीं चेळां ते कल्पनारम्य व वक्रोक्तिपूर्ण लिहू शकतात. ‘ मजिन्या ’ वा प्रा. परांजवे यांना अर्पण केलेल्या आपल्या लघुनिबंध-संग्रहानील बहुतेक सारे लेख असेच काव्य-कल्पनेने नटलेले आहेत—निगनिराळे आभास दाखविणारे आहेत. एके ठिकाणी त्यांची काळपुरुषार्थी भेट होते व त्यांच्या गेबडीत गांधीजी व लेनिन याचे फोटो आणि कोयता व टक्की ही त्यांची आयुधे त्यांना दिसतात. आणि काळ-पुरुषाची सारी धादल कशासाठी ! तर ‘ वना मनुष्य ’ निर्मिण्यासाठी. ‘ कवि, चोर आणि पोलिस ’ यामध्ये पदरीचा विठोबा रेहनफार्डांसाठी पावपळ करीत आहे, दत्ताला मार्ग निचारीत आहे असा भास दाखविला

आहे. ' विसरलेला सदेश ' मध्ये श्रीकृष्णाची तक्रार निवेदिली आहे. खाडेकराची देवावर भ्रष्टा नसल्याने त्यांनी अनेक ठिकाणी देवांना विनोदाचा विषय बनविले आहे. त्याचे गुरु श्री. कृ. कोल्हटकर याचा हादि वारसा त्यांनी मिळविला आहे. ' गोष्ट जुनीच आहे. ' या निबंधात इसापची भेट झाल्याचा आभास त्यांनी निर्माण केला आहे त्यांनी कोठे रेशन नाकारणाऱ्या कैजपूरच्या गजराजाला निमित्त व्हन मानवावर टीका केली आहे, तर कोठे लग्नोच्या सर्पराजास अनाशूत पत्र पाठवून माणूस सापा-बेताहि भयंकर बनला असल्याचे सूचित केले आहे.

शिवरामपंती रूपकें

' कुठे आहे तो मेव ? ' हा लघुनिबंध प्रा. पराजपे यांची आढवण फलन देण्याइतका देशभक्तिपूर्ण व कल्पनासंपन्न आहे. त्याचा लेखन-कालहि विचारात घेण्यासारखा आहे. १९४४ साली जगात युद्ध पेटले होते, देशात दडपशाही घेमान घालीत होती, गांधीजीप्रभृति राष्ट्रनेते क्रुध्वात झालेले होते आणि घगालच्या दुष्काळांत लाखो लोकांची आहुति पटली तरी व्यापारीवर्ग आपला जीवपेक्षा काळाभाजार चालवीतच होता. या सर्व परिस्थितीने प्रतिबिंब प्रस्तुत निबंधात खाडेकरांनी मोठ्या कौशल्याने उमटविले आहे. प्रारंभी उन्हाळ्याचे वर्णन करताना ते लिहितात, " त्या दिवशीच्या उकाड्याचा साराच नूर न्यारा होता. घान्याचा सृष्टीशी घटका दोन घटका चालणारा प्रेमकलह झाला नवून घटसोटाची मजल गाठण्याइतके त्या दोघांचे कडाक्याचे भाडण झाले असले पाहिजे अशी कल्पना माझ्या मनात पुनः पुन्हा येऊ लागली. अंगातून गळणाऱ्या घामान्या घारा पाहून कुणातरी टाचणीने आपल्या शरीराला थेंकटो भोंके पाडली असावीत असाहि विचित्र मास मधून-मधून होई." जसा स्थितीत माझाएवढा दिशणारा एक मेघ हत्तीएवढा झाला आणि तो आपले सैन्य घेऊन आकाशमर तळ देऊन राहिला. त्याने विमानाप्रमाणे घराघरावर भाऊन तेथे घान्याची साडेबाजी आहे काय, ते पाहिले. ती दिशताच त्याने पोसण केला. कारण जोंवर

समाजांत विषम वाटणी आहे, तोंपर्यंत आपण आपली जळ-संपत्ति या मानवप्राण्यावर उधळून कांहीं उपयोग नाही—मूठमर श्रीमंत अधिक श्रीमंत होतील व चाक्रीचे लोक मुकेंने तडकडतच राहतील असा विचार करून तो दग परत गेला. या निबंधात खांडेकरानी तरल कल्पकता, सूक्ष्म टीका, पुरोगामी विचार, इत्यादि सारे गुण एकरंगलेले दिसतात.

‘ काळे आणि गोरे ’ या निबंधातहि शिवरामपंती काव्य आहे. त्यांत डोऱ्यावरील केशांची भाषणे देऊन युरोपियन व इतर लोक यांच्या वैषम्यावर टीका केली आहे. काळे केश द्वयर्था भाषेने म्हणतात, “ धाम्ही आमच्या मालकीच्या प्रदेशात पाहुणा म्हणून याला प्रथम राहू दिले. पण या गोऱ्या पाहुण्याने लवकरच आपला गोताबळा गोळा करायला सुरवात केली. हळू हळू पांढऱ्या केशांची या भरतक प्रदेशांत भयकर गर्दी होऊ लागली. आपल्याला ऐसपैस राहायला जागा मिळावी म्हणून किती काढ्या केशांचे या गोऱ्यानी रून केले असतील याची गणतीबुद्धा करता येणार नाही.”

निबंध कीं गद्य काव्य ?

खांडेकरांचे श्रुतिबंध म्हणजे रम्य कल्पनेचीं कमळें फुलविणाऱ्या वायुल्हरी. ‘वायुल्हरी’ हा निबंध म्हणजे तर एक गद्यकाव्यच, आरंभापासून शेवटपर्यंत कल्पनामागून कल्पनांनीं तो निबंध झुंगारलेला आहे. वृत्ताच्या ठोकळ्यात बसविला कीं तोच मजकूर ‘ काव्य ’ म्हणून खुशाल खेले ! वाऱ्याचा खेळकरपणा वर्णन करताना खांडेकर लिहितात, “ वायुल्हरीचें तसें नाही. त्या आता कानगोष्टी करतील, तर आता कानशिलात लगावतील. वायुसुमार घटकेत जलदेवीच्या खेळण्यातील गुलाबदाणी आणून तिच्यातील सुवासिक शीतक पुष्पार अगावर उडवील; तर दुसऱ्या घटकेला तेजाच्या हातातील ऊन पाण्याची शारी अंगावर ओतून चागले चटकेहि देईल.....मेघाच्या पाळरीतून मिरवत आणि विजेच्या चवऱ्या डाळून घेत वर्षादेवी ज्यावेळीं पृथ्वीवर उतरूं लागते, त्या वेळीं तिच्या आगमनाची ग्वाही वाराच फिरवीत नाही का ! ”

जसा वायु, तसेच जल. या निसर्गाची विविध रूपे किती सुंदर असतात, हे ' महापूर ' या निबंधात वर्णन करून खाडेकर सांगतात, ' जल-दर्शनाने होणारा आनंद काही निराळाच आहे हे काही खोटे नाही. दवर्धिल्या रुपाने अवतरलेली तान्हुल्याची चुबने, अड्ड तहगतलींच्या हृदयाप्रमाणे एलएलत धाव घेणारे निक्षेर, सुपवस्तु सातारिकासारखी दिवणारी सरोवरे, आणि भोंवतालच्या रक्ष प्रदेशाला आपल्या मातृहृदयाने नदनवनाचे स्वरूप आणण्याच्या नद्या याच्या दर्शनाने आनंदित न होणारा अमागी आज उम्या जगात तरी सापडेल का ? ”

निसर्गाचा महिमा गाताना खाडेकर ' चादण्यात ' गुणगुणतात, “ निसर्ग म्हणजे तर नावीन्याचे निधान, मग्यतेचे भांडार, सौंदर्याचा सागर, रमणीयतेचा रसनिधि ! ”

खाडेकर हे निसर्गाचे रत्नसंचित लेखक होय त्याची जादू सांगताना खाडेकर म्हणतात, “ भावना हेच जीवनातले चादणे आहे. चंद्रिका मातीच्या परत सगमखरी सौंदर्याचा साज चादवेते आणि बाभळीच्या झाडाना नदनवनातील पारिजातकाद्वती मोहकता प्राप्त करून देते, नाही का ! अमायास्थेलाच सारी भुतावळ बाहेर पडते ही सुनी कल्पना काही अगदी अर्थशून्य नाही. चादण्यात पिशाचचे बाहेर पडतील तर त्याचे चटकन यक्षगंधर्वात रूपांतर होईल. ”

कल्पनेचे विलास

नित्याचा पाऊस. पण त्याचे शब्दचित्र खाडेकर किती उंची रंगानी रंगवितात, ते ' पुनर्जन्म ' मध्ये पहायचास सापडते ते असे, “ पाठऱ्याशुभ्र मोत्याच्या राशींनी भरलेल्या मेघाच्या नौका आतील मौल्यवान् माल जुगालादि दिसू नये म्हणून काळ्या पडगाने आच्छादित आकाशातून जात आहेत, आपल्या हृदयाचे हे ऐश्वर्य आपल्याला मिळणार नाही या भीतीने पृथ्वीच्या तोंडचे पाणी पळाले आहे, इतक्यात मूर्तिमय न्यायदेवताच बाटणारी बीज एरुदम प्रगट होते आणि त्या नौकाना भराभर भोंकें पाडून पृथ्वीवर मोत्याचा वर्षाव करते ”

‘ मायंकाल ’ चे वर्णन अगदी काव्याला शोभेद्या कल्पकतेने ग्याटेकर करतात, तें असे—“ गंगा-यमुनाच्या संगमामुळे प्रयागला जें पावित्र्य आलें जादे, त्याचें दर्शन सायफलातल्या प्रत्येक रंगछट्टेंत होत असतें. सीम्य होत जाणारा सूर्यप्रकाश आणि लाजत लाजत येणाऱ्या रजनीनी छाया यांचें हें मधुर मीठून म्हणजे मुष्टिमादिरातलें विविध रंगानें रंगविलेलें सर्वोत्कृष्ट चित्रच होय. ”

इतकें फडाला ? नुसतें कोळ्याचें जालें ! पण त्याला खाडेकराची प्रतिमा राजमाझ्याचें सार्दर्य फुलें मिळवून देतें पहा—“ त्या दिवशीं टेंकडीवरच्या रस्त्यावर कोळ्याचें कंबडें बर पाहिलें मी ! घर फसलें राजशाड्याचें होता तो. सूर्यकिरणानीं चमचमणारे त्या राजवाड्याचे चिमणे स्तंभ किती आकर्षक दिसत होते. सूत काढण्याच्या शर्यतीत जर कोळ्याला भाग घेता आला असता, तर मास्तीत जास्त नश्याचें सूत काढून त्यानें पडिला नगर सास पटकावला असता ! ”

माणसाचे डोळे. त्यातहि खाडेकराची काव्य दृष्टि किती गूढ अर्थ पाहू शकते. ते म्हणतात, “ रवींद्रनाथाची काव्यशक्ति डोळ्यांना लामलेली आहे; एवढेंच नव्हे तर चंद्रशेखर रमणाची साज्जशक्तीहि त्याच्या ठिकाणीं आहे.” डोळे व नाक यांच्यातील परव खाडेकरांनीं मिती गंमनीनें दाखविला आहे, “ पापण्याच्या दरवाजामुळें प्रत्येकाचे डोळे एग्याद्या दुमदार बदिस्त रंगल्याप्रमाणें सुरक्षित असतात. नाराच्या धर्मशाळेंत अत्तराच्या मुग्यापासून माडी-दुकानातल्या दुर्गधीपकेंत वाटेत त्यानें धिन्दाड करावें नाकारला त्या वापतीत हू कीं चू देगील करता येत नाही. पण डोळ्यांच्या रंगण्यापासीं जनिष्ट असा धुळीचा वण घेताच बगल्याचे दरवाजे झटकन सावले जातात. ”

तसाच आरसा. त्याला खाडेकर ‘ स्थितप्रज्ञ ’ का म्हणतात, तें येका, ‘ भगुर काच व चंचळ पारा यांच्या मिश्रणानें उत्पन्न झालेल्या आरसाची तुलना मर्त्य शरीर व चंचळ मन यांच्या पोटीं जन्म येणाऱ्या प्रेमाशीच होलां शकेल असें ववि-कल्पनेला वाटे. वस्तु मयोम्न नाहीशी झाली कीं,

तिला पूर्णपणे विसरून जाण्याची शानि पाहून उत्तम त्याला स्थितप्रज्ञाच्या पत्नीला बसली. ”

रम्य वर्णन-शैली

ताळण्याचें गुण-गान कोणता कवि करीत नाही ! ‘ ऐन पंचविशी ’चें स्तोत्र पडने यानी गाइलें आहेच. खाडेकर ‘ रम्य आणि रम्यतम ’ या निबन्धात ताळण्याची रम्यता मान्य करतात, पण ताळण्याविषयी ते म्हणतात, “ उच्चावहन पुरात उडी टाकायची असो अथवा उच्च ध्येयासाठी जीवित-सम्रामात उडी टाकायची असो, वादप्यच निधडेपणानें तें काम करू शकतें. . . , ताळण ही पहाटेची स्वप्नसृष्टि आहे, मर्त्य जगाला रिल-गलेली यक्षभूमि आहे ”

‘ दोन पाहुणे ’ या निबन्धातहि खाडेकर ताळण्यावर असें हपक रचतात की, “ ताळण्यातील दहा वर्षे म्हणजे काही सहारा घाळवटातील प्रवास नव्हे. आकाशाचे हिमाच्छादित पर्वत, आसोची रम्य वनश्री आणि कर्तृत्वाची फलपुष्पे यानी नटलेल्या प्रदेशातील ते पर्यटन. ’

रोनची पत्रे !-पण खाडेकराच्या कल्पकतेच्या किमयेने त्यांना रेषद्वे मोल बघविलें आहे, पहा—

“ पत्रे अपत्यासारखी असतात आयुष्यात ती नसली तर मनुष्याला अगदी सुकल्यापुऱ्यासारखें होतें. नसलीं की, त्याचा व्याप जिवाला पुरे पुरे करून सोडतो ! पत्रे या आपल्या आयुष्यातील तारकाच होत यात शक्य नाही. तसे पाहिले तर तारकाच्या तेजानें प्रच्यी काही प्रकाशित होत नाही पण भयंकर अधारानें भिऊन येनेच्या मनाला त्याचा केवळ धीर असतो आणि आधार वाटतो ”

तसेच, दैनिक वृत्तपत्राचें वर्णन करताना खाडेकर आपली कल्पकता चालवितात व लिहितात, “ वर्तमानपत्र म्हटलें म्हणजे जगातल्या सान्या सुखदुःखाचें प्रगृहीतम्ह ! दररोज थोडी थोडी अफू खाणाराला जसें कुठ-लेंहि निप बाधत नाही, त्याप्रमाणें दैनिकाच्या मत्ताला घुटलीहि वातमी भिन्नू शकत नाही. ”

कादंबरीचें कला-वैभव

साडेकर हे कादंबरीकार असल्याचा पडताळा त्याच्या लघुनिघातहि वारवार देतो. 'भाडण' मध्ये त्यांनी कोंकण व देश यातील सृष्टि-सौंदर्याच्या भिन्नतेतहि एकाच आनंद कथा अनुभवास घेतो हें विस्तारानें वर्णन करून सांगितलें आहे, तें असें —

“कोंकण व देश यांच्यातील सामान्य मनुष्याला दिसणारी विविध सौंदर्ये आलटूनपालटून माझा डोळ्यापुढें नाचू लागली. नारळी पोफळीच्या रायात रमताना जी गमत वाटते, तीच पुरस्सर उंचीच्या जोंधळ्यातून खळखळत जाताना अगर उसाच्या मळ्यातून पाठशिवणीचा खेळ खेळताना आपल्या अनुभवाला येत नाही का ? राताव्याचें पन्हें पिताना काय अगर गुन्हाळावर जाऊन कायची चाखताना काय, जिमेला सारखेंच पाणी सुटतें पिरळ्याजर्दें बोंडूनी भरलेलें काजूचें झाड पिकलेल्या पेरुनी शोभणाऱ्या झाडापेक्षा कमी सुंदर दिसतें असें कोण म्हणेल ? वादळी समुद्र आणि महापूर आलेली नदी ही दोन्ही निसर्गाच्या भव्य सुंदर स्वरूपाची सारखीच जाणाय कसून देतात. डोंगरावरील जाळ्यातून करवडें शोधून काढणें आणि भुईमुगाच्या शेतात जाऊन ओल्या धेंगा काढणें यात अधिक मौज कशात आहे, हें सांगता येणेंच शक्य नाही किंर रानातून अपरात्री गाडी हाफीत असताना घाटावरला गाडीवान जें गाणें गात असतो, त्याची मोहिनी राण घाण्याठरिता होडीत बसून गेलेल्या कोळ्याच्या तोंडचे गाणें ज्यानें एकलें असेल. त्याचाच प्रोवर कळू शकेल. घाटावरचा शेतकरी वाऱ्सरुला मोठ्या प्रेमानें ओला हरभरा देतो, तर कोंकणातला त्याचा भाऊ माडावरचे अडसर काढून त्याचें आदरानिष्ठ करतो.”

त्याच निघात थोर विभूति व सामान्य माणसे यांच्यातील अंतर सुंदर दृष्टातानी दर्शविलें आहे तें असें — “टिळक आणि गोखले दोघेही अपाट समुद्र. आमच्या कायदी होड्यांनी त्याचा विस्तार मोजायला आम्ही निघालों होतो ! कोल्हटकर आणि सांडिलकर ! महाराष्ट्र शारदेच्या उद्यानातील कल्पवृक्ष ! त्याच्या खाली काढून त्यावरून आम्ही त्याच्या

फळाची गोडी अजमावीत होतो. खरेच, गतायुष्यातील सान्या वादविवादा-
कडे आणि भाडणाकडे पाहिले की, दार्शनिका मनुष्याविषयीचा सिद्धांत
सोदा वाटू लागतो. वानरापेक्षा माखरच मनुष्यजातीचे पूर्वज अधिक
शोभेल यात शका नाही. ”

कादंबरीप्रमाणे लघुनिबंधाचा प्रारंभ खाडेकर कधी कधी चित्ताकर्षक
करतात. ‘ रम्य आणि रम्यतम ’ या निबंधाचा प्रारंभ पहा, “ मोटार
सरून आवाज करून पावली माझ्या छातीत एकादम धस्त झाले.
अपघाताच्या भीतीने नव्हे ! मोटार किती नादुस्त झाली असेल या
विचाराने ! एका संस्कृत सुभाषितकाराने भाडण नवलेले गाव, लमाडी न
करणारा दुरुनदार, गुनमरहि सोंने न चोरणारा सोनार घोंरे असमाख्य
गोष्टींची एक यादी केली आहे. त्याच्या वेळी मोटारी असल्या तर या
यादीत, घाटेंत न विपडणाऱ्या मोटारीला अग्रपूजेचा मान त्याने अगस्त्य
दिला असता ! ”

मदाकिनी या बालिकेचे पुढील अलंकारिक वर्णन दादबरीत शोभणार
नाही काय ! ‘ सुभाषिते ’ या निबंधात खाडेकर ते वर्णन पुढीलप्रमाणे
करतात, “ मदा अगदी नटूनपटून आली होती. सहानुद्धान तरगानी
बलाश्याचा पृष्ठमाग जसा मोडक दिसतो, तसा तिचा निळा फ्रॉक
चुण्यामुळे मोठा सुंदर वाटत होता. मद चादण्याने आकाशाचा निळसर
रंग खुन्न दिसावा, तशी वेताने लावलेल्या पावडरीमुळे तिची सावळी
मुद्रा दिसत होती. ”

सूक्ष्म विचारांचा आविष्कार

सूक्ष्म विचार सुंदर उपमेने निवेदन करण्यात खाडेकराचे कौशल्य
असामान्य आहे. ‘ एकवचन ’ या निबंधात ते लिहितात, ‘ तुम्हे ’ आणि
‘ तुमचे ’ या दोन शब्दात फिती विलक्षण फरक आहे ! पहिला शब्द
उच्चारताना किंवा लिहिताना आपण एखाद्या लढाकुजात अथवा समुद्र-
तीरावर बसलो आहो असा भास होतो. उलट दुसऱ्या शब्दाचा उच्चार

करताना आपण रद्ददारीच्या रस्त्याने जात आहो असे चित्र डोळ्यापुढे उभे राहते.....

‘तुम्हें’ आणि ‘तुमचे’ ! बघिले वनन प्रीतीने तर दुसरे बहुमानाचे ! जगात दुसऱ्याला मान देणे सोपे आहे. पण प्रेम देणे ? छे ! प्रेमाची पुढे लहर लागेल तेव्हाच हृदयाच्या बे गीतर पुन्हा असतात आणि बहुमानाची पुढे-कागदी पुढे पाय, हवी तेव्हा बाजारात मिळतात. ”

वाळपूरयाचे शब्दचित्र ‘दोन पाहुणे’ मध्ये खांडेकरांनी पुढील शब्दांनी काढले आहे, “ जगाच्या बागेतील त्या माझ्याच्या वंचरेला स्वयंनकीत कोयती चमकत असली, तरी त्याच्या हातात पाण्याची क्षारी आहे. ”

सुभाषितांचे महत्त्व खांडेकर सांगतात, “ बऱ्यांनी मनुष्याच्या शरीराचे सौंदर्य वाढते, पुण्यांनी वेसाचे सौंदर्य वाढते. सुभाषिते हीहि सुंदर बऱ्यासारखी अथवा मोठक गुलासारखीच नाहीत वा ! आपल्या मनाचे सौंदर्य वाढाने अशी मनुष्याला इच्छा नसली, तर त्याला सुभाषिते कधीच आवडली नसती ! सुभाषितांची आरड ही मनुष्याच्या मनाला लागलेली पृष्ण-तेची तहान आहे. ”

गप्पाचा उपयोग सांगताना ते म्हणतात, “ गप्पा मारणे म्हणजे मनाने सुंदर मोकळ्या हवेत फिरणे ! ह्या खाऊन काही कुणाचे पोट भरत नाही. पण किती हुपारी येते मोकळ्या हवेत फिरल्यामुळे ! गप्पांनीहि तसेच वाढते ! अर्थात् दूषित हवेत फिरणे जसे धोक्याचे, त्याप्रमाणे वातात रूपांतर होणाऱ्या गप्पा मारणे वाईट हे ओघाने आलेच ! ” जे गप्पाना लागू, तेच लघुनिबंधांना.

व्यावहारिक दाखले

व्यवहारातील दाखलेहि खांडेकर मधूनमधून देतात. ‘मी आहे की’ या निबंधात आपली निराशा त्यांनी किती व्यावहारिक दृष्टांतानी सांगितली आहे, पहा—“ माहेराहून आपल्या लबाब्यानिशी येणाऱ्या पत्नीचे स्वागत बरण्याकरिता स्टेशनवर अगदी वेळेवर हजर व्हावे आणि कड-

कट्ट्याशी वसलेल्या मद्रासी संशुद्धस्थानी 'गाडी दोन तास लेट आहे !' म्हणून सांगायें; किंवा एखाद्या लोकप्रिय चित्रपट पाहण्याकरिता मुद्दाम टॅक्सी कप्न घापल्या कन्व्हिंगमह थेटराच्या दारात उतरायें आणि 'बॉक्सची ठिकिड तेवढी शिडक आहे' हे व्यवस्थापकाचे शब्द कानावर पडावेत; अगदी तशी स्थिति झाली माही !”

यादिपेक्षा मोठा दाखला 'तात्पर्य'मध्ये आहे. तो असा—

“गोष्टीत एसादें तत्त्व असणें निराळें आणि तिचें तात्पर्य सांगणें निराळें. जरदाळू आणि घदाम यांच्याइतका परक आहे या दोन्हींत. जरदाळू साणाराला प्रथमच घोंडा शोधाया लागत नाहीं. बरचा गर गाऊन तोंड गोड झाल्यावर वाटलें तर त्यानें आतली बी फोडावी, वाटलें तर फेंडून घावी. फारसें काहीं मिशडणार नाहीं त्यामुळें. पण घदामाचें सर्वच काहीं आगळें ! फोडण्याची यातायात रेली नाहीं तर तो आणि रस्त्यावरचे गडे सारखेच. वरें, फोटून तरी आतली बी गोडून निपेल म्हणून काय नेम आहे ! मोठ्या आशेनें ती तोंडात टाकावी आणि— आणि काय ! मेनभग झालेल्या नायकाचें अगदीं मुखेल चित्र कुणाला माहिजे असलें तर त्यानें त्या तोंडाचा फोटो घेण्याची झटपट व्यवस्था करावी.”

विनोदाचीं साधनें

- शब्दाचें लालित्य व कल्पनेचे रम्यत्व याप्रमाणेंच विनोदाचें चातुर्य— हादि गुण सादेकराच्या लघुनिबंधात विमुक्त प्रमाणात आहे. त्यासाठी शब्द, कल्पना, विचार—या सर्वांचें सादाव्य ते घेतात. लहानमोठी, गंभीरुरी, कृत्रिम—नैसर्गिक अर्दी सारी साधनें वापरून ते विनोद निर्माण करतात. नवव्या लेखकाप्रमाणें शब्दिक कोठ्याहि ते कदा बरतात, हें 'वेडा हत्ती' यामर्थें पहा—

“हे मूर्ख गजराजा, तुझ्या डोक्यात मोठ्याच्या राशी असतात ही कल्पना तुझ्याइतक्याच वेड्या कधींनीं आपल्या डोक्यातून काढलेली दिसते ! या बातमीवरून तुझ्या डोक्यात नुमते बटाटे भरलेले असावेत असा मला संशय येतो.”

भल्यानुच्या उपमा-दृष्टांतांची भेळ किती रसमंग लागते, हे 'क' आणि गोरे 'मध्ये पहा—' कुंभवावांचून जशी सवाण्य नाही. लुट वांचून जसं साम्राज्य नाही, थापावाचून जसं राजकारण नाही, तः सभापतीवांचून सभा नाही."

हाच विनोदाचा प्रकार 'उंबरांतील किडे' या निर्बंधांत पहावया सांपडतो तो असा—“ ठरलेल्या वेळीं सुटणारी मोटार ही शिकवणी करणारा शिक्षक इंजेक्शन न देणारा डॉक्टर, पुढील तारीख न मागणार वकील, कादंबरी, न वाचणारी कुमारिका, लघुकथा न लिहिणारा कॉलेजच विद्यार्थी यांच्या मालिकेतली अगदीं दुर्मिळ चीज आहे."

तसेंच, एका पत्रांत कोणत्या तीन वस्तु गुंफल्या आहेत, तें पहा—
“ चहा, गप्पा आणि मुलें हीं मर्यादित अस्तवात तोंपर्यंतच सुखकारक होतात हा अनुभव आजकाल कुणाळा नाही? पत्रांत या तिन्हीचेहि फायदे आणि तोटे एकवटलेले असतात."

'प्रेम-कलह कीं कलह-प्रेम?' यातील शब्दांच्या उलटापालटीप्रमाणें कल्पनेची उलटापालट 'माझे आवडते लेखक 'मध्ये केले आहे. ती अशी—

" त्यांच्या पदांचा अर्थ लावतां लावतां माझे संस्कृत सुधारलें कीं, माझे संस्कृत चागलें असल्यामुळे त्यांच्या पदांचा अर्थ मला लागला हें कोटें मात्र मला फर्षीच उलगडलें नाही ! "

घरगुती वातावरण

खांडेकराच्या लेपनांतील जुने दाखले व नवे विचार याचा सुंदर संगम 'दादी आणि आरसा' या निर्बंधात झालेला आढळतो. त्यांत प्राचीन संस्कृतीतून पुरोगामी विचार व्यक्त करून त्यानीं विनोदहि साधलेला आहे. प्रवासाला जाययाचें तर भायकोने मारामर कपडे टुंकेंत कोंवले. तेव्हां झालेल्या पति-पत्नीच्या संवादात सलगीची माया, घरगुती वातावरण, चलनी माया वगैरे लघुनिबंधाचें सारें साहित्य आलेलें आहे. तो संवाद असा—

“ गाढ्या काही आपल्या सोईन सुटव नाहीत ! एखाद्या वेळेला कपडे वाळवायला वेळ मिळाला नाही तर ! ”

“ तर तुझ अर्ध लुगड मी नेशीन ! ”

“ हरश ! ”

“ हरश काय ? नळराजाच्या अर्ध्या वज्रावर दमयंतीनं दिवस काढलेच होते की नाही ? ”

“ प्रवासाला निघाल की लहान मुलासारखी अवस्था होते इकडली ! ”

तिच्या बोलण्याकडे दुर्लक्ष करून मी म्हटलें, “ समान हकाचा काळ आहे हा ! तेव्हा बायकोच अर्ध लुगड नवरा नेसला तर त्यात नवल नाही काही. उलट पायदाच आहे त्याचा ! ”

“ पायदा ? ”

“ हो ! एरवी गोल नेसायला काकू करणारी बायको लुगड्याची लांबी निम्मी झाल्यावर तरी गोल नेढेलच की नाही ? ”

अतिशयोक्तीचे नमुने

अतिशयोक्ति हा तर विनोदाचा प्राणच. ‘ न आलेली पत्रे ’ या निबंधात खाडेकर लिहितात, “ मी दुसरे पत्र उचललें-तीन कादंबऱ्या सात बोलपट कथा, एकशें एकत्रीय भावगीते नि तीन खडकाव्ये लिहिणाऱ्या इमजी पाचवीतल्या विद्यार्थ्यांचे होते ते ! ”

‘ प्रदर्शन ’ मध्ये टागेवाल्याच्या आक्रमक वृत्तीचे वर्णन करताना खाडेकरानी किली अतिशयोक्ति केली आहे, पहा-“ टागेवाल्यांनी गराडा घातलेला गृहस्थ चोरी करताना पकडलेल्या इसमासारखा दिसतो ! ‘ साहेब माझा टागा आहे ! ’ म्हणून एक त्याचा उजवा हात घेतो, तर ‘ साहेब चला. ’ म्हणून दुसरा त्याचा डावा हात पकडतो. देवाने माणसाला अवघे दोन हात देण्यात पार मोठे चातुर्य प्रगट केले आहे असे या वेळी वाटते

लागेलें. सदखाजुंनाच्या काळीं जर टागे! अघते आणि रय मोडल्यामुळें अथवा दुसऱ्या कुठल्याहि कारणांमुळें त्याच्यावर टागा घरण्याचा प्रसंग आला असता, तर-तर त्याचे हजार हात घरायलासुद्धा टागेवाल्यांनीं कमी केलें नसतें ! ”

पौराणिक दारले देण्यात खांडेकर पटाईत आहेत. तसा पुराणाचा उपयोग न केल्याबद्दल त्यांनीं फडके याना एवें ठिकाणीं उणेपणाहि चिक्कविला आहे पण फडके हे आपला वाचक पुराणप्रिय नसून पश्चिमे-फळे तोंड करून बसलेला आहे असें मानीत असावेत. शिवि-नचिकेत-ययातीपेशा त्यांना खिस्त-रिपू ध्वंस् विंकल-नीरो हेच आपल्या वाचकांना परिचित आहेत असें फडके गद्दीत घरीत असावेत.

विसंगतीचा विनोद

कल्पनेची चमत्कृति दाखवून ‘ पुनर्जन्म ’ मध्ये खांडेकरांनीं विनोद निर्मिला आहे; तो असा, “ ज्या अमृताकरिता देवदानवांनीं समुद्रमयन केलें तें ब्रह्मा दयात फालगलेलें मेतवूटच असलें पाहिजे अशी सशोधनाची कल्पनाहि त्यावेळीं माझ्या मनात चमकून गेली ! ”

स्वतःचा बडेजाव सांगून स्वसरास पिऊविण्याच्या पद्धतीचा उपयोग ‘ एक तप ’ मध्ये खांडेकरांनीं केला आहे. ते लिहितात, “ जगात देव असता तर हजारों निरपराधी लोकाना (या यादींत माझे नाव नेहमीच पहिलें असे हें सांगायला नको !) इतकी विलक्षण दुःखें भोगावीं लागलीं असतीं का ? ”

पन्नावर ‘ लेखक ’ नें तारीख घातली, चीत महिना चुकला. यावर खडिकराच्या कल्पवृत्तेने ‘ क्षोका ’ मध्ये किती उच उच उड्डाणें घेतलीं पहा, “ प्रत्येक पन्नावर १।५।३७ च्या ऐवजीं १-४-३७ ही तारीख आमच्या गजाननमहाराजांनीं घातली होती. घ चा मा करण्यापेकींच प्रकार होता हा ! मेची पहिली तारीख कामगार-दिनाची-म्हणजे पर्यायानें वीर-

रसाची. पण टाकाच्या पत्रकान्याने तिला ' एप्रिल ' फूल ' करण्याचे श्रेय सदरहू वाल लेखकाने घेतले होते. सन्मल एक महिन्याचे अंतर ! एवढ्यात किती घडामोडी होतात याची त्या विद्यार्थ्याला कल्पनाच नसावी ! चैनी पौर्णिमेला मारुतीने जन्मतःच सूर्यविग्र धरण्याकरिता बुभु रार केला, पण आपण चुकीने एव महिना मार्गे गेलो की, पाल्गुनी पौर्णिमेच गर्जन समोर उभी रहायची ! ”

तसेच, ' परीक्षक ' मध्ये एका विद्यार्थ्याने ' तिच्या ' या शब्दातील पहिले अक्षर दीर्घ काढले. त्यावर साडेकराची कल्पनाशक्ति काय म्हणते, एका, “ तिच्या ’—‘ तीच्या ’ ! पहिली ती कशी खाली पाहत चाल-लेली विनयशील स्त्री दिसते ! आणि दुसरी ! कसाना दगड बाधून दालविणारी संकरींतील राईच जणू काही ! ‘ तिच्या-तीच्या ’—उद्गार चिन्हाची पौज पुढे उभी करावी एवढी अधम्य चूक ! एसाच्या सोबच्या लेखकाने पाहिली तर-हा हा म्हणता हा गणिताचा वेपर अश्लील याज्यात जमा व्हायचा ! ”

देवाचा व आपला सवाद, वल्परुतेच्या नळावर, पडणून आणून साडेकर ' विरहा 'चे महत्त्व विरवितात, ते असे—

“ आणि म्हणून वर्षी काळी देव माझ्यापुढे उभा राहून “ यत्ना, यर माग ” म्हणून म्हणाला, तर, मी त्याच्यापाशी एकच गोष्ट मागेन— “ प्रिय जनाचा विरह ! ” हे ऐकून देवमुक्ता बुचकळ्यात पडेल ! कदाचित् तो माझी मूर्खतादि गणना करील पण मी मिस्तिकल्पणाने त्याच्याकडे पाहता म्हणेन, “ हे पहा देवा, तू तरी स्वर्गमुख सोडून वारवार पृथ्वीवर अवतार का घेतोस ! विरहाने स्वर्गमुखाची गोडी वाढते म्हणूनच ना ! ”

सतानुभूतीची दृष्टि

केवळ वल्परुता हा एकच गुण साडेकराच्या सेवनात नाही. त्या साधनाने याचकाची सने निरून ती विशाल करण्याइतकी समान मनस्कतादि त्याचे टापी आहे. “ वाचन-गुणात करुता मला जे-”

आवर्षक वाटे, तेवढीच भोंवतालच्या सामाजिक अन्यायाची चीडहि माझ्या मनाला येई. ” हे त्याचें स्वतःचें वर्णन नसत्या प्रशसेचें नाहीं, सत्यस्थितीचेंच आहे. जगातील दुःखाकडे सहानुभूतीनें पहाण्याची उदात्त शिक्कण खाडेकर नेहमीं देतात. त्याचें अनुकंपाशील अंतःकरण त्याच्या लघुनिबंधातून अनेकवार प्रगट झालें आहे. ‘निकाल द्या’ या आपल्या पहिल्याच निबंधात ते म्हणतात, “शाळेंत एकाद्या मुलाचा अभ्यास झाला नसला की, त्याला उनाडपणाचें शेंलापागोटें घासयाला आम्ही एका पायावर तयार ! त्या चिमण्या जीवाला एखादी चिंता जाळीत असेल अगर घरातील कामामुळे त्याला आवडा गिळायलाहि पुरसत मिळत नसेल, अशी कल्पनाहि आमच्या मनाला शिवत नाहीं. एखाद्यानें चोरी केली की, नाकानें बागीं सोरणारा समाज त्याची छी धू करू लागतो, पण ती चोरी पोटाच्या पोरीचा प्राण वाचविण्यासाठीं केली कीं श्रीमतीची हाथ धरून केली होती हे मान कोणी पाहत नाहीं ”

प्रेमाची शिक्कण

हाच सहानुभूतीचा, प्रेमाचा, सेवेचा मंगल संदेश मोठ्या कल्पनेतें व आकर्षकपणें ‘महात्म्याचे अध्रु’ या लघुनिबंधात खाटेकरानीं दिला आहे. ‘मी मुखी नाहीं’ हे गांधीजींचे तीनच शब्द ! पण त्यामुळे लेखकाचें कवि हृदय हळूत गेलें. त्या महात्म्याच्या ज-मुखाचा अर्थ काय ? त्याचें कारण कोणतें ? त्याचा संदेश कोणता ? अशा नाना विचारांचीं चक्रे लेखकाच्या डोक्यात फिरू लागलीं-तो कल्पनेच्या परतानीं स्वर्गांतहि गेला तेथे गांधीजींप्रमाणेंच बुद्ध व सिस्त, टॉलस्टॉय व तुकाराम हे सारे महात्मे अध्रु दाळीत असल्याचें त्याला आढळलें त्याचें कारणहि त्यानें त्यांना विचारलें व त्याच्या उत्तरावरून योग्य तो बोध घेऊन याच वाना सांगितला या अध्रुचा महिमा वजन करताना प्रारंभी खाटेकर म्हणतात, “ज्याच्या डोळ्यात गमेचें पावित्र्य आहे, ज्याच्या हृदयात महासागराचें गांभीर्य आहे, ज्याच्या हृदयात सगळ्या ध्येवाना धीर देण्याची शक्ति आहे अशा महात्म्याचे शब्द होते ते ! गांधीजींनीं अगदीं

अलीकडे नयकराना लिहिलेल्या छोट्या पत्रातले ते तीन शब्द-त्या तीन शब्दांत निमुन्यातले काढण्य मरले आहे असा मला भास झाला. मी मुग्धी नाही असें स्वतः महात्माजींच म्हणत होते ”

अथूचें कारण काय ? असा प्रश्न लेखकानें केला असता, “ बुद्धदेव गभीरपणानें उद्गारले, ‘ मी स्वतः च्या ससाराचा त्याग केला तो जगाचा समार मुलाचा व्हावा म्हणून. त्या आशेन साक्ष मन त्यावेळीं पुढून गेल होत आज ना उगा नय मुग्धी जग निर्माण होईल अथ मला वाटत होत पण ती आशा-तीं पुढ आता कोमेतून गेली आहेत. ” हें नवें मुग्धी जग निर्माण करण्याचें महात्म्याचें स्वप्न साकार कधीं होईल ? पाचें उत्तर देताना लेखकानें एक पौराणिक दाखला दिला आहे. विराट राजाचे घरी अज्ञातनामातील धर्मराजाचे कपाळानून रक्त साडू लागलें. तें त्या धर्मात्म्याचें रक्त जमिनीवर पडता कामा नये, तसेंच महात्म्याचे अतु म्हणून रगडेवर पडतून देतात, “ रक्त हें शरीराचे अतु असले तर अतु हें आत्म्याचें रक्त आहे. अलौकिक महात्म्याचें हें अमोल रक्त जमिनीवर पडू नये म्हणून जोंपर्यंत जगातल्या सर्व उदात्त शक्ती धाव घेत नाहींत, हें पवित्र रक्त काढणाऱ्याला शिक्षा केल्याशिवाय आम्ही राहणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा करणारे अर्जुन जोंपर्यंत प्रत्येक देशात विपुल प्रमाणात उत्पन्न होत नाहींत, तोंपर्यंत मुत्सद्याची एक ठेवणीतली धाप किंवा कवीचें एक गोड स्वप्न बापलीकडे ‘ नवें जग ’ या शब्दप्रयोगाला काही अर्थ नाहीं ! ”

तत्रवद्ध लघुनिबन्ध

‘ रवरी पुणे ’ हा खाद्येनराच्या लघुनिबन्धाचा एक नमुनाच म्हणता येईल. ‘ तू रागावणार नसशील तर—’ अशी कादंबरीसारखी सुरवात आहे, लेखक रवरी पुण्यानरोवर येळत होता, हें पाहिल्यामुळे रायसाहेबांच्या मनातील त्याचेविषयीचा आदर कमी होतो अशी कथा सांगितलेली आहे आणि शेवटी “ आयुष्य हाच एक मोठा पुगा आहे !—धरणीमुद्दा एक

पुमान् आहे ” असें तत्त्वज्ञान जोडलेलें आहे पतंग म्हटल्या कीं, तो रंगीत कागद, त्या घारीक कामच्या व तें शेपूट, अशी सामुग्री लहान मुलाच्या डोक्यासमोर उभी राहते आणि तो त्याला दोरा लावून जाकाशात उच उच उडवीत ताढन् तास रमत राहतो, तसाच प्रकार लघुनिग्धाचा झाला आहे आरभीं सवाद वा वर्णन, मध्यमार्गी लघुकथेचें वीन व अखेरीस घारीकनें तत्त्वज्ञान, असें कोष्टाच सामान्य लेखकांनीं त्याचें बनविलें आणि छपाच्या गणपतीप्रमाणें, तसे ठोकळेमाज व ठरीव ठशाचे लघुनिग्ध संपन्न आढळू लागले.

या तरुपी लघुनिग्धाच्या सुळमुळाटाचें वर्णन खुद्द खांडेकरांनींच एके ठिकाणीं पुढील शब्दांनीं केलें आहे “ रिकामटोडीं पोरें चार धोंडे गोळा करून जशीं चिंचा पाढायला जातात त्याप्रमाणें कुगीहि उठावें, टाचणीपासून रणगाड्यापर्यंत आणि माकडाच्या शेपटीपासून तरुणीच्या शेपट्यापर्यंत कोणताहि विषय घ्यावा आणि त्यावर मुचेल तें लिहून बर लघुनिग्धाचा छाप मारावा, असा अराजकाचा काळ या बाळगक्षेनात मध्यें थाडें दिवस निर्माण झाला होता. ” तो अराजकाचा काळ संपून पुढें लघुनिग्धाचें राज्यच संपुष्टात आल्यासारखें झालें म्हटलें तरी चालेल.

संपन्न व्यक्तित्वाचा रम्य आविष्कार

स्मरणार्थ व सहजपणा हे त्याचे प्राण-पण तेच नाहींसे होऊन कडक इस्त्रीचां भाषा, नियममद्ध माडणी व कृत्रिम, उसने विचार-याच्या टाक-साळीत लघुनिग्धाचीं नाणीं मरामर पाडलीं जाऊ लागली पण खांडेकर म्हणतात त्याप्रमाणें, “ लघुनिग्ध हा वैचित्र्यपूर्ण व्यक्तित्वाचा, विकसित रसिकतेचा आणि अनुभवसंपन्न आत्म्याचा आविष्कार आहे ” पडके यांनी आपल स्वतंत्र व रम्य व्यक्तित्व आपल्या प्रत्येक लघुनिग्धात ओतलें आणि म्हणून ते निग्ध आकर्षक ठरले खांडेकराचे निग्ध ठरीव ठशाचे असले तरी त्याच्या उज्वळ कल्पनाशक्तीनें ते तेजस्वी बनचे व वाचकाचे डोळे दिपवू शकले इतर गहुतेक लेखक मान साचेवद, ठोकळेमाज, यात्रि

असेच लघुनिबन्ध लिहित गेल्याने त्याच्या लोकप्रियतेला ओहोटी लागली. त्याच्या निबन्धात लघुकथेची रम्यता नसते व निबन्धाची विचारप्रेरणाहि नसते. पण अशा सगळ्या नाण्याचा मुळमुळाट झाला, तरी पडके-साडेकराच्या सगळ्या नाण्याचे मोल वधीच वमी होणार नाही.

‘आधुनिक लघुनिबंधाचा मराठी नमुना’ कोणाला पहावयाचा असेल तर त्याने प्रा. काणेकराचे निबंध वाचावेत. चारदोन पानाचा छोटा आकार, अणकुचीदार भाषा व बुद्धिवादी दृष्टिकोनातून समाजसादी

विचाराची माहणी-आणि या सर्वोपर उपहासजन्य विनोदाचा फुलोरा.- असा काणेकराच्या निबंधाचा थाट आहे. त्यांनी निविलेले ‘गणूका’ हे सनातनी चादोरीतून जाणारे अस- त्याने पूर्वपक्षासारखे शोमतात. त्याच्या विवर्णात मनुष्यत्वभावाचे मार्मिक ज्ञान काणेकरांनी ओतले आहे. ते पेन्शनर असून प्रतिगामी विचारसरणीचे दाखविले आहेत. तथापि त्याचे वर्तन परोपकारी व मुसष्टुत दाखविले आहे. कोल्हट-

कराच्या पाहतात्याहते काणेकराचे गणूकाचा मुप्रसिद्ध आहेत.

विचाराची चमत्कृति

ठराविकाच्या पलीकडे जाण्याची काणेकराची प्रवृत्ति आहे. अपवादार्थे वैचित्र्य व सौख्य दाखविण्यात त्याची लेखणी तरबेज आहे. ‘बेध- ढक खोटे बोलणे, हेंच केव्हा केव्हा खरे बोलण्यापेक्षा फार चांगले’ असे लावलेक व चमत्कृतिजनक शीर्षक ते आपल्या निबंधाला देतात. यातील ‘केव्हा केव्हा’ हे अपवादबोधक शब्द तर्जण वाचकाच्या चित्तातून सह-

जव निसटतात व त्याला उरलेला उरपाटा विद्रात आश्चर्यजनक वाटतो. 'घड्याळाचे गुलाम,' 'अज्ञानाचा आनंद,' 'व्यवस्थितपणाचें वेड,' 'पळण्याची कला,' इत्यादि निबंधाचे मजळेमुद्दा किती कुतूहल उत्पन्न करणारे आहेत ! आणि त्यात 'थापा मारणें ही एक ललितकला आहे' किंवा 'जगाचा सरा उद्धार आळश्याच्याच हातून होतो' अथवा 'अविचार हेंच इहलोकातील क्षणभंगुर जीवन जगण्याचें एकमेव आणि अमोघ साधन आहे " अशीं विचित्र वाटणारीं वाचणें वाचकाला भेटलीं कीं, त्याची जिज्ञासा वाढतेच. लेखाच्या शेवटीं त्या चमत्कारिक विधानाचा सरा अर्थ कळून त्याला निराळाच आनंद प्राप्त होतो. 'अतिपरिचित नियमाच्या आधारफोठडीत खितपत पडलेलें सत्य अपवादाच्या चिमुकल्या शरीरक्यादूनच दृष्टीला पडतें.' अशी भीमाचा खुद्द काणेकरच एका निबंधात करतात.

विशिष्ट व्यक्तिमत्त्व

'मालाकार' शास्त्रीबुवाचे प्रथमाय निबंध सोडाच, पण प्रि. आगरकराचे स्त्री स्वातंत्र्यावरील निबंध किंवा भारताचार्य चिंतामणराय वैद्य याचे 'अग्लोजति' पर लेख यांच्याशीं काणेकराच्या निबंधाची तुलना कैत्री, म्हणजे मराठी निबंधांनीं किती मजल मारली आहे हें कळून येतें. आणि त्यापरोक्षरच भाषा, माडणी, विषय व विचार या चारी अंगांनीं या दोन्ही प्रकारात किती भिन्नत्व आहे हेंहि समजून येतें. शहरी जीवनाचा यात्रिक्रपणा व विचाराचा भाडोजीपणा यानदल काणेकर आपल्या निबंधातून चीड व्यक्त करतात. केवळ स्वतःच्याच विचारात रगणाऱ्या स्वार्थी व अहकारी माणसाच्या मनोवृत्तीतील दोष ते कुशलतेन व सडेतोडपणें दाखवितात. समाजाच्या विषम आर्थिक रचनेचे भक्षण परिणाम तर ते जातायेता केव्हाहि याचकापुढें ठेवतात. स्त्री पुरुषाच्या सन्नधातील निरनिराळ्या प्रश्नावर आपलीं ठाम मतें ते निर्भीडपणें मांडतात. काणेकराचें मन मुख्यतः कवीचें आहे. त्यावर उच्च शिक्षणानें आधुनिक विचाराचे संस्कार रोलवर केले आहेत. शिवाय भारताच्या दक्षिणोत्तर

कृतीत असनेच अमर्ते, पण अगम्य मानवी जीवनाच्या प्रतिभेच्या प्रकाशाने सुगम्य वेळेला एक जिवंत रस विन्यात असतो. ललितवृत्ति म्हणजे मानवी जीवनातला जिवंत धरधर्यातयगा, पण त्यातली अगम्यता नाही, आणि सुखस्वप्नातले सरल सीदवे, पण त्यातली क्षयभंगुरता नाही! कागदाच्या वपण्यावर कायम टसविलेली ही सुखस्वप्नां आत्म्याच मानवाने नव्हे, तर उदाच्या मानवानेही वाटेल तेव्हा मनमानेच तशी अवलोकारी आणि आपले अपुरे मानवी जीवन पूर्णांशाने जगावे. उभयुक्तता हीच जर मानवी व्यवहारात अंतिम फसोटी असेल, तर ललित लेखकांना हसतची लाज वाटायला तर नकोच नको, पण अवनीतत्वावर कुठेही ताठ मान करून चालायलाच अधिकृत अधिक अधिभार त्यालाच आहे ! ”

कलेचा मातऱ्यरी

फलाप्रेम सिंघा ध्येयवाद-हीच मानवाची खोटेतर वैशिष्ट्ये होत. त्याचे महत्त्व सांगताना काणेकर त्याच निरघात लिहितात, “ माणसात व इतर जनावरात फरक हाच, की इतर प्राण्याप्रमाणे माणूस खातो, पितो, औषधे घेतो, पण इतर प्राण्यापेक्षा त्याला जाणली एका गोष्टीची अत्यंत जबर भासते आणि याचमुळे तो इतर प्राण्यापेक्षा भेष्ट ठरतो. मानवी प्राण्याला केव्हा केव्हा सुखस्वप्नात रगून जावेसे वाटते. ”

या सुख स्वप्नाचे महत्त्व काणेकर ‘ चमत्कारिक कल्पना ’ या निरघात ‘ शुद्धील शब्दांनी निवेदन करतात “ चुकीची अगर गरोर सुखस्वप्ने पहाण्याची दृष्टीच नसून आयुष्य सुखमय होण्यापेक्षा गिरेलेली का होईनात, पण दिव्य सुखस्वप्ने मनमुटाद पहात आयुष्याची होळी झालेली मला परवडेल. ”

जीवनाचे तत्त्वज्ञान

काणेकरांचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन आत्मानादी आहे. ‘ अपवादाले उपयोग ’ या निरघात तो दृष्टिकोन माढताना ते म्हणतात, “ या सुंदर जगात आपणाला मोडकेच दिवस काढायलाचे आहेत या तीव्र ज्ञानीवेने ते जितके कमी होत जातील तितके आपण शक्य तेवढा या

जगातला अधिकच आनंद लुटण्याचा प्रयत्न करून आपलें परिमित आयुष्य पूर्णत्वानें जगण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.”

जीवनाकडे वीरवृत्तीने पहाण्यास शिकविणारा झुतार आशावाद काणेकराच्या लेखनात ओतप्रोत भरून राहिलेला आहे. ‘मोठें शून्य’ मध्ये ते म्हणतात, “जीवन म्हणजे लढा, काका, मोठे जीवन म्हणजे मोठा लढा, त्या लढ्यातल्या जसमाही मोठ्या नी विजयही मोठा आणि अर्थात् त्या मोठ्या विजयाच मुलही मोठे.”

प्रगति शालेच्या मानवाला जास्त दुःख असली, तरी त्याचें सुख बर्याच्ये दर्जाचें असतें, हा विचार काणेकर विनोदी पद्धतीने मांडतात, तो असा—“दगडाला दुःख नाही आणि मुलही नाही. मागासलेल्या मानवाला सुख थोडे, पण त्यापेगेर दुःखही थोडे. प्रगत मानवाला मुल मोठे आणि दुःखही मोठे. म्हणजे शेवटीं बजायफी शून्यच. मग प्रगति म्हणजे फाय ? अर्थात् मोठे शून्य !”

जीवनाची कसोटी कोणती ? याला उत्तर काणेकर देतात, “कलेवरता कलेचा दुणी वितीही आक्रोश ठरो, उपयुक्तता हीच मानवी जीवनात जुडल्याही गोष्टीची अंतिम कसोटी होय.”

आणखी एका निष्ठात ते म्हणतात, “माणसाच्या जीवापुढें मला तरी नाही त्याची निमत अधिक घाटत ! खरें काय किंवा खोटें काय, त्याची खरी योग्यता जीवनाच्या कसोटीवरच ठरवायची.”

विचाराचा समतोलपणा

वाही अदम्यारी माणसाना स्वतःचीं दुःखे पाहिल्यानं सागून लोकांचें कषाळ उठविण्याची सोड असते. त्याच्यामदल्या आपला तिटमारा काणेकर विती तींय मायेनें व्यक्त करतात, पहा “प्लेगचा फैलाव बरणाच्या उदराचा व्याप्रमाणें मिळेल तेथें पडून आपण नायनाट करतों, त्याप्रमाणें सर्गे जगभर दुःख पसरविणाऱ्या या लोकांचा काहीतरी निवाल लावला पाहिजे, असें माझे ग्रामाजिक मत आहे.” जगाच्या वाळनीनें सदासर्वदा सुतरी चेहरा धारण करणाऱ्यांचाहि असाच खरपूस समाचार

भागाचा प्रवास त्यानीं केला आणि रशिया व युरोप हेहि प्रत्यंत नजरे-
खाली घालण्याची सधि त्यांना लाभली. याशिवाय वृत्तसृष्टीशीं जडलेल्या
संनधामुळेहि तांच्या धडामोडींशीं व नव्या विचारार्थीं ते समरस होऊ
शकतात. त्याची भाषा सोपी व खोचदार आहे. त्याचा स्वभाव मार्मिक
व निगर्वा आहे. विद्वत्ता, प्रवास, अनुभव व चिंतन-या सर्वांमुळे त्याचें
जें सहृदय, विवेचक व पुरोगामी असें रुचिर व्यक्तित्व बनलें आहे,
त्याचीं विविध प्रतिनिर्णे म्हणजेच त्याचे लघुनिबंध.

कवि व नाटककार

श्री. अनंत आत्माराम काणेकर याचा जन्म मुंबई येथें ता. २ डिसेंबर
१९०५ रोजीं झाला. ते १९२७ मध्ये मी. ए. झाले व १९२९ सालीं
एल् एल् बी. झाले. सनद घेऊन ॲडव्होकेट म्हणून १९३० सालीं
त्यानीं कोर्टांत बकिली सुरू केली. तीन वर्षे बकिलीच्या धंद्यात त्यानीं
घालविली. पण त्याचें मन कजेदलालीच्या फागदपनादेखीं ललित
साहित्यात रमत होतें. १९३३ सालीं त्याचें 'चादरात' हें कविताचें
पुस्तक प्रसिद्ध झालें व ते एकदम प्रसिद्धीस आले. १९३३ सालींच
पाच कलाप्रेमी नवविद्वानानीं 'नाट्य मन्वतर' नावाची नाट्य संस्था
स्थापन केली. तिचे काणेकर हे एक संस्थापक होते. नाटकें लिहून व नट
म्हणून काम करूनहि काणेकरानीं मराठी रंगमूमीची सेवा केलेली आहे.

परदेशचा प्रवास

वृत्तपत्र सृष्टीत काणेकरानीं १९३५ सालीं प्रवेश केला. 'चिना' या
साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून त्यानीं लौकिक मिळविला. 'आशा' या
साप्ताहिकाचे संपादक म्हणून ते व रामनेकर यांनीं वाचकांची सेवा केली.
पाच वर्षे वृत्त-सृष्टीत काढल्यावर कॉलेजातील प्राध्यापकाचा झगा काणे-
करानीं आपल्या अगावर घेतला. मुंबई येथील 'ग्यालसा कॉलेजात'
१९४१ सालीं ते प्राध्यापक म्हणून काम करू लागले. तेथे पाच वर्षे
काढल्यावर 'सिडार्थ कॉलेजा'त ते अध्यापन करू लागले. सध्या ते

तेथेंच प्राध्यापन म्हणून काम करीत असतात. नियतकालिकातून 'पाठ-
न्यायर काळ' म्हणून ते प्राप्तगिर लेखन करीत असतात.

परदेशचा प्रवास करण्याचा योग काणेकराना १९३७ साली लाभला. त्यावेळी ते युरोप व रशिया यातून मुझाफिरी म्हणून आले. तिचे अनुभूति 'घुस्पातून लाल तान्याम्हे' या पुस्तकात त्यांनी कुशलतेने रेखाटले आहेत. १९४९ साली उत्तर भारताचा प्रवास त्यांनी केला व तो "आमची माती-आमचे आकाश" या पुस्तकात वाङ्मयरूपाने चित्रित म्हणून ठेवला तसेच १९५० साली दक्षिण भारताचा प्रवास म्हणून त्यांचे वर्णन "निळे डोंगर-तांबडी माती" या पुस्तकात त्यांनी म्हणून ठेवले आहे. त्यांचे लेखन तरुणांचे आवडते आहे. त्यातही त्याचे लघुनिबंध विशेषच प्रिय. १९३४ साली त्यांनी प्रसिद्ध केलेली 'पिकली पाने' म्हणजे महाराष्ट्रातील तरुण हृदयाच्या ठोम्याचे पडसादच होत. 'जागत्या छाया' यैरे त्याचे कथा-संग्रहहि लोकप्रिय झालेले आहेत. १९४१ साली बडोदे येथील 'वाङ्मय परिषदे' चे अध्यक्षस्थान त्यांनी भूषविले आणि १९५० मध्ये ग्वाल्हेर येथील 'वाङ्मय-परिषदे' चे अध्यक्षस्थान त्यांनी मंडित केले.

ललित लेखकाचा मान

कवि, नाटककार, लघुन्याकार व लघुनिबंधकार-या चार नात्यांनी काणेकर ललित साहित्यात भर टाकीत आहेत या आपल्या ललित लेखनाने आपण समाजाचे सुख चाडीस लावीत आहोत आणि जनतेचे एक उपयुक्त कार्यच करीत आहोत, असा यथार्थ अभिमान त्यांना आहे. ते स्वतःला 'सुखस्वप्नाचे कारखानदार' समजतात व ते योग्य आहे. त्या नावाच्या निमणात त्यांनी सर्वच ललित लेखकांची उत्तम कैफियत दिली आहे 'हा कवि आहे' अशी आपली ओळख म्हणून दिलेली ऐकताच प्रथम आपल्याला शरमस्पासारखे वाटले, पण पुढे विचाराती त्या शरमेचीच शरम वाटली, असे सांगून ते ललित लेखकाच्या भूमिकेविषयी लिहितात, "क्षणभंगुर सुखस्वप्नाचे सुगवून टाकणारे तरल सौंदर्य ललि-

काणेकरानी घेतला आहे त्यांना एका कोंडवाड्यात कोंडाने जखी विनोदी चुननाहि त्यांनी केली आहे पण सर्गसामान्य पहाता, काणेकर हे केव्हाहि आपले विचार दोन्ही बाजूनीट समजावून घेऊन, मागच माडतात. ते समतोळपणाने म्हणतात, “ ही एकात्मिक गोष्ट झाली आणि स्वतःच्या दुःसाचे बाध प्रियत्रनासमोर मोडले सोडले म्हणजे खूप हलकें वाटतें हेंही खरें आहे पण म्हणून उठल्यासुटल्या ‘ स्वतःच्या दुःसाचा मोडदला देऊन दुसऱ्याची सद्दानुभूति विवत घेण्याचा व्यापार ’ करणें केव्हाहि क्षम्य ठरणार नाही ! ”

आपलें जीवन सफल व सुखी करण्याची गुरुकिल्ली कोणती ! हें सांगताना काणेकरानीं मार्मिक विचार प्रगट केले आहेत. ‘ दुसऱ्याच्या डोळ्यांनी पहाण्याची सवय ’ या निरुधात ते लिहितात ‘ आपली किती तरी भाडणें अशाच प्रसाराची असतात दुसऱ्याची भूमिकाच सनतून न घेताच आपण बोलतो आणि केव्हा केव्हा याचा परिणाम परस्पराला अतःकरणात निष्कारण कडूपणा उत्पन्न करण्यात होतो मला वाटतें, दुसऱ्याच्या डोळ्यांनी पाहण्याची थोडीशी तरी सवय आपण प्रत्येकानें लावून घेतली पाहिजे ” वेदांतातील आत्मोपम्यपुढीचा उलगाडा किती सोप्या शब्दांनीं येथें केलेला आहे आणि हेंच लघुनिबन्धाचें विशिष्ट कार्य. लघुनिबन्ध हा मित्राप्रमाणें म्हण तत्त्व सहज बोलता बोलता समजावून देतो.

प्रसिद्धिची अवास्तव हाच असलेली माणसें आपण पहातो पण मुळात प्रसिद्धी काहीं वाईट नाही हें तत्त्व ‘ प्रसिद्धि आणि प्रसिद्धि ’ या निबन्धात त्यांनीं गमतीनें पटविलें आहे आणि शेवटीं सांगितलें आहे, “ प्रसिद्धि—लोडपता ही गोष्ट वाईट आहे, अस पुणीतरी म्हणतो. त्यातली लोडपता लुप्त होते आणि प्रसिद्धीच वाईट आहे, अस प्रत्येक जण म्हणू लागतो लोडपता प्रसिद्धिचीच वा, कुठल्याही गोष्टीची वाईट आहे. ”

माध्यम—स्वभावानीं अनुकूल परीक्षा करून त्याचीं एकेक लक्षणें काणेकर सांगतात आणि मनातील कोणता गुण किंवा गट काढून दाखला तर गुण लागेल हेंहि मानसशास्त्रज्ञाप्रमाणें निवेदन करतात. “ माझा स्वभाव असा

आहे ! ” या निबधात ते म्हणतात, “ प्रत्येक मनुष्य आपल्याभोंवतीं काहीतरी नसत्या गुणाच्या चिनी भिंती उभारीत असावा. आपणात नाही तें आहे, असे भासविण्याचा हा मनुष्यस्वभाव म्हणजे आत्मसंरक्षणाचें एक मनोमय चिखरत ! ”

सहानुभूतीचा दृष्टिकोन

इतराच्या दोषाची कारण-मीमांसा करण्यास व त्या दोषाकडे सहानुभूतीने पहाण्यास शिकविण्यास, काणेकराचे निबध समर्थ आहेत. ‘ काही उपयोगी प्राणी ’ या निबधात ते फुलित टीकाकाराविषयी असे उद्गार काढतात, “ अघपणाचें, बहिरेपणाचें किंवा असेंच दुसरें प्रसादें शारिरिक व्यग असलेला दुःखीकधी मनुष्य त्याप्रमाणें जगावर नेहमीं कातायतो आणि त्याच्या तोंडातून अवारण कट्ट शब्द बाहेर पडतात, त्याचप्रमाणें बाळग्यातील विद्युद आनंद चालण्याचें त्याला इद्रियच नाही, अशा माणसाच्या लेपणातून कुत्सापूर्ण विपारी शब्द बाहेर पडतात. मग अशा प्राण्यावर गद्गज करावयाचा की त्याची कीव करानयाची ? ”

एकादा थापाट्या भेटला, तरी काणेकर त्याच्या स्वभावावर आपल्या मानसशास्त्राचा शोधक प्रकाश पाडतील व त्याच्या थापाडेपणाची मीमांसा अशी करतील, “ प्रत्येक मनुष्याच्या डोळ्यासमोर त्याच्या अगदीं जिव्हाऱ्याचें असें काही तरी एव ज्येय असतें, आणि गृध्रा तें साधणें शक्य नसतें. तेव्हा तें साधल्यानंतर जो आनंद मिळणार असतो तो उपभोगण्याकरिता सत्यसृष्टीत तें साधत नाही तर नाही, निदान कल्पनासृष्टीत तें साधावें, आणि परोपरीतच सत्यसृष्टीत तें साधलें आहे असें लोकांना सांगून तो लोभनीय आनंद उपभोगावा, हाच निरागस हेतु थाप मारणाऱ्याचा असतो. ”

मनुष्य-स्वभावाचें ज्ञान

मानवी ज्ञानाची मर्यादा ओळखण्याइतकी विवेचकता बऱ्याच कवि-जनांमध्ये नसते, पण काणेकराच्या विवेकाचा साजरा सदैव अचूक वजन

दाखवितो. 'प्रत्येकाचें वेढ'मध्यें ते म्हणतात, "मानवी जीवन अजूनही इतकें अगाध आणि अगम्य आहे, कीं कुणाही एका व्यक्तीच्या इच्छाशा शहाणपणाची—किंवा वैयक्तिक वेढाची म्हणा पाहिजे तर—मोटकी विल्ही लावून जगाचें अगाट कोढें उलगड्याचा प्रयत्न करणें केव्हाही हास्यास्पदच ठरणार."

मनुष्यत्वभावाचें ज्ञान काणेकराना सजोल आहे हें रॉरे, तथापि तें ज्ञानहि मिती अपुरें आहे, याची जाणीव त्यांना आहे. 'मुखवटे'मध्ये ते प्राज्ञत्वरणें म्हणतात, "सरोवरच माणूस म्हणजे विवेकशक्तीचा अंगरखा चढविलेले जनावरच नाही तर काय ! हा अंगरखा जरा कुठें फाटला किंवा तुटला, कीं नुसतें जनावर दिसू लागतें. भिन्न, भिन्न स्वभावांचे चित्रविचित्र मुखवटे घालून निरनिराळीं माणसं पिरतात, पण त्या मुखवट्यांच्या आत दडलेल्या रज्या मनुष्यत्वभावाचा भाग कधीं कुणाला लागला आहे ?"

'भौतिक सुधारणांना समोरे जाणारे काणेकर असले, तरी त्यांच्या अतिरेकामुळें मानवाची मानसिक कुचरणा होत आहे, हें जाणण्याइतकी त्यांची विचार-शक्ति समतोल आहे. 'गर्दो'मध्ये ते लिहितात, 'विषाव्या शतकातला मुशिक्षित मनुष्य अत्यंत आत्मनिष्ठ झाला आहे. पैसा, पदवी, प्रतिष्ठा, पांडित्य, इत्यादिकांच्या सगमरवरी मिती उभासून आपण एका गंधर्वनगरीतल्या राजवाड्यात रहात आहों, अशा भ्रमात तो अधिक-अधिक समाजीविनमुर होत चालला आहे !'

व्यापक दृष्टिकोना का हवा ? याचें उत्तर एका घरगुती दाखल्याने काणेकर देतात. 'जगाशीं संध' या निमघात ते जसा सिद्धांत मांडतात, "व्यवहारवादापुरती मनुष्यानें कितीही सकुचित दृष्टि ठेवली, तरी जगाचा आणि आपला किती जिद्दाळ्याचा संध आहे, ही गोष्ट त्यानें विसरून जाता कामा नये. कळत अगर नकळत आपण जगाशीं संध ठेवतो. कळत अगर नकळत आपणाला जग हवें आहे."

हा सिद्धांत पटविण्यासाठीं ते असा दृष्टांत देतात कीं, "कप शेको-स्लोव्हाकियाचा झाला, चहातली साखर जाय किंवा मॅरिशस बेदातली,

मी दार्जिलिंग चहा वापरतो, तेव्हा चहाची पावडर दार्जिलिंगची. तो दुधाचा 'जग' आहे तो मेड - इन् चायना-चीनमधला. काय-एक कप चहा पिताना जगाच्या विती भागाशी हुश्रा संबंध आला ! ”

समाजवादाचा पुरस्कार*

समाजवादानेच सर्व मानवाना सरे स्वातंत्र्य लाभेल व त्याची प्रगति होईल, असा काणेकराचा ठाम सिद्धांत आहे. म्हणून 'मनाचे पिंजरे' या निबंधात ते सांगतात, “परिस्थितीचे पिंजरे तोडून टाकल्याशिवाय मानवाची मुक्ति होत नाही म्हणतात. सामाजिक, आर्थिक, राखीय, इत्येक तऱ्हेच्या पिंजऱ्यात मानवी न्यायित्व खुरटत चालले आहे, आणि हे पिंजरे तापडतोच तोडून फोडून टाकले पाहिजेत.”

समाजवादाची शास्त्रशुद्ध भूमिका काणेकरांनी अनेक लघुनिबंधात मांडली आहे. 'एकाळा वें अमृत, तें दुसऱ्याला विष' यात ते लिहितात, “सर्व उत्पादनाच्या आणि समाजहिताच्या साधनावर जोंपर्यंत सर्व समाजाची सत्ता नाही, आणि चढाओढीचे जीवन हेंच समाजाला शांति-प्रद आणि हितावह आहे असे जोंपर्यंत स्वतःला मानवतेचे मित्र म्हण-विणारे, पण खरोखर बुद्धिवान् नदमाप असलेले समाजाचे नेते म्हणत आहेत, तोंपर्यंत असले हे प्रकार चालवपाचेच.”

'बुद्धीला पटले पण मनाला कसेसेच घाटले' या निबंधात ते प्रति-पादतात, “सारा समाजच जोंपर्यंत मातळी हकावर उभारला आहे, तोंपर्यंत ही प्रवृत्ती उघड अगर थोडीबहुत प्रच्छन्न राहणारच; आणि एखाद्या प्रामाणिक माणसाच्या बुद्धीला कितीही पटले, तरी या प्रवृत्तीला विरोधक अशी एखादी गोष्ट घडताच त्या साऱ्या प्रचंड दिगादन हा निखारा घगगणारच. मानवी संस्कृतीचा आणि सुधारणेचा इतिहास म्हणजे मनुष्याच्या बुद्धीचा उत्तरोत्तर विकास, आणि या बुद्धिमत्तेच्या प्रकाशात सदां प्रवृत्तीचे नियंत्रण आणि शुद्धीकरण ! ”

चित्तवेधक आविष्कार

हे समाजवादी तत्त्वज्ञान सुषोष व चटकदार कम्बुन माडणें हेंच लघु-निबंधकाराचें कसब. तें काणेकराच्या अर्गी च्यागलें आहे. ' दुसऱ्याच्या डोळ्यांनी पाहण्याची सवय ' या निबंधात त्यांनी पुढील दृष्टांत दिला आहे. " वाघाच्या आणि बकऱ्याच्या घडपडीत बकऱ्याने ' प्राण वाचवा,' म्हणून आक्रोश केला असता, आमचे सुवर्णमध्यवादी म्हणणार की, " यावा ! बकऱ्याची बाजू समजली, आता वाघाची बाजू काय आहे ती आपण शातपणें समजावून घेतली पाहिजे ! आणि मगच काय बरा-वयाचें तें ठरविलें पाहिजे."

याहिपेक्षा अधिक आकर्षकतेने हाच विचार काणेकरांनी अधिक ठस-ठशीतपणें माडला आहे. ' नि पक्षपाती मतें ' या निबंधात त्यांनी समाजा-तील तीन वर्गांचें जितकें मार्मिक शब्द चित्र रेखाटलें आहे, तितकेंच मर्म भेदक प्रहार, समान त्याग करायचास सांगण्याच्या प्रचारकावर केले आहेत. एका व्यंग-चित्राचें स्वरूप सांगताना काणेकर लिहितात,

" एक कार्ळाकभिन्न पाण्याचा डोह काढला होता, आणि त्याला ' दुर्दशा ' असें नाव दिलें होतें त्या डोहात एक शिडी असून तिच्या बऱ्याचशा सालच्या पायऱ्या डोहाच्या पाण्यात बुडालेल्या होत्या. शिडीच्या अगदी तळाला एक मजूर उभा असून त्याच्या शरीराचा सर्व भाग पाण्यात बुडालेला आणि फक्त डोकें तेवढें पाण्याच्या बाहेर होतें. त्या मजुराच्या घर एक मध्यमवर्गीय मनुष्य उभा असून, त्याच्याही घर शिडीच्या वरच्या टोकाला धरून एक गलेलक्ष श्रीमंत मनुष्य उभा होता. " या तिघांनाही एक उपदेशक सांगत होता, " बाळानो, सर्व जग दुर्दशेच्या तडाख्यात सापडलें आहे. वेन्दा...गुम्दी प्रत्येकानें पण एरब पायरी खाली उतरावी. " पण या " समान स्वार्थत्यागाचा " परिणाम काय झाला ! तर श्रीमंत बऱ्यावर मुरझित राहिला, मध्यमवर्गीयाचे पाय पाण्यात बुडाले आणि गरीब मात्र पाण्यात पार बुडून मेल ! सौम्य भाषेनें किती तीक्ष्ण टीका आहे ही ! मोठ मोठीं वन विनवट उपदेश करण्याचें अगें कार्य लघुनिबंधक करू शकतो.

कौशल्याचा पुरावा

कला व प्रचार याचा असा वेमालूम मेळ घालण्याच्या कौशल्याचा काळस काणेकरानीं आपल्या 'दोन मेणवत्या' या निबंधात केला आहे. "स्वतःसाठी जगलास तर मेलास, दुसऱ्यासाठी जगलास तरच जगलास" हे सामाजिक जीवनाचे तत्त्व या निबंधात मांडले आहे, पण किती खुत्रीने? इन्कम टॅक्सच्या काळजीने झोप उडालेला एक धीमत आणि डोळे खोल गेलेला व बोटाभर दाढी वाढलेला एक कंगाल मनूर नेता-या दोन मित्रांच्या वृत्तींतील स्वार्थी व परार्थी जीवनातील अंतर दाखवून. आणि त्या अंतरावर प्रकाश पाडण्यासाठी दोन मेणवत्याचा इतिहास सांगितला आहे. घरी गेल्यावर लेखक फळीवरल्या मेणवत्या शोधू लागतो. तेव्हा—“एक मेणवती संधं जळून गेलेली होती. मेणवती अशी काचितच जळते. तिचे अस्तित्व दाखविण्यापुरता पक्त पैशाएवढा मेणाचा अवशेष दिसूक होता. दुसरी मेणवती कित्येक दिवस फळीवर धूळ खात पडल्यामुळे मुंग्या-हुरळानीं ती संधं कुरतडून अजीर्णत निरुपयोगी केली होती. तशा स्थितीत पडलेल्या त्या दोन मेणवत्या पाहून का गुणास ठाऊक, मला योडेसें हसू आले आणि दुसऱ्या हुरीं एक चमत्कारिक विचार माझ्या डोक्यात आला, ज्या दोन माणसांचा मी विचार करीत होतो तीं दोन माणसे या दोन मेणवत्यासारखी आहेत ! आपला जीव निघोंक ठेवण्यात स्वतःच्या सुखाची राखण करण्यात गुंतून पडलेल्या एकाचे आयुष्य कुर-तडले जात आहे आणि इतरांना मद, सुखकर प्रकाश देत दुसऱ्याची जीवनज्योत जळत चालली आहे.”

हा लघुनिबंध इतका परिणामकारक झाला आहे की, त्याच नावाचा व त्याच विषयावरचा एक निबंध साडेकरानीं लिहिला आहे. दुसऱ्या मेणवतीला संधि मिळाली नाही म्हणून तिचे जीवन फुगट गेले, असे उचराहि साडेकरानीं आपल्या निबंधात दिले आहे. आणि तेच काणेकरांच्या निबंधाचे यश ! हाच विचार वाचकांच्या चित्तात उत्पन्न व्हावा हा त्यांच्या लेखनाचा हेतु—आणि तो सफल झाला. समाजात गुणाच्या

यिकासाला व विकसित गुणांच्या वापराला सधि मिळत नाही, हेंच सध्याच्या समान-रचनेतील मोठे वैगुण्य आहे. ते काणेकरांनी मोठ्या वीरल्याने पुढे मांडले, हें खाटेकरांच्या पुरवणीने सिद्धच केले !

भाषेची सहजता

लघुनिर्माला साजेशी सोपी व खोचदार भाषा काणेकरांची आहे. मधूनमधून फोटे उग्राद, थोटे गोष्ट घातून ते आपला निरर्थक अधिकच चटकदार करतात. दया-वादपरीची भाषा ते कधी वापरतात, पहा. "मुल बसली ! नष्ट कारटी आहेत अगदी ! गावाचीं आडदाड सगळीं घर घेतात डोक्यावर. नाही तर हुमचीं मुल, विती डात, गरीब. घरच घळणच मुळीं तस !"

'घड्याळाचे गुलाम' या निवषाचा शेवट विती खेळतार भाषेने केला आहे, "नाही तर आपण आपले जातो आहोत रोज घेऊन्या येतो, आणि लोक लाबताहेत आपली घड्याळे आमच्या जाण्यावेण्यावर !"

गणूकरा आता रागावणार हें बळतांच बुद्धलाने आपली अग्रथा कधी झाली, याचें शब्द चित्र काणेकरांनी असे रेखाटले आहे, "आता यीस वर्षांनी आपणाला एक भयंकर, रोमहर्षक हृदय पाहावयास मिळणार, म्हणून मी श्वास कोंडून धरून वाट पाहत उभा राहिलो."

उपरोधाचें शस्त्र

उपरोधिक लिहून विनोद निर्माण करण्यात काणेकरांचा हातखंडा आहे 'जगाशी संघ' मध्ये ते सांगतात, "अलिकडे अलिकडे मला जिरवणें, हा गणूकाकाचा व्यक्ताय झाला आहे मी जिरलो आणि माझा चेहरा गोरामोरा झाला म्हणजे गणूकाकाना अपरपार आनंद होतो 'काल असेच झाले. गणूकाकाबरोबर मी बोलत बसलो होतो मी अगदी बोलण्याच्या रगात आलो होतो, "मानवजातीच्या हिताकरिता सध्याची विश्रम समाजपद्धति आमूलाग्र बदललीच पाहिजे....." मी एखाद्या पुढाऱ्यासारखा किंवा दारुद्र्यासारखा बोलत होतो."

याच उपरोधाच्या अतर्गोल आरशामध्ये आळस हा गुणासारखा दिन्मु लागतो, आळसाची कैफियत देताना काणेकर लिहितात, “ खऱ्या प्रातिभा-सपन्न लेखकाला एरोएरच आठ आठ दिवस विचार करीत तडफडावे लागते, तेव्हाच त्याच्या हातून एसादा सुंदर आणि अद्वितीय प्रवेश लिहिले जातो. तो जेव्हा एरुदोन तासात काही तरी कागदावर लिहून काढीत असे; तेव्हा हे लोक त्याच्या उद्योगी समजत. उवडच आहे, कारण लिहिण्यामध्ये शारीरिक हालचाल होत असे. म्हणून तो उद्योग ! आणि मॅवूची हालचाल म्हणजे आळस ! ” आळस म्हणजे चिंतन हे काणेकरांचे समीकरण किती आळशाच्या बाबतीत खरे ठरते ! अपवादाचे कौतुक करून विनोद पिरविणे हाच त्याचा हेतु.

उपरोधाची कमाल ‘ पुरुषाचा समाप ’ या निबंधात काणेकरांनी केली आहे. सनातनी लोकांवर टीका करताना नवमतवादी काणेकरांच्या लेखणीला पहजेच स्फुरण चढते. ती लेखणी पुढील जहरी टीका करते, “ पुरुषाद्वाराच गाढोडी उचलण्याचा हक्क स्त्रीजातीला देण्याकरिता गाढोडी बागरे दरवाजापासून प्लॅटफॉर्मपर्यंत ते कावूंनाच न्यावयाला लावतात. याक्री आम्ही नवे लोक या बाबतीत दिले खरे ! तत्त्वनिष्ठा आणि अर्थप्राप्ति याचा सुंदर मिलाफ करणे शिक्कावयाचे असल्यास हे जुने लोकच आदर्श होत ! छियाणा समान हक्क देऊनच्या देऊन त्यावर भाणरी हमालाला वावयाच्या एका आप्याची ते बचत करतात. ”

विनोदार्ची साधने

अतिशयोक्ति करून प्रतिपक्षाची टार उडावेण्यात काणेकरांची लेखणी तारवेज आहे. ‘ नाट्य मन्वतर ’चे हे संस्थापक साहित्यिकच पुराणमतवाद्यांवर घसरतात व म्हणतात, “ कुलीन छियांनी रंगभूमीवर कामे करावी, ही मते जर समाजात प्रसृत होती, तर प्रत्येक कुलीन स्त्रीला गच्चाडी घेऊन रंगभूमीवर ऐकण्यात येईल, या भीतीने या लोकांच्या पोटात गोळा येतो, आणि आपल्या दीन, कुलीन बायकोचा “ हे चाडाल मग रंगभूमीवर ओढून नेत आहेत, मला वाचता हो ! ” असा भात, कदाग एर याच्या कानात घुनू लागतो ! ”

अशीच अमर्याद अतिशयोक्ति करून काणेकर “व्यवस्थितपणाचें वेड” चेष्टेचा विषय करतात व म्हणतात, “एखाद्या दिवशीं सूर्य जर किंचित् एका बाजूला कललेला या लोळाना दिसला, तर आकाशात उडी मारून त्याला जागच्या जागी ठेवण्याचा प्रयत्न करावयालासुद्धा हे लोक कमी करणार नाहीत !”

निमेल विनोद निर्माण करण्यातहि काणेकर यशस्वी आहेत. ‘मनाचे पिंजरे’ या निबंधात ते सुरवातीलाच सांगतात, “मी दोन रुपयाना एक छत्री विकत घेतली. हो, हो, दोन रुपयाना छत्री.” दहाबारा रुपये छत्रीची किंमत बाजारात असताना दोन रुपयाना तुम्ही कसली छत्री घेतली व ती कशाला ? असे प्रश्न कोणी करील तर काणेकर उत्तर देतात.

“छत्री घेण्यात आपला खरा उद्देश, ‘का हो भिजतसे चाललात ! छत्री नाही वाटत ?’ अस कोणी विचारू नये, किंवा भिजत चाललेल्या-कडे इतर लोकां, ‘कोण वेडा हा !’ अशा अपमान टाकत पाहतात, तस-अर्थात् ते स्वतः छत्री असूनही भिजतच असतात,—आपणाकडे कुणी पाहू नये, हाच असतो.” हा आपण ‘शोध’ याचकाच्या मनावर ठसविण्यासाठी काणेकरांनी गमतीचा हिशेब मांडला आहे. चार महिन्यांच्या पावसाळ्यात पाऊस पडतो निम्म्या वेळात. त्याचा अर्धा भाग रात्रीचा जातो, त्याचा अर्धा वेळ आपण परातच असतो आणि आपण पंधरा दिवस राहून पडलो, तरी जोराचा पाऊस चार वेळाच येतो, असा आयुष्याचा जमापत्र देणारा ‘हरिदासी’ हिशेब करून काणेकर विनोदाने म्हणतात, “चार महिन्यातून केवळ चार वेळा छत्रीचा आपणाला उपयोग होतो आणि इतक्या जोराच्या पावसात आपण छत्री असूनही भिजतोच ! आणि तरीहि आपण वाटेल ती किंमत देऊन छत्री विकत घ्यायची याता-यात काय करतो, ती दरवर्ष्यावर मुस्कारे काय सोडतो, ती उडाऱ्यावर तिच्या-मागून चिखलपाण्यातून वेड्यासारखे धावतो काय आणि ती उलटी झाल्यावर भररस्त्यात वेड्या वाकड्या उड्या काय मारतो ! छे, छे, पुढल्या वर्षापासून—

“छत्री छप्पर मुर्दाबाद !”

अशा खुसबुशीत विनोदानें समग झालेले, सौंददार भाषेनें चटका लावणारे आणि सहानुभूतीची दृष्टि व समाजवादाची दीक्षा देणारे काणेकराचे छोटेछोटे निबंध हे वाचकांच्या मनातील गाठी व अढी यांचीं कोळिएकें व जळमटें झाडून टाकतात आणि आशेचा, धैर्याचा व आनंदाचा क्षगज्जगीत प्रकाश पाडतात.

“सृष्टिर्सीदर्याहतकाच सामाजिक प्रगतीर्थी समरस होणारा एक मोठा दिल-
खुलास दोस्तच” अशी ओळख श्री दांडेकरांनी ‘डॉ. दांडेकराची
एके ठिकाणी करून दिलेली आहे. दांडेकरांच्या लघुनिबंधात “प्रसन

भाषेच्या द्वारे लेखकाचे जें व्यक्तित्व
प्रकट होतें, तें जितकें वैचित्र्यपूर्ण
तिवकेंच आस्पर्शक आहे.” अशीहि
गवाही दांडेकरांनी दिलेली आहे.
दांडेकर हे बडोद्याचे, महाराष्ट्र-गुज-
रातच्या सीमेवर राहणारे त्यामुळे
त्यांचे शिक्षण गुजरातीतून झाले.
पुढेहि त्यांनी गुजराती साहित्याचा
व्यासंग वाढता ठेवला ‘निवृत्ति-
विनोद’ या श्री त्रिवेदी यांच्या गुज-
राती ग्रंथाचे मापातरहि त्यांनी केले
आहे मराठी, गुजराती, इंग्रजी व

संस्कृत या चार भाषांत ते पारंगत आहेत या बहुरंगी विद्वत्तेला चौरस
प्रवासाचीहि जोड त्यांनी दिली आहे. शिवाय कालित्वात रमण्याची
त्यांची वृत्ति आहे. या सर्व गुणांच्या परिपाकाने त्यांचे जें आल्हादक
व्यक्तित्व निर्माण झाले, त्याचे प्रतिबिंब त्यांच्या लघुनिबंधांमध्ये पहावयास
जडते.

विद्याभ्यास व ग्रथलेखन

श्री. विश्वनाथ पादुरंग दाडेकर यांचा जन्म १९०५ साली उत्तर गुजरातेत मईसाणा येथे झाला. ते अठरा महिन्यांचे असतानाच त्यांचे वडील वारले आणि सोळावे वर्षी त्यांना मातृ वियोग घडला. वयाचे बारावे वर्षी ते बडोद्यास शिक्षणासाठी गेले. तेथे इंग्रजी तिसऱ्या वर्गात त्यांनी आपले नाव घातले. काटेवाडात व पुणे येथेहि त्यांना शिक्षणासाठी जावे लागले. १९२३ साली ते मॅट्रिक झाले. मॅट्रिकमधून असतानाच त्यांनी ' सीमतिनी ' नावाचे नाटक लिहिले. नंतर ते अहमदाबाद येथील कॉलेजात गेले. कॉलेजात त्यांनी इंग्रजीतील नाटक-कादंबऱ्यांचा भरपूर आस्वाद घेतला. ' निर्मल प्रेम ' नावाचे एक नाटकहि लिहिले. एक वर्षाने ते बडोदे येथील कॉलेजात गेले. तेथे असताना ' चारित्र्य-सुधा ' नावाची कादंबरी त्यांनी लिहिली. १९२७ साली ते बी. ए. झाले. ' आजच्या फळ्या ' हा त्यांचा कथासंग्रहहि याच वेळेस प्रसिद्ध झाला.

चाड्मयविषयक दृष्टि

एक पदवी व चार पुस्तके गाठी लावून दाडेकर पुणे येथे आले. तेथे रेडी ठाकरसी याचेकडे शिक्षक म्हणून त्यांनी अडीच वर्षे काम केले. १९३० साली ते एम्. ए. झाले-आणि बडोद्याच्या कॉलेजात प्राध्यापकाच्या खुर्चीवर जाऊन बसले. पुढे मराठीतील सामाजिक नाटकावर एक प्रबंध लिहून, पीएच्. डी. ही पदवी मिळवून ते डॉक्टर झाले. बडोदे येथील ' सहविचार ' या नियतकालिकाचे संपादक म्हणून त्यांनी काम केले. १९३२ साली त्यांनी " वेळकराची ६ नाटके " हा टीकाग्रंथ लिहिला. त्यामुळे त्यांना विशेष प्रसिद्धि मिळाली. ' फेरफटका ' हा त्यांचा लघु-निबन्ध संग्रह १९३६ साली प्रकाशित झाला. त्याचे ' प्रत्येक पान नू पान लेखकाच्या रसिक बुद्धिमत्तेच्या मुद्रासाने दरबळते आहे ' अशी प्रशस्ती आचार्य अत्रे यांनी बेन्गी रचित बाळशाकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन काय आहे हे सांगताना प्रा. दाडेकर म्हणून

शक्तीची वाढ करणारं नसून डार्लिनाच्या सरबताप्रमाणे मनाला शाततून ताजेतवाने करणारं आहे ” मराठी नाट्य-सृष्टीवरील त्याची पुस्तकेहि सहृदय टीकेचे नमुने आहेत. “ मराठी साहित्याची रूपरेखा ” हा त्याचा मोठा ग्रंथ १९५२ साली प्रसिद्ध झाला. त्यात इ. स. १८३ ते १९५० पर्यंतच्या ललित साहित्याचा धावता आढावा घेतलेला आहे. त्यातहि त्याची रसिकता व मार्मिकता दिसून येते. या त्याच्या गुणाना स्वच्छंदाने फ्रीडा करावयास मिळते लघुनिबंधात. त्या निबंधाचे चार संप्रह आतापर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत.

आनंदी व आशावादी

एका रसिक, बहुधुत व सौंदर्य-लुब्ध अशा लेखकाची मूर्ति दाडेकराच्या सर्व लघुनिबंधांमधून याचकाच्या डोळ्यापुढे उभी राहते. त्याची आयुष्याकडे पाहण्याची दृष्टि आनंदी, आशावादी व प्रवृत्तिपर आहे आणि जगाकडे पाहण्याची दृष्टि सहानुभूतीची, समतेची व रोखकरणाची आहे. त्यामुळे त्याचे निबंध प्रो. फडके यांच्या परंपरेत शोभतात. त्याच्या लेखनात नवमतवाद दिसत असला, तरी प्रा. फाणेकराइतका तो सजोल, शास्त्रीय व समानवादी असा नाही. इंग्रज कवि टेनिसन् याने रंगविलेल्या “ कमल-भक्षी (Lotus Eaters) वर्णा ”चा संप्रदाय पडके-दाडेकर याद्वारे असतात. अर्थात् पडक्याच्या तुलनेने दाडेकराची कल्पना कोमट, विचार फिके व विनोद सरळ असतो. पण आळसाची, विश्रांतीची, विलासाची व स्वीरणाची काय मौज आहे हे सांगणारं त्या दोघांचे ‘ तत्त्वज्ञान ’ आहे. खरे पाहता, तत्त्वज्ञान, ध्येयवाद, नीतिनिबंध इत्यादि शब्दच त्यांना वाढडे वाटतात. ‘ मार्गे फिस्न पाहिले असता ’ या आपल्या निबंधाचे अखेरीस दाडेकर खेळाडूपणाने म्हणतात, ‘ येथे नकळत व अकारण मां तत्त्वज्ञानाच्या प्रातात ढवळाढवळ करू लागलो असे आपणास वाटत असेल, तर ही म्हा ठेयली लेखणी साठी. ”

जीवनाचे तत्त्वज्ञान

पण जे कांही ‘ तत्त्वज्ञान ’ म्हणून वे लघुनिबंधात मांडतात, त्यांचे स्रज

‘जगण्यात मौज आहे’ हे आहे. हे जगणें म्हणजे केवळ ‘खाना पीना और मजा मारना’ असें स्वार्थी व भौतिक सुखापुरतेंच मर्यादित आहे, असें ते मानीत नाहींत. आपल्या तत्त्वज्ञानाचीं लक्षणें दाढेकरांनीं स्वतःच ‘जगण्यात मौज आहे’ या निग्रहात विस्तारानें सांगितलीं आहेत. त लिहितात, “भाड्या अल्प समस्तप्रमाणें काहीं विविध जीवनविषयक तत्त्वज्ञान मी भाड्या लघुनिघादन प्रतिपादन करीत असतो. मात्र तें जड वाढू नये म्हणून त्याची भाडणी रोळकर शैलीत केलेली असते. मनुष्याचें ज्ञान वाढत आहे; जगाची प्रगति सतत होते आहे, मनुष्याच्या सुखसाधनात प्रत्यहीं भरच पडत आहे, मानवी जीवन अधिकाधिक विशाल, सुखी, संपूर्ण, सत्कारी बनतें आहे; जगाच्या प्रगतीबरोबरच मनुष्याचें सुखहि यापुढें वाढणार आहे, पण आहे त्या परिस्थितीतही एकरुपीत पाहिलाना जगण्यात मौज आहे, मात्र जगात वावरताना मनुष्यानें रसिकतेनें व खिलाड वृत्तीनें वागायला हवें. जगाच्या प्रगतीकडे पाहता असताना तें नष्ट नसून शाश्वत आहे, त्यात मौज आहे असें ठरतें.”

दाढेकरांचा असा ठाम विश्वास आहे कीं, जगाची वृद्ध प्रगती-कडे चालू आहे, त्याचा विकास होत आहे, तें सुधारणेच्या मार्गावर पुढें आणि पुढेंच जात आहे. तो आपला विश्वास ते पुढील शब्दांनीं प्रगट करतात, “जग अधिक सुखी, अधिक निरोगी, अधिक संपन्न, अधिक समतायुक्त होत चाललें आहे हें एक असून, त्याला अधिकाधिक चांगलें बनविण्याचा प्रयत्न शास्त्रज्ञ व समाजसेवक करीत आहेत हे दुसरें होय. असल्या प्रयत्नात ज्यांनीं अशक्त तरी मार्ग घेतला असेल, त्यांना जगण्यात मौज वाटल्याखेरीज कधींच राहणार नाहीं.”

सुखाचा मार्ग

ससार हा सुगुदु खमिथित आहे हें तत्त्व पटविण्यासाठीं ते असा दाखला देतात कीं, ‘आपला ससार हा द्राक्षाप्रमाणें निव्वळ गोड किंवा चिंचेप्रमाणें निव्वळ आचट नसून घोराप्रमाणें आचट गोड असा आहे. द्राक्षें पुष्कळ सावयणार नाहींत, चिंच पुष्कळ सावयणार नाहीं,

परंतु बोराचें तसें नाहीं. आपल्या संवाराचेंहि असेंच आहे. दुःखामुळेच त्याची गोडी काही और बनली आहे.” अशा छापानकाशाच्या, चड-उताराच्या मार्गानेंच आपल्याला आपल्या आयुष्याचा गाडा न्यावयाचा आहे. तो कोणत्या वृत्तीनें न्यावा हें सांगताना, ‘नियमितपणा’त ते सांगतात, “मला सांगावयाचें तें हें कीं, असली ऐट न दाखविता आलेल्या प्रसंगांदून शून्य तेमढा आनंद, शून्य तेवढा फायदा, शून्य तितकें कान्य, हीं उपभोगावीत. आयुष्याची दिशा बदलावी लागली तर ती आनंदानें बदलावी. नदी नाही घा घळगायळगानें घहात जात ! मग आपल्याहि आयुष्यात घळणें लागलीं म्हणून काय झालें ! उलट आयुष्याचें सौंदर्य वाढेलच त्यानें. क्वचित् एखाद्या घळगार बाबूचें बन लागेल आणि तिथें संगीत ऐडून आपणालाच घाघावें घाटेल. क्वचित् पळ्ळाफुलानीं बहरलेल्या वृक्षाना घळसा घालून जावें लागेल, आणि मग पक्ष्यांचा मल्लख रव व भ्रमराचा गुजारव हीं ऐकायला सापडतील. याद्विपेक्षा क्वचित् वाटेत खडक आल्यानें पाणी जरी दुभंगलें; तरी हवेवर किती तरी मोती उधळलीं जातील, आणि त्यावर किती तरी इबलाळीं इंद्रधनुष्यें नाचतील.”

जीवनात आशा, उत्साह व आनंद पुढवावा असेंच आपलें ध्येय असल्याचें सांगताना ते म्हणतात, “याचकाना आपल्या जीवनाविषयी आशा, उत्साह व आनंद घाटाया या हेतूनें मनुष्याच्या ठिकाणीं काम-कोषादि ज्या सहज भावना आहेत त्याचा मुर्खीच तिरस्कार न करता त्याचें उदात्तीकरण उरें करावें हें मी सांगत आलों आहे.”

जीवनातील दुःख, सकटे, निराशा टाळून सुखच कसें घेवावें याचा धडा देताना दांडेकर प्रगतीचा, नैतन्याचा, विकासाचा उपदेश करतात, तो पुढीलप्रमाणें— ‘ज्याला आपण आत्मावाद म्हणतो, आनंद म्हणतो, तें परित्यक्तीच्या पुढें एक पाऊल टाकणें असतें. नैराश्यानें भरलेली कोणतीहि घटना घ्या, तिच्यापुढें एक पाऊल टाकलें कीं, आशेचीं सोनेरी किरणें चमनताना आढळतील आशानिराशेचे किंवा सुखदुःखाचे सीमाप्रात एकमेकाना लागून असतात. तुम्ही सीमोल्लंघन करावयाचें नाहीं असें म्हटल्यावर तुम्हाला आशेच्या अन् सुखाच्या साम्राज्यात येता कसें येणार?

दुग्ध्यासारणे तुम्हीं जुन्यालाच चिकटून बसावयाचें निश्चित वेल्यास तुम्हाला नव्या अन् चागल्या गोष्टी मिळणार तरी कशा ? ज्या स्थितीत असाल त्याच्यापुढे एक पाऊल टाकलेंत कीं तुम्हाला हवें तें मिळेल. ”

दाडेकराचा पुढील आनंदी व आशावादी दृष्टिकोन याचकाना उत्साह-दायक घाटेल असाच आहे. “ ज्या आयुष्यात आपणाला इतक्या विविध आनंदाचा उपभोग घेता येतो तें आयुष्य नीरस नसून सरस आहे. सृष्टी-कडे आणि आयुष्याकडे थोड्याशा रसिकतेनें व खेळाडू घृत्तीनें बघितल्यास असें खचित घाटेल कीं, जगण्यात मौज आहे. ”

उदात्त ध्ययवाद

‘जाहल्या तिन्हीसाजा ’ या निबंधात ते आपल्या जीवनाचें उदात्त ध्येय रंगवितात तें असें—“ दिवसाचें काहीदेखील रात्रीत शिल्लक राहात नाही. जिरंडे तिकडे रजनीचा अमल, दिव्य विस्मृतीचा अमल, आपणहि सारें सारें विसरून जावें, सर्व भेदभाव विसरावेत, मानापमान शिळून टाकावेत, दुरत्तरें पचवून टाकावीत. दुराविलेल्या जीवाजवळ क्षमेची याचना करावी. दुरा देणाऱ्या जवळ दयेची पापर घराची प्रेमाची आरती घेऊन सर्वोसर्वांना ओवाळायला निघावें आणि मग पहावें सुधीत केवढी आलटापालट होते ती. ”

हैं समतेचें, प्रेमाचें व शांतीचें जीवन लाभण्यासाठी मनुष्यानें कोणती दृष्टि ठेवावी हैं ‘ सर्व क्षणिक ’ या निबंधात त्यांनीं पुढील शब्दांनीं सांगितलें आहे. “ सौंदर्याचें, स्वातंत्र्याचें, सुखाचें क्षण जरी मिळवता आले, तरी त्या क्षणाकरिता सर्व आयुष्य कुरवान करायला हरमत नाही. दगडासारखें शाश्वततेचें जीवन कंठण्यापेक्षा इद्रधनुष्याचें क्षणिक जीवन पुरवळें. तें तरल असलें तरी सत्य आणि त्याहिपेक्षा सुंदर आहे. ”

‘ पूर्णविराम ’ या निबंधात कार्याची निवड करी करावी व निवडलेल्या कार्याशीं एकनिष्ठ का रहावें, हैं सांगताना दाडेकर लिहितात, “ काहीं एक काम उत्कृष्टपणान, शांतीन करता याव म्हणून दुसरी काहीं काम आपण होऊन बंद करण याच नांव पूर्णविराम होय. आणि असला

पूर्णविराम हा निराशाजनक नसून उत्साहघोटक आहे. वाक्य लिहीत असताना आपण वाक्याच्या शेवटी पूर्णविराम देतो. तो पुढे काही न लिहिण्याकरिताच देतो अस नसून पुढील वाक्य लिहिण्याकरिताहि देतो.”

चमत्कृतीची माडणी

आता अपवादाला गौरव करून व विषयाची मूल्ये उरपाटी माहून दाडेकर लघुनिघात आवश्यक ती चमत्कृति कशी निर्माण करतात ते पहा. ‘रेल्वे छार्जन्स’मध्ये ते लिहितात, “सरळ मार्गाने काहीहि करीत असताना थोड्याशा आडरानात शिरल्याशिवाय आपणाला बरेच वाटव नाही—निदान मला तरी बरे वाटव नाही. त्या आडरानात शिरून सरळ रस्त्याकडे वळण्यात मला मौज वाटते. सरळ रस्त्याचे एरें स्वरूप—त्याचे एरें महत्त्वहि अशा वेळी कळायला मुलभ जातें. शिवाय सरळ रस्त्याला साक्ष ठेवून आडमार्गाने जात असताना खाचखळगे लागते तरी वाट चुकण्याची भीति मुळीच नसते ”

रिकामपणानळें पुढच्या कामाला उत्साह कसा मिळतो, हें ‘विहार’-मध्ये त्यांनी सांगितलें आहे, ते असें—“भ्रम करणाऱ्या मनुष्याकरिता रिकामपणाची व विभ्रांतीची जरूरी आहे. रिकामपणानें मनुष्याची कार्य क्षमता तर वाढतेंच, पण त्याहीपेक्षा अधिक म्हणजे नशनिर्मिती काही तरी तो करू शकतो. जगाच्या हातात व आनंदात तो अधिक मर घालू शकतो. जगाकडे घवग्याचा त्याचा दृष्टिकोन नावीन्यपूर्ण व प्रसन्न बनतो. नाही तरी वैराग्यप्रमाणें काम करणाऱ्या लोकांपेक्षा माणसाप्रमाणें काम करणाऱ्या बुद्धिमान लोकांचीच समाजाला अधिक गरज असते आणि ही गरज भ्रम करणाऱ्यांना स्वच्छदानें विहार जोपर्यंत करता येत नाही, तोपर्यंत भागणें शक्य नाही.”

तसेंच ‘घर घरेटें’मध्ये ते म्हणतात, “शिष्टाचाराच्या बंधनाखाली बाह्य जगात वावरत असताना आपल्या मनावर मयकर ताण पडणेल असेतो. तो ताण मोकळा झालाच पाहिजे—शिष्टाचाराच्या सरक्षणाकरिताहि झाला पाहिजे. कारण तसा तो न झाल्यास मनुष्य बाहेरिदि येनावाकडा घागू

लागेल. मनुष्याने मोक्ळेपणाने घरात वागणे हे सामाजिक स्थैर्याच्या दृष्टीनेहि योग्य आहे.”

‘नियमितरणा’ मध्येहि ते म्हणतात, “काही काळ तरी प्रत्येकाने स्वच्छदाने डोंगर-माध्यावर हुंदाडावे, रानात भटकावे आणि लाटाची रीला पाहात समुद्रकिनाऱ्यावर खुशाल तासनूतास बसावे. जगांतीळ विविध अनुभव अवश्य घ्यावेत; आणि मग पाहावे की, आपल्या आयुष्यात आनंदाचा अविनाशी झरा निर्माण झाला आहे किंवा नाही ते.”

सूक्ष्म चिकित्सा

व्यवहारात त्रास कोणत्या होत नाही ? पण तो मनात रिचयून समाजात आनंदाचा पुन्हाग पुन्हाविण्याचा सर्वांनी प्रयत्न केला पाहिजे, असे तत्त्व ‘घर-घरटें’ मध्ये दाढेकरांनी सांगितले आहे. नुसतें तत्व माझून स्वस्थ न बसता त्याची कारण-मीमांसाहि त्यांनी जाताजाता सांगितली आहे. ती अशी “आपणाला वाटतें, आपल्या खाजगी गोष्टी, खाजगी आवडी-नियडी, याचें प्रदर्शन जनात बघाला करा ! लोकाना कुठें आहे आपल्या-वियडी विचार करायला पुरसद ? कुठें आहे त्यांना बळगळ ? शिष्याय त्यांनाहि त्याची सुगदु.ले-मानापमानाचे प्रसंग-असणारच. अशा परिस्थितीत कृत्रिम का होईना—आनंदाचें, प्रसन्नतेचें, सुखाचें घातावरण निर्माण करणें व करविणें हेंच इष्ट नाही का ?”

निसर्ग कसा आहे आणि मानवाने आपली बुद्धि कशी वापरावी, याचा तात्त्विक विचार दाढेकरांनी ‘निसर्ग निसर्ग’ आहे, पण ‘या नियमात माडला आहे, तो असा—“निसर्ग सुष्ट नाही आणि दुष्टहि नाही. निसर्ग निसर्ग आहे. वगळ्याने मासे खाणे, कोळ्याने मासे पकडणे इत्यादि प्राथमिक स्तराची हिंसा हा निसर्गाचा किंवा जगाचा स्वभावच आहे मुळी. एका जीवाने दुसऱ्या जीवावर जमणें हा निसर्गाचा क्रमच आहे. पण हा क्रम वाढवून त्यात माणसाने माणूस खाणे, एका राष्ट्राने दुसरे राष्ट्र गिळगुळ करणे याचा अंतर्भाव करणे चुकीचें ठरेल. कारण मनुष्याला ईश्वराने बुद्धि दिली असून, दुसऱ्यावर आक्रमण केल्यावाचून त्याला जमणें शक्य आहे.”

समनोल विचार

मानवानें आपल्या बुद्धीचा एकदा उपयोग करावयाचें ठरविलें की, मुरापेशा कर्तव्याची व व्यक्तीपेशा समाजाची मातब्बरी त्याला सहजच अधिन वाटू लागते. ' काळी पोत ' ' लेडीज स्म,' ' कोथिंबिरीच्या काक्या,' ' मी आणि तरुण जिया,' ' मिळतुनी त्रिभुवर्नीच्या लटना ' इत्यादि निबंधातून दाडेकरांनी व्यक्तिगुणांचा व भोगवादाचा प्रचार चालविला आहे असा भास होतो हें सरें आणि रेळ, विठाबा, धूम्रपान, संगीत हेंच आयुष्याचें परमसाध्य असें वाटण्याइतका ठसा तरुण वाचकांच्या चित्तावर उमटतो हेंहि सरें, पण या सावणाच्या पाण्यातील रंगी-धेरांगी फुग्याचें महत्त्व किती, हेंहि दाडेकर मगूनमधून पटविण्यास विसरत नाहींत हें विद्येप, ' जगण्यात गौज आहे ' या निबंधात ते असा हितोपदेश करतात. " परोपकारापासून होणारा आनंददेखील आयुष्यात रस उत्पन्न करू शकतो. आपल्याजवळ दोन पैसे असल्यास त्यातील एक गरिबाला दिल्याने, आपणाला जी विद्या येत असेल ती अविद्य मनुष्याला शिकविल्याने, आपलें सामर्थ्य बलहानाच्या रक्षणार्थ बेचल्याने, आपली घाणी दुसऱ्यांना आनंदविण्याकरिता वापरल्याने, आपली लेखणी वाचकांची कळी उमलविण्याकरिता चालविल्याने जो एक विशिष्ट प्रकारचा आनंद होतो तो मिळविण्याकरिता जन्मच्या जन्म कोणाला जगावेचें घाटणार नाहीं ? " विचाराच्या या समतोलवणावरोडरच वाक्यरचनेलाहि किती समतोल आला आहे हें पाहण्यासारखें आहे. मुदर विचार मुदर भाषेनें व्यक्त झालेले येथें दृष्टीस पडतें.

सामाजिक जाणीव

' काळ खेळतो आहे ' हें निबंधानें शीर्षक " काल क्रीडति " या श्रीशंकराचार्यांच्या सूत्रावरून लेखाला मुचलें आहे. पण या नावातील ' काळ खायला आलेला नसून खेळायला आला आहे ' अशी आपली खेळकर भूमिका लेखानानें मांडली आहे. घोड्याच्या टेंम जाऊन पेट्रोलच्या आल्या व आता वस धावू लागल्या, पणत्या जाऊन विजेचे दिवे आले

इत्यादि बदल दाखवून व जर्मनी-जगनांतील क्रांति वर्णून लेखकांनं सूचक प्रश्न विचारला आहे, “वैयक्तिक उन्नति, प्रगति, सुधारणा झाली, पण बहुजन-समाजाचें काय ? तो कुठें आहे ? ” अशी सामाजिक जाणीव बारीक बारीक प्रसंगांतून हस्तरोखत देणारे लेख लघुनिबंध या संश्लेष अनेक अर्थानीं पात्र ठरतात.

गहन विचार, सूक्ष्म चिकित्सा व आकर्षक मांडणी या तिन्ही दृष्टींनीं ‘ जाहल्या तिन्हीसाजा ’ हा निबंध सरस आहे. त्यात लेखक म्हणतो, “ आपण आणि काळोख. जगातील सर्व बंधनें गळलीं जाऊन कुठल्या-तरी महाशक्तीच्या समोर आपण उभे आहोंत, आणि त्या शक्तीच्या आत आहोंत; ती शक्ति आपल्याभोंवतीं अगदीं ऐतून आहे; आपण तिच्याच-पैकी एक अंग आहोंत, ह्या क्रिया असल्या भावनेनें अंतःकरण उच्च-घळून येतें. आणि मग जो काही आनंद अनुभवायला सापडतो तो केवळ अनिर्वचनीय. ”

भाषेचा खेळकरपणा

लघुनिबंधाला योग्य अशी मनमोकळी, लघवीर व खेळकर भाषा-शैली दाखेकर सर्वत्र वापरतात. ‘ आळस ’ मध्ये ते म्हणतात, “ माझे आपणाला मनापासून आणि हात जोडून असें सांगणें आहे कीं, या फिकी-रीत आपण पडूं नका. काहीं थोडें फाजील उद्योगी लोकां आळवाला खुशाल आपला शत्रू मानोव. माझी तर दिवसानुदिवस अशी रात्री होत चालली आहे की, आळस हा मनुष्याचा शत्रू नसून मित्र आहे, दुष्मन नसून दोस्त आहे. कसा तें सांगतोंच आता आपणाला. ”

‘ मागे फिरून पाहिलें असता ’ या निबंधाचा प्रारंभ लघुकथेला सजेसा आहे. तो असा—“ समजा, तुम्ही परगावी जायला निघाला आहात. तुम्ही गाडीच्या सिडकीपाशीं उभे आहात, गाडीनें शिटी वाज-विली असून उलट एंजिन द्रायव्हरनें ‘ कुकुऽऽकु ’ असें उत्तर दिलें आहे. पाणी प्यायला किंवा इतर काहीं खात्र खरीद करायला गेवेल्या

उतासंची डब्यांत शिरण्याची तारांबळ उठून धाड्पाडु असे डब्यांचे दर-
याजे लागले जात आहेत. गाडीला किंचित घक्का वसून गाडी हलुहळू
चालायला मुरवात झाली आहे. आणि अशा वेळीं तुम्हीं मागे फिरून
पाहिलेंत तर तुम्हांला काय दिसेल ? ”

‘ रेल्वे लाइन्स ’ हा निबंधहि नावीन्यपूर्ण आहे. आगगाडीचे रुळ
पाहून हेरांक असे तत्त्व सांगतो, “ त्या चकचाळणान्या परंतु पुढें पुढें
अस्पष्ट होत जाणान्या रेल्वे लाइन्सकडे पाहिलें कीं दूरच्या आणि वेगळ्या
मुळुखाची सारणी आढवण होते, मनांत त्याच्याधिपती कल्पनातरंग उभे
राहातात.....प्रवास न करता प्रवास वेष्ट्याचें श्रेय आपणाला
मिळेल. ”

विनोदाचे तुषार

काही रस, अरसिक शाश्वततावादी लोक समोरच्या मुखाला व सींद-
याला पारसे कसे होतात, हें पटविण्यासाठीं दांडेकरांनीं एक गंमतीचें
उदाहरण दिलें आहे. हे लोक आइस्कीम पुढें आले असतां म्हणतात,
“ क्षणापूर्वीं हें आइस्कीम निव्वळ साखरेच दूध होतं. इतकंच नाही, तर
अर्ध्या तासानं पुन्हा तें दूधच होणार. तस्मात् या क्षणिक गोष्टीचा
आम्हांला स्वीकार करतां येत नाही. ” अशा विनोदाचा संस्कार मधून-
मधून दांडेकरांच्या लघुनिबंधातून उठत असतो. ‘ न्हावीदादा ’ हा त्याचा
निबंध कोल्हटकरांच्या ‘ हजामती ’ ची आढवण सहजच करून देतो.
एका समर्पक उपमेचा उपयोग दांडेकरांनीं विनोदासाठीं करा वेष्टा आहे
पहा. “ तुळतुळीत डोक्याच्या अंगणांत घेण्याचें वृंदावन उभारून त्यांत
शेंडीरूपी तुळशीची स्थापना एखाद्यानें केली, कीं तो शंभर टक्के सनातन-
धर्माभिमानी आहे असें मोठे लोक मानीत असत. ”

अद्याच विनोदाची क्षालर ‘ आपण आहों गाथी ’ या निबंधांतहि
लावतेली आढळते. आपला सिद्धांत गंमतीदार भाषेनें सांगताना ते म्हण-
तात, “ पूर्वींच्या क्रिया गाथी होत्या, म्हणून हल्लींच्या क्रियांनीं म्हशी
व्हावे किंवा वाघिणी व्हावे असें कोणीच म्हणणार नाही. म्हशी काय

आणि घाविणी काय, शेंवटीं पशुकोटींतीलच होत. जिवानीं तसल्या पशु-
कोटींत वर्षीच जाऊ नये त्यानीं मनुष्यकोटींत राहाण्याचा प्रयत्न करून
त्यातच आपली अधिकाधिक उन्नति करावी. ”

वाचकांच्या ओठावर स्मिताची स्फेद पसरले न पसरले इतका माफक
विनोद करण्याच्या केलकरी परंपरेंत दांडेकर शोभून दिसतात. ‘ जमेचिना-
पडेचिना ’ या निबंधात ते मिस्त्रिल्यणानें म्हणतात, “ सराळीं मला
उठाविण्याच्या कामीं कपटश्याच्या आवाजापेरीज वाकीचे सर्व आवाज
(म्हणजे प्रिय माणसाचे आवाजदेखील) अगदीं म्हणता अगदीं निष्फळ
ठरले आहेत. हा एकच आवाज असा आहे कीं, तो ऐवून मी लडबडून
जागा होतो आणि ताच्यातला ताजा चहा जो असेल तो मिळविण्याचा
प्रयत्न करतो, म्हणजे दिवसातला माझा पहिला महान् उद्योग म्हणजे चहा
घेणें आता ही गोष्ट काही मोठी सांगण्याजोगी नाही हें मला पटतें आहे.
पण इतर गोष्टी आपणाला जमतच नाहीत तिथे काय करणार ? ”

फसरी माडणी

‘ निर्वासित माणसे ’ या निबंधात चमत्कृतिवादीं ते अशीं काही
विधानें करतात कीं, तीं कच्च्या वाचकाला खरी घाटावीत, पण तीं
सत्याच्या या विवेकाच्या पसोटीस उतरणारीं नसावीत उदाहरणार्थ—
“जगात जर मला कोणाची अन्यत् मीति वाटत असेल तर ती निर्व्यसनी
मनुष्याची ! त्याच्याइतका मयसर प्राणी दुसरा कोणीहि नसेल ! त्याचे
भयकरत्व त्याच्या निर्व्यसनापासून निर्माण झालेले असते ”

तसेंच “ एका दृष्टीने निर्व्यसनी माणसाना मी समाजाचे शत्रु समजतो.
वसुधैवकुटुम्बम् हजारां वस्तु निर्माण होतात, त्यापैकी काही थोड्यांचाच ते
स्वीकार करतात आणि बाकीच्यांचा स्वीकार करणें हें ते व्यसनाच्या
सदरात घालतात ! ते ज्याचा स्वीकार करतील त्या जीवनोपयोगी चिंता
य बाकीचीं सर्व व्यसनें ! किती मयकर समीकरण आहे हें ! ”

केवळ एव गमत म्हणून असे विचार एका कानानें ऐकावयाचे व
दुसऱ्या कानानें सोडायचे. त्याची शास्त्रीय चिरिस्ता केडी कीं, त्याचे

स्वारस्य गेलें. फूल नुपतें हुंगावयाचें, त्याचें पृथक्करण करणें अरविकृष्णाचें. 'उद्योगी मनुष्यां' तद्दि दडिंकर असेच विनोदी विचार लिहितात, " ज्या उद्योगीशीलतेपायी अँटमत्रॉवसारखे शोध लागून हिरोशिमा बेट विषा नागासाकी बंदर यातील लक्षावीध निस्सराध मनुष्यप्राण्यांचा क्षणार्धांत संसार होऊं शकतो, ती पुष्कळांच्या ठिकाणीं नाहीं हेंच 'जगाचें भाग्य' म्हणावयाचें. छे ! छे ! मनुष्य हा स्वभावतः आळशी आहे हेंच ठीक आहे. ' या त्यांच्या विधानातील संहाराचें मूळ उद्योगात नसून अविवचारांत, स्वार्थांत, द्वेषात आहे हें वाचकानें ओळखावयास हवें.

काव्यमय कल्पना

काव्यरूपना य मापालंकार याचें भाडवल दांडेकराजवळ घेताचेंच आहे. पण त्या भाडवलाचा वापर योग्य ठिकाणीं करण्याचें कौशल्य त्याचे ठायीं आहे. ' जाहल्या तिन्हीसाज्जा 'मध्ये रात्रीचें वर्णन ते किती चातुर्यानें करतात पहा, " एसाचा गारज्यानें आपल्या पोतडीतून अनेक चित्र-विचित्र जिनसा काढून अद्भुतरम्य विश्व निर्माण करावें, आणि मग खेळ संपला कीं, पुन्हा सर्व वस्तु पोतडीत ठेवून साव्यात, त्याप्रमाणें प्रकृतिदेवी दिवसां आपल्या पोतडीतून सर्व वस्तु बाहेर काढते आणि रात्र झाली कीं पुन्हा तमाच्या पोतडीत त्या ठेवून देते."

' मध्यरात्र ' हें कल्पना-विलासाला केवढें रम्य क्षेत्र. फडके यांनीं ' सहल 'मध्ये व प्रा. कुमुमावती देशपांडे यांनीं ' मध्यरात्र 'मध्ये आपापल्या शैलीनें तिचें वर्णन केलें आहे. दांडेकराची वर्णनशैली पहा, " ती चादणी मध्यरात्र होती. द्वादशीचा चंद्र पश्चिमेकडे कलत चालला होता. त्याच्या घरच्या अंगाला मृग नक्षत्र आकाशाची शोभा वाढवीत होतें. जरा पलीकडे व्याघाची तेजस्वी चादणी एसाच्या रूपगर्हितेप्रमाणें आविचल आढळतेंत उभी होती. जिकडे तिकडे नीरव अगाध शांतता होती. रात्री कुत्री ओरडतात, पण त्या वेळीं तींही ओरडत नव्हतीं ! जिकडे तिकडे निःशब्द शांतताच पसरली होती. छळत पादण्या चादण्याच्या दुधानें न्हात्यासारखीं घरे व सडका दिसत होत्या. चांदण्यांतील त्या सावल्या

फार मोहक, आकर्षक दिसत होत्या. जणू काही श्याम वर्णाच्या देव-
कन्याच चादण्यात विहार करीत आहेत ! तसल्या त्या मध्यरात्रीच्या
सावल्यातून जात असताना एखाद्या यक्षाच्या नगरीतून तर मी जात
नाही ना, असें मला वाटले."

पर्वन्याळाचें अलंकारिक वर्णन ' आनंदाचे संकेत 'मध्ये दांडेकरांनीं
वैले आहे, तें असें—“ एखादे वेळीं दगावर दग जमा होऊन सैन-
काच्या रागा लागल्यासारख्या दिसतात, तर एखादे वेळीं पातळ दगाची
धावळी परिधान केल्यासारखें आकाश दिसतें. एखादे वेळीं बाणाच्या
वेगानें पावसाच्या धारा पडतात, तर एखादे वेळीं फुग्याजीप्रमाणें मंद
मंद धुरधुर धुर असते. पण काहीहि असलें तरी निसर्गाचें आनंदाचें
साधक गणें या प्रकृत सुरू असतें.

मनोहर वर्णन-शैली

एका तळ्याचें शब्द-चित्र दांडेकरांनीं किती सुंदर व यथार्थ काढलें
आहे, पदा—“ त्यात काही पादरी व काही ताल कमळें होती. कम-
ळाच्या पानांवरून स्वतःच्या लहानग्या शरिराचा होळ सावरीत पाणकौनड्या
फिरत होत्या. रंगलेल्या दगाचीं प्रतिबिंबें पाण्यात पडून, त्यालाहि एक
शोभा आली होती. जलाशयाच्या काठावर बसून एक कोळ्याचा मुलगा
गळानें मासे पकडण्याचें काम करीत होता. ”

‘ विहार ’ मध्ये नानाविध पासराचीं जीं वर्णनें दांडेकरांनीं रंगविलीं
आहेत, तशीं मराठींत थोडींच सापडतात. आकाशात स्वच्छदानें उडणाऱ्या
पारव्याचें वर्णन असें—“ मुमारे दोन-अडीच तासानीं ताऱ्याप्रमाणें लुगलुक
करणारे पारवे पुन्हा पुष्पगुच्छाप्रमाणे दिशू लागले, आणि थोड्या वेळानें
ते रंगलीं आपल्या खुराड्याकडे आले. किती ताजे नि तेजस्वी दिसत
होते ! किती डोलदार त्याची चाल होती, किती प्रेमानें ते एकमेकाशीं
खेळत होते. व्रीडा केल्यानें, विहार करून आल्यानें, ते उल्लसित दिसत
होते. नि रंगारी, निहेंतुक विहारासमून किती आनंद होतो हें त्यांच्याकडे
पाहिलें असताना कळून येण्याजोगें होतें. ”

पादन्यासुभ्र रगळ्याची आकाशातील माला तर कोणालाहि कवीच बनवील—कविगुह कालिदासाने तर विला “ अस्तमतोरणा ” चीच उपमा दिली आहे. दाडेकर वर्णिताने, “ पादरे बगळे जाकाशातून जात असताना पार मनोहर दिसतात अर्धचंद्राकृति किंवा सरळ रेषेत व्यवस्थितने आणि जलद उडणाऱ्या बगळ्याकडे माझे लक्ष वेधले जाते पार सुंदर दिसतात ते ताऱ्या भोगऱ्याच्या हाराहारांसी आकाशात उडणारी बलाक माला दिसते ”

जशी पातरे, तशीं पुले—पार बाय, पाने—पिल्लेली पानेहि ‘ काळ रोळतो आहे ’ मध्ये त्याचे मनोरम वर्णन दाडेकरांनी केले आहे, ते असे “ विशेषत हिवाळ्याच्या शेवटी व वसताच्या पूर्वी या रस्त्यावर पारच शोभा दिसते पिवळी, लाल, विंगमिजी, मुरकट बडाचीं पाने जाणाऱ्या-येणाऱ्यावर जणू अभिवेच करीत असतात टप टप टप, भगदी हळूनार पणें गमतीनें खाली येणाऱ्या त्या पानाकडे पाहिले कीं वाटते, काही गूढ संदेश घेऊन येणारे हे देवदूत तर नसतील ! त्या पिवळ्या पिवळ्या पाना-वरून चालत असताना वाटते, की आम्हा सोन्याच्या पुऱ्यावरून चाललो आहोत किंवा सोनेरी कोराटीच्या पुऱ्यावरून चाललो आहोत—आणि अशी कल्पना मनात येताच आपली पावले आपल्या नकळत हलकी होतात, मदावतात आणि आपले हृदय उदात्त भावनांनीं मग्न जाते. ”

अलंकाराऱ्या माला

आळसात (वास्तविक चिंतनात) घालविलेल्या घळाचे फळ दाडेकर किती वाक्यमय भाषेने सांगतात पहा— ‘ हृदयचे कमळ उमडून त्यातून पराग सगू लागतात आत्म्याच्या गुजारावरुन होतो आत्मा नाचू लागतो, हृदय होतू लागते हा अपूर्व देखावा पाहून आपल्या डोळ्यातून आनंदाधु बाहू लागतात आणि आपण आळसात वेळ घालविला नसून आनंदात घालविला असे वाटू लागते असल्या आनंदाच्या उपभोग घेतग आहोत का कधी आपण ? ’

आपला आशावादी संदेश देवाऱ्याच्या दृष्टीने दाडेकर सांगतात तो

असा—“ निराशेच्या सभाषदातून आपण आत गेलों, कीं आशेचें मंदिर दिसू लागतें त्या मंदिरात एकदा जाऊन तर पाहा. आनंदाचा नंदादीप तेथें अनंत काळपर्यंत उत्साहाचीं किरणें फेंकीत असलेला जाडलेल ”

तसेंच, ‘ कीर्ति ’वर दृष्टातामागून दृष्टताच्या सुगंधी माला ते वहातात त्या अशा—“ पाण्यावर ओढलेल्या रेषेप्रमाणें किंवा वाळूवर काढलेल्या आकृतीप्रमाणें कीर्ति क्षणभंगुर नाही तसेंच ती सगमरयरी दगडावर किंवा ताम्रपटावर खोदलेल्या अक्षराप्रमाणें चिरकाल टिकणारीहि नाही कीर्ति ही दिव्याप्रमाणें आहे एका दिव्यावर दुसरा दिवा लावला गेला कीं, मूळच्या दिव्याचें काम संपलें तसेंच एकाच्या कीर्तीनें दुसऱ्याला कीर्तिकर वनाविलें कीं तिचें कार्य संपे कीर्तीचीं पुढें प्रगतीच्या पारिजातकावर येतात भोंवतालचें वातावरण सौरभयुक्त करणें हें फुलाचें काम समाज सुखी करणें हें कीर्तीचें काम कीर्ति ही स्वतः टिकण्याकरिता नसते, समाजाला टिकविण्याकरिता असते ”

लेखन-प्रकाराचा स्वर

दाडेकराच्या काही काही लघुनिबंधांमध्ये इतर वाङ्मय प्रकाराचेंच प्राच्य झालेलें आढळतें ‘ सारखे चेहरे ’मध्ये केवळ विनोदी उदाहरणेंच आहेत—निबंधाला अवश्य अशा विचाराचा एखादा वग तरी त्यात असायलास हवा होता तसेंच ‘ जमेचिना, घडेचिना ’ या निबंधात काही विपल योजनांची नुसती जंत्रीच दिली आहे लवकर उठणें कपडे नीटनेटके घाळणें, पहिला नगर मिळविणें, वस्तुत्व रंगविणें, इत्यादि कार्यांत आपल्याला यश जालेलें नाहीं हे त्यात त्यांनीं चटकदारपणें सांगितलें आहे पण सर्व लेखातून विचाराचें चारीकसें सूत्र गुपऱ्हेत असायलास पाहिजे, तें नाहीं ‘ सर्वे क्षणिक ’मध्ये फुलें, दापत्य, औदार्य, विद्याप्रेम, इद्रघनुष्य इत्यादि जीवनातील सौंदर्य-स्थळाची यादी दिलेली आहे ‘ निर्व्यसनी माणसे ’ दगडाप्रमाणें असतात, अनुदार असतात, समाजाचे शत्रु असतात असा एकागी सिद्धांत चमत्कृतिजनक म्हणून दाडेकर मांडतात आणि हिटलर-चर्चिलचें साम्य-वैषम्य दाखवितात, पण शिवाजी-टिळक-गांधीजी

इत्यादि निर्व्यसनी नेत्यांचे जीवन काय दर्शविते ? इतका गभीर विचार लघुनिबंधात करावयाचा नसतो, असे उत्तर दाढेकर देतील, हे उघड आहे.

‘ पूर्णविराम ’ मध्ये आरंभापासून अखेरपर्यंत सवादच आहेत. तसाच प्रदीपे सवाद आपण आहो गायी ’ यात पसरलेला आहे. साठीच्या घरात पोंचलेल्या दोन म्हात्यांच्या स्त्रियांच्या त्या सवादातून स्त्रियांचे परावल्लभन सूचित केले आहे व आधुनिक स्त्रीचा स्वतंत्र बाणा चित्रित केला आहे. ‘ मिळतुनि त्रिभुवनीच्या ललना ’ मध्ये एक भास निर्माण करून नानाविध सुंदर स्त्रियांच्या सद्वासाची अतृप्त इच्छा लेखकाने काल्पनिक रीतीने पूर्ण करून घेतली आहे. ‘ उपरण्याचे उपयोग ’ स्वराज्य-प्राप्ती-परिताहि घरा अस एकातिर प्रचार करणाऱ्या सत्यानिकांचे मुमारे दहावानी व्याख्यान लघुनिबंधाचा लोढणेंच ठरण्यासारखे नाही काय ! ‘ शक्तीचा अपव्यय ’ यातील वस्त्रना गडकन्याच्या ‘ चिंतातुर जन्तु ’ या कवितेसारखीच आहे विजेचे पक्षे, रानगुलाय, युवतीचे विभ्रम मद्रिकचे विद्यार्थी इत्यादिकांच्या गुणांची उधळपट्टी चालली आहे, अशी कुरकुर त्यात आहे. सवाद वर्णन, शब्दाचेत्र--हा लघुनिबंधाचा एकएक अवयव ठरेल, पण त्यामुळे लघुनिबंधाला पूर्णता येत नाही तसे सकळ अगानी परिपूर्ण असेहि लघुनिबंध दाढेकरानी लिहिले आहेत.

'साहित्यिक दायत्य' म्हणून देशपांडे पतिपत्नीचा उल्लेख गौरवाने होण्यासारखा आहे सौ. कुसुमावतीबाईचे पति श्री आत्माराम रावजी देशपांडे हे 'अनिरु' या टोपण नावाने नरकरीमपेथे मानाचे स्थान मिळ-

वून बसले आहेत. न्यायाधीशाचे उच्चासनावर त्यांनी अठरा वर्षे काम केले असून नंतर 'समाज शिक्षण-विभागाचे' संचालक म्हणून त्यांनी सेवा केली. आता 'समाज-विकास-योजने'मध्ये केंद्रीय समकारचे विशेषाधिकारी म्हणून ते काम करीत आहेत. अशा विद्वान कार्यकर्त्याला शोभण्यायोग्याचे त्यांच्या सहचारिणीहि आहेत. त्यांचे मुलूखे नाव कुसुम जयवंत.

त्यांचे घडील रा. व. रामकृष्णराव हे वकिलीचा व्यवसाय करीत असत. वऱ्हाडातील अमरावती येथे ता. १० नोव्हेंबर १९०४ रोजी कुसुमचा जन्म झाला. तेथेच त्यांचे प्राथमिक व बरेचसे माध्यमिक शिक्षण झाले. पुढे त्या पुणे येथे हुचूरपामेठ शिक्षण घेण्यास आल्या. १९२१ साली मॅट्रिकमध्ये त्या उत्तीर्ण झाल्या, त्या 'लक्ष्मण जगन्नाथ वैद्य' शिष्य-दाने मिळवून, पुढे त्या वर्गेशन कॉलेजात दाखल झाल्या. तेथे चार वर्षे अध्ययन करून त्या नागपूर विद्यापीठाच्या बी. ए. च्या परीक्षेत १९२५ साली बसल्या त्या परीक्षेत त्यांनी पाहिल्या वर्गात पहिला क्रमांक पटका-

पाटण्या चिंध्याप्रमाणें वाळून कोळ झालेल्या गय्याचे अवशेष भाजणाऱ्या वाऱ्याने उगीचच भुरभुरत होते. दूरवर नज्जर फेकली तर मग्नच मृगजलाचे तरंग दिसत, मग्नच ती काळीभोर जमीनच तरळल्यासारखी—खालवर हालत्यासारखी वाटे. ”

आणि हिवाळ्यातील दुपारीचें वर्णन तर लेखिकेने अत्यंत बहारीने केले आहे, तें असें—“ हिवाळ्यातही दुपार तरी काय कमी मनोरम असते ! त्या वेळच्या ऊरदार हजेची गोडी अस्सन्न मुलवाद्यानादेखील पटेल. तिचा आस्वाद घेत उन्हात पडलें असत ना होळ्याना चारी राजूना जणू समृद्धीची कर दिवू लागते. हेमन्ताचें सोने सगळीकडे पसरलेलें असतें. गव्हावर सोनेरी ताम्रुगण्या चंद्रायत्रा सुरवात होते. कडूनिशाच्या पानाचें सोने होऊन ती गरगरा शिवाशिनी खेळत दिवू लागतात. जसजशी शिशिराची कळा ओसरूं लागते, तजतच्या भिंगा-वाऱ्या स डायर निव्वळ सोनेरी रेंगाच रेंगा लटकू लागतात, तर रिरळ्या फाचनाचें झाड एकेका पादीवर एकाद दुसरेच सुमंगलपूज घेऊन खोदू लागते ”

तसेंच “ माघ्यान्हीच्या वेळीन समनोत्पन्नाचें स्वास्त्र, गर्भीरतेचा आनंद साठवलेला आहे, तीत उच्छृंखलपणा नाही मडकण्या नाही. अभिजातपणाला साजेस तिचें सौंदर्य आहे. प्रगल्भ हृदयाप्रमाणें तिची दुःखे नि शून्य आहेत. त्याच्याप्रमाणेंच तिचा आनंद शांत आहे. ”

चंद्रास्ताचें वर्णन

एकादा कवि ज्याप्रमाणें निशर्मातील दृश्य आपल्या हृदयात साठवून घेतो आणि नंतर आपल्या प्रभावी शब्द-सामर्थ्याने तें हृदयातून जपेच्या तसें बाहेर काढून वाङ्मयद्वारा उत्क्रांतिपुढें ठेवतो, तसें सौमल्य लेखिकेने ‘चंद्रास्ता’च्या नारीकडे व विसृत वर्णनात दाखविले आहे. मावळच्या चंद्राची पदस्ती स्वर्णपंथ रोमटी दोन बिंदु मात्र दिग्गज याचें साक्षात् दर्शनच त्यानीं घडविलें आहे. प्रारंभी त्या सांगतात, “ एक शब्दहि न

बोलता त्या भयान, काळवडलेल्या पाण्याने मरास आलेल्या तलावाच्या कड्यावर जाऊन बसणे व डोळ्यादेखत त्या टेकडीच्या माथ्याजवळ... .. माथ्याखाली.....सरासर ओढल्या जाणाऱ्या चंद्रकलेकडे, पाते न लवू देता पहात राहणे, याशिवाय दुसरे काय करणे शक्य होते? "

तळ्यावर बघून मावळती चंद्रकला कशी दिसत होती, हे सांगताना लेखिका म्हणते, "माथळत्या चंद्रकलेच्या पायाशीच पसरलेला तो शांत जलाशय तिचे रूप आपल्या अंतरंगात साठवण्याचा प्रयत्न करता करताच काळवडत चालला होता. ती खाली सरकली. तिची कोर टेकडीच्या माथ्यावर क्षणभर विसावली व खाली गेली. चंद्रकलेची दोन धाकले झाली ! जाता जाता तिने त्या टेकडीला दोन सोनेरी शिंगाचे वैभव बहाल केले, या विचाराने क्षणभर मौन वाटली, तरी खरोखरी तिच्या त्या विद्रूपरूपाच्या न्याकुळतेनेच मन व्यापून गेले. ती टोके क्षणान्याने खाली . खाली . जात होती. मोटभर ..अर्धे मोट.. आता नुसतेच दोन बिंदु !! " बिंदुमात्र भासणारी ती चंद्रकलाहि क्षितिजाच्या कडेपलीकडे गेली. आधार पसरला. पण त्यातहि प्रकाश भरून राहिला होता. अशा विचित्र निसर्गाचे वर्णन लेखिकेने मनोरम केले आहे, त्यातच राजकीय पुढाऱ्यांच्या तुल्यवासानंतरच्या देशातील परिस्थितीचाहि रंग भिस्सल्याने त्या वर्णनाला विचाराची घनता व सखोलता प्राप्त झालेली आहे. ते वर्णन असे—“ ती दिसेनाशी झाल्यावर, क्षणभर सारे जग अधारून आले, तरी पुन्हा त्या चंद्रकलेच्या आकृतीत तोंवर सामावलेला प्रकाश आता अधाराच्या कणाकणातून प्रस्तुरित होऊ लागला. तमाचे कण कण उजळले, प्रकाश आला नाही, पण अधारीहि राहिला नाही. तिचे केवळ चैतन्यच राहिले. एखाद्या विराट आदोलनाच्या नेत्याला काही काळ अज्ञातवास स्वीकारणे प्राप्त झाले, तर क्षणभर त्याचे सर्व कार्य चालू गेल्यासारखे वाटते, त्याची तपस्या वाया गेली, असे वाटू लागते. परंतु लवकरच त्याच तपस्येचे तेज समाजाच्या अनेक कणातून खुलू लागते त्याच्याच मंत्राच्या नादाने दशदिशा मुखरित होतात. तो पुन मोठ्ठेपणाने वावरू लागेपर्यंत जीवनाची

प्रसन्नता नाहीशी झाली, तरी त्या मधल्या अंधकारांतहि धीरोदात्त वृत्तीचा विश्वास कायम राहतो. तसेंच त्या चंद्रकटेच्या विश्वांत झाले होते.”

मानवतेची हाक

‘अप्सरांची भेट’ हा लघुनिबंध म्हणजे कल्पकता व विवेक याचा संगमच. शहरातील सधन व सुखिय श्रिया खेड्यात जातात; पण कशाला ! तर केवळ वन-भोजनाला. तेथील निष्पंग-सौंदर्याचें आकंठ पान त्या करतात, पण तेथील मानवाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करतात. हा विरोध लेखिकेने कौशल्याने चित्रित केला आहे. तिनेच ‘चंद्रास’ या निबंधांत म्हटल्या-प्रमाणे, “सृष्टीची काही गुपिते, तिच्या जीवनातले अत्युत्कट क्षण, तिच्याशी वेळी-अवेळी सादरचं टेवणाऱ्या जीवांनाच अनुभवायला मिळतात हेंच खरें.”

‘अप्सरांची भेट’ या निबंधाचा प्रारंभहि लघुनिबंधाला अनुरूप असा आहे. खेड्यातील एक शिक्षक मार्मिक व तटस्थ निरीक्षकाची भूमिका घेऊन म्हणतो, “मी शोप ! मी या पलिकडे दिग्विज्ञानाच्या क्षेत्रांतल्या शाळेत शिक्षक आहे. मन पार बैतागलं म्हणून कोसभर चालत येऊन या तलावाच्या काठाशी बसलों आहें जरा. मी कसला हो कपि ! मराठी सात इयत्ता व एक वर्ष ट्रेनिंगचं—एवढंच धामचं शिक्षण. त्यांत कुठे कनिता करता येतात !”

निसर्गाचें सौंदर्य द्वितीयातिशायक ! त्याचा लाभ तरी गरीब ग्रामीण जनता कां घेत नाही ! असा प्रश्न त्या शिक्षकाच्या प्रपन्न पडतो. तो म्हणतो, “काळोपातल्या संक्षिप्तकाशात तो कुदाचा ओथंयला बहर अन् मोगाच्याच्या उमलत्या कळ्या दगाआडून छेकायणाऱ्या लहानशा चांदण्यांसारख्या चमकतात ! त्याच्या सुवासान मग तरी भोंवतालच्या वस्तुस्थितीचा थोडा वेळ पूर्ण दिसत पडतो; पण त्याबरोबरच नेहमी घाटंत, हें तरी भुज या इयल्या गायक्यानीं कां लुट्टे नये ! त्यांचा सरोवरच श्रनपारिहार होईल. या नाजूक, लाजाळू फुल्यंच्या सहसायांत राहून त्यांच्या अंतःकरणाचें स्वाभाविक मार्दव कायम रागवळें जाईल; त्यात मायेचा

जोम लुबलुकत राहिल. रात्रीच्या त्या शांत आकाशालाही पडून त्यांना शांति लाभेल. त्यांचं हृदयाकाशही तसंच विशाल होईल !! ” हा निसर्गाचा शांति-प्रेमाचा संदेश ग्रहण करण्याइतकीहि स्वस्थता खेडूत जनतेच्या ठायी नाही हें लेखिकेनं सूचकपणे सांगितलें आहे.

ग्रामीण दुर्दशेचें चित्रण

रेड्यातील तळें रेड्यातील जनतेसारकेंच होतें. त्या दोघाचें साम्य तो शिक्षक पुढील शब्दांनीं सागतो, “ सध्याची त्याची ही स्थिती किती बेविलवाणी आहे. अगदी आमच्या खेड्यासारंगी. तियलंही जीवन असंच न्या डबक्यासारख झाल आहे. परिस्थितीनं गति मारली-मनं मारली-उत्साहाच्या ज्योति मालवल्या. देतीचे सर्व व्यवहार चाळू असतात, पण किती निर्जिवपणें ! एकेकाचे चेहरे पहावे हर कसे विक्षत्यासारखे दिसतात. भकामागून एक वार्डट हंगामाची इतकीं वर्षे गेली, की पुन्हा आघेचं रोपटं लागायला त्यांना मनच राहिलीं नाहीत. त्यांचे दगड मगून गेले ! ”

या दगडी जीवनात, ‘ शिलावस्थें ’तील आयुष्यात मानवतेची ज्योत पेटविणें किती अवघड ! याचें उत्तर लेखिका पुढील शब्दांनीं देते, ‘ जिथं खाशेला जागा आहे, जिथं कुठून तरी सहाय्याची अपेक्षा आहे, भोंवतालीं कुणाला तरी जाणीव होण्याचा संभव आहे, तिथं प्रयत्नवादाला जागा आहे. पण जिथं माणुसकीची नीचतम परिस्थिती झाली, तिथं जगडून काय करतां ! तिथं मग निर्बिकार, अचेतन शांतीच बरी ! ”

वनभोजनासाठी आलेल्या त्या अप्सराचें, त्या पन्थाचें, त्या भूषा-सुंदरीचें लक्ष दीन-दरिद्री खेडूताकडे जातें कशाला ? ते खेडूत कसे होते ! “ सहजसवादी निसर्ग त्या वळवासारख्या चैतन्योधानें प्रकुलित झाला; पण त्या लवळेंवत्या पानाच्या वृक्षाखांगी मानवजात होती, त्या विहीरीच्या आसऱ्यानें मोटेच्या हीदावरही मानवी जात होती. कसे तरी होते त्यांचे चेहरे ! काहीसे दूरत्याच्या भाषनेनें व्यापलेले-तर काहीसे विस्मयचर्चित कुतूहलानें, जिहासेनें एकमेकाशीं बोळूं पाहणारे, तर संकोचानें, भीतीनें दडपलेले .. अगदी स्तब्ध, बेविलवाने, उभेच उभे... ! ! ” मानवाचेच

दोन समूह वंगुनेधूचें व बहिणीबहिणीचें नातें ! पण श्रीमंतीची इतकी खोल दरी त्या दोन मानव-समूहामध्ये निर्माण झालेली होती की, एकाची ओळख दुसऱ्यास नव्हती. “ एकीनेंही, आल्यापासून चाईपर्यंत, झाडा-खालच्या मानरजातीकडे-मान चळवून पाहिल नाही. अम्हरा ना त्या. ” या शेषट्या तीन शब्दांनीं, शहरातील विलासी मानवावर लेखिकेनें किती तीक्ष्ण टीका केली आहे !

यांत्रिक जीवनाचे नमुने

शहरातील यांत्रिक जीवनातील नीरसपणा प्रकट करणारे दोन लघुनिबंध लेखिकेनें लिहिले आहेत. कचेरी व घर या दोन खुंटभोंवतीं, घाण्याच्या बैलाप्रमाणें, दररोज फिरत राहणाऱ्या एका कारकुनाचें मन त्या ठराविक जीवन-क्रमाविरुद्ध धड कलून उठतें, असें ‘ गवताचें पातें ’ यात दाखविणें आहे. त्याच्या जीवनातील फंळीपणा व्यक्त करणारी मुरवातच अशी केलेली आहे की, “ सदाशिवराव चालले होतें-एकच होते सारें. पावणे अकरा वाजता ठराविक रस्त्याच्या एका कडेनें कचेरीकडे आपल्या चाकाचीं छोटगणें घालणें व साडेपाच वाजता त्याच रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूनें उलट छोटगणें घालणें, हें तिन्ना (सायकलीला) देखील आता पुरतें माहीत झाले होतें. एसादा रस्ता ओळखीचा झाला की, गाडीवान शोषडा, पानाच्या डुकानावर पावला क्रिवा पाठीमागच्या रस्त्याच्यात जेऊन गप्पा मारीत बसला, तरी बेल नाही वा सरळ जात ! त्यातूनच एक पायरी पुढें गेणें की, सायकलनें सदाशिवरावाना भिनचूक कचेरीतून घरी आणून सोडणें संभवतें. ” तेंच काम, तोच रस्ता, तेंच जेवण या तोच-तो-पणाचा फंदाळा येऊन सदाशिवराव मनात म्हणताना,

“ जगात म्हणे काव्य ओदे; सौंदर्य आहे. कुणाच दिनेक तें ! माझ्या-माझ्या त्याच चाकोरीतून पिळगटून निघणाऱ्या प्राण्याना ! आम्ही साधारणात जन्मत्रों;-साधारणात वाढलों; साधारणात उदरनिर्वाह करणार. आमच्या मृत्युतऱ्हेतील कुणाज देलातून सोडणारे काही नवणार ! कयाला आहे हें विी...आम्ही कारकुनाची मुनें-कारकुनाचेच पाप होणार. ”

च्या विचारांच्या कोंडमान्याने त्याचे आयुष्य भकास झाले, आयुष्य आळणी बनले. " परिस्थितीच्या ठराविकपणामुळे त्याचे मन एकसारखे आकुचन पावत होते. त्यातील हवा कोंदाटून विपारी बनली होती. त्याच विषांनी त्याची जीवनरुचि माहून टाकली होती. "

निसर्गाचा प्रभाव

मातरी जीवनाचे हे यत्र घटाबाहेर पडले ते अगदी नस्त-निराश स्थितीत. पण बाहेरील विशाल व प्रसन्न निसर्गाचा त्याच्या मनावर परिणाम झाला. वर असंख्य तारकानी चमचमणारे अपाग आकाश आणि मागे प्रशस्त मैदानावर पसरलेला गवताचा ' काळसर हिरवा गालिचा. ' हे सर्व सृष्टीचे वैभव पहाता पहाता सदाशिवरावांच्या मनातील समुचितता व निश्चेतनता नांदीरी झाली. एक गवताचे पाते पाहूनहि त्यांना त्यातील रसरशीतपणाची जाणीव झाली-आणि ते घरी परतले ते नव्या आशेने, तांच्या उत्साहाने आणि जीवनाचा प्रसन्न दृष्टिकोन घेऊनच; हे विचार-परिवर्तन सदा पानाच्या लघुनिबंधात स्वाभाविकपणे व चटकदारपणे वर्णन करण्यात लेखिकेने मोठे चातुर्य दाखविले आहे.

तसेच चातुर्य 'सिमझिम्' या निबंधातहि दृष्टीस पडते. झालेत शिथ-काचे काम करणारी दाता आपल्या एकाकी जीवनाला विटली होती त्या जीवनाची कल्पना लेखिकेने एकदोन प्रसंगावरून सहज आणून दिली आहे. झालेंदून परीं आल्यावर तिचे एकेरी व ठराव आयुष्य कसे मुरू होई हे सांगताना लेखिका म्हणते, " पाच वाजता ती आपल्या दोन जोड-सोल्यांच्या बिन्दाबासमोर उभी राहून कुटूब काढीत होती. वडी निपाती व इहलोक्यांच्या तिच्या सगळ्या सवारांचे दार उघडले गेले. प्रत्येक वस्तु सकाळी दहा वाजता जिथे होती तिथेच स्तब्धपणे उभी होती. टेबलावरच्या पुस्तकाची राखी लाजीम, बघाची बैठक, तिरकस टेबलेल्या पण्याळाचा फोन जसाचा तसा कायम होता. त्यासमोरची खुर्ची अर्ची टेबलापली सरकवलेली होती. कोपन्यातल्या पन्नावर घातलेल्या रंगीत आम्हादनावर एकमुद्दा मुरमुती पडलेली नव्हती. भिंतीवर एकदोन चित्रे,

एकदोन तसोरी होत्या. त्यावर बसायला दिवसभरात एक चिमणीदेखील आली नसावी. सर्वे आपापले काढकोन राखून, मरळ लटकत होत्या. त्यात एक तिच्या भावाची होती.”

मानवतेचे दर्शन

शाळेंनील त्याच त्या कामावद्दल शातेला पुढें गोडी वाटेना, उलट औदासीन्य वाटू लागलें—तिटकारादि जाला. तिचें मन बंद करून उठलें. ‘आजारी’ म्हणून तिनें शाळेंत चिठी पाठाविली व मनमोकळेपणें, स्वच्छंदानें दयावाक्याचे ठराविलें. शातेच्या मनाचीं हीं सुप्त स्थित्यंतरे लेखिकेनें दळुसारपणें रेखाटलीं आहेत. तिच्या शाळेंतील गैरहजेरीचा परिणाम मुलींच्या मनावर काय झाला हेहि कौशल्यानें दाखविलें आहे. ‘बाई’च्या आजारीपणाची चर्चा करता करता त्यांना मुग्न देण्याचा विचार, त्या मुलींच्या मनात उत्पन्न होतो आणि त्या सर्जणी एका मुलीबरोबर काही फुलें पाठवितात. हीं फुलें पाहताच शाकाबाईचे मन ‘वृत्तहतेनें भरून आलें—’ तिचे औदासीन्य पार गेळें. सदाशिवरायांच्या गंगाचा दोंडमारा गवताच्या पात्यानें नाहीसा झाला, पण शातेच्या चित्तवृत्तीची गोंडी फोडण्यास मुलींच्या मनातील माणुसरी व तिचे प्रतीक बनलेल्या फुलातील निरुगं या दोहींचा उपयोग झाला. शिक्षकीच्या उदात्त्यातील हिरयळ म्हणजे वित्राण्याची भाक्क. तिच्यावरच सत्ता-वैभवाग्न्य अद्या शिक्षक कणा जगत अणतो याचें मनोहर शब्दचित्र लेखिकेनें शातेच्या स्वप्नां काढलें आहे. एक प्रकारें ही समाज-परिस्थितिविरच टीका नाही काय !

‘नवी री’

स्त्री-जीवनाच्या करुण दृढात छट ‘माउली’ बगैरे तनुनिवधारून लेखिकेनें उमटविल्या आहेत. सरस्वतीची कर्तव्य निद्रा सूचक पद्धतीनें त्यांनीं वर्णिली आहे. नवव्यानें व्यसनी बनून विला टाकणें व जिद्दगीहि पुंन टाकण्याचें ठराविलें, तरी सरस्वती सान्ना घराण्याचा भार उचलीत होती, कारभार चालवीत होती, पार काय गावकऱ्यांच्या अडीअडचणीहि

दूर करीत होती. “गांवातल्या अगरीं छुल्लक माणसापासून सर्वांचे संसार सावरायचा प्रयत्न मी करतं-सर्वांना नीतीचा उपदेश करतं. माझा संसार कोण सावरून देईल !” असा प्रश्न तिचें मन तिला करतं. तिची मैत्रीण लीला तिला माहेरी नेण्यास येते. तेव्हा ती आपल्या पतीचें घर सोडून जाण्यास नारदून असते. पण ‘कशि या त्यजूं पदाला’ म्हणणाऱ्या सिंधूची अशरण अवस्था तिची नाही. ती पतीपरोवर आपली समान भूमिका मानते. त्या समानतेची जबाबदारी उचलण्याचें धैर्यहि ती दाखविते. ती लीलेला म्हणते, “एक मागीदार व्यवहार बुडवूं लागला, तर दुसऱ्यानें पळ काढायचा का त्याला वाजूला साहज आपल्या हातीं सूत्रं ध्यायचीं?...भागुबाईची वृत्ति, एतेच जीवन मला कधींच पसंत नव्हतं,” एक वागेदार, स्वाभिमानी व कर्तव्यगार ‘नवी स्त्री’च लेखिकेनें सरस्वतीच्या रुपानें वाचकापुढें उभी केली आहे. “मानवी मनाचें चैतन्य व जोम राखावयाला निवर्णाच्या सौंदर्याची किंवा उदात्तेची आवश्यकता” असतें हें कुसुमावतीनी ‘गवताचीं पानें’ वगैरे लघुकथा-मध्ये मार्मिकतेनें दाखविलें आहे. तसेंच ‘माउली’ सारख्या कथा-मध्ये “एकाद्या साध्या व्यक्तीच्या अंतःकरणात आपल्याला अद्या चैतन्याचे व जोमाचे अप्रसंग शरे दिसून येतात,” हा मानव-समाजातील अनुभवहि सूचित केला आहे.

भावपूर्ण कथाच !

विचाराचें प्राधान्य असल्यानें थशा लेखाना ‘निबंध’ म्हणता आले, तरी त्यात ‘कथे’चा अंश पुष्कळच आहे. पिसारा, वादळ, पिटोरी अमावस्या, इत्यादि लेख तर शुद्ध लघुकथाच आहेत. उत्तम कथामध्ये जेवढे विचारसून असतं, तेवढेच त्यामध्येहि आहे. परे लघुनिबंध असे कुसुमावतीबाईनी थोडेच लिहिले आहेत. बहुतेक कथा-मिश्रित निबंध आहेत. कथेला अवश्य तें भावनाचें मांडार आणि निबंधाला जरूर ती विचाराची तार्किकता मा दोन्ही गुणांचा साठा त्याचे ठायीं विपुल आहे. त्याचा वापर मात्र त्या फार जपून करतात एवढेंच.

कलाकाराचें कर्तव्य

कुसुमावतीनाईच्या लेखणीत भावनापूर्ण लक्षुण्या व विवेकपूर्ण निबध्द-दोन्हीहि यशस्वीपणें लिहिण्याचें सामर्थ्य असल्याचा 'विसार' तेवढा त्याच्या आजवरच्या लेखनाजें दिट्टेला आहे. "श्रेष्ठ कलाकाराला नेहमीच काही तरी सांगायचें असतें. ज्याची त्याला प्रचीति आली, जें त्याच्या जिवाला जाऊन भिडलें, जें अव्यक्तपणें पण उत्कटपणें त्याला पडलें, तें व्यक्त करण्यासाठी त्याची घडपड असते. निवेदन, अनुभवाचें दान, हें त्याचें मुख्य कार्य असतें." असें त्याचें विचार-एत आहे. त्यास अनुसरून आपल्या 'अनुमनाचें दान' करण्याचें कामी त्या यापुढें औदार्य दाखावेतील काय !

श्री. कृ. कोल्हटकर : : : २१

जेवणांत जसे मीठ, तसा साहित्यांत विनोद. एकाद्या उपवनांत चिमणासा हरा शुळशुळतांना दिसता म्हणजे नितका आल्हाद होवो, तितका वाळ्यात विनोदी भाग वाचाययास मिळाला म्हणजे होवो.

संसारात घालकाचें मनोहर हास्य फोणाला रिझवीत नाहीं ? तेंच आनंद पुलविण्याचें कार्य विनोदाचें आहे. वाचकाच्या कपाळीची आठी मोडून त्याच्या ओठावर स्मिताची लकेर पसरविणारा विनोद सर्वांनाच आकर्षित करूं शकतो. मराठी-वाळ्यांत विनोदाची शाखा पल्लवित होण्यास इंग्रजी

साहित्याचा संपर्क कारण झाला. पाश्चात्य लोक जाल्याच प्रवृत्तिपर दृष्टीचे, रोझाडू वृत्तीचे व विनोदी स्वभावाचे. इंग्रजींत डिक्न्स, कॅचमर्थ मोलियर, अमेरिकनमध्ये मार्केट्टुन-यासारखे हास्यरसाचे सम्राट त्या त्या साहित्यांत निर्माण झाले. 'युरोपियन वाळ्याचा पायाच विनोदावर उभारलेला आहे' असें मि. चेस्टर्टन म्हणतात. त्या मानानें मराठींतच काय, पण संस्कृतांतहि विनोदाला स्थान वमी शृंगार, वीर व कदम हे तीन रसच प्रमुख मानले जातात. वागीचे हास्यादि सद्या रस आनुपंगिक-पाडवामधील नकुल-सहदेवाप्रमाणें गौण. "हास्य हा स्वतंत्र रसच नव्हे" असें म्हणण्यापर्यंत भरतमुनीनीं मजल मारली आहे. तथापि मनुष्यस्वभाव जाल्याच थोडाभार

विनोदी असतो. 'हृणारा प्राणी तो मानव' अशी व्याख्या करण्याइतकें तें त्यानें वैशिष्ट्य आहे.

लोकशाहीत विनोदाला वाव

पशु-पक्षी इत्यादि मानवेतर प्राण्यांना हास्याची देणगी देवानें दिलेली नाहीं. मानवाच्या जीवनात मात्र ती उपजत प्रवृत्ति आहे. या प्रवृत्तीचा विकास मानवाच्या बुद्धीबरोबर होत असतो. ही बुद्धि नितरुनी स्वतंत्र व विकसित असेल, तितका मनुष्य आपल्या जीवनात आशा व आनंद निर्माण करू शकतो. वस्तुमात्रातील विरोध शोधून काढणें हें विनोदाचें उगम-स्थान. हें विरोध शोधण्याचें काम सूत्र व स्वतंत्र बुद्धिच करू शकते. प्रत्येक व्यक्तीला बुद्धि-स्वातंत्र्य लोकशाहीत मिळतें. व्यक्ति-स्वातंत्र्य व समतेची मायना या तत्वावर उभारलेल्या लोकशाहीत विनोदी वृत्तीला मूस वाव मिळतो. याचे पुरावे इंग्लंड व अमेरिका या देशात आढळतात. तेथील वाङ्मयात हास्यरसाला प्रमुख स्थान प्राप्त झालेलें आहे. किन्हुना, विनोद हें मानवी संस्कृतीचें विशिष्ट लक्षण आहे असें तेंचें मानलें जातें. सुसंस्कृत माणूस विनोदी वृत्तीचाच असतो. तो जगाकडे विशाल व खेळाडू दृष्टीनें पहातो. अर्थात् या विनोदाचा स्फोट, ज्याच्यात्याच्या अभिव्यक्तीप्रमाणें सातमजली हास्याच्या स्फोटपासून ओढावरील सूक्ष्म स्मितापर्यंत असेल.

प्राचीन वाङ्मयातील हास्यरस

संस्कृतावद्दि हास्याच्या आविष्काराचे सहा प्रकार कल्पिले आहेत. संस्कृत वाङ्मयात हास्यरसाला स्वतंत्र व महत्त्वाचें स्थान दिलेलें नव्हतें, तरी त्या रसाचे ओघ, ओहोळ व पांशर थोडथोडे सर्वकाली आढळतातच. ऋग्वेद हा जगातील सर्वांत प्राचीन ग्रंथ. त्यातील मूढकसूत हास्यरसानें थवथलेलें आहे. संस्कृत नाटकातील 'निद्रूपक' हा तर हास्याचा ठेकेदारच. काहीं स्वतंत्र विनोदी खडकाव्येहि संस्कृतात आहेत. पण एकदर प्रमाण पहाता, हास्यरस हा गीर्वाण वाणीचा नावडता पुत्रच दिसतो.

संस्कृत वाङ्मयात विनोदाचा विभाग एक्यतायहि नाही-आणि जो अल्पस्वल्प विनोद आहे, तो शृंगारराजाचा चोपदार म्हणूनच आहे-त्याला खुलावट आणण्यापुरताच आहे. आणि मराठीत? "याहि वाङ्मयात संस्कृताप्रमाणेच हास्यविनोद शोधून शोधून, पसवडून-मसवडून काढावा लागतो" असा निष्कर्ष श्री. न. चि. केळकर यांनी आपल्या "हास्य-विनोद मीमांसा" या ग्रंथात मांडला आहे. मराठीतील आद्य गद्य ग्रंथ म्हणजे महानुमाचार्य 'लीलाचरित्र'. त्यात विनोद आहे, पण अगदी विंदुमान. प्राचीन मराठी वाङ्मय मुख्यतः सत्तांनी रचलेलें. त्याचे विषय अध्यात्मपर! त्यात बाहेवार भक्तीचा वा वैराग्याचा. विनोदाचा कोठला? तरी तुकाराम-नामदेवाच्या काहीं काहीं अभंगारून विनोदाची लंके ऐवू येते. एकनाथानीं तर भास्वड वगैरेंमध्ये हास्याचे पनारे जोरानें उडविले आहेत. पण एकदरीत मराठी मनच मुळीं तार्किक व गंभीर. खडकाळ प्रदेश व दख्खी परिस्थिति यामुळें हिशेबी वनलेल्या मराठी मनाच्या बदिस्त दालनात हास्यविनोदाच्या खेळाना वाव कोठला?

“मराठीचे विनोदाचार्य”

इंग्रजी वाङ्मयातील स्वतंत्र विनोदी खेळान वाचून मराठी लेखकांना आपणहि तसें लिहायें अशी स्फूर्ति झाली. त्या स्फूर्तीचा प्रकट प्रवाह बाइबिण्याचे श्रेय श्री. कृ. कोल्हटकर यांनाच आहे. त्यांनीं मुख्यतः सामाजिक सुधारणेचा प्रचार करण्यासाठीं विनोदाचें शस्त्र वापरलें आणि हिंदु समाजातील जुन्या चाळीरीतींवर तें गोड इत्यारू यथेच्छ चालविलें. त्याच्यापूर्वीं मालाकार चिपळूणकर किंवा मि. आगरकर हे उपहासादि साधनांनीं आपल्या निग्रहाना विनोदाचा समगणना आणीत असत आणि नाटकातहि विनोदी पात्राचा घुडगूस चालू असे. पण विनोद हाच प्रधान विषय समजून त्याचा विस्तार आपल्या लेखातून स्वतंत्रपणें करणारे कोल्हटकर हेच “मराठीचे विनोदाचार्य” ठरतात. त्याची शुद्ध विनोदाची परंपरा गडकरी-अत्रे-प्रभृतींनीं पुढें चालविली आहे. शब्दनिष्ठ विनोद हा तर सर्वांना मुळमनच असतो. पण प्रसंगनिष्ठ, स्वभावनिष्ठ व

कल्पनानिष्ठ अशा विनोदाच्या एकापेक्षा एक चढ पायन्याहि हे तीन विनोद-वीर चढलेले आहेत. कोट्या, श्लेष, अविशयोक्ति, विरगति, उपहास इत्यादि साधनानी विनोद निर्माण करणारी स्वतंत्र पुस्तकेहि थोडीपार पुन्हा लागली. 'सशयकळोळा' पासून 'अमलदारा' पर्यंतच्या नाटकातील प्रसंगच मुळी हास्योत्पादक आहेत. 'भावयधना'तील प्रेमळ व रेळकर धुडि-राजाचा स्वभाव हा विनोदाचा सर्वश्रेष्ठ नमुना. त्याला काढण्याची व उदात्तपणाची धार दिल्याने तर तो विनोद रसिकाचे चित्त प्रसन्न व उन्नतहि करतो. विनोद-विषयाबद्दल तिटकारा उत्पन्न न करता अनुक्रा निर्माण करणारे हास्य हेच सुखसूत होय. 'डोळ्यात असू प ओठात हसू' अशा त्याचा दुहेरी परिणाम होतो.

विनोदाची उच्चनीचता

घृंगार व अश्लीलता याच्या सरहद्दी जसा एकमेकींना लागून जाहेत, तशाच विनोद व निंदा याच्या सीमाहि सलग आहेत. हिमालयातून घाट चालताना एक पाऊल वसरलें की, खोल दरिंत आदळून कपाळमोक्ष होण्याचेंच भय असतें, तसेंच सम्यक्तेची रेखा ओलाडली की घृंगाराला अश्लीलतेची घळा येते व विनोद हा टपाळकीत बसा होतो. तसें होऊ न देण्याचें पण मराठीतील पारच थोड्या विनोदकारांनी पाळलें आहे. टोल्याला टोला आणि शिवीला शिवी देणारा लेखकच विनोदी म्हणून कैकवेळां मानला जातो किंवा दुसऱ्याची टपाळी व कुचेष्टा करणाराहि विनोदाची पिसें लावून मोराप्रमाणें हिडतो. पण शुद्ध हास्य रस घाहून पार वेगळा आहे. जीवनातील विरोध व विरगति पाहून रागावण्याऐवजी हसणें, अपयश आलें असता निराश न होता रेळकरपणाने त्याचा स्वीकार करणें आणि मनाचा तोंड कायम राखून जीवनाचा रस शातपणें व आनंदीपणें हाकणें हे विनोदकाराचें कर्तव्य आहे. शुद्धीच्या चमत्कारापेक्षा व शब्दाच्या फारसीपेक्षा भावनय्या मोकळेपणावर व उत्कृष्टित पारच रस विनोद अवलंबून असतो.

विनोदाची फलश्रुति

विनोद ही एक जीवनाकडे पहाण्याची दृष्टीच आहे. केवळ बुद्धीच्या चापल्याने, एका शब्दाचे अनेक अर्थ करून, हशा विखविणे हे काम 'कोटी' (Wit) करते. पण विनोदाचे कार्य यापेक्षा व्यापक आहे. जगातील घडामोडीमधील विसंगति बारीक नजरेने हुडबुडून काढून ती लोकांपुढे मार्मिकपणे मांडण्याची कामगिरी विनोद करतो. आयुष्यातील शान्या व्यवहाराकडे हसण्या, खेळकर दृष्टीने पहाणे व त्या सर्वोत्तम आनंद घेणे हे विनोदाचे कार्य आहे. समाजाच्या नानाविध कृतीतील लपून बसलेले दोष आपल्या बुद्धीच्या प्रकाशात विनोदाच्या चिमट्याने पकडून ते लोकांसमोर हसतखेळत मांडणे व ते दोष दूर करण्यास त्यास प्रवृत्त करणे ही विनोदाची फलश्रुति मानली जाते. दामिस्तणा, जीर्ण हृदि वगैरे सामाजिक व्यंगावर हसूनिया करण्या-पूर्वी विनोदाचा क्लोरोफॉर्म देणे सुसाम्य असते. पण अगदी अलीकडे, असा कहीदि हेतु मनात न धरता विनोद करण्याचा संप्रदाय पाश्चात्य राष्ट्रात उत्पन्न होत आहे. ' विनोदासाठी विनोद ' निर्माण करणाऱ्या या संप्रदायाला ' Nonsense ' असेच नाव दिले जाते. चार पटका सो सो करून तुम्ही हसला की, त्या विनोदाचे काम झाले. त्यामुळे तुमच्या मना-यरील काण्याचा ताण कमी झाला निचा गाभीयाच्या गाठी उलगडल्या की खलास ! टेरडीरून किंग समुद्रमिनान्यावरून मेकळी हवा लाऊन येणे आणि अशा विनोदाने पोट धरभरून हसणे, या दोहोंचा उपयोग सारपाच. सुट्टीच्या, सणाच्या वृत्तीत तेव्हा आपण प्रवेश करतो. त्यामुळे आपल्या आयुष्याला नवी मोडी, नवी उमेद, नवा मोकळेपणा, नवा उत्साह येतो.

समाज-सुधारणेचे साधन

आगरकरांनी निबंधातून, आपट्यांनी कादंबऱ्यातून आणि केशवमुतांनी काव्यातून सामाजिक सुधारणेचा जसा प्रचार केला, तसा विनोदाचे कार्य. तात्कासादेव कोल्हटकर यांनी आपल्या नाटकातून केला. विनोद

आणि नाट्य—ही केवळ रत्नाची कोमल माधने. पण कोल्हटकराजवळ त्या जणु दोन तोफा होत्या—त्यातून निवगारे गोळे नीण मताचे व दुष्ट ह्यांचे किती जमीनदोस्त करीत. अस्वल गुदगुल्या कप्पन आपणाला ठार मारतें म्हणतात, सवें कोल्हटकराचें, टीकागर्भ विनोदी लेखन विरोधकाना हसता हसता नामोहरम करीत असे त्याच्या लेखनाचें बाह्यांग तितकें हास्यकारक, तितकेंच त्याचें अंतरंग क्षोभकारक त्याच्या विनोदी लेखाच्या पोटीं हि सामाजिक मुधारणेची तळमळ असे विनोदी लेखाचा स्वतंत्र सप्रदायच त्यांनी मराठीत निर्माण केला हा स्थराचाचे ते मादसहा होते आणि गडगरी व अने हे त्याचे माडलीय होत

नाट्य व विनोद या दोरी धेनात जाणलें स्वतंत्र पीठ निर्माण करणारे श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर नागपूर येथें ता २० जून १८७१ रोजी जन्मले. त्याचें बालपण हुलढाणा व अट्टोला येथें गेलें सदांच वर्षी त्याची आई वारली. तथापि त्याच्या सापस आर्सेन त्याचें सगोपन मोठ्या घातस्थानें केलें त्याचें स्मरण देवून श्रीपाद कृष्णानी जाणलें पहिलें नाट्य 'वीर-तनय' आपल्या सापस मातेस अर्पण केलें त्याचे बडील उमराववीस प्रथम हायस्कूलमध्ये शिष्य होत पण पुढें सरकारी नोकरीत शिरले व काष्टुनापामून अखिलस्ट रमिशनरच्या जागेपर्यंत चढले. नाटकाचा नाद लहानपणापामूनच श्रीपादाला होता मराठी पाचवीत असतानाच त्यानीं एक एक सगीत नाटक लिहिलें आणि इमत्र पाचवीत असताना 'मुख मालिका' नावाचें नाटक लिहिळें. शास्त्रीबुवाच्या 'निबंधमाले'ची त्यानीं पारायणावर 'पारायणें' केली त्यामुळें त्याना मातृभाषेची सेवा करण्याची स्फूर्ति मिळाली शास्त्रीबुवाचे बंधु लक्ष्मणराव हे त्याना शिक्षक होते इमनी नाटके व कादंबऱ्या याचा पडशा हायस्कूलमध्ये असतानाच त्यानीं पाडला १८८५ सालीं ते विवाहवद्ध झाले व १८८८ मध्ये ते मॅट्रिकमधून मुक्त झाले नंतर ते पुण्यास आले व डेकन कॉलेजात दाखल झाले

नाट्य व विनोद

तात्यासाहेब केळकरहि त्यावेळीं त्या कॉलेजात होते दोघांचीहि आवड

एकच असल्यामुळे त्याची मैत्री जमली व ती पुढे पुढे वाढतच गेली. दोघानीहि कॅलिज्ज्या समेलनातील नाटकात काम केली. 'मृच्छकटिका'तील विटाचें काम कोल्हटकरानीं केलें दोघेहि सदे टीकाकार, मार्मिक विनोदकार आणि सामाजिक विषयात सारखेच पुरोगामी. केळकराना लोकमान्याचा सद्वास लाभला आणि त्यामुळे राजकारणात प्रतिष्ठाहि मिळाली. उल्ह कोल्हटकर १८९१ मध्ये बी. ए. झाल्यानर १८९७ साली एल्एल् बी. होऊन, अकोला-खामगाव-जळगाव अशा आड-गावों वकिलीकारिता राहिले. पण त्या कोपण्यात राहूनहि त्यानीं जी ज्ञान्याची व विनोदाची निर्मिति केली, ती स्वतंत्र संप्रदाय स्थापण्याइतकी महत्त्वाची ठरली

नाटकाशियाय कविता, लघुकथा व कादंबऱ्या याहि कोल्हटकरानीं रचल्या आहेत 'बहु असोत सुंदर' हें सर्वतोमुक्ती झालेलें महाराष्ट्र-गीत कोल्हटकराचेंच 'मुदाम्याचे पोहे' हा वृत्तीस विनोदी लेखाचा त्याचा समग्र लोकप्रिय झालेला आहे. ज्योतिषवरहि यानीं एक ग्रंथ लिहिला आहे. सांगली येथें १९१८ सालीं भरलेल्या ज्योतिष-समेलनाचे ते अध्यक्ष होते. पुणें येथें १९२२ सालीं भरलेल्या कवि समेलनाचे ते अध्यक्ष होते. नाट्य समेलनाचेंहि अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आलें होतें. १९२७ सालीं पुणें येथें भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचे' अध्यक्षस्थान त्यानीं भूषारिलें. मदमद होत चाललेली व अधोगत्याची काजळी धरलेली, त्याची जीवन-योत १९३४ सालीं विराम पावली. २०

आनंद-निर्मिति व समाज-सुधारणा

कोल्हटकरानीं १९०२ पासून १९२२ सालापर्यंत बीस वर्षांत वृत्तीस विनोदी लेख लिहिले. या लेख सख्येवन्न व एक श्रेष्ठ साधून या विनोदी लेखाच्या समूहाला "साहित्य-वृत्तिशी" असें नाव देण्यात आलें. त्याचप्रमाणें त्यानीं सर्व लेखांत मुदामा नावाची सनातनी व्यक्ति आपले अनुभव सागत आहे, अशी भूमिका घेतली असल्यामुळे या लेख-समूहाला "मुदाम्याचे पोहे" असेंहि नाव दिलेलें आहे. पांडुरतात्या व बह्मनामा

हे मुदाम्याचे दोन मित्र वस्त्रिलेले अगून या त्रिमूढाच्या साध्याभोळ्या, चावळट, कचिर्त आचरटारि लीळामधून कोल्हटकरानीं हास्य-रस पिकविलेला आहे.

केवळ हास्य-रस पिकविणारे कुटूष, आमचे बैठे सेळ, चोराचें समेलन, साहित्य परिपदेची तयारी, म्हातारपणचे कायदे, मुबईचा दीपोत्सव, मुबईचें प्रदर्शन, साक्षीदार, गवई, इत्यादि लेख आहेत 'लेखनकलेची स्थित्यतरे,' यासारखे काही लेख गभारच आहेत ते लिहिताना लेखकानें आपला विनोदाचा मुखयटा फाडून गजूस ठेवलेला दिसतो

या दोन यर्गोशिवाय कोल्हटकरानीं आपल्या विनोदाचा जो तिसरा वर्ग पाडलेला आहे, तो दुहेरी स्वरूपाचा आहे. सामाजिक सुधारणाविषयक आपल्या विचाराचें वाहन म्हणूनच त्यानीं विनोदाचा तेंथें उपयोग केला आहे. हे प्रचारी लेख जितके विनोदी तितकेच जहरी आहेत. हे लेख म्हणजे दुधारी तरवार आहे. ती एकीकडे वाचकाच्या डोळ्यातून आनंदाश्रु फाडते, पण त्याचवेळीं त्याच्या मर्मस्थानातून रक्तभिंदुहि फाडते. प्रि. आगरकरानीं 'हे भीषण, ग्रीभस, अमंगल हिंदुधर्मा !' असे रोखठोक आम्हान सडेतोड भाषेत देऊन त्या धर्मातील खुब्यापेड्या चाळी-रीतींवर सरळ व निकराचा हल्ला चढविला, तर कोल्हटकरानीं तेच जळजळीत विचार हास्यानें सदसदणान्या भाषेनें माडले.

शिमगा, प्रेतयात्रा, परलोक, विषयाचें केशवपन इत्यादि किती तरी विषय दोघाचे समान आहेत आणि त्यातील देघाचे विचारादि समानच आहेत. पण एकाच्या लेखगीतून त्वेषाच्या व आवेष्टाच्या डिणग्या उडत आहेत, तर दुसऱ्याच्या कलमातून वक्तोक्ति, उपहास वगैरेची रगीपेरगी पुढें निघत आहेत. आगरकराची छातीछोक टीका ऐकून सनातनी वाचक धुव्ध होईल व क्षोभ ओसरल्यावर विचारास प्रवृत्त होईल. कोल्हटकराच्या टीकेची वाचनखेळ विनोदाच्या मलमळी हातमोजासारखी शाकलेली असल्यानें त्याच्या ओचकान्याची जाणीव होत असतादि वाचकाच्या हसून हसून मुखुड्या बळतील, पण हास्याचा पूर ओसरल्यावर त्याच्या डोळ्यात विचाराची चक्रे फिरू लागतील. एकाचें धर्मयुद्ध

आहे, तर दुसऱ्याचा गनिमी काया आहे. एकाचा लोकक्षेम सोसावा लागला, समाजाची अभिपता पदरी घ्यावी लागली पण नवविचाराचे प्रवर्तक म्हणून महान कार्य करता आले, तर दुसऱ्याला लोकप्रियता लाभली, साहित्यात प्रतिष्ठा मिळाली आणि 'विनोदाचार्य' ही पदवी प्राप्त झाली. एकाच पुराणमताभिमानाच्या समाजाची बुद्धि जागी केली, तर दुसऱ्याने त्याच्या हृदयात काळ्याकालव निर्माण केली.

कोल्हटकरांची भूमिका

“मी आजपर्यंत आपल्या घर्मातील व आचारातील असमर्थनीय प्रकारसुद्धा नवीन व रिततोड प्रमाणानी नष्टून व अनेक वेळी वडाची साल पिंपळास लावून सुगारकापुढे मांडीत आलो आहे” अशी आपली भूमिका 'माझे टीकाकार' या लेखात सुदामा मांडीत आहे. सुदामा हा 'ग्रन्थ सुगारक' आहे हे पिंग लोकरांनी नोळखले. तेव्हा सुदाम्यानेही आपले पाश्चात्य फेडून आपले सरे मत स्वच्छ शब्दांनी पुढीलप्रमाणे मांडले आहे. “हृदि हीच आमच्या आचाराची नियामक होऊन बसली आहे ... प्रत्येक समाजाच्या चालीरीती त्याच्या तःकालीन परिस्थितीस अनुरूप असल्या लागतात... हृदीच्या उबरीवर तरण जर रागू लागला... तर ते शोभेल का ?” हा प्रमुख विचार मांडण्यासाठी, कोल्हटकर म्हणतात, “माझ्या पुराणमताभिमानाच्या वाचकांच्या शिष्याशापाचा उपसर्ग मला स्वतःस लागू नये म्हणून 'सुदामा' या नावाचा मानसपुत्र उत्पन्न केला. सुदाम्याच्या नकली मूर्खपणाचे आहून हिंदूच्या सनातनी हृदीवर आपण शर-सधान का केले याचे कारण त्यांनी जे दिले आहे, ते कोणासहि पटण्यासारखे आहे. पाश्चात्य वेडगळ चालीवर टीका करीत नाही या आक्षेपास उत्तर देताना ते लिहितात, “आपली व्यो पाहून जे अंतःकरण तुटते तेथे इतरांच्या व्यंगानी तुटणे केवळ अशक्य आहे.” कोल्हटकरांचे अंतःकरण आपल्या समाजासाठी तुटत होते हे सरे, पण त्याच्या विनोदाच्या शस्त्राने कधीकधी समाजाचे अंतःकरण तुटले गेले विसरता कामा नये. आपल्या देवधर्मातील न्याय्य, बुद्धिग्राह्य व हितकार

भाग कोणता य वेदगळ चाली कोणत्या याचा सहानुभूतिपूर्वक विचार त्यांनी केला नाही. त्यामुळे कांही कांही लेखाना निंकारण कटुता व तीक्ष्णता आली.

शाब्दिक कसरती

श्रेय, कोट्या वगैरे शब्द-लीला करून रासखस निवविणें हा कोल्हटकराच्या हातचा मळ असे. “द्रौपदी त्याप्रमाणें कर्णाळा भाळली त्याप्रमाणें आम्हीहि खंभकर्णाळा भाळणारच.” ‘मी आपल्या अंकगणितात पित्याचा अंक शोधूं लागलों,’ ‘सुधारकाच्या दात विचकण्याबद्दल आमचा एवढंत देव त्यांची बत्तिशी एक दिवस पाडील,’ इत्यादि वाक्यात कर्ण, अंक, दात या शब्दांवर श्रेय साधून हास्य निर्माण वेलें आहे, तसेंच एकट्या दांताचे निरनिराळे प्रयोग करून किती मिन्नमिन्न अर्थ माधतां येतात हें कोल्हटकरानी ‘म्हातारण्याचे फायदे’ यात दाखविलें आहे. ते लिहितात, “हेंच लागून पडल्यास दात पडण्याची म्हातान्यास मुळीच भीति नसते. शिवाय म्हातान्यावर ‘दात कोरून पोट भरण्याचा’ कोणी आरोप ठेवीत नाही, किंवा ‘याच्यापाशी दांतावर मारण्यास एक पैसाही नाही.’ असा दारिद्र्याचाही आळ त्यावर येत नाही. दुसऱ्यावर ‘दात ठेवण्याचा’ किंवा ‘दातीं तृण घरून शरण जाण्याचा’ संशयही त्याच्याबद्दल कोणी घेत नाही. त्यानें कोणाची कितीही आगळीक केली, तरी त्याला त्याजकडून ‘बत्तिशी रंगविण्याची’ धमकी मिळत नाही. त्यानें कोणाचा कितीही उपहास केला, तरी त्याला ‘दात का विचकतोस!’ असें म्हणण्याची छाती होत नाही. तसेंच त्यानें सांगितलेली गप्प केवळ ‘दतक्या’ आहे असें त्याच्या तोंडावर कोणासही सांगता येत नाही; व त्याचीं गालपट्टें नमलेलीं असल्यामुळे ती ‘वपोटकल्पित’ आहे असेंही म्हणवत नाही.”

‘वस्तादजीचें न येणें हेंच माझ्या रोगावर वस्ताद औषध’ असे श्रेयहि मनमुराद आहेत. याशिवाय जोडा (पादत्राण, दापत्य), मशिषी

(राणी, म्हेस), समाचार (वाक्व, पारिषत्य), व्हिक्टोरिया (राणो, वाहन) इत्यादि श्लेषाची खैरात सर्वत्र आहे.

अशा शब्दांच्या गमती वाचताना प्रथम एकदा वाचकाच्या बुद्धीला सुदगुल्या होतात. पण अशी बुद्धिनिष्ठ कोटी ही पुन पुन. आनंद देऊ शकत नाही. शब्दांच्या अनेक अर्थांचा उपयोग कोल्हटकरांनी विनोदासाठी विविध प्रकारांनी केला आहे. ' भाषा व इतिहास ' या लेखात ' भ्रातिष्ठ व्युत्पत्ति शोधणान्याची त्यांनी चेष्टा केली आहे. ' मचव्यातून आले म्हणून मत्स्य ' अशा मूर्खपणाच्या व्युत्पत्त्या, केवळ ध्वनिताम्यावरून, जे बसवितात, त्याची रेवडी उडाविण्यासाठी कोल्हटकरांनी या लेखात काही शब्दांची कुळें अशी सांगितली आहेत. हृदय (हृ = हरण करणे, दया = फडणा) = निर्दय, मस्तक (मस्त) = मादक पदार्थांनी मस्त असणारा अवयव, श्वभू (श्व = उद्यां, भू = ऐवणे) = मुनेने केलेली विनति जिला उद्या ऐवू येते ती. छात्र (उत्र = उत्री) = गुस्वर छत्री धरणारा.

अपेक्षा-भंगातून हास्य

अपेक्षा-भग आणि अतिशयोक्ती या दोन पायावरच विनोद बहुधा सर्वत्र चालत असतो. लहान मुलाने डोम्यावर आजोबाचे पागोटें घालून व हातात काठी घेऊन, वाकत वाकत व खोकत खोकत चालण्यास प्रारंभ केला की, आनंदाजुची भडळी खो खो हसू लागतात. ' शारदा ' नाटकातील पहरी म्हाता या नवऱ्याचे सोंग करते, तेव्हा प्रेक्षकांची हसून हसून मुरकुडी बळते, याचे कारणहि हा अपेक्षा-भगच. उलट एकादा म्हातारा लहान मुलाचे टोपडे घालून रागू लागला, ' घोडा, घोडा ' करू लागला, तरीहि हशा पिकतोच. कारण लहानाने जें करावें अशी आपली अपेक्षा, ती पहिल्या प्रकारच्या दृष्ट्यात नशी पसते तशीच वृद्धाकडून आपण करीत असलेली अपेक्षाहि दुसऱ्या प्रकारात भग पावते-आणि म्हणून त्यातून हास्य निर्माण होतें. असे अपेक्षा-भगाचे सुरद घेऊ कोल्हटकर जाता येता देतात. मृच्छकटिकातील शकाराप्रसंगे, जुन्या घडामोडींची उलथापालथ ' भाषा व

इतिहास' यात त्यांनी पुढीलप्रमाणे केली आहे. "शहाजीस मी एकदा अकराशहाचा बाप बनविले व त्यानसहून राज्याची लढाई लढवून त्याच्या विजयी समोरीच्या साहाय्याने त्या लढाईत शिंदर बादशहाचा पडशा उडविला !"

अमर्याद अनिशयोक्ति

विनोदावाठी अतिशयोक्ति अलंकाराचा तर कोल्हटकर वर्णन करतात. अतगोल व बहिर्गोल आख्यात माणूस जसा त्या लष्ट किंवा लूण उच दिसतो, तसा चमत्कार विनोदाच्या मूर्तीत होतो. स्वप्न-सृष्टि व विनोद-सृष्टि-या दोहोंतहि स्वाभाविकता व ठभानियता पहावयाचीच नाहीत. ही नेहमीची वचने तोडून, कल्पनेच्या परावर वचून ऐतक रिती उच उच जातो व काय काय गमती दाखवितो हे पाहताना हसू येने अशी अतिशयोक्ति करण्यात कोल्हटकर दुसऱ्या कोणास पारसे द्वार जाणार नाहीत. 'माचर' या लेखात कोल्हटकर लिहितात, "एके समयी नानाकडे चार भिक्षु, तीन पुराणिक, दोन शास्त्री, दोन गपई, दोन कथेकरी, एक ज्योतिषी, एक अष्टावधानी व एक बुरूपी इतक पाहुणे गोळा झाले होत, आणि त्यांनी आपल्या अनिवारितरणाने, मांडतेरपणाने, लोचटपणाने व खादाडपणाने सान्या घरात गोंधळ माजवून दिला होता."

'साक्षीदार' या पहिल्या लेखात साक्षीदाराच्या अचाट स्मरण-शक्तीची उदाहरणे अतिशयोक्त्याने दिली आहेत कोल्हटकर लिहितात, "दुसऱ्या एका ने लहानपणी पाळण्यात ऐकलेल्या बाटण्यांसरवाच्या गोष्टी चाळीस वर्षांनंतर अचानक न्यायसभेपुढे आणिल्या ! यापलीकडे उदाहरण कृष्णाच्या भाषणास हुकार देणाऱ्या गर्भस्थ अभिमन्यूशिवाय एकही आढळणार नाही अशी माझी खात्री आहे."

सुदाना टेनिस खेळू लागला तेव्हा त्याचे प्रताप काय झाले, याचे वर्णन 'आमचे बैठे खेळ'मध्ये कोल्हटकरांनी पुढीलप्रमाणे केले आहे. "कोणाची बत्तिशी तर कोणाची चाळिशी, कोणाची पगडो तर कोणाची बरगडी, स्थानभ्रष्ट करण्याचा आमच्या चेडूंनी सगळा लाविला. आमच्या

टेनिसच्या आद्याव्यापासून अर्ध्या मैलाच्या टापूत बॅट घेतल्याशिवाय कोणोही फिरकेनासा झाला. तेव्हापासून मूल खेळ्या करीत असल्यास आई आमच्या चेंडूचा धाक दाखवू लागली, व घोडा पाणी पीत नसल्यास घोडेस्वार त्यास 'तुला पाण्यात टेनिसचा चेंडू दिसतो की काय ! असा प्रश्न विचारू लागला. ”

टेनिसनंतर बुद्धिरत्न खेळण्याचा नाद या त्रिवृटाला लागला. तो नाद निती घेमुमार होता, याचें वर्णन कोल्हटकर पुढील अतिशयोक्त भपेने करतात, “ एकदा मी खेळता खेळता कुठसेली मुपारी तपकीर म्हणून ओढल्याचें व तपकीर मुपारी म्हणून तोंडात टाकिल्याचें आढळतें; दुसऱ्यादा तर मी विडी म्हणून उडच तोंडात घेऊन पेढू लागलों होतो; पाहतात्यानी एखादा सत्रव हत्ती मुपारी म्हणून तोंडात टाकिला, आणि तो दातानी कुट्टेना म्हणून दुसरा हत्ती अडावत्यानें कातून गट्ट केला. ”

विविध कलांचें ज्ञान

खेळाप्रमाणेंच चित्रकलेचाहि नाद या त्रिमूर्तीला लागला. एका गावठी नाट्यमंडळीच्या पडद्यावर हे तिचे भिन्न रूप दाखे त्या पडद्यावरील चित्रकला कशी होती ! तर—“ उन्हाळ्यात धाकुतळातील उपवनाचे पडदे दोन बाजूता सोडून त्यामध्ये वसल्यास आम्हाला उन्हाची मुळीच वाधा होत नसे, व हिवाळ्यात हरिश्चंद्र नाटकातील वणव्याच्या पडद्यासमोर आम्ही प्रहारान्प्रहार हात शेकीत चमत होतो ”

‘ चित्ररार ’ या लेखात पाहूनत्याच्या चित्रकलेची महती गमतीने मादली आहे त्याच्या चित्राचा परिणाम प्रेक्षकावर किती जरदस्त होई हे सांगताना कोल्हटकर म्हणतात, “ त्याची देवादेकाचीं चित्रे पाहून लोक नास्तिर्न होण्याच्या बेताला आले. त्याचीं मुदर त्रिपाचीं चित्रे पाहून भावी वर्धीच्या प्रतिभा बाल्यावस्थेंत परणून स्वाक होऊ लागल्या ! त्यांचे रतीचें चित्र पाहताच प्रेक्षकांची बोवडी वळून ‘ रति ’ ऐवजी ‘ हिडवा ’ हा शब्द त्याच्या तोंडातून चुकीने निघू लागला. ”

सुदाम्यानें सगीताची साधना कशी केली याचा इतिहास 'गवई' या लेखात मौजेने सांगितला आहे. टरेंदुसेनरा सुदाम्याला सगीताचे धडे कसे देत, ते ऐका—“गाण्यातील मूर्छना म्हणून जो प्रकार आहे तो मला चागला साधावा म्हणून ते मला खरोखरीची मूर्छना येईपर्यंत यथेच्छ मार देऊन रडवीत असत, खटका यावा म्हणून भाक्षी शेंडी धरून जोराने हिसका देत व तान चागली यावी म्हणून हिंवाळ्यात सकाळी पाठीवर थड पाण्याच्या घागरी ओतीत असत.”

त्याच लेखात गवयाना काही सूचना केल्या आहेत. त्यात शब्द निठ विनोदहि साधलेला आहे. तो भाग असा—“गाण्यापूर्वी दोन तास विण्याच्या किंवा सतारीच्या तारा जुळविण्यात किंवा तत्रला लावण्यात दवड्यावे. कारण तारा चढविताना आपण ओल्याची उत्कठाही त्याच मानाने चढवित असतो हे पकें समजावे. कधी कधी ती अगदी तुटण्याच्या वेतास येते. गवई तबुन्याच्या खुन्या पिळीत असता किंवा तबल्यावर थाप देत असता कितीकदा तरी त्याचे कान पिरगळण्याची किंवा गालावर थप्पड देण्याची इच्छा ओल्याच्या मनात झालेली दिसून येते.”

अतिशयोक्तीचा कळस

‘श्लोप’ या निरुधात पाहता त्याच्या श्लोपेचे विनोदी प्रकार अतिशयोक्तीने वर्णिले आहेत त्याचें नुसतें घोरणें कसे असे हे कोल्हटकर पुढील शब्दांनी सांगतात, “त्याच्या घोरण्यामुळे त्याच्या जवळपासच्या इसमाचा जरी डोळ्यास टोळा लागत नाही तरी त्याने त्याची स्वतःची कधीच श्लोपमोड झाली नाही त्याच्या घोरण्याच्या जावानात चिलटाचें गुणगुणणें होणून जातें, त्याचप्रमाणें धड्याळाचा गजरहि होणून जातो. त्या स्वरात कुन्याचें भुवणें व गस्तवाल्याचा साद दोन्हीहि गडप होतात.”

नानाच्या घराचें कुटूंब फोटिलें, त्यामुळे नानाच्या मनावर काय परिणाम झाला याचें अतिशयोक्तीचें वर्णन पहा—“आम्ही स्वतः लोहारास बरोबर घेऊन नानाच्या घरी गेलो व ते कुटूंब एकदाचें फोटिलें. पण त्यामुळे नानाचा आमच्यावर दतका मुम्हा झाला की, ते पुढें पधरा दिवष-

पर्यंत आमच्याही नीटपणे बोलेनातच ! तीन दिवस तर त्यानी त्या मोडक्या कुरपाकरिता अशौच्य घरिले होते ! ”

अतिशयोक्तीची कमाल मर्यादा कोल्हटकरानी “वर्तमानपत्रकर्ता ” या लेखात गाठली आहे थापेबाज जाहिरातीवर सरळ टीका करण्याऐवजी ते लिहितात, “ माझ्या छापखान्यातील एका इसमास संधिवात झाला होता, तो त्यावरील औषधाच्या जाहिरातीवरून रूळ फिरविल्यानेच घरा झाला. तसेच माझ्या नोकरांपैकीं एक कुणव्याचा मुलगा तोतरे बोलत असे, त्याला त्यावरील औषध देऊन पाहिले तेव्हा त्याचा तोतरेपणा समूळ गेला, इतकेच नाही, तर तो मराठी भाषा शुद्ध बोलू लागला. कोडावरील मलमाची जाहिरात माझ्या घरात ज्या जागी नेदमी असते, ती जागा दर आठवड्यास कमी कमी पादरी होत चालली आहे, आणि रक्तपितीवरील औषध एका महारोग्यास देऊन पाहिले, तेव्हापासून त्याचा रोग समूळ नाहीसा झाला आहे, कारण ते रामदाण औषध पोटात जाण्याला व त्याचा प्राण बाहेर येण्याला एकच माठ पडली. ”

चकिलींतील अनुभव

कोर्यांतील बहुतेक साक्षीदार थापेबाज असतात, पदविलेले असतात. त्याची लग्नाडी वर्णन करून सांगताना कोल्हटकर म्हणतात, “ कधी कधी चोराने घरात शिरून कडी नाविली असतादी साक्षीदाराची चाहूल ऐकताच त्याने कडी उघडून व त्याला आत घेऊन नंतर त्याला साक्षी ठेवून चोरी केल्याचे आमच्या ऐक्यात आहे ! ”

पोटात सोटेपणा डाचत असल्याने साक्षीदार घर पाहून जवान देत असतो. त्याच्या या शुद्ध वृत्तीला लेखकाने किती उच्च कारण जोडले आहे, पहा—“ साक्षीदार जवानी देताना बहुतरून घर आढ्याकडे पहात असतो, जणू काय आपला खरेपणा जाहीर करण्याकरिता तो त्रिकाल-शानी ईश्वरास आब्हानच करीत आहे. ”

भिन्नभिन्न साक्षीदारांच्या असल्यानून किती गमतीची विसंगति निर्माण होते, हे कोल्हटकर पुढील शब्दांनी निवेदितात, “ विवक्षित प्रसंगी

कोणती वेळ होती असे त्यांना विचारल्यास एकाचें प्रातःकाळ तर दुसऱ्याचें संध्याकाळ असें मत पडेल, व तिसऱ्याचें मत त्या वेळीं रात्र झाली असून प्रकृत साक्षीदाराशिवाय सर्व गाढ झोंपेत होते असें पडेल ! तीन साक्षीदारांत अग्नी त्रेधा होण्यासारखें मतवैचिन्य !... .. आम्ही ! चौथा साक्षीदारास एका पडलेल्या प्रसंगाच्या काळानिपयी विचारलें असता एकाचें शय्येवर (साक्षीदार शय्येशिवाय तोंडावून ब्रही काढीत नाहींत.) असें सांगितलें कीं, त्या प्रसंगी पावसाची मुसळधार सुरू होती; दुसऱ्याचें सांगितलें, थंडी पडल्यामुळें चोहोंकडे आगच्या पेटल्या होत्या, तिसऱ्याचें यज्ञतपूजा चाललां असून चादण्यांत अमास उन्धा झालीत असल्याचें निघून सांगितलें ! ”

स्वतः कोल्हटकर यकील असल्यानें फोर्टातील स्पर्डी व कुलगडी त्यांना चांगली ठाऊक होती तीं आपल्या एवम बुद्धीनें वेचून व स्मृतीवर कोरून त्यांनीं अशा विनोदी शैलीनें वाचकापुढें ठेवली आहेत कीं, कोणा-
खाहि त्या एकाच साक्षीदाराचा राग येण्याऐवजीं हसूच लोटवें.

काव्य-कल्पनेची रम्यता

वेबळ एकाचें दहा व दहाचें शमर अशी अतिशयोक्ति करण्यास सोठेसैं बौद्धत्व लागत नाहीं. ‘ एक हात लाकूड, दोन हात ढसणी ’ असें सोपळें बोलणें साधेभोळे खेडवळहि घोलतात. ‘ मिया मूठमार, दादी हातमार ’ अशा अतिशयोक्तीनेंहि विनोद निर्माण होतो, पण तो उघळच गढल पाहिजे. त्याच्या पोटात रमणीय काव्य-कल्पना, उदात्त विचार निवा सहानुभूतीची भावना मरलेली असेच, तरच तो विनोद उ-
प्रतीचा समजला जातो. कोल्हटकर हे प्रतिभाशाली नाटककार असल्यान त्याच्या विनोदाचा प्रातहि काव्य-कल्पनेनें शळाळलेला आहे. समाज-
मुधारणेचा प्रागतिक व बुद्धिवादी विचार तर बहुतेक सर्वच लेखातून स्फुरण पावत आहे. सहानुभूतीनें यत्नयलेले माग मात्र कोल्हटकरांनीं विनोदात फारच थोडे आढळतात. आपल्या विरोधीपक्षाचा खूप फटमजिती करून त्याचा पाणउतारा करण्याचाच त्याची वृत्ति आहे.

प्रतिपक्षामुद्धा सर्व जगाकडे प्रेमळ दृष्टीने व आनंदी मुद्रेने पहाण्याची सवय त्यांना फारशी नाही.

कल्पना विलासाच्या दृष्टीने 'आमचे बैठे खेळ' मधील राणीचे वर्णन 'पहा—' पर्याच्या हावातील एकटी राणी जरी घेतली तरी तिच्या डोळ्यात मस्त्य, गर्तीत क्रम, कटीत नारसिंह, बांध्यात धामन, हृदयात परशुरामाचा परशु, भिवयात रामाचे धनुष्य, काळ्या व कुटील वेंसात वृष्ण, गळ्यात बौद्धाचा शस्त्र व जिद्धेत कलकीची तरवार, याप्रमाणे अहुतेक सर्व अवतार तिच्या ठायी घसत असतात. "

'उत्तरीच कल्पनातील विरोध हेंच विनोदाचे उर्वस्व' असे कोल्हटकराचे मत होतें. 'हजामतीची नीतिमीमासा' या नावातहि असा विरोध आहे. हजामतीच्या कलेत इतर कलांचा त्रिवेणी सगम कसा झाला आहे हें उसन्या गाभीर्याने सागताना कोल्हटकर म्हणतात,—एवढे म्हटले तर हजामत ही चित्र, नाट्य, गायन इत्यादि कलांमध्ये एक उच्च व मूर्धस्थानापन्न कला आहे हातीं यस्तरा घेऊन रत्नाने डोकें रगविणारा न्हायी कुचले घेऊन रगविणाऱ्या चितान्यापेक्षा कमी आहे असे म्हणता येणार नाही तसेंच हातीं आरसा देऊन सांगल्या तोंडास सांगणाऱ्या पैस लावणें व पात्राच्या तोंडास रग देऊन सजविणें यातही फारसे अंतर नाही. डोक्यास पडणाऱ्या जलमामुळे विव्दळणाऱ्या मनुष्याचे रडगाणें जर दियोनात घेतले तर गाण्याचाही भाग स्मरून नसतो, असे कोणासही शक्य घेऊन म्हणता यावयाचे नाही. "

आमच्या त्रियाचे जीवन सवुचित असते, हा विचार "माझ्या भीष्म-प्रतिज्ञेचा विजय" या लेखात शास्त्रीय परिभाषेने कसा माडला आहे, पहा, "स्वपाकघर, माजघर हाच आमच्या बायलांचा सरा भूगोल आणि घरातील गाऱ्याणी व शेजाऱ्यांच्या नाळस्त्या हाच त्याचा सरा इतिहास आहे पद्याने करणें हेंच त्याचे रसायनशास्त्र, आणि कुक् लावणें व गोंदणें हीच त्याची चित्रकला आहे. पतीचे हृद्गत जाणणें हें त्याचे गणित, आणि चाळणें, पाखडणें, व निवडणें हें त्याचे तर्कशास्त्र होय."

विरोधाभासाची मौज

‘ भविष्य कपनाचीं साधनें ’ या लेखातील विरोधाभासाचा पुढील नमुना हास्यकारक आहे—“ वेधशालासही अशी वास्त माकितें कर-ण्याची भारी होस ! त्याची सगळी इमारत वातावणावर उभारलेली असावयाची. तेव्हा ती वऱ्याच पेढा वाऱ्याच्या हेलकाव्याबरोबर सत्यापासून दूर गेलेली आढळल्यास नवल नाही. तेव्हा वेधशाला अनावृष्टीचें माकीत करते तेव्हा सर्व सृष्टि अतिवृष्टीमुळें जलमय झाली म्हणून समजावें; व तिनें पावसाचें भविष्य केळें म्हणजे लागलीच सगळे जग वायूशास्त्र-वेत्त्याच्या होक्याप्रमाणें कोरडें ठणठणीत पडतें.”

‘ गवई ’ हा लेख शुद्ध विनोदी आहे. सतारीची तार वाजू लागताच भोल्याना किती आनंद घाटतो, हें कोल्हटकर मार्मिक विरोधानें सांगतात, “ तारायंत्राची तार एका ठोक्याबरोबर निरादोस हद्दपार करिते किंवा आनंदाचें उच्चाटन करिते. विद्युत्प्रवाहाची तार एका धडक्याबरोबर सजीवास निर्जीव करिते व निर्जीवास सजीव बनविते. इमारतीच्या वर डोकावून पहाणारी तार, खुद्द विद्युच्छक्तेस जळसमाधि घ्यावयास लावते. सतारीची तार एका क्षणकाराबरोबर हजारो भोल्यास स्वर्गसुर देऊन तिच्या अगदीं उलट कृति करते.”

‘ यांत्रिक चमत्कार ’ या लेखात कोल्हटकरानीं आपल्या कल्पना—शक्तीला स्वैर सोडलें आहे. शतपावली करणें, लहान मूल कडेवर घेणें, दात घासणें, व्यायाम करणें, स्वयंपाक करणें, जेवण वाढणें, पार काय, ‘ शिक आल्याबरोबर नाकातील सगळा रजिना दुसऱ्यावर हजान्याप्रमाणें न उडविता नाकास पदर लावणें’,—इत्यादि दैनंदिन कामाचीं यत्रें कशीं काढता येतील याच्या तपशीलवार योजना मोठ्या कल्पकतेनें या लेखात दिलेल्या आहेत. यत्रकलेचा पछा किती मोठा आहे हें विरोधाभासाच्या साहाय्यानें कोल्हटकर पुढीलप्रमाणें सांगतात, “ एका मिनिटास शेंकडो प्राण घेणाऱ्या वृंदुका आणि एका जामईबरोबर शेंकडों शरीरें छिन्नभिन्न करणाऱ्या तोषा मनुष्याच्या कल्पकतेचेंच पळ असून त्या आग-

गाड्याच्या व जागवोर्डीच्या सखल्या बाहिणीच होत. एका बर्गातील बहीण या जगातल्या एका प्रदेशाहून दुसऱ्या प्रदेशास पोहोचविते, व दुसऱ्या बर्गातील बहीण या जगातून दुसऱ्या जगात पोहोचविते, इतकंच काय ते या दोन बर्गामध्ये अंतर आहे."

यात्रिक काव्यावर टीका

जमुन्यासाठी मुदाम्याचें काव्य यत्र पद्य, " काहीं दिवसांनी जर कवितेचेंही यत्र निघालें तर त्यात मोठेंसे नवल वाटावयास नको । आता एका पेटीत कोशातील सारे शब्द घाडून ते एकादा दाढा फिरविल्यानें निरनिराळ्या वृत्ताच्या साऱ्यात पडावें अशी योजना त्या यत्रात करावी लागेल.....अशा कवितेत दाढा फिरविणाराच्या तोंडातील तशासूच्या रसापेक्षा निराळा रस सापडण्याचा संभव जरा कमी आहे हें मला कबूल आहे, पण या यत्राबरोबरच रासिकाच्या डोळ्यातून पाणी काढणारी व त्याच्या बरगड्या हलविणारी यत्रें काढून तीं अनुक्रमें त्याच्या डोळ्यास व काखेंत अडकविल्यास ही उणीव दूर होईल अशी खात्री आहे." अशा यंत्रातून कशा स्वरूपाचें काव्य बाहेर पडेल ? तर " पाला नाला जोडा पोडा । बापा काका मामा आल्या । " याचा अर्थ काय ? तर " बागेंत पुष्करिणीजवळ नायिका नायकाच्या काळ्या मिशा पाहून आनंदित झाली." हा अर्थ कसा मिघतो ? याचें जें वर्णन कोल्हटकरांनीं केलें आहे, तें व याकाच्या हसून दसून मुरकुड्या बळविणारें आहे.

स्वभावातील विसंगति

शोप, लग्न, कुलूप-फिती नित्याचे विषय. सर्वसामान्य लोक शोप घेतात, लग्न समारंभ पाहतात आणि कुलूप लावतात-उघडतात. पण त्या मामुली प्रसंगातूनच विसंगति कोठें दिघतें, हें कोल्हटकरासारखा एकादाच प्रतिभावान लेखक पाहतो आणि अतिशयोक्तीच्या, शब्द लीलाच्या व काव्य कल्पनाच्या साहाय्यानें नटवून-थटवून ती विसंगति अशा खुबीनें याचकाच्या डोळ्यापुढें ठेवतो कीं, त्याला त्यातून नवेंच सौंदर्य, नवाच अर्थ दिसू लागतो.

, एक सोप घेतली की तिचे भोके विती नानाविध असतात हे कोल्हटकरानीं चाविस्तर सांगितलें आहे त्याचप्रमाणें, त्या सोपेचे शत्रु जे ठेवून, त्याच्या लीला, क्रिया अजिण्य आदित हेहि गमतीनें वर्णिलें आहे. ठेवून 'गनिमी काव्याची' लढाई कशी करतात, आणि त्या लढाईत नामोहरम होऊन सुदाम्नानें सहकुडन फाडीयांना कशी केली, परत आल्यावर ठेवणाऱ्यांनीं चमत्काळून मारा सुरू केल्यामुळे सुदाम्नानें घरोघर ठेवून वाटण्यासाठीं दारा फसा कविला, पण घरोघरचेच ठेवून त्यांच्या बडीअगरख्यात बसे शिरले, शेवटीं 'अपेक्षा हातानें घरावर निघारीं ठेवून' सुदामा पायकामुलासह एकेका पैलानिशीं घरातून बाहेर कसा पडला-इत्यादि पराक्रमचा बोलपट पहाताना 'दोषास हसू लोटणार नाहीं ! बडूनानांनीं सर'ढेनणाना फटाळून " आत्महत्येचा निश्चय केला. त्यांनीं एकदा मोठ्या बळपावहन उडी मारली. पण उडी मारिताना बळ्याच्या पांयप्याशीं पोहोच्येपर्यंत डोक्यास ऊन्ह लागू नये (तें दिवस उन्हाळ्याचे होते) म्हणून त्यांनीं जी 'छत्री' उघडून हातात घेतली होती तिच्यामुळे त्याचा हेतु सिद्धीला गेला नाही. दुसऱ्या एका खेपेस तळ्यात 'बुडून जिव देण्याचा निर्धार करून ते तळ्यापर्यंत गेलेही. ते दिवस हिवाळ्याचे असल्यामुळे पाणी बर्फासारखे थंडगार झालें होतें. बडूनानांनीं उडी मारण्यापूर्वी पाण्यास हात लावून बघितला, तों त्याच्या अगावर शहारे आले. तें पाहून नानांनीं आपला घेत पुढील उन्हाळ्यापर्यंत सहकूच ठेविला. " यातील अतिशयोक्ति जितकी हास्यकारक, तितक्याच नानाचा भोळेपणाहि. मनुष्य-स्वभावातील भोळेपणा, विसरभोळेपणा, मूर्खपणा, छादिष्टपणा असे, एकेक दोष म्हणजे विनोदाची एकएक खाणच होय.

जीर्ण चालींचा उपहास

सामाजिक सुधारणेच्या क्षेत्रात आपल्या मताविरोध जे ठोस होते, त्याचा उपहास कोल्हटकरानीं अनेक वेळातून केला आहे. शिगम्यासारख्या भीमत्स चालींवर वितीहि सरळ व सहजून टीका केली, तरी सनातनी समाज ती चाल सोडीत नाही. तेव्हा उपहास करून कोल्हटकरानीं त्या

रानटी चालींतील मूर्खपणा उघड केला आहे. 'शिमगा' या लेखाचा प्रारंभच उपहासप्रचुर आहे. तो असा—“आपल्या घोरणी पूर्वगानीं आपल्या हिताकरिता ज्या कित्येक उपयुक्त संस्था काढल्या, त्यापैकीच शिमगाचा सण ही एक आहे.” हा सण पूर्वापार रुढीप्रमाणें पाळल्यानें कोणते फायदे होतात, हें शास्त्रीय स्वरूपात मांडण्याचा आव आणून कोल्हटकरांचा मागसपुत्र मुदामा म्हणतो, “चोहोंकडे होळ्या पेटविल्यानें हवा स्वच्छ होते, पाचजन्य केल्यानें पुष्पुष्पें साफ होतात व शेणाच्या शिडकाव्यानें आरोग्य वाढतें हें कोणीही कबूल करील.” शिमगाचा कार्यक्रम जोरदारपणें व ध्वनिध्वनितपणें पार पाडण्यासाठीं घडूनाना काय करित ? तर “गणपतीच्या मेळ्यातील पोराना जशी कवाईत शिकविली जाते, तशी शिमगाकरिता पोरें तयार करिताना मुद्रां त्यांना एकेका रागेत पाचपाच अशी उर्मी करून मोहरल्यानें शीळ फुलल्याबरोबर पाचजन्माची सरचर्ची एकदम कशी उडवारी याची तालीम चांगल्या रीतीनें देण्यात येते.”

या विषयाच्या विवेचनात आजूबाजूच्या जुन्या चालीरीतींचाहि समाचार पाच लेखांत घेतलेला आहे. रेशमी मुकट्यात बीज असते, हें कळल्यापासून मुदाम्यानें काय युक्ति केली पहा, “जेवणाच्या पाटाजवळ एक एहानसें छिद्र पाहून त्यात लाजवर पोहोंचेल अशी एका तार विकत आणिली. तेव्हांपासून ती तार माझ्या करगोट्याला अडकवून व छिद्रांत सोडून नंतर मी पाटावरच मुकटा नेशीत असें व हें रहस्य इतरांना समजून नये म्हणून अंगावर शालजोडी घेऊन जेवावयास बसत असें.” रेशमी यंत्रात बीज असते, या तत्त्वावर सोंवळ्याचें समर्थन कोणी करतात. त्यांचा पोलण्या अतिरेकानें (Reductio ad Absurdum) छिद्र करताना कोल्हटकर लिहितात,—“वाटे, कीं न जाणों निग्या करता करता बीज चमडून तिनें मला भक्ष करून टाकिलें, तर माझे देशहिताचे विचार जागचे जागीच राहतील. माझ्या स्वतःच्या विचारदल मला मुळींच पर्या नव्हती; पण माझ्या देशादल मला बारंवार दळदळ वाटे, अशे. याप्रमाणें मी विजेच्या भीतीनें दोन दिवस आजाराचें मित्र करून ओवळ्यानेंच अंत खाल्लें.”

लोकभ्रमावर प्रहार

मांजर वाडवें जाणें, विधवा समोर दिणें वगैरे अपशब्दून मानण्याच्या मूर्ख चालीरीतींवर 'मालाकार' चिपळूणकरांनीं कोरडे उडविले आहेतच, पण कोल्हटकरांच्या विनोदाचा रेशमी चावूक कसा आहे पहा—“ प्रथम युद्धाच्या रसद, तोफखाना, रिसाला, पायदळ या खात्यांच्या जोडीत शकुन व भाकीत ही खाती निर्माण वेली पाहिजेत. पुनः शकुनखात्याचीं विधवाखातें, मांजरखातें, पालखातें, शिमखातें इत्यादि पोटखातीं करून त्याजवर योग्य सर्कसवाल्याच्या किंवा इतर अधिकार्यांच्या नेमणुकी केल्या पाहिजेत. सैन्याच्या जशा कवायती होतात तशा विधवांच्या, मांजरांच्या, पालींच्या वगैरे झाल्या पाहिजेत. भाकीत-खात्यात फलज्योतिष सामुद्रिक, रमल इत्यादि निरनिराळीं पोटखातीं करून त्यावर हुषार तशांच्या नेमणुकी केल्या पाहिजेत. ”

अशा पोकळ व आचरट रुढींवरोबरच, गणेशोत्सवासारख्या चैतन्यदायक प्रथेवरहि त्यांनीं आपलें उपहासाचें शस्त्र चालविलें. लो. टिळकांनीं सुद्धे केलेल्या या उत्सवांतील क्रांतिकारकता चिरोलनें ओळखली, पण तणावरोबर फुलवेलीहि कापणाऱ्या माझ्याचा आवेश कोल्हटकरांच्या नुघारकी छेत्तणीत धिरला. गणपति-उत्सवांत तोंडसाटिलकी करणाऱ्या शब्दशूर ज्याग्यात्याचीं टर उडविण्यासाठीं कोल्हटकर 'गणेशचतुर्थी' या लेखांत लिहितात, “ हल्लीं गणपत्युत्सवांत जे वक्तू धर्माभिमानाविषयीं नुसत्या तोंडाच्या हात हात लागण्यां मारतात, ते जर हातमार संपूट लावून व अंगावर काळेपिगळे पट्टे ओढून नाचूं लागलीं तर धर्मास अधिक वळकटी येईल अशी माझी समजूत आहे. ”

बंदूनाना सनातनी. असृग्मता पाळणारे. हे त्याचें मत किती काटेकोरपणें चाले याची माहिती 'धर्मांतर' या लेखात पुढीलप्रमाणें दिली आहे, “ आमचे बंदूनाना तर सर्वव्यवस्थेचे निषम पाळण्यात इतके दक्ष आहेत, कीं ते अतिशूद्राचा स्पर्श झाल्यास ज्याप्रमाणें सचैत्र स्नान करितात; त्याप्रमाणें महार-मांगांच्या खात्यात रक्कम मांडिल्यावर लेवणीचे टोंकही

पाण्यानें धुवून टाकतात. त्यानीं त्या कामाकरिता एका निराळ्या दौतीची योजना केली असून त्या अष्टदश दौतीची त्यांच्या कलमदानावर साप्ती पडणार नाही, इतक्या अंतरावर ती ठेवण्याची ते नेहमीं खबरदारी घेतात.”

हुड्याच्या चालीवर कितीकानीं दातभोंट खाऊन टीका केल्या आहेत. पण हिरव्या ताटानें गुराला मारावें म्हणजे मार खाता खाताहि तें ताट चाटोत असतें, त्याप्रमाणें मुदाम्याची विनोदी टीका सुखदायक आहे. ‘लग्नसमारंभ’ या निरुधात मुदामा म्हणतो, “तुक्तेंच मी महाराणी व्हिस्टोरियाचें चरित्र वाचलें होतें, त्यात त्याचे अलौकिक गुण वाचून माझ्या मनावर इतका काही ग्रह झाला, कीं तेव्हापासून मला त्याच्या मुखवण्याचा सग्रह करण्याचा पार नाद लागला. किती तरी वेळा कुळाकटून रक्कम आल्यावर मी तासचे तास राणीसोहेन्याच्या मुखाकडे राजभक्तीनें सद्वदित होऊन पहात बसलों आहे ! राणीसोहेन तर आम्हाला सोदून गेल्याच, त्याच्या रौप्यमय प्रतिभाच्या तरी वियोग हाण्याचा भजवर प्रसंग न येवो ! ”

ऋदीवर टीका

‘चित्रगुप्ताचा जमाखर्च’ या लेखात श्रीगजातनासमवेत त्याच्या उदरावरच बसून मुदामा परलोकाचा प्रवास करतो, तेव्हा त्याचे मित्र घडूनाना व पाडुतात्या हेहि पापपुण्याचीं गाठोडी पाठीशी बाधून आलेले त्याला दिसतात. जप-तप, उत्सव-समारंभ, जत वैकल्ये इत्यादि त्याच्या धार्मिक कृत्याच्या नावानें चित्रगुप्ताच्या वहीत जमेच्या बाजूस एकहि आकडा पडला नाही, उलट अतिशूद्राची मरणापासून केलेली मुक्तता व अनाथाश्रमास दिलेली देणगी या परोपकाराचीच गणना पुण्यात झालेली होती, असें या लेखात दाखविलें आहे. लेखातील परलोक-प्रवासाची कल्पना व त्याची विनोदी भाषाशैली यामुळे वाचक शेवटपर्यंत हसत असतो — आणि लेख संपल्यावर व हसें ओसरल्यावर त्याच्या बुद्धीत लेखकानें खऱ्या धर्माचें जें स्वरूप सूचित केलें आहे, त्याचा प्रभाव पडतो.

सनातनी समाजाची कुचेष्टा करण्याची पराकाष्ठा ‘भविष्य-कथनाचीं

साधने' या लेखात कोल्हटकरांनी केले आहे. ते भविष्य सांगतात, " आजपासून पाचशे वर्षांनी हिंदुस्थान देशातील प्रवासत्ताक राज्याच्या तसे शहरमामजी युरोपवर राज्य करतील व विधवा-वेश्यापन, असमत वैधव्य वृद्ध घाला-विवाह, सद्गमन, जातिभेद वगैरे आर्यसत्ता तेथे स्थापून जारीनें अमर्यात आणतील; न्दियाना शिक्षणामृत पाजल्यास जलसमाधीची व औषध्यानें जेवल्यास अग्निकाष्ठ भक्षण करण्याची शिक्षा मुनाबिली जात जाईल, आणि गणपतीची यज्ञ केल्यास इत्तीच्या पायीं मुडाबिले जाईल. "

विडंबनाचे नमुने

साधा बुद्धपाचा विषय घेतला, तरी कोल्हटकर त्यावर विनोदाची इमारत उठवितात व त्या इमारतीत उपरोधाचा दाहगोळा ठावून भरतात. याचा एक नमुना— " इतर कुलपे मान विवाहाच्या बाबतीत आर्य-भूमिस पूर्णपणे शोभण्यासारखीच असतात म्हणजे प्रत्येक कुलपास एका वेळीं दोन दोन किट्या विकत मिळतात. शिवाय दोन्ही इरवल्यास तिसरी करण्याचीही त्यांना धर्माता आहे "

वर्तमानपत्रातील विविध वार्तांचे विडम्बन करता करताहि सनातन्यांना कोपरसळी देण्यास कोल्हटकर सुकत नाहीत. सुदाम्याच्या वृत्तपत्रातील एक बातमी शेकटच्या टीकेसह याचा— " स्पेडो येथे एक धरणीकपाचा धका बसला. त्यामुळे जमिनीला जी एक मोठी भेग पडली तिच्यातून शेपाचे मस्तक दिसत होतें. शेपाच्या मस्तकापरील मण्यामुळे त्या भेगांत चोहोकोडे प्रकाशच प्रकाश झाला होता याउपर आपली पुराणे खोटीं असं म्हणण्याचें धाडस कोण करील ? "

ब्रिटिश सरकारवर टीका करण्याच्या वाटेस कोल्हटकर फारसे जात नसत. तरी 'इजामतीची नीतिमीमासा' या लेखात ते लिहितात, " वार्तांतील व वस्तुन्याचें पाणी आमच्या अंगातील पाणी नेहमीं निवत ठेवीत असतें. " ह्या राज्या कावद्यात बस्तरे व नराण्या याचा समावेश केला नाही हे आमच्या इमज प्रभूचे आमच्यावर डोंगराएवढे उपकार

कोणत्याहि मताचा कैवार न घेतां केवळ मानची वर्तनांतील विरंगुलि दाखवितांनाहि ते उपरोधाचा आश्रय करीत. आनंदासाठीं चाललेल्या गायनांत कांहीं कांहीं गर्व इति कष्ट घेतात व देतात हे सांगतांना ते म्हणतात, "आवाजे जन्मनांच दर्कश असेल तर फारच चांगले. तसा नवेच तर रेकून म्हणण्याचा अभ्यास देवावा. कारण तुमचा आवाज जितका कर्णकटु असेल तितकी तुमची तुमच्या गायनपद्धत्यावद्दल कीर्ति अधिक होणार हे निश्चित समजावें."

व्याजस्तुतीचा उत्तम नमुना 'साहित्य-परिपदेची तयारी' मध्ये आढळतो, तो असा—

"उरतां उरले गुधारक ग्रंथकार हे वेढे मोठे विष्णुसंतोषी व परबुद्धे ! यांनीं विधवाचें केशवपन बंद करून व स्वतः दोस्यावर छत्र ठेवून देशी म्हाण्यांचा धंदा बंद केला ! पुराणें बंद करून देशी वातींचा कारगुजारा सपरील बुडविला !"

भाषेची क्लृप्तता

। विनोदाला अनुरूप अशी सहजसुंदर, लवचीक व प्रसन्न भाषाशैली कोल्हटकर यांची नाही. कदाचित् त्या काळच्या पाठित्य-प्रदर्शनाच्या संशयीचा हा प्रभाव असेल किंवा चिकित्सा करण्याच्या त्याच्या लेखन-शैलीचाहि हा परिणाम असेल. "स्मृतिपटावर उमटणाऱ्या चित्राचें स्पष्टत्व बहुधा काल-साक्षिण्याशीं व्यस्त प्रमाणावर असतें" या वाक्यातील अर्थ, मौजेनें विनोदी लेख वाचणाऱ्या, किती वाचकांच्या डोऱ्यात उतरेल ? तसेंच, "जो भीमस गोष्ट प्रतिक्रिया म्हणून इटून होणार ती जर आपण आपणुनीं व स्वीकारली तर ती क्रियेच्या ठिकाणीं होऊन बसेल व तिची प्रतिक्रिया अर्थात् सम्य वर्तन, सम्य भाषण ही होऊन बसतील." या वाक्याचा 'गद्यपदार्पणोद्य' तयार झाल्यावरच सामान्य वाचक त्यातील हास्यरसाचे घोट घेणार ! 'हा उंदीर हिमालयाच्या घाकच्या भाषाचें असत्य असल्यामुळे गणपतीचा (म्हणजे गिरेजेच्या मुलाचा) मातुलहि ठरतो !' इत्यादि कल्पनेची गुंतागुंती उकलणें विनोदप्रिय

याचकाला फटीणच. 'याचक' वगैरे काही लेखांचा वराचसा भाग तात्परिक चर्चेनें रक्ष झालेला आहे. 'लेखनकलेची स्थित्यंतरे' या लेखात विनोद एकादुसऱ्या वाक्यांत लपून बसला असेल तेवढाच ! अतिशयोक्तिपूर्ण चल्पना व अलंकारपूर्ण वाक्यरचना साधण्याच्या हव्यासामुळेहि कोल्हटकरांच्या लेखनात कृत्रिमता व द्विष्टता आलेली जसावी. तथापि काही काही स्थळें मात्र केवळ अलंकारिक लेखन-शैलीचे नमुने म्हणूनहि वाचनीय आहेत.

अलंकारिक भाषाशैली

'चित्रगुताचा जमाखर्च' हा सारा लेखच प्रा. शि. म. परांजपे याच्या फारपना-शक्तीला शोभण्यासारखा आहे. त्यात कोल्हटकर शिद्दितात, "त्याच्या जमाखर्चाच्या वशाचे कागद सजनाच्या घबल इत्यांचे केलेले अर्पण ते प्रणयीजनाच्या प्रेमरज्जूंनी एकत्र बांधलेले होते. त्याच्या दौर्तीतील शार्ई दुर्जनाच्या कृष्णकृत्याच्या कपावापासून पनविली होती. त्याच्या तराजूची दाढी पापपुण्याची पर्वी न बाळगणाऱ्या मनुष्याच्या मगजाची पडविली असून ती पारड्यातील वननाण मुळीच दाद न देण्यासारखी भक्कम होती. त्या तराजूचा काटा चंचल मनुष्याच्या स्वभावापासून निर्माण केला होता."

'मुंबईचा दीपोत्सव' पाहण्यासाठी गेलेल्या सुदाम्याला गाड्याची राग कशी दिसली ? तर "ही गाड्याची राग म्हणजे मुंबई शहरानें आपल्या गळ्यात घातलेली इद्रनील मण्याची एक विस्तीर्ण मालाच दिसत होती व या मालेमध्यें त्याच्या रम्यारूप असलेल्या हस्तांद्दन क्षणोक्षणीं नवीन रत्नें ओंविळीं जात होती."

'कुलूप' या लेखात विल्लीचें वर्णन कोल्हटकरानीं मार्मिकपणें केलें आहे, तें असें—“मानवजातीच्या मूळ पुण्याचा अध.पात झाला तो केवळ स्त्रीमुळे. कुलूपाचा अध.पात होण्यासही त्याची स्त्री कारणीभूत होते; व चमत्कार हा, कीं अंडमचा नाश वसा ईश्वऱ्या पाजील जिशासेमुळे झाला वसा कुलूपाचा रथानभ्रंशही विल्लीच्या अतिजिशासेमुळेच होतो.

ही विचित्र स्त्री पतीच्या पोटात शिरून आतील खाचाखोचाची पूर्ण माहिती करून घेते, य अती हृदय कावीज करून पतीच्या निश्चळपणाचा भग करून टाकते फार वाय सागावें, या स्त्रीचा पतीवर इतका पगडा असतो, की ती अतरल्यास कुठूय आपल्या घन्यालामुद्रा दाद देत नाही ! ”

‘ साक्षीदारा ’ चें वर्णन कोल्हटकर पुढीलप्रमाणें करतात, “ या प्राण्याचे मातापितर ‘ पुराव्याची गरज ’ व पोटागी भत्ता ’ हे होत. गरज ही कल्पकतेची आहे, हे नातें तर प्रसिद्धच आहे, आई एरु असल्या-मुळें साक्षीदार व कल्पकता ही अर्थात् उशीवभावडें झाली ”

सुत्तिचाद करतानाहि कोल्हटकर अलंकाराचा उपयोग कसा करतात पहा, “ झनीची साडेसाती मुरु झाल्याबरोबर जर मनुष्यावर अनर्थीची पर्णाळिका येत असेल, तर मुळामुठा नदीस पूर आल्यानें आकाशगगा गढूल का होऊ नये ? ”

युद्धाचें रूपक

डासादेण्याच्या चावण्याला युद्धाचें मोठें स्वरूप देऊन कोल्हटकरानीं विनोद ऐळविला आहे. त्याचा एक नमुना—“ देंकून हें माणसाचीं जमिनीवर लढतात तर त्याचे साक्षीदार त्याच्यावर वैमानिकाप्रमाणें आकाशातून हल्ला करतात. रणवायें वाजविण्याचें कामही या साक्षीदाराकडेच असतें. तुम्हीं आपल्या कानाचीं रथें कोणत्याही वाजूस फिरवा, त्यानीं तिकडे आपला मोर्चा फिरविलाच म्हणून समजावें त्याच्या वाजविण्याकडे नुमचा कान नव्हता अशी संज्य पुढें करणाला ते तुम्हाला जागाच ठेवीत नाहींत, कधीं कधीं तर नाकालाच कान समजून ते त्यात आपल्या तुताऱ्यासह प्रवेश करतात, य मनुष्याला शिक येऊन त्याची झालेल्या चुकीमहल खानीं होईपर्यंत ते त्यातून बाहेर पडत नाहींत. सामान्य गाण्यामजावण्यात चिजेंतील मुख्य अवसान ज्या स्वरावर असतें, त्या स्वराचें ठिकाण दर्दी माणसापेरीज इतरांना सहसा उमगत नाहीं. पण देंकून आपलें वायुवाद्य मनुष्याच्या रक्तात खुपयल जोरानें पुकीत बसला असता त्याचें साक्षीदार वादनातील बहारीच्या रथली त्याच्या (मनुष्याच्या, देंकणाच्या नव्हे.)

गालाचा पापा घेऊन त्याला इतका प्रेमळ इशारा करितात, की तो नुस्ती मानच हलवून न राहता त्या गाळावर जोगची थापही मारतो. या प्रकारें वादनास जरी नाही तरी गाळास चांगलाच रंग चढवितो. ”

निर्भेळ विनोदाचे मासळ

कोल्हटकरांच्या निर्भेळ विनोदाचे सुरेख नमुने म्हणजे ‘ चोराचें संमेलन ’ व साहित्य परिषदेची तयारी. ’ तो काळ संमेलन-परिषदांच्या प्रारंभाचा होता. इंग्रजी शिकलेले उच्च निरनिराळ्या कार्यासाठीं सभा भरवीत, संस्था स्थापीत आणि व्याख्याने-ठराव वगैरेचे बुडबुडे उडवीत. स्वतःच्या धुलक कृतीचेहि मोठे नगारे वाजवून ‘ अहो रूप अहो धनिः ’ असा परस्पर-प्रशंसेचा सहकारी व्यवहार चाले. राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, व्यावसायिक, जातिविषयक समाना ऊत आला होता. जो उठतो तो संमेलन भरवितो, भाषण करतो, ठराव मांडतो आणि सरकाराकडे मागण्या व समाजाला सूचना करतो. या पोकळ कार्यावर आपल्या विनोदाचे फमारे कोल्हटकरांनी या दोन लेखातून सोडले आहेत.

गांवात चोराचा मुळमुळाट झाला; त्याच्या सगतीचा परिणाम आपल्या-घराहि काय झाला हे सांगताना मुदामा म्हणतो, “ एखादा चोर जन्मून जात असल्यास मी नुसतें आपलें अगच चोरार्थें. नंतर मी स्वतःच्याच पैशाची चोरी करू लागलों, म्हणजे असें, कीं या पेटीतून पैसा त्या पेटीत ठेवावा आणि त्या पेटीतून दागिना या पेटीत दडवावा; आणि हें कृत्य चाललें असताना कोणी मनकडे वहात आहे कीं काय म्हणून चोर्होकडे समय दृष्टीनें व्हावें. होता होता मी बहूनानाच्या घराचा पाटका जोडा चोरण्यापर्यंत मज्ज आणित्ती. बहूनानानाही मज्जरमाणेंच चोरीची संनय जडू लागली होती. मी जो जोडा त्याचे घस्न चोस्न आणित्ता म्हणून सांगितलें, तो वास्तविक मूळचा माझाच असून त्यांनीं चोरीच्या लहरीत माझ्या पस्न पळविला होता. ” होता होता गांवकऱ्यापैसा चोराचीच संस्था त्या गांवात जास्त झाली. चोरांनीं आरऱ्या समेठाना-साठीं लामेड ती वस्तु कोणाच्याहि घरातून विनोभाट आणली. मुदामा

च बहूनाना याच्या ह्मालाचा उपयोग मडपाच्या छतासाठीं झाला, आणि चहूनानाची शेडी मडपाच्या दारशी ठेवतेल्या बोकडाच्या चित्राला लावली होती ! अशा प्रकारे 'आमचे गावकरी अगदीं नखाशिखात पाहुण्याच्या आदरातिथ्यात गुतलेले होते.

स्वागताध्यक्षानीं आपल्या मापणात चौर्याविद्येचा महिमा कथन करताना मेळ्या गार्भीर्यानें सांगितलें, "अर्थशास्त्राचा एक मोठा सिद्धान्त आहे, कीं देशाची भरभराट होण्यास त्यातील संपत्ति देशातले देशात फिरत राहिली पाहिजे. चोरीचा धदा नसता तर हें तत्त्व पुस्तकातल्या पुस्तकातच राहिलें असतें. संपत्तीचें स्थलांतर होण्यास अनुकूल असा चोरीशिवाय दुसरा एक तरी धदा दाखविता येईल का ! "

चौर्याविद्येचा महिमा

अशा अपूर्व समेलनाला अध्यक्षदि तसाच नको ना ? त्याचें गुणवर्णन करताना स्वागताध्यक्ष सभ्या रामोशी यानीं विशेष गोष्ट ही सांगितली कीं, "हादून चोरी झाली नाही अशी त्याची एवही रात पाया गेली नाही. अध्यक्षमहारानानींही तेच मत चाटू ठेविलें आहे हें निराळें सांगण्याची जरूरी नाही. यानें हें मत चाटण्याला या समेलनामुळें विघ्न येईल असें कोणी समजू नये. कारण आज रात्री येथल्या रहिवाऱ्यांना आपलें हस्त-लाघव दाखविण्याचा याचा निश्चय झाला आहे. "

शेवटी अध्यक्ष सराप्पा भिल्ल याची हातचलापी सागून स्वागताध्यक्षानीं सर्वांना चकित केलें. एका बड्या खटल्यातून त्यांना घबिराणें पाचविलें. तेव्हा "यानीं आपल्या बाकिलास उदार होऊन ज्या पन्नास हजार रुपयाचें बक्षीस दिलें, ते रुपये बकीलसाहेबांच्याच घरीं चोरी करून मिळविले होते."

'चोरांच्या समेलनात' अकरा ठराव झाले त्यातील काहींमध्यें उपा-हासाची दारू ठासून भरलेली आहे. ब्रिटिश सरकारनें विनापरधाना हत्यारें वापरण्यास सर्वांना बंदी केली, याचा निषेध राजकीय पक्ष आपापल्या सभापरिषदातून जोरजोरानें करीत पण चोरांच्या समेलनात समत झाला तो ठराव असा— "चोरी होताना घरमालकाकडून चोराना हत्यारानीं

इजा होण्याचा पार संभव; परंतु हत्यारांचा कायदा कम्न ती भीति दूर केल्याबद्दल ही सभा सरकारचे मनःपूर्वक आभार मानिते. ” यापेक्षा दुसऱ्या कोणत्या शब्दांनीं सरकारची घोषा करतां आली असती ? गुद-गुल्या करून माणसाला टार मारणाऱ्या अखलासारखीच ही विनोदाची पद्धत नाही काय ?

जशी सरकारावर, तशीच साहित्यिकावरहि चोरांनीं एका ठरावान्वये चोरटी टीका केली. तो ठराव असा—“ चोर व भ्रंयकार या उभयतांचा हेतु अर्थचौर्याचाच असल्यामुळे दोघांचे एकच संमेलन भरविण्यात यावे अशी भ्रंयकाराच्या संमेलनास विनति करण्यात यावी. ”

या लेखाचा शेवटहि बहारीचा केला आहे. ‘ पाहुण्यांना निदा कम्न ...आम्ही जड अंतःकरणांनीं पण हलक्या जिह्यानिशीं घरोघर परत आलों ’ असा गंमतीचा विरोधाभास लेखाच्या कळसासारखा शोभत आहे. असाच अनुरूप शेवट ‘ कुटूब ’ या लेखाचा केलेला आहे. बद्नानाच्या कुटुबाने दिलेल्या टोमण्याने ‘ त्याच्या तोंडाला आपोआप कुत्प बसलें, ’ ही अखेर किती मजेची आहे ! अशीच विनोदी समाप्ति ‘ साहित्य-परिषदेची तयारी ’ या लेखाचीहि केलेली आहे.

साहित्यिकांचे व्यंग-दर्शन

‘ साहित्य-परिषदेची तयारी ’ हा लेख तेवीस पानांचा आहे. तो आरंभापासून शेवटपर्यंत निर्भेळ विनोदाने भरलेला आहे. साहित्य-परिषदेची तयारी करण्यासाठीं मुदामा, नडूनाना व पाडुतात्या या मित्र-त्रयाला प्रथम साहित्यिक बनावें लागले. प्रत्येकाने एका महिन्यात एक एक चडा ग्रंथ लिहून छापूनहि प्रसिद्ध केला ! मुदाम्याने एका इमजी कादंबरीचे मापातर केले आणि “ स्वतंत्र ग्रंथ ” म्हणून जाहीर केले. मूळ कादंबरीतील सुधारकी विचार हाणून पाडण्यासाठीं मुदाम्याने कादंबरीचा शेवट असा केला, “ हें सुधारकी जोडपें आगगाडींन एक पुलाबहन प्रवास करीत असता एकाएकी पूल मोडून त्यांचा डबा पुढील एंजिनासह पुलाबहन खालील नदीत पडला, आणि तो व मागील डबे जोडणारी साखळी धकडाने त्या डब्या-

पायून अलग झाली. इतक्यात कर्मधर्मसमोगानें एक भयंकर धरणीकप होऊन मागील डब्यापुढें एकाएकी एक टेकडी उभी राहिली व यामुळें त्या डब्याचा बचाव झाला. त्या डब्यात एवूण एक उतारु सनातनधर्मा-भिमांनी होते ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. ”

कृत्रिम प्रसंगाची गर्दी करून सनातनी विचार पुरस्काराच्या कादंबरी-कारावर किती तिरपट टीका आहे ही ! नवल हें की, असे अकल्पित प्रसंग त्याच्याच शिष्यानें कल्पून ‘प्रेम-संन्यास’ नाटकात दडपून घातले ! आणि नाटकाचा शेवट स्वाभाविकपणें सुधारकी तत्त्वज्ञानाप्रमाणें होणें योग्य असता, छोकमत्ताला बग्न होऊन, नायक-नायिकाचे पुनर्विवाहा-ऐवजीं मृत्यु घडविले ! गुरुची ही टीका प्रसिद्ध झाली १९१४ सालीं आणि शिष्याचें नाटक रंगभूमीवर आलें १९१२ सालीं ! तें नाटक पाहून त्याचें विडम्वन करण्यासाठीं तर कोल्हटकरांनीं बरीच मजकूर लिहिला नसेल ना ?

मुदाम्मानें कादंबरी लिहिली, तर बडूनानानीं अकल्पित उलटीमुलटी करून छापली आणि ‘शुद्धिपत्राला शुद्धिपत्र’ जोडून प्रथाचें बजन वाढ-विलें ! त्याहूनहि ‘बजनदार’ प्रथ पाहताल्यानीं तयार केला, तो म्हणजे झायरी !—तीहि सत्या सालची ! तरी पाहताल्या प्रथकार बनलेच ! त्या उच्च पदावरून ते आपल्या दोषा दोस्ताना कृपादूपणें म्हणतात, “तुमचा हा पहिलाच प्रयत्न आहे हें मला ठाऊक आहे. मी तुमच्यापासून पारशी अपेक्षा करीत नाही. ” आणि आपल्या अनुभवाचें सार म्हणून ते पोच-ण्यानें सांगतात, “एवढीत प्रथकर्तृत्व ही काहीं मोठीशी गोष्ट नाही, आपण लक्ष पुरवीत नाहीं तोवरच त्याचा बाळ वाटतो पण तें काम हातीं घेतलें कीं हातच्या मळासारखें वाढू लागतें.” अर्गी प्रतिभा नसताना कवि म्हणून आणि ज्ञान नसताना लेखक म्हणून समाजात मिरविणाऱ्या व वर्तमानपत्रात झळकणाऱ्या साहित्यिकांची ही विडम्वन-चित्रे जितकीं हास्यकारक तितकींच टीकापूर्णहि नाहीत काय ?

अशा तीन प्रचंड प्रथाच्या जनकांनीं प्रास्तानिक सभा घेतली. गर्दी झाली तर ती मोडण्यासाठीं दोन पोलिस्मि बोलवले, पण त्या “दोन

पोलिशाचें घोरणें वर्ज्य केल्यास सारी सभा चित्राप्रमाणें स्तब्ध राहिली होती. " कारण सभेनडे कोणी फिरकलेंच नाहीं ! वर्गणी गोळा करण्यासाठी ' आम्ही ज्या ज्या रस्त्यानीं जावें, ते ते रस्ते ओसाड होऊन गावाचे इतर भाग माणसांनीं गजबजूत जावें ! " गावात प्रेम पसरल्याच्या बातमीसह साहित्यिकांना निमंत्रणें पठविलीं गेलीं. त्यांना समेटनाच्या दिवशीं व्हड उपास घालण्याचाहि निर्धार कळविला गेला ! पण निमंत्रण-पत्रिकाचें उत्तर आलें नाहीं कीं एकाहि साहित्यिकानें येण्याचें केलें नाहीं, कारण '—निमंत्रणाच्या पाकिटावर पत्ते लिहावयाचे राहिले होते—म्हणून त्या पाकिटाचा गट्टा ' डेड लेटर ऑफिस 'मधून या त्रिभुतीकडे परत दाखल झाला !

बोध व विनोद

' यश सिद्धीचे सोपे व अचूक मार्ग ' या गभीर व लापलच्छक नावानें जो रस कोल्हटकरांनीं लिहिला आहे, त्यात नवस, दृष्ट, धडुन, जादू, तोडगे, बशीकरण, सत्यनारायण, इत्यादि लोकभ्रमापर खरपूस टीका आहे आणि ती सारी हास्य उत्पन्न करणारी आहे. बुवाभाजीच्या चमत्कारिक प्रकारावरहि त्यांनीं आपल्या विनोदी शस्त्राचे इसरे महार बेने आहेत. पाण्याचें दुर्भिक्ष झालें असताना कोणकोणत्या आपत्ति लोकांवर येतात व त्या कशा निवाराच्यात याचें वर्णन करताना त्यांनीं कल्पनामागून कल्पना लढविल्या आहेत फार काय, ' धर्मांतर 'मधील नुसत्या तीन खुर्च्या मोडण्या कशा होत्या याचें वर्णन त्यांनीं केलें आहे, तेंहि रससंपन्न पिकविणारें आहे रोग—निवारणासाठीं एक मुलगा खिस्ती व दुसरा मुसलमान होतो—आणि अखेरीस दोघेहि परत हिंदुधर्मात येतात, या साऱ्या उलथापालथी जितक्या हास्यकारक तितक्याच बोधप्रद आहेत. आपल्या विनोदी लेखाचें साध्य काय ? हें खुद्द कोल्हटकरांनीं पुढील शब्दांनीं सांगितलें आहे व तें सर्वासच पटण्यासारखें आहे.

"या लेखनपद्धतीत लेखकाची मिस्त अन्वयोपेक्षा व्यातीरेनावर, सादस्यापेक्षा विरोधावर व बुद्धीपेक्षा कल्पनेवर असल्यामुळें तिचा वाचकावर

उत्कट ग्रह होतो. तिने धाचकास प्रथम जरी राग आला तरी त्याचे चित्त शांत व स्थिर होतांच त्याच्या कल्पनेसमोर टीकाविषयीभूत प्रकारांतील विरोध उभा राहून त्याच्या बुद्धीसही त्याची हास्यास्पदता पटून लागते; रागाची जागा लाजेकडून घेण्यात येते; व टीकाकार आपणांस हिणविण्यात आनंद मानणारा आपला हितशत्रु नसून आपली वैगुण्ये हंसतहंसत दासविणारा आपला निस्सीम मित्र आहे अशी शेवटी त्याची रात्री होते.”

“माझ्या अर्गी विनोद नसता, तर मला आत्महात्याच कराची लागली असती” असे उद्गार मं. गांधींनी काढले होते. महात्मा-इतकीच अस्वात्म्यानाहि विनोदाची गरज नसते. नाही तर, एकारलेली,

त्रासलेली व आनलेली आयुष्ये कंठण्याची पाळी त्याचेर येते-किंबहुना त्या आयुष्याचा अत एहानउहान कारणावस्महि केल्याचे आढळते. मनाला जशी स्प्रिंग बिंबा बैलगाडीला जसे बगण; तसे मानवी जीवनाला हास्य होय. “गालातल्या गालात हसण्याच्या तत्त्व मुतापावून घोट-हडाच्या राकट दोरपंढापर्वत” सर्व प्रकारचे हास्य-पट विणण्यात गडकरी चतुर आहेत.

गडकरी हे कवि, नाटककार व विनोदी लेखक या तिन्ही नात्यांनी मोठे यश मिळवून गेले. नाट्य व विनोद या दोन क्षेत्रात ते कोल्हटकराचे चेले होते—‘सवाई चेले’ होते. काव्यात कोल्हटकरापेक्षा त्याची कल्पना-शक्ति अधिक उत्तुंग आणि रमणीय. नाटकामध्येहि पद-लालित्य व रसोत्कृष्टता या दोन गुणाचे बाबतीत त्यांनी गुरुवर ताण केली. तसेच विनोदाच्या क्षेत्रात गुरुपुढे मजठ माहून त्यांनी उपमा-उत्प्रेक्षा-श्लेषादि अलंकाराच्या ‘धावाची शतके’ काढली, अतिशयोक्तीचे सीमापार टोले गावले, काव्य-कल्पनेची, गोलदानी तर त्यांनी प्रेक्षकांना तोंडात घोट

घालाययाला लावण्याइतक्या चपलतेने केली आणि प्रतिपक्ष्याचा उपहास करून त्याला वाचकाच्या चित्तांतून 'वाद' करण्यांतहि ते अधिक यशस्वी ठरले. या गुरू-शिष्याच्या विनोदाची तुझ्या करून "हास्य-विनोद-सीमांश" कार श्री. न. चिं. केळकर यांनी असा निर्णय दिला आहे कीं, "विनोदी लेखक या नात्याने गडकरी याची प्रतिभा कोल्हटकरांच्या प्रतिभेपेक्षा अधिक पैलूदार व पळेदार आहे."

प्रांतांचा शेजारधर्म

राम गणेश गडकरी याचा जन्म ता. २४ मे १८८५ रोजी गणदेवी येथे झाला. किलोस्करांचे मृत्यु-वर्ष हेंच. मराठी नाट्यकलेचा उत्कर्ष करणारे किलोस्कर महाराष्ट्राच्या एका सरहद्दीवर जन्मास आले, तर त्या नाट्यकलेचा विकास करणारे दुसरे नाटककार गडकरी हे महाराष्ट्राच्या दुसऱ्या सीमेवर जन्मास आले. अशा रीतीने कर्नाटक व गुजरात या दोन्ही प्रांतांनी आपला शेजारधर्म पाळला आहे ! गुजरातेंतील नवसारी तालुक्यात गडकऱ्यांचा जन्म झाला. लहानपणाच त्यांचे घडील बारले. त्यामुळे गरिबीचे कांटेकुटे त्यांच्या मार्गावर पसरले गेले. त्याबद्दलच रत्नदत्त-रत्नदत्त जाऊन गडकऱ्यांनी मॅट्रिकची वेग घ्याच्या एकोणिसाव्या वर्षी ओलाडली. पुढे फर्गसन कॉलेजात त्यांनी एका वर्ष काढले. तेथे त्यांना गणित विषयाने अडविले, परित्या वर्गाच्या परीक्षेत त्यांना अपयश आले आणि तेथेच त्यांचे शिक्षण खुंटले.

तरुणांचे लेखक

'वाळकराम' या टोपण नांवाने त्यांनी विनोदी लेख लिहिले, 'गोविंदाग्रज' या उपनावाने काव्य-रचना केली, आणि 'राम गणेश गडकरी' या उपट नांवाने ते नाटककार म्हणून महाराष्ट्र रक्षिकांपुढे आले व चमकले. कोट्या पेहून विनोदाची रसतलस पिकविण्यांत त्यांनी आपल्या गुरूवरहि ताण केली. 'रिवामणची कामगिरी' या लेखमालेत ठकीच्या लघाचे जे विचित्र अनुभव त्यांनी दिले आहेत, ते फोणाच्याहि इंगून

हसून मुरकुड्या घळविण्यासारखे आहेत. 'कधीचा कारखाना' यात जितका विनोद भरलेला आहे, तितकीच टीकाहि ठासलेली आहे. यापेक्षा गडकन्याचें काव्यातील यश अधिक उत्तुंग व उज्वल. बोल्डकराच्या मानानें तर त्यानीं काव्याच्या मुळसात पारच मोठी भजल मारली. त्याची कल्पकताच अनिघार, उच्छृंखल, गगनचुंबी. नादमधुर शब्दरचना, रम्य काव्यकल्पना आणि हृद्य प्रेमभावना ह्या तीन गुणानीं नटलेखी त्याची नाटकं हि तदुपाचें अतःकरण सहज जिंकू शकलीं.

तीन विनोद-मूर्ति

'प्रेमसंन्यास', 'पुण्यप्रभाव' 'एकच म्याला' व 'भावबदन' हीं चार काव्य हीं त्याची पूर्ण नाटकें पण गेल्या सुमारे चाळीस वर्षांत त्याच्या यशाचे निनाद सतत निघत आहेत. 'मुरमुदरी' नावाचें गुजराती नाटक त्यानीं अगदीं लहानपणीं लिहिलें होतें, पण तें नष्ट झालें तसेंच 'तोड ही माळ' हें नाटकहि कालवश झालें 'राजसंन्यास' व 'वेण्याचा बाजार' हीं त्याचीं नाटकें अपूर्ण आहेत. 'गर्व-निर्माण' हें प्रल्हादाच्या कथेवरील नाटक अपूर्ण आहे या अपूर्ण नाटकांपैकी 'राजसंन्यास' हें इतकें अपूर्ण आहे कीं, त्याला तोड मराठी नाट्यसंघात दुसरी नाहीं. गडकन्याच्या काव्य-कल्पनेला येथें नुसती उधाण भरली आली आहे. पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें त्याच्या प्रतिमेच्या सकल कला या नाटकात विकसल्या आहेत. एकाच प्रवेशात, एकाच वेळीं, चारचार रस वेळविण्याचें अजून सामर्थ्य या भाषा-प्रभूनें येथें दाखविलें आहे. गडकन्याच्या कल्पनामूर्त्यीतून निर्माण झालेली गोमुळ, धुडीरान व तळीराम हीं तीन पुष्प-पत्रे प्रेक्षकांना खदखदा हसावयास लावून जरीं अनर झाली आहेत, तरींच सिंधु, शिवांगी व लतिका हीं तीन स्त्रीपात्रे रसिकाना दळदळा अमु दाळावयास लावून त्याच्या हृदयात कायमचें वास्तव्य करून राहिलीं आहेत अशी विविध व बहुमोल साहित्य-सेवा करून गडकरी ता. २३ जानेवारी १९७९ रोजी निधन पावले.

शाब्दिक लीलाचें पीक

गडकन्यानी आपल्या नाटकात विनोदाचा शिडकाव मुत्तहस्तानें केलेला आहे. 'वेड्याचा यत्नार' हें तर घोटूनचालून ग्रहसनच. 'गिळ, गिळ, कोटी गिळ' अशी सर्की एका पात्रानें दुसऱ्यास करावी, इतकी बेसुमार उधळपट्टी त्या नाटकात कोट्याची केलेली आहे. कोट्या करण्याचें गडकन्याचें वेड या नाटकात मोकाट सुटलें आहे. आणि शब्द-लीलाचें वेडें पीक सर्वच नाटकात आहे. 'एकूच प्याला'तील तळीरामाचा, 'भायबघना'तील इंदु विंदूचा, पुण्यप्रभावातील 'मुपूर-किंकिणी व मुदाम-दामिनी याचा, 'प्रेमसंन्यासात' गोकुळचा आणि राजसंन्यासा-तील जिवाजी-देहूचा हे सारे कथाभाग हास्यरसानें यथयत्नलेले आहेत. त्यातहि भायबघनातील धुडिराजाच्या विनोदाचा कारण्याची व उदात्तेची जोड मिळाल्यानें तर तो अत्यंतैकिक साधला आहे.

लग्न-पद्धतीवर टीकास्त्र

नाट्य किंवा काव्य यांमध्ये गडकन्याचा विनोद बाबरीतो, पण तो कसा ! तर, मोठ्या माणसाच्या दियाणखान्यात सहान मुलांनीं दबून, धन-रून चालावें तसा, तींच मुलें मोकळ्या पटागणावर गेलीं म्हणजे स्वच्छदानें उडूमागड लागतात, तसा गडकन्याचा विनोद त्याच्या विनोदी लेखात मोकळेणानें विहार करीत असतो त्याच्या विनोदी लेखाचा समग्र 'वाळकराम' या नावानें प्रसिद्ध झालेला आहे. 'रिकामपणाची कामगिरी' व 'करीचा कारखाना' या दोन लेखमाला त्या पुस्तकात प्रमुख आहेत. पहिल्या लेखमालेचा विषय 'ठरीचें लग्न' हा आहे. ठरी म्हणजे गुरूपतेचा अर्थ. तिचें लग्न जमविण्यासाठी तिचे वडील तिनूनाना, आचा-भटजी आणि लेखक वाळकराम हे तिथेजण जिवापाड श्रम कसे करतात, समाजाचा कोपरा न कापरा कसा धुडाळतात आणि त्यावेळीं लग्नातील रुढी व माणसाचे स्वभाव-दोष या दगडघोंड्यावर ते कसे टेचाळतात याचें वर्णन थारकाईनें, कोटीचाजपणानें व कल्पकतेनें गडकन्यानीं केलें आहे. तें याचून ज्याचें पोट दुखणार नाही असा राखित वाचक विरल्ला.

आणि हसता हसता लग्नपद्धतीवर दात ओठ रागणार नाही असाहि वाचक पिरळाच सापडेल. कोल्हटकराचे पाडतात्या व चडनाना हे मानसपुत्र जितके चिरजीव, तितकेच गडकन्याचे गळक्या व विमूनाना.

एखाद्या शालजोडीला ठिठ पडून आतील अंग उघडें दितावें त्याप्रमाणें गडकन्यानी, केलेल्या लग्नपद्धतीच्या या विडमोलांमध्यें क्वचित् त्याचें अंतराचे विचार सरळपणें उरड झाले आहेत. ते असे — “माझ्या दयाशील वाचकमगिनीनो ! ओजातीचा अभिमान घरा ! अंगदी नाइलाजामुळे का होरना-पण अशा रीतीने आपल्या पोटाच्या गोळ्याचें प्रदर्शन करावयाला तयार होणाऱ्या ‘घर’च्या मडळींच्या आढ या आणि दुसऱ्याच्या आवड्याची अशी हेटाळणी करावयास सरताक्षणाऱ्या आपल्या उच्छ्वास मुलावाळाना आळा घाला ! ”

विसंगत वस्तूंची गळत

“ लग्न पहारें कळन ” या ल्हानशा म्हणीत यधूपित्याच्या शालाचें ब्रम्हांड साठवलेलें आहे. नुसरण नकटीच्याच नव्हे, तर प्रत्येक मुलीच्या ‘ लग्नाला सतराशें साठ निम्रें ’ येतात त्या विघ्नांचा आरंभ बरसशोधनापासून होतो. लग्नाचे मुहूर्त वैशाखात अमतात, त्यावेळीं वसतरून असतो. वसतरून कोणकोणते फेरफार होतात, त्या रम्य व क्षुद्र घटनांची गमतीदार गळत या लेखाचे आरंभीच दिली आहे, ती अशी— “ वसतरूनत आपल्या या सृष्टीमध्यें केरदाळे फेरफार घडून येतात हे नव्यानें कदाला सागावयाला पाहिजे ! शाडाना पालथी पुटते, आव्याला मोहोर येतो, वेलींना पुलें येतात, ठिठठिठकाणाच्या वक्त्याना शब्द फुटतात, पादऱ्या सशाना पोरें होतात, मैत्रावरची लोंकर कातरतात, कोकिळेला कठ फुटतो, उज्यावर नवे अन्ने चढतात, शहरवाजारावरून खेडेगाऱ्या पाहुण्यांना ऊत येतो, मोराला नवा पिसारा फुटतो, कुऱ्यांना रूत लागते, तोरणाकरवदाचें पेंव फुटतें, कलिंगडें विस्फावयास येतात. ”

या सान्या रागावार्ड घडामोडींमध्यें बरपक्षाचीं माथीं फिरतात ही महत्त्वाची घटना गडकन्यानीं सांगितली आहे. एरवीं पडतुस मानला

जाणारा 'नवरत्नाप' स्वर्गाच्या मोठ्यात स्तुत झाल्या काय समजतो याचें वर्णन करताना गडकन्यानीं अतिशयोक्तीची वार पुढीलप्रमाणें छेडली आहे.

“महमद गिजर्नाच्या धनलोभानें तो स्वार्थपरायण होतो, नेपोलियनच्या मदत्ताकडेन तो आपल्या मुलांजळे पाहतो, नाना पडणिसाच्या व्यसहारकीशल्यानें तो मुलाची किम्वत ठरवितो, शिप्रळपतींच्या धाडसानें बाटेल त्या विजापूरनगरावर तो त्या रकमेचा मारा करतो अगणि नादिर-शहाच्या कुरपणानें ही रकम वाटू कष्ट घेतो.”

कंगालाची आढ्यता

घोरघोर ऐतिहासिक पुरुषाच्या सद्गुणाचें समेटन आपल्या अगो मानणारा हा वरपिता किती कंगाल असतो, याचें वर्णन तर गडकन्यानीं पार मजेशीर केलेलें आहे. एका वरपित्याचें घरीं वाळकराम व तिंनूनाना गेले असताना “एका मूढच्या चौकोनी, पण जुनेरणांमुळे कोपरे पाटून जमजमळ लग्नमुंड होत आलेल्या सतरजीवरील कैर एका बुरगुसानें शाइन आम्हा दोघाना छोटवजा ठेवलेल्या चळकटीजवळ मोठ्या गानानें नेऊन बसविलें, तिंनूनानाना, चळकटीचीं टेंडून बसून मी सतरजीवरे शय्य तितकीं मोकांचीं घेते चुकून बसण्याचा प्रयत्न केला. चळकटीतल्या कापडाचाहि सपाट पसरटपणा जाऊन हजारों गुठळ्यामुळे ठिकठिकाणीं त्याचे सगळे निर्माण झाले होते. चळकटीच्या या उच्चसजल पृष्ठभागाचीं आपल्या सपाट पृष्ठभागाचा कसातरी गळोटा सभाऊन तिंनूनाना स्वस्थ बसण्यासाठीं सारग्ये चळवळ करीत होते.”

‘पाटकी सतरजी, चळकटीची बेवदशाही, मोढकी खुर्ची, अगळे तुटलेल्या वहाणा’—जशा येमवाच्या वरपित्यानें शेवटीं मोठ्या आळतेनें तिंनूनानाना सुनावलें, ‘या जन्मीं आम्हास कर्तव्य नाही,’ वरपित्याच्या तोंडीं ‘यदा आम्हास कर्तव्य नाही.’ हें उद्गम उत्तर इतकें झळलेलें असतें कीं, विचार न करताच ते त्याचा उच्चार करतात, आणि म्हणूनच ‘यदा’च्या ऐवजीं ‘या जन्मीं’ असे हास्यास्पद शब्द वरपित्याच्या तोंडून निघाले. वरपित्याची कंगाली दरीइतकी खोल आहे, तर त्याची

आढ्यता पर्वतासारखी उच आहे. या विषमतेतूनच विनोद निर्माण होतो.

उपहासाची धार

वधूपरीक्षेची चाल किती लज्जास्पद आहे याचें चित्र बरेरकरांनीं ' हाच मुलाचा बाप ! ' या नाटकात रंगविलें आहे. गडकरीहि आपल्या या विनोदी लेखमालेंत उपहासानें शिंहितात—“ या वधूपरीक्षेन साधारणतः गाय, म्हैस किंवा घोटी घेतांना दाखविण्याइतकीच व्यावहारिक अपूर्वपुद्गि दाखवावयाची असते. मात्र ही परीक्षा नवऱ्यामुलाच्या बापानें किंवा दुसऱ्या कोणीतरी करावयाची असते. स्वतः बराचा यात काहीं एक सनध असता कामा नये ! आणि तें गैर आहे, असे धर्मलढ सुधारका-खेरीज कोण म्हणणार ! ”

वरपक्षाच्या कुरेंबाजपणाइतकेंच विग्र आकाशातील ग्रहाचें. त्याचें प्रति-बिंब कागदावरील पत्रिकेंत उमटतें. त्या पत्रिकेंतील ग्रहाचें वास्तव्य कशा प्रकारचें असतें हें गडकरी पुढील विनोदी शब्दांनीं सांगतात : “ एखाद्या वेळीं सारे ग्रह दोनतीन घरातच दाटीवाटीनें बसति करून व बाकीचीं घरे ओसाड पाडून, पत्रिकेला विजापूर-हमीशारख्या उजाड पडलेल्या प्राचीन शहराचें वैभव आणतात, तर एखाद्या वेळीं, इंग्लिशमनप्रमाणें एकेका घरात एकेकजण राहून पत्रिकेला लोणावळें-महानळेश्वर यासारख्या हवेशीर ठिकाणाचा नकाशा बनवितात. ”

सातमजली अतिशयोक्ति

लग्नाचा एक जोडा जमविण्यासाठीं वधूपक्षाला अनेक जोडे पाडावे लागतात-बिचहुना बरपक्षाकडून जोडे खावेहि लागतात ! यामुळें मुलीचा जन्म शाल्याचें कळताच तिच्या बापाचें तोंड आचट होतें, अर्थात् आता हा काळ बराचसा पालटला आहे. स्त्री-शिक्षणाच्या प्रसारापाटोपाट प्रौढविवाह आले आणि त्यांच्यामागेमागे त्रेमत्रिविवाह येत आहेत. प्रौढ व मुधिक्षित वधूवर आपापले विग्रह स्वतःच ठरावित आहेत त्यामुळे हुटा, करणी, पत्रिका, मुहूर्त बिचहुना जात, धर्म इत्यादि निर्बंधांचे

सारळदडहि आता रेशमी पित्तिप्रमाणे सहज फातरले जाऊ लागले आहेत. स्त्रीपुण्याना समानता राज्यघटनेनेच प्राप्त झाली आहे. व्यवहारातहि ती दृष्टीस पडत आहे. पण अजून ही समता बऱ्याच निर्विघ्नता समाजाच्या सर्व घरांमध्ये मुरलेली नाही. गडकन्याच्या वेळी तर तिची चाहूलहि पारशी ऐकू येत नव्हती. हुडपाठाठीं स्वतःला जाळून घेणारी स्नेहलता आणि सामुरवासाने गाजल्या गेलेल्या बालवधू शेंकडी होत्या त्यामुळे कन्येचा जन्म ते तिच्या वित्याला प्राणसंशय वाटे, अशा परिस्थितीत बडनानांनी एका नववधूला घुसून 'अष्टकन्या सौभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद दिला. त्याचा परिणाम किती भयंकर झाला हे गडकरी अतिशयोक्तीने वर्णन करून सांगतात —

“ या आशीर्वादामुळे—आशीर्वाद कसला ? शापच तो !—त्या ठिकाणी तानडतोब केवढा गोंधळ उडाला, याची तुम्हाला कल्पना करता येणार नाही ! त्या जातीत कन्याप्राप्तीमुळे आईं-बापांच्या घरादाराचे पांढरे होण्याचा खात्रीचा समय असतो, आणि तिवूनानांच्या तोंडून ते अभद्र शब्द असल्या मंगल प्रसंगी निघालेले ! मग काय विचारता ! बायकामडळीत रडारड सुरू होऊन पोस्त्यापुरवत्या बाया नवयामुलीला पोटाशी धरून कुरवाळू लागल्या. इकडे पुरुषमंडळी रागांनी लाल होऊन आमच्याशी लगट करून दगल करू लागली. तिवूनाना एखाद्या निर्दोषलेल्या 'डात्रिषा' प्रमाणे काव-यावाव-या नजरेने इकडेतिरडे पाहात होते मी मधूनमधून ओरडत होतो की, “ अगत्या हात लावू नका ! कायदेशीर झाला करा ! ” पण माझे म्हणजे त्या गर्दीत ऐकतो कोण ! अखेर मोठ्या मनाने व मोठ्या हाताने धकाधुकी सुरू होऊन माझी व तिवूनानाची कणिक चांगलीच तिघून निघण्याचा रंग दिसू लागला. ”

टीकेचीं गुप्त शस्त्रे

शेवटीं तिवूनानावर राटला. भरण्यांत आला त्या पटल्यात त्यांना न्यायाधीशाने कोणत्या शिक्षा सुनावल्या हे गडकन्यांनी मार्मिकपणे सांगितले आहे, त्या शिक्षा अशा — ‘मानापमान’ नाटकातील प्रत्येक

पदाचा अन्वयार्थ लावण्याची शिक्षा पर्माविद्यो. हे सर्व घाचन झोईपर्यंत तुम्हाला पुण्यातल्या एखाद्या स्वामावळीतच जेवाचें लागेल, आणि दर आठवड्यास 'धीरुएड' तिमीट काढून सदरं मराठा रेल्वेच्या तिसऱ्या वर्गातून पुण्याहून मिरजेपर्यंत प्रवास करावा लागेल. यापेक्षा कमी शिक्षा तुम्हाला करताच येत नाही ! ”

साडिलकराच्या पदातील त्रिष्टेवर, पुण्याच्या साणावळीनील भिकार जेवणावर आणि एस. एम. आर च्या गाडीतील गर्दीवर जाता जाता पण किती तीक्ष्ण दीक्षा गडकऱ्यानीं केली आहे ! या भयंकर शिक्षा रद्द करून न्यायमूर्तीनीं अपिलीत दयाळूपणानें “तिच्या मानानें काहीच नाही” अशी शिक्षा तिन्हीनाना दिली ती कोणती ? तर ‘तीन वर्षे सत्त मसुरी च एक हजार रुपये दड !’ ” चाळकरामाच्या प्रार्थनेमुळें तिन्हीनाना मुलीचें लग्न जमेपर्यंत मोकळें सोडलें.

ठकीचें स्वरूप-वर्णन

रुप, पैसा, जात, कुल, मोन-इत्यादि नाना चाळण्यातून अनुरूप वर मिळणें ठकीला जड गेलें हें स्वाभाविकच आहे कारण “ ठकीची अग काति मुणें रगाची आहे, मात्र ही मुणेंरचना सोनेरी किंवा तांदळा शारें करून मागावयाचें नाही. या रगापुळें ठकीच्या बहुतांशी गैरहजीर भोंवशाची उणांव, किंवा भादरटपणानें डोळ्यागदरे घेऊन भोंवताळच्या प्रदेशात वागडणाऱ्या दानळाच्या पाचोल्पणा, हीं दोन्हीहि तिहाइताच्या चटवन् रंगात येत नसत महाकवि काश्रिदासानें शकुतऱ्या सौंदर्यसर्व-स्याची जी लतिकेरीं नुलना येनी आहे, तीच ठकीच्या जायतीतहि सत्याला न सोडता करून दाखयिता येइल इतकेंच नहें तर एखाद्या ल्तेगीं पूर्ण सद्दश न व्हावला शकुतऱ्या ठिकणी ती एका मोठी उणांव होती, तीमुद्धा ठकीच्या वर्गनात भरून निघाली आहे कारण, शकुतऱ्या-प्रमाणेंच ठकीचे ‘ वाहू टापे लतिकेचे ’ व ‘ कर पडत राचे ’ असून शिवाय एखाद्या लतिकेप्रमाणें ठकीच्या एका डोळ्यात फूलहि आहे ! ”

अशा ठकीच्या लग्नाचे मोदिमेवर तिन्हीनाना व चाळकराम निघाले.

‘मुगला सासू नाही’ अशी अडचण एका ठिकाणी दासविण्यात आली. तेव्हा ती दूर करण्यासाठी नानांनी पाहिल्या मुहूर्तालाच स्वतःला चतुर्भुज करून घेतले. त्यानून एक नरीच अडचण दुसऱ्या स्थळीं उपटली. ती म्हणजे वरपक्षानें नानांच्या नूतन पत्नीलाच उपवर वधू समजून लग्नाला होकार दिला !

‘अतिशयोक्तीच्या सरी

ठकीचें लग्न जमविण्यासाठी ही मडळी पुण्यास आली तेव्हा नवा पोषास करण्याची सूचना बाळकरामानें केली. त्याच्या सर्चाचा अदाज बाळणेशेच्या घरात गेला. तो ऐकताच नानाचा जीन गुदमरला व ते म्हणाले, ‘बाळकराम वेड्या, उगीच पैसे पाण्यात घालण्यात काय हशील ? तुझ्या पोषासाचा खर्च म्हणजे निव्वळ जुडीत खर्च ! जावई पोषासा-बरोबर ठकीलाहि पत्करील हें तू विसरतोस ! तेव्हा त्याच्यासाठी का नाही हवा तसा खर्च करणार !

चल, पत्कर तू ठरीला आणि —

नंतर चार दिवसांनी मी सावध झालों !” अतिशयोक्तीची तार सादून लाव कोणाळा खेचता येईल ? पावसाच्या सरीवर सरी कोसळाव्या, तशी अतिशयोन विधानें करण्यात गडकरी चतुर आहेत. बाळकरामानें आपलें नातूक हृदय वरसशोधनाच्या कामाला अपात्र असल्याचें ठरविलें. आणें त्याचें जागीं दुसरें चळकट हृदय वसविण्यासाठीं एका दवाखान्यात त्याला नेण्यात आलें. तेथें तिघांचीं प्रेतें त्या दिवशीं आली होती. त्यापैकी कोणाचें काळीज अधिक कठीण, यावर टीका करताना गडकरी लिहितात, “सुखमदर्शक यंत्रानें शोधून पाहताहि घास्त्रिमुवाच्या हृदयाचा याग न लागल्यामुळे त्यांना हृदयच नव्हतें असें सिद्ध झालें, आणि दरोडे-पोराचें हृदय काळजासकट उफराटें लोंबकळत असलेलें आढळून आलें. अखेर सर्वानुमते त्याचीच निवड झाली. पुढें मला दोन दिवस कोकाई-नच्या पिवात भिन्नत घातल्यावर माझे हृदय कापून काढून त्याच्या जागीं त्या दरोडेपोराचें उफराटें हृदय मलट वस्त्र चिफ्टवन दिलें.” या विनो-

दाच्या मजमनी हातमोज्यामध्यें टीकेचीं किती तीक्ष्ण वाघनसैं लग्नून् ठेवलेनी आहेत !

याहिपेशा अधिक अतिशयोक्ती करण्याची मुरमुरी गडकऱ्याच्या कल्पना-
शक्तीला आली. नानाचे पागोटें दीडशें हात लावीचें होतें आणि त्याचा
अगरस्ता ?— 'नानानी स्वतः घाटीं जुन्या दक्षिणी तऱ्हेचा गुड्याशी
गोष्टी सांगणारा मलमलीचा अगरस्ता नरोवर आणलेला होताच त्याचे
हात जुन्याचे असून त्यापैकीं एकेकाची लायी इतकी होती, कीं दोहीचे
नेदमींच्या हाताएवढाले तुरुडे पाडले असते तर हजार हातांच्या सख्याशुं-
नालाहि त्या अगरस्ताच्या बाहेरची तमूमर घादोटी लायल्यावाचून
उपयोग करून घेता आला असता. नानाच्या फार तरुणपणीं त्यानीं एकदा
'विदाऊट तिकीट' प्रयास करून पाहिला होता. त्या प्रसंगीं 'मयार-
निल्ले' अगरस्ता त्याच्या अंगात होता. गोरीमंदर स्टेशनवर तिकीट-
कलेक्टरला 'पास' असें सांगून सटस्यासरशीं बाहेर येताना त्यानें
आपला हात धरल्याचें गिरगावात येईपर्यंत नानाना कळलें नाहीं, असें ते
सांगत असतात !”

लग्नाचें बाजारी स्वरूप

‘वैज मासून व वनर बाधून नाळसराम व तिनूनाना लग्नाच्या मोहिमेवर
निघाले आपल्या आगमनाची वंदीं तमाम पुणेराना देण्यासाठीं त्यानीं
नाटकां-सिनेमाप्रमाणें मोठमोठ्या जाहिराती ‘साहून साऱ्या भिताडारून व
बुरुजावरून पडकानून दिल्या.’ औषधाच्या जाहिरातीची चेण करण्यासाठीं
त्यानीं वर्तमानपत्रातोल जाहिरातींत अशीहि सरळत जाहीर केली कीं, “दोन
मुली एनदम करणारास एक मुळगी इनाम ! ही सरळत तिनूनानाच्या
घाकऱ्या चारी मुलींचीं लग्न होईपर्यंत देण्यात येईल ” अशा जाहिराती
पडकतून मोठ्या जाम्यानिम्यानें त्यानीं घाल्लें व घर्मघाल्लें—फार काय
गोशाल्लें व चित्रशाल्लेंहि वरसशोषन चाडू केलें. वेड्याच्या दवाऱ्या-
न्यातहि ते गेले तेथील डॉक्टरानीं त्याचा मेंदू तपासण्यास मुरवात केली,
तेव्हा “डॉक्टरमजूर नानाचा मेंदू तपाशीत असता त्याचें डोकें एका

चरण हिंदु विद्यार्थ्यांनं धरून ठेविलें होतें; तेव्हात नानांनी त्याचे पाय धरून पोरीला पदरात घेण्याची विनंति करावयाला मुरवात केली. ”

मोहिमेंतील मौजा

पाळस्याची मोहीम जोरात सुरू झाल्यामुळे सर्व पुणेकरांना त्याची माहिती मिळाली व धास्ती वाटू लागली. त्यांना चुरुविण्याचा जो तो प्रयत्न करू लागला. त्यामुळे पुणें शहरात कोणते अनर्थ ओढवले तें ऐका, “एखाद्या शाळेच्या दाराशी आमची गाडी उभी राहताच सर्व शाळाभर एकदम गुरुगुहाट होऊन इन्स्पेक्टरची तलासणी आल्याप्रमाणें घाळेंत घातता होत असे. कित्येक कच्च्या दिलाचे तरण तर रात्री-अपरात्री दडपल्यासारखें होऊन आमच्या नावांनं वरळत दचकून उठत आमच्या तोंडाच्या तोंड देण्यापेक्षा वाटेला त्या सकडाला तोंड देण्याची तरणाची तयारी दिवू लागली. एकदा तर नदीत डुबत असलेल्या एका तरणानें आम्हाला घाटावर पाहताच तोंड चुरुविण्यासाठी तळाशी बुडी मारून दायमची जलसमाधि घेतली. ”

शेवटीं पर्गसन कॉलेजातहि ही मडळी आपल्या बैलगाडींनं गेली. तेथें पारच गमतीचे प्रसंग घडले. “गाडीवाल्यानं कॉलेजकमोरच्या मुदरच्या बागेत बैल चारणीला घातले होते, नानांचा चिमण्या गावडळ मूर्खपणाच्या बेफिरीपणानें प्रत्येक वर्गात जाऊन, कमोरवर हात ठेऊन त्याची तलासणी करीत होता. आणि आत्माभटकींनीं तोंडाच्या तोपेंनं तरागूनं सारखे नार भरून पादव्याख्यच मितीवर इमली राज्याचा रंग चढविण्याचा उपाय चालविण होता. आमच्याकमोरच्या पगूचा आणि नरपगूचा हा आचरटपणा पाहून मला मनःशी राग आला, पण मी त्या लोफाना काही दाटकणार तोंच विद्यार्थ्यांचे पयेंच्या घे उतावळ्या उड्डेनं आमच्या दालनात जमू लागले ” कॉलेजातील तरण विद्यार्थी या विविध मडळीकडे राहून हा हा लागले. त्यांच्या हसण्याच्या निरनिराळ्या तन्दाचे वर्णन मडळरी पुढीप्रमाणें करतात.—“ठिकठिकाणीं सहकारी तत्वावर निरनिराळ्या प्रकारच्या हसण्याचे छोटेतानी कारखाने सुरू होऊन रसादून गातांथरा गातां हस-

ण्याच्या तलम सुतापासून घोडहंशाच्या राकट दोरखंडापर्यंत सर्व प्रका-
रच्या मालाची पैदास होऊन लागली. ”

सनातनी चालींचा उपहास

पुरुषासारखे पुरुष असणाऱ्या तिवूनानांना व बाळक्याला ठकीच्या
लग्नाची इतकी यातायात; मग ज्या मायमगिनींवर आपल्या मुलीचें लग्न
जमविण्याची पाळी येत असेल, त्यांचे हाल किती होत असतील ! ‘उन्हा-
तान्हातून दारोदार उंबरठे शिस्तविणाऱ्या’ एका ग्हातारीची करुण कहाणी
सांगून शेवटी गडकरी उपरोधानें लिहितात—“ आम्ही आमच्या बाय-
कांना घरातच कोंडून ठेवितो, त्यांच्या शहाणपणाला चुलसंढातच होमून
टाकतो, बगैरे बाष्कळ घडणूक करण्याच्या चारगट सुधारकांनी या गोष्टी-
कडे जरूर लक्ष द्यावें. त्या आईच्या शहाणपणाला भावगन्ना मोडळें सोडून
व त्रिखंड धुंडाळायला लावून सारी गंमत निर्विकार मनानें पाहणाऱ्या
समाजानें बायकांवर आणखी कोणती जबाबदारीची वामें टाकायला
पाहिजेत ! ”

खरी फुगे कीं वॉवगोळे ?

ठकीच्या लग्नाची काळजी वाढणाऱ्या व जबाबदारी पतकरणाऱ्या बाळ-
क्यानें तिच्या ससाराची घडी बसवून द्यावयास नको काय ? ‘ स्वयंपाक-
घरातील गोष्टी ’ या नावाच्या लेखात विनोदाचा मालमसाला ठेचून
भरला आहे. “ क्षान्द्यापट्यांथा शस्त्रास्त्रांनी सायुध झालेली आचारी,
पाणके, वादपी आणि राटपटी याची चतुरंग सेना ” स्वयंपाकघराच्या
विलंबात कोणती मर्दुमकी गाजवितात, या शुद्र वस्तूचें वीरश्रीयुक्त वर्णन
करून गडकऱ्यांनीं चांगला विनोद निर्माण केला आहे.

स्वयंपाकघरातील निरनिराळ्या पदार्थांच्या नावावर कोट्या रुप्यंहि
गडकऱ्यांनीं हास्वरस उत्पन्न केला आहे. “ चापटपोळ्या, धम्मकऱ्याडू,
बर्फीची चटणी, दिहिणीची रेवडी, बगिक तिक्कें, पोळ्या स्याटणें, अंगाचा
तिळपापड, पाठीचें पिरडें, मनातऱे माडे, थंडा वराळ, माणसाचें मेतगूट,

घरादारार्चे रतेवरे" इत्यादि शाब्दिक कोट्या म्हणजे केवळ हास्याची हवा भरलेले रगरी पुगे नव्हेत, तर स्त्रीवर्गाच्या असहाय्य अवस्थेवर केलेल्या टीकेचे ते बाँगमोळे आहेत. काही पदार्थांत स्त्रियांचे दोषहि मार्मिकतेने सूचित केले आहेत उदाहरणार्थ 'थडा फराळ' पहा—“दुपारची जेवण झाली म्हणजे खुराल लणावून चाये व चुलीला वाटाण्याच्या अक्षदा खाव्या, सध्याकाळीं 'तिड्डन' कामकाज करून कटाळून घरीं येणें झाल्यावर धाजाराची सवय सागावी. 'तिड्डे' बहुतकरून चुलीची आराधना करण्याचा फटाळा असतोच । अशा वेळीं हजार हिस्सानीं 'थडा फराळ' करून येळ भागवावी लागते. हा पदार्थ उपासालासुद्धा चालतो ”

नकली कवींचे विडमन

गडकऱ्याच्या विनोदाचा दुसरा प्रमुख विषय म्हणजे 'कवींचा वारसाना.' ते स्वतः उज्वळ प्रतिभेचे षडि होते. 'ट ला ट व प ला प' मरणारे इतर लोभुगे कवि त्याच्या डोळ्यापुढें होते. 'सालोमालो' काही तुकारामाच्याच वेळीं होते असें नव्हे, ते वर्तमानराळातहि आहेत त्याच काव्याचें आणि काव्य गायनाचें वेड याचें गडकऱ्यांनीं निर्मोड विडमन केलें आहे. आपल्या या विडमनाच्या दार सघनानून आपण सत्यचीना वगळतो असें त्यांनीं प्रारंभीच गाभीर्यानें व विनयानें सांगितलें आहे. विडमना, त्याचा केवार घेउन, नव्या कवींची तरफदारीहि बेली आहे 'जुने काव्य तेढें चागलें, नवें दिणकण आहे' असे आरोप करणाऱ्याचा त्यांनीं सरपूस समाचार घेतला आहे. मग त्यानंतर मात्र "गण-दासाची व प्रासपुत्राची—? यथेच्छ रेवडी उडवली आहे.

विरोधाभासाचे नमुने

काव्याच्या विविध विषयाचें कर्ण गडकऱ्यांनीं विरोधाभासानें पुढील-प्रमाणें केलें आहे, "कवितें येरांना आणि प्रणयीजनाना उत्साह दिला आहे आणि वीरानी व प्रणयीजानीं कवितेला विषयाचा पुरवठा केला

आहे. सुंदर श्रियांनी कवितेला वरच्या दर्जाला चढविले आहे तसेच कवितेने सुंदर श्रियाना चढवून ठेविले आहे. कवितेने किती तरी लोकाना शुद्ध वेड केले आहे, तर शुद्ध वेड्यांनी किती तरी कविता केली आहे !”

एकंदर वाङ्मयात सत्काव्य व भिन्नर कविता यांचे प्रमाण काय असते हे लहानमोठ्या विषयाच्या उपमा देऊन गडकऱ्यांनी माीजेने सांगितले आहे, ते असे, “ मिठाईच्या पुड्यात वेद्याचे बचावासाठी, मेरीसाठी केलेल्या मिश्रणात पेनाइलचे शुद्ध पाण्यासाठी, माझ्याच्या पुड्यात गुलाबाचे कणेर कुलासाठी, पुना मेज्याच्या प्रसाशात भावाच्याच्या स्टेशनार्चे न भावावयाच्या स्टेशनार्ची, मोठमोठ्या ऑफिसातून वरिष्ठ अधिकार्याचे कारदुनार्ची, झराच्या बैठकीतून ‘त्या’ वाटल्याचे सोडा-शिमडेच्या वाटल्याची, प्रेम-याचनेच्या सवादातून रमणीच्या शब्दाचे वड्डमाच्या शब्दाची, किंवा एकंदर समाजात दहाप्याचे मूर्खीची, जे प्रमाण असते, तेच पाहिल्या प्रकारच्या कवितेचे दुसऱ्या प्रकारच्या कवितेची असते. ”

काव्य-गायनाचे वेड

अशा दुसऱ्या प्रकारची आपली कविता वाचून दागविण्यासाठी आपल्या एका कविमित्राने ‘मर बुववारात’ बैठक कशी मारली आणि तेथे ‘तमासगिराचा ताडा’ कसा जगू लागला व सत्राच्या कड्याचे स्पष्टीकरणार्थ सोड्याचे, सोळाऱ्यासाठी पवराचे-करीत घारे शोरू-काव्य त्याने वाळव्याला कसे पाजले, त्यामुळे वाळव्याने “ दु खादेगाच्या भरात वेगुद्ध झाल्याचे सोग करून घाडकनू घराणीवर अग टाकले ! ” अशी अतिशयोक्ति करून गडकऱ्यांनी काव्य गायनाचे परिणाम कथन केले आहेत. तसेच, मोरवाना मूल झाले व ते मेढेई—प्रद्या हर्षशोकनिश्चित प्रसगीहि भावुराव कविता प्रसजले नाहीत. म्हणून स्मयानात गावकरी आनंदाने जमले. जत्राच मरली जणू तेथे. पण सभा चान्द असता भावुराव कविता घेऊन आला, ते द्हा “ बिघुताना घाडकनू खाली पडले, अन्धशानी दोळे पादरे केचे ! दिवा धुद झाल्या ! दिवसा उल्कापात होऊ लागले ! अशनिपात मुरू झाला ! ”

कवीच्या टोपण नांवावर टीका करतांना गोविंदाप्रजांनी नांव शब्दावर पुढील कोट्या केल्या आहेत; “ नांव मिळविण्याइतकी अक्कल नसल्यामुळेच कवीला सग्यासोयऱ्यांच्या नांवावर भिस्त ठेवावी लागत असेल, अशी क्षुद्र कल्पना लढवून कोणी कोणी या प्रधाताला नांव ठेवण्याचा प्रयत्न करतात, परंतु त्यांत नांवापुरतें सुद्धां तथ्य नसतें. ”

तसेंच ‘ रम्य तें बालपण ’ म्हणून नेहमी मिटक्या मारणाऱ्या साहित्यिकांची चेष्टा करतांना उपरोधानें गडकरी म्हणतात, “ अहाहा ! तें बालपण आणि त्या लीला ! ते अर्ध्या तिकिट्यानें प्रवास करणें ! तें निम्या दरानें नाटक पाहणें ! तें सर्वोनी कौतुक करणें ! माझ्या लहानपणीं शेजारपाजारच्या धायकांनीं पटापट चुंवनें घेऊन माझे लाड पुरवावेत; पण तेंच आता— ! वाचकहो, बालपणाचें मुख अवर्णनीय आहे, असें म्हणतात तें कांहीं खोटे नाही ! ”

हास्य निर्माण करण्याजोग्या उपमा गडकरी कदा देतात याचा एक नमुना पहा. “ जीं गुजराथी अक्षरें देशावरच्या धान्याच्या घरांसारखी दिसतात तींच कवितेंत या खुणांच्या योगानें, रिकाम्या टोपल्या बाहणांच्या मुंबईतल्या हेलकऱ्यांसारखी किंवा नारळीच्या चोंडाचीं ने-आण करणाऱ्या मलबारी मञ्जुरांसारखी दिसावयाला लागतात. ”

मानवी स्वभावाचें निरीक्षण

काव्यापाठोपाठ नाट्याचाहि विषय गडकऱ्यांनी आपल्या विनोदासाठीं निवडला. ते स्वतः यशस्वी नाटककार होतेच, पण त्याशिवाय नाट्य-गद्याच्या दारावर उभें राहून तिकिटें उपासण्याचेंहि काम त्यांना कांहीं काळ करावें लागलें होतें. त्यांच्यासारख्या लल्लल कल्पनाशक्तीच्या व सूक्ष्म निरीक्षण-शक्तीच्या माणसाला त्या नाट्य-द्वारा-मोवतीं मानवी स्वभावांचे किती तरी मजेशीर मासले पहावयास मिळत. त्या सर्वांवर बारीक टीकेची छिनी चालवून त्यांनी ‘ नाटक कसें पहावें ’ ही लेखमाला

लिहिली. 'नाटक कसे लिहावे' ही लेखमात्रा 'स्वाई नाटकी' या नावाने लिहून त्यांनी मराठी नाटकातील ठोकळेबाजशा व कृत्रिमपणा यावर शस्त्र धरले. सूत्रधार नवी याच्या प्रवेशावर टीका करूनच त्यांनी ही लेख-मात्रा संपविणी सूत्रधारकडे विसराळू अनामळ, नाटकाच्या जाहिरातीचा मतेदार, देवाची प्रार्थना करणारा व रचितापुढे नाटकाची तरफदारी करणारा वकील, उपरर पोरीचा बाप व नाटकद्वेष्या हटमादी बायकोचा निधायी नररा-अशा पाच भूमिका असतात, हे सांगताना गडकरी एका उपमेने सांगतात, "घाडी लाइट रेल्वेचा अर्धगौर गाई, गाडी चालत असेपर्यंत गाई, स्टेशनवर उभी राहावयाचे वेळात असताना उतारूनवळून विक्रिटे घेणारा तिकिट कलेक्टर, गाडी उभी असेपर्यंत स्टेशनावर झपाट्याने येरझारा घालणारा स्टेशमास्तर व शेवटी गाडी मुठावयाचे वेळी पावटा दाखविणारा पोर्टर, हे चार निरानिराळे हुद्दे समाकून असतो सहृदयनी याची कर्तृगारी मोठीशी वाटते खरी, परंतु नाट्यसष्टीमधील गौरमुख सूत्रधार त्याच्या उज्ज्वलतेस काळिमा लावल्या खेरीज राहणार नाही. " पैसे न खर्चता नाटक पाहणाऱ्या फुकट्याचा एक वर्ग असतो त्याचा उपहास करण्यासाठी त्यांना राष्ट्रीय नेत्याच्या दर्जाला पोचवून गडकरी म्हणतात, "नाटकगल्यांनी आपल्याला नाटकाला फुकट सोडलेच पाहिजे ही याची स्वराज्याची कल्पना, गावच्या गडगड्या लोकांचा धुमाळ ही याची स्वदेशी चळवळ, लोकाना नाटकाला तिकिट न घण्याचा उपदेश करणे हा याचा चहिष्कारयोग आणि, नाटक चालते असता दग्याधोण्यांना उक्तेच नव्हेत हे याचे राष्ट्रीय शिक्षण! क्वचित् प्रसंगी नाटकगद्दामोवती लोकाना न येऊ देण्याचे 'पिकेटिंग'-मुद्रा अमलात येते. "

नाटक फुकट पहावयास मिळवें म्हणून हे आयन्डोकी लोक नटाच्या, मनेजराच्या ओळखी कथा जोडतात त्याच्यापुढे लाचारीचे लागूलचालन कसे करतात, हे सांगून गडकरी म्हणतात, "रजपुताचे साहस, हजराची चिकाटी, कौरव्याचा काया, मिशन-न्याचा मुर्दाहपणा वगैरे यवयावत् विशिष्ट गुणांचा या वेळी नाटकगद्दामोवती ज्ञानार भरतो. "

कल्पकतेची मौज

एक आठवडा म्हणजे फिती दीर्घकाळ आहे, हे ठसविण्यासाठी गडकरी विनोदाने लिहितात, “ त्या दिवशी ज्याना प्लेगची नुसती गांठ आली असेल त्यापैकी बऱ्याच माणसांच्या नावामागे आज रा. रा. ऐवजी के. शळकू लागले असेल. त्या संव्याकाळी होऊं घातलेल्या नाटकाच्या जाहिराती आजला पाटून करण्याच्या कीर्तिध्वजांप्रमाणे भिताडावर फडकत असतील, त्या वेळी घड्याळजीकडून दुरुस्त करून आणलेली घड्याळे आज पुन्हा दुरुस्तीला लायक होऊन बसली असतील. तत्कालीन शिक्षक राहिलेली ताजी भजी आज इतकी शिळी झाली असतील की, निर्गुज गिन्हाइफाना देण्यासाठीसुद्धा तांच्या भर्त्यांच्या प्रेटीत एकाद-दुसऱ्यापेक्षा जास्त हुसडून देण्याची निर्ढावलेल्या हॉटेलवाल्याची हिंमत होत नसेल. त्या सराळी एखाद्या श्रीमंत दिवाणखान्यातील संगमरवरी परशीप्रमाणे तकाकणारे घोणारे चेहरे आजमितीस एका गायच्या गुरेचारणीची सोय करण्याइतक्या कुरणासारखे झालेले असतील. ”

जीवनावर प्रकाश

मनुष्य स्वभावात लपून बसलेली विरंगुळ आपल्या मार्मिक दृष्टीने वेचून काढून ती हास्यमय रीतीने मांडण्यात गडकरी कुशल होते. तर्कालंकारचूडामणि प्रो. कोटिवुद्धे हे जाडे विद्वान; पण त्यांना आपल्या आठ-दहा महिन्यांच्या बाबूला काही खेळवितो येत नाही, हे ‘ दीडपानी नाटकात ’ त्यांनी चातुर्याने दाखविले आहे. दहाबारा वर्षांची मनुताई मात्र ‘ बाबुड्या रे छकुल्या रे ’ करून बाबूचे रडे याचविते असे दाखवून शेवटी ‘ गंभीर तत्वज्ञाना ’ची हास्यास्पदता स्पष्ट केली आहे.

याहिपेक्षां मधुर असे ‘ दीडपानी नाटक ’ म्हणजे ‘ संगीत मूकनायक ’ त्याच्या प्रथम पृष्ठावर “ रुढीच्या शिळालापात छापिले ” व ‘ मनुस्मृतीच्या अंकटान्वये सर्व हक्क हिंदुसमाजासाठी कायमचे राखून ठेवले आहेत. ” असे वर्णन आहे. टेपकाचे नांव ‘ दीड शहाणा ’ आणि नाटकाची प्रस्ता-

चना ' नाटक हें ससाराचें चित्र आहे ' एवढीच. श्री. कृ. कोल्हटकराच्या नाटकाचें नांव घेऊन व त्यातील पात्रें उचलून मध्यमवर्गातील तरुणाचा जन्म कारकुनीची पत्ताळ बहाता बहाता निरर्थकपणें कसा जातो याचें सुंदर चित्र या नाटिकेंत आहे. शाळेंतील विनोदी संवाद पहा—

दिपोटी—काळीचा वसूल करण्याची अवचराची रीत काय होती ?

विनात—(काळा पडतो.)

दिपोटी—छट्टू कधी मेला ?

विनात—(त्याला मेल्यापरीस मेल्यासारखें होतें.)

दिपोटी—पेशवाई बुडविल्याचें खापर कोणाच्या माथीं पुटतें ?

विनात—(डोकें खाजवितो.)

दिपोटी—पिवळा समुद्र कुठें आहे ?

विनात—(त्या समुद्रात बुडाल्याप्रमाणें गुदमरतो.)

दिपोटी—पाणलोट कद्यालां म्हणतात ?

विनात—(डोक्यातून घळघळा पाण्याचे लोट बाहू लागतात.)

कोल्हटकराचा विनात ' मूर्खनायक ' असला, तरी तो पुढें बोलका नायक होतो, परंतु गडकऱ्याचा नायक हा जन्मापासून मरेपर्यंत एक अक्षरहि तोंडावाटें न काढून खरोखर मूर्खच राहतो. त्याच्या जीविताचें गुण-घणें त्याच्या मृत्यूनंतर परताना स्मशानात जमलेली मडळी म्हणतात, " एक चांगला मनुष्य मेला ! कोणाच्या अभ्यात ना मध्यात ! कधीं एतएत नाही कीं कधीं ठकठक नाही ! उम्या जन्मात याच्या हातून चारचौपानीं नावें टेवण्यासारखें बाही झालें नाहीं तेवढ्या आठ मुलाखेरीज. (चिता धडनतें. विच्या जाळानें पेटून पडदा जळतो.) "

' सकाळचा अभ्यास ' या ग्रंथनात परातील मुलें अभ्यास करताना त्याचें चित्त कसें वाचवत असतें हें गडकऱ्यानीं मजेशीरपणें रंगविलें आहे.

विनोदी लेखामध्ये गडकऱ्याचा कोटीवाजपणा स्वच्छदानें विहार करीत आहे. ' चेहरा व पडदा पडतो, ' ' नाथी गमन करतो, ' इत्यादि

शब्दावर कोऱ्या वरून गडक्यानीं रसग्रस्त पिडाविली आहे. अर्थात् न या विनोदी लेख-संग्रहात कोठेकोठे कृत्रिमता व द्विष्टतादि आली आहे. पण कल्पना-शक्तीचा स्वैर मिलास आणि तिच्या पोटी समाज सुधारणेची तळमळ हे दोन्ही गुण या लेखात प्राचुर्याने तळपतात.

“सम्ब गृहस्थहो !” हे किती मामुली शब्द ! पण ते व्यासपीठावर उभे राहिलेले आचार्य अत्रे याच्या मुत्तानून बाहेर पडले, तरी धोत्यामध्ये हशा पिकतो. “आज संध्याकाळी” असें ते पुढें म्हणाले

वीं पुनः हशा ! “आपण येथें” पुनः हशा, “का जमलों” तरी हशा ! गंभीर विषय असला तरी हशा ! शोचनभा असली तरीमुद्दा ! ! असा अकारण व अनर्थाद हशा वाक्या-वाक्याला निर्माण करण्याची सिद्धि अत्रे याना बघा शाली आदे. सर्वांना सहज बळगारी समार्हदार भाषा, कोटीला प्रातेकोटी लढविण्याचा हजर-जमाचीपणा आणि विसंगति शोधून काढणारी सूक्ष्म दृष्टि या तीन गुणामुळे अत्रे यांचे सारे लेखन व भाषण

विनोदानें वहरलेलें असतें. त्याच्या विनोदात जशी व्यक्तिनिर्देशी धुळपड असते, तशीच काव्य-कल्पनेची रंग पचमीहि असते. कोल्हटकर-गडकऱ्या-प्रमाणें ते आपल्या विनोदाचा उपयोग सामाजिक सुधारणेच्या प्रचाराचें साधन म्हणून फारसे करित नाहींत. “विनोदासाठीं विनोद” हेंच त्यांचे ग्रीद-आणि तो विनोदहि ‘पोटपोड्या’. नरसोपंत केळकर किंवा वामन-राव जोशी यांच्याप्रमाणें विनोदाचा मद सुगंध सर्व लेखभर दरवळत

ठेवण्याइतका सूक्ष्मपणा अत्रे याच्या अर्गी नाही ते स्वतः सकट सर्वांना 'सर्ची' घालून विकट हास्याचें अमाप घन जमा करतात.

दोन घटका मनोरंजन

'नाताळ' म्हटलें कीं खिस्ती लोकाना गर्दी, मौज, दगा याचीं हस्यें दिसतात, त्याप्रमाणें 'अत्रे' म्हटलें कीं, महाराष्ट्रीयाना स्वैरपणा, खेळाट्टपणा व आनंदीपणा याच्या मूर्तिं दिसू लागतात 'मुटी' म्हटलें कीं शाळेंतील मुलें जशीं हरसतात आणि क्रिकेटचा सामना पाहण्यासाठीं क्रीडागणाकडे धाव घेतात, तसें 'अत्रे' याचें व्याख्यान आहे असें कळताच श्रोतृवर्ग 'जाज हसून हसून आपल्या बरगड्या दुसणार' अशा अपेक्षेनें सभागृहाकडे जातो. ढोलगें वाजू लागलें, पेटारा उघडला आणि मुगूस-अजगराची लढाई किंवा माकडाची कार्याईं सुट्टी झाली कीं, तो गारड्याचा खेळ पहात शेकडों प्रेक्षक तासन् तास उभे रहातात ना ! त्याच भाषनेनें हजारो श्रोते अत्रे याचें विनोदप्रधान माथण ऐकत असतात, त्याचेकडून आपण काहीं विचार मिळाययाचा आहे किंवा स्फूर्ति घ्यावयाची आहे अशी कल्पना चुकूनहि कोणाच्या डोऱ्यात नसते

समारातील भगभगी, कचेरींतील कटकटी, राजकारणातील उळाढाली इत्यादि डोऱ्यातील सारा माल घरीं ओतून ठेवूनच श्रोतृवृंद अत्रे याच्या व्याख्यानाला जातो व आपल्या मनाची झोळी हास्याच्या चिंचापोरांनीं भरगच्च भरून आणतो त्याच्या लेखना-भाषणात एकाद्या विषयाची आवडेलार माहिती किंवा शुक्तिपूर्ण मुद्दे अथवा तर्कगुद्द प्रतिपादन याची अवेक्षा पारशी कोणी करीतच नाही 'दोन घटका मनोरंजन' व्हायें या हेतूनेच लोक त्याच्या लेखा मापणाची चव चाखतात आणि त्यातच अत्रे यानाहि सार्थमय व सापन्य वाटत असायें त्यानीं स्वतःच विनोदाचें कार्य काय असतें हें पुढील शब्दांनीं सांगितलें आहे, "दुसऱा हा वयाचें, तीं हसण्यावारी न्यावयाचीं, हसून हसून तीं विसरून जावयाचें, हा विनोदाचा सरा हेतु आहे.. जीवनसर्वें ओपून घेणारे चितेचे आणि दुसऱाचे जे अनंत जंतु आहेत. ते विनोदाच्या विचकाण्यानीं मारले

जातात; एवढेंच नव्हे तर जीवनाच्या अभिरुचीम हा, आनंद, मेलकर-पणा, तारुण्य ही जीं द्रव्ये आवश्यक असतात, त्याचा पुरवठादेखील विनोदामुलेंच होतो.” दुःख-नाश व आनंद-लाभ ही विनोदाची दुहेरी कामगिरी अत्रे आपल्या लेखणीने व वाणीने बजावीत असतात. ‘महा-राष्ट्राला दसाययास मीच शिकविले’ हे त्याचें काहीसे आत्मग्रीदीचें वचन पुष्कळ अंशी सत्य आहे असे म्हणावें लागतें. विनोदाचा घनघनाच त्याच्या याणीनून व लेखणीनून यदात असतो. त्याचा स्वभाव, त्याची श्रुतिच विनोदी, रेळाडू, दिलदार आहे.

कोल्हटकर यांनी विनोदाची जी नवी पायवाट दळविली, तिचा गडकन्यानीं राजमार्ग बनविला आणि अध्यानीं तो राजमार्ग सर्वसामान्य लोकांनाहि खुला केला. ‘केशवकुमार’ या टोपण नावाने त्यांनीं आधी विद्वत्पत्र व नंतर प्रसादपूर्ण अशा कविता लिहिल्या. रसिकांच्या मान्यतेस पावलेल्या ‘रविकिरण’ मंडळावर उपहासाचें शस्त्र चालविणाऱ्या त्याच्या कविता, ‘झेंडूचीं फुले’ या पुस्तकात संग्रहित केलेल्या आहेत आणि त्याची स्वतंत्र काव्य-संपदा ‘गीत-गंगा’ या पुस्तकात साठविली आहे.

शिक्षण-शास्त्रांत निष्णात

प्रल्हाद केशव अत्रे यांचा जन्म १८९८ सालीं सासवड येथें झाला. पुरंदर विल्हवाच्या नैसर्गिक सौंदर्यावर व ऐतिहासिक अभिमानावर त्याचें बालपण पोसलें गेलें. त्यानंतर शिक्षणासाठीं ते पुणें येथें आले. मावेस्कूल मध्ये त्यांनीं दुय्यम शिक्षण घेतलें व १९१४ सालीं ते मॅट्रिक झाले. पुढें पाच वर्षांनीं फर्ग्युसनमधून ते बी. ए. झाले. त्यांनीं काव्य व नाटकें या विषयाचें संपादन वाचन केलें. त्यावेळीं मराठी वाङ्मयात कवि व नाटककार म्हणून प्रख्याते तळपणारे गडकरी यांचा परिचय त्यांना घडला. लवकरच ते त्याचे मित्र झाले व भक्त बनले. बी. टी. च्या परिक्षेत अत्रे १९२९ सालीं पहिल्या वर्गात पहिला नंबर मिळवून उच्चीर्ण झाले. इंग्लंडला जाऊन ते टी. डी. होऊन आले. शिक्षणशास्त्राच्या या पदव्या पाठीशीं बांधून

त्यानीं पुणें येथील ' वॅप एज्युकेशन सोसायटीच्या ' हायस्कूलमध्ये शिक्षक म्हणून मुमारे वॉच वॉप काम केलें. त्या हायस्कूलचे काहीं वॉप ते प्रिन्सिपल होते. नंतर त्यानीं केवळ स्त्रियाकरिता ' आगरकर हायस्कूल ' नावाची सस्था रास्ता पेटेंत स्थापन केली. शाळेंतील विद्यार्थ्यांकरिता त्यानीं 'अक्ष वाचन माला' व ' नवयुग वाचन माला ' काढल्या. पुणें नगरपालिका व मुंबई महापालिका यांचे सदस्य म्हणून त्यानीं लोक-सेवा केली. १९१० सालीं पुणें येथें भरलेल्या पहिल्या कवि संमेलनाचे ते स्वागताध्यक्ष होते. नाशिक येथील साहित्य संमेलनाचें अध्यक्षपद त्यांना १९४२ सालीं मिळालें आणि मराठी पत्रकार संमेलनाचें अध्यक्षस्थान त्यानीं कोल्हाट येथें १९४८ सालीं भूषविलें.

विनोदाचे प्रकार

ण्याची सवय कोल्हटकर-गडकन्याप्रमाणे अत्रे याना नाही. तथापि माझक बुद्धीच्या पाचफाना व श्रोत्यांना सहज कळणारा तो विनोदाचा प्रकार असल्याने त्याचा मधूनमधून अत्रे वापर करतात. 'भ्रमाचा भोवळा' हे त्याचे नाटक म्हणजे शुद्ध प्रहसनच आहे. त्यात हास्यरस सर्व दिशानी उगळत आहे. शब्दावरील कसरतीही त्यात नव्याच आहेत. जगद्गुरु डॉ. 'वुर्तकोटी याच्या सरकारप्रसंगी अत्रे यानीं एक अशी कठाळी कोटी केली की—“ या जगद्गुरुना कोणी शालजोडी द्या किंवा शालजोडीतले द्या, त्यांना त्याचा आनंद वाटणार नाही किंवा रागही येणार नाही.”

कोट्यांची खेरात

कविवर्ये तात्रे याच्या साठीसमारमाचे वेळीं भाषण करताना अत्रे यानीं “ तात्रे नात्रानें तात्रे असले तरी गुणानें सोने आहेत ” अशी सहज सुचणारी पण गौरव गाणारी कोटी केली. कवितेतील ‘अन्’ ची चेष्टा करताना ते एकदा म्हणाले, “ एकानें कवितेंत ‘अन्’ शब्द वापरला कीं माझीच्यानीं कवितेची ‘अज्ञानस्थिती’ करून टाकली म्हणून समजा. ” एका सभेंत रा. पाटक आले असताना “ प्रत्येक मनुष्य जर ‘पाटकातून’ शिह लागला तर पचाईतच व्हायची. ” अशी कोटी अत्रे यानीं करताच दाढ्याचा कडकडाट ठेवलेला ‘पांसेराचा भय्या’ म्हणून हिंदु-सभेवर अत्र्यानीं जेव्हा सोटा उगारला होता, त्यावेळीं त्या वीरसावरकरावर टीका करताना ते म्हणाले, “ त्या एका इतिहास-प्रसिद्ध उडीवर या मडळीच्या साऱ्या उड्या आहेत ” याहिपेक्षा अधिक कोटीमाजपणा पदरपूर येथील भाषणात त्यानीं रेलीं सानेगुरुजींचे उपोषण चाडू असताना केलेल्या भाषणात ते असे म्हणाले, “ नरसोपत केळकर व सोनोपत दाडेकर म्हणतात कीं, विठोबापुढें एक नवीन दाडा गाघाचा आणि तेथपर्यंत स्तब्ध असृक्ष मत्ताना येऊ द्यावें आमची ह्या ‘दाडे’ कर मडळींना विनती आहे कीं, मेहेरपानी करा आणि हिंदुधर्माच्या पावात आणखी नवीन कोल्हाडे घालू नका । ”

साठी शब्दावर कोटी करून ती विशेष चातुर्याची नसल्याची कमुली

स्वतः अनेच देतात. ते म्हणतात, " सामान्य माणसाच्या बयास साठ वर्षे उलटली म्हणजे त्याची बुद्धि नाठी होते. मला वाटते, तणांनीं म्हातान्या मंडळींशी भाडण्यासाठी ही युक्ति प्रचारात आणली असावी. परंतु कवींच्या बाबतींत बुद्धीचा प्रश्नच नसतो. तांबे याच्या बयाला साठी; पण त्याची भावना मोठा काही पारशी चांगली नाही कोटी ! "

सहोक्ति अलंकार साधून अने यानीं एका कविसमेलनात हशा पिकविला होता. सर्वत्र चलन पावलेले अने याचें तें विधान असें—
" प्रेम, लोकला व स्फूर्ति या तीन गोष्टी कधीहि दाबून ठेवता येत नाहीत. उलट त्या जितक्या दागव्यात तितक्या अधिक जोरानें ठसवून प्रकट होतात. तेव्हा समेलन भरविण्याची स्फूर्ति आमच्या काही मंडळींना झाली तिचें अपत्य म्हणजे प्रस्तुत समेलन ! "

विसंगतीचें दर्शन

एका व्यासपीठावर एकदा अने व खाडेकर हे दोघेहि ललित लेखक बसलेले होते. दोघाचेहि लोकप्रियता समान असली तरी दोघांच्या शरीर-पट्टीमध्ये मात्र दोन धुवाचें अंतर आहे. अने यानीच जाहीरपणें सांगितल्या-प्रमाणें ते " बैरड वृत्तीचे व ठण्ठणीत प्रवृत्तीचे " साहित्यिक आहेत. त्याचें यजन पूर्वी १२८ पौंड होतें पण पुढें तें १९० पौंड झालें आणि अलीकडे तर २२० वर गेलें. याच्या उलट स्थिती खाडेकराची. या विरोधाचा उपयोग अने यानी विनोदनिर्मितीसाठीं कसा करून घेतला पहा—
" 'बुद्ध कवि' म्हणजे शुद्ध विरोधाभास आहे. याचप्रमाणें विरोधाभासाचें आणखी काही नमुने आहेत. कवि हा कधीहि बुद्ध नसतो; मुत्सद्दी हा केव्हाही तरुण नसतो, (हशा) मास्तर हा केव्हाही लट्ट नसतो. (प्रचंड हशा, वस्त्यासह सर्व लोक श्री. वि. स. खाडेकर याच्या कृश देहपट्टीकडे पाहतात, पण त्याच वेळी श्री. खाडेकर हे हसत हसत श्री. अने याच्या सुदृढ देहाकडे बोट दाखवून ' हाही एक विरोधाभासचें ' असें म्हणतात; त्यामुळें पुन्हा हशा व एकदीड मिनिटपर्यंत सारखा हशा व स्टॅपिंग.) "

करीच्या लेखनातील व परिस्थितीतील विसर्गाचे रंगविताना अत्रे यांनी असा मौजेचा विरोधामास निर्माण केला आहे की—“फुडावर पुढेच्या पुढे लिहिणारा कवि चुनून पैशाचेदेखील फूल विकत घेताना जाढळत नाही. समाजात पार चिखल माजला आहे, म्हणून केविलयाणा दुरवष्टा फोडणाऱ्या करीच्या अगणात गुढामर चिखल साचला तरी ते त्याच्या गावीदेखील नसतं रस्त्यावर एकादा दगड पडला तर तो बाजूला फेडण्याची तो तसदी घेत नाही उलट तो दगड कोणाच्या तरी बोटाला चरण-सल्ला लागारा म्हणजे तो चरण रक्तमाळ झाल्यावर आपल्याला कविता करायला संधि मिळेल अशी त्याची कल्पना असते. ‘तुमगिरीची उशी करून इद्रघनुष्याची तुतारी पुण्याच्या’ गप्पा मारणारा हा कवि त्याच्या घरी गेलो तर, विद्या पुर्णतः पडलेला असतो.”

अतिशयोक्ती करताना विनोदी वस्त्याला सारासार—विचार कुठून राहणार ? कविसंमेलनाची महती गाताना अत्रे गरजतात “दर गावी आणि दररोज जरी कविसंमेलने भरली तर तीं नको कुणाला आहेत ?”

अतिशयोक्तीचा आणखी एक नमुना—“शंकराचार्य शींग होण्यास तयार आहेत ही बातमी ऐकताच काही शीताचे सर्व रेस आनंदातिशयाने सायाळीच्या पाठीवरील केशप्रमाणे तळ उभे राहिले अन्तर्गत, तर काही सनातन्यांच्या शेंड्या मागल्यामागे गळून पडल्या असतील.”

अन्य रसाचे साहाय्य

अत्रे यांच्या वाङ्मयातील सिंहासनावर हास्वरस पसरलेला आहे. त्यावर चवऱ्या चारण्याचे कार्य वीर व शृंगार या दोन रसाकडेच वगुषा असते. क्वचित् बीभत्स रसालाहि वेडीस घरलं जातं ‘साष्टांग नमस्कारा’ची जन्म-कथा सांगताना ते म्हणतात, “ऐन सप्त्यचे वेळी दगा देणाऱ्या रानीच्या मित्राप्रमाणे माझ्या आळसनेदि माझ्याशी दगळवाचा केन्ही व सांगत-नाला सकोन वाटतो—अरेर मला प्रस्तुतचं नाटक ‘शालें !’ याचप्रमाणे ‘मी वस्ता कथा शालें’ या लेखात आपल्या वस्तुत्व कडेचा इतिहास निवेदन करताना त्यांनी शालेंतील आपल्या व्याख्यानाचा शेवट पुढील-

प्रमाणें पर्णिला आहे. “ लहान मूल आपल्या आईला काही विशिष्ट प्रसंगी ‘ झाल ’ म्हणून ज्या स्वरात सूचना देते तशा केविलवाण्या स्वरात झालं म्हणून किंचालून मी बाकावर जाऊन बसलों. मुलाचीं तर हंसता हंसता पोटे दुखून आली. पुढें फ्रित्येक दिवस वर्गांतल्या मुलांनीं माझें ‘ झालं ’ असें टोपण नाव ठेवलें होतें. ”

एका सभेंत “ मी पेट्रोलचा पप आहे ” असें म्हणून स्वतःला खर्ची घालून अत्रे यानीं हशा पिकविला; तर एरुदा गोविंदाप्रज स्मृतिदिनाचे वेळीं ते म्हणाले, “ ही अभ्याची पुण्यतिथी आहे कीं गडकन्याची ? ”

भापेंतील प्रसाद

अत्रे याच्या लेखणांतून प्रसन्न भाषा सरसर उतरत असते. लो.टिळकाच्या दफतृत्याचें वर्णन चारच सक्ताईदार वाक्यामध्ये त्यानीं केलें आहे, तें असें— “ लोकमान्य टिळक याचें व्याख्यान म्हणजे साक्षात् सिंहगर्जनाच होती. त्याचें व्यक्तित्वच असें घोर होतें कीं, व्याख्यानाला उभें रहाताच समोर द्रोणागिरीचा कडाच उभा राहिल्यासारखें सभेला वाटे. त्याचा आवाज फर्फड असे, बोलताना मधूनमधून ते डोळे मिचकावीत असत. तथापि त्याचा एकएक शब्द म्हणजे घणाचा घाव. प्रत्येक वाक्याच्या अखेरीस ते सभेकडे असे गुरकावून पहावयाचे कीं, थोटे आपल्या जागव्या जागेवर गार.” तसेंच राष्ट्रीय नेत्याच्या नावावर त्यानीं पुढील प्रसन्न व सहजसुंदर कोट्या केल्या आहेत. “ मोहनदास गांधी ! स्वातंत्र्याची मुरली घाजवून चाळीस कोटी जनतेला जो मोहनी घालतो तो मोहन ! जवाहरलाल ! हिंदी जनतेचा गळ्यातलें पृथ्वीमोलाचें वज्राहर म्हणजे एक रत्न आहे तें ! जयप्रकाश ! त्याच्या नावातच मुळीं जय आणि प्रकाश मरलेला आहे ! ”

हजरजबाबी भाषण

“ या हलक्याच्या कविता वाचल्या कीं, माझ्या अंगावर काटा उभा राहतो ” अशी सुंदर अलंकारानीं नटलेली व सूक्ष्म टीका करणारी वाक्यें अत्रे आपल्या लेखा—भाषणात मधूनमधून पेरतात. तसेंच “ अत्रे एक कीं दोन ! ” अशी शंका एका वर्तमानपत्रानें प्रदर्शित केली असताना अभ्यानीं

त्या शब्दावर कोटी करून अतें उचर दिलें कीं, “ वर्तमानपत्राच्या बात
मीदारांना एकाचे दोन वस्त्र सांगण्याची सत्त असते ” टोल्याला टोला
देऊन शाब्दिक मारामारी करण्याची खुमखुमी अत्रे याना सूच आह्मे.
काहीं असृश्य बाध्यानीं शकराचार्यांना पाद्यपूजेसाठीं बोलाविलें असताना
“ मठ असृश्य यस्तीति ज्ञात नाही. ” असा श्रीकृष्ण जबाब आला
त्याला उत्तर देताना अत्रे सोचरूपणानें म्हणतात, ‘ प्रत्येक आहे तें कारण
मठ फक्त ओंकारेश्वरावर जातो. ’ तसेंच एका सनातनी वैयाख्या दवा-
खान्यात उद्या असृश्य येऊन बसतील अशी भीति काहीं सनातनी लोकानीं
प्रगट केली, तेव्हा अत्रे यानीं असा सूचक व भेदक विनोद केला कीं,
“ हरिजन शार्ङ्गगुवाच्या दवाखान्यात जाणार नाहीत, कारण त्यांना
काहीं दिवस जगावयाचें आहे. ”

टीकेंचें फल

सनातनी समाजावर टीका करताना अत्रे याच्या भाषणात ‘ राणा
भीमदेवी ’ आवेश संचारलेला दिसतो. “ धर्म मेला, शाळें जाळा ” बगैरे
एकात्मिक विधानें करूनच न थागता ते अशींहि घेऊन वाक्यें उच्चारतात
कीं, “ धरातीपुढें कोपन्याकोपन्यानें जसे नारळ फोडतात तशाच प्रकारें
असले कुजके मेंदू धारण करणारी सनातनी टाळवीं धरून कचाकच फोडा-
चीत ! ” असा नाटकी आवेश समाजसुधारकाला दिसतो काय ? न्या.
रानडे किंबहुना त्रि आगरकरसुद्धा सामाजिक सुधारणेचा तीव्रतेनें प्रचार
करीत आणि विरोधी मताचें जोरानें खडनहि करीत. पण तें शुची
वादाच्या आधारेनें अत्रे मान शुचीवादाचे शस्त्र टाकून असलीं डोके
फोडीची माथा विनदिकृत वापरतात तिची फलश्रुती क्षणभर दयाळ्या मिळ
विण्यापलीकडे दुसरी काय असणार ? समाजाचें मन हार्ती घेऊन एखाद्या
कळीप्रमाणें हलके हलके शातणें उमलवित राहणें हेंच सत्या समाज सुधा-
रकाचें व्रीद असतें

रुक्षतेलाहि रमणीयता

रम्य विषयाची विनोदी मांडणी करणें फारचें कठीण नाही, पण रुक्ष

विषयहि विनोदी पंडर्तीनें माढणें ही जातिवत विनोदी लेखकाचीच म्हाटुरी. पाहुणे, खानाबख्शी, थापा, विसराळूपाणा इत्यादि विषय म्हणजे विनोदाचे मत्तेदार ते कोणी कसेहि रमविले तरी त्यातून थोड्याहुत हास्यरस लिबला-चयाचाच, पण हुडणावळ, मोंटर्ड सुधारणा किंवा सायमन कमिशनचा वृत्तात असे नीरस विषयहि हास्यरसात धोळून केळकर माडात असत. अत्रेहि या कामी मोठे कसवी आहेत शुष्क लाकडी ऑडम्याना ते हिरवी पालवी फोडू शकतात पुणें येथें घरभाडवरचें समेलन भरले असताना अत्रे अध्यक्ष होते दुसरा एखादा अध्यक्ष असता तर त्यानें भाडेकरूच्या हालाचे व दारिद्र्याचे कटाळी व कटाळवाणें भाषण करून ओल्यास रडकुडीस आणलें असतें पण अत्रे हे श्रात्याना कधीच रज्जिस आणत नाहींत— उलट त्याचें रजन मात्र भरपूर करतात त्या समेलनातील अत्रे याचें भाषण आरंभापासून शेवटपर्यंत हास्यरसानें दुपडी भरलें होतें, त्याची विनोदशक्ति व कल्पनाशक्ति या दोघांचा सुंदर नमुना म्हणून पुढील उतारा सस्मरणीय आहे.

“ आता माझ्या वयाला पन्नास वर्षे होत आलीं. तरी माळफीचें घर असू नये याचा मला राहून राहून निषाद बाटवो मी मनात नेहमीं म्हणतों की, देवा, मी जन्मभर असाच भाटेरूह रक्षणार काय रे ? जगात दहिर्दी माणूस तोच की, एवढ्या विशाल पृथ्वीतलावर ज्याच्या माळफीची एक टीचभर जागा असत नाहीं ! ज्या स्वर्गात गेल्यावर—अर्थात् ही सुसती करिस्त्वनाच आहे !—देवानें जर विचारलें की, “ लेका, माझ्या पृथ्वीवर एवढी तुझी ह्यात गेली, तुला स्वतःच्या माळफीचें एक घरदेखील बाधता आलें नाहीं ! चिमण्या अन् कावळेदेखील स्वतःचीं घरटीं बाधतात एवढें देखील तुला कसें साधलें नाहीं रे ? ” तर देवाला आपण काय उत्तर द्यावें ! ”

सहृदयतेचा ओलावा

“ मला मारामारीची पार जावड आहे ” असें जरी अत्रे सांगत असले, तरी त्याचें हृदय प्रेमळ आहे मल्यामल्या चाम्बीराजी ते निझरानें

दीर्घनाल धुज खेळत आलेले असले, तरी त्याचें अतः करण सरळ व विशाल आहे. त्यात द्वेष, मत्सर, असूया, अहंकार, तुच्छता बुद्धी इत्यादि धुद्र विकाराना वाय नाही ममोरागमोर उभे राहून दोन घायचे व दोन घ्यायचे ' अशा त्याचा मर्दानी वाणा आहे. थोर व्यक्तींचा गौरव करताना तर त्याची सहृदयता व कृतज्ञता उच्चरळून येते. सानेगुरुजींच्या उपोषणाच्या वेळीं तर त्याच्या अतः करणातले सारे सात्त्विक भाव आपाढीतील चंद्रभागेप्रमाणें वाहू लागले तसेंच श्री. लक्ष्मीबाई टिळक यांच्या ' स्मृतिचित्राचें ' प्रकाशन-समयीं त्यानीं जें भाषण केलें त्यात त्याचा दिलदारपणा काठोकाठ भरून ओसरत आहे. ते अत्यंत मन्न भावानें म्हणतात, " पूर्वी ज्याप्रमाणें देवलोक वर विमानात बसून पराक्रमी पुरायावर ' साधु साधु ' म्हणून पुष्पवृष्टि करीत असत, त्याप्रमाणें आमची वृद्ध मडळी आम्हा तऱ्हाच्या पराक्रमाचें जर कौतुक करतील तर अशा वृद्धाच्या पायावर आम्ही आनदानें डोक्यां ठेवू. "

हरिजनांच्या मंदिरप्रवेशासाठी पदरपुरात प्रायोपवेशनाचें निर्वाण माडून बसलेल्या साने गुरुजींवर, श्रीं धुद्र चतु मलते आरोप करीत होते. तेव्हा अत्रे यानीं आतडें पिळवटून अत्यंत हृदयस्पर्शी उद्गार काढले, ते असे— " देश हेंच माझें घर, जशा वृत्तीनें राहणारा हा माणूस. दुसऱ्याच्या तुळशीपत्रालादेखील शिवायचा नाही. चंदनाप्रमाणें यानें महाराष्ट्राकरिता आपला देह क्षिजवला आहे. ह्यानें काप्रेसकरिता आपल्या रक्ताचें पाणी केलें आहे आणि हाडाचीं काडें नेलीं आहेत. निवडणुकीची व्याख्यानें देऊन हा माणूस उरीं फुटला आहे हो ! नका हें महाराष्ट्रातलें मोलाचें घन असें वाया घालवू ! पुरपाखराच्या पखाला धका लावायला-देखील ज्याला भय वाटतें, अशा ह्या निष्पाप आणि निरामश जीवाबद्दल नका असें मलतें सलतें बोलू ! " अशीं सहृदयतेनें यत्रयलेलीं व प्रसादपूर्ण भाषावेलीनें बहरलेलीं अत्रे याचीं मापणें थोडीं असतात हें खरें, पण तीं हजारों श्रोत्यांना मन्नमुग्ध करू शकतात व त्यांचीं अतः करणें हलवू शकतात.

हास्यपूर्ण कथा

अत्रे याच्या लेखात व भाषणात तर जागोजाग विनोद पेरलेला असतोच, पण त्याशिवाय काही खास विनोदी गोष्टीहि त्यानी रचलेल्या आहेत. लघुकथेच्या कसोटीस त्या फारदा उतरणार नाहीत. विनोदाचें गाठोडें अडकविण्यासाठी त्यानी कथेची सुटी आपल्या लेखनात बसविली आहे इतकेंच रहस्यस्येप्रमाणें एखादें गुपित अत्रे आपल्या गोष्टीत दडवून ठेवतात आणि असेरीस ते उलगडून दाखवितात, तेव्हा वाचकाला अपेक्षाभगाचा सुखदायक धक्का मिळतो.

‘गुत्थात नारद’ या गोष्टीत नारदाचें दिडवून इतकें केलें आहे कीं तें वाचकाना एखाद्या सनातनी वाचकाची शेडी सतापानें नारदाप्रमाणेंच ताठ उभी रहावयाची ! नारदाच्या तोंडीं शिबीमाळ घातली आहे त्याला सिगारेटचा चुरफा मारण्यास लावला आहे. फार काय एका बैबाईकडे पाहताच त्याच्या काळजाचा ‘फाल्दा’ झाला आहे पण अखेरच कलात्मक कळाटणी अत्रे यानी अशी दिली आहे कीं, तो नारद म्हणजे एक सिनेमातील नट होता ! तेव्हा सनापाएवजी हास्याचे कळोळ वाचकाच्या चित्तात उठतात. ‘सदेश’कार कोल्हटकराच्या ‘माधवाश्रमात शिवाजी’ व विनोदी लेखाची आठवण करून देणारी अत्रे याची ही गोष्ट आहे. शिवाजीच्या आगमनाचे परिणाम कोल्हटकरानीं एका प्रकारें वर्णिले आहेत, तर नारदाच्या येण्यामुळे उडालेला हलकल्लोळ अत्रे पुढील शब्दांनीं सागत आहेत, “नारदमुनी जात शिरताच एकच हलकल्लोळ उडाला ! ‘नारदमुनी आले !’ ‘नारदमुनी आले !’ अशी एकच आरोळी उठली ! खेडवळ गिऱ्हाइकाचे ‘गळ्यास’ तड्यातड हातातून गळून पडले ! पादरपेशी मडळी आपली ग्लासें बाकापुलांनीं दडवून तोंडें उपरण्याच्या मोळ्यानें पुसू लागलीं ! वैदु लोकाची कैकाडी कचकच एकदम मावून त्याची निशा निम्मी उतरल्यासारखी झाली !’

विनोदाच्या कलहत्या

‘माधुरी’ या गोष्टीतहि अशाच एका सोंगातून अत्रे यानी विनोद

निर्माण केला आहे. चिंचवडच्या 'चंद्रिका' या मासिकाचे संपादक चिंतामणी चंद्रचूड हे आपली लेखिका माधुरी दिव्यावर भाळले होते. पण त्यांना पुढे कळून आले की, माधव मराठे या तरुणानेच माधुरी हे टोपण नांव घेऊन आपल्याला चकविले व लुगडले. 'अगाठ सुंदरीस' या गोष्टीतील विनोद तर अगदी शालेय आहे. स्त्री, दौत, फणी व वहाण या चार वस्तूंना उद्देशून चार कधीनी केलेल्या कविता एका साप्ताहिकात गज्जतीने एकत्र छापल्या गेल्या, त्यामुळे एकीचे वर्णन दुसरीस चिकटून, विनोद निर्माण झाला आहे, तो असा—

“ किती यानूं सौंदर्य तुझे बाले,
सदा बाई गे तोंड तुझे काळें
दांत अर्घ्याहुन अधिक भंगलेले
चामड्याचे तुज बंद लाविलेले ! ”

'मृच्छकटिका'तील शंकराच्या जातीचा हा विनोद उच्च प्रतीचा नाही.

समाजाचे निरीक्षण

यापेक्षा 'धंदाची बदलाबदल' या गोष्टीत लेखकाने वेढेले समाज-स्थितीचे दृष्टम निरीक्षण दृष्टीस पडते. सुद्धिजीवि वर्ग उद्योगधंद्यामध्ये शिरत आहे, तर बहुजनसमाज बौद्धिक शिक्षणाचे दार ओठावीत आहे, हे समाजातील संक्रमण बरोबर ऐहून अत्रे यानी चितोपंत कारकून व शिंदोबा न्हावी यांची चित्रे रंगविली आहेत. केश या शब्दावर कोटी करतांना ते म्हणतात—“ केश कापणारा मनुष्य आपल्या मित्राचा केशाने गळा कापू शकतो याची मला वल्पना नव्हती. ”

पण या शाब्दिक विरोधापेक्षा अधिक उच्च प्रतीचा विनोद केठा आहे तो विसंगतींदून. शिंदोबाचा मुलगा पदवीधर होतो आणि चितोपंताचा मुलगा सलून काढतो. या परस्पर-विरोधी घटनांचे परिणाम समाजावर काय होतात हे अत्रे यानी पुढील प्रसंगानी मार्मिकतेने दाखविले आहे, “ शिंदोबाचा मुलगा बी. ए. झाला त्याच दिवशी चितोपंतानी शिंदोबाचे सलून आपल्या ताब्यात घेतले व दुफानावर लावलेल्या नांवाच्या

पाटीवर " शिंदेचा तळेगावकर " ह्या अक्षराऐवजी ' गजानन चितो मोपळे याचें विधामित्र हेअर कटिंग सडून ' अशा अक्षराचा परत जाणान्यायेणाऱ्यांना दिवू लागला शिंदेचा गा मुलगा बी. ए. झाला म्हणून मागासलेल्या वर्गाच्या पुढाऱ्याकडून अभिनदनाचा वर्षाव त्याजवर होऊ लागला, तर चितोपताच्या चिरजीवाच्या ' विधामित्र हेअर कटिंग सडून ' वर सनातनी माझणाकडून शिव्याच्या लारोल्याची व पुरोगामी सुधारकाकडून उत्तेजनपर संदेशाची दृष्टि होऊ लागली "

' कावळा य रिपोर्टर ' या लेखात ह्या विनोद पारसा नाही. यातमी दारावर उपर सपर दीक्षा मान आहे आणि ती यातमीदारापेक्षा दीक्षा-रानाच अधिक शोभणारी आहे " पवित्र वस्तूंना आपल्या घाणेरड्या स्पर्शाने धिटाळणारी या रिपोर्टराची पाळी वर्तमानगारी कावळ्यांनादेखी-उ काळीढिक्कर पाडील " " हे वर्णन टीकाकारांना किंवा व्यंग-शब्द-चित्र-कारांनाच साजणारे नाही वाय ? "

रम्य कथा-सतक

' सागरपुष्पा ' या संप्रदातील दोनटच्या सात कथा म्हणजे अत्रेयाच्या लेखनशैलीचा एक तेजस्वी व रमणीय असा पैदल होय. त्यांनी घालेल्या जीवनाचा साक्षात अनुभव घेत वी उगव्या डोळ्यांनी व कर्श्या मनाने घेतला होता त्यामुळे झळकती-यात्रिक अभ्यासक्रम आणि उमलत्या मुलाचा सदापुत्री उत्साह यामधील प्रियगति त्यांनी अचूक शोधून काढली आणि अत्यंत रेखीव भाषेने व्यक्त केली ' जुणी बोलायच नाही ' अशी करडी ताकीद देऊन मास्तर कॅल्सॉम लिहित होते त्याचा उपप्रेषणा य मुलाचा हनुवारपणा याची विराधी दृष्टी त्यांनी किती घेचव शब्दांनी रंगविली आहेत पहा —

" टरं रं रं ! टरं रं रं ! " साधारण छडी वाजवितात तशी माल-रानी टेबलावर छडी वाजविणी आणि चर्चाकडे पाहून दोळे फिरविणे. बटबटीत होते त्याचे दोळे. लालही पण दिमवत होते. फसळावर आज्याचे जाळे पसरले. ओंठावर मिठा निजालेल्या.

वाडाच्या पादोदर चिमण्या उसाव्यात तशीं पोरें वासावर एजमेफाला निगून उसली होती गुलाबाच्या गेंदाप्रमाणें गोजिरवाणीं त्याचीं तोंडें, चिमणेसे ओंठ चिमणेसे गाल आणि हरणासारखे काळेभोर टपारे डोळे भिन्या डोळ्यानीं निळातून रसा उघतो तसे त्यानीं मास्तराकडे पाहिलें बाधावरच कोंबळें गमत उघट्या वाण्यात कापतें, तशीं तीं कापत होती ”

मुलाच्या विकासशील मनाला स्वस्थ वसणें कसें आवडे ? पण मास्तरानीं प्रताडिलें, “ कुणी योग्यच नाही ! ” “ कुणी हलायच नाही ! ” “ कुणी हसायच नाही ! ” चिचारी मुलें स्वस्थ उसलीं पण “ फळ्याच्या मार्गे कोणत्यात एक बीळ हातें त्यातून एक उदराचें पिल्लू डोळाबत होतें इवळेंसे त्याचें तोंड आणि इवलेसे त्याचे डोळे चिमुकल्या टिफल्या मारखे लहान वगत होते हळूच तोंड बाहेर काढी आणि हळूच मार्गे आन जाई कुणी तरी पाहिलें ते आणि सोरत्याळा खुणविलें पायाच्या निमुळत्या फरगुळीत सान्या मुलाना कळलें तें चोरत्या डोळ्यानीं तीं वधू लागलीं तिरडे पिल्लू माहेर आलें चागलें एवढासा जीव पण निती धोट ! मास्तराच्या पुर्चोपर्यंत आलें तें मास्तरानीं पाहिलें तर मास्त्रीना त्याला ते ! मुलें घाबरून वधू लागली पण तें कमें छत्राड ! भरकन पुन्हा परत पळालें निळाकडे ”

किता साध्या सुटमुर्ति शब्दात अत्रे यांनीं हे गद्यसाध्य पुणरितें आदे साने मुदनीच्या शैलीचीच जणु दुमरी आश्रित ! श्री भोटमाचें खारीचें वर्णन तसें सस्तरणीय आदे तसेच जयाचें हे उदराचें त्याचप्रमाणें पतंग उडविणाऱ्या मुलाचेंहि वर्णन जोडकें जाई ते जसे, “ चिमुकल्या त्याचा हात नदळीच्या कोंडासारखा निमुळता व नाजूक पतंगाला दिशेकें देताना वरसालीं नाचे आणि तोंडही सिचिन् वर उचललेले अर्ध्या उमलत्या पुलाच्या गेंदाप्रमाणें गालावर लाज्भडन ठिपके जशा काही जाम्बदीच्या वड्या चिरडलेल्या त्यावर पतंग वर उडाला की, गालावर हलू उमलें गालीं आळा की हलू माकळें पतंग गिरक्या खार्द, तशी याची चिमुकली मानही पेट्टीन हले कमळाच्या देंडासारखी मार्गेपुढे ”

जीवन च निसर्ग

“ ठोकळ्याचें चित्र, कविता, फुलाचें विमाग, कुन्याचें पित्दू ” या गोष्टींत मुलाची नैसर्गिक भावना व प्रौढाची यात्रिकः शिस्त याचा विरोध खुशीनें वर्णिला आहे. जिवंत निसर्गावर मुलाची स्वतंत्र मनं मोहून जातात, पण त्या निसर्गाभडे पाठ पिरवून व वेळापत्रकावर डोळे लावून शिक्षक आपला ठराविक अभ्यास ठराविक पद्धतीनें घेतात आणि त्यात ज्या रें मन रमत नाही अशा विद्यार्थ्यांना टोक्तात. हें चित्रित करून अने यांनी प्रचलित शिक्षणपद्धतीवर किती तीव्र टीका केली आहे ! डॉ. टागोर यांच्या ‘शांतिनिस्तनो’तील शिक्षण पद्धतीचा पुरस्कारहि त्यांनी सहजतेनें केला आहे.

वर्गातील ठोकळ्याचें चित्र न काढिता दत्तून पोपटाचें काढिलें, म्हणून मास्तरांनी त्या चित्राचें तुकडे केले हें एका कथेंत सांगितलें आहे, तर दुसऱ्या कथेंत असें दाखविलें आहे की, मास्तर वर्गात “ पिक म्हणजे कोरिल्ल, गाणारा काळा पक्षी ” असें टिपून ध्याययास सागत होते. पण शाळेबाहेर वृजन करण्याच्या कोविलेइडे त्याचें लक्ष नव्हतें. निसर्ग व शाळागृह यातील हा विरोध अने यांनी किती बारकाईनें व बहारीनें वर्णिला आहे पहा—

“ कुऊऽ-कुऊऽ-कुऊऽ— !

आव्याच्या पादीवर वगून कोविल्ला गत होती. शाळावर मोहोर चहरला होता. त्याचा धमपमाट चोर्हीकडे दरवळला होता. वाऱ्याच्या मार धुळफेंत हिरवीपिवळीं पानें सलसळत होती आभाळ अगदीं निळेंभोर होतें कुठें मधून एखादा लहानसा पादरा दग तरगत होता. उन लव लव्यांत पडलें होतें. चेरींवर ओंठ उघडून फुलें हसत होती. पळ्या डोळे मिटून डोलत होत्या. जाईचा माडव पुढून पादरा दिसत होता. त्यावर चिमण्या इकडून तिकडे नाचत होत्या. त्याची मजुळ चिर्वाचिर्वा कानाला गोड लागत होती.

शाळेच्या आवऱ्या सोलीत मास्तर मुळाना कविता शिकवित होतें. डोळे मदावले होते. भिती मळकटेल्या होत्या. काहीं ठिकाणीं त्यांना गिलाया पडून गेला होता. जाईचे शितोडे जागोजाग उमटलेले होते.

पाठक्या पुढायर चिन्टयिनें येळापत्रक वर लोंखत होतें. जमिनीवर धूळ साचलेली होती. रामदाची चिटोरीं इगडे तिकडे पसरलेली होती. बाबाग्यानू शेगाचीं फोलपटें पडलेलीं होती. ”

विद्यार्थ्यांनीं सभेत गोंगाट न करता विषयाची दुसरी बाजू दाखवणें ऐकून व्याधी असें तत्त्व जे देहमास्तर सांगतात; तेच विद्यार्थ्याला काही मोर्दून देता छडी लगावतात. माननी स्वभावातील अशीच विसगति ‘कुठ्यानें पिल्लू’ या कथेंतहि अत्रे यांनीं दाखविलें आहे. बाबांनीं कुठ्याच्या पिढ्याला घराबाहेर पायसात फेकून दिलें आणि त्या पिढ्यावर प्रेम करणाऱ्या चिंतूला पाठ करावयास लाविलें, ‘प्राण्यावर दया करा.’ जशा विसगतीचें दर्शन विनोदी पद्दतीनें जो घडविणो; तो लेखक मानवाचा हितकर्ताच ठरत नाही काय ?

विडंबक कवितांचें दालन

विडंबनपर काव्ये रचूनच अत्रे यांनीं प्रथम मोठा लौकिक कमावला. त्याचें पूर्वीं काही काहीं कधींनीं विडंबन-कविता केलेल्या होत्या. पण अत्रे यांनीं कल्पनेची भरारी मोठी, विनोदाची तानहि उंची आणि काव्य-सख्याहि निपुल. प्रसन्न रसिकता आणि सफाईदार भाषा यांच्या तटातून अत्रे यांनीं हास्य मारिता दुयडी बाहत आहे. त्यांच्या विडंबनपर काव्यात टीपेची तीक्ष्णताहि आहे. “ बाळग्याच्या यरातीत कोतवाली घोड्याप्रमाणें पुढें पुढें नाचणाऱ्या घोडकर्वीच्या गळ्यात सणासुदीचे दिवशीं साळा करून घालायला उपयोगी पडावी,” म्हणून अत्रे यांनीं ‘ना रास, ना रंग’ अशीं “ जेंव्हाची पुन्हे ” फुलविली. १९२५ सालीं त्यांच्या विडंबन-काव्याचा हा संप्रह प्रसिद्ध झाला, तेव्हा मराठी काव्याचें एक नवेंच दालन आपण पहात आहों असें हास्य-रसिकाना वाटलें.

कविवर्गावर टीका

तो काळ ‘रवि किरण-भटळा’च्या जयजयकाराचा होता. यशवंत-गिरीशाची जोडी राहरोसहरी काव्य-गावन करून तरणांचीं हृदये कानीज

करीत चालली होती पंडित-कवि डॉ. माधवराव पटवर्धन हे 'माधव ज्यूलियन' हे चमत्कृतिजनक नाव धारण करून आपल्या काव्याने दिपवीत होते त्याचे उच्चारानुसारी लेखन, बोलीप्रमाणे 'अन्'चा उपयोग, फारशी शब्दाचा वापर, निर्यमक पद्य पंक्ति, नि सकोच व निर्भरहित प्रणयवर्णने इत्यादि नावीन्याने युवकवर्गाला वेड लावले होते. आणि विडवण होते ते अशाच लोकप्रिय वाढ्याचे. सर्वातमान्य कविवर्गाची निष्क्रियता, व्यंगहारशून्यता, अनुकरणप्रियता आणि तरी स्वतः विषयी अमर्याद आदरता - इत्यादि दोष-उभारावर आपल्या कल्पकतेने अनेक यानीं विडवणाचा हिस्सा प्रकाश पेरला आहे सुप्रसिद्ध अशा महान व मंगल विषयाला शुद्ध व भीमस्त स्वरूप देण्यात विडवणकाराचे चातुर्य दिसून येते. ते अनेक यानीं विपुल प्रमाणात दाखविले आहे.

भौतमर्थाचे 'मनाचे श्लोक' याचे विडवण अनेक यानीं केले आहे. तसेच केशवमुत, गडकरी, बालकवि, माधव ज्यूलियन, तिवारी, अनंत तनय इत्यादि कवि-गुरुना व कवि-बधूनाहि त्यांच्या विडवणाची साडेसाती लागली आहे. 'जे आपल्याला प्रिय असते, त्यांचेच आपण विडवण करतो' (We parody what we love) या न्यायाने अनेक यानीं आपल्याला प्रिय व पूज्य असणाऱ्या गडकरी-केशवमुताच्या काव्याचे विडवण केले आहे. त्यांच्या विडवणक कवितांमध्ये कविवर्गाची चेष्टा करणाऱ्या कवितांचीच बहुसंख्या आहे. विनोदाचार्य फोल्हटकरानी भलावण करताना म्हटल्याप्रमाणे, "सुंदर मनुष्याने दुसऱ्यास वेडापण्याकरिता स्वतःचे मुख फितीही विवृत केले तरी ते सुंदरच दिसते." विडवणासाठी लिहिलेली असूनमुद्धा अनेक यांच्या कवितेची शैली प्रसन्न व रमणीय आहे. सर्वांमधील विदूषकाच्या उड्या वेड्यावाकड्या दिसल्या, तरी इतर खेळाडू-पेक्षा त्याचे वसन काही कमी नसते. 'राजहस माझा निजला' या गद्यकव्याच्या अमर विलापिकेचे विडवण 'कादरणा कातुंगवाला' म्हणून करतानाहि अनेक यानीं आपल्या काव्य-शक्तीचे प्रदर्शन केले आहे. 'जडजगला'ची एकदास्यी प्रस्तावना म्हणजे एका सत्कृतप्रेमी प्राध्यापकापुढे धरलेला आरसाच होय. तसेच दुसऱ्या एका विद्वज्जड प्राध्यापकाच्या

द्विष्ट काव्य-रचनेचें विडंबन 'कपाय-येय-पात्र-पतित मक्षिकेप्रत' (म्हणजे चहाच्या कपात पडलेल्या माशीस) या कवितेंत अत्रे यांनीं गमतीनें केलें आहे.

प्रसिद्ध काव्याचीं विडंबनें

'दवाचे येव' ही केशवसुताची कण्ठरसपूर्ण कविता आहे. तिचें विडंबन करून केशवकुमारानीं 'पाहुणे' ही कविता लिहिली आहे. ओटीवर पसरलेले पाहुणे पाहून बाप्पानें आईला विचारलें, "हे कांदून आले?" तेव्हा आईनें दिलेलें उचर कोणालाहि हसू आणील असेंच आहे. तें असें—“कावळे गिधाडें घारी। येतीं हीं जेथुनि घारी। डोंगळे, डास, धुगरटी। चाळा रे जेथुनि येतीं,। खोक्या, ताप हीं दुसणीं। आपणास येती जेथुनि,। तेथुनींच अले येथें। हें छळावया आम्हातें!”

'दवाचे येव' मधील आई गहिंवरली याचें कारण तिचीं घालें दिवगत झाली होती आणि हा एक मुळगा तरी जिवंत राहील की नाही अशी तिच्या चिंता पडली होती. पण अन्नाच्या विडम्बनातीत आई गहिंवरते ती का? तर 'जाणार न लौकरी सदनी'। बदता गहिंवरली जननी,। पाहुणे मागते स्मरले,। डोक्यातुन पाणी आलें.।“देवा रे” मग ती खुदे। “एवढा तरी जाऊ दे!”

'पाखरा, येथी कधीं परतून?' ही रे. टिळकाची कविता बत्तार व कण्ठ या रसानीं थपथपलेली आहे तिचें विडंबन अत्रे यांनीं दोन कविता-मध्ये केलें आहे एकात 'परिटा, येथील कधीं परतून?' असा प्रश्न केला आहे, तर दुसऱ्यात हदूरच्या 'होळकरा येथील कधीं परतून?' जसें विचारलें आहे. पाहिली कविता अशी आहे—“कोट रेशमी लग्नामधला मानेवर उसवून। उरल्या मुरल्या गुड्याचीहि वाढणत लावून। वारिक सारिक हातकमाझ हातोहात उन्वून। सदऱ्याची या इस्तारिनें तर चाळण पार वरून। खानिसाची हीं बिरही सरपूस भटि-मध्ये परतून। तिच्या मरजरी पैठणिची या मरुतरदाणि वरून।”

माधव ज्युलियन याच्या प्रेमगीताचें विडंबन करताना, अत्रे यांनीं

रम्य व क्षुद्र उपमांची मुसळधार ओतली आहे. त्याचा नमुना असा:—
 “आपाटिंचा अंधार मी । तू फाल्गुनी मधुशर्बरी ॥ रमास चंद्र मलिन
 मी । तूं कोर ताशिव सिल्वरी ॥ माजूम मी, तूं याकुती । मी हिंग
 काबुलि, तूं मिरी । अन् माग तूं, चंडोल मी । गोडेल मी तूं मोदरी !”

याचप्रमाणें बालकवि व गडकरी या दोघांनी लिहिलेल्या ‘अरणां’ चें
 विडंबन करितानाहि अत्रे यांनी पत्रास कविता रचून उत्पेक्षांचा पाऊस
 पाडला आहे आणि शेवटीं म्हटलें आहे, “थकलों आता ! ! उत्पेक्षाची
 संपत ये कथा । मान लचकली म्हणता म्हणता ही लाश्ट संथा ॥”

क्षुद्र विषयाला मोठी उपमा दिल्याने वाचकाचा अपेक्षाभंग होतें
 आणि त्यातून विनोद निर्माण होतो. आपल्या सजीची प्रार्थना करतांना
 कवि म्हणतो:—“द्रोगगिरीसह जसा हनुमन्त येई, । बाजार भाणिन ह्म
 लचकून तेथी । ॥ कीं आणसी उसनवार सदा म्हणून । शेजारणी तुजपर
 पडल्या तुदन ॥”

रामदासांनी मनाचा सरळ नीतिबोध केला आहे, तर अत्रे विडंबनाच्या
 कुफराच्या भाषेत आजहालच्या तत्तल विद्यार्थ्याला कानमन देतात की:—
 “सदा लायदेयावरी हात मारी । त्रिलें देइ साहज मित्रासमोरी ।
 “अरेरे, घरी राहिले आज पैसे ” । तिते चाचपोनी मना बोर
 ऐवें । ॥ ह्म पायगाडी तिथें बाचपेटी । ह्म पुस्तकें ना तिथें हातकाठी
 अशी सारखी भीक मागीत जावें । स्वतःचें न काही जगी बाळगावें !”

चहाच्या कशातील मादीला उद्देशून निराशेपत्राच्या कल्पना करताना
 अत्रे यांनी ‘माशा मारणें’ या शब्दावर कोटी केली आहे आणि जात
 जाता आमदाराच्या ओळशीपणावर एका ओळीतच शिटोडे उडवा
 आहेत. ती ओळ अशी:—‘कौन्तिलात, सभासद आणी । मारतीत
 करणा तुजवाचुनी ? ॥

कर्वावर कटाक्ष कां ?

कवि हाच सव्याच्या विडंबनाचा प्रमुख विषय झालेला आहे. कवित्त्व
 शक्तीचा महिमा गाताना केशवसुतानी ‘आम्ही कोण ?’ या कवितें
 आतिशयोक्ति केली आहे. तीच विरुद्ध आपल्या अंगी लावून कांहीं धु

कवि मिरवतात हें पाहून अत्रे याना चीड आली. आणि म्हणून त्यांनी 'आम्ही कोण ?' या कवितेचें खास विडमर केले आहे तिचा शेवट त्यांनी पुढील ओळीने केला आहे—“आम्हाला बगळा-गळतप्रम शणी होतील साप्ताहिके ! आम्हाला बगळा-गळत सगळीं होतील ना मासिके ! ॥”

दोन कवि एकत्र आले तर कसे वागतील याचें मजेदार वर्णन अत्रे यांनी 'साग कसे बसले ?' या कवितेत केले आहे. साग कसे बसलो ?' या गोविंदाग्रजाच्या करितेचा सागाडा घेऊन त्यात अत्रे यांनी आपल्या विनोदाचा प्राणवायु फुंकला आहे, त्यामुळे ती सारीच कविता म्ति विनोदपूर्ण झाली आहे, एहा—ओळख होता पहिल्या दिवशीं। पूर्व-जन्मिची मैत्री अशी। मिट्या मारती परस्पराशीं। जमळ जवळ बसले ॥ दुसऱ्या दिवशीं प्रसंग पाहून। हलुब काढितीं दाड मिशानुन। म्हणता “दाडु जरा फा बाचुन ?” दूर-दूर-तरले ! ॥ “हवें काव्य तर मिळार कोणा ?। चोरितोस माझ्याच कल्पना”। असें झोल्ता परस्परांना—। छग कसे बसले ? ॥”

एक चोर एका कवीच्या घरी चोरी करावयास गेला, ते हा कवि त्याला आपला घोरला मधू म्हणून समोधतो. त्याचें कारण चोरानें विचारलें असता तो सागतो की, “सोनियाचे दागिने चोरली व.। कल्प नाचे शिणगार मी परत !। हिऱ्यामोल्यावर सदा दुष्ठा डोळा,। शब्द मौक्तिक मी सदा करित गेळा !।”

'प्रेमानें अद्वैत' या काव्यात भाषा व कल्पना या दोन्ही साधनांनी अत्रे यांनी खुमासदार विनोद निर्मिला आहे सायमलीबहन दिवा न लावता तो व ती चालले असताना पोलिसानें त्यांना अडविलें तेव्हा कवि त्या पोलिसालाच ऐटीने म्हणतो—“अरे, प्रीतीच्या या प्रकाशापदें। तुझ्या शिक्षिल्या लास मज्या मित्र्या ! ॥ कशाचे दिवे घेऊनि बैसली। कुठें नौरती अन् कुठें दोळक्या ! ॥ जरी आकृती दोन या पाहली। असू एक आम्ही तरी जतरी ! ॥ न ठावा बसा प्रीतीचा कायदा। कुड्या वेगळ्या एक आत्मा तरी ! ॥”

कविमंडळी स्वतःला अतिमानुष समजत आणि देसादिकाने अव-

तार मानीत. त्याचें शब्दचित्र अने यानीं चारच ओळींत काढलें आहे, तें असें—“ ओहें मी तर वाल्मिकी, वसतसे श्रीशारदा मन्मुरी ! ’ बोलें एक, तथा दुजा बदतसे, ‘ मी व्यास-प्रात्यक्ष कीं ! ’ । हा येथें कवि कालिदास अमता राता नका या करू ! ’ बोलें गर्जुनी वीर एक तितरा वाग्युद्ध झालें सुर. ॥ ” क्षुद्र कवीच्या अशा पोमळ उदाया ऐन त्याचा दमस्फोट करण्याचा आवेश अने याच्या लेखणीत संचरतो आणि ते म्हणतात—
“ मस्त झालीं आहेत बडी घेंडे । एरुएरुचीं फोडवांच तोंडे ! ” ॥

आपल्या विडवनाचें अंतिम साध्य काय आहे हें सागताना अने एका कवितेंत म्हणतात—“ जेव्हा होतिल शब्द घेडगुजरी भावेंतुनी नाहिसे । झुडीचे ‘ अरबी ’ समुद्र सगळे जातील कीं आढुनी ! ॥ स्फूर्तीच्या गिरण्याहि नद सगळ्या होतील काव्यातुनी । शांतीचे शरतील निर्झर तदा स्वच्छद पीयूषसे ! ॥ ”

अने याच्या विनोदाचेंच काय पण त्याच्या सर्व याश्रयाचें, किंचदुना त्याच्या सर्व जीवनाचेंच ध्येय त्यानीं एका कवितेंत सांगितलें आहे, तें असें—“ आनंदाची सर्व सुखाची जीवित ही राण । हवेल आणि जगेल स्यातें नच वसली वाण ! ” ॥

“विनोदाचार्य” कोल्हटकर यांनी मराठीत जो हास्य रसाचा नवाच प्रवाह सुरू केला, त्याची सोपी व वेग वाढविण्याचे प्रयत्न गडकरी व अत्रे यांनी केले पण या तिर्माहून निराळा असा आपला स्वतः प्रवाह

निर्माण करण्याचे श्रेय प्रा. चिं. वि. जोशी यांना आहे. त्याचा प्रवाह सध्या असेल, त्वडकाळ नमिनीतून बहाणारा असेल आणि त्याच्या दोन्ही काठावर रम्य वनश्री पुन्हेली नसेल, पण तो शीतल आहे मधुर आहे आणि येणाऱ्याजाणाऱ्या सर्व पाथर्याना सहज सेवन करता येण्यासारखा आहे कोणीही याचे, त्या हास्य प्रवाहात बुड्या माराव्या, आणि चार घोडे प्राशन करून प्रसन्न मनाने निघून जावे जसा जोशी याचा विनोद-प्रवाह

आहे त्यात कोठ्या-लेण्यादि शब्दलीलाचे भोंवरे फारसे आढळणार नाहीत, काव्य-कल्पनेचा सळखळाट ऐड येणार नाही आणि सामानिक कातीचा पसफसाटही दिसणार नाही साध्यामुद्या सगारातील नदरीचे प्रसंग व साधीभोळी पात्रे याचे मनोरंजन अनुभूत मुबोब मागने व सरळ माडणीने सांगूनच जोशी यांनी महाराष्ट्राला हसविले आहे. आपल्या विनोदाचा पिंड वसा आहे हे सांगताना जोशी म्हणतात, “आम्ही कथा प्रचान

वरन सहज जमली तर एग्यादी कोटी, वाचकाळा बोंचक वाटणार नाही अशी व्याजोक्ति आणि अशक्य प्रकारात जमल होणार नाही अशी अतिशयोक्ति प्रसंगोपात्त वापर लागली. कथेत अनपेक्षित प्रसंग आणि विचित्र स्वभाव याच्या वर्णनाचा मीठमसाळा घालून, ती चटकदार करण्याचा आम्ही यत्न केला. बहुतरुन प्रत्येक हास्यकथेत तत्त्व प्रथित करण्याचा माझा प्रघात आहे ” मौज ही की, तत्त्वज्ञान हा त्याचा कॉलेजातील प्रिय, पाली वाढण्याचें संशोधन हें त्याचें जीवित-कार्य आणि स्वभाव पाहिला तर गंभीर व विचारी, पण त्यानीं कल्पनेनें निर्माण केलेले चिमणराव व गुड्याभाऊ हे उपद्वभापी पण उपकारी भावसभाऊ मान मराठी-भाषकांचे हसरे मिर उगून राहिलेले आहेत.

स्वभाव-दोषांचे दर्शन

“ मराठ्यांच्या वाङ्मययोद्यानातील हास्यनिर्झर ज्याच्या प्रतिभेनून उद्भवला, ” त्या श्री कृ. कोल्हटकराना ‘ गुह्यरंज ’ मानून जोशी यांनी आपलें ‘ एरडाचें गुहाळ ’ अर्पण केलें आहे पण कोल्हटकराचे विनोद-गुण निराळे व जोशी यांचे वेगळे. कोल्हटकर-गडकन्यांनी विनोदी लेख लिहिले आणि समाजातील व्यंगानर व रुढीवर विडमर्याचें शस्त्र धरलें; पण जोशी यांनी आपल्या विनोदाला गोंगळीचें रूप दिलें, आणि त्यानून हसता हसता वाचकांना मनुष्यस्वभावातील दोष दाखवून व्याक्ति मुधारणेचा मार्ग दाखविला. ‘ एरडाचें गुहाळ ’ या आपल्या पहिल्या विनोद-प्रधाला त्यांनीं टोपणनाव दिलें आहे, तें “ प्रोफेसराच्या आणि सपादकाच्या गोष्टी ” असेंच आहे अर्थात् या गोष्टी म्हणजे काही हनु-क्याच्या चौकटींत बसणाऱ्या नाहीत. पण कथानकाचा चारीकसा धाग घेऊन दोनचार पात्रांकरवीं त्यातून गोष्ट विणून दागविण्याची करामत जोशी यांची आहे. पाडताल्या व बडनाना हे कोल्हटकराचे बौद्धिक पु-तितके मुसष्टा मराठी-भक्तांचे ताडके आहेत किंवा वाळयराम : तिनूताना हे गडकन्याचे प्रतिमा-पुत्र जिवके तरण मराठी वाचकान आवडते, आहेत, तितकेच चिमणराव व गुड्याभाऊ हे जोशी यांचे मान्य

पुन महाराष्ट्रांतील घरादारांत आज पंचवीस वर्षे वावरत आहेत, वाढ-वृद्ध, शानी-अशानी श्रीपुरय्याना शिक्षर्वात आहेत आणि त्याच्या स्वभावांतील दंभ, लोभ, अहंकार इत्यादि सुत दोष मजेमजेने दाखवून देत आहेत. निरुपद्रवी टीका निर्मल मनाने करून मनुष्याचे कल्याण यथाशक्य साधावयाचे, हे जोशी यांच्या लेखनाचे सूत्र आहे. त्यांनी स्वतःच आपले ग्रीड पुढील शब्दांनी निवेदिले आहे, “ आपल्या धट्टेच्या योगे जनतेचे कल्याणच करावचे हा नारदाचा बाणा प्रत्येक तत्वशील विनोदप्रिय मनुष्याच्या अंगी बाणला पाहिजे, मग तो लेखक असो की चक्का असो किंवा साधामुधा मनुष्य असो ! ”

विविध साहित्य

चिंतामणरायांचा जन्म पुणे येथे ता. १९ जानेवारी १८९२ रोजी झाला. नूतन मराठी विद्यालयात शिक्षण घेऊन ते १९०९ साली मॅट्रिक झाले. फर्गसन कॉलेजातून १९१३ साली ‘तत्वज्ञान’ विषय घेऊन ते बी. ए. झाले. पुढे दोन वर्षांनी, पाली व इंग्रजी हे विषय घेऊन ते एम्. ए. झाले. पाली भाषेचा व त्या भाषेच्या द्वारा बौद्ध धर्माचा त्यांच्या मनावर चांगला पगडा बसला. पालीचे आचार्य प्रा० धर्मानंद फोसवी हे त्याचे गुरू. त्यांना ते फार मानतात. त्यांच्या विचारांची छाप चिंतामणरायांचे चित्तावर रूपा पडली. पालीभाषेत त्यांनी बरेच ग्रंथ लिहिले असून परदेशातील मासिकांतहि त्याचे लेख मान्यतेने प्रसिद्ध केले जातात. ‘जातकातील निवडक गोष्टी’ किंवा ‘मॅन्युअल ऑफ पाली’ अशी परिचयात्मक पुस्तके तर त्यांनी लिहिली आहेतच, पण त्याशिवाय पालीतील पुराण-ग्रंथांचे संशोधन व संकलन करणारे अभ्यासक विद्वान म्हणूनहि त्यांचा लौकिक आहे. ‘संशयाचे जाळे’, ‘इंग्रजी शिष्टाचार’, ‘अडीच हजार वर्षांपूर्वीचा समाज’, ‘वाल्मीकिय, चरित्र, इतिहास इत्यादि विविध विषयावर त्यांनी पुस्तके लिहिली असली, तरी मराठी वाचक त्यांना ओळखतो व चाहतो, तो त्यांच्या चिंतामणराव-गुंड्याभाऊंच्या विनोदी ग्रंथावरूनच. इंग्रजीतील मार्क ट्वेन, लीफॉक व

चेस्टर्टन हे “ हाथाल लेखक ” त्याचे आवडते ग्रंथकार होत. ‘ सत्याचे प्रयोग ’ ‘ लग्न पहाव करून ’ व ‘ सरकारी पाहुणे ’ हे त्याचे तीन बोलपट हास्यरसपूर्ण आहेत.

सरस्वतीची उपासना

लेखनाचा नाद चिंतामणरावांना लहानपणापासूनच लागला, पुण्यात कथा-कीर्तने ऐकायला व त्यातील अभंग-पदाप्रमाणे आपणहि रचना करावी असा त्यांना छंद होता. एरुदा अभ्यासाच्या वहीत त्यांनी अभंग लिहिले होते. ते पाहून यडिलानी त्यांना बशीस कोणतें दिलें ? तर चौदावें रान ! घालेंत असताना चिंतामणरावांनी ‘ मुद्रांन ’ नावाची एक पौराणिक कादंबरीहि लिहिली. तिची कल्पावृत्ति म्हणजे यडिलानी ती पाणी तापविण्याच्या त्रासत टाकून दिली ! आपल्या मुलांनें रूप अभ्यास करावा, घर नगर पटकावा आणि जादा विद्वान म्हणून नावलौकिक कमनावा-अशी त्यांची मनीषा. ‘ केवळ अभ्यासवादी ’ अशा त्याच्या दृष्टीला आपल्या चिरजीनाचे ललित साहित्यातील चाले अप्रिय वाटत. पुढें पुढें चिंतामणरावांनीं इतकें लोकप्रिय विनोदी लेखन केलें, तरी त्या लुन्या पिढीतील वृद्धांची तशा लेखनाविषयीची अदी काही कमी झाली नाहीं. पण चिंतामणरावांना ऐहाबें व टापून याचें ही मोठी हौस. ते सांगतात, “ आनंद मासिकाच्या दुसऱ्या वर्षी, मी लिहिलेली एक गोष्ट माझ्या संपूर्ण नावासह त्यात छापून गेली, तेव्हा माझ्या अभिमानास व आनंदास सीमा उरली नाहीं. ” आपल्या दोघा मामाच्या मदतीनें चिंतामणरावांनीं ‘ तरवार ’ नावाचें हस्तलिखित वर्तमानपत्र १९०५ साली काढलें व तें तीन वर्षे चालविले. त्यात गोष्टी, चुटके वगैरे मनोरंजक विभाग लिहिण्याचें काम चिंतामणरावांकडे असे. ‘ संपादक व न्हावी ’ हा गमतीदार लेख चिंतामणरावांनीं इंग्रजी पाचरीत असतानाच लिहिला व हरिभाऊ आपटे याच्या ‘ करमणूक ’ पत्राकडे धाडला. त्या लेखाला प्रसिद्धीचा योग आला पाच वर्षांनीं-आणि तो कॉलेजच्या त्रैमासिकात. १९२६ पर्यंत ते गमीर व विनोदी अशा दोन्ही प्रकारचें

लेखन करीत. पण मासिकपत्रांनी विनोदी लेखांचीच मागणी सतत केल्याने चिंमनराव-गुड्यामाऊचे पराक्रम त्यांच्याकडून लिहून झाले. आता यथोगानामुळे मूळची प्रकृति अधिकच गर्भीर झाली आहे, तरी सदाशिवच्या मागणीमुळे ते 'नातीची वरमणूक करण्यासाठी निच्यापुढे वेडीवाकडी तोंडे वररीत त्याप्रमाणे' विनोदी लेखाचा पुरवठा करीत असतात.

पालीचे प्राध्यापक

उमरावती व रत्नामिरी येथे शिक्षकाचे काम करण्यात चार वर्षे घालविल्यानंतर चिंतामणराव १९२० साली बडोदे येथील कॉलेजाने प्राध्यापक म्हणून नेले. तेथे मराठी, इंग्रजी व पाली यापैकी दोन भाषा ते आलटून पालटून शिकवीत १९२८ सालापासून 'राजदत्तरदार' (Director of Archives) म्हणून त्याची नेमणूक बडोदे सरकारने केली. जुनी हस्तलिखिते जमवून त्याचे संशोधन करणे हे त्याचे काम. ते करीत असतादि त्याच्या अगावरील शगा कायमच होता. १९२९ पर्यंत ते कॉलेजात पूर्ण वेळ शिकवीत होते आणि पुढे पत्र बी. ए., एम्. ए.-च्या विद्यार्थ्यांना पाली हा एकच विषय ते शिकवीत राहिले. १९४२ साली ते उज्जयिनी येथील 'मध्यभारत साहित्य संमेलना'चे अध्यक्ष होते. १९४९ साली सेवा निवृत्त होऊन ते पुणे येथे आले आणि लघुकथाकार य. गो. जोशी यांच्यासन्निध वगला बांधून राहू लागले. नावदागेला या जोशी द्वयाने साहित्यिक महत्त्व प्राप्त करून दिले आहे. जोशी यांच्या या जोडीची लेखनशैली घरगुती, विनोदी व सात्त्विक अशीच आहे.

मामा-भाच्यांची जोडी

'बडोद्याचे चिंतामणराव' अशीच जोशी यांची ओळख महाराष्ट्रीय वाचकवर्गाला असली, तरी ते जन्माने, शिक्षणाने व वास्तव्याने 'पुणेकर'-च आहेत. ते नुसत्या पुण्याचेच नव्हे, तर त्यातील 'सदाशिव पेठेचेहि' अभिमानी आहेत. 'सदाशिवपेठी' हा शब्द काही विद्वानांच्या कोरात

शिवीसारखा होऊन बसला होता, तर जोशी यांनी आपलें ' गुड्याभाऊ ' हें पुस्तक " आई सदाशिव पेठे " सच अर्पण केलें आहे " मला सदाशिवपेठी याणाचा अभिमान आहे " असेंहि त्यांनी आपल्या अर्पण-पत्रिकेंत नमूद केलें आहे त्याच्या पाच पिढ्या पुण्यासच होऊन गेल्या. चिंतामणरावाचे वडील विनायकराव यांनी पुण्यातील निरनिराळ्या हायस्कूलामध्ये शिक्षकाचें काम केलें. ' केवळ स्वार्थापायी ' नावाची कादंबरी त्यांनी लिहिली. प्रि. आगरकर यांच्या ' सुधारक पत्राचें संपादन चौदा वर्षे करण्याचा मानहि त्यांना लाभला होता त्याच्या घरी घृतपत्रें, मासिकें व पुस्तकें याचा पाऊस पडे आणि याद्वय चर्चाहि चाले. त्याचा फायदा चिंतामणराव मनसोक्त घेत. ' निग्रहमाले ' ची गोडी तर त्यांना विलक्षण लागली. त्याचे मामा कॅ लिमये हे त्याचे सहधर्मी. दोघेहि विनोदी लेखक. दोघांनी एकत्र बसून याचायें, विचार कराना व लेखनाची चर्चा करावी. त्याच्या मातुल घराण्यावरच सरस्वतीचा वरदहस्त होता. ना. ग लिमये हे कवि म्हणून प्रसिद्ध आहेत, तर पा. ग लिमये यांच्या ' चतुरगडच्या विनोदी स्त्रिया ' महाराष्ट्राला सुपरिचित आहेत. वडील व मामा यांनी आराधिलेल्या सरस्वतीचा कृपा-प्रसाद चिंतामणराव यांना सहजच लाभला.

वहुविध अनुभव

वास्तवता व विविधता हे चिंतामणरावाच्या विनोदाचे विशेष गुण होत. वास्तव सृष्टीतील हाडामासाचो माणसं घेऊन सन्यासुन्या प्रसर्गां तीं फाय बोलतील, कशीं दामतील, हें त्यांनी बारीकमारीक तपशिलासह रंगविलें आहे. ' चिमणराव म्हणजे चिंतामणरावच ' असें वाटण्याइतक्या स्वभावातील बारीकमारीक लक्ष्मी व रत्नांचा जोशी यांनी रेखाटल्या आहेत. ' कलावत नसलेला वारकून ' तो असून साठ रुपये पगारात आपला बायकामुलाचा सखार नेरीने चालवीत आहे त्याची भाषा बाळ-बोध, ओरडथोरड असते, पण सत्याचा आत्मास निर्माण करणारी असते. त्याचा मित्र गुड्याभाऊ दाढेकर याचें शब्द चित्र जोशी यांनी बघोद्याचे

प्रो. ना. का. आपटे यांच्यावरून रंगविले आहे. व्यायामप्रेमी, परोपकारी व निर्भय वृत्तीचा हा पुतळा आहे. बुद्धीने दोषेहि दिले असल्याने व हवी ती उलाढाल करण्याची हिंमत अंगी असल्याने या जोडीचे पराक्रम वाचतांना कोणाचेहि षोट दुसल्याशिवाय रहात नाही. या हस्तन्या जोडीच्या अनुमदात गंमतीदार विविधता आहे. खेळकाला नोकरीच्या निमित्ताने रूप अनुभव आले व तेच त्याने या दोन पात्रात ओढून वाचकापुढे ठेवले. 'राजदत्तरदार' या नात्याने जोशी यांना बडोद्याच्या सुविद्य व संपन्न अशा राजघराण्यात जसे वावरतां आले, तसेच खेड्या-शाड्यातील भोळ्याअढाणी स्त्रीपुरुषांतहि मिसळतां आले. लैंगर घाटा-पासून कन्याकुमारीपर्यंत आणि कलकत्त्यापासून कराचीपर्यंत देशभर त्यांनी पर्यटन केले. थोर थोर साहित्यिकांनी य महान महान मुत्सद्यांशी बोलण्या-चालण्याचे प्रसंग त्यांना सहजच लाभत. त्या सर्वांचे टिपण त्यांनी आपल्या घारीक नजरेने आपल्या बुद्धीवर कोरून ठेवले—आणि नंतर तेच 'कलेचे थोडेपार रंग भरून महाराष्ट्राला सादर केले. सोपल्यापासून राज-घाड्यापर्यंतच्या विविध क्षेत्रातील घटना गंमतीदार रितीने सांगण्यांत 'जोशी कुशल आहेत.

माफक शब्द-लीला

विनोद पिकविण्यासाठी शब्दिक कोट्यांचा पाऊस पाडण्याचा हव्यास जोशी यांना नाही. 'चौकसले,' दिव्यगिरला, 'दुसोरले' 'जमीनलों' अशी क्रियापदे घडवून आणि 'शेकडण्डी,' 'बीज-दिवटी,' 'छत्रुफली,' इत्यादि काही विचित्र शब्द घनवून नव-शब्दांची टाकसाळ पाटणाऱ्यांचे त्यांनी कोठे कोठे विडवून केले आहे. चहा, (= पेय; वाहवा), कॉफी (= पेय, संगीतातील राग) इत्यादि श्रेय जाता जाता साधले आहेत. दिवे लावणे, हवालदाराच्या नावाचा हवाला देणे, बगैरे शब्दावरील कोट्या तुरळक आहेत. दामले (= आढनाव, पैसे घे) किंवा 'मुलाचे तें मौलिक' अथवा रामभाऊ पटवर्धन (= व्यक्तीचे नाव, राम म्हणजे बलिराम, त्याचा भाऊ श्रीकृष्ण, त्याने द्रौपदी-बभ्रुराणाचे वेळी पटाचे

म्हणजे वस्त्रांचें वर्धन देलें) अशा हरिदासी कोण्यादि थोड्याच. 'शेंड्याची वायको शेंडी' व 'सराची वायको सरी' अशा कोट्या बालना हस-विण्याजोग्या आहेत. ठोकोस्लाघिण्याचें वादगहा, वादरलाल पोपट, चिबडाखान, डॉ. यमाजी मास्कर, प्रो. छधिरप्रिय इत्यादि नुसर्ती नावेंहि खसखस पिकविणारी आहेत. काहीं कोट्या साधण्यासाठीं लेखक पर भाषाकडेहि धाव घेतो हें आश्चर्य आहे. 'कार बेकार झाली,' अशी आंग्ल-मराठी-मिश्रित कोटि आढळते, तर Sundry (=सर्कीण) याचा उच्चार 'सुंद्री' वरून तिच्यासाठी खर्च देण जातो, अशी गैर-समजूत लेखकानें निर्माण केली आहे. सून व soon या शब्दावरहि अँग्लो-मराठी कोटि त्पानें केली आहे. 'वाती' याचा अर्थ गुजरातीत 'गोष्टी' आहे, याचा फायदा घेऊन कीर्तनाचे घेव्हीं वायना दोन्ही अर्थानीं वाती चळतात असें सांगितलें आहे. 'अॅस्ट्रॉय पद' सारखे संस्कृत शब्दाचे इंग्रजी उच्चारहि हास्यास्पद आहेत. 'वेलकम' हा इंग्रजी शब्द 'म्हशी-कडून वदविण्याचा 'चमत्कार' करून ज्ञानेश्वराचें अल्पसें अनुकरण लेखकानें केलें आहे. 'आमचा पण गाय' या संशोधनपर प्रयात चि. मोहनै हरणगावच्या पढाणीचा वृत्तांत दिला आहे. त्यात तो म्हणतो, "म्हशींनीं तारवटलेल्या डोळ्यांनीं तिच्याकडे पाहून पैक ह्या शब्दानें तिचा सलामी दिली. मला वाटलें पैक हा वेलकम शब्दाचा अपभ्रंस असावा."

'दिवाणसाहेबाचें घड्याळ' या हास्य-व्यंजित मद्रासी लोकांच्या श्लोचटपणावर टीका करताना सर शब्दावर जोशी यांनीं कोटी केली आहे, ती अशी "सर सर, करून उदयाला चढणाऱ्या मद्रासी लोकांच्या रेल्वेच्या नावाचीं आयाश्वरें देखील एस. आय. जार, असावी ह्या योगायोगाच्या कल्पनेनें खुबीरसिंहाला हसू आलें "

वेचक उपमा

उपमा-दृष्टातादि अलंकार देऊन जोशी कृत्रिमता आणीत नाहींत. क्वचित् एतादी उपमा ते जेव्हा देतात, तेव्हा ती किती समर्पक असते यांनीं

उदाहरण 'स्पष्टवत्तेपणाचे प्रयोग' या लेखात पहावयास मिळते, ते असे,
 " लक्षाच्या मिरवणुकीत व्याटची गर्जना थावल्यावर जशी वाजण्याची
 पिरपिर चालू होते, त्याप्रमाणे आईची सरबची वद पडल्यावर सौ. ची
 पिरपिर चालू झाली "

तसेंच 'कपोशिटरचा सूड' या हास्यकथेत पुढील गावरान उपमा
 आढळते. " वयात आलेल्या नव्या गो-हा जसा म्हातान्या पोळ्यास हुदाडून
 हुदाडून शिवेपार घालवितो, त्याप्रमाणे चरक्याने देवगडसमाचाराची
 अवस्था केली. "

श्लेषाची चुणूक

'माझा सेरुड झावचा प्रवास' वसा घडला हे सागून चिमणरायानी
 एका शाळेंतील स्वागत गीतातील शब्दाची मौज यर्जिली आहे. हैबतखान
 पठाण याचेदेखी चिमणराव अध्यक्षस्थानी उरले असताना मुलें पद
 म्हणत होती, " पठाण हैबत-पान पाजी ! अहो किति तरि पाजी चा
 विद्यामृत सगळ्याला आजी मंगलदिन आला ॥ "

पहिला चरण पुन पुन घोळून तीं मुलें गात होती व त्यामुळे 'पाजी'चा
 दुमराच अर्थ श्रोत्याच्या चित्तावर जास्तजास्त ठसत होता ! तसेंच आजीचे
 दोन अर्थहि ह्या पिरवीत होते

'गुड्याभाऊचें दुपणें' दूर करण्यासाठी बुकी, रच, दात घोरेंची
 तपासणी 'क्ष' किरणानें करते वेळीं शाळेच्या सभादात 'साणें' यावर
 लेखकानें फोटि केली आहे तो सगळ्या पुढीलप्रमाणे—

" माझ्या धोलण्याकडे लक्ष न देता प्रोफेसर पुणें म्हणाले, 'पोटात
 सुई, टाचणी, चवली, पायली मिळाली गेली असली, तरी ती 'क्ष' किर-
 णाच्या फोटोंत तावडतोय स्पष्ट दिसते "

'तर मग आमच्या म्युनिसिपालिटीचे जकात-इन्स्पेक्टर खवरखे
 म्हणून होते त्यांना पैसे साण्याची पार सवय होती, त्यानीं खाळेले पैसे
 दगडा 'क्ष' किरणानींच उघडणीस आले असतील ? '

'आली' या साध्या शब्दावर कोटीं करून जोशी यांनीं किती विनोद
 निर्माण केला आहे, हे 'आमचा पण गाव' यात दिसून येतें. त्यातील

एका शिक्षकाचें सवें लक्ष शाळेच्या कामात गढलेले असतें. त्याची पत्नी म्हणते, “ माझ्या मौन्या मुलाच्या पाठीवर मुलगी झाली, हें शाळेंतून परत आले ते हा साक्ष्याईनीं सांगितल नाव घेऊन, मुलगी आली रे मारा घरात. लगेच हे म्हणतात, ‘ दे घालून परत ! आम्ही आपल्या शाळेंत मुली घेत नाही .’ ”

तसेंच, ‘ स्टेशनस्टाफची मेजमानी ’ या लेखात ‘ तेल ’ वर कोट्या करण्यात आल्या आहेत. प्रत्येक पात्राची विशिष्ट भाषा योजून रचलेली ! तो सवाद असा—

“ रामप्रसाद अपने रामभाऊला हा तेलाचा मिठाई लई आवडतो. रामभाऊ (गुडस हार्क) म्हणूनच मी तेलबुद्धि झालों आहे.

गणेश—म्हणून नाही काहीं. मागे तू मर्मा ओईल कंपनीच्या दफ्तरात तेल लावूनस, ते हापासून तेलबुद्धि—”

ठरीच ठराचें वस्तुत्व करण्याची नाटकी पद्धत काहीं व्याख्यात्यांनी असते. एकाच अर्थाचे तीन तीन शब्द निरर्थकपणें वापरून ते दाख्या मिळवितात. या पारिक वस्तुत्वाचें विडमन ‘माझा सेरुड क्लासनें प्रयास’ या लेखात जोशी मानीं केले आहे, ते असे—

“ आणवी या वडगावच्या रणभूमीची आठवण झाली, स्मरण झालें, स्मृति आली की प्रत्येक मराठ्याचें अत करण, प्रत्येक महाराष्ट्रीयाचें हृदय प्रत्येक दक्षिण्याचें मन धरावून येतें, छाती भस्म येते, ऊर कुटू लागतो.”

पोकळ पाडित्याचें विडंबन

तसें काही विद्वानांना समेत मागण करताना उगाचच जाडेजाडे शब्द घालण्याची सोड असते. तिची यष्टा करणारे मागण वरील लेखातून हेडमास्तराच्या तोंडीं घातले आहे. ससृतप्रचुर शब्दरचना आणि शब्दा-लंकार व अर्थालंकार याची योजना याच्या प्रकारण व अवास्तव वापरामुळे ते मागण किती दास्यास्पद झाले आहे पहा—“ दे समस्तभावप्रतस्थ गृहीतल-पट्टवान्-सावकार-भेद्री-आदिकलन सजन-गृद हो ! या दोन चातकाच्या आर्तस्थानें द्रवून चंद्राप्रमाणें, या मंडपात

उदय पावलेत, या चक्रवाकाच्या आमंत्रणाचा आदर करून भगवान् सहस्र-
रत्नीप्रमाणे या झालेच्या भावी, भवन, मपनेदार कोनशिला प्रसविण्याच्या
शुभप्रसंगी विद्यमान राहिलेत, इद्रायणीयडीच्या या इटाच्या इमारतीचा
इमला उठविण्यासाठी इद्राप्रमाणे नटून सादर झालेत, हे तुमचे महदुप-
कार आहेत. ”

उपमाचा अस्थानी सडा पाडणाऱ्या लेखकाचे विडमरन ‘ गप्प्यान् ला
नाही तें समजायच ’ या लेखात जोशी यांनी केले आहे. तें जसें—
“ पिवड्या सोनचाफ्यासारख्या मजुळेचा रंग फिस्ट होऊन ती आता
पादप्या चाफ्याच्या फुलामारसी दिसू लागली होती, तिचे चमकणारे डोळे
विहिरिल्या पाण्यावर पडलेल्या चंद्राच्या पडझावेगन रोल दिसू लागले.
तिच गुठगुठीत अग मुकलेल्या दोडक्यावाणी रोल दिसू लागत. ”

तसेंच ‘ पेटीतील गौप्य ’ या विनोद-वर्णितहि नायकाला नायिकेचे
सौंदर्य सर्वत्र कसें भासमान होत असें हें सांगताना सुंदर निडवून साधले
आहे तें असें—“ जवदुल गमज्याचा रेडा डुलत डुलत जाई तेव्हा त्यास
फतिमेच्या गजगतीची आठवण होई, व जर तो रस्त्यानें घावत चालला
तर त्यास वाटे, फतिमेनें याची गजगति चोरल्यानेंच हा अशा हुतगतीनें
चालला आहे कीं काय ? बाजारातील वाटे पाहून त्यास फतिमेच्या ठळक
डोळ्याची, दुःखानात टांगलेली गंगावनें पाहून तिच्या फेंसाची, पाऱूचे
भारे पाहून तिच्या सुंदर व वृद्ध हातापायाची त्यास आठवण होऊन त्याचा
कल्ला व्यथित होऊ लागला. ”

वटुंगी भाषाशैली

भिन्नभिन्न विभागातील व व्यवसायातील माणसाची माया वेगवेगळी
असते. तिचा फायदा जोशी यांनी विनोदासाठी मित्रका करून घेतला,
तिच्या दुसऱ्या बोणी क्वचित्च घेतला असेल. जसा उच्चार, तसें लेखन
‘ असांल, ’ ‘ दिग्गीत ’ ‘ नशीर काहाडले, ’ ‘ किन्नून्नीचित ’
‘ कोण्ण्ण्याच्या ’ इत्यादि शुद्ध विचित्रणें डोळ्यापुढें वापरतात. निरक्षराचे
उच्चार, स्त्रियांचे उच्चार, बालांचे उच्चार हे नुसते जसेच्या तसे लिहिले

तरी दशा उत्पन्न करतात. विभिन्न वदेवाल्याची भाषा तर हेंगाडीच असते. 'खेडेगावांतील घरगुती वदे' या लेखात ब्राह्मण वामरतो ती भाषा अशी:—
 " नाणी पाडायचा नि पोटा शायचा मळा सरकारणी घेनला आहे;
 टाकसाळींण पुरते रुपय दाखत पाहीत म्हणून पोटा शायचा शेपत्याणा
 घातला पायकास—” यातील विनोद स्पष्ट करण्यासाठीं लेखकानें पुढें
 ' शेपत्याणा ' वर ' शेतत्याणा नव्हे ' असें भाष्य जोडलें आहे !

जुन्या काळातील जहागिरदाराचा तिरसटपणा एका छोट्याशा उपमेनें
 ' जोशी ' यांनीं प्रगट केला आहे, तो असा:—

“ 'नो, म्हेसूर स्टेट,' हे तीनच शब्द भिरक्याच्या अगावर फेरलेल्या,
 तीन दिडश्याप्रमाणें त्यांनीं गुंड्याभाऊच्या अंगावर फेरले. ”

जेज्जानीत कारागिराची भाषा कशी असते हें पुढील वाक्यावहून
 कळून येते. “ ' खोटं बोलत असेन तर ह्या वस्त्यानीं माझ्या पोटाच्या
 पोराचा गळा फापीन मारऊ ! ' वस्त्या उच वरून खेडवळ रीतीची
 प्रतिश करीत बापू म्हणाला. त्याला पोरगा नव्हता ही गोष्ट वेगळी.”
 शेवटच्या लहानश्या वाक्यात हिती विनोद साठवला आहे !

जेज्जानीत शहाणी माणसाची भाषा कशी असते हें ' कंपाशिटरचा
 सूड ' या हास्यकथेतील पुढील एका वाक्यावहून कळून येणार आहे:—
 “ म्हातारपणान् चांगल दिसत नाय म्हणून सागतों. भलतीच चूक राहून
 जायची ! ” लिवाजीरावानीं बजाविलें.”

वाक्याची घरगुती बोली कशी असते याचा मासला ' त्यानें लग्न का
 केलें नाहीं ! ' या लेखात पुढीलप्रमाणें पहावयास मिळतो:—“ थेट
 इकडचा नमुना ! एम्हा आपल्या स्नेह्याला जेवाला म्हणून बोटवाला
 जाच झालें, त्याच्याशीं दोन तास गोष्टी बोलत बसले नि जेवाला सागाच
 विसरून आले ! आम्ही वाट पाहा पाहा पाहिली नि त्याच्याकडे निरोप
 पाठविला, तर ते जेवून बसले होते. ' मला कधीं जेवायला बोलावल ! '
 असं ते म्हणाले, त्यातलाच हा मासला ! ”

‘ प्रामाणिकपणाविषयी ’ (किंवा ‘ नावाविषयी ’) ‘ आजीवाई ’ या

लेखात एका शुद्ध खाणावड्याहून राभाब तिच्या भावांनून लेखकानें माभिन्नपणें प्रगट केला आहे. जगातील कोणताहि विषय असो, त्यावर आजीबाईचें मत नाही असें नाही—आणि जें मत असावयाचें तें अगदी ठाम व विसंगतीनें मोढाविलेले ! त्याच्या तोंडच्या दोन-तीन वाक्यावरूनहि त्याच्या मनोवृत्तीची वस्पना कोणासाठी येईल. उदाहरणार्थ, “जोशी बुवा, पुढांर घ्या,’ एक पुगलेली ताजी पोळी पानान टाकून आजीबाई म्हणाल्या, ‘आहो, ना नाव टेबायला बाईंच ताळतत्र राहिला नाही. ‘बा. आज आमटीत भुरंभुगाचे दोन दाणे सापडले बुवा !’ आमटीचा मुरका घेत नाइरुगीं म्हणाले. म्युनिशिपारिटीच्या एखाद्या मिरासदार अभ्यक्षाप्रमाणें पोळपाट्यावर लवणें आपटून त्यानीं पर्माविलें, ‘आरडर आरडर !’”

अल्पशी अतिशयोक्ति

बोल्हटकर—गडकन्याइतकी बेसुमार अतिशयोक्ति चिंतामगराव टाळात असतात, तरी अतिशयोक्ति हा हास्याचा दुसरी एका ती ते केव्हा केव्हा वापरतात. टूमला चीठ बरें उशीर झाला असे तेहि कॅ. लिमयेप्रमाणें लिहितात. ‘मोटारउड्डाण’ या लेखात ते सांगतात —“एकदा एक अर्धांगनायून पागळा झालेला रोगी गुड्याभाऊच्या मोटारीपासून आपला बचाव करण्यासाठी इतक्या जोरान उडाला, कीं त्यावेळीं शरीरात झालेल्या विद्युत्संचारानुळें त्याचे दुखणें नाहीसें होऊन तो साफ बरा झाला अशी आख्यायिका आहे.”

‘तिहेरी पेंच’ मधील शालिमार कवीच्या करिनानी सचेतन अचेतन सर्व सृष्टीला वेड लागले होते, हें पुढील शब्दांनीं लेखकानें वर्णिले आहे, “कोकिलेचें वूकू, कावळ्याची कावळाव, चिमण्याची चिरचिच, वेडकाचें डरोव डरान, माजराचें म्यावम्याव, सर्नांनून शालिमारचीं प्राणिगीतें उमटत होती माजरीचीं लहान विलें अहमहमिकेनें एकावर एक सतकात मियाव मियाव करू लागलीं कीं, शालिमारचा कहररस मूर्तिमत अवतरला

आहे असे वाटे, जगली वाघ आपल्या डुरकाण्यात शालिमाराचें 'ऊठ मराठ्या, फेर सराण्या, घे हातीं तलवार' या वीररसप्रधान पोयाड्याचें चीक नागत असत, तर पहाटच्या वेळीं उडउड उडउड कप्पन लोकानीं शोपमोड करणारे बुलबुल शालिमाराच्या प्रणयगीतानीं बुलबुलुर्णांस आराधू लागले. सजीव सृष्टीप्रमाणें निर्जीव सृष्टीहि शालिमाराच्या वाङ्मयाच्या जादूनें भारली गेली आगगाडी वेगात चालू असता तिचा तो ठडय् ठमक ठडय् ठमक आवाज बदलून जाऊन ती वेगात असताना शालिमाराची उत्सहगणी आपल्या आकाशून फाडू लागली भिरण्याच्या घडम् घडम् आवाजादून शालिमाराची समतापयें उमरू लागली. निश्चय स्नेहलतेला तरी तसें वाटत होतें "

त्याच गोष्टींतीच आगरी एरू अतिशयोक्ति म्हणजे मासिकाच्या लोकप्रियतेची. शालिमाराच्या कविता छापणाऱ्या मासिकाचें आरूपण फोणाला किती असें, हें सांगताना चिंतामणरावानीं मार्क ट्वेनचा शोभेशी अतिशयोक्ति गेली आहे.—"घरातीठ माणवात तो भरू वाचण्यासाठीं भाडणें लागत व अशाच्या रेंचाचेचीत श्रीगणेशा शिकणाऱ्या मुलापासून अर्च्या गोवऱ्या दहनभूमीत गेलेल्या आजीशार्ईपर्यंत सर्वजण भाग घेत. रात्रीं भरू वाचू उद्याशीं टेवण्याचीमुद्रा सोय राहिली नाही. का की मानर किना उदीर हळून येऊन अरू लगे करू लागले."

उपहासाचें हत्यार

उपहास हेंहि विनोदाचें एरू अमोघ शस्त्र आहे तें कोल्हटकर—गड. पन्थाइतकें सरास जोशी आपरीत नसते तरी क्वचित् तेहि त्याचा उपयोग करतात. 'स्टेशनस्टाप्ची मेनगानी' या लेखातील शास्त्रीबुवा म्हणतात—
"अहो मास्तर, हे मुधारण हॉटेलात आऊन कांय ग्यातात—पितात, किती बहकजे आहेत हें पहायला मला त्याच्यावर नजर ठेरायला मरून मरून युरोपिया हॉटेलात जाय लागत. त्याशिवाय वस्तुस्थितिदर्शक प्रवचन मल कशी करता येतील ? पार तर काय, युरोपियन लोकांचा पिगाणा अन् त्याचा मुधारणांचा पिगा पहायला मी मरून मरून ब्रॅक्सनादेगील जातो

पडणास मून जाय लागत, ऑफिसला जाताना साहेब व्हाव लागत, रुवात खेळायला जाताना तरुण खेळाडूसारखा छचोर पोशाक करण भाग पडत, तर शिमाराला जाताना पीन्ड मार्शलचा आव आणावा लागतो ”

कल्पनानिष्ठ विनोद

विसंगत कल्पनेनून पाहण्यास हास्यास अधिक मधुर असतो. सरकार नाशिकास बडा छापखाना चालून व हजारों रुपय दरमहा खर्चून नोटा छापते, त्यापेक्षा आपण एका पेढ्यात योच्या खर्चात नोट्य व नाणी छापतो, ही नाळवेढची बगई किती विनोदी आहे ! माननी स्वभावातील असा इरसाल मूर्खपणा व आचरट हावरेपणा हे विनोदाचे सर्वकाळींच व सर्वस्थळींचे विषय होत कल्पनानिष्ठ विनोद फुलविण्यात जोशी यानी मोठे यश कमावले आहे त्याचा मानसपुत्र गुन्थाभाऊ म्हणजे ‘ मुटढ साद्यावर युक्तिनाप डोकें ’ त्याचें परोपकाराचे व तत्त्वनिष्ठेचे पराक्रम पाचून कोणाच्याहि पोटात दुखू लागेल कोणत्यादि चागल्या तत्त्वाचा अतिरेक झाला म्हणजे तो कसा हास्यास्पद होतो, याचें दृढयगम चित्रण जोशी यानी ‘ स्पष्टते पणाचे प्रयोग ’ या लेखात केले आहे काळवेळ न पाहता व सारासार-विचार न करिता सत्य मोलण्याने किती अनर्प ओढवतात हें त्यात दखविलें आहे कु तरुणमार्गने व्याख्यान ऐकून चिमणरावाच्या अगात स्पष्टेति सचारली ही एक कल्पना जोशी यानी हलके हलके फुलवली आहे चिमणरावाने आपला भिडस्तपणा टाकला आणि तो ज्याला त्याला सत्य सांगत मुग्ला त्याचा मेव्हा किडमिडे हा क्षणाने अथरगाला पिल्लला होता त्याच्या प्रभृतीबद्दल चिमणरावाने डॉक्टरला खोदूनखोदून विचारलें तेहा डॉक्टरानी त्याची आज्ञा नसल्याचे सांगितलें हें सत्य कानी पडताच “ स्पष्टवृत्ताचे वारें प्यालेला ” चिमणराव ताडकून त्या रोग्याजवळ गेला आणि—

‘ आकासाहेव ’ वीररसप्रधान गय नाटकातील नायकाप्रमाणें हेल काढीत मी उद्गारलों, ‘ आता कसची कादयरी अन् कसच नाटक ! ह्या विचान्या शकर किडमिड्याच आयुष्य म्हणजे शोकात कादयरीच होणार

आहे. छाला कांदरी वाचून दासविण्याऐवजी गहडपुराण विंवा महा-
भारतातलें स्वर्गारोहणपर्व वाचून दासवलें तर विचान्याला परलोकांत तरी
त्याचा काही उपयोग होईल !

आपलें मरण ओढवल्याची बाढा ऐकून रोग्यावर व त्याच्या आनेष्टा-
वर वाय परिणाम झाले, पहा—“ तो ऐकताच शकलें ‘अरे बाप रे !’
असे उद्गार काढून होक्यावरून पापण घेतलें. काकासाहेबांनी ‘श्रीराम
श्रीराम’ करीत दोजाराच्या खुर्चीवर बोकें टेकिलें आणि काकूचाई ‘अरे
माझ्या बाळा !’ असें ओरडत मुलाला मिठी मारून ओक्सानोवशीं रडू
लागल्या. हा अनुपेक्षित प्रकार पाहून मीं तेथून दळूच पाय काढिला. ”

दोंगीपणावर टीका

‘ वर-पित्याचा घोटाळा ’ ही कथा म्हणजे एका विनोदी कल्पनेचा
बहारदार विस्तार होय. मास्तीवर कर आकारणारा अधिकारी हा ओक व
एका बधूचा पिताहि ओकच. त्याच्या ओळखीची अदलाबदल झाल्यामुळे
चिमणरावाचें सोंग अगाशीं येतें. आपला दर्जा आता किती वाढला आहे
हें सांगताना चिमणराव म्हणतात, “ मी आता मिळिटरी दिशेच राह्यात
पाऊणशें टिगल्यासाठी सडेंनात्री आणि ‘ यस्सर, एस्सक्यूज सर ’
करणारा कारकून राहिलों नवून ‘ टू पिप्टी ’ मिळविणारा ‘ व्हेरी-गुड-
मिस्टर-आय मीन-मेजर-कुरकुड-सिच ’ असें यरोररीच्या नात्यानें
अमलदाराना ठणकावणारा सुपरवायझर (निरीक्षक) झालों आहे. ”
चिमणराव ‘ आयपतकर अभिकाऱ्याला ’ चुनून बधू-पिता समजून
आपल्या श्रीमतीची नसती वढाई सांगतो आणि त्यामुळे त्याचेवर हन्यम
टॅक्स मान घेतो, उलट खऱ्या बधू-पित्याला वर-अधिकारी समजून
आपल्या कमाळीचा पाढा वाचताना चिमणराव म्हणतो, “ छे हो,
रेनचर कोण नेमत आहे त्या घराला ! डिमॉन्स्ट्रेटर नेम आहे दरमहा
साठ रुपयावर. त्यानूच एम्, एस्सी च्या पीचा न् पुस्तकाचा रान्य
करावयाचा म्हटला म्हणजे शिरडू जाय राहत आहे ! ” अशी हलारती
ऐकल्यावर पोणता बसल पित्ता आपली घोर त्या घरात लोटील ’

बातेंभीदारानें दरोडेतोराची म्हणून घेतलेली संपादकाची मुलाखत द्वयर्थ कधी झाली आणि तिच्यामुळे जो तो दचकून व वचकून कसा पाहूं लागला याचें गमतीदार वर्णन जोशी यांनीं केले आहे. संकेंशीतील वाघ-सिं भीमरायाला भितात, तो भीमराज आपल्या बायकोला भितो आणि तें बायको दुरळाला पावरतें असे विनोदी प्रकार एका कथेंत वर्णन करून चिंतामणरावांनीं हंशा पिकविल्या आहे.

सुशिक्षितांचीं दोष-स्थळे

“गुंड्याभाऊचें दुसरे” हा लेख जितका हासपूर्ण आहे तितकाच टीकागर्भही आहे. “अख्या सुवईत तुझ्यासारखा निरोगी माणूस दुसरा कोणीहि नाही.” हें डॉक्टरांनीं गुंड्याभाऊस सांगितलें पण दोनघे रुपये खर्च झाल्यानंतर. शहरातील सुशिक्षित म्हणविणारे डॉक्टरलोकहि आपल्या झानाचा काळा बाजार वसा करतात आणि भोळ्यावापड्या लगेतल्या पैशावर दिसादवड्या फसें दरबडे घाटतात, हें विनोदी पद्धतीनें चिंतामणरावांनीं या लेखांत सांगितलें आहे. एक डॉक्टर गुंड्याभाऊची धुंकी तपासतो तर दुसरा रक्त तपासतो आणि तिसरा क्ष किरणानें पोटो काढतो. चौथ्यानें तर गुंड्याभाऊऐवजी चिंतामणरावांचेच तीन दांत काढून टाकले, इतकी त्याला कामाची धादल ! वलभीमाची मूर्ति असलेल्या गुंड्याभाऊला क्षयाची भावना झालेली आहे असाहि संशय डॉक्टरानें प्रगट केला.

प्रोफेसर पागलगावकर शास्त्रीय झानाचा काळाबाजार करून खेड्यांतील लोकांना कसें लुबाडतात हें एका कथेंत गमतीनें दाखविलें आहे. मंगळ, गुरु, शुक्र वगैरे आकाशातील ग्रह मी दुर्विनिंविन दाखवितों, असें म्हणून हे प्रोफेसर कुंभारवाड्यातील गाढवे व गावातील त्रेनेज, तावडा कंदील वगैरे दाखवून लोकांना चकवितात, असें विस्तारानें वर्णिलें आहे.

पहिली पत्नी ह्यात असताना आपली बौद्धिक मूक भागविण्यासाठी दुसरी बायको करण्याचा संप्रदाय काही प्रोफेसरानीं सुरू केला. त्या वेळीं त्यावर तीक्ष्ण टीकेचे मोठे हल्ले झाले. जोशी यांनींहि आपलें विनोदाचें शस्त्र परजलें आणि ‘सुमनचें सामाजिक संशोधन’ या नांवाचा लेख

लिहिला. त्यातील प्रा. दिने याच्या सपलीक विवाहाचा बोजवारा त्याच्या विद्यार्थ्यांनी कसा उडविला हे सांगून जोशी यांनी जणु काही शाब्दिक निवेद्यापलीकडील मार्गच आपल्या वाचकाना दाखवून दिला.

नानाविध पैलू

श्री. चित्तामणराव जोशी यांना बडोद्यासारख्या सुविद्य, सपन्न व पुरोगामी संस्थानात मानाची, ऐश्वर्याची व स्वाध्याची नोकरी लाभली. याचा उपयोग लेखनाकडे करून समाज—हित साधण्याइतकी उदारवादि त्याचे ठायी आहे. बहुधुतपणाची व अनुभववाची बैठकहि त्या लेखनाला सहजच लाभली मुख्य म्हणजे ते निर्भळ बुद्धिवादी असल्याने बुद्धीला न पटणाऱ्या विषयावर आपले विनोदाचे हत्यार ते निर्भीक्ष्ण चालू शकतात त्याच्या प्रत्येक लेखात त्याचे शुद्धि—स्वातंत्र्य सळपताना दिसते बहुधुतता, अनुभव, बुद्धिस्वातंत्र्य व समाजहिताची कळकळ हे गुण अगो असल्यामुळे जोशी यांनी विनोदी लेखन विपुल प्रमाणात केले. त्यात काही प्रकाशे असतील, काही पेटे असतील, तर काही चुल्लूरेहि असतील काही लेख वाच्यार्थाने लिहिलेले आढळतात, तर काहीमध्ये नाराची किंवा धर्माची नुसती जर्नी दिलेली असते काही लेखाना गोष्टींचे कौटुंबिक वसाविलेले आहे, तर काही लेखाना लघुनिबंधाचा मुख्यय आहे पैक लेखात शुद्ध विनोद सेळत आहे, तर काहीमध्ये तात्त्विक विचार नीरस पाल्हाळाने व गंभीरपणाने सांगितलेले आहेत. रस्त्यावरील एका कुऱ्याच्या पिल्लाचे रक्षण गाय—म्हशी करतात, पण माणसाची मोटार त्याचा चुराडा करते, असे सांगून त्यांनी एका वर्षात “मानवतेचे स्तोम” माझविणाऱ्यांना योग्य इशारा दिला आहे “आरोग्यमातेचे मंदिर” हा लेख तर चटकदार प्रचाराचा नमुना आहे

साधेपणाचे सौंदर्य

‘शेंकडा शमरातला साधा माणूस’ कसा असतो व त्याचे नित्याच्या व्यवहारात कोणते दोष दिसतात, हे दाखवून जोशी वाचकाच्या डोळ्यात नक्ळत अजून घालतात ‘स्टेशनस्टाफची भेजवानी,’ ‘कर्पोझिटरचा

निभेळपणें घेता येतो. एका लग्नपरिवेंत 'माजी हुजूर डेप्युटी कलेक्टर'ला लुळान्यानें पट्टादिशीं 'माजी मजूर' वनविलें आणि रावसाहेब र. वा. भागवत याचें नाव 'रासभा खा गवत' असें पडलें. शेवटीं 'लग्न-समारंभा'— ऐवजी 'नग्नसमारंभ' व 'गंधे' ऐवजी 'गंधे' अशीं अक्षरे पडल्यामुळें संपादकाच्या डोक्यात छोटे पडण्याची पाळी आली. 'सलगी' ऐवजी 'मुलगी', 'प्रेमाच्या' ऐवजी 'प्रेताच्या', 'जोराची' ऐवजी 'चोराची', 'कविवर्य' ऐवजी 'कपिवर्य', 'माडीवर' ऐवजी 'माडीवर', 'भगिनी' ऐवजी 'भगिनी', वीरागना' ऐवजी 'वारागना'—अशा मुद्रण-दोषामुळें किती घोटाळा उडाला हें याचताना कोणाला हसू येणार नाही?

जीवनांतील भावनेचें महत्त्व

“त्यानें लग्न का वेलें नाही?” ही जोशी याची एक महारीची कथा आहे. तीत विनोद आहे, कल्पकता आहे, सहृदयता आहे व सूक्ष्म टीका पण आहे. तिशींच्या जातबाहेर असणारे प्रो. हणमतराव हे अविवाहित राहून इतिहासाचें संशोधन करण्यात जन्म घालपीत होते. एकदा ते लोणावळे येथें जहागिरदार सराटे याचेकडे रहाण्यास गेले. जहागिरदाराची कन्या प्रभावती हणमतरावाच्या 'कडवडीत देशाभिमानानें, जाड्या विद्वत्तेनें आणि कमावलेल्या शरीर—सौष्ठवानें' दिपून गेली. त्याचा मोहण्यातील आवेश, रसाळपणा, बहुश्रुतपणा इत्यादि गुणानीं तिच्यावर मोहिनी पाडली. तिचें त्याच्यावर प्रेम बसलें. तिनें त्याच्याशीं लग्न करण्याचें मनात आणिलें. पण हणमतरावाना त्याचा दाद ना पत्ता! त्यांना तिनें “मला एक प्रश्न विचारायचा आहे, गडे!” असें लाडीकपणानें म्हटलें तरी त्या प्रोफेसराच्या डोक्यात काही प्रकाश पडला नाही. तेव्हा प्रभावतीनें अधिक स्पष्टपणा पक्कून त्यांना विचारलें, “माझ्या भौतिकीचें प्रेम एका इतिहासाच्या अभ्यासकावर बसलेलें आहे. पण वडिलानीं एका श्रीमंत अधिकाऱ्याबरोबर तिचें लग्न ठरविलें आहे, तर तिनें काय करावें?” तेव्हा हा गंभीर पुतळा निर्विकारपणें एखादें पुस्तकी उदाहरण सोडविल्याप्रमाणें म्हणतो—“टीक आहे. या मनु-

प्याला आपण अ हें नाव देऊ. अ हा बहुगुणसंपन्न आहे, बहुधनसंपन्न आहे, स्वस्मानं गोमटा आहे, 'क्षी'वर त्याचें प्रेम आहे, परंतु क्षीचें त्याच्या-
वर प्रेम नाही," काचेचा एक पादरा कागद-दृष्टणाचा गोळा प्रभावतीपुढें
घोरानें आदळून ते म्हणाले, "हा समजा अ. आणखी," निल्या
रंगाचा दुसरा गोळा तिच्यापुढें ठेवून ते म्हणतात, "हा समजा आ,
म्हणजे तुमच्या मैत्रिणीला त्याच्याविषयी पेंच पडला आहे असा दुसरा
पुष्ट." तो 'आ' आपल्या मैत्रिणीचें प्रेम ओळखीत नाही अशी
चकार प्रभावतीनें केली, तरी ती आपल्याला उद्देष्टा आहे हें न कळल्यामुळें
प्रोफेसरमदादाय म्हणतात, "अरे, या ! तर मग ती मुलगी फारच
न्यूहणीय असली पाहिजे यात शका नाही. आणखी तिच्यासारख्या मुलीचें
प्रेम आम्हालावर असून तें न समजणारा हा मनुष्य अगदींच अरासिक,
मूढ, कटा असला पाहिजे ! समर्थाना तो माहीत असता तर करंट्याच्या
लक्षात त्यानीं त्याच वर्गानें शोवण्याच बाकी ठेवत नसत ! अगदींच
शतमूर्ख दिसतोय !" प्रोफेसर त्या व्यक्तीविषयी तिरस्कारानें पुढें उद्गारले,
"तर मग ज्या ठोंब्याला एका मुलीच्या प्रेमाद्र अंतःकरणातल्या
जिवंत भावना उलगाडत नाहीत तो मृत इतिहासातले मोडाले शोध काय
कायगार ! तें दिसतच आहे ! असल्या व्यवहारान्वय शपाशी तिचें लग्न
लावण्यात काही अर्थ नाही."

बेटली क्षी य ज याच्या मस्तकावर आनें अक्षता उघळल्या. शानाचा
गोळा हा फेवळ काचेचा गोळा ठरला. भावनेला पारसे असणाऱ्याचें
जीवन नीरस व दुःखमय कसें होतें ऐहि यात मूल्यपणें दाखविलें आहे.

केवळ विनोदार्थ

काही काही गोष्टींत केवळ विनोद निर्माण करण्यासाठीं जोशी यांनीं
चुक्रामूक व गैरसमज याचा उपयोग केला आहे. केवळ रेल्वेचें रिटर्न टिकिट
याचा जाऊं नये म्हणून दुसरे लग्न करणारे बेटली त्यानीं चित्रित केले आहेत.
संपादक बापूराव हॉटेलातील ज्या खोलीत राहिला त्याच खोलीत बापू
चामेसाळा हा दरोडेनोराहि पूर्वी राहिला होता. या योगायोगामुळें एका

सूड ' ' त्यानें लग्न कां केलें नाहीं ! ' इत्यादि त्यांचे लेख म्हणजे मराठी-
 तीळ विनोदाचे विजय-प्वजच होत. गुंड्यामाऊविषयीच्या लेखांत
 चरित्राचा एक भागा गोवलेला असल्याने त्याचा उपवास व त्याचें दुखणें,
 त्याची दरबारी नोकरी व त्याचा संस्थानी पाहुणचार—या सर्वाविषयी वाच-
 काचे मनांत आर्षीपासूनच आपोआप सद्धानुभूति उत्पन्न होते. सर्वसामान्य
 वाचकाला रुचेल व पचेल असाच चिंतामणरावांचा विनोद असतो.
 विनोदाची शिकार करण्यासाठीं ते उपहास अतिशयोक्ति यांचीं वृंदुका—
 पिस्तुलें जशीं घेत नाहींत, तशींच श्लेषकोट्यांचीं वाधनसैद्दि फारशी
 घालीत नाहींत. उघड्या अंगानें व मोकळ्या हातानें दाट वंगलांत शिस्स
 वाघासिंहाची शिकार करण्याइतकी हिंमत व करामत चिंतामणराव जोशी
 यांनीं विनोदाच्या क्षेत्रांत दाखविली आहे. साधामुधा पण स्वतंत्र असा
 आपला पंथ काढून मराठी वाचकांना हसतहसत चार मुविचार सांगणारे
 जोशी यांनीं सग्वतीच्या दरबारांतहि ' राजदरदारा'सारखेंच मानाचें
 स्थान कमायलें आहे.

प्रा. चि. वि. जोशी यांनी मुरु केलेला विनोद-प्रवाह वाढविण्याचें काम त्यांचे मामा कै. लिमये यांनी यशस्वीपणें केलें आहे. गुरु-शिष्य, पिता-पुत्र वित्या बंधु-बंधु अशा जोड्या मराठी साहित्यिकांमध्यें मधूतमधून

आढळतात. परंतु मामा-भाच्यांची एकाच विषयांतली, एकाच चेहऱ्या-मोहऱ्याची साहित्यवेद्या पारशी आढळत नाही. कोल्हटकर—गडकरी—अत्रे यांच्याहून वेगळ्या धर्तीचे लेख लिहून प्रा. जोशी व कै. लिमये यांनी महा-राष्ट्रात हास्याची लागवड केली. विशेष हें की, कै. लिमये यांचा जीवनातील व्यवसाय साहित्य-सेवेला पारसा पोषक नव्हता; किंबहुना हास्याच्या अगदी उलट अशा रौद्र-करण-बीमत्सादि रसाचें सादयनृत्य

पहातच त्यांना काहीं काळ काढावा लागला. 'हेलकावे' या पुस्तकातील त्यांच्या चारही कथा केशळ कारणपूर्णच आहेत. त्यात मनोविश्लेषणाची कला चांगली साधली आहे. पण त्याचें मुख्य ललित लेखन आहे विनोदी.

शरधारी साहित्यिक

लेखणी हें एक शस्त्र आहे असें आपण म्हणतो, पण तें लक्षणेनें, जाति-यंत लेखक साहित्य लिहिता, तें शार्दनें नव्हे तर आपल्या रचानें, असें तें

म्हणतात, तें अलंकारिक अर्थानेंच खरें अस्तें. लाल लाल व कढत कढत रक्त वीररस उचवळविणाऱ्या वाग्मदानेंहि किती वेळा पाहिलें असेल ? पाहिलें असेल तर बहुधा त्याला घेरीच आली असेल ! पण कॅ. लिमये यांनीं दुहेरी नात्यानें खरेखुरें शस्त्र वापरलें आहे. डॉक्टर म्हणून तर त्यांनीं रोग्यावर शस्त्र क्रिया अनेकवार केलीच, पण पहिल्या महायुद्धात आफ्रिकेतील प्रत्यक्ष रणागणावर जाऊनहि त्यांनीं आधुनिक शस्त्र-देवतेचें दर्शन घेतलें. क्रिकेटची बॅट व पिढलचा गज हे ते वितस्या सफाईनें चालवितात, तितक्याच कुशलतेनें डॉक्टरचा चाकू व सैनिकाचें पिसूलहि वापरू शकतात—आणि ही चतुरंग 'शस्त्र-क्रिया' करता करताच आपली विनोदी लेखणीहि ते चालू शकतात. त्यांच्या डोक्यावरून बहुक्तीच्या गोळ्या नूट करीत चालल्या असतानाहि, त्यांच्या डोक्यात हास्यरसाचें फारजें उडत असे. समोर मृत्यु उभा असतानाहि ते शिस्तमुखानें सरस्वतीची पूजा याधीत होते. क्रीडागण कलागण व रणागण—या तिन्ही क्षेत्रात त्यांनीं प्रशस्तनीय यश संपादिलें आहे.

विविध कलांचा नाद

श्री. गोपाळ गंगाधर लिमये याचा जन्म ता. २ सप्टेंबर १८९१ रोजी पुणे येथें झाला. त्याचे वडील वेळगाव येथें सरजज होते. त्यामुळे त्याचें प्राथमिक शिक्षण तेथेंच झालें. पुढें वाढिलाची बदली पुण्यास झाल्यामुळे गोपाळरावाचें दुय्यम व उच्च शिक्षण पुणे येथें झालें. वयाच्या सोळावे वर्षी ते मॅट्रिकमध्ये उत्तीर्ण झाले. शाळेंत असताना आपले भाचे श्री. चिंतामणराव जोशी यांच्या सहकार्यानें त्यांनीं 'तलवार' नावाचें हस्तलिखित साप्ताहिक चालविलें. बाळ्याचें वाचन, चिंतन व चर्चा करून लेखनापर्यंत हे मामा भाचे हातात हात घादून मजल मारीत. दोघानाहि विनोदार्चा होस. गोपाळरावाचा हात साहित्याप्रमाणें चित्रकलेत व तनुवाद्यावरहि चालत असे. त्याचा स्वभाव उमदा व आनंदी. कॉलेज-मध्ये 'त्राटिका' नाटकात त्यांनीं काम केलें होतें. मेडिकल कॉलेजातील अभ्यासक्रम पूर्ण करून ते एम्. बी. बी. एस् झाले. पहिल्या महायुद्धाचे

वेळीं १९१७ सालीं त्यांना कमिशन मिळालें व पूर्वं आफ्रिकेंत त्यांची नेमणूक झाली. त्या 'लष्करी डॉक्टर'च्या नोकरीचा राजीनामा त्यांनीं १९२१ सालीं दिला. नंतर त्यांनीं पुणें येथें स्वतंत्र दवाखाना काढला. पण पुढें मुगई कापोंरेशनची नोकरी मिळाल्यामुळे ते तिकडे गेले. साहजिकच त्यांच्या काही लेखांत मुगईतील घटनांवर विनोद उभारलेला आहे, तर काहींमध्ये डॉक्टरांच्या व्यवसायातील गमतींवर हास्य-रस पातळत आहे. लष्करी वातावरणाचेंहि मांडवळ त्यांनीं विनोदाचा व्यापार करण्यासाठीं वापरलें आहे. त्यांच्या विनोदाची भाषा साधी असून प्रसंगात विविधता आहे. विरोधाभास व अतिशयोक्ति या स्पोटक द्रव्यानींच त्यांनीं आपले दास्याचे घोंगोळे मुख्यतः भरलेले आहेत.

विरोधी वाक्यांची गुंफण

विरोधी वाक्यांची घीण गुंफण्यात लिमये याची लेखणी चतुर आहे. सर्गीना सहज कळेल असे विरोधामासाचे नमुने त्यांच्या लेखनात सर्वत्र विखुरलेले आहेत. त्यामुळे साधाच विचार पण गमतीनें मांडल्यानें पाहून वाचकांचें मन उल्लसित होतें. सोपी भाषा, हरषडीचे प्रसंग व आटोपशीर मांडणी या बाझागाचे पोटी विरोधामास व अतिशयोक्ति हे दोन घट्टमोठे अलंकार लिमये जपून ठेवतात. 'आमची (आळदीची) सायकलट्रिप' व 'उकटा, सिंहाद आणि कुत्रे' हीं दोन प्रवास-वर्णनें तर वाचकाला हसून हसून हैराण करणारी आहेत. निभेळ विनोदाचे निमळ नमुने ते आहेत. आपल्या नातल्याच्या अस्थि टाकण्यासाठीं बाबूराय आळदीस सायकलीवरून गेले. तेव्हा त्यांना ज्या अडचणी आल्या व त्यामुळे त्यांची जी धादळ उडाली, ती आपल्या डोक्यापुढें उभो रहात असताना कोणाहि वाचकाच्या मुरकुड्या बळल्याशियाय रहाणार नाहींत. गुड्याभाऊच्या सायकलींना अगडमग डाट चिंतामणराज जोशी यांनीं दाखविला आहेच. आता लिमये बाबूरावांच्या सायकलीचें वर्णन करतात तें असें:—“त्या सायकलला फक्त टायटन्सून नव्या घालून नवी प्रेम टाकली असती तर सायकल कोरी करवरीत नाहीं असें म्हणण्याची कोणाची छाती नव्हती.

रिम्स इतन्मांतच बदलावयास नको होत्या व अँकल नुकतेच नवे बसविले होते. ” अशा सायकलीवहन मार्गेपुढे पुढेमार्गे करीत, आस्ते आस्ते प्रवास करून जात असताना, वाटेत अपघात किती तरी झाले. त्याचा परिणाम काय झाला हे सांगताना लिमये अशी अतिशयोक्ति ठोकून देतात की, “ बाव्याची सायकल अशी मजबूत होती की एकदा तीच एका मोटार लॉरीवहन गेल्यामुळे लॉरीचे तुकडे तुकडे झाले होते ! ” मोटार लॉरी-छादि तोंड देणारी सायकल बैलगाडीपुढे मान दीन झाली. ‘पुलावहन जात असता समोहन येणाऱ्या एका राटान्याचे बैल उधळले. पुलाचा कठडा व खटारगाडी याच्या सापटीत बाबूरावाची सायकल सापडली व अस्थींचे गाठोढे कठड्याला भडकले ! फटल्याच्या पटीतून सायकलकट बाबूराव पुलाखाली पडणार अशी स्थिति आली ! ’ ही स्थिति जो वाचक आपल्या डोळ्यापुढे उभी करील, त्याला हसू लोटल्याशिवाय कसे राहील ! शेवटी लेखकाला प्रश्न एवढाच पडला की, “ बाबूरावांनी नातलगाच्या अस्थि इंद्रायणीत टाकल्या की नातलगाच्या अस्थींनी बाबूरावाच्या अस्थींना जडसमाधि दिली ! ”

“ हे वर्णन वाचून एकाच्या मनात जरी सायकल-ट्रिपचा बेत फिस्-कटविण्याची स्फूर्ति झाली, तरी लेखकाला या लेखाचे श्रेय आल्यासारखे वाटेले. ” असा विडंबनपर समारोप लेखकाने केलेला आहे.

हास्यकारक प्रसंग

आळंदीची सहूल सरळ, तरी तिला छपत अडचणी आल्या; मग सिंहगडची सफर किती विकट ! तिला सनाथें साठ वित्रे यावयास नकोत काय ? रात्री नऊ वाजता पुण्याहून बैलगाडीने सिंहगडला जाण्याचा व्यूह लेखक, जोशीबुवा बर्मरेनी ठरविला. बक्षशीरपणा त्यांनी इतका रातला की, बरोबर पहाटे साडेचार वाजता गाडीची चाकें फिरू लागली ! याचें कारण काय ? तर गाडीवाल्यांनी आपल्या मनाशी तीच चेल ठरवून ठेवली होती आणि म्हणून रात्रभर त्यांनी त्राणून दिली होती ! त्यांना उठवून वेळेवर गाडी जोडण्यास लावावें, म्हणून लेखक व जोशीबुवा

त्याच्या वस्तीकडे गेले, पण जाताना वाटेत एक कुत्रे आढळले. त्यामुळे जोशीबुवा भेदरले. कारण “श्वपदामध्ये रात्रीच्या रस्त्यावरील निवलेल्या कुण्याला ते फारच भीत असत. याचें कारण असें की, त्याची आत्मा कुत्रा चावून मेली होती. ते द्वापारून चित्रातील कुत्र्याकडेही ते साशक दृष्टीने पाहतात व परातील मुलाना खेळातील कुत्रा विस्त धेण्याचीही मनाई होती. एकदा मुलाच्या मामानें मुलाना एक सेळातील कुत्रा बक्षीस दिला होता. पण जोशीपुरानी त्याची शेपटी सरळ करून त्याचें माजर बनविलें होतें.”

मुदयानें तें कुत्रे मेलेलें आहे असें त्यांना आढळले. “कुत्रे मेलेलें पाहून जोशीबुवाच्या जिवात जीव आला. त्याची आत्मा जिवंत कुत्रा चावल्यामुळे मेली होती. पण त्या आतेचा भाचा आज मेलेलें कुत्रे न चावल्यामुळे मरण्याच्या वेतात आला होता.” असा विरोधाभास लेखकानें सहज साधला आहे.

ते दोघेजण कसेरसे गाडीवाल्यापाशीं जाऊन पोंचले पण ते डाराडूर झोपलेले ! तें वर्णनहि विरोधाभासाच्या मौजेनें करताना लेखक म्हणतात, “त्या जिवंत गाडीवाल्यापेक्षा ती निर्जीव गाडीच अधिक हालचाल करीत होती, कारण बायानें तिचा पादका तट्ट्या तरी पाडपाड उडत होता.” शेपटी एकदाच्या गाड्या घरापाशीं आल्या. पण जेव्हा गाडी वान, तशाच घरच्या बायका—अगदीं क्षोभाळू या दुहेरी क्षोभाळूपणामुळे कर्त्या पुरुषाची धादल कशी उडाली पहा—“बायकाना जाग्या करून व मुलाना कसेरसे उठवून आम्ही सामान गाडीत ठेवण्याकरिता चाहे घेऊन आलों. पाहतो तो गाडीवाले पुन्हा निद्रिस्त ! त्यांना उठवून आण गेलों तो पुन्हा बायका निजलेल्या ! याप्रमाणें आलटून—पालटून बायकाना व गाडीवाल्यांना उठविण्यातच किती तरी वेळ निवृ लागला.”

अशा बायकाना घेऊन सिंहगड चढणें किती जोरमीचें, हें सांगताना लेखकानें पुन असा विरोधाभास निर्माण केला आहे की, “घोरपडीच्या साहाय्यानें तानाजी वर चढला, तर या घोरपडी आमच्या साहाय्यानें वर चढ लागल्या. शिवाजीच्या वेळच्या घोरपडीत व आताच्या घोरपडीत

एक मान साम्य होतें, घोरपड रेंचडी की ती जमिनीला घट्ट चिलगून घरते, तथा आमच्या घोरपडीही आम्ही घाई करूं लागलों कीं—मुळीं जागच्या झेनाशा होत !”

ठरीव ठराचीं प्रवास-वर्णनें पुरविणारें ‘माहित्य-निर्माण-मंडळ-’ लेखकांनं एका लेखात वर्णिलें आहे. त्याच्या ‘काव्य मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी’ इतकेंच तें मनोरंजक आहे.

अनिष्ट रूढींवर टीका

‘जुना बाजार’ हा आपला विनोदी लेख-संग्रह लिमये यांनीं ‘कोल्हटकराचे पाहुतात्या व गटकऱ्याची ठग्री यांना विभागून अर्पण केला आहे. ही जी विनोद-बुद्धि अर्पण-परिजेंत, तीच पोकळडोंफे व चोंबडे यांच्या प्रस्तावना-पुरस्कारात! त्यातोंल आरंभीचाच लेख ‘पंत जेरावयास जातात’ हा इतका प्रसगनिष्ठ विनोदानें यथयथेला आहे कीं, तो वाचताना न.वि.केळकर याच्या ‘माझी माडी कशी चुकली?’ या मुप्रसिद्ध गोष्टीचीच स्मृति द्यावी. लग्न-समारंभाचे येव्ही जेवणास भिती नेमुनार उशीर होतो व त्यामुळें पाहुण्याचे प्राण कंटाशीं फसे येतात पण त्याची संत यजमानास कशी घाटत नाही, या सर्वांचें सुंदर चित्र लिमये यांनीं रेखाटलें आहे. जेवणाचें निमनग्न होतें अकरा वाजताचें, पण दोन वाजेपर्यंत जेवणाचा पत्ता नाही ! यजमान मात्र सावकाश घरी येऊन नापितासून ‘फारांगेरी’ करवून घेतात व त्याची मुठेंगळें पिठलेंभात माऊन आंचवावयासाठी पतापुढें येतात. पताना मात्र पक्त झोपेचीच मेजगानी मिळते.

मनोहर विरोधाभास

अशाच विरोधाभासाची मौज ‘कवि आणि चोर’ यांच्यांतील साम्य वर्णिताना लेखकांनं केली आहे. तो म्हणतो, “चोर रात्री काम करतात तर कवीही ‘रात्री १२ वाजून १३ मिनिटांनीं’ काव्य लिहीत बसतात. चोर दिवे मालवून अंधार करतात तर कवीही पाढऱ्यावर काळे करतात. चोर भीमत असला तरी गरिबीचीं सोंगे आणतो. कवि भीमत असला तरी पाटकेट्टकें नेसतो. (कवि गच्चाच्या दिसला नाही, तर त्याचा

काव्यासक्तीचा व सौंदर्योपासकत्वाचा वेडेपणा कसा जगजाहीर होणार !) चोर लोकांच्या सहा करतात तर कविही नेहमी एखाद्या प्रेमवेड्याची किंवा विधवेची भूमिका घेतात. चोर व कवि दोघेही अलंकार चोरतात. चोर कित्येकदा व कवि नेहमीच वेढाचें पाषरण घेतात. चोर कोणाच्याही घरात शिरू शकतो. कवि वाटेल त्या शुवतीच्या अंतःकरणावर दरोडा चालू पाहतो. 'अर्थांतर-न्यासा' बदल दोघाची प्रसिद्धी महशूरच आहे. दोघेही बहुतकरून 'छादिष्ट' असतात. 'पदनिक्षेपा'त दोघांनाही सफाई खदवावी लागते. कवि आणि चोर यांच्यात अगदीच फरक नाही असें नाहीं एक दिंडी बनवितो. तर दुसरा ती फोडतो." अलंकार, अर्थ, छंद, पद, दिंडी या शब्दावरील श्लेष किती मौजेचे आहेत !

कोटिवाज संवाद

विरोधाभासाची मय-सभा निर्माण करण्यास बुद्धि-चातुर्य अंगीं असचें लागतें. तें लिमये याच्या ठायीं भरपूर आहे. याचें आणखी एक प्रमाण म्हणजे त्याच्या संवादातील कोटिवाजपणा. दोन हुशार वकिला-प्रमाणें, त्याच्या हास्य-कथातील काहीं काहीं पात्रें मार्मिक व चतुर संवाद करीत असतात. 'न्यायाधिशानें चातुर्य' या कथेंतील विनायक नुकताच बी. ए. झालेला असतो. त्याचे गळ्यात आपली गळू गुतविण्याची अन्नपूर्णाबाईची खटपट असते. एकादा आपल्या मुनेनें घरातील वासुदी चोरून घालीं असा आळ त्यानीं घेतला. त्यावेळीं अन्नपूर्णाबाई व विनायक यांच्यामध्ये झालेला संवाद कुशाग्र बुद्धीचा आहे.

विनायकानें गरा चोर शोधून काढण्यासाठीं एक हिकमत केली. त्यानें कासडीभर वासुदी आणली-आणि आग्रह करून तीं गर्वाना पाजली. गंगूनें चमचाभर वासुदी घेतली न घेतली तोंच तिला ओकारी आली-आणि चोरून घ्यालेली तीन वाट्या वासुदी तिच्या पोटातून बाहेर पडली ! 'काट्यानें काटा व वासुदीनें वासुदी' काढण्याची विनायकाची सुति सफळ झाली. लघुकथेला शोमण्याइतकी प्रमाणरद्द रचना या गोष्टीची साधलेली आहे.

विनोदावगुठित टीका

लेखकाचे बुद्धि-कौशल्य त्यानें व्यक्त केलेल्या विचारावह्नहि दिसून येतें. आपल्या विनोदी लेखातहि, कोणाला न खुपेल अशा बेतानें, मधून-मधून लिमये यांनीं मार्मिक टीका केली आहे. 'पुण्यावर हल्ला' या लेखात, प्रेसची स्वारी येणार हें कळताच वकील, डॉक्टर, भटजी वगैरे लोकांनीं बचावाची कडेकोट तयारी कशी केली याचें विनोदी वर्णन केलेलें आहे तें करता करताच, दोनचार वाक्यातच लेखकानें स्त्रीवर्गाच्या पारतंत्र्यावर सूक्ष्मशी पण अणकुचीदार टीका केली आहे स्त्री-जीवनाची सारी कहाणी या श्चारदोन वाक्यात साठविणेली आहे. तीं वाक्ये अशीं—
 "स्वतः दमळाकाकूना या हल्ल्याचें काहींच वाटलें नाहीं. लहानपणीं सासूचे, जाणतेपणीं विधवा नगदेचे व मोठेपणीं शेजारणी-पाजारणीचे किती तरी हल्ले त्यांनीं परतविले होते । मुग्धा, मुगळे यांनीं त्याच्या स्वयं पाकघराला कितीदा तरी गराडा पातला होता शिवाय, 'आपल्याला काय !' त्या म्हणाल्या 'कोणाच्या तरी गुलामगिरीतच राहायच' हा राजा आला याय आणि त्याचा बाप दुसरा कोणी आला काय, बायकाच्या पाठचें बाळतपण चुकत नाहीं किंवा हातचा स्वयंपाक टळत नाहीं."

कोर्टातील पक्षकाराचा नाहक भाडबुदळपणा, वकिलाचें अस्थानीं बुद्धि-चापस्य आणि वटाळलेल्या सरकारी अधिकाऱ्याचा गाफिलपणा या सर्वांचें छानदार विडंबन 'पाण्याच्या बादलीचा विलक्षण संटला' या लेखात लिमये यांनीं केलें आहे "कोर्टांत गडगड झाली मॅजिस्ट्रेटसाहेबांनीं मिटलेले डोळे विलकिले केले व एन्डम बघारले गडगडाना डोळा घाटून लागीं बसविले. पटेगळे पट्टे सावरीत जागेपणाचीं लक्षणे दाखवू लागले" असें म्हणून मॅजिस्ट्रेट व पट्टेवाला या दोघांचीहि मुस्ती आपल्या विनोदी चिमण्यानें पकडून लेखकानें जगासमोर फोडल्यानें माडली आहे. 'पाण्याची बादली' यात महत्त्व कोणाला ! याचें वकिलासाहेबांनीं केलेलें विवेचन कोणाला हसू आणणार नाहीं ? 'बाजाची पेटी' किंवा 'नयेची डी' यामध्यें मुख्य वस्तु पेटी किंवा डी नाहीं, तर त्यातील

चाजा किंवा नथ यानाच खरें मोल आहे, त्याचप्रमाणे 'पाण्याची चादली' यात महत्त्वाची वस्तु पाणी आहे, चादली नव्हे असा युक्तिवाद वकिलानीं केला. त्यावेळीं मुंबईत तीन दिवस पाण्याची हाकाहाक झालेली असल्याने चादलीभर पाणी चोरणें म्हणजे आठ माणसाचा खून करणेंच होय, असा हिशेब करून मॅजिस्ट्रेटसाहेबानीं खटला 'सेशन कमिट' केला. कजेदलाली च्या विविध अंगावर लेखकांने या लेखात स्वच्छ प्रकाश पाडला आहे.

अतिशयोक्तिचा कळस

अतिशयोक्ति हा विनोदाच्या खेळातील मुलम व हुकमी पत्ता. 'पुण्या-चर हला' येणार ही मौलम रातमी ऐकताच खडेरायाची अवस्था काय झाली हें लिमये पुढील अतिशयोक्तिपर शब्दांनीं सांगतात, " ऑपिधीत काहीं हिशेमी काम करीत असता खडेरायांनीं आपल्या अगळ्याद्वय्याच लागू पेन्सिलची टोंड जिभेवर ठेविलें होतें, तोंच ही घातमी त्याच्या फाना-चर येऊन आदळली, व त्या झटण्यासरशी ती सवथ पेन्सिल गटदिशीं त्याच्या घशाखाली उतरली. आज त्याच्या कामाच्या तरासणीला साहेब येणार असल्यामुळें त्यांना दु खात मुल इतकेंच वाटलें कीं, या लढाईच्या मजमडीत साहेब कसला येतो ? साहेबाऐवजी फक्त घट्टा हला येणार अशा आनंदाच्या एका उमाळ्यासरशी त्याची पेन्सिल बुनदिशीं पुन्हा बाहेर पडली. "

लिमये यांनीं आपल्या अतिशयोक्त लेखनाची अतिशयोक्ति ' मुंबई तील उद्योगधंदे ' या लेखात केली आहे तेथील ट्रॅमची दिरगाई यांनीं ताना ते म्हणतात, " एका मारवाड्याने पाहिलें कीं, ट्रॅम यईपर्यंत भाट्याची आणेली तिरात लोळत पडण्यापेक्षा व्याजवट्ट्यात गुंतविलेली नरी ! डोहाळ जेवणाळा निवालेली एक बाई चक नारसेंच जेवून आली ! एका बाईच्या छुप्या ट्रॅमकारता थायता थायताच आपोभाप घन्या झाल्यामुळें डॉक्टरचा सहा घेण्याची तिला जरूर पडली नाहीं जाणली एका बाई आपली चार वर्षांची लेकर व दीड आणा घेऊन अशीच ट्रॅमची वाट पाहता उभी होती. एवढाची आली ट्रॅम, पण पाहते तों कडकटर त्या

मुर्गला अर्ध्या आण्याच्या ठिकिटावर सोडीना. कारण ट्रॅमची वाट पाहता पाहता ती चार वर्षांची लहानगी मुलगी एवढा ना चांगली वयात आलेली दिसत होती. ”

‘साफक अलंकार

शाब्दिक चमत्कार करून खसखस विषविण्याकडे लिमये फारसे लक्ष देत नाहीत. “बैलापेवजी आम्हासच पाणी पावणार काय ? ” “तोंडाला पाणी नुटलें, ” “स्वसरक्षणाची तयारी ‘जोरांत’ चालली, ” “स्वाली पहावयास लावचें” अशा श्लेषाची मौज तुरळकपणे आढळते. “पैज हजार मोहराची नव्हे, मोहऱ्याची” अशा शब्द-लीलादि कोठेकोठे दिसून येतात. डॉ. रोगरे M D (म्हणजे महादेव दामोदर) अशा कोट्यादि ह्वाचित् आहेत. चीनमधील राजा म्याव-म्याव, सेनापति शिकैकाई, कवि राज बिज, शुकपुरु बाग इत्यादि साधी नावेहि हास्य-तरंग उमटविणारी आहेत.

असे शब्दाचे खेळ जस लिमये याच्या लेखनात घोडे, तसेच उपमा-हणतादि साम्यदर्शक अलंकारहि अल्पच. ‘पत नवा घूट घेतात’ या लेखात घूट व पाय यांच्यामधील पायमोजा कसा पाटला हें ते पुढील उपमेने सांगतात, “नगरा-वायकोच्या भाड्यात मुलाला मार बसावा, त्याप्रमाणे पायमोजाची विचान्याची मधल्यामध्ये ओढाताण झाली होती !”

‘डॉ लिमये यांचा जगप्रसिद्ध उपाय’ म्हणजे वेळ जाण्यासाठी विनोदी वाक्याय वाचणें, त्या लेखात लिमये अशा उपमा देतात,—“नावाच्या सार्थकतेकरिता लेखाक वाढविणें, म्हणजे शंकर नावाच्या मनुष्याने मुद्दाम जग वाढविण्यासारखें आहे व लेखाची सख्या कमी करणें म्हणजे छापून आलेली पण खोटी निधनवार्ता खरी करण्याकरता आत्महत्या करण्या सारखें आहे. ”

‘नगर’ या एका शब्दावर लिमये यांनी ‘महाखळेवर-दर्शन’ या लेखात किती कोट्या केल्या आहेत पहा “इकडल्या पोलीसाना जी गाडी जाईल तिचा नगर टिपून घेण्याचें भयकर वेड दिसलें. प्रथमच पुढील कोपऱ्या-

वरील पोलीस जो जाईल त्याचे नंबर टिपून घेण्यांत चूर झालेला लॉवून दिसला. या नंबर घेण्याच्या नादांत तो इतका मढलेला दिसला की, त्याच्या अंगाला सेटून एखाद्या मारेकरी जरी गेला तरी त्याच्या लक्षांत आला नसता व नाग दिसला असतां तर त्याच्या फणीवरील १० नंबर उतरून घेण्यापलीकडे त्यानें काहीच केनें नसतें ! आमच्या मनात मात्र धास्ती उत्पन्न झाली. हा आमचेही नाव-नंबर टिपून घेणार कीं फॉय ? आणि आम्हांस भिण्यास सगळ पारण होतें. कारण, पांडूतात्याच्या आरसीला नंबर नव्हता ! ”

छांदिएपणाचें चिडंबन

गविडपणा, विसरमोळेपणा, अजागळपणा, एकातिक्पणा इत्यादि मानवी स्वभावात लपून बसलेले दोष लिमये यांनीं विनोदाच्या ‘क्ष-किरणां’नीं पाहून ते वाचकापुढें मांडलेले आहेत. छांदिएपणा हाहि विनोदाचा असाच एक विषय आहे. एक काळ असा होता कीं, महाराष्ट्रातील रसिकांना बालगंधर्वांचें चिडक्षण वेड होतें. डोक्यावर गंधर्व कप, तोंडांत गंधर्वांचीं माणीं, डोक्यापुढें गंधर्वांचे लाडिक हावमाव—असें ‘गंधर्वमय’ जीवन जगणारे तरुण त्यावेळीं थोडथोडके नव्हतें. त्यांचें चिडंबन करण्यासाठीं लिमये यांनीं चंपूताई निघटली व तिचें ‘बालगंधर्वांचें वेड’ हास्परसानें भिजवून काढलें. गंधर्वांचीं पदे चंपूताई घोळीत, पण “ बालगंधर्वांच्या घोळण्यांत व चंपूताईच्या घोळण्यांत फरक इतकाच होता की, पहिल्याचें घोळणें कॅलिऑटोस्कोपसारखें वाटतें व चंपूताईच्या घोळण्यांत एकाच स्त्रोतांतून उठविलेल्या हजार दशांची विविधता भासते. ”

केवळ गंधर्वांचीं पदे गावें एवढ्यापुरतेंच चंपूताईचें वेड मर्यादित नव्हतें. त्याचें सारें जीवनच गंधर्वस्वरूप झालें होतें. घरात सर्वत्र फोटो गंधर्वांचेच. “ चंपूताईच्या तोंडीं सारा दिवस बालगंधर्व बसले होते. पहिले फोटो निघून त्या ठिकाणीं बालगंधर्वांचे फोटो आले, शेवटीं रंडे-रावांच्या आर्द्रभाषावर गदा आली. लवकरच त्याचे माऊली बळी पडले. अले

बुद्ध (लमांतील फोटोरूपी) पति-पत्नींचेहि त्यांच्याच राहत्या घरांतून बालगंध-
र्वांनी उच्चाटन केले ! ” चंपूताईच्या दृष्टीने बालगंधर्व हे नांवच किती
अर्थपूर्ण होते ! “ बा-ल-गं-ध-र्व या अक्षरांतच किती गुण साठले आहेत
च दोघांना गचाडी मिळाली आहे, पहा. बालगंधर्वांत रम्य ते ‘ बाल ’, पण
आहे, त्यांत ‘ गग ’ आहे, ‘ घबल ’ ता आहे. ‘ बा. गं. ’ ही आद्या-
क्षरे असलेल्या एका थोर पुरुषाचे नामसादर्य आहे, पण ‘ गर्वा ’ चा
गंधही त्यांच्या ठिकाणी नाही. ” चंपूताई गंधर्वाशी बोलल्याहि होत्या-
केव्हां ! तर नाटकांत ‘ वंस मोअर ’ म्हणून !

रेडियो क्रिया टेलिफोन घेतल्यावर शेजान्याचा उपद्रव किती होतो
आणि शहरांत गडी मिळण्याची मारामार कशी पडते हे त्यांनी काही
विनोद-रूपात मार्मिकरूपे दाखविले आहे. कॅ. लिमये यांच्या विनोदी
लेखनाचे जे गुण ‘ पुरस्कार-पंडित प्राचार्य आनंदी आनंद ’ यांनी
मांडले आहेत, ते यथार्थच आहेत. लेखाची लघुता, विषयाची विविधता
र वर्णनाची स्वामाबिरुद्धा हे त्याचे टळक गुण होत. ‘ चोरीचा नग किंवा
बुर्दा चुकूनहि सांपडायचा नाही ’ ही त्यांची प्रतिज्ञा साधार आहे.

‘गुरु-प्रवर्तक’ ही उच्च पदवी मराठीच्या नव-काव्य-सृष्टीत ‘केशवसुतां’स यथार्थपणे लावली जाते. मराठीचे ‘आद्य कवि’ म्हणून शानदेवांना प्रतिष्ठा लाभलेली आहे, ‘आद्य निबंधकार’ असा मान मालाकार चिपळूणकरांना प्राप्त झालेला आहे, ‘आद्य कादंबरीकार’ असा गौरव हरिभाऊ आपटे यांचा झाला आहे, ‘आद्य विनोदकार’ हे स्थान श्री. कृ. कोल्हटकर यांनी मिळविले आहे, ‘आद्य इतिहास-संशोधक’ हे पद राजवाडे यांना अर्पण करण्यात येते, ‘आद्य कोशकार’ हा किताबत डॉ. केतकरांना चिकटलेला आहे, ‘आद्य नाटककार’ या नात्याने आपणासोहोत्र किलोस्करांनी कामगिरी बजावली आहे; ‘आद्य लघुनिबंधकार’ म्हणून प्रा. फडके यांनी कीर्ति कमावली आहे, स्थाचप्रमाणे ‘आद्य-नवकवि’ ही घोरवी केशवसुतांना लाभलेली आहे. आपल्या फाव्याचे स्वतंत्र लेख त्यांनी कोरले आहे. भाषा, विषय, विचार-या सर्व मागतीत अगदी अभिनव असा एक काव्यप्रवाह सुरू करण्याचे श्रेय त्यांना आहे. गडकन्यासारखे कैरू कवि आपण केशवसुतांचे “सचे चेले” आहोत, म्हणून अभिमानाने सांगतात.

सहा काव्य-खंड

मुमारे सहाशे वर्षांच्या काळांत मराठी काव्य-सृष्टीमध्ये स्थूल मानाने सहा युगे निर्माण झाली, म्हटले तरी चालेल. शानदेवादि संत-कवींनी

[केशवसुतांनी आपले छायाचित्र कपीच काढू दिले नाही; म्हणून ते येथे, देता आले नाही.]

संस्कृतविद्द वडाचा छंटा पडवून मराठी काव्याचे स्वराज स्थापन केले. सत-काव्याचे दिव्य पारमार्थिक, भाषालसारादि बाह्यागाकडे काहीसे दुर्लक्ष पण भाषनेची तळमळ तीन, त्यामुळे विवत क्षण्याचा रळरळीट त्या काव्यात ऐवू येतो. शानेश्वर व नुसराम यांच्या अमृतमधुर काव्याला तर जगाच्या यादव्यातहि तोड घाचित्च सापटेछ। दुसरा काल खड पडित् कवींचा. यामन, मोरोपत, रघुनाथ वगैरे पंडित विद्वानांनी पौराणिक आख्याने मुसंस्कृत मराठीमध्ये रंगवून महाराष्ट्र-शादेला बहुमोल, जलकारांनी नटविले त्यानंतर आले शाहीर. प्रभाकर होनाजी-परशुराम वगैरे स्वराज्यातील या कवींनी आपल्या काव्यात एकीकडे वीरश्रीचें रणशिंग फुल्लें, तर छावण्यामध्ये अस्सल मराठी शृंगाराचें वारें खेळविलें, इमजी अमलामध्ये आणू व संस्कृत काव्याचे पडसाद मराठीमध्ये उठविण्याचे कार्य चौथ्या कालखंडात कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, हुटे, लेंगे, मोगरे, इत्यादि कवींनी केले. पाचवा काव्य-विभाग उघडण्याचें श्रेय केशवसुता-कडे आहे.

निमग्नद्वारे आगरकरांनी सामाजिक सुधारणेचा पुरस्कार जसा हिरीरीने केला, तसाच केशवसुतांनी आपल्या काव्याच्या 'तुतारी' द्वन धावेशाने केला. गडकरी, माधव जूलियन, यशरत इत्यादि नवकवींनी सोच सामाजिक कातीचा सदस्य आपापल्या काव्यातून दिला. त्याच वेळीं ताचे, बालकवि, टिळक, घोरकर इत्यादि सौंदर्यवादी कवींच्या काव्याचा प्रवाहहि समांतर वहात होता या नवकाव्याचे विषय पारमार्थिकाऐवजी लौकिक असून त्यात देवाऐवजी मानवाला महत्त्व दिलेले आढळतें मानवाचें सुखदुःख, त्याचे शृंगार पराक्रम, त्याचे न्याय अन्याय वा सयावर आपल्या काव्याचें मंदिर नवकवींनी उभारलें आहे त्यानंतरचा काल खड नुकताच मुरु झालेला दिसत आहे मदेकर, करदीकर, भावे, रेगे, मुक्तिशोध इत्यादि 'अत्याधुनिक कवी' च्या कृति क्षितिजावर एकलुक् लागल्या आहेत. त्याचें तेव अद्याप पूर्णपणे प्रगट व्हावयाचें आहे, त्याचा आकार अजून निश्चित व्हावयाचा आहे व त्याची दिशा यापुढें नक्की होणार आहे.

कीर्तिमान वंदु

केशवमुत हें टोपण नाव धारण करणाऱ्या कवीचें खरें नाव कृष्णाजी केशव दामले ' कुशी तरी ', ' जगन्मित्र ' अशीहि टोपणनावें कृष्णाजीपतानी आपल्या प्रारंभीच्या कवितांसाठी दिली होती. पण ' केशवमुत ' हेंच टोपणनाव अखेर तरलें. कृष्णाजीपताचा जन्म कोंकणात झाला. रत्नागिरी जिल्ह्यातील मालगुड हें त्याचें जन्म-ग्राम. त्याचाच गौरव त्यानी ' मालगुड ' या नावानें आपल्या एका कवितेंत केला आहे त्या गार्वी ता. १५ मार्च १८६६ रोजी कृष्णाजीपत जन्मले. त्याचे वडील मराठी शाळेंत शिक्षक होते. त्यांना बारा मुलें झालीं. त्यात केशवमुत पाचवे. त्याचे तीन बंध बुद्धीनें चलोख व शिक्षणानें अमेसर असून नायालौकिकास चढले होते. वडील बंधू श्रीधरपत यांनी मॅट्रिकच्या परीक्षेंत ' जगन्नाथ शंकरशेट ' ही संस्कृतची शिष्यवृत्ति संपादन केली व ते पुढें बडोदें कॉलेजात प्राध्यापक झाले दुसरे दोघे बंधूहि प्राध्यापकाच्या पदापर्यंत जाऊन पोचले होते, त्यापैकी मोरोपतानी " शास्त्रीय मराठी व्याकरण " हा प्रचंड व महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहून कीर्ति पमावली, तर सीतारामपतानी राजकारणात माग घेऊन ' सी. के. दामले ' हें आपलें नाव मान्यतेस चढाविलें ' राष्ट्रमत ' हें दैनिक व ' राजधारण ' हें साप्ताहिक-अशीं दोन वृत्तपत्रें त्यानी चालविली, शिवाय बाब्य, कादंबरी, विनोद, चरित्र इत्यादि क्षेत्रातहि त्यानी भर घालून लौकिक संपादिला. पण या तिन्ही भाषापेक्षा शिक्षणात मार्गे, लेखनात कमी व ऐश्वर्यांत उणे असूनहि केशवमुतानी सर्वांच्या आदरास पात्र व स्फूर्तीस कारण व्हावी अशी अलौकिक काव्य-उपदा निर्माण करून आपलें नाव चिरजीव केलें.

निराशेचें मूळ

केशवमुताना आपल्या आयुष्यात शिक्षणाचा, धनाचा वा मानाचाहि लाभ झाला नाही. त्याचा कविता-संग्रह त्याच्या मृत्यूनंतर चारा वर्षांनी प्रसिद्ध झाला-आणि मग त्याच्यावर स्तुतिस्तोत्रांच्या सहस्रधारा कोसळू लागल्या. शिक्षणाची गजल पाहिली, तर मॅट्रिकच्या परीक्षेनेंच त्याची

महाराष्ट्र शारदेला चिरकाल भूषणभूत ठरणाऱ्या आहेत 'स्तारीचे बोल' 'तुतारी' 'सपूजा', 'म्हातारी' 'हरपळे श्रेय'—अशी एकाहून एक सरस, अभिनव, आवेशपूर्ण व तत्त्वगर्भ वरून त्याच्या लेखणीतून निघाली.

सुभाषिताच्या सरी

ही केवळ पाच कवने पाहिली तरी ती पचनशासारखी भव्य व गभीर वाटतात. महारब्धेधराहून उगम पावणाऱ्या कृष्णा, वेण्या, सावित्री इत्यादि पाच नद्या जशा महाराष्ट्राची जमीन सुपीक बनून त्याच्या धारण-पोषणास आधारभूत होतात, तशाच केशवसुताच्या या पाच कवितानीं आधुनिक मराठी काव्याचा प्रातःपुष्ट व समृद्ध बनविला आहे. त्याच्या तुतारीचे पडसाद गेलीं साठ वर्षे मराठी काव्य-सृष्टीत उमटत आहेत गडगन्याचा 'दसरा' किंवा रे. टिळकाचे 'रणशिंग' म्हणजे त्या 'तुतारीची'च अपत्ये होत रे. टिळक, गोविंदाग्रज, बालकृष्ण ठोमरे, रेंदाळकर वगैरे आधुनिक कवि केशवसुताना गुरुस्थानीच मानीत. त्यानीं 'तुतारी मडळ' नावाची संस्थाच त्याच्या स्मारकार्थ स्थापिली होती. हरिभाऊ आपटे, प्रा. बा. न. पटवर्धन, शिरात, विनायक वगैरे थोर थोर रसिकानीं त्यांना बईदस्वर्थ, कीटस्, शेले या आगळ कवींच्या उज्ज्वल मालिकेत वसविले. 'हजारतुनी एकादा' असाच हा युग-प्रवर्तक कवि होऊन गेला, अशीच ग्वाही अनेक कवीनीं व रसिकानीं दिली त्यानीं निर्माण केलेला काव्य-संप्रदाय आपल्या तेजाने अधिकाधिक उज्ज्वल होत गेला. त्याच्या काव्याचे पाही चरणाना तर मुभाषिताची लोकप्रियता व महत्त्व लाभली. त्याचे काही नमुने पुढे देतो

“ प्रौढत्वी निज शैशवाशि नपणे घाणा कवीचा अमे । ”

“ साध्यारी विपशात आशय कधी मोठा रिती वाढले । ”

“ जे रम्य ते वसुनिया मज वेड लागे । ”

“ आम्ही पोग म्हणूनि काय पुसता 'आम्ही जणू लाडके- । ”

“ एक शब्द दोघेन जरी । सगळा गुडित बरित तरी । ”

“ त्रिपद हिंदुनि गुदितसे । न परि हरपले ते गरसे । ”

- “ कटक-श्लेष्मं बोधटर्की । मरमालिची एव बटली ॥ ”
- “ व्यर्थी अधिरुचि अर्थ असे । तो त्यास दिसे । ज्या म्हणति पिने ॥
- “ शारदेने जो मन दिना कानी । तसें लिहिसें मी, काव्य तिचे मानी ॥ ”
- “ या उत्तेजन हो कवीस न करा गाणें तयाचें मुकें ॥
- “ गाण्यानें श्रम वाटलात हलके, हेंही नसे थोडकें ॥ ”
- “ प्रीती नसे याजारी । प्रीती नसे शेजारी ।
- प्रीतीचा असा असे मे सौदा । प्रीतीनें प्रीति सपादा ॥ ”
- “ येर तयाला, जे गरिबी शिरवितात मालास ॥ ”
- “ बडाचा तो होंडा ठभतुनि धामगूम जिरडे तिकडे ।
- उडतुनि देतुनि जुलमाचे या करू पहा तुकडे तुकडे ॥ ”
- “ पृथ्वीचा मुरलोक कीं बनतुनी टाकीत मी सत्वर । ”
- “ प्रातःकाळ हा विशाल भूधर । मुदर लेगीं तयात खोदा ।
- निजनामें त्यावरवीं नोंदा ॥ ”

लौकिक विषय

केशवमुताच्या काव्यात सर्वांगमान्य माणसाचे हृदय हलविणारे विविध विषय गुपलेले आहेत. सव-करींनी मराठी कवितेला चारकरीण मनिलें असलें तर शाहीरानीं तिला नर्तकीचें स्वरूप दिलें होतें, पण केशवमुता-पासूनच्या आधुनिक करींनी तिचा खरीलुरी गहिणी केळ आहे मुख्यतः काव्याचा महिमा, निधर्गांचे प्रेम, प्रणयाची भावना व राष्ट्रातेची भक्ति या चार विषयांनीच त्याची सारी काव्य-मृष्टि व्यापलेली, तरी एकाद्या खारीक पुण्यापासून व लहानशा खेड्यापासून ज्ञानाच्या कुपणापलीकडे असलेल्या गूढ शक्तीपर्यंत व दिव्य तेजापर्यंत केशवमुताची प्रतिभा मरारी मारीत असे. त्याच्यापूर्वी वृष्णशास्त्री चिपळूणकर, मोगरे, लेंभे इत्यादि कवि संस्कृत काव्याचे पाठ मराठीत आणून सोडीत, तसेच केशवमुतांनीहि रघुपरा, किरातार्जुन वगैरे संस्कृत काव्याचे अनुवाद वाहों काहीं कवितात केलेले आहेत. त्याचप्रमाणें कच-देवघानी, शातनु इत्यादि आख्यानातील रचणूक प्रसंगावरहि काव्य-रचना केली आहे. अशा नव्याच कविताचा वेगदि

तीन वर्षे खाह्मी. दोनदा अपयश पदरात पडलें, तरी ते तिसऱ्यादा मॅट्रिकला बसले व एकदाचे उत्तीर्ण झाले. शाळेंत त्याचें वर्तन एक्लकोंढें व वृत्ति अंबोल असे त्यामुळें सख्खतचे मि आपटे यांनी त्यांना 'दुर्मुखलेला' असें म्हणून एकदा हिणविलें. त्यानरोबर त्याच्या अगातील काव्य शक्ति डिवचली गेली व तिणें सिद्ध-गर्जना केली कीं, " माझ्या दुर्मुखल्या मुखामधुनी या चालाययाचा पुढें । आदे सुंदर तो सदा सरस वादनिष्यन्द चोहीकडे. ॥ "

मडोदें, वर्षा व नागपूर येथें शिक्षणाची त्रित्यळी यांना त्यांना घडली । नागपूर येथें रे. टिळकाची मैत्री त्यांनीं जोडली. १८८४ सालीं केशवमुत पुणें येथील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये विद्यार्थी म्हणून आले तेथें त्यांना टिळक-जागरणसारखे गुरू लाभले. त्या शाळेद्वन ते बयाचे २३ वे वर्षीं, १८८९ सालीं, मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्या वेळीं त्याचे धाकटे धु मोरोपत धी ए च्या बर्मांत होते ! नंतरचीं सात वर्षे केशवमुतांनीं मुंबईस नोकरी करण्यात घालविली. आपले लहानमोठे बंधु शारदेच्या दरबारात मानाचें स्थान मिळवीत आहेत, पण आपल्याला मात्र मॅट्रिकच्या प्रवेश-दाराशीच टकरा द्याव्या लागत आहेत, यामुळें केशवमुतांच्या चित्तात निराशेचा जो आधार पसरला, तो धनदाट करण्यासारखाच कट्ट अनुभव त्यांना मुंबईस आला.

'नोकरीच्या वेड्या

शिक्षणाचे पार कापून त्यांनीं नोकरीच्या वेड्या पायात अडकाविल्या. पण ती नोकरी तरी एकच रहावी कीं नाहीं ? सात वर्षांत ते कधी मिशनच्या शाळेंत शिक्षक म्हणून काम करीत होते, तर कधी 'शानोदय' कचेरींत कारकुनी करीत, तर कधी कमीसीरएट ऑफिसमध्ये हंगामी नोकरी पार पाडीत मुंबईची महागडी रहाणी आणि हंगामी नोकरीचा पगार पंचवीस-तीस रुपये त्यामुळें वार्षिक ओढाताणहि या कवीला सोसावी लागली. शिक्षण नाहीं, संपत्ति नाहीं, स्थिर व्यवसाय नाहीं, मान नाहीं—अशा विपरीत परिस्थितीमुळेंच कीं काय त्याचें मन कधीं कधीं असे खिन्न उद्गार काढी—

“जन्मा येऊनि मी उगा शिणविलें आई ! तुला हाय मे ।

ताता ! भागविलें तुला फुळट मी मत्पोर्णी हाय रे ॥

पुढें मुंबईस गेग जाला. त्यामुळें आमच्या कवीला खो बसला. ते खानदेशात गेले. तेथें १९०३ सालपर्यंत त्यानीं नोकरी केली. नंतर धारवाड येथील हायस्कूलात शिक्षक म्हणून ते लागले कोठें खानदेश व कोठें कर्नाटक ! पण पोटासाठीं त्यानीं तेथें धाव घेतली. तिरुडेहि ग्रेगनें कदर उडविला. हुबळी येथें गेले असताना केशवसुताना ग्रेगनें गाठलें, आणि ता. ७ नोव्हेंबर १९०५ रोजीं, आपलें केवळ काव्य-धन मागे ठेवून, ते स्वर्गां निघून गेले. त्याची पत्नीहि त्याच्या पश्चात् ग्रेगनें जाठ दिवसानींच दिवगत जाली. आपलें छायाचित्रसुद्धा केशवसुतानीं आपल्या मागे ठेवलें नाहीं.

नवा संप्रदाय

केशवसुताना अर्धें ३९ वर्षांचेंच आयुर्मान लाभलें मि. आगरकरा-प्रमाणेंच त्यानीं सामाजिक क्रांतीचें निशाण हातीं धरलें, तीव्र तळमळीनें जीर्ण हद्दीवर हल्ले चढविले आणि आवेशानें व आत्मविश्वासानें समाजात नवचैतन्य सचलून दिलें हे सुदैवी साम्य येथेंच सपतें तर ? पण दुर्दैव असें की, हे दोघेहि श्रेष्ठ वागीर आपल्या वयाच्या अवय्या ३९ वे वर्षांचे, मृत्युमुर्गी पडले या आपल्या अल्पायुष्यात केशवसुतानीं एकदर सतरा वर्षे काव्य-रचन केलें विन्यासीदशेंत त्यानीं एक नाटक लिहिलें होतें पण तें अप्रसिद्ध आहे त्याची पहिली कविता ‘खिडकीकडे मीज पहाययाय’ ही १८८० साली प्रसिद्ध जाली आणि ‘हरपलें श्रेय’ ही शेवटची कविता १९०५ साली, निधनापूर्वीं सुमारे सहा महिने, रसिकांच्या हृदयात प्रविष्ट जाली त्यांनीं एव्ण १३२ कविता लिहिल्या त्यापैकीं सुमारे वीस सस्कृत व इमजी भाषातरे आहेत उरलल्या कवितापैकी वीस सृष्टियर्णनपरें अगून पत्तीस कवि व काव्य यांना वाहिलेल्या आहेत केशवसुताच्या कविताची सल्या थोडी असली तरी त्याचे गुण नायान्याचे व बहुमोलाचे आहेत. काही प्रासंगिक व वैयक्तिक कविता सोडल्यास त्याच्या इतर कविता

संस्कृतमयच आहे. “ विकसित-तरुमाला-केश-पत्तीत, ” “ चेतोनिबद्ध-जनचित्र ’ ‘ तन्मस्तिष्कपिंडावरी ’ ‘ आनंद-निधान-शैल-शिलरी ’ ‘ चलदेवज्ञपक्की, ’ ‘ युत्याविष्कृति, ’ ‘ विपत्समाकुल ’ इत्यादि क्लिष्ट सामासिक शब्दांची चवड्या चवडहि त्याच्या काव्य-पत्तीत ठेवून दिलेली आढळते. मात्र त्याची सर्वसामान्य भाषाशैली साधी, सोपी, व आवेशपूर्ण अशीच आहे.

संस्कृतच्या या ओघाप्रमाणेच आगळ वाङ्मयाचाहिओघ त्यावेळीं मराठीत प्रवेश करीत होता. छुटे, महाजनि, कीर्तिकर यंगेरे कवींनीं इंग्रजी कविताना मराठीचा साज चढविला होता. ती कारागिरीहि रंगशुद्धतांनीं बऱ्याच कवितात करून दाखविली आहे. काहीं कवितांवर तर त्यांनीं आधारभूत इंग्रजी कवितांचा स्पष्ट उल्लेखच केला आहे. पण त्याशिवाय इतर कैफ कविताना आगळ कवीपासून स्फूर्ति मिळाल्याचें उघड दिसतें. बडेस्वर्थ-शेले इत्यादि घोर घोर आगळ कवींच्या काव्यापासून स्फुरलेल्या पण स्वतंत्रणें रचलेल्या त्यांच्या कविता मान्यता पावल्या आहेत.

वृत्तांची विविधता

जरी विषयाची विविधता, तरीच वृत्तांचीहि. ओवी-अभगापासून शार्दूलविक्रीडित-भुजंगप्रपातापर्यंतचीं नांवा वृत्ते त्यांनीं बोजगी आहेत. त्याचप्रमाणें विविध जातींतहि त्यांनीं काव्य-रचना केली आहे. उदय, बालानंद, मेरावलि बंगेरे जातींतील त्यांचीं करणें पदाप्रमाणें गेय व रम्य आहेत. इंग्रजीत याप्रमाणें त्यांनीं निर्मळ कविताहि बरींच लिहिली आहे. काहींमध्ये यमक साधलें आहे, तें एक-तीन, दान-चार अशा चरणाचें. चौदा ओळीचें मुनीत हा काव्य-प्रसार तर त्यांनींच मराठीत आणला. ऋचिन् ओवडधोवड माया, ऋचिन् यातिभग तर ऋचिन् निरर्थक शब्द-असे राही दोष त्यांच्या काव्यात आढळनात पुन पुन घासून-पुसून कवितेचा परिष्कार करण्याइतकें स्मर्य्य रंगशुद्धता, आर्थिक वा मान-सिक या दोन्ही दृष्टींनीं, होतें कोटें ? निराशेनें तापलेलें मन गूढ अध्यात्म-

वादात मरारी मारी गूढगुजनात्मक कविताचा संप्रदाय त्यांनी मराठीत नव्यानेच सुरू केला म्हटलें तरी चालेल.

नवयुगाची आशा

विषयाचें वैचित्र्य, वृत्ताचें वैविध्य, आणि गूढ-गुजनाचे, निःसर्ग-मूर्तीचे व कुटुंब-प्रेमाचे विचार या वैशिष्ट्यापेक्षाहि केशवसुती काव्याचें एक लक्षण महत्त्वाचें आहे तें म्हणजे नव्या युगाविषयीचा आशावाद. आपल्या कवित्व-शक्तीविषयी अभेद्य आत्मविश्वास अर्गी बाळगून, जुन्या दुष्ट रूढींना 'मरणाळागुनि' टाकून ते ज्ञान, समता व स्वतंत्रता यांच्या नवयुगाची हुतारी पंचप्राणाच्या आवेशानें पुढीत आहेत. "स्फूर्ति, हुतारी, गोचण, नया शिपाई" इत्यादि काव्याच्या ओळीओळींनून हा आत्मविश्वास व आशावाद मोठ्या आवेशानें उमळत्या गारीत आहे. "म्हातारी, सतारीचे बोट, झपूझां, हरपले भेय" या कवितातील गूढगुजन मूळ भावनेनें उहरलेले, मधुर भाषनें सजलेले व खोल विचारांनीं नटलेले आहे केशवसुताच्या या आठ-दहा कविता म्हणजे क्रांतीच्या हुताऱ्या होत, नवयुगाच्या निशाण्या होत, मानवधर्माच्या पताका होत.

कवित्वाची आढ्यता

कवित्व शक्तीचा महिमा केशवसुत मोठा मानीत, वाचा अर्थ ते स्वतः ला महत्त्व देत असा मात्र नव्हे निःचिन्त्याच्या उम्या हयातीत सुतीचा एक शब्द किंवा मोडल्पाचा एक पैसा काही पन्ना-मासिकारुपून त्यांना लाभला नाही ते स्वतः विषयी नम्र मावच प्रगट करीत ज्ञानेश्वर-तुका रामादि सतासारखांच ही दुहेरी भूमिका आहे वैयक्तिक दृष्ट्या ते स्वतः ला धुळीच्या वणाची किंमत देत, पण ब्रह्मस्वरूपाचा अशा या दृष्टीने 'तुका ब्रह्मांडाप्रदा' बंगरे व्यापक सत्तची भाषा काढीत त्याचप्रमाणें "कवि आम्हालागुनि म्हणणें । कविशब्दार्थां लोळविणें" असा विनय धारण करणारे केशवसुतच "आम्ही कोण म्हणूनि काय पुसता?" असें आढ्यतेनें दृष्टीत आहेत एकीकडे स्वतः चा व्यक्तिविषयक विचार आहे,

॥ दुसरीकडे कवियगांची तरफदारी आहे ' गणमाना जुळणारे ' असे स्वतःचे शालीन वर्णन करणारे केशवमुत शारदेच्या अनावर, प्रतिभेच्या तेजोवलयामध्ये, काव्याच्या उन्मादात असून टीकाकाराना विचारतात, "अशी असावी कविता, विरून । तशी नसावी कविता म्हणून । सागावया कोण तुम्ही कवीला । जहात मोठे ? पुष्टतो तुम्हाला ॥ " रसिकापुढे काव्य जाणणे हा दुय्यम हेतु, काव्य-रचनेचा प्रधान हेतु आत्मानंद, अभ्यासातील समाधि-सुखासारग्याच हा आनंद त्याचे वर्णन करताना केशवमुत म्हणतात, " करुनिया काव्य जनात आणणे । न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणे । करुनि तें दग मनात गुणें, । तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्हणे. " ॥

प्रेतानाहि खडबडून उठविण्याइतकी सामर्थ्याली कविता निर्माण करणारा कवि समाजाच्या उपयोगी पडत नाही, असे कोण म्हणेल ? जणु काही हत व्याच भूमिकेचे विन रेखाटताना केशवमुत ' कवितेचे प्रयोजन ' सांगतात, " हाती घेउनिया निघाण कवि तो पाचारितो नाश्या । ' या हो या हगडायास सरसे व्हा मेळवा वाह्या । ' । प्रेतेही उठतील जी निजरवे, ती तो तुतारी करी । आता नादवती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी । " ॥ कवींचे अगर सामर्थ्य समर्थ रामदासांनीहि ' नमता कवीचा व्यापार । कैमा असता जगदुद्धार " या सूत्रात वर्णिले आहे. वर्डस्वर्यसारखे आंग्ल कवियर तर आपल्या काव्याची तरफ केलून सारे जग उलयण्याची ईर्ष्या धरतात त्याच भाषेत केशवमुतहि काव्य महिमा गातात, तो असा— " पद्यपवित्री तरफ आमुच्या करी विधाने दिली असे टुनि ती जनता-शीवावरि जग उलयनिया देउ कसे । " नुसते जग व काय, पण कवि आपल्या प्रतिभेची नौका आकाशाच्या सागरावर नेईल आणि तेथील तारकांची रत्ने या ' गरिज ' पृथीवर फेकून देईल असा विश्वासहि केशवमुत प्रगट करतात

खऱ्या कवीचा महिमा

" आम्ही कोण ? " हें केशवमुताचे मुनीत चिरजीव आहे त्यात काव्याचा महिमा व सामर्थ्य वर्णिले आहे. प्रतिभेच्या बळावर

विश्वभर सचार करणारे व दिक्कालानून आणणारे पहाणारे कवि देवाचे लाडके होत त्याच्या स्पर्शाच्या जादुने वस्तुमान सुंदर बनते, प्रत्येक वस्तूतील सत्य ते शोधून काढू शकतात त आणली काय करतात ? “अन्यानां नि वसाहती वसविल्या कोणी सुराच्या बरे ? पृथ्वीला सुरलोक साम्य झटती आणावया कोण ते ? । ते आम्हीच सुधा वृत्तीमनुनिया ज्याच्या सदा पाझरे, । ते आम्हीच शरण्य भगल तुम्हा ज्यापासुनी श्यामते ! ॥ ” अशा सामर्थ्यमान कर्मीचा नगाळा किती उपयोग आहे ? याचें उत्तर देताना कवि आमविश्वासाने बजावतो, “आम्हाला वगळा-गतप्रभ झणी होतील तारागणे, । आम्हाला वगळा-विकेल कवडी-मोलाचरी हें जिणें ! ”

स्वया कवीच्या जातिगत काव्याच्या हा बडिगर झाला याचा अर्थ त्या स्तुतीच्या साऱ्या माळा केशवमुत स्वतःच्या गळ्यात धावून घेत आहेत व त्या प्रशस्तेच्या पगारतीनीं स्वतःला ओवाळून घेत आहेत, असा मात्र मुळीच नाही तें केवळ काव्याचें ध्येय आहे व्यक्तिशः स्वतः किती नम्रता केशवमुत धारण करतात पहा—‘अस्मद्गान नव्हे ‘गान’ । तें गाना विष्वादान ! ॥ चंद्राला जुन्या कपड्याची चिंचोटी दान करावी तसें आमचें काव्य, अशी विायाची श्रुति प्रगट वरून केशवमुत ‘भृगा’स म्हणतात, “परंतु भृगा ! तव गान । परमानंदे परिपूर्ण ! । उदासीन ही जगाविशी । तत्र तमयता मृगीशी ! ” निःसर्गाचें माहात्म्य येथे किती सूचकतने वर्णिलें आहे !

निःसर्ग व काव्य

निःसर्गाच्या सहवासानेंच आपल्या कवनात काहीं काव्य आले तर यतें, हें कपूल करताना ते लिहितात, “प्रलेह मेघ धरता विरता नभात । एकेरु शब्द लिहितो मम पुस्तकात । ” निःसर्गाचें प्रतीक म्हणून एरु पुष्प घेऊन केशवमुत म्हणतात, “पुष्पामध्ये प्रगट होय न जें जराही । सृष्टीत एरुहि रहस्य असें न काहीं, । ज्याचा ध्वनी न उमटे रगकूजितात । नाही निगूढ इतिहास असा जगात ॥ ”

तर दुसरीकडे कविवर्गाची तरफदारी जाहे ' गणमाना जुळणारे ' असे स्वतःचें शालीन वर्णन करणारे केशवमुत दारदेच्या अकावर, प्रतिभेच्या तेजोवल्यामध्ये, काव्याच्या उन्मादात वसून टीकाकाराना विचारतात, "अशी असावी कविता, पिप्पल । तशी नसारी कविता म्हणून । सागावया कोण तुम्ही कमीला । अहात मोठे ! पुस्तो तुम्हाला ॥ " रसिकपुढे काव्य आणणें हा मुख्य हेतु, काव्य-रचनेचा प्रधान हेतु आत्मानंद. अध्यात्मातीत समाधि-मुखासारखाच हा आनंद. त्याचें वर्णन करताना केशवमुत म्हणतात, " करुनिद्या काव्य जनात आणणें ! न मुख्य हा हेतु तदीय मी म्हणें । करुनि तें दग मनात गुणें, । तदीय हा सुन्दर हेतु मी म्हणें. " ॥

प्रेतानाहि रडवून उठविण्यादत्तकी सामर्थ्याली कविता निर्माण करणारा कवि समाजाच्या उपयोगी पडत नाही, असें कोण म्हणेल ? जणु काहीं ह्मत व्याच भूमिकेचें चित्र रेखाटताना केशवमुत ' कवितेचें प्रयोजन ' सांगतात, " हाती घेउनिया निराण कवि तो पाचारितो यान्धवा- । ' या हो या शगडाव्यास सरमे व्हा मेळवा बाहरा । " । प्रेतही उठवील जी निजरवें, ती तो वुतारी करी । आता नादयती, निरर्थ तर ती त्याची कशी चाकरी ? " ॥ कवीचें असार सामर्थ्य समर्थ रामदासानांही ' नसता कवीचा व्यापार । कैसा असता जगदुदार " या सूत्रात वर्णिलें आहे. चंडत्यर्यसारखे आग्ल कविवर तर आपल्या काव्याची तरफ करून सारें जग उलथण्याची ईर्ष्या धरतात. त्याच भाषें केशवमुतहि काव्य मदिमा गातात, तो असा— " पद्यपत्तिची तरफ आयुष्या करी विधानें दिहो असे टेंकुनि ती जनता-शीर्षावरि जग उलथुनिया देउ वसे ! " नुसतें जग व काय, पण कवि आपल्या प्रतिभेची नौका आकाशाच्या सागरावर नेईल आणि तेथील तारकाची रत्ने या ' गरिव ' पृथ्वीवर पेंडून देईल असा विश्वासहि केशवमुत प्रगट करतात.

खऱ्या कवीचा महिमा

" आम्ही कोण ? " हें केशवमुताचें मुनीत चिरजीव आहे. त्यात जातिगत काव्याचा महिमा व सामर्थ्य वर्णिलें आहे. प्रतिभेच्या बळावर

“ माहीं, तीं मडकीं, दवे, दकलिसी अधार यापामुनी, । ब्रह्मांडास परन्तु मी उजळितो, गेलीं युगें होउनी, । तेजानें वरुनी दिव्या । खुलविसी तू मानवी चेहरे, । आत्मे उज्ज्वल आतले.पण गड्या ! होतात माझे करे ॥”

‘ निशाणाची प्रशंसा ’ त्यांनी जी केली, तीच जातिवत कवितेला लागू पडणारी आहे. निशाणाचें महत्त्व व कार्य कोणतें ? “ माझि जियें, दिव्यत्व जियें, उत्सव जेथें पार । तेथें तेथें दिसे तुझा प्रोत्साहक आकार । ”

‘ सरा कवि हा तत्ववेत्ता असतो-जगाचा मार्गदर्शक असतो-मानवतेचा उपकारकर्ता असतो. या उच्च भूमिकेची ओळख वेशवमुतांनी आपल्या अनेक काव्यातून प्रभावी रीतीनें करून दिली आहे. ‘ स्फूर्ति ’ या कवितेत तर ते कवितेच्या साहाय्यानें व जनतेच्या पाठिंब्यानें सारी पृथ्वी उलथून देण्याची हिंमत व्यक्त करतात. ते म्हणतात, “ पद्यपत्तिची तरण आमुच्या करी विधीनें दिली असे । टेंकुनि ती जनताशीर्पावरि जग उलथुन या देऊ वसें । बडाचा तो सेंडा उभउनि धामधूम जिकडे तिकडे । उडउनि देउनि जुहुमाचे या फरु पहा तुकडे तुरुडे । ”

काव्याचें प्रतिबिंब

काव्याच्या महिम्याप्रमाणेंच राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याविषयीहि केशवमुतांच्या आशा-आकांक्षा उत्तुंग होत्या. ते पुण्यास आले, तेव्हापासूनच त्यांच्या अंतःकरणावर राष्ट्रीय जागृतीचे संस्कार होऊ लागले होते. पारतंत्र्याच्या शोषेन राष्ट्राचा आत्मा जामा होऊ लागल्याच्या खुणा त्यांना दिसत होत्या. १८८५ सालीं त्यांनी पहिली कविता लिहिली, तो काळ जागृतीनें व चेतन्यानें सरसलेला होता. ‘ मालाकार ’ चिपळूणकर १८८२ साली आपल्या फर्तुत्वाची उण्यात व कीर्तीची प्रमा पसरवून दिवगत झाले होते. टिळक-आगरकर हे तरण ‘ वेसरीकर्ते ’ ‘ खोंगरींच्या तुडगाची ’ ह्या ताऊन ‘ लोककल्याण साधाय्या ’साठीं सरसावले होते. १८८५ सालींच राष्ट्रीय सभेचा जन्म झालेला, या राजकीय क्रांतिविरोधरच सामाजिक क्रांतीचेहि रण शिगडुकले गेले, व १८८८ मध्ये. त्या वर्षी प्रि. आगरकर यांनी आपल्या स्वतःच्या ‘ सुधारक ’ छात्रादिकातून सामाजिक सुधारणेचा

आपलें 'हरपलें भेयहि' निसर्गांतच आढळतें, असें सांगतांना ते गुणगुणतात, "जेथें ओढे वनराजी । वृत्ति रमे तेथें माझी; । कारण कांहीं साक्ष तिथें । मज त्या भेयाची पट्टे । "

काव्य म्हणजे रमात्मक वाक्य. या रमाचें स्थान म्हणजे हृदय. हृदयांतील शक्तिशाली भावनाचा सहज उद्रेक म्हणजे काव्य. हा आशय व्यक्त करतांना 'दूर कोठें ऐकला जाउनियां' या कवितेंत केशवमुत म्हणतात, "हृदय आत्म्याला जर्फी खेळवीतें, । हृदय आत्म्याला जर्फी आळवीतें; । तर्फी तुमचें तें नको कळजान, । तर्फी हृदयासम नसे धानसेन ॥ "

शारदेचा देव्हारा

'शब्दांनो ! मारुते या !' या कवितेंत करीनें अशी रम्य कल्पना छटाविली आहे कीं, तेजाचे पंख हालवीत घुन्धपंक्ति शारदेचा देव्हारा घेऊन चालली होती. त्या शब्दाना कधीचें विकसित हृदय दिसलें, त्यानरोबर त्यांनीं तो देव्हारा त्या हृदयावर ठेवला. "शब्दांहीं चित्तभूमी विकसित हिरवी तों मदीया बघूनी । देव्हारा माझिया तो उत्तमनि हृदयी स्थापिना गौरवूनी ॥" शारदेचा वरदहस्त लाभलेला कवि जेथून चालत जातो, तेथील धुळीचें सोनें होतें. "चाले तो धरणीपरी तर पहा ! जेथूनि तो चालिला, । धूली तेथिच होतसे वनमिता ।-घेऊं नसा भ्रान्तिला ॥" अशा कवीला पाहण्यासाठीं स्वर्गाचे देवहि पृथ्वीवर येतात; "राही तो, तर देवं भूमिवरती येतात. हिडावया, । जाता स्वर्ग सनें घरेस, उतरे त्यालागि धुडावया ! ॥ "

काव्याचें कार्य काय ?

पृथ्वीवरील दिवा आपल्या उजेडाची बद्राई माहं लागला, तेव्हां आकाशातील तारा त्याला आपल्या तेजाचें मंदार समजावून सांगतो. जड शब्द जगातील वास्तवुरें यादवित्यात, पण काव्य हें मानस-मृतीचा विकास करतें, हा भेद दाखवितांना कवि ताच्याच्या मुखांनं म्हणतो,

“ भाडीं, तीं मडकीं, डबे, ढकलिसी अधार बापासुनी, । ब्रह्माढास परन्तु मी उजालितो, गेलीं युगें होउनी; । तेजानें घरनी दिव्या । खुलविसी तू मानवी चेहरे, । आत्मे उज्ज्वल आतले ण गळ्या ! होतात माझे करे ॥ ”
 ‘ निशाणाची प्रशंसा ’ त्यानी जी केली, तीच जातिवत कवितेला लागू पडणारी आहे. निशाणाचें महत्त्व व कार्य कोणतें ? “ भाकि जियें, दिव्यत्व जियें, उत्सव जेथें पार । तेथें तेथें दिसे तुझा प्रोत्साहक आकार । ”

‘ खरा कवि हा तत्त्ववेत्ता असतो-जगाचा मार्गदर्शक असतो-मानवतेचा उपकारकर्ता असतो. या उच्च भूमिकेची ओळख बेशवमुतांनी आपल्या अनेक काव्यातून प्रभावी रीतीनें करून दिली आहे. ‘ स्फूर्ति ’ या कवितेत तर ते कवितेच्या साहाय्यानें व जनतेच्या पाठिंब्यानें सारी पृथ्वी उलथून देण्याची हिंमत व्यक्त करतात. ते म्हणतात, “ पद्यपतिची तरफ बाभुच्या करी विधीनें दिली असे । टेंडुनि ती जनताशीर्षावरि जग उलथुन या देऊ फसें । बडाचा तो शेंडा उभडुनि धामधूम जिकडे तिकडे । उडडुनि देउनि जुडुमाचे या करु पहा तुकडे तुकडे । ”

काळाचें प्रतिबिंब

काव्याच्या महिम्याप्रमाणेंच राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याविषयीहि बेशवमुतांच्या आशा-आकांक्षा उत्तुंग होत्या. ते पुण्यास आले, तेव्हापासूनच त्यांच्या अंतःकरणावर राष्ट्रीय जाग्रतीचे सरकार होऊ लागले होते. पारतंत्र्याच्या शोषेनून राष्ट्राचा आत्मा जगा होऊ लागल्याच्या खुणा त्यांना दिसत होत्या. १८८५ साली त्यानी पाहिली कविता लिहिली, तो काळ जाग्रतीनें व चैतन्यानें रसरसलेला होता. ‘ मात्स्यकार ’ चिपळूणकर १८८२ साली आपल्या वर्तुत्वाची उज्ज्वलता व कीर्तीची प्रभा पसरवून दिवागत झाले होते. टिळक-आगरकर हे तरुण ‘ केसरीकते ’ ‘ डोंगरीच्या तुरुंगाची ’ हवा साऊन ‘ लोकवल्याण साधारण्या ’ याठीं सरसावले होते १८८५ सालीच राष्ट्रीय सभेचा जन्म झालेला, या राजकीय क्रांतीबरोबरच सामाजिक क्रांतीचेहि रण दिग पुकळें गेले, त १८८८ मध्ये. त्या वर्षी प्रि. आगरकर यांनी आपल्या स्वतःच्या ‘ सुधारक ’ साप्ताहिकातून सामाजिक सुधारणेचा

पुरस्कार घडास्यानें गुरू केन्ना. तेंच कार्य कादवरीच्या द्वारे करण्यासाठीं कमर बसणेंते हरिमाऊ आपटे यांची 'पण लक्षात कोण घेतो !' ही समाजाला ध्ये देणारी कादवरी १८९३ साली प्रकाशित झाली. नाट्य क्षेत्रा तहि हे प्रावि-विरण पाडणारे 'शारदा' हें देवलाचें नाटक १८९९ साली रंगभूमीवर आलें अशा राजकीय व सामाजिक उलथापालथीच्या काळात मराठी कवितेची 'तरप' हातीं घेऊन केशवसुत मोठ्या आशनें व बळानें पुढें झाले. पारतन्याची चीट व स्वातंत्र्याची आस या राजकीय भावना त्याच्या काही काही कवनात तीक्ष्णतेनं व्यक्त झाल्या आहेत, त्याचप्रमाणें बुद्धिप्रागप्य व व्यक्तीस्वातन्त्र्य हीं सामाजिक ध्येयेंहि त्याच्या काही काव्यातून ध्वनिक्षेपित झाली आहेत 'नवसमाजनिर्मितीचा आशावाद' केशवसुताच्या कवनानून ओसडत आहे.

स्वातंत्र्यासाठीं तळमळ

'गोष्टी घराडडिल मी बदता गड्या रे' या १८८७ साली रचलेल्या कवितेंत केशवसुतानीं आपल्या घराचें, ओसरीवरील पड्याळाचें, माच्यावर निजलेल्या पित्याचें-असें कौटुंबिक जिद्दाच्यानें ओथबलेलें वर्णन करता करता आपल्या धाकट्या बंधूविषयी जे उद्गार काढले, त्यात त्याची सारी स्वातंत्र्यलालसा प्रगट झाली आहे आपला भाऊ बाल आहे, अज्ञान आहे, तरी 'त्याचेविशीं मन मनीं अतिलोभ राहे' अशी आपली भावना व्यक्त करून केशवसुत त्याचेकडून कोणती अपेक्षा करतात ? तर "वापू ! गड्या ! धनज उभा करशील काय ? तू देशकारण करू हाटशील काय !" वापू ! जनात दिवटी घरशील काय ? स्वातंत्र्यदेव मनसा भजशील काय ? ॥ या चार ओळींत कवीच्या जिगींची आर्तता किती टासून भरली आहे ? आपल्या आयुष्यातील एकमेव साध्य हस्तगत करून घेण्यास आपण असमर्थ ठरलों, या निराशेनें हृदय फाटून गेलेल्या कवीनें आपल्या धाकट्या भावापाशीं हें मागणें मागितलें आहे-याचना केली आहे त्याच उदात्त भावनेचा करण आविष्कार "गावीं गेलेल्या मित्राची खोली लागलेली पाहून" या काव्यातहि झालेला आहे विद्यार्थी दर्शक कवि

आपल्या मित्राचरोवर कोणत्या गोष्टी चोलत होता ! तर “ तेव्हा आम्ही म्हटलें—‘ही न्हासाची । रजनी केव्हा जाइल विहनि साची ? । स्वतंत्रतेचा पहाट ती येईल । उत्कर्षाचा दिन केव्हा सुचवील ! ॥ ”

“ या डोळ्यांनी पहाट ती उघण्याचें । असेल का हो नशिबी दुर्दैव्याचें ? मित्रा “तोंतें आणावयाचे काहीं । यत्न आमुच्या होतिल काय कराहीं ? ॥” टिळक-आगरकराचा कॉलेजातील जो देशभनिपर सवाद प्रसिद्ध आहे, त्याची आठवण हे श्लोक वाचून कोणास होणार नाही ? ब. सावरकर यांनी ‘ वहिनीस लिहिलेल्या पत्रात ’ ‘वैशाखिचा कुमुदनाथ नभात हासे’ अशा रम्यशाली सर्व कुटुंबीय मंडळी राष्ट्रोद्धाराच्याच कथा वशा सांगत हें पुढें वर्णिलें, त्याची स्मृति करून देशासारख्या पत्ति देशवमुताच्या याच वाक्यात आहेत त्या अशा—“ देशादिरयी गोष्टी चोलत येथे । बसलों, बिसरनि कितीकदा निद्रेतें । शरीं अमुचे धास मिळाले तेव्हा । अधूमध्यें अभ्रु गळाले तेव्हा ॥ ”

सध्याकाळची काति पाहिली, तरी हाच विचार आणि प्रात काली घरवर चढणारा मूर्ध पाहिला, तरी विचार हाच—अशी आपली अवस्था देशवमुतांनी ‘ एका भारतायाचे उद्गारा ’ त वर्णिली आहे. बेर्लीची फुलें पाहिली, तरी या कथाचें रसिक मन, राजकीय दृष्ट्या जागृत झालेलें असल्याने, कळवळून म्हणतें, वशी ! हीं सुचक सुमनें काय आम्हास होत ? शुष्मदगानें मधुर, खग हो ! या चना काय होत ?—आम्हा डोळे नशति वचण्या पारतन्यामुळें हो । ऐकायला ध्रुविहि नसती पारतन्यामुळें हो । ॥

आणि शेवटी स्वातंत्र्यासाठीं तळमळणारा कवि ईश्वराचा धावा करतो, “ देवा ! केव्हा परवशीपणाची निशा ही सरून । स्वातंत्र्याचा शुभाणि उदया यावयाचा फिरन ! । केव्हा आम्ही मुद्दनि सदसा पजरातनि, देवा, राष्ट्रत्वाला फिरनि आमुचा देश येईल केव्हा ? ॥” आज आपण पारतन्यातून मुक्त व स्वातंत्र्याने सपन्न झालों, म्हणून गेलेल्या सकटाचे व आलेल्या सौख्याचें तितकेतें स्मरण नाही व महत्त्वहि चाटत नाही. पण त्या काळीं पारतन्याचा तिटकारा व स्वातंत्र्याचा ह्वास प्राणापलीकडे वसा होता, हें हें या कवितेवरून स्पष्ट होतें.

निराशेवर उतारा

खुद् केशवसुतांना 'नैराश्ये पुरे घेरिलें' होतें. त्यांचें जीवनच निराशेनें ग्रासलेलें होतें. 'आतिल विपण्ण वृत्ति' त्यांना सतत जाळीत होती. पण त्याचा मोठेपणा हाच की, सासारिक सुखाकडे व वैयक्तिक आशांकडे पाठ फिरवून त्यानीं सामाजिक प्रपंचाकडे लक्ष दिलें व समाजाला ओजस्वी संदेश दिला. तरी त्याच्या चिंतांतील निराशा मधूनमधून डोकें वर काढीच, 'पुष्पाप्रत' या कवितेंत ते म्हणतात, "चिरतरुणा रे । चिरछचिरा रे । तुज सन्निध तो घास बरा रे । । तुजमजमध्यें बरी केवढी—आहे रुंद दरा रे । ॥. काळोसाच्या जगामध्यें या, । मृत आशांच्या चित्तायहनि या । पिशाच माझें भटकत आहे—शांति नठेचि तया ।" पिशाचाप्रमाणें भटकणाऱ्या कवि—मनाला धुवडाची सोनत आवडावी हें योग्यच नव्हे काय ? 'धुवड' या कवितेंत केशवसुत म्हणतात, "स्वाशी सोवत ।" कवी म्हणाला । "माझ्या विरहव्यथित मनाला । वाटे मनुजांचा कंटाळा; । दुःख करीत बैसणें आवडे, जेवें राहें अंधार ।"

पण आपल्या दुःखाची मीमांसा करतां करतां कधीळा हें तत्त्वज्ञान उमगलें की, जग हेंच मुळीं सुखदुःखमिश्रित आहे—'जगीं सर्वसूखी' कोणीच नाही. हेंच तत्व काव्यात्मक भाषेनें ते मांडतात, "काव्यावाचुनी गुलाम नाही हें धर हृदयीं साच; । नैराश्याचा मग तुजला तो होइल न फधीं जाच ॥ सुखदुःखें हीं मिश्रित ऐसीं असती नित्य जगांत; मुखा-कारणें झटता पडतें दुःख पहा पदरात ॥

स्वतःच्या वाढ्यास आलेल्या दुःखाचाहि उपयोग समाज-हितासाठीं करावा, अशा मुविचार सांगताना केशवसुत म्हणतात, "अमुचा पेला दुःखाचा । डोळे मिटुनी प्यायाचा । पिता बुढाशीं गाळ दिसे, । त्या त्या अनुभव हें नाव असे । फेंकुनि चा सो जगावरी, । अमृत होऊं तो कुणावरी ।" अखेर 'दिनानाय देवाकडे' घांव घेऊन केशवसुत प्रार्थना करतात, "भिकार या जगीं । इच्छित न मिळे कांहीं । म्हणूनी तुझे पायीं । । मिशांदेही. ॥ "

निसर्गाची गीते

‘निसर्ग-काव्य’ ही मराठी वाङ्मयाला आगळ भाषा-भगिनीची एक सुंदर देणगी आहे आणि ती वाहून आणण्याचा मान केशवसुताच्या लेखणीला लाभला आहे. त्यापूर्वीच्या मराठीत मुक्तेश्वरासारख्या प्रतिभाशाली कवींनी निसर्गाचे वर्णन आपल्या काव्यात केलेले आहे, नाही असे नाही. कालिदासासारख्या प्राचीन गीर्वाण कवीनेहि सृष्टि सौंदर्याची शब्द-चित्रे मनोहरपणे रेखाटली आहेत. पण ते सारे मुख्य वयेला पार्श्वभूमीप्रमाणे असे—मानवाची दृष्टी प्रधान व निसर्गाची छीला गीण, असा भाव त्या कवींचा असे. पण पाश्चात्य कवींना निसर्ग हाच प्रधान वाटे, स्वतः व जीवत वस्तु भासे, आणि त्याचे सान्निध्य मानवाचे मन विशाल करते अशी त्यांची समजूत असे. सूर्योदय व सूर्यास्त, पर्वत व नदी, आकाश व समुद्र, वृक्ष व वेली—इत्यादि सृष्टीतील नानाविध प्रसंग व पदार्थ हे सचेतन आहेत, बोलके आहेत, दिव्यत्वाने नटलेले आहेत—असे आगळ कवींना भासे. आकाशात पडलेले इंद्रधनुष्य पाहताच वर्डस्वर्थसारख्या कवींचे हृदय तर झेपावे ! त्याला ओझ्याच्या रळकजळाटातून प्रेमाच्या सन्ना ऐकू येत आणि पाषाणातून भाषणाचे प्रवाह पाझरताना दिसत. सटीर्थी ही तन्मयता साधण्याचा योग केशवसुतांनी आरभिला.

‘एक खेडें’ या काव्यात केशवसुतांनी सृष्टीचे हृदयगत शब्द-चित्र रेखाटले आहे. दापोली तालुक्यातील ‘वळणें’ गावी त्याचे वर्डाल होते. त्या गावाचेच वर्णन या कवितेत तपशीलवार केले आहे. शहरोशहरी पोटासाठी भटकण्यापेवजी त्या निसर्ग-रम्य येथ्यात आपल्याला रहावयास मिळावे ही आपली मनीषा ते पुढील शब्दांनी व्यक्त करीत आहेत “अहा ! अहात स्पळी अशा माते ! एक गजतारु खोप रहायाते, ! शेतराडी एक ती खपायला, ! लाघती, तर किति सौख्य मन्मनाला ! ॥ तरी नसतों मी दरिद्री धनाने, ! तरी नसतों मी क्षुद्र शिक्षणाने ! तरी होती ती स्वर्गसुखें थोडी, ! तरी नसती कीर्तिची मला चाडी ! ॥ ”

“ स्वर्ग-सुखाचा आनंद येथ्यामध्ये तुम्हाला का वाटतो ! ” असा

निराशेवर उतारा

खुद्द केशवमुनांना 'नैराशे पुरे पेरिले' होतें. त्यांचें जीवनच निराशेचें आसलेलें होतें. 'आतिल विरग्य वृत्ति' त्यांना सतत जाळीत होती. पण त्याचा मोटेपणा हाच की, सासारिक मुग्धाकडे व वैयक्तिक आशाकडे पाठ फिरवून त्यानीं सामाजिक प्रपंचाकडे लक्ष दिलें व समाजाला ओजस्वी संदेश दिला. तरी त्यांच्या चित्तांतील निराशा मधूनमधून डोकें वर काढीच, 'पुष्पाप्रत' या कथितेंत ते म्हणतात, " चिरतरुणा रे । चिररुचिरा रे । तुज सन्निध तो वास करा रे । । तुजमजमर्ष्ये परी केवटी—आहे रुंद दरा रे । ॥. काळोखाच्या जगामर्ष्ये या, । मृत आशाच्या चित्तावरुनि या । पिशाच माझें भटकृत आहे—शांति नयेचि तया । " पिशाचाप्रमाणें भटकणाऱ्या कथि—मनाला धुनडाची योगत आवडावी हें योग्यच नव्हे काय ? 'धुपड' या कथितेंत केशवसुत म्हणतात, " राखी सोपत ! " कथी म्हणाला । " माझ्या विरहव्यथित मनाला । वाटे मनुजाचा वंटाळा ; । दुःख करीत बैसणें आयडे, जेथे राहें अंधार । "

पण आपल्या दुःखाची मीमांसा करता करता कधीला हें तत्त्वज्ञान उमगलें की, जग हेंच मुळीं सुखदुःखमिश्रित आहे—'जगीं सर्वसुखी' कोणीच नाही. हेंच तत्त्व कान्यात्मक भाषेनें ते सादतात, " कांठ्याचाचुनी गुलाब नाही हें धर हृदयीं साच ; । नैराश्याचा मग तुजला तो होइल न कधीं जाच ॥ सुखदुःख हीं मिश्रित ऐशीं असती नित्य जगांत ; सुखाकारणें शटता पडतें दुःख पहा पदरात ॥

स्वतःच्या वाट्यास आलेल्या दुःखाचाहि उपयोग समाज-हितासाठीं करावा, असा सुविचार सांगताना केशवसुत म्हणतात, " अमुचा पेलो दुःखाचा । डोळे मिटुनी प्यायाचा । पिता बुडाशीं गाळ दिते, । त्या त्या अनुभव हें नाव असे । पेंकुनि या तो जगावरी, । अमृत होऊं तो कुणावरी । " अखेर 'दिनानाथ देवाकडे' धाव घेऊन केशवसुत प्रार्थना करतात, " भिकार या जगीं । इच्छित न मिळे काहीं । म्हणूनी तुझे पायीं । धिमात्रेनी ॥ "

मय मीमांसा अशी करतो:—“नंदनवनामर्षी आला । कल्पलतेला बहर भला; । तिची हृदयिं बीजे पडलीं, । प्रीति त्यातुनी अवतरली । । प्रीतिची असे अशि ग मात; । पहा आपल्या हृदयात ! ॥ प्रेमळ कृत्याची माळ । प्रियजनकण्ठी तूं घाल; । द्विगुणित मग तो प्रीति तुला । देइल, न घरी शेकेल, । प्रीतिचा असा असे ग सौदा:— । प्रीतिने प्रीति संपादा ! ॥ ”

‘विराद,’ ‘स्मरण आणि उत्कठा’ यामध्ये त्यांनी शृंगाररस खेळविला आहे. प्रेमाचे अद्वैत कसे असते, याचे वर्णन करताना ‘-प्रत’ या कवितेत कवि सांगतो, “नाडि माझी तव करी वाहताहे, । हृदय माझे तर उरीं हालताहे । करा आपल्या तूं पहा चाचपून, । उरा आपुलिया पहा सपातून ॥” केवळ तरुण तरुणींचे प्रेम म्हणजेच प्रीति, अशी संकुचित व्याख्या केशवमुत करीत नाहीत. त्यांच्या प्रीतीच्या जगात आईबाप, धंदुमहिनी, आतमित्र वगैरे सारे येतात.

कौटुंबिक जिन्हाळा

कौटुंबिक जिन्हाळ्याने ‘ओसरणीरीं काहीं रसाळ व रमणीय कवने केशवमुतांनीं रचलीं. नोकरीनिमित्त छानदेशापासून बर्नाटकापर्यंत त्यांना दूरदूर जावे लागे. त्यावेळीं त्यांचे प्रेमार्त हृदय आपल्या घराकडे सहजच धाव घेई. ‘एक खेडें’ यामध्ये आपल्या गावाचे सुंदर शब्द चित्र त्यांनीं रेखाटले. त्या गावातील आपले घर व त्या घरातील आपली नातलग माणसे—याच्यामोर्ती प्रेमाच्या भावनेचे जे रेशमी धागे त्यांनीं गुफले आहेत, ते अतिशय हृदयस्पर्शी आहेत. ‘गोष्टी घराकडिल मी बदता गड्या रे’ ही सारी कविताच अशा भावनेनें भिजलेली आहे. घराच्या पडवीत बांधलेली ती गैश, ते ओसरणीरील घड्याळ, तो माच्यावर निजलेला आपला पिता, ती माता, तो भाऊ, त्या बहिणी, ती काता, ती तुळस—या सर्वांचे दर्शन कवीने इतक्या चारकाईने व जिन्हाळ्याने वाचकाला घडविले आहे की, जणु काही तो हातात विजेची दिवडी घेऊन वाचकाला प्रत्यक्ष आपल्या घरातूनच फिरवून आर्णात आहे असे वाटावे. आणि प्रत्येक आपल्या स्मृतीमोर्ती त्याने भावनांचे जे जाळे

प्रश्न कोणी कवीला केला असता, तर कवीचें उत्तर तयार होतें; तें असें,
 “स्तोन ओढे यान्त्यावीण गांठी, । सूर-चारे आपुला नित्य देती, ।
 वृक्षगण तो हालुनी डुलताहे; । अशा मकीच्या स्वळीं देव राहे ! ॥
 उंच डोंगर ते, उंच कडे भारी, । पडे धो ! धो ! ज्यांचियावरुनि वारी, ।
 भोंवतालें रान तें दाट आहे, । अशा ठावीं देव तो स्वयं राहे ! ॥ ”

देव जेथें राहतो तें स्थान स्वर्गच नव्हे काय ! आणि देव राहतो शात-
 प्रसन्न अशा निसर्गामध्ये. सूर्य, वृक्ष, पक्षी इत्यादि निसर्गाचीं बालकें रोज
 रोज आपल्याला दिसतात आणि तरीहि त्याचें आकर्षण कमी होत नाहीं,
 याचें कारण सांगताना ‘अदळ छंदी’ या कवितेंत केशवसुत म्हणतात,
 “म्हणूनि कथितों निःशंक मी तुम्हाते,— । असे सुन्दरता अदळ जरी
 कोठें । तरी ती मृद्वीत मान वास — । पक्ष मोहिल सर्वदा ती तुम्हास. ॥ ”

प्रणयाचें मानवी स्वरूप

निसर्ग-काव्याप्रमाणें प्रणय-गतिाचीहि देणगी केशवसुतानीं इमजी
 वाङ्मयादून मराठीत आणली, असें म्हटलें तरी चालेल. त्यापूर्वी मराठीत
 प्रणय नव्हता असें कोण म्हणेल ! दृगार हा तर रसराज. त्याचा गौरव सर्व
 जगाच्याच वाङ्मयात केलेला आहे. पण संस्कृत किंवा मराठी काव्यात
 राधा-कृष्णादि देवादिकांच्या, फार शालें तर, दुष्यंत-शतनूसारख्या राजे-
 रजवाड्यांच्या प्रेमाला स्थान मिळें; पण सर्वसांमान्य माणसाच्या हृदयातील
 प्रेम-भावनेला वाचा कोडणें हें पूर्वी काव्याला कमीपणा आणणारें वाटे.
 पाश्चात्य कवि इहलोकवादी असल्यामुळें तेथील इमाला-महारापासून
 सर्वांच्या प्रीति-भावनेपर त्यानीं आपल्या काव्याचीं फुलें बाहिलीं आहेत.
 ही मानवता केशवसुताच्या अतःकरणाला सहजच पटली, आणि म्हणून
 त्यानीं वैयक्तिक प्रेमाची पस्तीस गाणीं रचली. ‘नसे प्रणय तो माक्षियाहि का
 अतरी ? ’ असा सरळ सवाल त्यानीं ‘सध्याकाळ’ या कवितेमध्ये केला
 आहे. ‘प्रीति’ हें त्याचें प्रेम-गीत तर सर्वतोमुर्तीच शालें आहे—चित्र-
 पटांतहि निनादत आहे. “प्रीती मिळेल का हो बाजारी ? । प्रीती मिळेइ
 का हो शेजारी ? । ” असे प्रश्न करून कवि प्रीतीच्या निर्मितीची पाव्य-

दूर दिसते !—निजली असूनी । जी श्वास टाकित असे मधुनी मधूनी ”
या दोन चरणावरूनहि पत्नीची विरह व्यथा, मेघदूतातील यक्षाच्या काते-
सारणी, व्यक्त होत नाही काय !

कोंकणचें वर्णन

याच कौटुंबिक प्रेमाचा विस्तृत व रमणीय आविष्कार “नैर्मल्येकडील वारा ” या कवितेत केशवसुतानी केला आहे. सर्व वाच्यात नैर्मल्येचा वारा आपल्याला सुरदायक वाटतो असे प्रथम सांगून त्याचें कारण कथन करताना कवि म्हणतो, “ तो वारा मम जन्मभूमिवरुनी येतो जवें वाहत ! ” तो वारा अगावरून बाहू लागला की, कवीच्या डोळ्यापुढें कोंकणातील ही उंच गिरिशिखर, ते विस्तीर्ण सागराचें तरंग ताडव, ते खळखळा वाहणारे निर्झर व ते जुनेपुराणे किल्ले—हे सारे येमव उभे राहते, बळगें गावाजवळून जगनुडी नावाची नदी वाहते. तिचेंहि वर्णन कवीनें केलें आहे. पण कुहवाला सुख देणें हे तर कवीचें कर्तव्यच. म्हणून केशव सुतानी आपल्या त्या लोकमातेला ‘ जगदुद्धरा ’ असें सौम्य नाव दिलें आहे. आईबापाच्या प्रेमाची आठवण होऊन कवि म्हणतो, “ आईच्या नयनात नित्य मग मी स्वर्गास त्या पाहतों, ताताकावरि नित्य मी मग जगद्राज्यासना भावितों ” ॥ बापाच्या माडीवर लोळताना सर्व पृथ्वीचें राज्य आपल्या हातीं आलें असें बालकाला वाटतें आणि आईचे ते प्रेमळ डोळे ?—स्वर्गगुळाचीच नरघात करीत असतात, ते !

अनुतापाची तळमळ

मातापित्याच्या या अमोल उपकाराची पेढ आपल्या हातून केव्हा, कशी होणार ! याचा विचार करून कवि दु ए प्रगट करतो, “ का हो यापरि चाडलों फुकट मी ! हा-हत ! मी नष्ट हा ! ” ही टोंचणी केशव सुताना आमरण राहिली होती. “ जन्मा येउनि मी उगा शिणविलें आई ! दुला हाय रे । ताता ! मागाविलें तुला फुकट मी मत्पोषणी हाय रे । ॥ ” असे सुत्कारे ते शेवटपर्यंत सोडीत राहिले. आपल्या आयुष्याचें ‘ सिंहाव-

विणलें आहे, तें किती नाजूक व मनोहर आहे ! “ तातास या वधुनिया हृदयात रावें । होऊन हें हृदय विव्दळ सर्व जातें ” अशी आपली अवस्था कवीनें मूर्तिमंत उभी केली आहे. आपल्या इतर बंधूप्रमाणें आपण ज्ञान, धन, सत्ता, मान यांपैकीं काहींच मिळविलें नाहीं, त्यामुळे ‘ त्याचा खरोखर न मी क्षण पुत्र गोभे ’ अशी निराशा त्याचे चित्ताला वाटत आहे.

मातृप्रेमाचें चित्र

पण ‘ हा व्यावहारिक मोठेपणा हा दिशेची प्रीतिभाव आईजवळ कोठला ! तिच्याजवळ केवळ निरपेक्ष प्रेमच ! म्हणून कवि आधी-पासूनच बजावतो, “ मित्रा, असा हलुच ये उजवे कडेत. ” दुष्मंतराजादि कथांच्या आश्रमात शिरताना म्हणाला, ‘ तपोवनात नम्र वेपानेंच गेलें पाहिजे. ’ आणि माता म्हणजे तपांचें तप, तीपांचें तीर्थ व पुण्याचें पुण्य ! याच भावनेनें कवि आईच्या स्तटेजवळ ‘ हळूच ’ जातो. तिच्याकडे पाहताना त्याचे मनात विचार येतात, “ आता आपली आई निजली आहे; पण निजण्यापूर्वी तिनें काय केले असेल ! देवाची प्रार्थना ! कशासाठी ! माझ्या कल्याणासाठी. तिचे उपकार माझ्या हातून थोडे तरी कधीं किटतील काय ! ” या मातृप्रेमाचें चित्रण कवीनें अवघ्या चार ओळींत किती कौशल्यानें केले आहे, पदा—“ मत्कारणें स्तवुनि देय, निमाययातें । आलीस त् एचित ने अहशील मातें ! । मोटे स्वदीय उपकार, जरा तरी ते । जातील का किडनिया तर पुषहस्तें ! ॥ ” किती थोडक्यात, किती सोप्या शब्दांनी, केशवसुतानी आपल्या अतःकरणातील कोमल भावनाचें माझार रोलले आहे !—आणि म्हणूनच ते पोर कवि !

पुढें दोन बहिणी निजलेल्या दिसतात. त्यांचें प्रेम किती सूक्ष्मतेनें रंगविलें-आहे. “ गोष्टी जयास कथिता न पुन्याच सात्त्या ! ” या एका ओळीत आई आपल्या मुलींना गोष्टी सांगते व त्याची गोष्टी मुलींना अघीट वाटते, हा सारा आशय येऊन गेला ! अशीच आपल्या पत्नीची अवस्थादि कवीनें दोन ओळीतच रेखाटली आहे, “ ती कोण

आत्मसदनी भूषा नव्या जोडिल्या ” हे झाले सार्धे-ठरळ निवेदन. पण कवीला ब्रह्मोक्तीची आवड असते. तो दिवाळीतील फराळ, खेळ, जागरण यांचे वर्णन किती खुबीने करतो पहा—“ आता भार नसे घुणास, पण तो शिंस्यास भारी असे । हाता काम नसे, परंतु पडतें तोंडास तें पारस । कोणा मार नसे, तरी पण शिरीं तो सोंगल्याच्या बसे । कोणा प्रास नसे, परंतु नयना तो जागरें होतसे । ”

कल्पनेचा रम्य विलास

सकाळचे वर्णन नाना कवींनीं नाना रीतींनीं केलेले आहे. ‘ पुलाची पसरण ’ मध्ये केशवमुत कोमल उपमा मधुळ शब्दांनीं देतात; त्या अद्या— “ किती सकाळ ही सुंदर । जसें मुर्लीचें माहेर । जगाचे ते व्याप । दुरि तैसे संताप । मनि न शिरे मुळि पाप ॥ पुण्याची ही वेळ पहा गे । सूर्यानें उजळली । आशेच्या वेलीवरती । गाणीं तीं फुलली । तर मौजेनें या वेलीराली । टिप् फुले टिप् ॥ ” जणु काही अगणातील दाणे चिमणी टिपीत आहे, असा भास या शब्दांनीं कवीनें निर्माण केला आहे. संसारातील घटनांचे वर्णन नैसर्गिक दाखल्यानीं नेहमीं केले जाते; पण सृष्टि-सौंदर्याचे वर्णन सांसारिक उपमांनीं करण्याचे कौशल्य केशवमुतांनीं ‘ कर्तव्य आणि प्रीति ’ या कवितेत दाखविले आहे. वेलींचीं फुले म्हणजे गृहिणींचीं मुले व वनातील सुगंध म्हणजे कुटुंबातील प्रेम, हे सांगताना ते म्हणतात, “ तृणाची गे राली छचिर हिरवी चादर बरी । लताची वृक्षाची निविड फुगडी शोभत बरी । फुले तीं यल्लींचीं नव किसलयीं शोभत किती । तुझ्या ओल्यामध्ये जशि नीज अपत्ये विळसती ॥ सुगंध ते होतें स्थल भरुनि गेलें अतिशय । तुझ्या प्रेमानें हे भरुनि असतें जैवि मिलय (=घर) ॥ ”

हवेंत तरंगणारी ‘ म्हातारी ’ पाहून कवीला अशी कल्पना सुचते कीं, “ या गंधर्वांचे । विमानच सूक्ष्म साचे । वद अससी का । तूं तरगत वातावरणातून । सूक्ष्म देह धरुनी । असति का तुजवरि ते वसुनी ! ॥ दिव्य असें गाणें । गात ते असतिल सौख्यानें । ते मज पाप्याला । कशाचे

लोकन ' करतांनाहि असे आंतरिक तळमळीचे बोल केशवसुतांनी काढले आहेत. जुन्या स्मृतींचे सुख व विद्यमान निराशेचे दुःख यांनी विणलेल्या आपल्या भावना त्यांनी पुढील हृदयस्पर्शी शब्दांनी रंगविल्या आहेत, " प्रदेश किती मागुते रुचिर ते बरे टाकिले, । कितीक तटिनीतटे भ्रम जियें अम्ही वारिलें; । किती स्मृतिष घन्यतास्पद वनस्पती राहिल्या । जियें घवलित निशा प्रियजनासयें भोगिल्या ! ॥ सुखें न मिळतील ती फिरुनि !-तीं जरी लाविती, । मनास चटका, तरी नयन त्यावरी लोमती, । परन्तु हृदयास जे स्वरित जाउनी झोबती, । प्रमाद दिसता असे, नयन हे मिटूं पाहती " । ॥

रेखीव शब्दचित्र

एकाद्या प्रसंगाचे सूक्ष्म व रम्य वर्णन केशवसुत काही काही कवितांत करतात. ' रांगोळी घालताना पाहून ' या प्रसंग काव्यांतील बालिकेचे शब्द-चित्र ते पुढील शब्दांनी रेखाटतात. " होती मंडुल गीत गात वदनीं अस्पष्ट कांहीं तरी, । गेला दाढुनि शान्त तो रस अहा तेजें मदभ्यन्तरीं; । तीर्थें, देव, सती, मुनी, नरपती, देवी तथा पावना, अन्तर्दंशिपुद्ग-निया सरंकल्या, सन्तोष झाला मना ! ॥ रांगोळीतील चिऱ्यांचा भावार्थ काय हें आपल्या कल्पकतेने कवि सांगतो, ' आदित्यादिक अगृहीत मुचविते दिव्यत्व तें उज्ज्वल, । तैसैं स्वस्तिक सूचवी सफलता धर्मायं कामांतिल; । पाविण्याप्रत गोप्पदें तुळसही, शोभेस हीं सारसैं, । पुष्पें प्रीतिष, चक्र हें मुचवितें दारीं हरी या असे ! ॥ घराघरापुढें रोजरोज दिसणाऱ्या रांगोळीतून इतरा अर्थ कवीने काढला आणि त्यावरून असा सिद्धांत बाधला की, " साध्याही विषयांत आशय कधी मोठा किती आढळे । नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा अंधळे ॥ "

' दिवाळी ' या कवितेतील वीस श्लोकांत त्या सणाचे तपशीलवार वर्णन आहे. त्याचा नमुना-" भिंती रंगविल्या नव्या फिरुनिया, केली नवीं अंगणें । घीघी (=रस्ते) शाडुनि, रान काडुनि, दिसे सर्वत्र केराबिणें । दारी उंच दिले दिवे चटवुनी, हंग्या घरी लाविल्या । लोकीं शस्यनुष्म

अतरले पाय गुहेहाय हाय माते ॥ ” आईच्या विरहाने करीची अवस्था किती शोचनीय झाली याचे रेगीब शब्द चित्र पुढील श्लोकात काढलेले आहे. कष्ट दिसे तुजला मी पार पार आई । त्याची मजकडुनि वेड जाहली न काही । दुर्मग मी असा असं । म्हणुनि दुःख चाटतसे । कष्ट पार दाटतसे । रडतो गुडघ्यात म्हणुनी घालुनी धिरातें । अन्तरले पाय गुहे हाय हाय माते । ”

सतारीची मोहिनी

काव्याचे, गायनाचे, कोणत्याहि कलेचे रहस्य काय, कार्य काय व महत्त्व काय, याचे मनोरम वर्णन केशवमुतांनी ‘ सतारीचे बोल ’ या हृदयगम करणाऱ्या केलें आहे त्याचे पद—लालित्य मधुर आहे, वर्णन—कौशल्य प्रशस्नीय आहे, कल्पना—वैभव मोहिनी घालणारे आहे आणि त्याच्या अंत रंगीचे तत्त्व तर उदात्त आहे. गूढगुजनाचे सूक्ष्म वृत्तवाहि या कवितेमोयती आहे. रात्रीच्या वेळीं कवि विमनस्करणे चाललेला असताना त्याच्या कानांनी सतारीचे ध्वनि येतात, हें आरंभी सांगताना केशवमुत म्हणतात, “ काळोसाची रजनी होती, । हृदयी भरल्या होत्या रती, । अधारातचि गडले सारे । लक्ष्य, न लक्षी वरचे तारे, । विमनस्करणे स्वपदे उचलित । रस्त्यातुनि मी होतो दिडत, । एवा सिडकीतुनि सूर । तदा पडले दिड दा दिड दा, दिड दा । ”

ण कवि निराश झालेला होता जग जड आहे, हृदयहि जड आहे—अशा स्थितीत विष रारवे असा विचार ज्या कवीच्या चित्तात खेळतो, तो सतारीचे मनुळ ध्वनि कशाळा ऐकत बसतो ? ‘ चाह्य, भैरवी धरिते प्रीती ’ अशीच त्याची वृत्ति म्हणून ‘ विरपिर कसली खुशालचदा ? ’ असं तो त्या सतारवाल्यावर तेकसतो ण जसजसे तो ते बोल ऐकतो, तसतसे—“ आकर्षुनि ये, हृदय निघालें, । तन्मय झालें, द्रवलें, आलें । लोचनातुनी रोय कितिकदा । ऐकत असता—दिड दा दिड दा ”

कलेने हृदयाचा दरवाजा खोलला, अतच्छु उघडले आणि “ आशा-प्रेरक निघू लागले । सूर रधी मी डोळे पुशिले, । वरती मग मी नजर

ये ऐकायाळा ॥ परि मम वत्सेतें । गमे तें परिमाया मिळतें । म्हणुनिच उल्हासे । अशी ही वेडाधुनि हासे । ”

‘ एक रोडे ’ मध्ये ते म्हणतात, “ कीर्ति म्हणजे काय रे !—एक पीस । शिरीं लोकांच्या त्यास चढायास, । छरे पडती पश्यास सावयास । मागुनी तें गळणार हेंहि खास ॥ ”

“ पाशांला जो तोढायाला पाही । स्वदेद्यासाठीं अपना बाधुनि घेई ॥ ” असे विरोधाभास त्यांनीं क्वचित् गुफिले आहेत. ‘ दिवस आणि रात्र ’— मध्ये ते असे मौजेचे वर्णन करतात, “ नशत्रें जगतीवरली । दिवस खुलवितो; असे ररें । पुढें आकाशामघली । रात्र खुलविते, पहा घरें ॥ ”

वात्सल्य व कारुण्य

‘ दंवाचे धेंड ’ ही कविता रम्य व रसाळ आहे. साध्या—छोट्या शब्दातून वत्सल व कटु हे रस यदात आहेत. एका बाईचीं अनेक मुलें मेलेलीं असतात आणि एकच बाळ बाचलेला असतो. तो बागेत सकाळीं गेला असतांना बेळीच्या पानापाऩावर दंव-पडलेलें पहातो. तें पाहून तो आपल्या आईला बालमुलम जिशासेनें विचारतो, ‘ कोटुनि हे आले येथें ! ’ वर बोट करून आई उत्तर देते, “ जेधून चंद्र-नशत्रें, प्रकाश-पाऊस येतो, तेवूनच हे आले आणि नूहि पण आलास तेवूनच. ” पुढें ती त्याला बजावते “ कौतुक कर घुनी त्यातें । असती ते जोंवदि येथें । सूर्य त्यास अपुल्या किरणी । नेईलचि लोकर गगनी ” पण आईच्या अंतःकरणात दुमरेच तरंग उठले. “ जातिल ते लोकर गगनी । बदता गहिवरली जननी । गतरालें निजला स्मरली । डोळ्यांत आंघमें आली ॥ “ देवा रे । ” मग ती स्फुदे —। “ एवढा तरी लाभू दे । ” म्हणुनि तिनें त्या बाळाशी । धरिलें दड निज हृदयाशी ॥ ”

केशवमुताचीं काही काही काव्ये अत्यंत रसाळ आहेत. ‘ आईकरितां शोक ’ कवितेमध्ये कवि म्हणतो, “ फिरुनि तुजें फोडें तें तीर्थस्थ पाहूं । पादरजीं लोलुनि तय धन्य बेंवि होऊ । जनकामागें जायत जननी गे तूं दैवत । उरलिष तीहि याग्रत । मेरीस सोडुनि आम्हां दीन बालकांतें ।

रम्याच्या अंतःकरणातील चिदधनचपला शानाच्या कुपणावरून उड्डाण करून जाते, आणि सरा "आतला आवाज" ऐकून ते 'निगूद गीती' गातात. असा महात्मा 'मनुष्याणा सहस्रेषु' एकादाच, हे सत्य सांगताना केशवसुत म्हणतात, "नागरव्याधिषु गुह्यं यरी। असें किति तरी,। पण शेतकरी। सनदी तेथें कोण यदा ?-। हजारानुनी एकादा ! तरी न, तेथूनि चनमाला। आणायाला,। अटक तुम्हाला। मात्र गात हा मत्र चला-। शपूसा ! गढे शपूसा !"

अशा दिव्य भूमिकेवर चढलेल्या महात्म्याला सारे 'प्रेममूर्ते' नाचत आहेत अशी जाणीव होते आणि 'खुडित खपुष्पे' तो सर्वत्र संचार करतो. 'याचे बरवें कवित्व। कवित्वां रसिकत्वं। रसिकत्वा परत्वं-। स्वर्ग्य जैसा' या ज्ञानदेवाच्या आप्यात्मिक भूमिकेचेंच चित्र केशवसुतानीं आधुनिक शब्दांनी, नव्या चालीनें रेखाटलें आहे, असें घाटतें.

मानवतेचा महामंत्र

'जिकडे जावे तिकडे माशी भावडे आहेत' असें विश्वबधुत्व केशवसुताचा 'नवा शिपाई' उद्घोषितो. स्वतःच्या कुटुंबावर त्याचें प्रेम आहे, आपल्या कोकणावर त्याची प्रीति आहे, आपल्या राष्ट्रमातेची त्यांना भक्ति आहे, पण या सजुचित मर्यादेपलीकडेहि पहाण्याची व्यापक दृष्टि त्याचेठायीं आहे. 'मळ्यास माझ्या कुण पडणें अगदीं न मला साहे' अशी त्याची मानवताप्रेमी श्रुति आहे. आणि ती प्रत्यक्ष व्यवहारात आणण्याचीहि त्याची तयारी आहे. 'ब्रह्मदृष्ट्या सर्व समान, पण व्यवहारदृष्ट्या भेदाभेद आहेतच' अशी दुटप्पी भाषा त्याचेपाशीं नाही. श्रीमत-गरीब, मजूर-मालक, स्त्रिय-अस्त्रिय, स्त्री-पुरुष असले भेदभाव ते मुळांचि मानीत नाहींत. 'समतेचा प्वज ठच' धरून ते मानवतेचा मंत्र पढवीत आहेत. 'अत्यजाच्या मुलाचा पहिला प्रश्न' १८८८ साली त्यांनीं आपल्या कवितेच्या द्वारे समाजापुढे मांडला. रस्त्यावर महार मागाचीं मुलें खेळत असतांना एक ब्राह्मण त्याचेवर खेकसतो, "सरा रे दुरी पोर हो भारड्याचें। चला ! खेळ हे मांडले डोंबलाचे। निघा !

फिरपली, । नक्षत्रें तों अगणित दिशली; । अस्तित्वाची त्यांच्या नव्हती ।
हा वेळवरी दादच मज ती । “तम अल्प-श्रुति बहु” या शब्दा । वदती
रय ते-दिद दा दिद दा ॥ ”

सतारीचे उदात्त रुर ऐकतां ऐकता आपलें व्यक्तित्व विरलें व मिश्रा-
मध्ये पसरलें असें कवीला वाटूं लागले. प्रत्येक बोलाबरोबर स्वर्ग-सुखाचा
आनंद त्याला होऊं लागला. त्याला असा भाव झाला, “स्वर्ग घरेला
चुम्यायला । रालीं लयला-मजला गमला । अशा वितरिती अत्यानंदा ।
ध्वनि ते-दिद दा, दिद हा, दिद दा ” अखेर सर्व वृत्तींचा लय झाला
च शास्त्रीचा लाभ विपण्य कवि-मनाला झाला. “शान्त धाजडी गती
शेवटी । शान्त धरित्री, शान्त निशा ती, । शान्तच वारे, शान्तच तारे ।
शान्तच हृदयी शालें सारें । ”

हें जें परिवर्तन सतारीनें केलें, तेंच कवीचें काव्य करितें, नाही वा !
मुकाराम एकनाथापासून मोरोपंतापर्यंत कवींच्या काव्यावर आक्षेपकांनीं प्रथम
नाराजी प्रगट केली, पण त्या काव्याचें दिव्य सौंदर्य पाहताच ‘निंदक
सेच स्तयक’ झाले. हाच आशय केशवमुतांनीं आपल्या या रमणीय
कवनादन व्यक्त केला आहे काय !

ब्रह्मानंदाची स्थिती

हर्ष-शोकाच्या व सुख-दुःखाच्या पलीकडे मानवी मनाची काही
अवस्था असते. मग तिला समाधि म्हणा एकतानता म्हणा किंवा तंद्री
म्हणा. या अवस्थेचें वर्णन ‘संपूर्णा’ या कवितेत केशवमुतांनीं केलें आहे.
गूढगुंजनाचा उत्कृष्ट नमुना म्हणून हें गीत प्रसिद्ध आहे. त्याचा प्रारंभच
सतकवींच्या समाधि-वर्णनासारखा आहे, तो असा-“हर्षखेद ते मावळले,
हास्य निमालें । अधु पळाले । कण्टकशत्ये बांधली । मखमालीची लव
चढली; । बाही न दिसे दृष्टीला । प्रकाश गेला । तिमिर हरपला । काय
म्हणावें या स्थितिला ! । संपूर्णा ! गढे संपूर्णा ! ”

लहान मुली एक खेळ खेळतात व तो खेळताना ‘जा पोरी जा’
म्हणतात; त्या शब्दाचा अपभ्रंश म्हणजेच ‘संपूर्णा’ ध्येयवादी महा-

रूं असा मारिसी ! । केला रे अपराध काय असला घानी !-यदें रे मर्शी ॥ ”
मोज ही की, असे सवाल करणारे केशवसुत हे स्वतः तापट व मारकट
शिक्षक होते असे म्हणतात. पण निवात वेळीं शात विचार करीत
ते वसले; म्हणजे त्यांना आदर्श शिक्षक कसा असावा याचे योग्य ज्ञान होई.
त्याच कवितेत ते लव्या गुरूने वर्णन करतात, “केशव धाकहि, पारितोषिक
कधी, गोडीगुलाची कधी । शिवा योग्य कधी कधी गुरु ते नावास
येतीं मुनी ॥ ”

समाजावर टीका

“ आगवोटीच्या काठाशीं समुद्राच्या शोभेकडे पहात उभ्या असलेल्या ”
एका तरुणीस ” हें एका कवितेचें शीर्षक किती प्रदीर्घ व गद्य वाटतें !
पण ती सारी कविता निसर्ग-वर्णनानें व कल्पकतेनें नटलेली आहे, ‘पृथ्वी-
वरील जिणें जड ’ कां वाटतें हें सांगताना केशवसुत त्या कवितेत
म्हणतात, “ हथें न्यायस्थानीं अनय उघडा स्वैर फिरतो । नरालागीं येथें
नरच चरणाहीं तुडवितो ॥ ”

देव-दैत्यांचा झगडा

“ मंगौवापरि भव्य देववसुता, सावेश घाणी तुसी ” अशी प्रशस्ति
कवि रेंदाळकर यांनीं केली आहे. ती धर्तार्य ठरविणारी त्यांची कवनें
म्हणजे स्फूर्ति, गोपण, नवा शिपाई, तुतारी इत्यादि. “ काठोकाठ भरू
या पेला, पेस भराभर उसळूं या ” असा स्फूर्तिदायक आवेश त्या कवि-
तादन खळाळत आहे. “ जोर मनगटातल्या पुरा घाल घाल खर्ची । हाण
टोमणा चळ न जरा, अचुक मार बर्ची ॥ ” अशा प्रेरक शब्दांचे घावामागून
घाव ते घालीत आहेत. जगात सर्वत्र द्वेष, अन्याय व विषमता यांचें शैमान
चालू आहे. त्याचाच अर्थ मानव अपूर्ण आहे. पण त्याच्या आत्माची
धडपड पूर्णतेकडे जाण्यासाठी आहे. म्हणून तो प्रेम, न्याय व समता यांचें राज्य
स्थापूं पाहतो. त्यासाठी त्याला दुष्टत्वाशीं झगडा करावा लागत आहे. या
आसुरी व दैवी संपदांच्या संग्रामात ‘ देवाच्या मदतीस चला तर ! ’

वाट या लौकरी ब्राह्मणांतें ” । पळालीं मुलें,—कोण राहील तेथें ! ॥’ तरी एक राहिलाच. तेव्हा त्याचेवर सोबळ्या ब्राह्मणानें काठी उगारली व ‘ म्हणे—गाडवा ! सावली ना पडेल ? ’ तेव्हा तो मुलगा धरीं गेला व आईला विचारू लागला, “ जरी त्यावरी सावली मासि गेली । तरी काय बाधा असे ठेवलेली ? ” या प्रश्नाला उत्तर काय !—काहींच नाही—आणि म्हणूनच आता असृष्ट्येची रुढि नामशेष झाली. पण साठ वर्षांपूर्वी असा प्रश्न कवितेंतून विचारणें हें मोठें धाड्याचें काम होतें तें केशवसुतानीं हिंमतीनें केले.

दलिताविषयीं अनुकंपा

धर्म व्यवस्थेंत असृष्ट्य, तसेच अर्थ—व्यवस्थेंत मनूर,—दीन, दलित व उपेक्षित त्याचेरुढे लक्ष वेधण्यासाठीं केशवसुतानीं ‘ मञ्जुरावर उपास मारीची पाळी ’ ही कविता १८८९ सालीं लिहिली. साऱ्या दिवसांत हातात कवडीहि आली नाही, तेव्हा एक मनूर आपल्या मनाशीं प्रश्न करतो, “ हीं नदिरें हो खुलतात चागलीं, । माझ्या कडीलींच न काय बाधिलीं ! । मी मात्र हो आज मरे भुकेमुळें, । भीमत हे नाचति मन्दिरां भले ! ॥ ” तो आपली अल्पसुख मागणी देवाकडे करताना म्हणतो, “ देवा तयाचा मनला मुळीं नसे, । जाडी मला माकर ती पुरी असे, । कष्टात देवा ! मरण्यास तत्पर, । का मारिसी हाय ? भुकेमुळें तर ! ॥ ”

धरीं गेल्यावर आपल्या कारमारिणीला व मुलापळाना खावयास आपण काय देणार ? या विचारानें त्या मञ्जुराचें आतडें तुणें व तो निराशेनें मनात म्हणतो “ हे लाडके ! आणिक लाडक्यानो ! । दाबू तुम्हा तोंड कसे पिरोन ? । जन्मास मी काय म्हणोनि आलों ? । येताच वा का न-मरोनि गेलों ? ॥ ”

शाळेच्या चिमण्या जगातील अन्यायाचीहि अशीच चीड केशवसुताना येई “ मुलास शोडण्याच्या पतोजीस ” ते रागारागानें विचारतात, “ कोणें मूर्खपणें गुरुपण तुला कुरा असे रे दिलें ? । का साटीक न जाह्लास ?—तुजला तें शोमवें चागलें । या बाळाप्रत फार निर्दयपणें का

नूं असा मारिशी ! । केला रे अपराध काय असला यांनीं ?-चरं रे मर्जी ॥ ”
 मौज ही की, असे सवाल करणारे केशवसुत हे स्वतः तापट व मारफट
 शिक्षक होते असे म्हणतात. पण निवांत वेळीं शांत विचार करित
 ते बसले; म्हणजे त्यांना आदर्श शिक्षक कसा असावा याचे योग्य ज्ञान होई.
 त्याच कवितेत ते स्वऱ्या गुरुचे वर्णन करतात, “केव्हां धाकहि, पारितोषिक
 कधी, गोडीगुलाची कधी । शिक्षा योग्य कधी रुझनि गुरु ते नांवास
 येती सुधी ॥ ”

समाजावर टीका

“ आगबोटीच्या फांटाशी समुद्राच्या शोभेकडे पहात उभ्या असलेल्या
 एका तळणीस ” हें एका कवितेचे शीर्षक किती प्रदीर्घ व गूढ वाटते !
 पण ती सारी कविता निसर्ग-वर्णनाने व कल्पकतेने नटलेली आहे, ‘पृथ्वी-
 चरीळ जिणे जड ’ कां वाटते हें सांगताना केशवसुत त्या कवितेत
 म्हणतात, “ इथे न्यायस्थानी अनय उघडा स्वैर फिरतो । नरालागीं येथे
 नरच चरणांही तुडवितो ॥ ”

देव-दैत्यांचा क्षगडा

“ गंगोद्यापरि भव्य केशवमुता, सावेश वाणी तुझी ” अशी प्रशस्ति
 कवि रेंदाळकर यांनी केली आहे. ती वपार्य ठरविणारी त्यांची कवने
 म्हणजे स्फूर्ति, गोकण, नवा शिपाई, तुतारी इत्यादि. “ काठोकांठ भरूं
 त्या पैला, पेश भरामर उसळूं खा ” असा स्फूर्तिदायक अवेश त्या कवि-
 तांनुन सळ्याळत आहे. “ जोर मनगटातला पुरा घाल घाल एचीं । हाण
 टोमणा चळ न जरा, अचुक मार बचीं ॥ ” अशा प्रेरक शब्दांचे धावामागून
 पाव ते घालीत आहेत. जगांत सर्वत्र द्वेष, अन्याय व विषमता यांचे गैमान
 चालू आहे. त्याचाच अर्थ मानव अपूर्ण आहे. पण त्याच्या आत्म्याची
 पडपड पूर्णतेकडे जाण्यासाठी आहे. म्हणून तो प्रेम, न्याय व समता यांचे राज्य
 स्थापू पाहतो. त्यासाठी त्याला दुष्टत्वाशी क्षगडा करावा लागत आहे. या
 आसुरी व दैवी संपदांच्या संग्रामात ‘ देवाच्या मदतीस चला तर ! ’

अशी जोराची हाक केशवमुत देतात. देव म्हणजे प्रेम, न्याय व समता या गुणांचा सागर—‘ मंगळ मंगळाना ’ हे त्याचे स्वरूप. द्वेष—हिंसादि सैतानी प्रवृत्तींशी सामना देणारा तो देवांचा पक्ष पण हे सत्य स्वरूप न ओळखतां देवांना स्वार्थाचे व धर्माला रुढीचे सोंग जर देण्यात आले, किंहुना सैतानांच्याच पक्षाला ‘ देवांचा पक्ष ’ म्हणून संबोधण्यात आले; तर—? सान्या जगाला कणसाप्रमाणे कापू निघालेला हिटलरहि आत्मचरित्रांत लिहितो की, “ मी प्रभूचेच कार्य करीत आहे. ” अशा ढोंगी देवाधर्माची धोंड मानवाच्या प्रगतीचे आड आली, तर, केशवमुत एकाद्या सेनापतीप्रमाणे गरजतात, “ अडचितील देव जरी । झगडूं त्यांच्याशी निकरी । हार न जाऊं रतीमरी । ”

तुतारीचे सूर

याच सत्यज्ञाच्या भूमिकेवरून त्यांनी आपली तुतारी फुकली, काव्याचा पेला स्तूर्वांनी कांडोकांड भरला आणि गोपणीतून जोराची हाणाहाण केली. ‘ सगळीं गगने ’ भेदून टाळणारा अग्राज काढणारी तुतारी ‘ कुंजीन मी स्वप्नाणाने ’ असें ते म्हणतात. या तुतारीची ललकारी ऐकताच ‘ मुके पडछाद याचाळ ’ होतील असा आत्मविश्वास त्यांना वाटतो. सग्याची वेळ कातूची आहे, उलथापालथीची आहे, पुनं टाकून नवें घेण्याची आहे,—अशा वेळी काव्य-गायनाचे जलगे वसले करता ? असा प्रेरक प्रश्न करून त्यांनी तदणांना व शूराना समतेचा ध्वज धरण्यास व नीतीचा प्रसार करण्यास पाचारण केले आहे. ‘ पुढे सरा रे ’ असा प्रगतीचा संदेश त्यांनी इतक्या आवेशपूर्ण भाषेनें दिला आहे की, मगठी काव्यात तरी त्याला तोड मिळणें कठीण ! आरभापासूनच तिसऱ्या छंदातील सूर लावून ते म्हणतात,

“ एक तुतारी या मज आणुनी, । कुंकिन मी जी स्वप्नाणाने, । भेदुनि टाकिन सगळीं गगने— । दीर्घ जिच्या त्या ढिंकाळीने; । अशी तुतारी या मजलाणुनि ॥ ” कोणी म्हणेल, ‘ तुतारीसारखे रण-वाद्यन गुम्हाला कां ला उचर कपि देतो, ’ सारमी ती छतार मुन्दर । बीणा,

वीनहि, मृदंग, बांजा, । सूरहि, सनई, अलगुज माझ्यां-। कसची ही हो पडतिल काजा ? । एक तुतारी द्या तर सत्वर ॥ ” ही कोमल-मंजुल बाघें आपल्याला कां नकोत हें सांगतांवा कवि म्हणतो, “ ह्दी-जुलूम यांचीं भेसुर । सन्तानें राक्षसी तुम्हांला । पाडुनि साती, श्री हतबेला- । जल्हाची का ? पुसा मनाला । तुत्तारिनें ह्या सावध व्हा तर ! ”

धर्मावर ह्दीचीं पुढें बसून त्याचें मूळचें स्वरूप लोप पावले आहे, हें केशवमुतांनीं काव्यपूर्ण बाणीनें सांगितले आहे. तें असे, “ अवडमरत्रलीं दगें कितीतरि, । रविकिरणाचा चूर होतसें, । मोहर सगळा गळुनि जातसें, । कीड पिकायरि सर्वेन दिसे । गाफीलगिरी तरिहि जगावरि । ” टाकाऊ ठरलेल्या जुन्याला कवटाळून न घरतां इष्ट तें नवें स्वीकारण्यास सयार रहा, असा आदेशहि अलंकारिक भाषेनें त्यांनीं दिला आहे, तो असा—“ जुन्या नर्भी या ताजे तारक, । जुन्या भूमियर नवी टवटवी, जुना समुद्राहि नव रत्नें धीं; । जुन्यांवन जी निपत्ति । नवी काय नव्हे ती थेयरकारक ! ”

अलंकाराचा आडपडदा टाकून आता ते स्पष्टच म्हणतात, “ जुनें जाडें द्या मरणालागुनि, । गळुनि किंवा पुछुनि टाका, । सद्धत न एस्या टायीं टाका, । सावध ! ऐका पुढच्या हाका ? । खांज्यास चला सादा मिडुनि ! ” घरकॉबळ्यासारखे स्वस्थ धगून न रहता मानवानें कायमची कीर्ति मिळण्यासारखी सत्कृत्यें करायीत, हें ध्येय कवीनें किती सुंदर ह्दां-वानें सांगितलें आहे, पहा, ‘ प्राप्तकाल हा विशाल भूधर, । सुन्दर लेणीं वयात सोदा, । निजनाभें त्यांवरवी नोंदा । वसुनी का चाढविता मेदा ? । विग्रम कांही करा, चला तर ! ” वर्तमानहाळ हाच एक पर्यंत आहे ‘ अशी कल्पना केली, तर त्यावर आपल्या नावाची नोंद करा, त्याच्या पोटांत कलायुक्त लेणीं सोदा आणि पराक्रम करून लौकिक कमवा.

शिपांना पुरासाहचरें स्वातंत्र्य व समता द्या, अष्टरूपतेचा मानवतेवरील कलंक पुछून टाका, इत्यादि आयरकरी विचारांचे स्फोट ‘ तुतारी ’ मध्ये केशवमुतांनीं पुढील शब्दात केले आहेत—“ स्त्रीयांला दासीं दडपुनि, । दासीपुत्रांचे मानव होतो, । स्त्रीला अशानांत टेवितो । परिणामी दुर्दशेच

जातो, । धिक्कार अशा चालीलागुनि । पत्नीनिधनीं अन्य घरी नर, । परि पति मरतां स्त्रीचा, तीतें । बळेचि देतो संन्यासातें । पडली छाया मनुजाची जर । विटाळ न्होतो तर मनुजाळा, । व्हावें स्नानचि सचेठ त्याला; । काय म्हणावें या मूर्खाला !—नरेंच केला हीन किती नर ! ”

नीतीची मीमांसा

आगरकरप्रमूर्तिनीं पुरस्कारलेल्या समाज-सुधारणेचा आत्मा समता हा आहे—‘ सारे मानव समान ’ हा युग-मंत्र आहे. तो तणांच्या चित्ता-वर विनवितांना केशवसुत हाकारतात, “ हला करण्या तर दंभावर-तर बंडावर, । शरांनो ! या, स्वरा करा रे ! समतेचा ध्वज उंच धरा रे । नीतीची द्वाही पसरा रे : । तुतारिच्या ह्या सुरामरोवर ! ” घर्मांच्या आज्ञा, नीतीचे निर्बंध, या नांवाखालीं दुष्ट रुढि व घातक चालीरीती यांचेंच दहपण मानवावर पडतें. तें दूर करण्यासाठीं कवि असा सिद्धांत सांगतो कीं, “ नियमन मनुजासाठीं, मानव- । नसे नियमनासाठीं जाणा प्रगतिच जर ते हाणीं टोणा, । मुगारुनि तें देउनि, बाणा । मिरचा निज ओजाचा अभिनव ” गाईसाठीं दावें, दास्यासाठीं गाय नव्हे; पतंगासाठीं दोरा, दोऱ्यासाठीं पतंग नव्हे; जहाजासाठीं नागर, नागरासाठीं जहाज नव्हे; त्याप्रमाणें मानवाच्या रूपांसाठीं व प्रगतीसाठीं नीतीचे नियम, त्या नियमासाठीं मानव नाही, त्या नियमानें तो स्वतःला जखडून घेणार नाही हें तत्त्व सर्वमान्य होण्यासारखेंच आहे. पण मानवसमाजानें कोणतेंहि धंपन न पाळता ‘ मनःपूत ’ पागाययाचें ठरविलें, तर दावें तोडलेल्या गाई-प्रमाणें तो समाज उधळेल, दोरा तुटलेल्या पतंगाप्रमाणें गोते राईल आणि नागर तुटलेल्या जहाजाप्रमाणें रसातळास जाईल. घातक तत्त्वें व चंचल चालीरीति यांचा विवेक करण्याची बुद्धि समाज-नेत्यांनीं नीट बाप-रली, तरच समाजाची प्रगति योग्य दिशेनें होते. कारण, शेवटीं ‘ प्रगति ’ म्हणजे तरी काय ! याचा विचार घेजेच. तो कसूनच प्रगतीला पोषक अशीं तत्त्वें घात-दात व निर्लोभी-निर्मळ कविमुनींनीं एकत्र केलीं. त्यांचा समुच्चय म्हणजेच नीति. अर्थात् त्या प्राचीन ज्ञानवंतारतका व

नीतिमंताइतकाच अधिकार आजच्या घोर बुद्ध्यांना देशकालानुरूप नवी नीति घडविण्याचा आहे. म्हणून सत्य व शाश्वत तत्त्व कोणते, देवांची राजू कोणती, याचा स्वतंत्र बुद्धीने पक्का निश्चय करून मग आपली सारी शक्ति त्या संप्रज्ञाच्या पाठीशी उभी करावी, असा उपदेश करतांना कवि शेवटी म्हणतो, " पूर्वीपासुन अहनि सुरासुर । तुंचळ संग्रामाला करिती; । सम्प्रति दानव फार माजती, । देवावर सेंढा मिरविती । देवांच्या मदतीस चला तर ॥ "

शांतीचा संदेश

' तुतारी 'सारखे रण-बाद्य ज्यानी आणले, त्यांनीच रणांगणावरील सैनिकहि उभे केले. केशवसुतानी आपला नवा शिपाई' नव्या निशाणा-खाली उभा केला आहे. तो आपले वर्णन करताना म्हणतो, "नव्या मनुष्या नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे । कोण मला बघणीला आणूं शकतो ते मी पाहें । बाळण नाही, दिवुहि नाही, न मी एक पंथाचा, । तेच पतित की जे आलडिती प्रदेश साकल्याचा " । या नव्या शिपायाची वृत्ति विश्वबंधुत्वाची आहे. मानवता-धर्माचा जयजयकार करतांना तो आपला अनुभव सांगतो, " जिकडे जावें तिकडे माझी भावेंडे आहेत, । सर्वत्र खुणा माझ्या घराच्या मजला दिसताहेत; । कोठेही जा-पायांखाली तृणा-वृता भू दिसते; । कोठेही जा-डोईवरतें दिसतें नीलाबर तें । " हिरवी शेते व निलें आकाश सर्वत्र समान आहे.

जगातील तंटे-कलह नष्ट करून, आक्रमण व शोषण गाढून टाकून, बुद्धे व महायुद्धे नामशेष करण्याचें ध्येय या शिपायाच्या डोळ्यापुढे आहे. तो म्हणतो, " शान्तीचें साम्राज्य स्थापूं बघत काळ जो आहे, । प्रेषित त्याचा नव्या दमाचा शूर शिपाई आहे ! "

प्रगतीची प्रेरणा

' तुतारी ' किंवा ' नवा शिपाई ' याच्याइतकेंच आवेशपूर्ण काव्य ' स्फूर्ति ' हेहि आहे. त्याचा प्रारंभच किती उत्साहजनक व आशा-

दामक आहे, पहा—“ कांटोकांठ महं या पेला, पेस भराभर उरळूं
या । प्राशन करितां रंग जगाचे क्षणोक्षणीं ये बदलूं या ॥ ” अमर्याद
महत्वाकांक्षा व अकुंठित कर्तृत्व यांचा चैतन्यदायी संदेश त्या वेळच्या
परतंत्र भारतीयाला केशवसुत देत आहेत. काव्याच्या नौकेंत बसून,
आकाशावर्यत आपण जाऊं व तेथून सारीं नक्षत्रे पृथ्वीवर, झाडावहन
बोरे टाकावीत त्याप्रमाणें, फेकून देऊं, अशी कल्पनेची भरारी मारतांना
ते म्हणतात, “ कलृप्तीची मग कदनी नौका व्योमसागरावरि जाऊं, ।
उद्वरतलें या गरिब घरेला तेथुनि फेंकुनियां देऊं । अडवतील जर देव, तरी
सगळे त्यांच्याशीं निकरीं, १॥ हार न खाऊं रतीमरी ! ॥ ”

हाच प्रगतीचा संदेश व आशावादाचा उपदेश, केशवसुतांनीं ‘ गोपण
केली छान । ’ या कवितेंत जोरदार शब्दांनीं केला आहे. त्या कवितेच्या
शब्दाशब्दातून आवेश कसा उमळत आहे. आळशी, लोचट, बोलघेपळे
अशा लोकांशीं हुंज खेळण्यासाठीं आवाहन करताना कवि म्हणतो,
“ गांठ माझी पैराची । गोपण केली छान; । कठिण शब्द या
धोंड्यांनीं । करितों हाणाहाण ॥ पैर तयाला, बसती जे । स्तिमिताचे
आलस्यात । पैर तयाला थोकळ जे । बटवडती तोऱ्यांत । पैर तयाला
वैरी जे । त्यांच्या पायपुळीत । ओळुनि कृतार्थ जे । प्रात दप्पोळीत । ”

शब्दाची प्रेरक शक्ति किती अंतर्गत शक्ते, हें ‘ उचेजनाचे दोन शब्द ’
या कवितेंत दिसून येते. पानपतचे भाऊसाहेब किंवा तिहगडाचे शेलार-
मामा यांच्या वीरशीर्षे रसरसणारे शब्द या कवितेंत भरलेले आहेत,
आरंभच मुळीं असा जोरदार आहे, “ जोर मनगटांतला पुरा । घाल
घाल रचची; । हाण टोमणा. चळ न जरा अचूक मार बचीं ! ॥ दे टोले
जोंवरी असे । तसं लाल लोखंड; । येइल आकारास कसे । झाल्यावर
तें धंड ! ॥ ”

आगरकरांच्या सुधारकी विचाराचा एक प्रवाह केशवसुतांच्या काव्यां-
तून जसा खळाळत वाहत आहे, तसाच दुसरा प्रवाह हरिभाऊ आपटे
यांच्या कादंबऱ्यातून पाझरत आहे. विशेषतः स्त्रियांच्या उद्धारासाठीं

त्यानीं आपल्या प्रतिभासपन कादंन्या लिहिल्या. त्यामुळे आनंदून जाऊन केशवसुत “ पण रक्षात कोण घेतो 'च्या कल्यांस ” अभिनंदन-पूर्वक म्हणतात, “ धीरा ! उन्नतिचे पयात उमदा राऊत तूं चालसी ! । नाही काय ? कवनि चीत अगदी ही रुदिका-राक्षसी, । टांकाने अपुल्या दुराग्रह जुना भर्मी तया विधुनी, । स्त्रीजातीस असाच काढ वरती !-घे यीर्ति सपादुनी ! ॥ ”

मानवी कर्तृत्वाला हाक

मानवाच्या अगचे कर्तृत्व त्याला जाणवून देण्याचें कार्य केशवसुतानीं केले आहे. ‘ विद्याध्याप्रत ’ या कवितेतील विचार किती उत्तेजनपर आहेत बघा— ‘ महत्त्व भारी आहे या पृथ्वीचें, । त्याहुनि अतिशय या सगळ्या विश्वाचें; । परि तुजमध्यें महतीचें जें चीज । त्याहुनि काही मोठी नाही चीज ॥ अग्नि असे हा तेजस्वी रे फार, । त्याहुनि भारी सूर्य नभीचा योर, । परी किरण जो तुजमध्यें सत्याचा । प्रकाश सर्वोत्तम तो आहे त्याचा ॥ पृथ्वीमध्ये रत्ने बहु आहेत; । आकाशीं तर असंख्य दिसताहेत; । परि एक रत्न तुजमध्ये जें सद्गुण । कोणाला नच सर त्याची वैईल ॥ ”

एतव व शील यांनीं सपन्न असलेला मनुष्य हा बलाढ्य राजालाहि भारी आहे, हा सिद्धांत माहतांना अखेरीस ते म्हणतात, “ स्नायूमध्ये शुष्कळ आहे शक्ति, । नृपवेर्मां सर पारच आहे म्हणती, । परि एक एक जो नवा शब्द तू शिकशी । शक्ति तयाची उलथिल सर्व जगाशी ॥ ”

प्रगतीची आशा दालविली, सहीच कृतीची प्रेरणाहि केशवसुतानीं दिली आहे प्रगतिवादाचा उपदेश त्यांनीं अनेक कवितातून केला आहे. ‘ सतत उद्योग ’ हा मंत्र त्यांनीं शिकविला आहे. ‘ घड्याळ ’ या कवितेत ते म्हणतात, “ वाढवय जर सोख्यात जायया । व्हाचें, पश्चात्ताप नुसत्या तर तरणा रे ! मला वाटतें, । घ्यानीं सतत आपुल्या आण घड्याळ जें हें अविरत वदतें- । ‘ आला क्षण-गेला क्षण ॥ मितीवरील घड्याळाचा लवक इकडून तिकडे व तिकडून इकडे येतो, त्याप्रमाणें प्रत्येक

कडव्याच्या शेवटचे 'आला क्षण—गेलो क्षण' हे शब्द हेलकावे खातात,—नाही !

‘निवतील त्याचे चेले’

लौकिकी विषय, विविध चाली, देशभक्तीचे विचार, गूढगूजनाचे संस्वप्न, निसर्गाचे प्रेम, प्रणयाची भावना, निर्ममक रचना इत्यादि नवीं लेणी महाराष्ट्र शारदेच्या अगावर केशवसुतांनी चढविली. सुनीते हा काव्य-प्रकार त्यांनीच रूढ केला. त्यांनी जी आठ सुनीते रचली, त्यातील “मयूरासन आणि ताजमहाल” हे आदर्शभूत आहे. सदा फोटि रस्ये खर्चून केलेले मयूरासन चोराने पळविले, पण त्याच्या निम्मा सर्चातच यमुनातीरावर बांधलेले प्रेम—मंदिर तो ताजमहाल, मान तेथे कायम आहे. स्वार्थापेक्षा प्रीतीचे हे श्रेष्ठत्व ‘मत्त भ्रात नरा’स पटवून कवि शेवटच्या दोन ओळीत सालवृत भाषेने असा सिद्धांत सांगतो, “काडी एवंच गद्य-युक्त, नमुनी प्रीतीस तू लाव ती । तीचा वास सदा जगी पसरनी देईल तो तुझिला ॥” सारीच सुनीते अशी ‘औट श्लोकी’ आहेत असे नाही.

ललित शब्दरचना बिया अलंकाराची सजावट या बाह्यागाकडे केशव-सुत पारसे लक्ष देत नाहीत. गोपणीतील धोंड्यांनी हाणाहाण वरण्याचाच त्यांचा वाणा—श्रीसमर्थ रामदासांच्या संप्रदायास शोभणारा, तथापि ‘सतारीचे धोल’ यासारखी कवने बाह्यागांनादि रमणीय आहेत, ‘कुल्पाखरू’, ‘गुलामाची कळी’ दसाचे येन’ इत्यादि कविता तर भावत्या—बागडत्या मापा—शैलीने नटलेल्या आहेत—‘बालकवी’नाहि शोभण्यासारख्या आहेत. ‘नाही ज्यापारि डोंगळा’ या एका चतु श्लोकी कवितेतील चौदा ओळीत वारा उपमा केशवसुतांनी गुपित्या आहेत. तसेच ‘विद्युक्ताचा उद्गार’ या सुनीतावर आठ उपमांची माळ घातली आहे. पण अशी बहिरंगाची खुलावट हे काही केशवसुतांचे वैशिष्ट्य नव्हे नव्या युगाचे स्वागत करून त्याचा मंत्र वाचकाच्या कानी स्वतंत्र रीतीने व आवेशाने त्यांनी पातळा, यात त्याची थोडी आहे. या त्याच्या कार्याचे गुण-गान त्याचे ‘सधे वेधे’ गोविंदाप्रज पुढील सूचक व वेधक शब्दांनी कर

निजलेल्या जागृति आली । हो ताजे जें थकलेले ।

तों शब्द मुख्याला मुचले ।

गूदास रूप सापडले ।

स्वच्छंद अचेतन हाले ।

नश्वर ते ईश्वर केले । केशवसुत गाउनि गेले ॥

अशा जागृतिकारक, चैतन्यदायक व नावीन्यपूर्ण कविताचा संप्रदाय निर्माण करणारे केशवसुत “ सर्वान्या हृदयी भरले । सर्वान्या जीवीं भिनले । निघतील त्याचे चेले । केशवसुत गाउनि गेले ॥ ”

‘ प्रतिभासंपन्न कवि ’ म्हणून गडकन्यानीं अर्वाचीन मराठी कविवर्गामध्ये अत्युच्च स्थान संपादिले आहे. विनोदकार म्हणून त्यांनी अलोट स्त्रीविरुद्ध समाजाला व नाटककार म्हणूनहि असामान्य यश मिळविले, पण

कवि म्हणून त्यांनी जो कीर्ति प्राप्त करून घेतली, तिला आधुनिक मराठी साहित्यात तोडच नाही. ते द्वाद्याचे कवि होते आणि त्याचा विड भावनोत्कट होता. हास्यपूर्ण विनोद करण्यात ते जिवेक यशस्वी झाले, त्याहून फारस्यपूर्ण नाटक रचण्यात त्यांना अधिक सिद्धि लाभली; पण सर्वात श्रेष्ठ पद त्यांनी पटकावले ते प्रेम-कवि म्हणूनच. शब्दाचे नाद-माधुर्य, कल्पनेचे सौंदर्य व भावनेची तीव्रता या

तीन गुणांचे वाचकांत त्याचा हात धरणारा दुसरा कवि अर्वाचीन मराठीत निर्माण व्हावयाचा आहे. आधुनिक मराठी काव्याचे ‘ गडकरी ’ अद्याप तेच आहेत. त्यावर आपल्या यशाचे नवे निशाण चढविणारा चांगवीर अद्याप जन्मास यावयाचा आहे.

केशवसुतांचा सच्चा चेला

केशवसुती काव्य—संप्रदाय गडकन्यानीं आपल्या कवनानीं पुष्ट व मजबूत केला. आधुनिक काव्याचा गाढा मराठीच्या मुदुलतात गडकन्यानीं पकळच पुढे नेला. आगळ काव्यातील प्रवृत्तिवाद केशवसुतांनी मराठीत

रोकट्या भावेने पुरस्कारला, तोच त्यांच्या 'सच्चा चेल्याने' अधिक काव्य-मक्तेने माडला. गुरुपेशा चेल्याला कल्पकतेची देणगी अधिक प्रमाणांत लाभली होती ह निःसंशय. राष्ट्रीय व सामाजिक विषयांची तळमळ मात्र केशवसुताइतकी गोविंदाप्रजामध्ये दिसत नाही. पण त्याची भरपाई त्यांच्या उत्ज्वल प्रतिभेने भरून काढली आहे. पहिल्याची 'तुतारी,' तसा दुसऱ्याचा 'दसरा'; पहिल्याचा 'क्षपूसा' तशी दुसऱ्याची 'फुटकी तपेली,' पहिल्याची 'सतार' तशी दुसऱ्याची 'मुरली,' अश्याचा शोध करित गूढ-युजनामध्ये रमण्याची वृत्तिहि केशवसुतांप्रमाणे गोविंदांप्रमाणे आहे, पण कमी प्रमाणात. प्रतिभेची भरारी मारण्यात मात्र शिष्याने गुरुचा पराजय केला आहे. अल्पायुष्यातहि गडकऱ्यांनी केशवसुतांवर ताण केली आहे. केशवसुताना ३९ वर्षेच आयुष्य लाभले म्हणून हळहळ-णाऱ्या रसिकांच्या डोळ्यांना गोविंदाप्रज अवघ्या ३४ व्षा वर्षीच जगाऱ्या रांगभूमीवरून, काळाच्या पडद्याभाड जाऊन, अंतर्धान पावल्याचे दुःखद दृश्य पहावे लागले. यामुळे साहित्याची विपुलता दोषाऱ्याहि गाठी नाही. केशवसुतांनी १३५ कविता रचल्या. तर गोविंदाप्रजांनी सुमारे १५० कविता लिहूनच आपल्या आयुष्याचा ग्रंथ आटोपला !

गडकऱ्यांचे गुण-विशेष

ऐन जोमाचे व जोसाचे काव्य-लेखन गडकऱ्यांनी १९११ ते १९१६ या पाच वर्षांतच केले. आता हे सरे की, तारुण्याच्या भावनो-त्कट काळातच सरे काव्य स्फुरते. कोफिळा वसतातच कूजन करते, इतर दश महिने तिच्या दृष्टीने व्यर्थच. आणखी पचास वर्षे गडकरी जगते, तरी "राजहस, प्रेमपाठ, गुलाबी कोडे, मोड निराशा, गोक" अशा काव्य-रत्ने त्यांच्या कल्पकतेच्या खणांतून निघालीच असती, अशी खात्री कोण देऊ शकेल ! कदाचित् भाषेची सहजता बाढली असती, दृष्टीला व्यापकपणा लाभला असता, भावनेला विवेकाची जोड मिळाली असती; पण पूर्ववयातील भावनेची उधाग भरती शिळक राहिली असती काय ! आणि लाटाचा खुल्लखुल आवाज व मोत्यासारखा फेस याना लाजविणारे

मंडुळ व रेखीव पद-लाजित्व तरी पुढें कायम राहिलें असतें कीं नाही ! शब्द-माधुर्य, कल्पना-सींदर्य व भावना तीव्रता या त्रिगुणांची चमक ताऱ्यात एकदां लक्षाकून गेली ती गेली ! गोविंदाग्रजाच्या या अलौकिक गुणाचें वर्णन त्याच्यापेक्षा अधिक सरस रीतीनें दुसरें कोण करूं शकेल ! त्यानींच एका कथितेंत योजलेले शब्द त्याच्या लाजित्वपूर्ण, कल्पनासंपन्न व भावनोत्कट काव्याचें यथार्थ गुण-वर्णन करू शकतील, ते शब्द असे—

“ नवशब्दाचे घुगुर बाधुनि रसवंती माझी ।

नाचत डोलत करि शिणलेलीं मनं पुन्हा तार्जी ॥

शब्दाचा चढविला क्षणोक्षणी कुलता पोशाख ।.....

तुरा शिरावर डुलतो पवनी तरल कल्पनाचा ॥

निराशेची कारण-मीमांसा

अल्पायुष्याप्रमाणेंच निराशेच्या चावतीतहि गोविंदाग्रज केशवमुताशी ‘ समानधर्मी ’ आहेत. केशवमुताना मॅट्रिकनंतर शिक्षणाचा दरवाजा बंद झाला, तर गोविंदाग्रजाना कॉलेजच्या पहिल्या वर्गाचें वारें अगावर घेता आले, इतकेंच. स्वतःच्या बुद्धिमत्तेचढ गोविंदाग्रजाना पराकाष्ठेचा अभिमान होता—आणि त्यामुळे तर त्या बुद्धीला शिक्षणाच्या अंतराळात उब्राण करावयास न लाभल्यानें त्यांना निराशेचें दुःख अधिकच जाणवतें. त्यात भर आर्थिक आपत्तीची. चरितायांसाठी केशवमुताना कोणतीहि नोकरी, कोठे तरी करावी लागली आणि खानदेशापासून कर्नाटकापर्यंत भाव मारावी लागली. गडकन्याना सामान्यतः पुणें हे एकच माणसोट ठरलें, तरी बाही काळ न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये काढावा लागला, तर बाही काळ ‘ किलोत्कर नाटक मंडळी ’ तीळ माल-नटाना शिकविण्यात यत्नाग लागला. कचित् नाट्यग्रहाच्या प्रवेशदाराशी उभे राहण्याचाहि प्रसंग आला. काव्यापेक्षा नाटक अधिक द्रव्य दायक. ‘ प्रेम-सन्ध्यास ’ या पहिल्या नाटकाचा मोबदला त्यांना पाचशें रुपये मिळाला. पण उम्या आयुष्यात त्यांनी नाटकें लिहिली किती ! चार पूर्ण व दोन अर्ध.

आयुष्याच्या शेवटी शेवटी त्यांना नाटकापासून भरीव अर्थ-प्राप्ति झाली. एण तोंपर्यंत दारिद्र्याने त्यांच्या जीवनाची फरफटच चालविली होती !

प्रेम-भंगाचे रहस्य

विद्या व व्यवसाय या दोन्ही क्षेत्रांतील निराशेला कडवटपणाची धार पाजण्याचे काम गोविंदाग्रजांचे बाक्तीत आणखी एका घटनेने केले. ती घटना म्हणजे प्रेम-भंग ! त्याचे ज्या मुलीवर प्रेम बसले होते, तिचे लग्न दुसऱ्याशी झाले आणि गडकऱ्यांनीही इतारा मनःस्थितीत १९१७ साली, मरणापूर्वी दोनच वर्षे दुसरा विवाह केला. या नाखुशीच्या वधनाचे वर्णन ते करतात, ' नवी बंधने तुला लाभली-आणि लाभली तशी मला । परंतु गेली पहिली प्रीति ... । '

ही पहिली प्रीति कोणती ? तर ' गडकऱ्यांचे अंतरंग ' या टीका-ग्रंथांत प्रा. बाळिवे सद्गुण चिकित्सा व गाढ संशोधन करून असे उत्तर देतात की, पंधराव्या वर्षी गडकऱ्यांनी एका बालेवर प्रेम केले होते. लॉर्ड शायरन या आंग्ल कवीनेही पंधराव्या वर्षीच एका मुलीला आपल्या प्रेमाचा विषय बनविले होते—आणि पुढे ती मुलगी त्याच्या अनेक काव्यांचा विषय होऊन बसली ! गडकऱ्यांची ही ' हृदय-शारदा ' कोण ? याचाहि वारीक तपास त्यांच्या काव्याच्या चरणावरून करून, प्रा. बाळिवे यांनी स्व. मुलीचे नांव ' तारा ' असल्याचा छडा लावला आहे. " माझी तारा, माझा वारा तुझ्या प्रेमधामां " असे सूचक सद्गुण गडकऱ्यांनी अनेक कवनांत खुबीने पेरलेले आहेत, हा त्याचा पुरावा. सात वर्षे त्या प्रेम—मूर्तीचा जो निदिध्यास गडकऱ्यांना लागला व अखेर जो दारुण निराशेचा तीव्र पाव त्यांच्या हल्ल्यावर हृदयावर बसला, त्या सर्वांचे पडसाद त्यांच्या वेळोवेळीच्या काव्यांतून उमटले आहेत. ' एकांती तन्वितन करजे, दुःखावेगी विसरजे ' या निराशेचे आर्त सूर त्यांच्या काव्याच्या गोलघुमटांत एकसारखे ऐकू येतात.

अल्पायुष्यांतील महत्कार्य

गुजरातेंतील नवसारी तालुक्यांत गणदेवी या गावी गडकऱ्याचा जन्म

ता. २४ मे १८८५ रोजी झाला. स्थानपर्णीच त्याचे वडील वारले. त्यामुळे दारिद्र्य त्याच्या शिक्षणाच्या वाटेत आड आले वयाच्या १९ व्या वर्षी ते मॅट्रिक झाले आणि कॉलेजातील पहिल्या वर्षी अपयश पावून त्यानी शिक्षणाला पूर्णाचिराम दिला न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये त्यानी काही दिवस शिक्षकाचे काम केले व काही काळ 'मिलोस्कर नाटक मंडळी'तील मुलाना शिकविले. चार पूर्ण व दोन अपूर्ण नाटके लिहून त्यानी द्रव्य व कीर्ति संपादिली. हा प्रतिभाशाली कवि ययाचे ३४ वे वर्षी, ता. २१ जानेवारी १९१९ रोजी दिवंगत झाला.

प्रेमाचा शाहीर

गोविंदाग्रजांनी जी दीडशे कवने रचली ती नादमाधुर्य, कल्पनासौंदर्य व भावोत्कटता या तिन्ही गुणामुळे महाराष्ट्र रसिकांच्या जिह्वाप्रावर नाचत राहिली त्यातील निम्पाहून अधिक कविता तर प्रेमविषयकच आहेत. प्रेमाचा विषयच मुळात मधुर. तो गोविंदाग्रजांनी मधुरतर भाषेने नटवून व मधुरतम कल्पनेने फुलवून मांडलेला. प्रेमाचे जे निरनिराळे पैद् प्रकार आहेत ते त्यानी घोळवोळून गायलेले आहेत. कोठे प्रेमाचा अतुर आदे, कोठे प्रेमाचे साफल्य आहे तर कोठे प्रेमभंग आहे हे सर्न रुर त्याच्या काव्यसुष्णीत निनादत असलेले ऐकू येतात. 'गोफ' 'गोड निराशा' 'गुलार्थी कोडे' 'वहिले चुम्बन,' 'प्रेमपाठ,' 'प्रेम आणि मरण,' 'भीमरुवाळा' इत्यादि त्याच्या कविता म्हणजे रसपूर्ण प्रेमगीते होत मराठीतील शृंगार-रसाची सम्य व सुंदर उदाहरणे म्हणून या प्रेमगीताकडे कोणाहि जामे-मात्रेने गोट दाखवावे.

रसाची विविधता

'पात' 'धुगुरवाळा' इत्यादि काही थोड्या कवितामधून त्यानी जो वत्सरस लेळविला आहे, तो अत्यंत कोमल व हृदयस्पर्शी आहे आणि चरणरसात तर त्यांचा हाव धरणास कवि कवचितच ! 'राजहस माशा निजन्वा' हे त्यांचे शोभनित म्हणजे त्यांच्या काव्यगाळेतील

‘कौस्तुभ’च होय. महाराष्ट्र-द्वारदेच्या कंठांत गोविंदाप्रजांनीं घातलला ही ‘वैजयंती’ माला नवरत्नाद्वाराहून अधिक मोलाची आहे. जसा कारण्यात तसाच दास्यात गडकन्याचा हातखंडा होता. रसिकांच्या डोळ्यातून घळघळ अथु वहावयास ते जसे लावीत तसेच त्यांना पोसो द्यावयासहि ते लावीत. वरुण व हास्य या दोन रसाच्या गंगा-यमुना त्याच्या नाटकांनु जसा मोठ्या वेगानें दुयडी भलून चाललेल्या आढळतात, तशाच त्यांच्या निरनिराळ्या काव्यामध्येहि दिसून येतात. ‘चिन्तातुर जन्तु’ ‘विहिणीचा बलकलाट’ ‘काय करावें?’ इत्यादि कवितांमध्ये त्यांनीं विनोद निर्माण केला आहे. गडकन्याच्या मनात अमर्याद इच्छा ऐळत असल्याने आणि त्या वृत्त न झाल्याने निराशेचें वादळ तुफान वेगानें उदैव वहात असे. त्या वादळाचे पडसाद त्यांच्या काव्यातून सहजच ऐकू येतात. समाजातील द्वेष व दंभ, दैन्य व दारिद्र्य, वचना व वैफल्य हे पाहून तर त्यांच्या निराशेला भरती येत असेच, पण त्याशिवाय माननी जीवनाची अपूर्णता ध्यानात आल्यानेहि त्यांच्या घुड्याची तडफड होई. त्या तडफडीतूनच ‘घुड्या तवेली,’ ‘स्मशानातलें गाणें’ ‘मुरली’ घौरे तादिवक काव्ये वाटेर पडली. गडकन्यांना महाराष्ट्राचा किती मात्सल्य अभिमान होता—आणि त्यातहि शिवरायावर त्यांची किती गाढ भक्ति होती हे ‘श्रीमहाराष्ट्रगीत,’ ‘पाच देवींचा पाळणा’ घौरे कविता-बलून दिसून येतें. तसेच छो. टिळक, ना. गोखले अशासारक्या राष्ट्र-नेते आणि केशवमुत, बालकृष्ण यासारक्या काव्यातील संप्रदाय-निर्माते याज-विषयीचा आदरभाव प्रगट करणारी काव्येहि त्यांच्या भक्तिपूर्ण अंतः-करणानून छुळछुळत आहेत.

मराठीचा ताजमहाल

संस्कृत वाङ्मयात पालिदामाचा अव-विलाप जितका प्रसिद्ध आहे, तितकाच गोविंदाप्रजाचा ‘राजहस’ मराठीत प्रचारा पावलेला आहे. १९१२ सालीं मनोरंजन मासिकाच्या जुलै महिन्याच्या अंकांत ज्या वाचकानी ही कविता प्रथम वाचली, त्यांचीं अंतःकरणे जशीं कारण्यानें तशीच विस्मयाने

भलून गेली. एसाया व्यापान्यानें एकाहून एक अधिक तेजस्वी असें जडजवाहीर दाखवाचें, त्याप्रमाणें गोविंदाग्रजांनीं एकाहून एक सरस अशीं कडरीं या नाट्यगीतांत गोवलेचीं आहेत. तीं पाहताना चकित व मुदिन न होणारा रसिक विरळा. एका प्रतिभाशाली करीनें कोरलेलें हें 'वैलास लेणें' आहे. ही बालगवर्वाची करणरम्य तान आहे—हें अर्वाचीन मराठी काव्याचें गौरीशिखर आहे. यातील शब्दाचें शिल्प, भावनाचें तेज, कल्पनेची चमत्कृति आणि भाषेची मोहिनी इतकी असामान्य आहे की, खरोखर या काव्याला 'साहित्यातील ताजमहाल' च म्हटलें पाहिजे. ताजमहाल म्हटला की, सर्वत्र सगमरवराचें शुभ्र सौंदर्य विलसत असतें, त्यामधील ताजेपणा अखंड पुन्हेला असतो आणि मेहरपीपासून मनोन्यापर्यंत त्याचे अगन्तव्य कातिमान्, प्रमाणम्बद्द व आकर्षक असते, तेंच तेज, तेंच वैभव, तोच डोल 'राजहंस' या काव्यात गडकन्यानीं आणलेला आहे. ताजमहालाला उठाव आणणारी पार्श्वभूमि म्हणजे काळी यमुना; तशीच करणरम्यची धार राजहंस काव्यामध्ये आरंभापासून अतापर्यंत चढत्या वेगानें वहात आहे. ताजमहाल म्हणजे एका वादग्रहानें उभारलेलें आपल्या पत्निप्रेमाचें करणरम्य काव्य; तर 'राजहंस' म्हणजे 'राम वादग्रहानें' रचलेलें शोक-काव्याचें शिल्पच !

या काव्यात दोष असलाच तर अतिरेकाचा आहे—अल्पत्याचा नाही. त्यातील भावनेचा उद्रेग कोणाला अत्याधिक वाटेला तर कोणाला त्यातील अलंकाराचा वर्णव नकोसा होईल. कव्या-श्रमातील शिष्यांना दुष्यताचा लपलखीत राजवाडा पाहून आग लागल्यासारखें वाटलें ना ? काही साध्यामोठ्या लोकाना पंचपक्वानाची मेजवानी पाहूनच जिभेला मिठी बसते आणि काहीना तर अत्तराचा वासहि उग्र वाटून लपेनासा होतो. अशा साध्यामुष्ट्या अभिरुचीच्या रसिकानादि मान डोलावयास लावण्याजोगी पुष्कळ कडवीं राजहंसाच्या रत्न-मालेंत गुपलेली आहेत. ज्याची अभिरुची सूक्ष्म व सुसह्य आहे, त्याला तर हें काव्य म्हणजे अमृतरसानें भरलेलें सुवर्णपात्रच वाटेला. यातील एकेक ओळ म्हणजे. रससत्तेचा तरंग आहे. "वै हृदय कसे आईचें । मी उगाव

सागत नाही ॥ ” ही ओळ किती साधी ! पण तिच्यात मातृप्रेमाचें केवढें भाण्डार लपलेलें आहे ! “जे आनंदही रडवें । दुःखात यसें तें होई ! ॥” या सात शब्दात मातृप्रेमाचे सप्तसमुद्र साठवलेले नाहीत काय ? जसें परमेश्वराचें स्वरूप, तसेंच मातेचें प्रेम !—दोन्हीहि शब्दाच्या पलीकडे ! म्हणूनच कवि हवाला देतो “ हें कुणि कुणा सागावें ? । आईच्या बाळा ठावें । प्रेमाच्या गावा जावें । मग ऐकावें या बोला ॥ ”

कथानकांतील कारुण्य

‘ राजहस माझा निजला ! ’ हे बोल कोणी काढले आहेत ? ऐंकी विधवा मातेनं ! तिचा पति नुकताच निधन पावलेला. तिच्या आशेचा तड्ड म्हणजे तिचें तें चिमुकलें मूल, पण तेंहि देवाघरी गेलें आणि तिच्या माघी जीवनाचा आधार तुटला । त्यामुळें तिच्या शोकाचा बळस झाला—तिच्या मनाला भ्रम झाला—तिचें हृदय बाधिर झालें—“ अति दुःख यिजवि चित्ताला, ” त्यामुळें तिच्या माडीवर मेलेलें मूल असतानाहि तिला वाटतच होतें की, माझा बाळ केवळ निजला आहे. पण—“ जन चार भोंवतीं जमले । मृत बाळा उचलायला । तो फाळ नाथ-निधनाचा । हतभागि मना आठवला । तो प्रसंग पहिला तसला । हा दुसरा आला असला ॥ तें चित्र दिसें चित्ताला । हें चित्र दिसें डोळ्यांना । निज चित्र चित्तनयनाला, । मगं रडुनि बदे ती सकला । “ राजहस माझा निजला ! ” । आपल्या पर्तान्या गृत्त्यूचा प्रसंग तिच्या मनापुढें उभा राहिला, मुलाच्या मरणाचें दृश्य तिच्या डोळ्यापुढें दिसू लागले आणि पति नाही, पुत्र नाही, कोणताच आधार नाही अशा असहाय्य स्थितीत आपण आपलें जीवन एकाकीपणानें कठीत आहोंत, हें स्वतःचें चित्र तिच्या मनापुढें ब डोळ्यापुढें खडें झालें.

पण तिच्या हृदयाला पुनःपुनः शोकाचे झटके येत होते आणि तिच्या प्रेमान्ध बुद्धिला वाटत होतें की, आपला बाळ नुकताच शोपी गेला आहे. त्याची शोपमोड होऊ नये म्हणून ती बसल माता इतर लोकाना विनवीत आहे, “ वरु नका गलबला अगदीं । लागली शोप मम बाळा । आधींच

रोप त्या नाही । रेळाचा एकच चाळा । जागतांच यान्यातरसा ।
 रेळाचा घेहल आळा ॥ वाजुं नका पाऊल । लागेच त्या चाहूल ।
 शोपेचा हलका फूल । मग शोपायाचा कुठला । “राजहंस माझा
 निजला ।”

भावनेची तरलता

आणि तें घातक पिती मनोहर होतें ! आई सांगते “ हे काळे कुरळे
 केश । खेळतात डोक्यावरती । ही दृष्टि पहा मन बदनी । नेहमी अशी ही
 असती । हे तेज अशा रत्नाचें । शालें का आहे कमती ! ॥ फानांत
 नाचती झुल । तोंडावर हंसरे फूल । जीवाची घाळुनि झूल । मी असाच
 झांफिन याला । राजहंस माझा निजला ” विचारीला असें पुनः पुनः
 यादत होतें कीं, आपला घाळ मेलेला नाही—जिवंतच आहे. इंदुमतीचे
 कुरळे केश यान्यानें हालतांच अज राजाला नाही का भास झाला तीं
 जिवंत असल्याचा ! “कुसुमोत्पलितान्वलीभूतश्चलयन् मृगश्चस्तयालकान् ।
 करमोह करोति मास्तस्य दुपावर्तनशंकि मे मनः” (रघुवंश ८ वा सर्ग ५३ वा
 श्लोक) आणि ही तर बोद्धूनचालून अस्पृश्यी माता ! शोरुसागरांत तिचें
 मन पार बुडालें आहे. खन्याखोऱ्याचें तिचें मानच नाहीसें झालेलें.
 तीच इतरांना पुनः पुन विचारीत आहे, “ या अर्घ्याउघड्या नयनीं ।
 बाळ काय पाहत नाही ! । वा अर्घ्यांभिटल्या तोंडीं । घाळ काय धोवत
 नाही ! । अर्थ या अशा हंसण्याचा नव माझा कळतो धाई ॥ हे हसें
 मुखावर नाचे । जणुं पोठ दुग्धपानाचे । कीं मुस्या समाधानाचे ।
 इतुकेहि वळे न कुणाला—। “ राजहंस माझा निजला ! ”

कल्पनांची मोहनमाळ

“ बाळाचे हे काळेमोर डोळे, त्याचें हे कोवळें मुखकमळ, त्यावर
 नाचणारें हें मुक्तहास्य—नेहमीसारखें जसेंच्या तसेंच अजुंड आहे. तो
 केवळ निजलेला आहे हो ! मानस सरोवरामध्ये पोहणारा राजहंस मोती
 खाऊन जसा क्षोर्ण जातो, तसा माझ्या प्रेमानें पोड मारलेला हा माझा

बाळ निवून राहिला आहे, असें इतरांना परोपरीनें समजावून सांगण्यासाठीं ती शोकानें वेडी झालेली आई म्हणते, “या माझ्या मानस-सरसी । सारखें प्रेमजळ वाही । त्या तरंग-लहरीवरती । राजहंस पोहत राही । सारखा पोहुनी दमला । मग मला भुकेला वाही । नयनांच्या शिषामधुनी । अधूंचे गौक्किरसुमणी । मीं दिलेतया काढोनी । मोत्यांचा चारा असला । राजहंस खाउनि निजला !” तिला मुळीं पटकच नाही कीं, आपला बाळ काळमुखी गेलेला आहे । आणि लोकांच्या सांगण्यावरून तो मृत्यु पावला असें मानले तरी यमदूत त्याला उचलून नेणार नाहीत अशी तिची खात्री आहे. कारण, “जरि दूत यमाचे आछे । लाढक्यास या न्यायाला । ते निष्ठुर असले स्मरिही । भुलतील पाहुनी याला । हृदयाचें होउनि पाणी । खागतील चुंवायाला । मी मुका असा घेवांना— । हा पहा—पुन्हा हंसला ना ! । कां अशा फिरवता माना ! । मुख खुपे काय डोळ्याला ! । राजहंस माझा निजला !” कोणतें वस्तुल हृदय गर्दिवरणार नाही हें पेकून !

ती शोक-वेडी माउली विचारते, “मी इतकी वेडी कां हो ?” पुढें लोकांचें म्हणें ऐकून मूळ मेल्याचें तिनें क्षणभर राहिले धरलें तरी ती त्या मुलाला आपल्या मांडीवरून नेण्याला व पुढें जमिनीत पुरण्याला यशी संमती देईल ! अंगाई गाऊन आईनें पाळण्यात अलगद निजविलें तरी त्यातील मऊ गादी त्याला दत्ते, त्याचा शोकला लुसलुशीत देह—छे, तिला कल्पनाच करवत नाही. ती निर्धारानें चक्रावते, “जरि होउ नये तें द्यालें । हरि सोडणार या नाही । पाळणाहि दत्तो व्याला । प्रेमें जरि निजधी आई । तो देह खाच—दगढात— । छे, नको नको ग पाई । हृदयाची रणुनी खाच । शाकिन मी बाळ असाच । दुःखाचे पत्तर खाच । जा ! जाउनि सागा दळ्या । “राजहंस माझा निजला” कालिदासानेहि अज राजाच्या तोंडीं अशीच कल्पना घातलेली आहे. अज म्हणतो, “मृदुपादपस्तरेऽपि ते मृदु दूयेत यदगमर्षितम् । तदिदं विशदित्वेते कथं नद यामोर चित्ताविरोदणम् ॥ (रघुवंश-सर्ग ८ श्लोक ५७)

मग मृत्यु अटळ आहे—जग दुःखमय आहे—व्यवहार कठोर आहे.

त्या मृत बाळाला उराशी घेऊन त्याच्या मुखावर आपले मुख ठेवून त्याचे अखेरचे शुभ्र घेऊन व दोळ्यात सारा जीव एकवटून, त्याच्याकडे निरखून पाहून, तीहि निजून गेली. बाळ आणि आई—दोघेहि घरणीमातेच्या अंगावर कायमची पट्टडली. ते पाहून माणसेंच काय, पण वृक्ष लता, पशु-पक्षी, फार काय दगडहि दुःखी झाले त्याचे वर्णन करताना कवि शेवटी म्हणतो, “मग सातापुत्रावरि त्या । तरु गाळिति कोमल पानें । दाळिति लता निजसुमनें । पशुपक्षिहि रडती गाने । दशदिशा दगडही कडती । मन दुभंगुनी शोमानें । दुमदुमते स्वळ ते अजुनी, । त्या एकाच कष्टा-गानी । जा जाउनि ऐका फानी ! ऐकाल याच बोलाला - “ राजहंस माझा निजला ! ” ।”

प्रसु रामचंद्रानें हीतेसाठीं धो आक्रांत केला तो ऐकून “अपि प्राया रोदित्यपि” अशी स्थिति शास्त्राचें भवभूतीनें संस्थित भाषेत जें हृदय-भेदक वर्णन केले आहे, त्याचाच हा मराठी प्रतिध्वनी तितकाच हृदय-द्रावक नाही काय ! खरोखर कालिदास-भवभूतींनींही माना डोलवाव्या अशाच थोर योग्यतेचें ‘राजहंस’ हें मराठी काव्य आहे.

अन्य रसांची जोड

‘राजहंस’ म्हणजे चंद्रनी पेटित ठेवलेले वरुणरसाचें अक्षरच पण करणाला शृंगार, वत्सल, हास्य इत्यादि रसांची जोड देऊन त्याचा विलक्षण उठाव करण्याची शक्तिहि गोविंदाप्रजाच्या ठायीं आहे. ‘भगिणवाळा’ हें छोटेंच कवन म्हणजे शृंगार मिश्रित वरुणाचें उदात्त उदाहरण होय. ‘माझी स्वतःची एवढीच कविता मला आवडते’ अशी शिषारस खुद्द कवीनें केली आहे. तीत रविमणी श्रीकृष्णाचा धावा करताना म्हणते,

“कधि पाहिनसें झालें मजला सावळि ती काया । कधि पाहिन ही काया माझी देवा तव पाया । कधी साठविन रूप मनोहर या नयनी देवा । मिळेल केव्हा अभागिनीला प्रेमाचा देवा । नका करू छळ पाहुनि माझा अजुनी घननीळा । वाट वधू विती घेउनी हातीं अभुंची माळा । किती आळवूं परोपरिनें ! कंठ किं हो सुकला । तरी यावया अजुनी माझा माधव

का चुकला ! ! सर्वसाक्षि भगवंता ! आता अंत नका पाहू ! कीं विष-पानें प्राण तरी हा पदकमला वाहू ? ”

शोकरसाव्या लाटा प्रत्येक चरणाचरणाला कसा उंचावत-हेलावत आहेत, हे येथे पहाण्यासारखे आहे. रुमनानें आपलें लग्न शिशुपालाशी लावण्याचें ठरविलें, म्हणून रुक्मिणीने आपल्या प्रिय श्रीकृष्णाला निमंत्रण केलें. पण तो आला नाहीं, तेव्हा विरहानें व्याकुल होऊन, हातीं अश्रूंची माळ घेऊन ती दाहो फोडीत आहे. तिच्या हृदयाची आर्तता, प्रेमाची एकनिष्ठता आणि मनाचा निर्धार हे सारे गुण या साध्या शब्दांच्या माळेंत कवीने किती कौशल्याने गुफले आहेत ! साधी भाषा, तीव्र भावना व उदात्त प्रेम याचा मनोहर सगम आहे हा !

शृंगार व वात्सल्य याचा संगम ‘शुगुरवाळा’मध्ये दिसतो. तातआठ महिन्यांच्या मुलाच्या पायातील बाळा खुळखुळ वाजला की, ‘अल्लड मातेला’ पोदात मावेनासा आनंद कसा होतो, याचें नादमधुर शब्दांनी कवीने वर्णन केलें आहे. ते शब्द व ती चाल इतकी अनुरूप आहे की, कविता वाचतांना बाळाच वाजत आहे असे वाटते ! ती म्हणते, “हृदयी राळयळलें । दरवळलें । विना ऐकिल्या कळलें । गाणें मंजुळ तें । छळ-छळतें । तुझिया बाळवामंघतें । बाळा दाखू दे । बोलू दे । आनंदें डोलू दे । एकच हा चाळा । वेव्हाळा । घेरे तान्हा बाळा । एकच पायाचा । बाळ्याचा नाच मोड बाळाचा । ऐकुनि आनंदें । त्या छेंदें । पर सगळें नाचूं दे । ‘गोविंदाग्रज’ ही । कयनांहीं । त्या छडावर गाई !

प्रेमाचें तत्त्वज्ञान

‘शृंगाररसाने शाहीर’ यशो पदवी मिळण्याइतकें प्रेमस्थानें यथथय-मेलें विपुल व मधुर काव्य गोविंदाग्रजांनीं रचलें आहे. “मो प्रेमाचा बंदा माझा हाच असे पदा !” अशी आपली भूमिका त्यांनीच ‘प्रेमपाठ’ या कवितेमध्ये मांडली आहे. हा ‘प्रेमाचा भाट’ निरनिराळ्या रूपांनी प्रेमाचा महिमा गात आहे. एकच जीव निरनिराळ्या रागांत गवयानें गाऊन दाखवावी तशी करामत गोविंदाग्रज करून दाखविताना. कवि व

प्रीति याचा अन्वोन्वयस्वरूप स्पष्ट करण्यासाठी गोविंदाग्रजांनी 'हृदयशारदेस' या कवितेमध्ये असे रूपक बसविले आहे की, "प्रीतिदेवीच्या पायामधला कवि गुरुरवाळा ! प्रीतिदेवता जरा हालता कवि करि गानाला !"

'प्रेम आणि मरण' या कवितेत आपले प्रेमाचे तत्त्वज्ञान त्यांनी एका कथेच्या द्वारे निवेदिले आहे—जाण ती कथा आहे एका वृक्षाची—देवा मानयाची मध्ये ! एक मोठ्ठे मैदान त्यात एकच थोर वृक्ष एकदा आकाशात बीज पसलपली. तिच्यावर त्याची प्रीति जटली ती 'गगनातिल चंचल बाला' त्याला हवीशी वाटू लागली. तिच्या प्रांतीसाठी त्याने 'दृढयोग' आरंभिला. 'टोकादिण चालू मरणे । हृदयान्न पसजुनि हसणे । जीवाला न पळत जगणे ।' अशी प्रेम—विच्छेदता त्याचे जीवनात उत्पन्न झाली. शेवटी त्याची तपश्चर्या पळाला आली. देवता म्हणाली "वर माग. तुला स्वर्गाचा कल्पवृक्ष द्या का' प्रळयकाळचा घटवृक्ष द्या का ?" पण त्याचे मागणे एकच—“देवि ! एखादा मला ती बीज भेटव” देवांनी त्याला पुष्कळ समजावून सांगितले की, "तिच्या स्पर्शानेच तुला मरण येईल," पण त्याचा निर्धार एवढा—“सण एत पुरे प्रेमाचा । वर्षाव पडो मरणाचा ।” शेवटी देवांनी ती 'गगनातिल चंचल बाला' त्याच्या भेटीस पाठविली तिचा स्पर्श होताच तो वृक्ष दुमगून साली पडला 'परि पडता पडता हसला' कारण त्याची प्रीति सफल झाली त्याची सारी पाने पडपडली, साऱ्या कळ्या फुटल्या—'खुलल्या त्या कायम खुलल्या !' अशा त्या एकनिष्ठ प्रेमाचा गौरव करण्यासाठी 'बोलाची रानपालवी' नदीने वाहिली आहे. 'निष्प्रेम चिरर्जावन ते । जर्मि दगडालाहि भिळते ।" हे तत्त्व कवीने वृक्षाच्या रूपकाने निवेदिले आहे

प्रेमगीताचा सुवर्णकलस

गोविंदाग्रजांनी आपल्या सर्व प्रेमभाव्यांचा कळगच 'प्रेमपाठ' या कवितेच्या रूपाने उभारला आहे सुमारे दोनशे ओळींचे हे काव्य म्हणजे प्रभावी मधाशेटी, उत्तुंग कल्पनाशक्ति आणि रम्य निसर्गप्रेम याचा

त्रिवेणी संगम होय. एकाहून एक सरस अशा वळनाचा कवीने नुसता पाऊस पाडला आहे. कवीच्या हृदयाचा वसंत खुललेला आहे आणि चित्ताचा कोक्रीळ पंचप्राणाचा पंचम स्वर लावीत आहे. तेव्हा त्याला आकाशाच्या लग्नमंडपामध्ये कोणते मंगल दृश्य दिसते पहा—“आकाशाच्या लग्नमंडपीं लता करवल्या या । वृक्षगळका लावुनि पड्डव सांवरिता दमल्या । फळ्या भोंवड्या, हलतीं कानीं झूळ मजेदार । उषा—वधूवरि सुमाक्षताही करिती भडिमार ॥ ” हुकारामानीं आकाशाला नुसत्या मंडपाचीच उपमा दिली होती, पण गडकन्यांनी लग्नमंडपाचे रूपक रचले आहे आणि ते विस्ताराने व चहारीने रंगविले आहे. उषा ही वधू आणि तिचे लग्न सूर्याशी झाले. पण नवरदेव नाचरा निमाला. तेव्हा आता पृथ्वीचे चंद्राशी लग्न लावायमाचे. त्यासाठी कवि सर्व निसर्गदेवताना हाक मारीत आहे. “ दिशेदिशेच्या दिग्मालानो । सावधान सगळे । सव्यारट—पीतावर फाडा तारावळ जमले । प्रेममगलाष्टके जगीं गाजवा हो । नक्षत्राच्या करा अक्षता शुभ मगल बोला । नेघाचा चौघडा गगनिचा तगीं गाजवा हो । संतपदीची चाल चालवा सतभुवनिं सकला । दुग्ध—चंद्रिका जिरुडेतिक्डे नवरदेव. ओती । पुष्यरेणु—गर्गरा—कणाची पृथ्वी करि भरती । ”

निसर्ग जिवंत केला

त्याचप्रमाणे या मंगल समारंभासाठी लतांना आणि फुलांना कवि निमंत्रण देत आहे. “ वनात लपलेल्या वेढींनो । या ग वाहेर । वृक्षाचे फर घरुनी घ्या मग प्रेमाचे घेर । गवताचा गालिचा कोंवळा, हळूहळू चाला, । पायघड्या पसरल्या फुलाचा सडा भरति घाला । वाऱ्यावरती वरात काढा जीवामावानी, । वनदेवींच्या मुलिनो ! या ग, या लैकर नडुनी । कुणी गुलाबी पातळ नेसा, शालु कुणी हिरवा, । कुणी मोल्याची जाळी नेउनि हज्या तशा मिरवा । ” कवीला सर्वत्र प्रेमाचे मागव्य ओसडत असलेले दिसते. “जिरुडे तिकडे शुभ स्मृं हीं सारसीच लावी.” अशी तो प्रीतिदेवतेची प्रार्थना करतो. त्याच फुलाफुलामध्ये नवनवीन गुण दिसतात आणि त्या गुणाचे द्योतक असे नाव प्रत्येकाला तो देतो. कमल

म्हणजे काव्यपुष्प, जास्त्रदी म्हणजे उपा-पुष्प, तेराडा म्हणजे बाल-पुष्प, निशिगंध म्हणजे यौवना-पुष्प, फोराटी म्हणजे जरठ-पुष्प अशा निद्रा-व्यनक नावें प्रथम कवि ठेवतो, पण मग “मगजकाली मगज बदनी मगलताय हवी” याची जाणीव होऊन तो गौरवदर्शक नावें देतो मोगरा हें हास्य-पुष्प तर गुण्या हें रुद्रा-पुष्प, पारिजातक हें हृदय-पुष्प तर बकुल हें प्रेम-पुष्प असा ‘मारशाचा घाट’ उडून कवि म्हणतो—
 “पुढें तुम्ही प्या, फुलें मडा घ्या, प्रेमाची ठेव, । कृष्ण प्या कुणी, कृष्ण घ्या कुणी, हीच देवघेर ।”

कल्पनेची भरारी

शेवटीं प्रीतीचें निसर्गाशी लग्न लावण्यास कवि निघतो. त्या लग्नाचें वैभवं घाय सागाचें ! प्रीति ही कवीची कन्या. तेव्हा तिचा विराह-प्रसंगीचे उंची उरी दागिने पाहण्यास तो सज्ज असतो. निसर्गातील सारी सुंदरता, रम्यता व कोमलता याचे अलंकार तो आपल्या कल्पकतेने घडवित आढे. ते असे—

“शशिकिरणाचे तनु भिजतुनी सध्या रगानी, । अष्टशुनि च्या नव नवरीला कुणी तरी पिशुनी. । इद्रधनुष्यें यळतुनि हातीं यन्नतुडा भरवा । शुभ्र फुलाचें तेज आटतुनि पडवा कुणि त्याची । वेद्वि विरोदी सौभाग्याचीं लेगीं पायाचीं ।” चराचरामध्ये एक प्रेमाचा घागा ओवलेला आहे आणि या प्रेमामुखेंच पशूचा मनुष्य होतो, मनुष्याचा देव बनतो, आणि देवाचा देवपणा टिकून राहतो, हें तत्त्वज्ञान त्रिभुवनात दुमदुमविण्यासाठी कवि आवेशानें म्हणतो, “जलदेवीनो । स्थलदेवीनो । गगन-देवतानो । सकला शिक्या प्रेमपाठ, गा हाच अप्सरानो ! । हृदयशारदे । हृदयें राहुनि करिं मज प्रेमकवी । तुझ्या प्रीतिची स्फूर्तिच मज हा प्रेमपाठ शिकवी । पणूत कर शील मानव । मानव नेशिल देवसदा । देवपणा स्थिर देवाचाही राखिसी तूच सदा ।” या सर्व प्रेमपाठाची पडभुती काय ! तर “प्रेमनरगें विच तरगें, आत्माही रगे । जगत् रगलें, विध रगलें एक प्रेमनरगें ।”

उदात्त प्रेमाचें वर्णन

प्रेमाचें अधिकाधिक उदात्त स्वरूप गोविंदाग्रज वाचकापुढें ठेवीत आहेत. वैषयिक प्रेम हें सर्वसामान्य लोकांच्या स्थूल दृष्टीला कळणारें. त्याचें वर्णन करणारी थोडीफार कवने त्यांनीं रचलीं, पण त्यापेक्षां दोन हृदयाचें परस्परामबीळ आर्कषण रंगविणारीं निहंतुक गीतेंहि त्यांनीं पुष्कळ रचिलीं. त्यांच्यावरची पायरी निसर्ग-प्रेमाची. प्रेमाचा चप्पा डोळ्यावर सावला म्हणजे सर्वत्र मंगलच कसें दिवूं लागतें याचें चित्रण त्यांनीं फाही कवितामध्यें केलें आहे. आणि याहूनहि उदात्त असा प्रेमाचा प्रकार आहे. तो आकलन करण्यास मात्र कठिण आहे. एखाद्या डोंगरावर आरण जसजसें वर चढत जातों तसतशी अधिकाधिक शुद्ध हवा आपणास मिळत जाते, पण त्यासाठीं चढण्याचे श्रम ध्यावे लागतात. 'प्रेमाचा प्रलयकाळ' या कवितेंत सर्वांत उच्च व उदात्त प्रेमाचें कवीनें गुणगान केलें आहे. बुद्ध, तुकाराम, खिस्त, नानक यांच्या मतांचें गाणें या काव्यात प्रगट झालेलें आहे. गडगरी आज असते तें त्यांनीं गाधीजींचेहि नांव घातुं गुंफतें असतें. या सर्व महात्म्यांनीं विश्र्वामध्ये प्रेमाचा प्रलयकाळ निर्माण केला आहे. आणि त्यामुळें "गडक बुडाले गर्वाचे । विरले डोंगर रागाचे । संदक जिरले द्वेषाचे । फडे मोडले स्नेहाचे । जीव कोडला आशेचा । श्वासचि बंद निराशेचा । प्रेम-जलाचा । हृदयपराचा । सागर परि ताडव-नाच । प्रलयकळ तो भा हाच । "

अशा बंधुप्रेमाचें, मानवप्रेमाचें, विश्वप्रेमाचें पाणी पूर येऊन चोहोंकडे पसरूं दे, अशी इच्छा प्रगट करताना गोविंदाग्रज म्हणतात, "प्रेमसागरा, तव लहरा । उडवी अजुनी वरी वरी । अफाट साटा नाचीव । मळानाद तो ऐकीव । साटाचे देउनि शोके । काळाचीं मिळवी टोके । या वाजूला । त्या वाजूला । कुठेहि मग मां पडे जरी । सर्व सारखे मला तरी "

महाराष्ट्रांतील निसर्ग

उदात्त व विशाल कल्पना गोविंदाग्रजांच्या काव्यात ओतप्रोत भरून राहिल्या आहेत. प्रसादपूर्ण भाषेनून त्या ऐकत असताना रसिकांच्या

डोळ्यापुढें त्यावेळीं त्या नद्या, तो पूर, ते डोंगर वगैरे तीं तीं दृश्यें मूर्तिमंत उभीं राहतात. निसर्ग-चित्रें रंगविण्यात ते मोठें कसब दाखवितात. श्रावण महिन्यातील पावसाच्या सरप्रमाणें त्याच्या शब्दाच्या पत्ती सर सर येऊन जातात आणि त्यादन शुभ्र व शीतल अशा गाराप्रमाणें भासणाऱ्या कल्पनाचाहि सडा पडतो. “कृष्णाकाठी कुंडल” या काव्यात भाषेचा हा धावता ओघ जिवका अस्खलित व टोलदार आहे, तितकीच त्यातील कल्पना-चित्रें मुस्पट व रेखीव आहेत खरें पाहिलें तर, आता कृष्णा-नदीच्या काठावर कुंडल गात्र काहीं नाहीं, पण शिगानीच्या काळीं तें तेंपें होतें अशी कल्पना करीनें केली आहे आणि आपल्या कल्पनेला मोकाट सोडलें आहे. एक ‘प्रेमरहाणी’ सांगणें हा त्या वचनाचा मुख्य उद्देश. पण तें कवन अपूर्णच राहिलें जाहे. त्या अपूर्ण वचनातहि महाराष्ट्राचा निसर्ग आणि शिवरायांचा गौरव यांचे वर्णन जें येऊन गेलें आहे, तें अगदीं हृदय हलविणारे आहे.

‘राजसन्धास’ मधील रायाजी-शिवाजी यांच्या प्राणातिक्रम प्रेमाचे व त्यामिमर्शचे पडसाद या काव्यातहि ऐकू येतात. सयाद्रीचें स्वरूप कवीनें किती ओसरती भाषेनें व प्रसन्न रूपरक्तेनें रेखाटलें आहे, पदा. “सयाद्रीच्या कडेस्फारीं, फोडें मोठे घाट. दरिपटारीं घुडित जाणें, भारी अवघड वाट” महाराष्ट्रातील नद्याचें वर्णनहि बाचक्राच्या डोळ्यापुढे उभें राहिल अशा कौशल्यानें गडकन्यानीं केलें आहे या ‘छोरु-माताचा’ गौरव आचार्य कांलेलकरानीं गद्यात व राजकवि यशवतानीं पद्यात केलेलाच आहे, पण गडकन्याच्या शब्दाची जादू व कल्पनेची निमणा काहीं औरच. एकेका शब्दामध्यें त्या त्या नदीचा सारा इतिहास ते उमा करू शकतात त्याचा नमुना-“मार्गे दिसल्या सयागेरीच्या चिमण्या चिमण्या गळ्या। बाजविताना पिरता पायीं घुगुरवाळा। मीमानामें इथें नादते श्रीमती चंद्रभागा। पुढळिकाची मायमावणी श्रीमदाराष्ट-गंगा। साधीमुरती बाळशियाची दामडोलही नाहीं। बघून घ्या ही सविका इकडे नाचे नीराबाई।”

महाराष्ट्राचे गौरव-गीत

‘श्रीमहाराष्ट्रगीत’ अपूर्ण आहे, पण एखाद्या मोठ्या मूर्तीचा उच

सुरक चौयरा पाहिला म्हणजे त्यावर केवढी मूर्ति बसविली जाणार होती याची कल्पना येते, त्याप्रमाणे या पहिल्या दहा कडव्यांवरूनहि कवीच्या मनाने या गीताचे स्वरूप केवढे मध्य प्राचलें असेल हें सहज कळून येतें. महाराष्ट्रात शौर्य आहे, तसेंच प्रेमहि आहे, पराक्रम आहे नसाच परमार्थहि आहे, वैभव आहे तसेंच वैराग्यहि आहे हा देश राकट आहे आणि नाजूक आहे, कणसर आहे आणि कोमलहि आहे, तो दगडाचा आहे आणि पुलाचाहि आहे—विविधतेनें तो नटलेला आहे. त्या विविधतेचें रमणीय वर्णन करताना आरम्भीच कवि भक्तिभावानें म्हणतो,

“मगल देशा ! पवित्र देशा ! महाराष्ट्र देशा !

प्रणाम पावा, माझा हा श्री महाराष्ट्र देशा ॥”

महाराष्ट्रातील शेतकरी साधा भोळा व दानदस्त्री असा असला तरी त्याच्या शौर्याचा दरास दूरवर पसरलेला आहे हें अभिमानानें कवि सांगतो, “तुझ्या भुकेला बरी नागली आणि कणीकेंडा । बहाग पायीं अगें फावली उशाखालि धोंडा । बिला कोयता घरी दिगजर दखूनचा हात । इकडे कर्णाटक हासतडे, तिकडे गुजरात । आणि मराठी भाला भेईं दखून फगाल । तिकडे इस्तमूल घरावे, तिकडे बगाल ॥”

प्रीति—भक्तीचा संगम

‘मुरली’ हें गोविंदाप्रणाचें अत्यंत प्रेममधुर काव्य आहे. श्रीकृष्णाचें चारित्र्य मधुर !—त्याचे ते गोप—त्याच्या त्या बालक्रीडा—ती यमुना—ते फव्वर आणि ती श्रीकृष्णाची मुरली—या सखांची मोहिनी हजारों वर्षे सर्व भारतीयांच्या मनानर विलक्षण पडलेली आहे हिंदू—मुसलमान सर्व गयबाच्या बहुसरण गीताचा विषय कृष्णलीला हाच असतो शेकडो संहून व मराठी कवींनी श्रीकृष्णावर व त्याच्या मुरलीवर आपापल्या काव्यांनी पुढें वाहिलीं आहेत गोविंदाप्रणाचें मन अतिशय महत्त्वालाभी ! इराहून आपण काही आगळें करून दाखवावें आणि इतरांना थक करून सोडवें अशी ईर्ष्या त्याच्या प्रतिभेमध्ये मुसमुसत हाती त्यांना श्रीकृष्णाच्य मुरली—रसामध्ये प्रीति, भक्ति आणि मुक्ति याचा संगम दिलेला

श्रीकृष्णाच्या मुरलीचा मधुर ध्वनि श्रवण करण्यासाठी राधेला जी अनिवार ओढ लागलेली होती; तिच्यावर त्यांनी असे रूपक बसवले आहे की, तळमळणाऱ्या जीवात्म्याला ईश्वरी वाक्तात्काराची भूक लागलेली आहे. 'ही एक आस मनि उरली । कन्ह्या ! बजाव बजाव मुरली !' अशी विनवणी राधा करीत आहे. त्याचा अर्थ तुकारामासारखा एखादा मुमुक्षु मानव ईश्वराच्या भेटीची वाट पहात आहे. या तळमळीची तीव्रता निरनिराळ्या शब्दांनी गोविंदाग्रजांनी व्यक्त केली आहे. राधा-कृष्णाचे हे भक्ति-मायनेचे खेळ उत्तर हिंदुस्थानातील मधुरा-वृन्दावनाकडे खेळले गेले असल्याकारणाने त्यामध्ये 'छेळ-छेळा,' 'अळवेळा' यांसारखे हिंदी शब्द आणि "अब नंदलाल कर खैर", "अब खेल करो बनमाली" अशीं यांमध्ये मधूनमधून गुंफलेली आहेत. राधेची पहिली अवस्था वर्णन करतांना कवि म्हणतो—“जन्माचें झालें चीन । कायनची मेळी नीज । विश्वाचें गवसे बीज, चिद्गुप्ति त्यांत अवतरली ।” परमेश्वराची ओळख पटली त्यामुळे मुकलेली विश्वे भिजली आणि “पुण्यावेण वेद वास ! वाण्याविण चाले श्वास । हर्पाविण आढा हास । मरणाविण मुदका शाडी” अशी राधेची अवस्था झाली.

कल्पनांची चमत्कृति

चमत्कृति हा काव्यांतील सौंदर्याचा प्राण आहे. शब्दाची, कल्पनांची, वर्णनांची योजना गोविंदाग्रज अशा काही कौशल्याने करतात की, त्यामुळे त्यांच्या काव्यात चमत्कृति व वाचकाच्या चित्तांत विस्मय निर्माण झाल्याशिवाय रहात नाही. 'गोड निराशा'मध्ये एका 'जादूच्या बागे'चे वर्णन ते करतात. ही बाग म्हणजे एक जाला. ती कशी होती ! तर “नाही पाणी जरि भवती । तरी दोन कमळे हसती; । जन्म जलामधि कमळाचा । न्याय असें ही जगताचा । परि या कमळाच्या रंगा । खेळे प्रेमाची गंगा । तुमच्या जगती । किरणें पडती । कमळे फुलती, । परि माहीं कमळेच बघा । निजाकिरणीं खुलविती जगा ॥ “नेहमीच्या बागेत जणामध्ये कमळे असतात ना ? पण वालेंच्या कमळात—म्हणजे डोळ्यात

पाणी खेळत आहे. सत्यमूर्तीत सूर्याची किरणे पडली म्हणजे कमळें फुलतात ना ? पण वाक्य-मूर्तीत बालेच्या डोळ्याचे किरणच जगाला खुलवितात. तिचे गाल म्हणजे पुरे फुललेले गुलाब ! पण काटे नसलेले. विशेष हें की, 'गुलाब तर न मिळे मजला । परि काटे मम देहाला ।' हे गालीचे गुलाब कसे चंचल आहेत, हें उडत्या शब्दांनी व घायत्या चालीनें कवीनें वर्णिले आहे, तें असें — " क्षणात फुलती, । क्षणात लपती । दिसती हसती, । घेर घेतला गिर्जाचा । घेर घरकत्या फिर्काचा ! "

'विचार' या कवितेत विरोधाभासाची गमत कवीनें पुढीलप्रमाणें केली आहे— " करिशी एकाती गर्दी, । एकातहि जनसमर्दी । जागा असता शुणि त्यासी, । पुढचीं स्वप्न दाखविशी । निजता कोणी त्याकरवी, करविशी तू कामें बरवी । "

मोहक वर्णन-शैली

अशाच चमत्कृतिपूर्ण वर्णनशैलीनें 'चिमुकली कविता'हि नटलेली आहे. एरु 'दशवर्षा बाला' हर्ष उघळीत चालली असता 'भूदेवी-स्वदेवी यातिल हाच काय साधा' अशी भ्रांति कवीला पडते. तो तिचे ओठ, केस, अंगराति या सर्वांवर मनोहर उत्प्रेक्षाची रास उघळवतो. तिच्या भुम्या पाहून कवीला वाटतें, " किंचित खुलत्या भिंबया चिमणी धनुष्येच सार्ची । चित्रपटातील काय चिमुकल्या रामलक्ष्मणाची ! नटा-एवढ्या दोन हिरण्या हसती त्याप्यारी, । तेजोरूपा श्रीकमला जणु निज-कमली रमली ! " तसेंच तिच्या अंगाच्या गौर-गुलारी रंगाची कल्पना देण्यासाठी कवि उत्प्रेक्षा लढवितो, " उषा-चंद्रिका जणू भेटल्या त्या सगण्हाली । तासुस घबलहि रस पाझरता काय त्यात न्हाली " अशी ही चिमुकली, सौंदर्यसंपन्न व उल्हासपूर्ण बालिका म्हणजे कवीच्या हृदयातील कल्पनाच आहे असा आरोप गोविंदाग्रज करतात. या वाक्यातील निर्मल भावाचें वर्णन करावें की उज्ज्वल कल्पनेनें स्तवन करावें की कोमल शब्द-पतीच्या ओषाचे गुण गावेत ! हे सांगणें सरोसर कठीण आहे. अशाच गुणसंपदेनें भूषविलेली दुसरी कविता " लीला " ही आहे-

एक पांच वर्षांचीमुलगी-तीहि थनायगलकाश्रमांतील, पण तिचें वर्णन करताना गोविंदाप्रज म्हणतात, “ पाच वर्षांची छत्रकडी सुरेस । जणू चिमणीशी हिरणीच देख । कशी चित्रासारंगी उभी राहो । नाव ठेवाया सोव मुळीं नाही ॥ ” हिरणीची उपमा देऊन कवीचें समाधान होत नाही. किती केलें तरी, हिरणी या जमिनीवरचीच. म्हणून आका-
शीच्या चादणीची उपमा कवी देतो व म्हणतो, “ कुण्या नावेचे यानास अहसळून । पडे नितळूनि जणुं नील पटावून । आलि साली ही चाद-
णीच एक । तरिच इतकी ही चमस्ते सुरेस ॥ ”

तो मोराचा पितारा! आणि त्याचे ते चमचम करणारे निळे डोळे! त्यावर एदाहून एक सरस अशा तीन उपमा गोविंदाप्रज चढवितात, त्या अशा—
“ बुट्टे काळ्या घातूरती । तारे निज्या नर्भी करूकती । कुण्जजल-
चरि कमळे रमतों । तसा डोळा हा ॥ मोरपिठावरती पाहा ॥ ”

वयाच्या अकराव्या वर्षी गोविंदाप्रजानीं जी पाहिली आर्या रचणी, तीतहि वर्णनाचा थारकावा आढळतो. ती आर्या अशी, “ चप्पा लाजुनि डोळा, होकिन पागोटि तावडी घाली ! फाटी टेंकित टेंकिन येउनि भेवे पयारिच्या साली ॥ १ ॥ ”

शब्द-सृष्टीचे ईश्वर

सुंदर पद-लालित्य हा तर गोविंदाप्रजांच्या काव्य-सृष्टीचा सुवर्ण-
कळसच होय. दुस्रें प्रारम्भी दिग्गारें हें शब्द-मौंदर्य त्यांच्या काव्या-
काव्यातून नुसतें ओसटत आहे. त्याचें एकच उदाहरण यावयाचें तर,
‘वेशभूषा’कारास सादरार्पित पद्मभूषा’मणील पुढील पंक्ति पदा—“मंत्रुळ
गुजारवें रंजवो कुज कुजगण भूग, । घाबिसि कुज-मुखावरि हजी मृदुपादि
होउनि दग । रचिरी नादभूषा । अथवा कुसुन-चापागा ”

शब्दाचा लीला व अथरासची चमत्कृति ही गोविंदाप्रजांच्या काव्य-
सृष्टीची गद्य लक्षणे इतकीं लक्षणीत आहेत की, त्यांचेच बरेचसे तर्ण
वाचक दिपून जातात. राजसख्याच्या बाहेरील विजेची रोपगार्दच टरमका

लटजवाहीर पहाण्यास ते मोठेच नसतात. अशा रसिक-मनाचें वर्णन काये 'दिव्य प्रेमाच्या जाती'मध्यें करतो, "प्राण चंद्र हा कुमुदाना । काय जाणतो तो त्याना । कुल्लें हंसति पाहुनि रमिला । कळे न परि त्याचे त्याला । चंद्ररातमणि पाझरती चंद्र फिरे बऱ्यावरती । कवि कोठें तरी नत्कविता परि । फिरे दिगंतरी । रसिमनै मग कविवरती । करिती ती दिव्यप्रीति । "

अनुप्रासांच्या लाटा

'पानपतचा पटका' म्हणजे तर केवळ पटारुद्ध्याची माळच आहे. ओळीओळीनि शब्दाचे स्फोट होत आहेत. "बोले नाना युक्ती नाना करनी यम ठार कर" अशा अनुप्रासांच्या लाटा ओळीओळींमध्यें लसळत आहेत. "अप्यत्र नेमिले दक्ष भाऊ अरि भय करावा तत ऋषे ॥" अशा वर्णनात धीर वा करुण अशा रसकटे वाचकाचें चित्त जाग्यावेयजी तें त्या त्या शब्दावरच तिळून राहें. पानपतचें युद्ध हाण्याला शेवटचें कारण दुही हेंच शालें, हें करीने पुढील अलंकारिक भाषेने निवेदिलें आहे. "सरदाराच्या बुद्धिर्भरिता आग लागली कलहाची" प्राण जाण्याची वेळ आली व यशःश्री बुढायची पाळी आली, तेव्हा तरी ही दुही टाळा, अशी काकुळत करणारा निरोप माऊगोहेन पेशव्यानी होळारकडे घाडला; त्यात ते म्हणतात, "देशकार्य हें वक्तीचें नच; शक्ति नको, भक्तीच हवी । आसक्ती सर्वांची असता मिलतू आता कीर्ति नवी । राग नका घळ, जाग लागते यशा, माग हा सर्वांचा । शब्द मुलाचा धरिता कैचा ? हाच मान का काळाचा ? "

धाड चौकाचा हा पानपतचा पोवाडा वेगवती भाषा व अचाट कल्पना यांनी नटलेल्या आहे. रण-संग्रमावर कोठें लग्नाचें, कोठें गोधळाचें तर कोठें राटसभेचें रूपक कवीने वसविलें आहे. पण मुख्य भर लाटानुप्रास करून पाचशाना चरित करण्यावरच दिसतो. त्यापायी अर्थ-ज्ञान किंवा रसभंग ह्याला, तरी कवीस त्याची पर्वा नाही. पानपतच्या पराभवागुलें मराठ्यांच्या राज्याचा ओषव फिरला, हें सांगताना कवीने

पुढील उपमा दिली आहे. “जसा नदाचा ओघ फिरावा पात्रीःपढता गिरिशिखरे । पानपताच्या पर्वतपातें इतिहासाचा ओघ फिरे ।” हें सर्व प्रदीर्घ काव्य आपण का रचलें हेंहि कवीनें अखेरीस सांगितलें आहे. “पुर्णे पुर्णे हें राष्ट्रविघातक परस्परातील वैर अहो । पानपताची कया ऐकूनी बोध एवढा तारे घ्याहो ॥” आपल्या पूर्वनाच्या पराक्रमानें—भाऊसाहेब, विधासराव प्रभृतींच्या शौर्याचें वर्णन करताना कवीचें हृदय अभिमानानें भरून येतें व तो प्राजल्पणें धन्योद्गार काढतो, “धन्य कवीचें भाग्य असे दा, म्हणूनि मिळें हें गायला ॥”

विनोदी कविता

शृंगार व करुण याप्रमाणेंच हास्यरसहि खुलविण्यामदल गोविंदाप्रज प्रसिद्ध आहेत विनोदकार म्हणून त्यांना मराठी साहित्यात मानाचें स्थान आहे नाटकाइतकें काव्यात त्यांच्या विनोदाला मोकळें रान मिळालें नाहीं हें खरें, तथापि त्यांनीं काहीं काहीं कविता एवढे विनोदासाठींच रचलेल्या आहेत. ‘विहिणींचा वल्कलाट’ यात ते लिहितात, “रण-याद्याचा दणदणाट । इत्याराचा रणरणाट । विनयघटाचा घणघणाट । एका जागीं मिळविले ॥ प्रळयमेघाचा गडगडाट । आणि विजाचा कडकडाट । भूमिभगाचा तडतडाट । भरतीस हे घातले ॥ नाना वाजंत्री हीं सारीं । एक केलीं यत्नें तरी । त्या तल्कलाटाची नवे सरी । लमात विहिणीं करितात जो ॥” क्लियाच्या बोलभाडण्याचें हें वर्णन त्यातील अतिशयोक्तींमुळें कोणाला हासविणार नाहीं ? प्रि. वामनराव जोशी यांनीं हि अशाच वाजंत्रीत अशीच मजेशीर अतिशयोक्ति केल्याचें सुप्रसिद्ध आहे एकदा ते आपल्या कोठेनातील मुलींना गिरसण्याचा धरपचा पाहण्यास घेऊन गेले होते त्या धरपच्याचें रौद्र स्वरूप पाहून आणि धनगमीर घोष ऐवून मुलींना आनंद झाला व तो त्यांच्या पडदंडींन व्यक्त होऊ लागला त्यातील एक मुलगी वामनरावाना म्हणाली, “तात्या, या धरपच्याचा आवाज म्हणे दहा मैलावर ऐकू जातो ।” त्यावर वामनरावांनीं मिस्त्रिल स्मित करीत घातणें उचर दिलें, “तें सारें खरें, पण

तुम्ही गप्प बसला तरच ! ” गोविंदाप्रजानी ‘ काय करावें ? ’ या कवितेंत ‘ तोंडाळ घायको कडकडून येता, काय करावें ! ’ असा प्रश्न करून घायकार अशीच रसमग टीका केली आहे. नदीला पूर आला असता धरण बाधता येते, तोफ धडाडली तरी तिचा नेम चुकविता येतो, वीज घरावर पडत असली तर उच्च तार बाधता येते, सावकाराची जप्ती आली असता चाकी देऊन ती उठविता येते, म्हैस अगावर धावून आली असता छत्री उपडून तिला पळविता येते, भिकार कवि आपलें काव्य घेऊन आला असता तें घरघर घाचून त्याचा घास चुकविता येतो, असे सर्वांवर उपाय आहेत, पण घायकोच्या तोंडाळपणावर तोडगा नाही. असें सुमासदार वर्णन गोविंदाप्रजानी या कवितेंत केलें आहे. ‘ रागोळी घातलेली पाहून ’ या कवितेंत स्त्रियांच्या आगमनकृतीवर अशीच टीका केली आहे.

उपहासाची धार

काव्य-गायनाचा, कवींच्या परस्पर-प्रशंसेचा व प्रसिद्धि-लोढपतेचा उपहास ‘ हुकुमेहुकुम ’ या कवितेंत करून गोविंदाप्रजानी हास्य निर्माण केलें आहे. रानात एका पक्षी दृष्टीस पडला, तेव्हा त्या ‘ वृक्षानरच्या मित्रात ’ त्यानी ‘ गाणें गाच ’ असा आग्रह केला आणि त्याला अशी लाडुच दाखविली कीं, “ स्तुति गाण्याची तुझ्या बहुपरि करिन चार-चौघात । चित्रहि आणिन तुजें कशाच्या तरी खास अकृत । गाण्याची या तुझ्या शिफारस करु अशी भरपूर । कीं धाळारातेंही वेड्या करील तें मजूर ”

जगात काहीं माणसे निष्कारण चिंता करीत असतात, कुढत असतात, दुःखी असतात—अशा निराशेला त्यांना काहीं कारणहि लागत नाही. ‘ रुरत वो वैसी ’ स्वभावच त्याचा तसा. हे सत्य गोविंदाप्रजानी ‘ चिंतागुर जनु ’ या छोट्या कवितेंत मोठ्या मौजेनें मांडतें आहे. असा एक निराशावादी माणूस काय म्हणतो हें आरमो सांगून त्याला कवि उत्तर देत आहे—“ निजलें जग का आत्मा इतक्या तारा पिळल्या गगनाला । काय म्हणावें त्या देवाला — ” “ वर जाउनि म्हण जा त्याला ॥ ”

तसेच “तेज रवीचें फुफट साडतें उजाड माळावर उधळ्या । उधळणूक ती गवयत नाहीं ” “ टोळे फोडुनि घेच गळ्या ॥ ”

आकाशातील ताराचें व सूर्याचें तेज जसे फुफट जातें, तसेंच पृथ्वीवरील झाडांची पानें व नदीचें पाणीहि. तें पाहून तो ‘ जतु ’ विचारतो, “ क्षिणी पानें उगाच केवीं झाडावर इतरीं काहीं । मातीत त्याचें वाय होतसे ! ” “ मातिय मिडुनी जा पाहीं । ” “ पुराधरोवर फुफटावारी पाणी हें वाहुनि जात । वाय करावें जीव तळमळे ” “ उडी टाक त्या पूरात ” ॥

तत्त्वज्ञानाचे गूढगुंजन

। गोविंदाग्रजाची कल्पकता जसा सौंदर्याचा सान धारण करते, तसाच मध्यमेचा वेर्शादि परिधान करते. एकादा बायिका किंवा कलिका याच वर्णन ते जितक्या चातुर्यानें वद्दु शकतात, तितकेंच अखिल विश्व चा पसारा आपल्या घुद्रीत घाटून त्याचें रहस्य काव्यमय मायेनें उक्तावून दाखविण्याचीहि शक्ति त्याच्या लेखनीत आहे केशवतुताच्या ‘ हृषीकेश ’, ‘ हरपलें श्रेय ’ या कविताग्रमांजेंच गोविंदाग्रजानींहि काहीं गूढगुजनात्मक कविता लिहून अशेषाचा ठाव घेण्याचा प्रयत्न केला आहे ‘ फुटडी तपस्वी ’ ही कविता अशा कल्पकतेनें व तत्त्व-चिंतनेनें भरलेली आहे. “ अनततेची तहान ” माननी आत्म्याला लागलेली आहे. त्याचा प्रवास अखंड व दूरवरचा आहे. “ विश्व मला जें दिसतें त्यातिल, । विश्व तुमचीं अणुसभ होतिल, निजेश्वरी तें तुमच्या जिरविल । काळाचा राजारच सगळा । प्रवास माझा असा भयंकर ॥ ” या दृश्य विश्वाच्या अनंत पटींनीं मोटीं अशीं विश्वें कवि पहात जाहे. हें विश्व म्हणजे एक तपेली आहे, असें सांगताना कवि म्हणतो, “ ब्रह्मांडाची खरी तपेली । फरा रिकामी तरिही भरली । मरुती मरणें भरवुनि उरली । जिरविल विश्वें कितीक असली । काठवरी जरि आधीं भरली । ” उपनिषदातील ‘ पूर्णात् पूर्णमिदं ब्रह्म ’ इत्यादि वचनाचें हें मराठी काव्यरूप किती सुगम आहे ! अशाचि उन्मनी अवस्था ‘ बलमीचें गाणें ’ या कवितेंत गोविंदाग्रजानीं

रंगविली आहे. 'घुबटाच्या धूपू' मधूनहि त्यांना 'शंभूचा दमरू' पेटू येतो.

उपमांची उधळपट्टी

गोविंदाप्रजांची कल्पनाशक्ति उद्दाम आहे, अनावर आहे, अकुंठित आहे. निसर्गाशी तन्मय झालेले 'बालकवि' "अरुण" नावाचे हृदयगमन गीत रचतात, हे पाहून गोविंदाप्रजांच्या काव्यमय मनामध्ये रपांच्या लाटा सर उडळल्याच, पण त्यानरोबर महाराष्ट्राक्षेचीहि ऊर्मा उचळली. "आपणहि असे काव्य का न करावें? मिरडुना याहूनहि सरस व घन निर्माण करून आपण रचिलाना चकित वरून डाकू." अशी ईर्ष्या गोविंदाप्रजांच्या चित्तात पेटली आणि त्यांनी एरु सोडून दोन पाव्ये अरुणार लिहित्री. त्यातील पहिला 'अरुण' म्हणजे मनोहर उपमांची उधळपट्टीच आहे. दुसऱ्या अरुणात त्यांच्या मनातील निराशेचा वरुण सर येवू येत आहे. पहिल्याचे पदमालित्य व प्रसादपूर्ण रचना ही इतकी रमणीय आहेत की, ती पाहताच त्यांच्या 'प्रेमनाडा' सारख्या काव्य-रत्नाचीच स्मृति व्हावी. पहिल्या 'अरुणा' च्या पहिल्या चार ओळींहि किती पेटदार आहेत पहा—“अहा ! उगवला पहा अरुण हा उधळित तेजाला । जगा जागरी तटा जागरी कविव्या चित्ताला । जसा उडवि हा अरुण चटुकटे मगनी रंगारा । तथा पहा करि उडरी अपुल्या चिच-तरंगाला ” ॥

कतेच्या साहाय्यानें अहमोदयावेळचा लाल रंग निरनिराळ्या अलंकारांनीं सटस्पणें यणन केलेला आहे. सूर्य हा आकाशीचें पुष्प असून त्यांतील मकरंदाचे रस चहुंफडे पसरले आहेत काय ? कां सूर्याच्या राजवाड्यास लाल कांच लागलेली आहे ? कीं भूमातेचा हा मळवट आहे ? अशा कल्पना करतां करतां कवीनें अशी मनोरम उत्प्रेक्षा केली आहे कीं, “ कल्पलतांवर फुलें बहरतां सदा परागाचा । काय तरंगें स्वर्गगाजले. सांदूस रंगाचा । ” अशा नाचाविष कल्पनांचा पाऊठ कवीनें पाडला आहे. ब्रह्मपदाच्या किल्ल्यावरील हा जरीपटका आहे ! कीं मानवाला मिळालेला हा चिंतनाचा ताम्रपट आहे ! अशा कल्पनामागून कल्पना करतांना खुद कवीच म्हणतो “ मना ! कल्पना पुरे ! ” आणि शेवटीं तत्त्व सांगतो, मृष्ट म्हणजे “ सौंदर्याची, मांगल्याची, प्रेमाची राज ! ” अरण-रसानें आपल्या ‘मनिचों चिन्हें रंगवा’ असा संदेश कवीनें शेवटीं दिला आहे.

निराशेचें रडगाणें

प्रेमाचें व सृष्टिसौंदर्याचें गुणगान मुक्त कंठानें व अकुंठित कल्पनेनें गोविंदप्रज करीत असले आणि त्यांनून नावीन्य, चमत्कृती, हर्ष ओसंडत असले तरी त्याचें हृदय जलमी झालेलें होतें आणि त्यामुळे त्याच्या फाध्याच्या नसांनून निराशेचें रक्त चहात होतें. या निराशेची कारणमीमांसा या लेखाचे प्रारंभी केलेली आहे. तिची तीव्र-सौम्य प्रविधिनें निरनिराळ्या कविनामध्मे आढळतात. एका ‘ बालकृष्ण ’ उद्देशान से म्हणतात—“ आम्ही गातों सैं गाणें । तें जगताचें रडगाणें । हृदयीं जो मरला श्रम । तो कवितान्तरणीं प्राप्त । शब्दाखाडीं द्यापले । अर्यांखाडीं जन टपले । हृदय कापले । रसहि हरपले । कर्मचि रपले । गा हूं आता गाच जरा । रसगिरेच्या मुद्रापर । ” कवीला निराशा वाटण्याची कारणे कोणती हे त्यानीं एका कडव्यात मागितले आहे, तें असें—“ नियमांनीं तानों डार । ठरारिहानें वेतार । हा जगण्याचा काजार । सर्जीवतेचा आजार । अनुच्या जगनाचा पूर । मरत्या जीवाचा मूर । परि तज

कनने । हलतां पवने । भुलतिल भवने । त्या कवनाचा सूर खरा । गा वागवत्या मुद्राफरा । ”

संसारांत निराशा झालेली आणि भविष्य काळांतहि आशा लोपलेली, या आपल्या स्थितीचें शब्दचित्र कवि पुढील शब्दांनी रेखाटतो, “ हातीं संसाराची माती । मनिच्या आशा मनास खाती, । भूतकाळचीं भूतें रडती । मिटल्या जाग्या डोळ्यापुढती । शून्याचें मैदान । ”

अशा या मनःस्थितीवर तोडगा काय ? तर ‘ अवेळीं ओरडणाऱ्या कोकिलेस ’ कवि विनवितो, “ गा तर चित्ता मम रमवाया; । हीच खरी जादूची माया । आनंदा खेळविजें जाया, । मद्याल दिवसा लावुनि होतो । लाभ कुणाल काय । ”

जग म्हणजे सुखदुःखांचा बाजार. त्यातील दुःखी चिजाच एखाद्याच्या वाट्याला येतात. एखादें फूल प्रेताघरच पडतें, एखाद्या पर्वतातून ज्वालारस वाहतो, एखाद्या झाडावर घीज पडते ! अशा ‘ एखाद्याचें नशिय ’ कवीनें धर्लंकारिक भाषेनें वर्णन केलें आहे आणि शेवटीं देवाची प्रार्थना केली आहे की, “ पाही कोण अशा हताश हृदया ? जो तो असें आपला । देवा ! तूं तरि टाकि अशु वळनी, त्यासाठीं तो तापला ॥ ”

सुख किंवा दुःख वाट्यास येणें हे ज्याच्या त्याच्या नशिवाचें पळ असतें, पण सुखी माणसांनीं दुःखी माणसाची विचारपूस करण्या-इतकी तरी आस्था दाखवावी ना ? ‘ पण जो तो असें आपला, ’ ही मान-वाची अनास्था, हृदयाची शुष्कता; वृत्तीची स्वार्थपरता याचा कटु अनुभव कवीला आला आहे. म्हणून तो देवाकडे पाव घेत आहे.

समाजावर टीका

समाजातील दुष्टत्वाच्या दहपणाराखीं कवीचें हळूवार हृदय चिरडून जातें आणि त्यातून निराशेचा बीजार निघतो. अन्यायाचे आघात समाजाच्या अंगावर होत असलेले पाहून कवीचें क्रोधमग्न मन निराशेचे सूर काढूं लागतें. पण व्याक्तिशः हळवे व दुबळे असलेले हें मन प्रतिभेच्या पंगमावर बसून उदात्त विचारांच्या अंतराळांत भरान्या मारूं लागलें,

म्हणजे मग मात्र ते अत्यंत आशावादी व सामर्थ्यशाली बनते, एवढेच नव्हे तर त्या दुष्टत्वाशी व अन्यायाशी युद्ध करण्याचा स्फूर्तिदायक संदेशहि ते जगास देते. शारदेच्या सिंहासनापाशी बसलेल्या कवींचा अधिकार सर्वोच्च मोठा आहे. त्या अधिकाराने कवि समाजातील व्यंगावर व वैषम्यावर जोराचे कोरडे ओढतो आणि समाजाला झगडा करण्याची, प्रतिकार करण्याची, प्रेरणा देतो. जगाचे स्वरूप काटेरी कसे आहे, याचे वर्णन करतांना कवि 'अहड्ड प्रेमास' या कवितेत म्हणतो, "बाग जगाची, ही न फुलाची, फाटे जागोजाग ! टाकिल कुणि तुज धिकाराने । रडविल किंवा उपहासाने । पसविल नकली की मालान । कोणि मटकत, उगाच रलडत, फिरविल मागोमाग !"

रूढीवर हल्ले

समाजातील दुष्ट रूढी व अन्याय्य चालीरीती याची कांही उदाहरणे 'स्मशानांतले गाणे' या कवितेत कवीने दिली आहेत, ती अशी—'अन्ना-वाचुनि सर्पिंड मरती; । मरता त्याचे पिंड आपेंती ! । सजीव तोंवरि लक्षा देती । मरता बेती, रांदावरती, उरपाटा सन्मान ! विषया मार्गी मार्गे फिरवी, । मात्र अढवे कार्ये चिरडवी, । फर्दत्याची हीच थोरवी । प्रेता हसता, कार्यक्षमता, न धरी परी गुमान ॥ "

"समानतेच्या मारी नासा । वरच्या लक्षा झेलित माथा; । सर्वेच खालीं शाडी लाया । न ती निवारी, न ही आवरी, बेशरमी हैवान !"

बुबडास उद्देगून बोलताना कवि म्हणतो, "स्मशानांतील धुतापेक्षा समाजातील माणसे अधिक दिष्ट व स्वार्थी आहेत." कवि सांगतो, "शंख बुणाचा पोटासाठी । गात कुणी तर तिसऱ्यासाठी । छाया जिवाची उफऱाटी । जो तो ज्यात्यासाठी ! । चल, हे मी तूं याना सांगू."

स्फूर्तीचा संदेश

गोविंदाग्रजाच्या अशा रुढिमंजक कवितांचा नेहनाणि म्हणजे "दसरा ! " त्यात कवि असा आवेशपूर्ण संदेश देतो, "टाकूनि सीसा मृत धर्माच्या, ।

दमाच्या वा अवपणाच्या । जुनेपणाच्या, अहपणाच्या, । सीमोहधन-
कालचि दसरा । जुया मताचा जाळा कचरा ॥ श्रुतिस्मृतींना आता
धिसरा । अवमच्चिचा पागुळगाढा । मोडुनि तोडुनि उपडा पाडा । पाताळीं
तो नेडुनि गाढा ! ”

सुधारणेच्या ह्या मोहिमेंतील वीराना वदन करण्यास गोविंदाग्रज
विसरत नाहीत. महाराष्ट्रातील समान सुधारणेचे जे अप्रदूत, त्याचा गौरव
करताना ते म्हणतात—“ रुढीच्या किल्ल्यावर स्वारी । ‘अगरकरा’ची
‘शडवा नौस्त । ‘भागवता’ची धराच हिंमत । ‘केशवचंद्राचे’ प्या
चिल्लत । फुफा ‘कृष्णा’ची च तुतारी ” ॥

रुढीच्या सीमा उल्लंघन म्हणजेच सरा दसरा, हे तत्त्व ठसविताना
गोविंदाग्रज सांगतात, “ रुढीचा शड रालीं उतरा । पाकोळ्या घुमडाना
उडवा । जिवत सोनें अखड बुटवा । कृपण मनाचा रस्ता खुटवा । असा
साजरा कराच दसरा ॥ ”

या दुष्ट रूढि तरी कोणत्या ! ‘रडत बैसले महारमाग’ । हा एक
असह्ययाचा प्रश्न आणि दुसरा विधवाचा-त्याच्या दुर्दशेचे वर्णन कवि
करतो—“ तशाच विधवा करिती तळमळ । पत्तर फुटतिल येउनि
चळवळ । कुठला पोकळ गताभिमान ? । चला उठारे बाधा धर । ”
अशा अनेक दुष्ट रुढींचा विध्वंस करण्याची प्रेरणा देण्यासाठी कवीने
कमर कसली आहे आणि तो गर्जत आहे, “कुणी मनाचा असेल कच्चा ।
करील त्यालाही महशूर । या गाण्याचे गाउनि खूर । ‘केशवपुत्रा’चा
महशूर । ‘गोविंदाग्रज’ चेला सच्चा ॥ ”

आदराची स्थाने

तो टिळकाविषयी गोविंदाग्रजाना गाढ आदर असे महाराष्ट्रातील
हा ‘नैदिक तालमहालच’ आहे असे त्यांना वाट दिसाजीमहाराजानंतर
हाच राजकारणी पुरुष महाराष्ट्राचा माम्य-विधाता निघाला, या दृष्टीने
ते त्याच्याकडे भक्तिभावाने पहात १९१८ साली स्वराज्याची शिष्टाई
करण्यासाठी लोकमान्य इंग्लंडास गेले, तेव्हा कवीच्या या भावनेला भरती
आली व त्याची वाणी गुणगुणली, “ जे जे नथर गेले निघुनी काळाच्या

पाठी । अमृत सेरटे उरले केवळ या दिवसासाठी ॥” याच दिवसासाठी
 ‘ उंच उभासनि मान हिमालय ठिष्ठत केव्हाचा ।’ आहे असे कवीला
 नाटते. तानाजीचे शौर्य, व्यास-वाल्मीकींचे काव्य, आर्यभट्ट-मिहिरादींचे
 ज्ञान-सारे काही हा दिवस उजाडायला म्हणून होते, पार काय, पानपत्रचे
 सुद्ध, श्रीकृष्णाची गीता, श्रीरामाचा सेतु-हा सारा इतिहास घडला तो
 या दिवसासाठी-अशी अतिशयोक्त प्रशंसा करून कवि “ लोपमान्यास
 भारतवर्षाचा आशीर्वाद ” देतो आणि एकच मागणे मागतो; ते
 असे-“ नलगे दौलत नलगे बरकत नपो वीहिनूर । स्वदेश नलगे
 स्वराज्य नलगे हो सर्वहि नूर । एक मागणे एक मागणे तेंच लासवार ।
 मागुनि ध्यावी श्रीशिवशाची भयानि तलवार । ”

खोल सहानुभूति

उपेक्षितामहलहि गर्हिवर येण्याइतकी गोविंदाग्रजाची सहानुभूति व्यापक
 आहे ते ‘ ओसाड आढातील पुला’ची दशा सद्बुद्धतेने वर्णित; तशीच
 कुन्जेचीहि. श्रीकृष्ण मधुरेला गेले असता सारे गोबुळ तळमळले. त्याचे सात्वत
 करण्यासाठी कृष्णांनी उद्धवाला पाठविले. उद्धवाने ‘ हे नदाला, यशो-
 देस, हे ’ असे निरोप सांगितले. ‘ रावेला तर बहाल केली हरिने जीवाची
 हुनिया ’ पण विचारी कुन्जा ! तिची आठवण कोण करणार !
 “ लोंड हाकुनी ओंठ दावुनी, रडे आतल्याआत मनी । पुसुनी टाकी
 क्षणि पदराने अश्रू आले जरि नयनी ॥ ” अशी त्या कुरूप भक्तिणीची
 अवरथा जाणण्याइतरी सूक्ष्मता कवीने दाखविली आहे आणि तिचा भाव
 “ देवाची निर्दयता ’ यात रसपूर्ण रीतीने दिला आहे. ‘ श्रीहरिसाठीं
 कुन्जा रडते हेंच रसें होईल माझे ’ हे तिचे हृद्गत कवीने बरोबर वाढले
 आहे.

‘ विरामचिन्हें ’ या कवितेत मानवी जीवनातील विविध अवस्था
 कवीने मार्मिकतेने रंगविल्या जाहेत. विद्यार्थिदशेत जिज्ञासा वाढलेली
 असताना मनुष्य प्रत्येक गोष्टीबद्दल चौकस असतो. याचे वर्णन करताना
 कवि म्हणतो, “ जे ते पाहुनि यापरी भवतले, हक् संशयें टाकित, सारा

जिवनलेख मी करितेयें तें ' प्रश्नचिन्हा ' कित ! ” शेवटी कवि प्रार्थना करतो, “ देवा ! ' पूर्णविराम ' त्या तय पर्दी दे शीघ्र आता मला ! ”

गोविंदाप्रजाच्या अकुठित वस्त्रकृतेने ' माझा मृत्युलेख ' लिहिण्याचें घाडस केलें आहे. त्या कवितेंत कवीने आपली निराशा व आपलें जीवनाविषयीचें अज्ञान मोठ्या नम्रतेने व प्राबल्येने मांडले आहे, तें असें—

“ मादज्जीवहि “ काय मी ” न कळलें आत्माप्रती नीटसे । मित्रा तेहि कळे न गूढ—न कळे माझे मलाही तसे ॥ अज्ञाता ! मरणोत्तर प्रकट तें होईल तूतें वसें ? । कोठें आणि कधी तरी जगति मी होऊनि गेलों असे ॥ ”

मराठी साहित्याच्या भाग्याची गोष्ट अशी की, गोविंदाप्रजाच्या जीवनाचें गूढ त्याच्या मरणोत्तर त्याच्या चह्यात्यानी व भक्तानी उफडून दाखविलें आणि शब्द-सौंदर्य, कल्पना-प्रभुत्व व भाषोत्कटता या त्याच्या गुण-संपदेचा संप्रदाय वाढता ठेयला. ' याच्याइतकी सार्वत्रिक व गौरवपूर्ण स्मृति महाराष्ट्रात दुसऱ्या कोणत्याच आधुनिक कवीची पाडली जात नाही

महापद्मेश्वराच्या दाट हाडीतून चालत असताना एखाद्या भरलेल्या व
तडानेलेल्या वाटसह्या दृष्टीस भरलेली मोहोळ दिसावे आणि
स्यातून टप् टप् टप् टप् मघाच मधुर येण गळत असावेत म्हणजे त्या

वाटसह्या किती हर्ष वाटे! तसाच
हर्ष रसिकयर्गाला ताचे याचा काव्य-
समूह पाहताना होतो महापद्मेश्वराच्या
वातावरणातील अणु-रेणु जसा स्निग्ध
व शीतल आहे, तसाच ताचे याच्या
कवनातील भाव आहे महापद्मेश्वरचें
पाणी जसे थडगार व सनीवन, तसे
ताचे याच्या काव्यातील शृंगार-वीर-
करण वत्सल हे रस आहेत आणि
महापद्मेश्वराच्या निरनिराळ्या
'टोकासन' सूर्योदयाची किंवा
सूर्यास्ताची जी रम्य व चंचल प्रभा

दिसते, तीच ताचे याच्या कल्पनाविलासामध्ये चमकत आहे. महा
पद्मेश्वरातील त्या खोल दया कधी पाणिमिच्या चादप्याने तर कधी
हिवाळ्यातील धुक्याने काठोकाठ भरलेल्या असतात आणि पेशाळ दूध
ओसड्याच्या टोणाप्रमाणे भासतात, त्याचप्रमाणे ताचे याच्या निरनिराळ्या
प्रकारच्या काव्यात सखोल सहानुभूति व अपार आशावाद ओतप्रोत
भरून राहिलेला आहे लुसलुईत पद-लालित्य, मजळ ताद-माधुर्य,

विमल शृंगार-रस आणि एकदरीने सौंदर्य-पूजक वृत्ति या चार गुणानीं ताचे हे अर्वाचीन कवीमन्ये सर्वश्रेष्ठ ठरले आहेत. त्रिंबदुना त्या गुणानीं संपन्न असा त्याचा एक विशिष्ट संप्रदायहि रुढ झाला आहे.

काव्यात्म वृत्ति

ताचे हे जातिवत कवि होते. त्याची अवधी वृत्तिच काव्यात्मक होती. ते जणू काव्यच जगत होते. अष्टौप्रहर त्यांचे मन काव्याच्या चितनात गुगलेले असे. त्यांना निदिध्यास असे तो एक काव्याचाच. जसा तुकारामाला पादुरगाचा किंवा लोकमान्यांना स्वराज्याचा, तसा त्यांना काव्याचाच छंद दिवसभर व जागृत्यभर लागलेला होता. ससारात सतोष पावून समाधानी वृत्तीने जीवन घालवीत असताना जे जे विशेष अनुभव आपल्या मनाला चाटून किंवा कापून गेले, ते सर्व ताचे यांनी काव्यरूपाने लिहून ठेवले. खुद्द त्यांनीच आपल्या काव्याची जन्मस्थाने निवेदन केली आहे, ती अशी, 'एखाद्या गोष्टीने मनाला चटका रसला की, तिला कवितेचे रूप द्यायलाचें. ससारातील अनेक लहानमोठी, घरातील, घराबाहेर, जड सृष्टीतील, चैतन्य-सृष्टीतील इत्ये मनाला झोंबली म्हणजे ती काव्यरूपाने परिणत व्हावयाची, मग ती कळत्याहि स्वरूपाची असोत सामाजिक असोत, धार्मिक असोत, राष्ट्रीय असोत, असा क्रम आजतागाईत चालू आहे "

जेवढे म्हणून आपण अनुमत्रिले तेवढेच लिहायलाचें, असे व्रीद ताचे यांनी टोपलेले होते. त्यांनी लौकिकाची चाड घरली नाही, द्रव्याची अभिलाषा ठेवली नाही अत्यंत निष्कामपणे त्यांनी काव्याची सेवा केली. ती लोकापुढे ठेवून कवि म्हणून आपण मिरवावे असे त्यांना कधी स्वप्नहि पडले नाही. त्यांनी काव्य रचण्यास लहानपणापासून प्रारंभ केला. पण त्यांच्या काव्याचे दर्शन मराठी वाचकांना प्रथम झाले ते १९२० साली-त्यांच्या वयाचे ४६ वे वर्षी आणि तेहि त्याचे चाहते कवि प्रो मायदेव यांच्या प्रयत्नामुळे. 'ढोळे हे जुलमी गडे' हे रसिकांचे खाडके पद ताचे यांनी १८९१ मध्ये वयाच्या १६ वे वर्षी लिहिले, पण ते सुमारे तीस वर्षे दमरात पडून होते.

बरीच कविता त्यांनीं जाळूनहि टावली. कीर्ति-देवतेकडे पाठ फिरवूनच ते सरस्वती-देवीची आराधना करित होते-त्यांच्याइतका प्रसिद्धि-विन्मुख कवि सापडणें कठिण. जसा कीर्तीचा तसाच सपत्नीचाहि नाद त्यांना कधींच लागला नाही. या आपल्या निरपेक्ष वृत्तीचें वर्णन खुद्द तानेच अलंकारिक भाषेनें करतात, ते असें—“आपल्या ठायीं जर थोडीफार प्रतिभा असेल तर तिला लक्ष्मीपुढें नर्तकी म्हणून नाचवावयाचें नाही, सुमणांच्या नादावर तिला गावयास लावावयाचें नाही, हा अगदीं आरमापासून माझा निश्चय होता आणि ईश्वरकृपेकरून तो अद्यापि टिकला आहे.” जशी पूर्वीच्या साधु-सताची भगवद्भक्ति, तशीच तांचे याची काव्य-भक्ति.

जीवन व काव्य याची सांगड

त्याचें काव्य म्हणजे त्याच्या जीवनाचें प्रतिबिंब, जसजसें जीवन वाढत गेलें, तसतसें त्याच्या काव्याचे विषय बदलत गेले. या बदलाचें वर्णन तांचे पुढील प्राजल शब्दांनीं करतात, “माझ्या कवितेचा हा एक विशेष आहे की, तिची वाढ माझ्या जीवनाच्या सगळीं शाली आहे, मी पधरा वर्षांचा दोर्दपर्यंत ती शिशुप्रमाणें बोबडे गेल गेले. माझ्या नवयौवनाच्या काळात ती कामुक झाली. आणि सरोवर त्या वेळच्या काही कविता मी जाळून टाकिल्या. विवादानंतर ती एका प्रेमातच गुगून गेली. पुढें माझीं मुलें सभोवतीं दियू लागताच तिनें मुलाची गाणीं गाईली. मृत्यु जेव्हा माझ्या दाराशीं आला आणि मुलाना घेऊन गेला, तेव्हा ती कविता चिंताकात आणि उदासवाणी झाली ” अखेरीस दिवालापलीकडील परम साध्यावर त्याची दृष्टि खिळली व त्या वृत्तीचेहि पडसाद त्याच्या काव्यात उमटले. तांचे याचें जीवन व काव्य याचे ओघ एकमेकात मिसळून चालले होते.

शिक्षण-मुलाचा त्याग

तांचे याच्या जीवनास मुदगात ता. २७ नोव्हेंबर १८७४ रोजी झाली. या दिवशीं ग्वाल्हेर सध्यानावील मुगावली या गावीं या भास्कराचा जन्म

झाला. त्याचे वडील रामचंद्रपत हे शाही सस्थानात कारवून होते. बाल-
पणी गावातल्या नदीकाठी व रानावनात भास्कराने स्वैर संचार केला
व निसर्गाची चित्रे आपल्या मनाच्या तबकडीवर उमटवून घेतली,
गरिबीमुळे शिक्षणात रूढ पडला. त्या ऐड्यात काही दिवस भास्कराने
भिक्षुकी केली व साधुसत्ताच्या पोष्या वाचल्या. पुढे देवास सस्थानात
त्याचे इंग्रजी शिक्षण झाले. त्याची बुद्धि सरतरीत असल्यामुळे ते
प्रवेश-परीक्षेत मानाने उत्तीर्ण झाले. १८९३ साली अलाहाबाद प्रिया-
पीठाची मॅट्रिकची परीक्षा उत्तम ते पहिल्या वर्गात आले. शिक्षणाची
ओढ त्यांना इतकी की, एकदा त्यांनी रात्री घरातून पळ काढला व
पंचवीस मैलाचा प्रवास पायी केला. प्रि. आगरकर, सानेगुरुजी बगैरे
विद्या सेवकांचा पंच त्यांनी धरला. आग्रा येथे भास्कररावांनी श्री. ए.चा
अभ्यास सुरू केला, परंतु आपल्या वडील बंधूमाठी त्यांनी मोठा त्याग
केला. त्याचे शिक्षण पूर्ण व्हावे म्हणून त्यांनी आपले शिक्षण अपूर्ण ठेवले.
आपल्या अत्यंत आवडीच्या वस्तूचा त्याग हाच सर्वश्रेष्ठ न दे का ? तो
त्यांनी केला. देवास तेथील शाळेत वीस रुपये पगारावर, त्यांनी शिस्त-
काची नोकरी धरली. पुढे ते तेथील बालराजाचे शिक्षक बनले. त्यामुळे
राजमाझ्यातील ग्रंथ सगळे त्यांना खुला झाला. त्याचा त्यांनी यथे-उ
उपभोग घेतला.

राजकवित्वाचा मान

पुढे ते देवासच्या महाराजाचे खाजगी कारभारी झाले, संतर त्या
संस्थानाचे वडील म्हणून ते इंदूरस गेले. तेथे ते १९०८ पर्यंत राहिले.
पुढे एका ऐड्यात न्यायाधीशाचे काम करण्याचा योग आला नंतर
दोनतीन सस्थानात निरनिराळ्या नोकऱ्या त्यांना कराव्या लागल्या,
त्याच्या न्यायप्रिय व बाणेदार स्वभावाला त्या संस्थानाची हया माननेना.
त्यामुळे त्यांना स्थलातरे व स्थित्यतरे करावी लागली. शेवटी ग्वाल्हेर
संस्थानात ते १९२६ सालापासून स्थिरावले व 'राजकवि' हि बनले.
१९३४ साली त्यांच्या यमाला साठ वर्षे पूर्ण झाली, म्हणून महाराष्ट्रातील

शहरोशहरी साहित्यिनानीं सत्कार-सभा भरवून त्याचा मोठा गौरव केला.

प्रा. मायदेव यांनी १९२० साली तांबे यांच्या सनपटीस घमून व संशोधन करून त्यांच्या कविता नमविल्या व प्रसिद्ध केल्या, आणि स्वतः त्या सभा परिषदामधून गाउन दाखवून तांबे यांना योग्य ती कीर्ती मिळवून दिली. १९२६ साली तांबे हे इंदूर येथे भरलेल्या मध्यभारतीय कवि-संमेलनाचे अध्यक्ष झाले आणि १९३२ साली कोल्हापूरच्या साहित्य-संमेलनातील काव्य-विभागाचे अध्यक्षस्थानही त्यांना अर्पण करण्यात आले. त्याचप्रमाणे १९३५ साली, पद्मश्रद्धिपूर्ति-समारंभाचे निमित्ताने, दुसरे एक कवि प्रा. माधवराव पटवर्धन यांनीही त्याचा काव्य-मग्न साक्षेपाने संपादून प्रकाशित केला. "दुर्दैवाने मराठी कवींना नालायक वा निष्काळजीच सगळ्या भेटतात असे दिसते." अशी तक्रार प्रा. पटवर्धनानीं 'केशव-मुता'च्या बाबतीत केलेली होती. तिला निदान तांबे यांच्या बाबतीत तरी पटवर्धनानीं अगुमान जमा ठेवली नाही. सीस वर्ये तांबे यांच्या काव्याने जो अज्ञात यास पतकरला होता, तो मायदेव-पटवर्धनांच्या प्रयत्नाने समाप्त होऊन त्यांच्या काव्य-देवतेला पुढे राजेश्वर्य व लोकमान्यता उपभोगावयास सापडली. अशा सापल्याच्या स्थितीत, ययाच्या ६७ वे वर्षी, ता. ७ डिसेंबर १९४१ रोजी ग्वाल्हेर येथे हा काव्य-भास्कर अस्तगत झाला.

नाट्य-गीतांचे प्रवर्तक

तांबे यांचे पद लालित्य कमालीचे कोमल आहे. मृदु व मनुज शब्दांनी नटलेली व मधुर चालीवर रचलेली त्यांची नाट्य-गीते तर अतिशय मनोहर आहेत. गुलाबाच्या पावळ्यांच्या पायबडघावहून त्याची शारदा पाउठें टाकीत जाते असे वाटते 'श्वासाने जे मुमन करपते' असा पारिजातकाचा नाजूकपणा गोविंदाप्रजानीं वर्णिलेला आहे. तोच तांबे यांच्या काव्यात म्हणून राहिलेला आहे. खुद्द तांबेच आपल्या काव्याच्या कोवळिकेचे स्वरूप 'अगुली कठिण लागली, तरी सपली' असे करतात. ते - श्री. अ. र. शा. भाव. र. व. लालित्य संपन्न नाट्य - चे

ते प्रवर्तकच आहेत म्हणून तरी चालेल. ' मुशाफिर आम्ही ' ' राजन्या आणि तिची दासी. ' ' निवली जशि चमके स्वारी, ' ' आज फिरुनि का दारी, ' ' पेरीवाला, ' इत्यादि त्याचीं नाट्य गीतें चतुर व सयमित शृंगारानें यथयत्नेली आहेत. ' कुणि कोडें माहें उकलिल का ? ' हें त्याचें प्रणय गीत गोविंदाप्रजाच्या ' गुलाबी कोड्या ' इतकेंच लोकप्रिय झालेलें आहे. " प्रणयप्रभा, तुजवीण, हृदय साग, जगाहून मित्र, डोळे हे शुल्मी गडे, कोणिकडे जादुगारिणी, कुणि असेल ग, घट तिचा रिदामा, घट भरे प्रवाही इत्यादि निती तरी का यातून प्रेम रसाच्या घात वहात आहेत शुद्ध शृंगाराचे निर्मळ नमुने असणारीं प्रेम गीतें त्याच्या सर्व कवितांच्या मारें निम्मी आहेत. ' कला व नीति ' या वादात त्यानीं आपलें मत ' फेरळ कलेच्या ' राजूनें आपल्या पत्रात दिलेलें असलें, तरी त्याच्या काव्य देवतेनें मात्र नीतीची व सम्यक्तेची ' लक्ष्मण रेया ' कोठेंच ओलाडलेली नाही. त्याच्या कलेनें सर्वत्र सूचवते वी मर्यादा पाळलेली आहे.

विषयांची विविधता

ताने याच्या काव्यात शृंगार हा प्रधान रस असला, तरी फरग-वत्सलादि रसानादि त्यात स्थान आहेच. " सात्यन, शिशु-वचना, आईकडे न्या " इत्यादि गीतें कारणानें ओथबलेलीं आहेत तसेंच ' अगाई रीत ' ' चिवचिव चिमणी छतात ' ' रणुणु ये, ' ' तर मग गट्टी कोणाशी ? ' ' राजू नसो तार्ई ' वगैरे गीतें यात्सल्य-रसाने न्हालेलीं आहेत ' डम-डमत डमरू ये ' असे ' रदास आवाहन ' करणारे त्याचें धीररसयुक्त गीत तुप्रसिद्धच आहे. ' प्रतिज्ञा ' ' सोंण रोधील ? ' ' उलळात दिले शिर, ' वाटलें नाथ हो ' या कविता गांधीजींच्या सत्याग्रही आंदोलनाचें गुणगान करणाऱ्या आहेत, तर ' राजराजेश्वरा हो दयाळा ' ही ' लोकमान्यास ' उद्देशून लिहिलेली कविता भक्तिमार्गानें भरलेली आहे. ' साडीवाली 'सारख्या व्यक्तिगौरवाच्या कविता शोड्याच आहेत. ' नवधू प्रिया, ' ' रतलें परपुरुषाशी ' ' घातली एकदा अता उडी ' इत्यादि गूढगुजनात्मक वचनें जीवात्मा व परमात्मा यांच्यासंधीचीं आहेत. मत-

कवींच्या 'विराण्या'ची ही आधुनिक आवृत्तीच होय. "अनन्त-स्तोत्र, चरण कधी का, चरणि तुझ्या मज, हरि अर्पावे काय, घर राहिले दूर" इत्यादि काव्यातून मक्तीचा आर्त स्वर ऐकू येतो. 'धन तमीं शुक, 'मरणात सरोवर' इत्यादि कविता म्हणजे आशावादाच्या मुताब्याच होत. तांने याच्या काव्य-सृष्टीत जशी रण-द्रुमे आहेत, तशीच लग्न-घाटे आहेत आणि तशीच देवळाच्या गोपुरातील सनईहि वाजत आहे.

तांने याची काव्याची बैठक किती नम्रतेची आहे, याची साक्ष पुढील कवनावरून कोणासहि येईल. आपली कमने हीं सुमनें आहेत असें मानून ते रसिकाना चिन्वितात, "कुस्करू नका हीं सुमनें । जरि यास नसे यास । तरी तुन्हास अर्पिलीं तु मनें । मधु जरि नसे तिळमरी अन्तरीं तरी करीं हीं धरणें । या घणं नसे सौवर्णं । जों न हीं शीर्णं तोंवरी धरणें । व्या करीं, क्षणमीतरीं बाळतिल तरी तयाना जणें । अङ्गुली कठिण लागली तरी सत्पलीं । हड्डच या शिवणें । अंजली धवनि अर्पिली, भक्तिनें दिली म्हणुनि तरि घेणें ।"

नादमधुर-शब्द-रचना

मोहक वेग धारण करून एकादी मुदर वालिचा येताना दिसावी, त्याप्रमाणें तांने याच्या कवितेत रचित शब्दांनीं रंगविलेली रेखीव वर्णनां-बोली पहावयास मिळते. 'छुगुगु ये' या कवितेंतील शब्दसौंदर्य व वत्सलरस तर असामान्य आहे. त्याचा एक नमुना पहा — 'छुगुगु ये, छुगुगु ये शणनारित बाळा ! छुडुडुडुडु दुडुदुडुदुडु तुमसत ये बाळा !' बालभास्कराच्या उदय-कालाचें वर्णन आरम्भी करून एक माता आपल्या बाळाला उदमिताना म्हणते, "जागति बघ चिऊकाऊ । जागति परव्यात गाऊ । होळति तड, जागति करु ते हरिमज्जाला । जागति गोळ्यात गाऊ, पाजति घत्सास पाई । ये रागे ! कळ लागे माझिया स्तनाळा ।"

'आनंदीआनंद' या कवितेचा अणुरेणु आशावादार्थे भरलेला आहे. त्याला योग्य अर्शाच शब्दरचना करीने किती कीडल्याने केनी आहे, पहा— "आनन्दी आनन्द मुलानो, आनन्दी आनन्द । चडूकटे दग-

दिशों दाटला आनन्दी आनन्द ॥ पुलावरनिया पुलावरि मुलें पुलावर
ज्यापरी झुले, । तवें झुलाया तुम्हा उधळिलीं प्रभुजीनें चहुवाजू पुलें ।
म्हणुनी उडता वागडता । सरसरगर मण्डल धरिता । सलील हासत गुण-
गुणता । वस्तुमात्र आनन्द दे, तुम्हा काय जगाचे फन्दू ? ”

‘पुगीवाला’ हे एक प्रदीर्घ कथा-काव्य आहे त्यात १११ श्लोक
असले, तरी ते सुबोध, घाबरे व आवर्षक आहेत. पुगीच्या जोरावर
त्याने गावातील उदीर नदीकडे नेले, पुढे त्यानेच इनाम न मिळाल्यामुळे
गावातील मुलेहि पुगीच्या गुर्गाने गुहेकडे नेली, ही कथा अर्थानुसारी
ध्वनीने कवि कशी कथन करतो पहा—

“ झटपट पटपट पाय आपटत, पुटपुट करित मुरानें, । सटपट धडधड
टाकुनि चटचट टाळ्या विडित करानें । नाचत भरभर मुलें चिमुबलीं
निघतीं आनदानें, । गरगर फिरती मधुर पाखरे जशी उधळता दाणे । ”

सुरेख वर्णनशैली

त्या पुगीवाल्याचें शब्द-चित्र ताबे यानीं बारकाईनें रेखाटलें आहे. तें
असें—“ वधति टकमक हे सकल नवन काय ? मूक व्हाया काय ह्या
मुला होय ? कुडुनि येई ही मूर्ति अति विचित्र ! कोण रेखाटू शके इच्चें
चित्र ? ॥ रंगीरेरंगी रंगा पायघोळ । लाल पियळा अति सैल, पडे शोळ ।
अगकाठी किती रोड उन्व काळी, । उरीं वेंसाची दाट झुले जाळी ।
तीक्ष्ण लोचन अगार पेटतात, । मिशा दाढी उमयता भेटतात, अधिच
त्याचें भाल तें भव्य मोठें । बरी भस्माचे ओढले पराटे । शेन्दुराचा बरि
तिलक रसरशीत, । नयनिं तिसऱ्या जगु जमि धगधमीत । दोन्ही कानीं
ख्द्राक्ष डोलवात, दळे स्फटिकाची । माळ ही गळ्यात ” ॥

निसर्गाची शब्द-चित्रे

रेखातील निसर्गाचें वर्णन ‘गुराख्याचें गाणें’ मध्ये बहारीचें आहे,
आणि त्याहून आहे त्या गुराख्याच्या समाधानी मन स्थितीचें वर्णन.
गुराखी आपला जीवन क्रम सांगताना म्हणतो, “ दृष्टा लागता नीर

झग्याचें ऑंजळीनें मी पितो । धुधा लागता कादामाकर यथेच्छ मी जेवितो । फिरता फिरता करवदें हीं साडुनि मी भजितो । काडीनें मी काटे दाडुनि घोरेंही तोडितो । घनिका ताट झग्याचें जरी । पाचहि पळानें त्यावरी, । नाहीं गोडि मुखाला परी. । माईसक्यें हिण्डुनि रानीं थडुनि सुरें जेवितो । जाडेंभरडें र्याउनि घनिकाहूनि अधिक तोषतो । ”

गुराख्याची सगुष्ट वृत्ति अशी की, त्याला काळी घोंगडीच आवडते, भरजरी मदिल नव्हे कोणाचा बापलेला नाही, नोदर नाही, गुलाम नाही, असा तो गुराखी आपल्या मुखाची गुधकिडी सागतो, “समाधान हा परिस अहा ! मज रानातचि लाभतो । दुःसाख्या सोडास लाविता सुप्तसीनें वनवितो. । ” इंग्रजीतील ‘चफीवाल्या’ची ही किती सुंदर प्रतिकृति आहे !

प्रभातकाळचें मनोहर दृश्य ‘सोन्याची घेडनि करि झारी’मध्ये ताने यांनीं रंगविलें आहे. तसेंच वर्णन ‘रासमडळ-गोपीचंदन’ या कवितेतहि त्यांनीं केलें आहे तें असें—“पिळें ताम्बूस ऊन कोपळें पसरे चहुपेर, । ओढा नेईं सोनें वाटे वाहुनिया दूर. । झाडांनीं किति मुगुट घातले डोकेंस सोनेरी, । अहाहा ! पहा तर सोन्याचा गोळा तो क्षितिजी । ” उघ काळी जाकायात उच उच भरान्या मारणान्या पातराचीं शब्द चित्रें ताने याचीं लेखनी । किती कुसलतेनें काढते पहा—“सोनेरी मखमली खेरी पद्वि कितीकाचे, । रद्ग किती घर तक्षेतदेचे इन्द्रधनुष्याचे । अशीं अचल पुष्पावरें पुलें साळिष जणु पुन्ती । साळीवर शोपली जणू का पाळण्यात घुस्ती. । झळरन् मुळकन् हरडुनि तिमटे किनि दुसरी उडती, । हिरेमाणिकेबाजू पुडुनी पद्विचि गरगरती । उड, वागडू, नाजू, गरगर पिरू वग मौजे । ”

रात्रीचें वर्णन करता करता ताचे यांनीं समाजातील वैश्य ‘मार्ग प्रतीक्षा’ या कवितेत किनी मार्मिकतेनें सूचित केले आहे “घनिक सुन्दरी रम्य मन्दिरी । मचकावरी मुदित अन्तरी । वृषट्-योधिता काम सास्नी । निवति तान्हुलें जळल घेऊनी । ” हीं दोन दृश्ये भांडव्याले व कामगरी या दोन भुवानें दर्शन घडवीत नाहीत काय !

व्यक्तीची शब्द-चित्रे

‘नदितिरी उभी’ अश्याच्या छीची मूर्ति ताचे यांनी मोजक्या शब्दांनी कशी कोरली आहे, पहा—“नदितिरी उभी ती दाट वर्णी । आर्द्र वस्त्र ठिके चरणी. । नयन नभी, कर दोन्ही जुळले । वेशपाश उरि पाठी रुळले । तुफान हृदयी घोर उसळले । ही पसरे छाया मुखि नयनी । वषति बुड गिरि घेरा घालुनि । पिजले तडवर तिला पाहुनी । स्थिरावले दग पळता गगनी । डोरुावि चालरवि ढगातुनी । ’

तसेच सुरेस वर्णन ‘घट भरे प्रवाही बुडबुडुनी’ या काव्यातहि आहे. नदीत घागर भरली तरी स्त्रीचें लक्ष भलतीकडेच होतें. त्यावेळचें दृश्य रंगविताना कवि म्हणतो, “घट भरे प्रवाही बुडबुडुनी-। न दिसे तुज न पडे शयणी ! पदर गळाला, उडे वायुवर, । दुरळे उडती वेशि भुरभुर प्रमदे, वष त्या सावर आवर-का उभी प्रवाही दृश्य मनी ! ” तिला वाटतें, आपण ज्याची वाट वषत आहों, तो प्रियकरच आला. पण त्याच्या आगमनाच्या खुणा ज्या तिला वाटतात त्या निस्सर्गाच्याच लीला असतात. “पाडल नच तें, दोत सळसळे । शब्द न मानवि, पारा बोले । झीळ न वायुच वशी खेळे । का विरघळशी भ्रमि फिरविदनी ! ”

कव्यनामागून कल्पना चालवून व विविध अलंकारांनी आपली कविता नटवून ताने एका सुंदर स्त्रीचें वर्णन किती मनोवेषक करतात, हें “द कवण जगातील ललना ? ” या कवनामध्ये पहायपास सापडतें ते एका सुंदरीस पाहून प्रश्न करतात “घालकल्पनामृष्टीतुनि का अवतरलीस या भुवना ? । गन्धर्वाच्या मुरमृष्टीमधि पावलीस का जनना ? । का नन्दन-चनमुमुम पातलि स रिक्तवाया सम नयना ? । मुर-जान्दवितिल कमलगन्ध का मूर्ते येसि सम सदना ? आनन्दच का शरीर धरुनी आरिष पिदसित वदना ? । ” ही मुलाची कल्पना ! की गंधर्वाची तान ! की नदनयना-तील कळी ! की आकाशगंगेतील कमल-गंध ! की मूर्तिमत आनन्द-असे सदेहामागून सदेह करीच्या मनात उत्पन्न होतात.

‘तीनी साजा’ या कवितेतील एका कडव्यात सहा उपमा कवीने गुपत्या आहेत. त्या अशा—“जाद जसा येणूत, रस जसा सुंदर कवनात,

गन्ध जसा सुमनात रस जसा बघ या द्राक्षात, । पाणि जसे मोत्यात, मनोहर
वर्ण सुवर्णात । हृदयी मी साठवी तुज तसा जीवित जो मजला । ”

अदळ आशावाद

लिज मनाला आशा व आनंद देणारी तांबे यांची एक मुबित्यात
कविता आहे. निसर्गातील नाना द्रव्यातून आशावादाचा सूर त्यांनी पुढील-
प्रमाणे काढला आहे, “ घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी, । रे लिज मना,
या जरा तरी । फूल हसे फाट्यांत बघ फसे, । काढ्या ढांगे बघ तेज रस-
रमते, तीव्र दिमातुनि यस्तहि हसे । रे उघड नयन, काळ पळे दुरीं. ॥”
काळोसातहि तारा चमकतो, फाट्यातहि फूल पुल्लें, ढगांतहि धीज तळ-
पते, हेमंतानंतर वसंत येतो, असे सागून कवि म्हणतो, “ फूल गळे, पळ
गोड जाइलें, । नीज नुरे, डोळात वट झुळे, । तेज सळे, बघ ज्योत पाजळे ।
का, मरणि अमरता ही न खरी ! ” ॥ शाळावरील फूल मुकलें तरी तेथें
पळ येतें, आंग्याची कोय नाहीशी झाली, तरी तिच्यातूनच झाड वाढतें,
तेल घेरायेनां सपतें पण तेज वहरतें आणि मरणानें माणूस दृष्टिआड
झाला तरी कीर्तीनें तो अमर होतो हा संदेश किती आशावादी आहे !
केदाबसुत-गडकरी-मद्यंत आदि अर्वाचीन कवींच्या साऱ्या काव्यातून
निराशेचाच सूर प्रामुख्याने ऐकू येतो, पण तांबे यांचा काव्यात्म जीव
कधीच निराश होत नाही. तो निसर्गातून आशावादाचें रम्य गीतच ऐकतो
व इतरांना ऐकवितो हें विशेष. स्वतःच्या हृदयात आनंदाचा तबोरा
रागलेला असला, म्हणजे बाहेरील अपार-उजेड किंवा उन्हाळा-पाव-
साळा अथवा सुख-दुःख घ्यानींमुद्दा येत नाहीत, या सिद्धांताचा हा पुरा-
वाच नव्हे काय !

वीराचा शुद्ध प्रणय

शुद्ध, निर्मळ व रसरसीत प्रणयाचें सम्य, संयमित व कलापूर्ण चित्रण
तांबे यांनी आपल्या अनेक शब्द भंडुल, कल्पना-मुदर व भाव मधुर गीता-
मध्ये केलेलें आहे. रजशूत रमणीच्या प्रणय-भावना रगविण्यात ते चतुर
आहेत. रणागणावर शौर्य गाजविणाऱ्या वीर-शिरोमणीची वाट पहाणारी

एक प्रिया आहे. तिच्या मनांतील माय-लहरी 'विजली जशि चमके स्वारी।' या कवनामध्ये उमटलेल्या आहेत. त्या स्त्रीला आपल्या वीर पतीचा अभिमान किती बाटतो, पहा—“जळ झुलें जसें वान्यानें । तिकडील तशा शब्दानें । कशि वाइ झुलति हीं सैन्ये । देईल विजय मल्हारी”॥ अशा रणधूर विजयी पतीला “सोन्याच्या तनकामार्जी रत्नदीप उज-लुनी ” ओवाळण्यासाठी ती पिढ आहे.

अशीच प्रतीक्षा करणारी दुसरी एक रमणी 'स्वारी कशी येईल !' असें चिंतन करता करता गुणगुणते, “कुणास ठाऊक कवणे ह्मी येईल माझ्या परीं । । कशी तयारी करूं ? अद्गणीं घालु कशी हातरी ? ” असा संभ्रम उत्पन्न झाला असताना तिला एकेक कल्पना सुचतात, त्या अशा—“का वान्यावरि परिमळापरी अवतरेल तो तरी ? का दगावरी गर्जनेपरी येईल भूमीवरी ! । काय विजेथरि लखलख येईल जशि सोन्याची सरी ? नदीपुरावरि येईल का तो तरल सरङ्गापरी ? । घन राक्षमाघिल का गोड लकेरीपरी ? का स्मितसा निजल्या बाल-कपोलावरी ? का मधुसा फुलल्या कमलदलामतिरी । यापरि करिता विचार साजणि, होतें मी पावरी । ” किती कोमल शब्दात किती रमणीय कल्पना !

घोर कुळातील एक रजपूत वीर व त्याची रमणी यांचा हृदयंगम संवाद “मुशाफिर आम्ही ” या कवनामध्ये कवीने गोवला आहे. तो वीर रानाधनात राहतो, पण त्या वनवासांतच प्रेमाचें सुख भोगण्यास ती स्त्री तयार असते-आणि म्हणून म्हणते, “तुम्हाविण अज । जरी अज अमृत, । विषाहुनि फह इयें सचित । तुम्हाविण शय्या । शय्या कुसुमाची । स्ते मज काट्याहुनि साची. । ” तेव्हा तो तिला बजावतो, “जिवाला धोका । धोका रानात । नीट हें आणी घ्यानात. । ” पण तिचा निर्धार असा की, “तुम्हाविण जगणें, । जगणें मृत्युच कीं । तयाहुनि दुस्सह या लोकीं । ”

“राजकन्या आणि तिची दासी ” हें तर एक प्रेम-मधुर असें नाट्य-गीतच आहे. जवाहराचा व्यापारी म्हणून खैरपूरचा राजपुत्र राजकन्येच्या

राजवाड्यात आला व तिला पाहून गेल्या, असा नाट्य प्रसंग कवीने योजला आहे. त्याच्या दृष्ट भेटीनंतर राजकन्या व दासी यांचा जो लाडिक व लाजरा सवाद झाला, तो या गीतात खुबीने वर्णिलेला आहे, “कवराणीजी, किती रूपविता मन ? किती ही सोंग !” असे दासीने मिथिलपणाने विचारल्यावर “काय पुन्हा ते खैर-तेच-व्या-का-कूवरजी ते” असा राजकन्येचा आनंदामुळे, लजेमुळे सभ्रम झाल्याचे या नाट्य-गीताचे शेवटी दाखविले आहे. ‘स्वयंवर’ नाटकातील रक्मिणी व तिची दासी यांच्या सवादाची स्मृति होण्याइतका हा काव्य-रूप सवाद दृष्ट व रम्य आहे.

स्त्रीविपर्याय आदरभाव

तांबे याची प्रेमाची कल्पना निर्मळ आहे. स्त्रीजातीकडे ते आदराने पहातात. पुरुषाची खाण म्हणजे स्त्री. पुरुषाचा स्वभाव घडविण्याचे कार्य माताच करते. चंद्राची काति, रत्नाचे तेज, गुळाची कोमलता—या सर्व गुणांची गंगोत्री म्हणजे स्त्री. असा नारी-महिमा तांबे पुढील बेंचक शब्दांनी गातात. “भयचकित नमावे तुज रमणी, । जन कसे तुदविती तुज चरणी ! । महाकवी, तत्त्वज्ञ, भूपती, । सपर-धुरन्धर वीर पीरगति । स्थितप्रज्ञ हरि उरी कोळिती, प्रसन्न तयाचा तू जननी । भूत निघाला तव उदरातून । वर्तमान घे अकी लोळण, । भविष्य दाही मुली, रात्रदिन । तव हाकेची घाट मनी । तुझ्या कान्तिने चन्द्र हाळसले । फुला फूलपण, मुली तुजमुळे, । रत्नी राग तुझा गे उजळे, । तुझ्यास्तवच ही प्रिय भगिनी ।”

स्वतःच्या पत्नीवर कवि पूर्ण संतुष्ट आहे—त्रिचा त्याला अभिमान-मुद्रा आहे. आपली पत्नी काळी आहे असे लोक म्हणतात, हे प्यानी घेऊन कवि उत्तर देतो, “जन म्हणति सावळी तुज सगळे, । कष्टार्ह विचारे ते अन्धळे !” आपल्या अर्धांगीच्या काळेपणाची कैरियत देण्यासाठी कवि एक पौराणिक पुरावा देतो, तो असा—“अगाध मुदर यमुना काळी । तटी गर्द झाडांच्या ओळी, । बेडा झाला तो यनमाळी,

उजळिते मनोमल श्याम जळें ॥ ” काळ्या यमुनेच्या काठी 'खेळणाऱ्या श्रीवृष्णानें कैक मनाचे कोपरे उजळले. निःसर्गाचा दाखळाहि तसाच. काळा दग द्रवतो म्हणून घनधान्य मानवाला मिळत. हें सांगताना कवि म्हणतो, “ काळा काळा मेघ सुदरी, । माग्यहीन जो मोह न परी, । धनधान्याची समृद्धि उदरी । भरतील बापडे जरि न वळे ॥ ”

ही बचावाची भूमिका सोडून कवि 'सहज तुशी हालचाल' या काव्यात आपल्या पत्नीविषयीचा अभिमान मोठ्या गौरवानें गातो, तो असा—
“ सहज तुशी हालचाल मन्त्रें जणू मोहिते । एकवार वध हासुन बळमळेळ सिंहासन । बळमळतिल मनि सुरगण हास्यास्तव खास ते । ही अपूर्व शक्ति सगुण । झाडितसे मम अङ्गण । हें माझे माग्य घुन जळपळतिल देव ते ॥ ’ रातेच काय, पण देवहि देवा करतीळ, असें माझ्या पत्नीचें योरपण आहे अशी ग्याही कवि देतो. बाळर्षीदर्शपेक्षा अतः सौंदर्याचें पूजक ताने आहेत.

नाट्य-प्रसंगाचें चित्रण

ताने याचें काव्य म्हणजे मधानें भरलेले घट, शन्यावर सायकाळी पाणी भरण्यास गेलेली तण्णी कोठें दिसेनाशी झाली—तिची पागर मात्र रिकामी राहिलेली आहे, अशा नाट्य-प्रसंगाचें चित्रण करताना साधे म्हणतात, “घट तिचा रिकामा शन्यावरी । त्या चुम्बिति नातुनि जळ लहरी ॥ ” सध्याकाळच्या वेळी शेतातील कामकरिणी कशा विस्तावा घेत बसतात याचें शब्द-चित्र पुढील कव्वात काढलें आहे—“ पलीकडे त्या करानि कापणी । मसत्या पाया दुष्प्र करोनी । विनोद करिती रमती हसुनी । जा पदा तिथें कुणि ही भ्रमरी ॥ ”

नागरी हलनाची देव-दर्शनाला जाण्याची वेळ म्हणजे सध्याकाळ. त्याचेंहि शब्द-चित्र पुढील शब्द-शक्तीत काढलेलें आहे—“ तादूळ पदरीं दिव्यदल करी । चरण खालुनि खळ तळ्यावरी । समति शिवालयि पोत सुदरी । दिखणी बया ही त्यात तरी ॥ ” घेऊन्या घेतांइन प्रिय-कराची शीळ पेऊ आली, म्हणून ही त्रिकडे गेली, हें सांगून कवितेची

रुचक समाप्ति घेली आहे. ती यशी—“पलीकडे वेळूची जाळी । तेथे वारा घुडगुड गाली । शीळ गोड तीमपुनि निगाली । ही छळुक दरपरी लकिरीपरी ॥ ” समीताच्या टकेरीप्रमाणे ती दिसेनाशी झाली.

तुलरा एक घट दुघाने भरलेला आहे व त्यात प्रेमाची गोडी मिसळलेली आहे. कवि म्हणतो, “तें दूध तुझ्या त्या घटातर्ते । का अधिष्ठ गोद लागे न कळे ॥ सार्वहृनि मठमउ घोटें ती । हस्तमुग्ध हस्तगुरु धार काढिती, । स्तुतुगु करुण करिती गीती, । का गान मनातील त्यात मिळे । ” गाण्याची गोडी दुघात मिसळलेली !

प्रेमाचे अद्वैत तत्त्वज्ञान

प्रेम स्त्री-पुरुषामध्ये अद्वैत उत्पन्न करते दोघाचीहि मुखदुर्ते समान होतात. कारण एकावर, तर कार्य दुसऱ्यावर, असा असाति अलंकार साधून ताने यांनी १०० साली, ४६ वे वर्षी, एक अतिरम्य भावगीत रचलें, तें असें—“कुणि कोडें माझे उकलिल का ! कुणि शास्त्री रहस्य कळविल का ! । हृदये तुझ्या सन्नि दीप पाजळे, । प्रभा मुखावरि माझ्या उजळे, । नव रत्ने व वज भूषविलें, मन्मन लुललें आतिल का ! । गुलान माझ्या हृदयी फुलला । रग तुझ्या गालावर खुलला । काटा माझ्या पायी रुतला, । शूल तुझ्या उरीं कोमल का ! । माझ्या शिरिं दग निळा डवरला, । तुझ्या नयनिं पासत खळ-खळला । शरद्वद या हृदयी उगवला, । प्रभा तुझ्या उरिं शीतल का ! । मद्याचा मी प्यालों प्याला । प्रिने, तयाचा मद गुज आला, । कुणी जखडिलें दोन त्रिवाला । मय-वधनीं वेवळ का ! । ”

वातील शब्द-सौंदर्य, अलंकार-वैभव व भाव-माधुर्य किती मनोहर आहे !

तसेंच दुसरे गृगारपूर्ण नाट्य-गीत म्हणजे ‘डोळे हे,’ प्यनि-मुद्रिके मुळें या गीताचा प्रसार खूप झाला व त्यानें तरुण हृदयांना वेडें केलें एका तरुणीची सलज स्थिति किती थोडक्यात कवीनें चितारली आहे, पहा—“डोळे हे शुक्ति गडे रोखुनी मज पाहू नका । जादुगिरी त्यात

पुरी येथ उभे राहू नका । घालू कशी कशिदा मी ? होति किति घागू
चुका । बोचे सुद्ध फिरफिरनी वेळ सख्या, नाथ पुका । खळखळ विती
शेय मनी ! हसतिल मज सर्व जणी ; । येतिल त्या सन्धि यधुनि । आग
उगा लावू नका ! ” महाराष्ट्रांतील मध्यमवर्गीय तरुण स्त्रीचा दिनप्रम व
तिच्या खळज प्रेमलीला याचें हें चित्रण विती सूचक, संयमित व आल्हा-
दक आहे, नाही ?

शृंगार व यत्सल या रसाचा संगम करणारें नाट्य-गीत म्हणजे ‘गद्दी’
हें होय, वदिणीचें खपलेलें प्रेम भाऊ तिच्या साध्यासाध्या शब्दांतून फलें
हुडहुड काढतो तें पद्यासारखें आहे. “ तुझ्या गळ्या । माझ्या गळ्या ।
शुम्भू मोत्याच्या माळा—” “ ताई, आणखि कोणाला ? ” । चल रे
दादा चहाटळा ! ” “ तुज कण्ठी । मज अंगठी । ” आणखि गोडफ
कोणाला ? ” “ वेड लागलें दादाला ! ” “ मला कुणाचें ? ताईला ” ।
“ तुज पगडी । मज चिरडी ” । “ आणखि शेला कोणाला ? ” “ दादा,
सांगू मायाला ? ” “ सांग तिकडल्या खारीला ! ” असा हा संवाद
मौजेचा आहे.

राष्ट्र-प्रेमाची ललकारी

सांचे यांच्या संवेदनक्षम हृदयांतून प्रेमाच्या अनेक धारा अखंड वाहात.
त्या केवळ सात्कारिक प्रेमाच्या असत जसे नव्हे, स्त्री, मुलें, निज इत्यादी
जिव्हाळ्याच्या न्यक्तीवर वर ते प्रेमाचा अभिप्रेक करितच; पण भूमाता व
जगन्माता यांच्याविषयीहि त्यांच्या अंतःकरणात अगाध प्रेम थसे,
प्रेमाच्या नाना जाति त्यांच्या काव्यात भरलेल्या आहेत. १९२० सालीं
म. गांधींनीं राष्ट्रात असहकारितेचें अभिनव, उदात्त व स्फूर्तिदायक असें
सुद्ध पुकारलें. त्यांच्या नौबती ऐकून तांने याचें चिरतरुण अंतःकरण
रोमांचित झाले. राष्ट्रीय संस्थेत काम करण्याच्या उद्देशानें ते पुण्यास आले
होते. पुढें देहाने नखलें तरी अंतःकरणानें ते राष्ट्रीय आंदोलनात भाग
घेत असत. त्या आंदोलनातोंल भावनापूर्ण व उदात्त अंगाचें त्यांना आक-
र्षण होतें. त्यांच्याशीं समरस होऊन त्यांनीं चार पाच काव्ये रचलीं

आहेत. 'कोण रोधील ?' या कवितेत गांधीजींच्या आत्मगाला उद्देशून ते म्हणतात, "या भविष्याच्या दिव्य काणगिरा। कोण रोधील ! दे कोण कर सागर ! ! " शस्त्रसपन ब्रिटिश साम्राज्यसत्तेला ते बजावतात, "ज्यानरी भार सरे, ज्यावरी गर्व तव। विपल तोषा तुझ्या, पलटणी सरे तव। विपन्न बलदर्प तव, यात का शर्य तव। उघड लोचन, पहा दूर राना, जरा ॥ " दूरदर्शन पुढील भविष्य काय दिसेल, हे सांगण्याचा अधिकार कवीचा आहे. कारण "ध्विस्तु कातदर्शी." त्या दिव्यचक्षूने पाहून कवि भविष्य सांगतो, "तेथ त्या रत्नमय दिव्य सिंहासनी। लल-लले भरतभूषननि वय विजयिनी। प्रणय, नय, सत्य हे सज्ज गग रक्षणी। बघ भविष्याच्या दिव्य त्या मन्दिरा." ॥ स्वातंत्र्याच्या दिव्य सिंहासनावर विराजलेली भारतमाता पाहून ताचे याना किती आनंद झाला असता !

सत्याग्रही सेनैला चिरइन टाकण्यासाठी ब्रिटिश सरकाराने दडप-शाहीची पराकाठा केली. पण या रावणी उपायानी गांधीजींचा राम-बाण हटणार नाही, हे सांगताना तांचे यानी काही पौराणिक दाखले दिले व विचारले, 'उत्तळात दिसें धिर, काय अता ! । दणक्या मुसळ दोंग न करिता । हरिश्चन्द्र तव मुत सत्याग्रही । सदा अहिंसात तो निग्रही, । अजत मारा रिपुचा छाही । पारे हरीस आणी मानवता. ॥ " चिलया, प्रव्हाद इत्यादि सत्याग्रही बाल-वीरांच्या इतिहास सांगून त्या सर्वांचे तेज गांधीजींत उतरले आहे, असे कवि म्हणतो, "ह्या वाळाचा आत्मा पसरे । सुमान्तरी, तो आता उतरे, । एकवटुनि 'मोहनी' अवतरे- । तू वांझ न ये माझी माता । "

तृणाच्या पात्यात खड्ग

गांधीजींची प्रतिकारशाली चळवळ सुरू झाली, तेव्हा परतून, भय-मीत, निराश व जसहाय्य जनतेला केवडा घेर आला, किती आशा वाटली, कोणती स्फूर्ति सचरली याचे वर्णन तांचे असे करतात, "वाटले नाय हो, तुम्ही उतरता खाली । दे असहकारिता हाक तुम्हा ज्या कार्ली । हम्बरदा फोडी आत महात्मा जेव्हा । आघात झेल्ले घोर

उरावर तेव्हा । त्या मर्जे द्रवुनी गमे धावला देवा । ऐकिली आर्त
किड्काळी ॥ वाटलें उघडलीं दारें तीं स्वर्गाचीं, । वाटलें धावली माडलि
ती गरिबाची । वाटलें पळाळीं सकळ सद्गुणें साची । गरिबाचा आला
वाली ” ॥

नि शस्त्राचा हा प्रातिकार बलाढ्य साम्राज्यसत्तेला काय करू शकणार ?
अशा शकाकुल चिंतातुराना उत्तर ‘तूणाचें पातें’ या कवितेंत ताचे यांनीं
दिलें आहे, तें असें—“तूणाचें पातें । हालतें डोळतें वातें ॥ सगा
मखमली हिरवागार । मुकुटहि रत्नजडित लान्दार । तुरा तयावर छपकेदार ।
हलवि हृदयातें ॥ यावरि तेज कसें रसरसतें । जीवन नसातुनी थयथवतें ।
चिमणें इन्द्रचाप थयथवतें, दवीं जड न्होंतें ॥ मग या पायिं कसें तुड-
बीता ? खड्ग यातलें उद्यत बघता । भरे कापरें स्मरता सत्ता । झुलवि
जी यातें ॥ ” गयताचें पातें म्हणजे तरवारीचें पातें आहे असा अनुभव
मिदित्य सत्तेला अगोर भालाच कारण, “यातुनि कृष्ण मुरलि वाजवितो ।
यामन बलीस यात दडवितो । यातुनि नारसिंह गुण्णुरतो । भ्या रे यातें ” ॥
अतें कवि सागतो. सत्यादि गुणांच्या मार्गे जनता धावते व जनतेचें सामर्थ्य
कोणाहि सम्राटाला भारी होतें, हा अनुभव इतिहासात पुन एकदा
नोंदला गेला.

लो. टिळकाच्या निधनाची यातां ऐकताच ताचे याचें हृदय शोकानें
उचखळलें. ‘लोकमान्यास’ या काव्यात ते त्याच्या कार्याची थोरवी
एका श्लोकांनें वर्णितान्त, ती अशी—“राजेराजेधरा हो दयाळा, । तातडी
का असे हो निघाला ! । अधिकारी पहाता नभात । किंर बोले अनूनहि
रात, । देहकष्टामधीं रोड झाला, । रात्र सारी न निद्रा गुमाला । कुवतु
टाचा नसे शब्द झाला । पाहटेचा न तारा उदेल, । केवि ऊठाउठी हो
निघाला ! । काय झालें असें हो दयाळा ! । हाक कोणी दिली हो
गुमाला ! । तातडी का असें हो निघाला ! ” ॥

शाहीची राणी शस्त्रीबाई दिव्या समाधीवर ताचे यांनीं चार कड-
व्यांचे एक गीत रचलें आहे. त्याचा त्याचा पूर्वगाविसयींचा अभिमान
प्रगट होतो. ‘रे हिंदवापरा, थाब या स्थळीं अंधु दोन दाळी’ अतें

सागून ते म्हणतात, "मिळनील इथे शाहीर, । लवंगितील माना वीर । तव
सारे दाळितिल नीर, । ह्या दमदा फुटतिल जिमा । कयाया कया
सकळ काळी " ॥

वीररसाचा आविष्कार

कोमल प्रेमगीताची सनई वाजविण्यात तांने जितके सराईत होते, तितकेच आब्दान देणारी, स्फुरण चढविणारी, चैतन्य सचरविणारी रणगीतें रचण्यातदे ते चतुर होते. केशवमुताची 'तुतारी' किंवा गोविंदाप्रजाचा 'दसरा' यांच्याइतकेंच आवेशपूर्ण व स्फूर्तिदायक 'छास आवाहन' हे तांने याचें काव्य आदे वीररसाला साजेसा शब्द-शब्दाचा समार त्यांच्या या कवितेंतें धारण केला आहे. ऐरणीवरील तापल्या लोखंडावर घणाचे घाय बसले असताना जशा अग्नीच्या ठिणग्या उडतात, तसे त्यांचे या कवितेंतील रसरशीत शब्द उच्चवळत आदेत. १९२० सालीं सर्व राष्ट्रांनीं रौद्र रूप धारण केलें असता कवीहि छास आपल्या कवितेच्या द्वारे पाचारण करताना म्हणतो, "डमडमत डमद ये, खणखणत द्यूल ये, शख फुकीत ये येइ छदा । प्रलयघनभैरवा, करित फकंछ रया कूर विक्राळ ये कुद मुद्रा । ॥ कडकडा फोड नम, उडव उडमक्षिका । खडबडवि दिग्गजा दुडव रविमालिका । माण्ड घादळ, उधळ गिरि जशी मृत्तिका-खवळयी चहूकडे या समुद्रा । पाड सिंहासनें दुष्ट हीं पालपी, । ओद हत्तीवरुनि मत्त रुप खालती, । मुकुट रकास दे, करटि भूपामती-झाड खट्खट तुझे राड्ग क्षुद्रा " ॥ तसेंच 'घाबरू नको बाबरू नको' या कवितेंत प्रस्त जनतेला धीर देताना कवि म्हणतो, "जरी दिशाचे तट दासळती, । नम-सौधाचे स्वम कडाबति, । हड्याघुवर तडतड पडती । तिरि हे वीरा, डगमगू नको ! निर्वाणीचे काढ सुदर्शन । तळघरात जे ठेले लपवून । मार नेम रे अचूक रोपून । तूं जयश्रीस अतरू नको ॥ "

शाश्वत तरवाचा उद्गार

या राष्ट्रीय आंदोलनाच्या काळात तांने यांनीं ज्या कविता रचल्या, त्यातील बहुतेकामध्ये निर्भयतेचा व प्रतिकाराचा संदेश, प्रगटपूर्ण वा पर्या-

याने, दिलेला आढळतो. त्यांवीठ तत्त्वे शाश्वत तर राहेंच, पण त्या वेळेस ते अत्यंत समयोचितहि होतें. एका कवितेंत ते म्हणतात, “जन पळभर म्हणतिल ‘हाय हाय !’ मी जातां राहिल काय काय ? । सूर्य तळपतिल, चंद्र झळकतिल । तारे अपुला क्रम आचरितिल । असेच वारे पुढे वाहतिल, । होईल कांही अंतराय ? । सखे-सोयरे झोळे पुसतिल । पुन्हा आपल्या कामीं लागतिल । उठतिल, बसतिल, हसुनि रिदळतिल, - । मी जातां त्यांचें काय जाय ? । रामकृष्णही आले, गेले । त्यांविण जग का ओसचि पडतें ? । कुणी सद्बोधित मुक्तक धरिलें ? । मग काय अटकलें मज्जशिवाय ? ।

याच तत्त्वाचा पुरस्कार करणारी त्यांची एक कविता लोकप्रिय व चिरंजीव झाली आहे. ती म्हणजे—“मरणात खरोखर जग जगतें ; । अर्ध मरण, अमरण ये मग तें । गर्वत्याचें दान अर्धी करि । गर्वत्यच ये स्वयें गुस्त्या घरि । ईर्ष्याचा यज्ञ करीं तरि । रे । स्वयें सैल फणन पडतें । सीता सति यज्ञ दे निजराळि । उजळुनि ये सोन्याची पुतळी, । बळी देडनी बळी हो बळी । यशेंच पुढें पाऊल पडतें । ”

भक्ताची आळवणी

मातेप्रमाणेंच राष्ट्रमातेचें आणि राष्ट्रमातेप्रमाणेंच जगन्मातेचेंहि प्रेम तांने त्यांच्या अंतःकरणांनून वहात असे. एका कवितेंत ते परमेश्वराच्या वात्सल्याचें वर्णन करणात, तें असें—“निजल्या तान्झावरी माउली दृष्टि सारसी धरी । तिचा फटीजा पदरीं निजला । जिवापलीकडे जरे त्याजला । कुरवाळुनि चिमण्या राजाला चुम्बी बरचेवरी ॥ अशीच अगशी त्रिभुवनजननी, । पपत शोषव्या मज वा बरनी ? सुरादुःखाचीं स्वप्ने बगुनी कौतुकशी का वरी ! ”

‘ सर्व काही ईश्वरानें मरलेले आहे. ’ त्याला कोणी, काय अर्पण करावे ? तसें अर्पण करणें हा एक प्रकारचा उद्धटपणाच होईल, अशी भक्तिपूर्ण, विनम्र, निरहकारी भावना तावे यांनीं ‘ अनंत-स्तोत्र ’ या कवितेंत व्यक्त केली आहे, ती अशी-मदीं त्या तुझें रूप गाऊं पजें, । स्वयदीपका दीप दावूं सजें, । न दावा जिथें पाय तेथें दिला, । बहू लाजलों भान येता मला. । ” तरी पण कवीला एक वस्तु परमेश्वरास अर्पण करण्याजोगी आढळली. तेव्हा तो म्हणतो, “ हरि, अर्पविं काय तुला मी । धूप, दीप, जळ, फूल, फळ तुझें कसें तुलाच वहावें । । मीपण मम मी म्हणें तेंच मी अता अर्पितों भावें. ”

अवीट गोडीचा मध

साठीच्या घरात तावे जाऊन पोहचले. त्याच्या अतःकरणातील प्रतिभेचें मोहोळ सुकून गेलें. अद्या स्थितीत १९३३ सालीं एका पुणेरी रविकानें तावे यांना लिहिलें फी, एक रसाळ कविता लिहून पाठवा. तेव्हा उत्तरा-दाखल तावे यांनीं रिकामे मधुघट’ ही चार कव्यांची कविता पाठविली. ‘ जाता कविता रचता येत नाहींत ’ असें निवेदन करणारी ही कविताच एक करुणरम्य असें हृदयंगम काव्य झालें आहे. त्यात त्यांच्या सान्या जीवनाचें कार्य जसें सामावले आहे, तसेंच मृत्यूच्या छायेचेंहि स्वरूप रेखाटलेलें आहे. दोन्ही अवस्था सारख्याच ललित व भावनापूर्ण शब्दांनीं त्यांनीं रंगविलेल्या आहेत. तावे यांच्या काव्य-घटातील मधाची गोडी अवीट व अक्षय्य आहे. त्यांच्या काव्य-मंदिरावरील हा सुवर्ण-कळस समग्रच पुढें देतो.—

“ मधु मागशिं माझ्या सख्या परी । मधुघटाचि रिकामे पडति घरी । आजवरी कमळाच्या द्रोणी । मधू पाजिला तुला भरोनी । सेवा ही पूर्वेची स्मरोनी । करि रोष न सखया, दया करीं ॥ नैवेद्याची एकच वाटी । अता दुधाची माझ्या गाठी । देवपूजेस्तज ही कोराटी । घाळगी अगणीं कशी तरी ॥ तृण-तरुणिचीं सलज्ज कुजवुज । वृक्षसन्नाचे गूढ मधुर

गुज । ससाराचें मर्म हवें तुज, । मधु पिळण्या पारि हें बळ न करी ।
दळला रे दळला दिन सखया ! । सन्ध्याछाया भिवविति हृदया । अता
मधूचें नाय कासया ! । लागले नेत्र रे पैलतिरीं ॥ ”

५५

बाल-कवि

: : :

. २९

‘निर्ग’ हा इतर कवींच्या वर्णनाचा एक विषय असतो-पण अनेका-
पैकी एक; ‘बालकवी’च्या बाबतीत मात्र तो एकच एक विषय
होता. त्यांची बहुतेक सर्वच कविता या एकमेव विरपाळा बाहिलेली

आहे. पार काय, बालकवीच्या काव्या-
तून साकार झाला तो दिव्य म्हणजे
निर्ग आणि निर्गाने बाह्यमीन
अवतार घेतला तो म्हणजे बाल-कवि
असे म्हटले तरी चालेल. ते निर्ग
पदात होते, नव्हे जगत होते.
निर्गार्थाची बोलण्यात, त्याची मैत्री
जोडण्यात, त्याच्याशी एकजीव होण्यात,
त्यांचे सारे आयुष्य समाप्त शाले.
त्याच्या लेखणीवाटे जग निर्गच
अवतरत असे-आणि त्याचे नाव
काव्य !

सांदर्याचे पूजक

कवि कोण ! जो प्रौढवयातहि आपली बाल्यशक्ति कायम ठेवतो तो !
“ प्रौढत्वी निज शैशवासि अरगे बाणा कवीचा असे ” अशी खूण
केशवमुनांनी सांगून ठेवली आहे. त्या ऋषोदीप्त बाल-कवीश्वरके दुसरे
कोणीच उतरत नाही. त्यांची ती लढिवाळ भाषा, त्यांच्या त्या स्वच्छंदी

कल्पना आणि त्याचा तो सृष्टिमातेशी प्रेमळपणा यावरून बाल-कवि हे वृत्तीने आमरण बालच राहिले होते हे उघड दिसते. आजूबाजूला राजकीय आंदोलनाचे शस्त्रायात सुटलेले असोत की सामाजिक क्रांतीचे वणवे पेटलेले असोत, बाल-कवींचे मन निसर्ग-प्रेमातच गुग ! त्याची महत्वाकांक्षा कोणती ? “सुमकोशी, आपोआप ! क्षण ध्यावी साखर शोप ’ फुलाच्या पुढ्यात फुलपापराप्रमाणे पड्डावे हेंच त्याच्या जीवनाचे अंतिम साध्य ती शोप सपल्यावर तुम्ही काय करणार ? असे कोणी विचारले, तर घाठ-कवि लगेच सांगतात, “डोल्ताचे जागे व्हावे ! हासतची गुगत जावे ! ” डोळावे बागडावे गावे, अशी आनंदमय, स्वप्नमय, कान्धमय अभिलाषा बाल-कवींची होती. जगात जे जे सुंदर असेल, त्याचे ते मोत्ते होते. म्हणून त्यांना सदैव घाटे, “सुंदरतेच्या सुमनावरचें दव चुडुनि घ्यावे ! नैतन्याच्या गोड कोवळ्या उन्हात हिंडावे ! ”

खानदेशातील निर्मूर्ति

असे काव्यमय जीवन जगणारे बालकवि यांचे संपूर्ण नाव व्ययक बापूजी ठोमरे. त्याचा जन्म ता. १३ ऑगस्ट १८९० रोजी खानदेशातील धरणगाव येथे झाला. नेशवसुत, विनायक व बालकवि ही आधुनिक काव्य-निर्मूर्ति कान्धदेशाच्या कुशीतूनच जन्मली. बालकवींचे वडील फौजदार होते. त्याच्या नोकरीच्या बदलीमुळे बालकवींचे बालपण खान देशाच्या अनेक खेड्यात गेलें. त्यामुळे निसर्गाचे ठसे त्याच्या कोमल मनावर उमटले. त्यांना दोन भाऊ व दोन बहिणी होत्या. पैकीं ज्येष्ठ बहीण जिजी यांनी त्यांना काव्याची गोडी लावली, त्याचेकडून सत-वाक्य घाचून घेतले आणि त्यांनी कविता केल्यावर त्यांना प्रोत्साहन दिले. बालकवींनी पहिली कविता लिहिली ती वपाचे दहारे वर्यी-एका लग्नाच्या गढबडीत-तीहि निसर्ग-वर्णनपरच आटे. त्यांनी लहानपणीच मोरोपताचे समग्र आर्याभारत वाचले होते. त्यांचे अनुकरण करून त्यांनी काही आर्याहि रचल्या. पुलाचे वेड त्यांना लहानपणापासून असे. ससेच ओझ्याच्या काठी तासतास ते वसत व सृष्टि-सौंदर्याचे आकठपान करीत.

पहाटे उठून ते यागेंत जात, कळ्यापुलें निरखीत, तन्मय होत व क्षितिजा-चरील अरुणोदयाची शोभा चित्तात साठवीत.

कीर्तीचें कोंदण

एरबोल येथें बालकवीचें मराठी शिक्षण झालें व धुळे येथें इमर्ज शिक्षण मुरू झालें. ययाचे सोळावे वर्षी एका राष्ट्रीय शाळेंत शिक्षकाचेंहि काम त्यानी केलें. एका 'वनवासी' कीर्तनकाराबरोबर दोन महिने राहून त्यानी उज्जयिनीपर्यंत प्रवास केला. निमर्गाचा सहवास व देशाचा प्रवास यामुळे त्याचें कवि-मन पुष्ट होत गेलें. १९०२ पासून ते प्रासांगिक काव्ये रचू लागले. बाल कवीच्या काव्य प्रभेला कीर्तीचें कोंदण ह्मणकर लावले. त्याच्या ययाच्या १७ वे वर्षी, १९०७ साली, जळगाव येथें 'पहिलें महाराष्ट्र कविसंमेलन' भरलें. त्यांत हा सद्य्पातळ अगाचा पण तेजस्वी ढोब्याचा मुलगा उमा राहिला व 'अल्पमती मी बालक, नेजें काव्य शास्त्र न्युत्पति । कविवर्यांनो, मदित्र सोबडे बोल घरा परि चिची' अशें समय-सकृत पद्य गटले' अण्णसानी त्याना 'बाल-कवि' ही पदवी दिनि आणि एक पागोटें व जरीकाठी उपरणें देऊन त्याचा गौरव केला.

१९०९ साली बडोदे येथें साहित्य संमेलन भरलें असता, तेथें बाल-कवि स्वयंसेवक होते. त्यानी आपल्या कविता रे. टिळक, भी. तात्यासाहेब फोस्टरकर, श्री. तात्यासाहेब केळकर इत्यादि प्रतिष्ठित साहित्यिकांना याचून दाखविल्या, त्या ऐकून सर्वांची मनीं त्याचेवर बघली-टिळकाची तर विशेषच. त्यानी त्याना नगर येथें आपल्या घरी नेलें, कारण त्यावेळीं बालकवीची प्रकृति खालावटेली होती. टिळकाचें घर म्हणजे काव्याचें माहेरघर. तेथें बालकवीची कविता चोहोभगानीं बहरली. तेथें त्याना चाळीस दिवसाचा विरमन्यर झाला असताना लक्ष्मीबाई टिळकांनी आईप्रमाणें त्याची सेवाशुभ्र्या केली. मुमारे दोन वर्षे तेथें काढल्यावर, १९११ साली बालकवि पुण्यास गेले, साहित्य-सम्राट केळकरांनी त्याना 'केसरी'चे सदसपादक नेमले. ता. १३ जानेवारी १९१२ च्या 'केसरी'त बालकवींनी 'अदांचीन कवि' हा लेख मिदिना. त्या

नोकरीचा राजीनामा देऊन बालकवि नगर येथे परत गेले व मिशन हायस्कुलात शिक्षक म्हणून काम करू लागले. तेथे वीस रुपये पगारात त्यांनी आपले स्वतंत्र बिन्हाड घाटले.

अपघाताने अकाल-निधन

मिशनच्याना मराठी शिक्षविषयाच्या निमित्ताने दरवर्षी ते उन्हाळ्यात महाबळेश्वरास जात. तेथील पर्वतराजि व वृक्षराजि माच्याकडे पहात-पहातच व मित्रमैत्रिणींच्या गप्पागोष्टीत रगतगतच त्यांनी 'निर्झर' रचला व 'संप्या रजनी' रगविली. 'निर्झरासारखी कविता मला प्यानेळी करता येईल तेव्हाच मी खरा कवि होईन' असे गोविंदाप्रज म्हणत. त्याच्या मैत्रीचा लाभ बालकवींना १९१४ पासून झाला. त्या वर्षी ते पुनः पुण्यास गेले. या येळच्या वियोगास उद्देशूनच रे, टिळकांनी 'पाखरा, येशिल कधि परदन !' ही यात्सल्याने ओपमलेली कविता रचली. १९१६ मध्ये बालकवि पुनः पुण्याहून नगरास परत गेले व शिक्षकी करू लागले. १९१८ साली ता. ३० एप्रिल रोजी ते जळगाव येथे माचीच्या लग्नासाठी चालले होते. वैत्र शुद्ध नवमीचा दिवस ! भादली स्टेशनावर रेल्वेचे रुळ ओलाडताना त्याच्या अगावस्न मालगाडी गेली व एका काव्यमय जीवनाची समाप्ति झाली. 'स्वप्नातच व्हाया अव' ही त्याची दारुण मनीषा अशी पुरी झाली ! 'येईल एक परि धन्य दिवस सौख्याचा । जो करिल तुझ्यासह अन्त तुझ्या गीताचा ।' हे त्यांनी 'पाखरास' उद्देशून केलेले भीषण भवितव्य खुद्द त्याच्याच चारतीव खरे ठरले, हे मराठी भाषेचे दुर्दैव !

निराशेची मीमांसा

प्रकृतीचा आजार, आर्थिक ओढाताप, त्यामुळे स्थित्यंतरे-हत्यादि राह-तर अनुभवानी बालकवींच्या हृदयाचे 'कोळसे' झाले होते, 'दुर्लभ जिवतपणीच मी मरण अनुभवीत आहे' असे तीव्र निराशेचे उद्गार त्यांनी एका पद्यात काढले आहेत. बहुधा सर्वांच्या वाक्यास येतात नीच प्रकृतीचे मनीषा

नशिबी येतात, पण त्याचें मन संवेदनशम व हळूवार असल्याने त्या सुखदुःखांचे स्वरूप त्यांना विराट व विक्राळ भासतें. सराफाच्या तरल ताजव्यांत केशरी काडी पडली, तरी केवढी हालचाल होते ! बाल-कवीचें मन सौंदर्याला आमुसलेलें व प्रेमाळा मुकलेलें ! त्याला रुक्ष व्यवहाराचे काटे-कुटे व दगडघोंडे पाहून या जगाचाच चीट येणें साहजिक होतें. आत्महत्या करण्यापर्यंतहि त्याच्या निराशेची धाव जाई.

प्रेम, सौंदर्य व आनंद

बाल-कवीचें काव्य बहुधा एकाच रसानें भरलेलें आहे-आणि तो रस म्हणजे प्रेम. त्यांच्या काव्यांतून एकच सूर ऐकूं येतो-आणि तो म्हणजे निसर्ग-वर्णनाचा. त्यांच्या काव्याचा संदेश एकच-आणि तो म्हणजे “आनंदाआनंद गढे.” त्यांची काव्य-सृष्टि एकरंगी आहे. त्यांचा “अरुण” अवलोक, “अष्टदिशाचा गोक” पहा, ‘कुलराणी’ न्यादाळा, ‘निसरास’ निलरा, “तारकांचे गाणें” ऐका,—सर्वत्र सौंदर्य, प्रेम, आनंद यांचेच मुवर्ण-वर्ण उधळलेले आढळतील. क्वचित् कोठें ‘धर्मवीरां’सारखी वीररसाची छलकारी, तर क्वचित् ‘निराशे’सारखी करुण तान कानावर येईल. पण तो अपवादच. तो त्यांचा नित्यधर्म नव्हे. त्यांचा स्वभावधर्म म्हणजे ‘गिरिशिखरें वनमालाही’ यांत रमणें हाच. ‘सृष्टि मळा हासविते, स्वर्गमौल्य दाखविते’ या काव्यानंदांत ते सदैव गुंग असत. त्या तंद्रीत डोलत असताना जे सहज उद्गार त्यांच्या मुखापाटे बाहेर पडत, ते म्हणजेच त्याचें काव्य—भांडार. त्यांच्या एका कवितेसंबंधी डॉ. माधवराव पटवर्धनहि एका चिकित्सक सेलांत असा गौरवपूर्ण अभिप्राय देतात की, “कुलराणी ही निवांतमुंदर कविता भयपासून इतिपर्यंत अवतरणीय व संस्मरणीय आहे.” त्यांच्या सर्वच कवनांतील मार्दव व माधुर्य केवळ अप्रतिम आहे. डॉ. पटवर्धन अशीहि कबुली देतात की, “केशवमुताच्या प्रतिभेचें रत्न अधिक मोठें व विविध-रंगी असेल, पण बालकवि या हिरवणीचें पाणी काही और आहे.” सृष्टिवर्णनाचा एकच रंग बालकवींच्या सर्व काव्यावर चमकत आहे तसा,

पण त्याची चमक इतकी अलौकिक आहे की, तिची घर दुसऱ्या कोणत्याही आधुनिक मराठी कवीला येत नाही.

कवीचा स्वभावधर्म

‘ मुलाचे पाय पाळण्यात ’ दिसतात असे म्हणतात, त्याप्रमाणे बाल-कवीची ‘ अगदी पहिली कविता ’ ‘ वन-मुकुद ’ ही आहे. तीत आरंभी वनातील वृक्ष-वेळींचे वर्णन असून पुढे मुकुदाच्या मुरलीचे रूपक रचले आहे. या पहिल्या कवितेतहि किती नाजूक पदढालित्व आहे, पहा. “अद्या वनीं मी ऐकिली मुरली । तिला ऐकूनि शृंग निमाली । काय वधू त्या तुस्वर नादा । पुढे पाहिले रम्य मुकुदा ॥ ”

‘ शारदेय ’ बदन करताना कवि आपली भूमिका तिजपुढे पुढील शब्दांनी मांडतो. ‘ निर्झरमय काननमय, गायनमय दिव्य जाहला देह. ’ कवीला शारदा कधी, कोठे दिसते ! तर रविकिरणीं भासतसे की निर्झर-ताडवात नाचतसे ! पुष्पावर हासतसे रूप तुझे क्षणिक मानवास दिसे. ”

निसर्गाचा प्रभाव

जग अपूर्ण आहे, दुःखमय आहे याचा रोद करता करता कवीला त्या अपूर्णातच सुरुवात वाटू लागेल. अपूर्ण जगाला पूर्ण करण्याचे कर्तृत्वशाली ध्येय त्यानी ‘ दोष व प्रीति ’ या कवितेत रंगविले आहे ते असे, ‘ गड्या पूर्णा ! मज आस मुशी नाही. । सख्या न्यूना ! ये मार मिठी देही । प्रीति, माझ्या हृदयात करी वास न्यूनतेला पूर्णत्व थावमास ! ”

सध्या दुःखावर रामराज रसायन कविजगळ आहे ते म्हणजे निसर्गाचे साक्षिण्य ‘ कवीची इच्छा ’ त्यानी अशी सांगितली आहे. मुमकोपी आपोआप । क्षण व्याधी सात्पर झोंप । डोलतची जागे व्हावे । हासतची गुगत जावे, सत्याचे स्वप्न पहावे । सत्याने स्वप्न व्यावे स्वप्नीदी स्वप्न बघत । स्वप्नातच म्हावा अत । निसर्गात तल्लीन होऊन आनंद कसा सुटवा याचा मार्ग दाखविताना कवि ‘ कवीची इच्छा ’ या कवितेत म्हणतो. तुला मघावे गुगारे । गुगतची चुनुनि म्हावे गुगतची होउनि जावे । त्वदाधीन जीवे म्हावे । गु गु गु गु जोवरती । ऽदृतेची पडवे

माती तरलित हो हृदयज्ज्येती । दिव्य सूर भवणी येती, मुग्धमधुर
हास्यावरले । बिंदुकिरण कलिकेसपले, । हृदयतार हालविंगारे । मनस्ताप
मालविंगारे मनोवृत्ति कालविंगारे । अंधकार घालविंगारे दिव्य तरंगी
तरंगारे । गोड गोड गुंफित सारे.

आपल्या मधुर काव्याच्या पुरांत जगातील निराशा बुडवून टाकू.
'अशी हिंमतहि कवीच्या अंगी पुढें पुढें स्फुरण पाहूं लागली. 'अवृत्ति'
या कवितेत तो अशी प्रतिष्ठा करतो, "काव्याच्या गोड सुरात । बुडवून
जगाला देऊं । स्थानद सुखद राज्यात । संप्रसन्न जिवाला नेऊं । या अपूर्ण
जगतासंगें । मन वृत्ति कधीहि न पावे भग मनु गायनासंगें । या, या न
उड्डनि तें जायें । " तसेंच, तो म्हणतो " दुष्ट मत्सरी जगतापरतें । प्रेमाचें
साम्राज्य सभोंतें । बनवनि राहूं ॥ "

गुप्त सौंदर्याचे उघडे खजिने

स्वतः बालकवि सृष्टीचे गायक होते—निर्गर्गाचे पूजक होते. विश्वातील
यस्तुवस्तुंत जें सौंदर्य लपलेलें आहे तें ते शोधून काढीत व इतरांना दाखवीत.
त्याचीं सारीं निर्गर्ग-गीतें म्हणजे अशा गुप्त सौंदर्याचे उघडे खजिने होत.
'अरुण' हा त्या निर्गर्ग-गीताचा राजा. अचेतन वस्तूंचा मानवी घर्माचे
आरोप करून सृष्टिदेवतेचें वर्णन बालकविनीं मुंदर शब्दांनीं व मधुर कल्पनांनीं
केलें आहे. तें असें—"पूर्व दिशा मधुमृदुल हासते गालीच्या गालीं, । हर्षनिर्भरा
दिशा झोलती या मंगळ वाली ॥ हे सोन्याचे, रक्तवर्ण हे, हे पिवळे
काही—रम्य भेष हे कितेक नटले मिश्रित रंगाही. ॥ "

अरुणोदयाचे वेळीं पूर्वेकडील आकाशावर लालिमा पसरलेला असतो.
त्यावर बालकविनीं पुढील मनोहर उत्प्रेक्षा लढियाल भाषेत केल्या आहेत—
"अरुण चित्तारी, नभःपटाला रंगवितो काय, । प्रतिभापूरित करी जगाला
'कीं हा कविराय ! । कीं, नव युवती उपासुदरी दारी येवोनी । रंगवहिका
'रम्य रोखिते राजस हस्तानीं ॥ ॥ किंवा 'माझी चोरुनि नेली मोल्याची
'माला' । म्हणुनि नभःथ्री रसली, आन्ही लाली गालाला । । प्रगट जादलें
'भीरामाचे पुष्पक किंवा हें । कीं, सोन्याची पुरी दारका लखलखते आहे ! "

पुढें सूर्योदय होऊन वादरा शुभ्र प्रकाश सर्वत्र पसरला, तेव्हाचें वर्णन

बालकवीनें सुकुमार शब्दांत केलें आहे. “परस्परांना दिशा म्हेणाल्या प्रेमळ वचनानीं “ विरह—काल संपळा गा गडे प्रेमाचीं गाणीं । या मेघाच्या कुंजामध्ये ही लपली कोण ? तिला बोलवा—पुढे गडे ग । हा तुमचा मान !”

मानवी भावनांचा आरोप

दिवसाच्या प्रारंभीची संध्या रंगविणाऱ्या बालकवींनीं दिवसाच्या समाप्तीनंतरची संध्याहि तितक्याच लाडिक शब्दांनीं, कोमल कल्पनांनीं व नादमधुर रचनेनें ‘संध्यारत्ननी’ या काव्यांत रंगविली आहे. सूर्य दृष्टीमांड झाला तरी पश्चिम दिशेच्या बालावर प्रेमाची लाली कायम आहे हे पाहून “यफा होउनी दिशा म्हेणाल्या ‘काय मोहिनी ही । प्रेम—समाधी अचुनि खुळीची या उतरत नाही ।”

संध्याकाळीं आकाशांत एक एक तारका दडुदडु उगवतांना दिसते. त्या संध्याच्या दर्शनाचें वर्णन कवीनें किती कौशल्यानें केलें आहे तें पदा—
“संध्येच्या सिद्धर्षांत येउनीं ही हंसरी तारा । दळून पाहते खुणाविते ही ‘या-या’ कोणाला ? ॥ पलिकडचा तो वेजोमय नय पडदा सख्ख । वपते, हंसते, क्षांतां लपते, ही दुसरी कोण ? ॥”

एक-दोन फरतां फरतां लासो तारकांनीं आकाश भरून गेलें. त्या तारकावर एकाभागून एक उद्योतांचे अलंकार कवि कसे चढवित आहे तें पदा—“आली होती मरती, आतां अस्त समुद्राला, । त्या लाटानुन फायसांडल्या या मौक्तिकमाला ॥ कलतरूचीं पुत्रें उडालीं कीं घान्यावरती ? आकाशीच्या गंगेला कीं बुदबुद दे येनी ? । नय टिगल्याची चंद्रकळा कीं गगनभी नेसे ? । स्वर्गाचें माद्वार उघडलें कीं रात्रासखे ? । विश्वादीस्तरावर टोप चढविला दिव्या-माणकाचा । मंगळ मंगळ जिकडेतिकडे जय मांगल्याचा ।”

प्रतिभेचा बहर

साधें शिरो गमत । त्यात उगवलेली एक नारीक फळी । तिचें लग्न ठरलें मूर्ख-विरणाशी. तेव्हां तिचा भाऊ-वारा-संध्याकाळीं तिची मद्या

कहं लागला. रात्री तिला प्रीतिची स्वप्ने पडली आणि प्रातःकाली तिचें लग्न रविकिरणाशी झालें. साराच स्वच्छंद कल्पनेचा मधुर रोख ! तो रोख बालकवि यमस्वीपणें खेळले आहेत. गेय चाल, सुगम शब्द शब्दाची पुनरुक्ति, त्याचें नादमाधुर्य, अनुप्रासादि अलंकार, रेखीव मृद्वीवर्णनें, तल्लीन-तेची भावना आणि या सर्वांतून प्रेमाचा व मांगल्याचा ओतप्रोत मरलेला संदेश !—हे बालकवींचे सारे गुण या एका कवितेंत एकत्रलेले दिसतात. त्याच्या रम्य प्रतिभेचा हा तळपता तुरा होय. एकदा वाचली कीं ती पाठ घ्यावी आणि पाठ झाली कीं सदैव गुणगुणत रहावी अशी ती गोड, रसाळ, हंमरी कविता आहे. तिचे काही कण पुढें दिले आहेत. “हिरवे हिरवे गार गालिचे-हरित वृक्षाच्या मखमालीचे-त्या सुंदर मखमालीवरतीं फुलराणी ही खेळत होती ! आरंभ माझीवर यमुनी-झोंके घ्यावे, गावीं गाणीं ; यमुनि ठावें वाय तियेन्ना-साध्याभोज्या फुलराणीला ! पुरा विनोदी संध्यावात ! डोल डोलती हिरवें शेत ; तोच एफदा हांसत आला—सुंदर म्हणे फुलराणीला॥” फुलराणीचें लग्न ठरलें ! मंडर पातला, बन्दाडी झनले. त्याचें वर्णन—“तेजोमय नव गंडप केला, -लखत पांढरा दहा दिशांला, निम्बे तिकडे उषळित मोती-दिव्य बन्दाडी गगनीं येती । लाल मुवणीं झगे घालुनी-हांसा हासत आले दोणी ; कुणी बाधिला गुलाबि पेटा-शगमगणारा सुंदर मोठा, आकाशीं चढेल चालला । हा वाडनिश्चय करावयाला ; हे धाटाचें लग्न गुणचें ! साध्या भोज्या फुलराणीचें ”

आणि लग्नात मंडळ वायें नचोत का ! तीं कोण आणणार ! अर्थांत सृष्टि-देवताच. कोण कोणतें वाय वाचवितो तें ऐका. “गाडे लागले मंगलपाट-सृष्टीचे गाणारे भाट । वाचवि सनई माहतणा-कोविळ पे तानावर ताना । नाचुं लागले भारद्वाज-वाजयिती निर्हार पल्लवाज । नवरदेव सोनेरी रविकर-नयरी ही फुलराणी सुंदर । लग्न लागतें । सावध सारे । सावध पक्षी, सावध नारे ! दगमग हा अतःपट निटणा-भेटे रविकर फुलराणीला ॥ ”

सृष्टिमौंदर्याचीं नाना रूपे

या साझावरून त्या साझावर उड्या मारणारा पक्षी ! बालकवींनीं केवळ

आपल्या शब्दाच्या साहाय्याने तो ' अष्टदिशाचा गोफ ' या कवितेमध्ये वाचकाच्या डोळ्यापुढे उभा येला आहे.

“ बाल विहग आनंद मूर्तिमान् चुलतो गगनात । क्षणभर येथे क्षणभर तेथे, भिंगोरी साची ॥ गिरिशिखराचे गोल फूळ हे साध्य तरगानी । छलुनि रपातला पराग की हा भरभरतो गमनी ? ॥ सुदस्तेच्या सुमनावरचे दव चुबुनि घ्यावे । चैतन्याच्या गोड कोंबळ्या उन्हात हिंडावे ॥ ” शेवटच्या या दोन ओळीत बालरुचीचे सारे जीवन घेव किती सुंदरपणे व्यक्त झाले आहे !

अगणातील बालिका, तराच आकाशातील तारका. त्या ' तारकाचे माणे ' गाताना बालकवि म्हणतात, “ कुणि नाही ग कुणि नाही । आम्हाला पाहते वारं । दाति दाटली चोंदिकडे । या ग आता पुढे पुढे । लाजत लाजत । हळूच हासत । खेळ गडे खेळू पाही । कोणीहि पाहत नाही. ॥ पेरुनि चा हफडे तिरुडे । थोडेसे दवनिंदु गडे । या निर्मळ अवकाशात प्रेमाचे वेर शेत ॥ ”

सुरेख शब्द-चित्रे

‘ श्रावणमास ’ हे हि काव्य अतिशय सधुर व मनोहर आहे. त्यातील शब्दांचे मार्दव व माधुर्य अप्रतिम आहे. पावसाच्या सरीप्रमाणे शब्दाच्या पति सहाईने पडत आहेत. स्त्रियांची आणि पाउराची, हरिणींची आणि गार्हची, चाफ्याची आणि पारिजातकाची शब्दाचित्रे तर कमालीची सुंदर आहेत. त्याचे काही नमुने — “ श्रावणमासी हर्ष मानसी हिरवळ दाटे चोहिरडे, क्षणात येते सरसर शिवरे, क्षणात फिरनी जन पडे । वरती वरता ह्रदधनूचा गोफ दुंदेरी निणलासे । मगळ तोरण काय बापळे नमोमडती कुणि मासे । उठती वरती जळदावरी अनंत संध्याराग पहा । सर्व नमस्सर होय रेगिळे सुदस्तेचे रूप महा । पडरड कस्ती भिजले अपुळे पख पाखरे सारिरीती, सुंदर हरिणी हिरव्या बुरणी निन्नाळासह बागवती ॥ देवदर्शना निषणी लजना, हर्ष भावना हृदयात । वदनी त्याच्या वाबुनि घ्यावे भावण महिन्याचे गीत । ”

रंगांची शोभा

सृष्टीतील झाडे, बेळी, फुलें, डोंगर, गवत इत्यादी वस्तूंच्या रंगांच्या छटाहि न्याहाळण्याइतकी बालकवींची दृष्टी सूक्ष्म आहे. 'पाऊस' या कवितेत ते म्हणतात, "कृष्ण कुणी काजळिच्या शितरावाणी ! नील कुणी इन्द्रमण्याच्या कांतिहुनी ! गोवर्णी मिश्र चांमळे तसे कुणी; ॥ मधु मोती भूवरती भरभर ओती ! " तसेच 'मेघांचा वापूस' यामध्ये रंगाची शोभा वर्णितांना बालकवि लिहितात, " फिकट निळीने रंगविलेला कापूस मेघांचा बरनि कुणी गुलजार फिरवला हात कुसुंम्याचा । त्यांतहि हंसली मंदपणे ती चंद्रकला राणी । कडेकडेच्या मेघांवर ये मोत्यांचे पाणी । इंद्र निळाचा रंग बहरवी गिरिच्या अंगाला । मधुन जळाची शुभ्र शोभते ती मोहन-माला ॥ "

अलौकिक निसर्ग-गीत ।

आधीच बालकवींची चित्तवृत्ति आनंदी व निसर्गात, रमणारी, त्यांत ते महाबळेश्वराच्या उच्च स्थानी, शीतल हवेंत, उंच उंच पर्वतराजि व हिरवी हिरवी वृक्षराजि पहात हिंदत होते. वर आकाशांत उगवत्या किंवा मावळत्या सूर्याचे पिवळे-सांखडे-जामळेहि रंग निरसीत होते; तर खाली खोल खोल दऱ्यांतून कधी उड्या मारीत तर कधी चळणें घेत, धावत-नाचत जाणारे शरे आपल्या दृष्टीत साठवीत होते. आणि त्यांच्यापरोबर होती, त्यांच्याशी समरस होणारी दत्तोपंत व तारापाई ही टिळकाची मुले. अशा या संगीवक यातावरणांत बालकवींना 'निर्झरास' हे अलौकिक काव्य स्फुरलें. त्यात त्यांच्या सर्व काव्य-गुणांचे समेलन झालेलें आढळतें. त्यामुळे हें एकंदर काव्य म्हणजे एक सुरेल संगीतच बनलेलें आहे. त्याचे कांहीं मासले पहा- "गिरिशिखरें बनमालाही । दरी दरी घुमवित येई ! बळ्याबरुनि घेऊन उड्या । रेतळ लढावळची फुगड्या । घे लोळण खडकावरती । फिर गरगर अंगभरती, । जा हलुहलु चळसे घेत । लपत छपत हिरवाळीत । पाचूंची हिरवी रानें । झुलव गडे, झुलुझुलु गानें ॥ "

या मुंदर निसर्गावर धीकृष्णाचें रूपक चढवून कवि म्हणतो, " मुरली-

च्या कादित ताना । वृदावर्नि खेळे काव्हा, धुद करुनि तो नादगुणें ।
जडताही हसवी गानें । दिव्य सयाच्या वेणुपरी । वृदि निर्झरा ! नवल परी-
गाउनि हें शुद्धशुद्ध गान । विश्वाचें हरिणी भान । गोपि तुझ्या हिरव्या
येरी । रास रोळती भवताली । तुझ्या वेणुचा सूर तरी । चराचरावर
राज्य करी ! ”

जगात सत्याचा शोध शास्त्रज्ञ करतात आणि लपलेले सौंदर्य कवि लोक
हुडकून काढतात. शास्त्रीय सत्य हें दुष्परिण्या उन्हाप्रमाणें तेजस्वी पण
रसरसरीत असतें आणि काव्यातील सत्य हें मध्यरात्रीच्या चादण्याप्रमाणें
मंद पण मधुर असतें या दोघांचाहि हेतू मानव-समाजातील प्रेमभाव व
ऐक्यभाव यादीस लावून साधुत्वाची स्थापना करणें हाच असतो. सत्य,
शिव व मंगल या त्रिमूर्तीचें अद्वैत असतें. तें ज्याच्या काव्यात जितक्या
प्रमाणात असे तितक्या प्रमाणात तो कवि भेट. सुंदर सजावटीने व मधुर
भाषेने सत्य सिद्धात याचकाच्या गळी उतरविण्याचें कार्य भेट कवि करीत
असतात अशा भेट कवींमध्ये रघुन पावणारे बाल-कवि हे एक होत.

एक वाळीसायली बुटकी मूर्ति व्यासपीठावर उभी राहिली. तिच्या तोंडून आपल्या काव्याचे स्वरूप सुरवातेर पडू लागले. पण श्रोत्यांचा उत्साह उडू चालला होता. 'गाव्यापरोवर नव्याची यात्रा,' त्याप्रमाणे

साहित्य—समेलनापरोवर काव्य—गायनाचा कार्यक्रम होत असतो तो ऐकण्यासाठी जे लोक जमतात, त्यांचे लक्ष बटुपा गायनाकडेच जास्त, काव्याकडे कमी. एक जलसा, जत्रा किंवा गोधळ असंच स्वरूप बऱ्याच काव्य-गायनाच्या कार्यक्रमांना उच्छ्वास व ज्वलत श्रोतृवर्ग आणून देतो. बडोद्या सहि ससाच श्रोतृगण जमलेला होता. १९३४ साली तेथे 'महाराष्ट्र साहित्य समेलन' भरलं असता रात्रीच्या वेळी काव्य-गायनाचा 'समारम'

चालू दाला हजारो स्त्री-पुरुषांनी सभाशब्द ठेचून भरलं होतं एकामागून एक जुने-नवे कवि व्यासपीठावर येऊन जनता-जनार्दनापुढे हजेरी देत होते नव्या कवींना प्राय अर्धवट काव्य म्हणूनच व्यासपीठ सोडण्यास धोतेमडळी भाग पाडीत. अशा नव्या, अज्ञात कवि-जनार्दनांचीच एकजण पुढे आला. त्याची बुटकी मूर्ति व्यासपीठावर दिमू लागताच श्रोत्यांनी ओरडा सुरू केला त्याने आपल्या कवितेची गज प्रस्तावना सामण्यास

मुद्रनात केली. त्याचे कोरुणी उच्चार व सानुनासिक सूर याचा विलक्षण-पणाच श्रोत्याच्या हुल्लडमाजीला पुरेसा होता. पण त्या उसळत्या उत्साहा-च्या अनावर छाटा क्षणार्धात थापल्या. 'दिव्यत्वाची जेय प्रतीती' इत्यादि उदात्त भाव त्याचे मनात दिरू लागले 'गाळुनिया भाळीचे मोती' या-सारख्या मनोहर पद-छालित्याने नटलेल्या पंक्ति श्रोतृवृंदाच्या फानात दिरू लागल्या, तसतसे त्याच्या हृदयातील वादळ शमत गेले आणि मग 'शातिशिरी' मन चवऱ्या ढाळी 'असा भास होत होत, काव्याच्या अखेरीस श्रोत्याच्या भावना पुऱ्या जिकल्या गेल्या. त्यांनी गुण-माहकतेने दाढ्याचा एकच फडफडाट केला व 'तेथे वर माझे लुळती' याचा साक्षात् अनुभव घेतला. नंतर 'मुद्राविर' ही कविताहि सारंगीप्रमाणे तेथे रंगली. कार्यक्रम पूर्ण झाल्यानंतर, मध्यरात्रि उलटल्यावर, केवळ कविमंडळामध्ये, माधनरात्र पटवर्धन यांनी निरदक काव्य-गायनाचा एक खास कार्यक्रम घडवून आणला, त्यात या पुढच्या मूर्तीने—गोरकरांनी-आपल्या काव्याचा मारा पिसारा उलगडून दाखविला त्याचे कौतुक सर्व कवींनी मनोभाव केले—माधनरात्रांनी तर खूप उत्तेजन दिले. जणू या समेटनात हे नवे मोलाचे रत्नच आपल्या हातीं आले अशा भावनेने ते गोरकराकडे अभिमानाने पहात होते. तेव्हापासून गोरकरांच्या काव्याची कीर्ति बलेकलेने प्रफुल्लित वाढत आते.

• कवीच्या आंदोलनांत

बाळकृष्ण भगवत गोरकर याचा जन्म गोमतकातील कुडचडे या गावी ता. ३० नोव्हेंबर १९१० रोजी झाला. गोमतक म्हणजे सुष्टि-सौंदर्याची ज्ञान. तेथील राया, तेथील समुद्र व तेथील वन—सुष्टि यावर बाळकृष्णाचे कवि-मन 'चरत होते.' आपल्या जन्मभूमी गोरवर मराठी दोन यत्ता मित्रले—तेथेच त्याचे मराठीचे शिष्य ! पुढे पोर्तुगीस व इंग्रजी या भाषांचा अभ्यास गोमतकातील परिस्थितीमुळे त्यांना करता लागला. धारवाड येथे इंग्रजीच्या सात यत्ता तीन वर्षांत पुऱ्या वचून ते १९२८ साली प्रवेश-परीक्षा उत्तीर्ण झाले, नंतर एक वर्ष

कर्नाटक कॉलेजात त्यांनी कादलें. पण शिक्षणाच्या पुढील पायऱ्या चढणें त्यांना गरिबीमुळें शक्य झालें नाहीं. ते सर्वांत वडील चिरजीव. म्हणून त्याचेर ससाराची जबाबदारी. ती पार पाडण्यासाठी पोर्तुगीज ट्रेनिंग कॉलेजचें प्रमाणभर मिळवून त्यांनी १९३९ साली प्राध्यापकाचा पेशा परकरला. खाजगी व सरकारी हायरकुलात शिक्षक म्हणून त्यांनी सोळा वर्षे कादली. पण गोमंतकातील स्वातंत्र्याचें आंदोलन सुरू होताच त्याचें मन अस्वस्थ झालें व त्यांनी १९४६ साली राजिनामा दिला. त्यांनी गोमंतकातील राजकीय आंदोलनात भाग घेतला. त्यामुळें तेथील सरकारने त्यांना गोमंतकात प्रवेश करण्यास बंदी केली. तरी भारतात राहून ते 'आमचा गोमंतक' नावाचें वृत्तपत्र चालवून गोमंतकाय आंदोलनास कुमक पुरवीत होते. मुंबईत चाललेल्या गोमंतक स्वातंत्र्याच्या चळवळीसहि ते हातभार लावीत होते. सध्या त्यांनी रामायणाच्या धर्तीवर 'महात्मायन' नावाचें महाकाव्य ओढ्यामध्यें रचण्यास प्रारंभ केला आहे व पुणें येथे वास्तव्य केलें आहे.

सत-वाङ्मयाचे सस्कार

आतापर्यंत त्याचे चार काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले आहेत. त्याशिवाय 'मावळता चंद्र,' 'भावीण' वगैरे कादंबऱ्या, 'कागदी होड्या' शारले रुघुनिषध आणि काहीं अनुवादित पुस्तकेहि त्यांनी महाराष्ट्रीय रसिकाना सादर केली आहेत. लहानपणापासून त्यांच्या भावनेवर सत राझ्याचे सस्कार झाले आहेत. त्यात शानेधरीचा तर शिक्षक प्रभाव पडलेला आहे. स्वामी रामतीर्थ व विवेकानंद, टॉल्स्टॉय व टागोर प्रभृति आधुनिक ऋषि मुनींच्या उदात्त भावाची छाप त्याचे मनावर पडली. कादमीपासून कन्याकुमारीपर्यंत प्रवास करून त्यांनी अनुभवाचे धन विपुल जमविलें. नाना धर्मांचे व नाना पेशाचे भिन्न त्यांच्या परिवारात आहेत. त्यामुळें त्यांचा दृष्टिदोन व्यापक व सहानुभूति सर्वस्पर्शी आहे. त्यांच्या काव्यात निष्ठागर्भित प्रेम वर्णिलें आहे, प्रणवाच्या लीला रगाविनेल्या आहेत, राष्ट्रीय आकांक्षा उमटलेल्या आहेत, त्याप्रमाणें त्यांना लागला 'चिरतनाचा थ्यासहि' सर्वत्र उमटलेला आहे त्यांना 'शांती'ची

प्यास लागलेली पुष्कळ काव्यात दिसते. 'मंत्रमुग्ध माझी वृत्ती, भुके मन, सुकी वाणी' ही त्याची भूमिका त्याच्या काव्याकाव्यातून दिसते, ते राष्ट्रीय प्रवृत्तीचे असले तरी आप्यात्मिक वृत्तीचे आहेत-आणि या दोन्ही वृत्ति-प्रवृत्तींना अधिष्ठान आहे गाढ रसवत्तेचें.

स्वतंत्र प्रतिभा

'बोरकर गुंगत कविता करतात का कविता करता करता गुंगून जातात' हे श्री. प्रि. स. खाडेकरांना कोडें आहे. तसें कोडें कोणादि रसिकास पडारें इतकी काव्यात्म श्रुति बोरकरांची आहे. तांमे व घालकवि यांच्याप्रमाणें ते अष्टौप्रहर काव्याच्या विश्वातच रममाण असतात. काव्य जगणाऱ्या थोड्या भाग्यवतांपैकीं ते एक आहेत. त्यांचें काव्य म्हणजे खरोखर त्यांचें जीवन संगीतच. ते सदैव हें जीवन संगीत आळवीत असतात आणि आळविता आळविता येणारे दिव्य अनुभव त्यांच्या काव्यात शाश्वत रूप पावतात. "तांच्याच्या अभिजात गायकीचा लौकिक व प्रसार वाढला तर हें 'जीवन संगीत' सार्यकीं लागलें असें मी समजें" या संगीताच्या सुरातच बोरकर बोलतात. याचा अर्थ त्याची कविता केवळ अनुकरणात्मक आहे असा मात्र नाही. त्याचें स्वतंत्रत्व त्यांच्या काव्याच्या अंतरंगात स्पष्ट दिसतें. त्याची बुद्धि स्वतंत्र व सूक्ष्म आहे आणि ती प्रसर चिकित्सा करणारी आहे. अनुकरणानें आधळी घेणारी ती बुद्धीच नाही. त्यांच्या खर-सुंदर व भाव-निर्भर काव्य-गायनाद्वारेच त्यांचें विवेचकत्व समजेल गद्य भाषण ऐकणें हे आल्हाददायक असतें. आणि सभाषणात तर हे सारे गुण एकरटलेले असत त्यांचें भावपूर्ण हृदयदि ओतलेलें असतें. वास्था, ममत्व व सहानुभूति हे त्यांच्या स्वभावाचे विशेष गुण होत. 'जीवी जीव घादून' ते दुसऱ्याच्या दुःखाशी चढादशी समरस होतात काव्य करण्याचे वेळींच तेवढी त्यांची भावना उसळ्या मारीत नाही. ती त्यांच्या बोलण्यात, वागण्यात हरपडी दिवून येते. त्यामुळेच त्यांचें काव्य रसिकांच्या हृदयाचा ठाव घेतें. त्यांच्या काव्यात श्रुति-वर्णनाचें वैभव आहे, प्रगल्भाचा विस्मय आहे, राजकीय

ध्येयवादाचा पटसाद आहे आणि तसाच ईश्वरी भक्तीचा जिझाळा पण आहे. या चारी गुणारर मृदुल व मंत्रुड पद-ललित्याचा कुलोरा दखळन आहे. ' करि मुंदरि स्वर-शृंगार ' किंवा ' क्षममंगुर जारे लोवन सवे मुंदर करं आपण ' अशा पंक्ति त्यातील निचार-धींदयांच्या आधी शब्द-माधुर्यानेच रसिकताची मने जिंकून घेतात.

संगीत व चित्रकला

काव्य, संगीत व चित्रकला या तिन्ही कोमल कलांची जादू बोरकरांच्या लेखणीमध्यें सांडविडी आहे. तांचे-बालकरीप्रमाणें रम्य कल्पनेचें नर्तन त्यांच्या काव्यात सर्वत्र आढळतें. त्याचप्रमाणें त्यांनीं अभ्यासिलेल्या चित्रकलेची व संगीत कलेची सोनेरी प्रमाहि त्यांच्या काव्यावर पडलेली दिशत. दोनचार जोळीतच तें एकाचै वैशिष्ट्यपूर्ण शब्दचित्र मुखें रीतीनें रंगवितात, एवढेंच नव्हे तर त्यांत निरनिराळे रंग मरण्याचें चित्रकाराचें कसबहि त्यांचे अर्गें आहे. स्वतःच्याच संवेदना ते आपल्या काव्यात ओतीत असल्यामुळे त्यांचें काव्य हृदयेंत व पृथक् आहे, तथापि ते तांचे याना गूढ मानतात. १९१६ साली त्यांनी आपली गुरुभाक्ति प्रगट करणारे ' कविवर भास्करास ' ही नांवाचें कवन रचलें; त्यात ' भास्कर ' या शब्दावर स्टेड साधून सूर्याच्या कार्याचें वर्णन करतां करताच तांच्यांच्या काव्याचेंहि वर्णन सापडेलें आहे.

निसर्गाचें गौरव-गीत

पावसाळ्यामध्ये आकाशांत दग भरून आले. त्याचें शब्द-चित्र बोरकरांनीं अवशिष्ट ललित-पद्धतीनें रेखाटलें आहे. त्याची चालहि आकाशातील दगाची गर्द संचित करणारी आहे. आणि निसर्गाचे चित्र-निचित्र रंगहि त्यांनी मोठ्या लुशळनेनें या काव्यात मरले आहेत, तें अथें-
" गडद निळे गडद निळे बळद भरले आले । शीतळ तनु चरल चरण अनिलगण निघाले ॥ " " धुद सवळ दलित दिशा । तृणर्णी सज तृपा मृतीचे घन घनात वसुने मन निघाले ॥ "

बालकृष्णीनीहि ' धावणभास ' चिनारला आहे. बोरकरांनी आपल्या

विशिष्ट शैलीने रसिकाना 'आवण-दर्शन' घडविले आहे. ते असे—
 "गिरिदरीतुनि क्षरे-नव्हे हे हिरे उसळती निळे । दगादगातुनि अन्
 पाण्यापरि ऊन गळे कोवळे ॥ हवेंत फिरतें कुणी पाखरु धुमत भिंगरी
 परी । वर्ण रुपेरी लातुनि शुलती सुमने दर्माकुरी ॥ "

कोणत्याहि कवीच्या वर्णन-शक्तीला आव्हान देण्याइतके भरघोस ह
 इसरें सृष्टि-सौंदर्य बोरकराच्या गोमतेकात फुललेले आहे. त्यातील 'दूध-
 सागर' धवधव्याचे वर्णन करता करता त्यानी ज्ञानदाचा व जाशेचा
 संदेश दिला आहे.

दिव्य भावाची प्रतीती

नुसली नादमुर शब्द-योजना किंवा वर्णन शैली अथवा वल्पना शक्ति
 एषवीच सामुग्री काव्याला पुरेशी नाही. त्याच्या पोटात खोल भावना व उदात्त
 विचार असावयास ह्या तरच ते सत्कार्य ! या कसोटीला पूर्णपणे उत्तर-
 वील अशी बोरकराची बरीच काव्ये आहेत. त्यातील क्रमाने व गुणानेहि
 आद्य असणारे पद्य म्हणजे 'तेथे कर माझे जुळवरी' गीतेंत सांगितल्या-
 प्रमाणे जेथे जेथे 'विभूतीमात, श्रीमात, अर्जित' प्रगट झालेले असेल,
 तेथे कोणाहि सहृदय माणसाचे शिर नम्र होतें व कर जोडले जातात. ह्या
 तत्वाला सगुण साकार स्वरूप बोरकरानी आपल्या कवितेत दिले आहे.
 "दिव्यत्वाचा जेथ प्रतीती । तेथे कर माझे जुळती ॥" असा सिद्धांत सांगून
 बोरकर त्या दिव्यत्वाचे दाखले देतात. सर्वसामान्य व्यक्तीच्या हरघडीच्या
 जीवनातहि असे दिव्यत्व दडलेले असतें हें ते दाखवितात.

अशा व्यक्त-बहिष्कृत समान घटकाचे पूजन जो कवि करतो, तो
 राष्ट्रातील डांड्यासमोर घडणाऱ्या दिव्य घटनाना बाहेर किंवा पाठमोरा
 कसा होईल ! गांधीजी किंवा सानेगुरुजी यांचे जीवन म्हणजे अखंड यज्ञ
 होय त्यामुळे ज्या त्यागाच्या व सेवेच्या पवित्र ज्वाळा निघाल्या, त्या पाहून
 कविचे हृदय नेमान नाचू लागले. १९४७ साली पदरीच्या पादुरगाचे
 दर्शन हरिजनाना व्हावे म्हणून साने गुरुजींच्या 'पादुरंगाने' आमरण
 उपोषण मुरू केलें. ती घाता ऐकतांच बोरकरानी 'पदरीस वाजे घंटा'

अशी घोषणा करून त्या घंटानादाचे रहस्य काव्यमय भाषेने महाराष्ट्राला सांगितले, ते असे—“ पंढरीस बाजे घंटा पांढरंग झाला जागा । झाडा मागाया उठल्या गोदा-भीमा-चंद्रभागा ॥ ” “ प्राण होला टाकून पांढरंग रागे उगा । रदा रदा पक्षाक्षरें दीना आलिंगाया टागा ॥ ” “ न्हात न्हात आसवांनी जोडा तुटलेला घागा । महारांच्या महाराष्ट्री साया म्हात्वाच्या बागा ॥ ”

‘माझी पूजा’ या कवितेमध्येहि अशीच ‘दिव्यत्वाची प्रतीती’ देणारी शब्द कवीने दाखविली आहेत. स्वतः जकून मातृभूमीचे मुख उज्ज्वल करणाऱ्या क्रांतिकारकांना आरंभी बंदन करून, बडिलांना उद्देशून कवि म्हणतो, “ तुम्हि चंदन, हित, द्याति । आश्वासन, विप्रांति । पुण्योदक नयनांतील तुमच्या पाणी अभिषेकांचे ॥ ” तसेच अमजीवी लोकाचा गौरव करतांना कवि सांगतो, “ भाग्य न माझे अन् भूमिकांनो ! तुम्हावरी स्वपण्याचे । पीक काडुनी ताट भराया पद्मस नैवेद्याचे ॥ ” स्वतःकडे नम्र भूमिका घेऊन कवि म्हणतो, “ घंटा झालों, स्वयं स्तोत्रें, यश तुम्हा सर्वांचे । ”

गांधीजींचे विभूतिमत्त्व

गांधीजींमिहल योरकरांना गाढ आदर आहे. ‘सावरमतीच्या काठी’ या कवितेत त्यांनी आपला आदरभाव पुढील शब्दांनी व्यक्त केला आहे, “ महात्म्याच्या पावलांनी । येथे धूळ झाली बुका । हवेमध्ये थास त्याचे । धूप यायचा न बुका । तुझी मक्ती, तुला त्याग । तुझे तप आले पळा । माझ्या भविष्याचा मार्ग । मला झाला न मोकळा ॥ महात्म्याच्या संगतीचा । मला लाभला एकांत । सदा मदिन्यांत झाला । खरा स्वप्नीचा दृष्टांत ॥ गाऊं त्याच्या ओव्या गाणी । शेकड्यांनी, सहस्रांनी । त्याच्या पावलांच्या खुणा । उमटवू पानोपानी ॥ चरक्याच्या तालावर । रचूं त्याचे रामायण । जीवनांत पदोपदी । कसे त्याचे पाराकाय ” । आणि कवि आतां ‘महात्मायन’ या नांवाने गांधीजींचे रामायण रचीत आहे.

एक साधी घटना ! केवळ एक चुल्लूक ! पण तिच्यांतून कवि गोरकरांनी आपल्या प्रतिमेच्या नजरेने केवढे महान् तत्त्व शोधून काढले

व भिती प्रभावी रीतीनें तें मांडलें ! मुंबई येथें १९४१ साली गांधीजी असताना त्यांची नेहमीची सायं-प्रार्थना होई. त्या प्रार्थनेस हजार राहण्या-साठी कवि निघाला पण उशीर झाला. समुद्राला साक्षी ठेवून सायंकाळची प्रार्थना गांधीजींनी संपवली होती आणि ते आपल्या निवासस्थानाकडे निघाले होते. तें जाताना त्याचें पत्त ओझरतें दर्शन कवीला झाले. महात्मे व समाज यांचीहि चुकामूक जमाच्या इतिहासात अशीच होत आली आहे. थोर विभूतींचें ओझरतेंच दर्शन मानवसमाजाला घडलें आहे. हे महान् तत्त्व कवीनें, या कवितेंत मोठ्या कौशल्यानें सूचित केले आहे. यातील 'दधीची, हरिजन,' इत्यादि शब्दन्शब्द अर्थपूर्ण आहे. "डोळ्यात घेउनी प्राण ।" कवि दर्शनासाठी उभा राहिला. "राजमार्ग उपटला झाला। सुप्तरुपां देह फुटला । प्रभु साकार दिसला " असें वाटून कवि गांधीजींच्या मूर्तीचें वर्णन पुढील येवक शब्दांनीं करतो. " ती मूर्ति साजिरी ज्योति स्फूर्तगौर । फत-शक्ति-अहिंसा दलित स्फूर्ति गंभीर । गंगेपारि गेली पुढुनी संध गतीनें । निःशब्द प्रीतिनें जीवयुनि दोन्ही तीर । यातील 'गंगेपारी गेली पुढुनी संध गतीनें ' ही ओळच मुळी त्या थोर विभूतींच्या गतीचें गामार्थ मूर्तीमंत उभे करतें. ज्या रस्त्यावरून महात्माजी चालत गेले, तो 'जनसेवक पंथ तो कृतार्थ झाला आज ।' असें वाटून कवि म्हणतो — 'घजलो न त्या भी तुडवाया या चरणी ।" आणि अशी प्रार्थना देवापाशीं करतो. " तें भाग्य पथाचें या हो या जीवाला । ' आणि योगायोग असा की, त्या घटकेपासून चोरकराच्या जीवनात कांति झाली. त्याच्या आयुष्याचें नवें पान उलटलें गेलें. केवळ काव्यात गुंगत राहणारा त्याचा आत्मा प्रत्यक्ष जीवनात उडी घेऊ लागला आणि महात्माचा मार्ग अनुसरूं लागला.

आणि गांधीजींची हत्या ! अतिमानुष जीवाचा तो अमानुष अंत ! त्याचे रहस्य पूर्णपणें उकळणारी कविता अद्याप मराठीत एकहि निर्माण झालेली नाही. कविदुर्गदि स्तिमित-सुन्न झाला. काव्य रचनेला अवश्य ती प्रघात मनःस्थिती त्यांना लाभलीच नाही. दुःखाचे चीत्कार मात्र कांहीं काही कवींनीं काढले आहेत. चोरकर 'हंसत लावा घजटिळा' या कवितेंत

गाधी-हत्येचा परिणाम असा वर्णन करतात, “विस्त गाळितो मूक आसवें, दुःखी बुद्ध बुडाला हो । हंस बलीचा सात मुर्गाचा जडला रंशवडाला हो ॥”

आणि शेवटी म्हण अमर झाटेल्या त्या महात्म्यालाच कळवळून ते विचारतात, “या हत्येचें पातक खडतर किती पिड्याना जाळिल हो ! । कोण मुग्धांविण निज हृदयानें तात ! तयांना क्षाळिल हो ! ॥”

पं. जवाहरलालांवर त्यानीं अलीकडे केलेली एक कविता तर हॅ, टागोरांच्या उंच पातळिल्या स्पर्श करणारी आहे.

रसिकता व विरक्ति या दोन्ही वृत्ति बोरकरांच्या काव्यांतून यशस्व आहेत. राष्ट्रप्रेम व गृष्टिप्रेम या दोन्ही प्रकारच्या रस-धारांनी त्यांचें काव्य पोसलेलें आहे. पुराण संस्कृति व नवी ध्येयें यांच्या संगमावर त्यांच्या काव्याचा ताजमहाल उभा आहे. “मज डोमस हा इहलोक हवा” अशी वांणली आकांक्षा नाना दृष्टांतांनी व्यक्त करताना ते म्हणतात, “छाछांचा अभ्यास हवा, परि मानव्याचा ध्यास हवा ॥ तृप्ति नको मज मुक्ति नको पण येथिल हर्ष नि शोक हवा । शोक हवा परि वाल्मिकीच्यापरि सद्रव अन् सल्लोक हवा । ! मराठीचे वाल्मिकी वगण्या-इतकी भावनाची संशुद्धि व समृद्धि बोरकरांचे अंगीं बीजहृषानें आहे; तिचा रम्य साक्षात्कार त्यांचें ‘महात्मायन’ म्हण देईल काय ?

नेह सोडला तरी ज्यांनी भाषा सोडली नाही, असे मराठीचे अनन्य भक्त अनेक आहेत. त्याचप्रमाणे, धर्म टाकला तरी भाषा टाकली नाही असे अनेक नातेही मराठीशी ठेवणारे काही शारदा-भक्त आहेत. त्यांत रेव्हरंड

टिळक यांना आद्य स्थान द्यावे लागेल. मायभाषेचा लळा त्यांना आमरण होता. हिंदुधर्मातून गिऱ्हाळी धर्मात ते गेले, तरी त्यांचे मराठी भाषेवरील प्रेम कायम राहिले. त्यांनी स्वतः तर माय-भाषेची सेवा आजन्म अरंडी केलीच; पण आपल्या गिऱ्हाळी बांधवांचेही तोंड इंग्रजीतून मराठीकडे वळविले, किंवा त्यांच्या पिढीत समाजाच्या वायव्याची व मजनाची भाषा हंगडी, वेगळी व अनुद्ध असे; तिचे यथार्थ विडंबन थी.

चरेकर यांनी 'संन्यासाचा संसार' या नाटकात मार्मिकपणे केले आहे. ते मराठी भाषेचे हाल याचून व तिचे भेडगुजरी स्वरूप घालून शुद्ध-सरस मराठी भाषा गिऱ्हाळीच्याही तोंडीं रेव्हाळीच्याचे भेय रे. टिळक यांनाच. मायभाषेचे आकर्षण जितके अभेद्य, तितकेच तिचे आवरण विशाल असते; हे रे. टिळकांनी आपल्या कुतीने सिद्ध केले. "तुझ्या महोदर सारस्वताच्या महासागरीच्या जरी मीन मी" असा अभिमान ते यदात असत.

निसर्गाशी समरसता

टिळक सृष्टिभौंद्यांचे मोठे भोक्ते होते. 'जे रम्य ते बहुनिया मज वेड लागे' अशा काव्य-वृत्तीत ते रंगलेले असत. त्यातहि 'पात्र सोन्याचें असो मृत्तिवैचें। वेड मजला आतल्या अमृताचें' अशी तत्त्वप्राप्ती दृष्टि त्यांची होती. 'शुक्ति न लगे मज हवें सरें मोती' अशी रहस्य-स्पर्शी त्याची बुद्धि होती. निसर्गातील सौंदर्याचे ते द्योषक व पूजक होते. निसर्गात त्यांना आपला मित्र, गुरू, ईश्वरहि दिसे. काव्य-वृत्तीप्रमाणेच धर्म-प्रवृत्तीहि त्यांच्यासाठी लहानपणापासून अस्तेरपयंत अदायित होती. आणि तशीच देशभक्ति पण. या हीमहि निष्ठा त्यांच्या काव्यात प्रतिबिम्बित झाल्या आहेत. त्यांच्या काव्याचा दर्शनी दुरुंगारा गुण म्हणजे सहजता. त्यांच्याइतकी प्रसादपूर्ण काव्य-रचना आधुनिक कवीत दुसऱ्या कोणाचीच नसेल. तांचे किंवा बाल्य-कालीन काव्याइतकें मुकुमार व मंथल शब्दांचें साहित्य त्यांच्या भाषेमध्ये नव्हतहि ती सहज-रम्यतेमुळे वाचकांची मने जिंकित जाते. गडकन्याची उत्तुंग व चमत्कृति-जनक प्रतिमा त्यांच्या काव्यात तळपत नाही, उलट त्याची वस्त्रकृता मर्यादित व उपमा-रुपादि अलंकार जुनेपुराणेच असतात; तरी त्यांच्या प्रसन्न आत्म्याचें स्वच्छ प्रतिबिंब त्यांच्या काव्यांत पडलेलें असतें व त्यामुळे ते रसिकांच्या आत्म्यापर्यंत जाऊन पोचतें. जितक्या उंचीवरून पाणी सोडायें, तितकें वर कारंजाचें पाणी चढतें ना! तसेंच कवीचा उद्गार अंतःकरणाच्या जितक्या खोल गाभान्यासून निघेल, तितका खोल तो रसिकांच्या हृदयात ठाय घेतो. सुबोध व प्रसादपूर्ण अशा भाषाशैलीने नटलेले आणि जीवत व प्रामाणिक भावनांनी यथ्यलेले टिळकाचें काव्य म्हणजे मराठी भाषेचें मोलाचें लेणें होय. प्राचीन सत-वर्गीप्रमाणें त्यांनी सोव्या मार्पेत, अंतरीच्या तळमळीने, आपली आध्यात्मिक आदोलनें आपल्या काव्यात रंगविली आहेत.

संस्कृतचें अध्ययन

१. टिळकाचा जन्म एका धर्मनिष्ठ घराण्यात झाला. त्याचे आजोबा

विरक्त वृत्तीचे होते. नारायणाला घेऊन ते रानावनात जात व नाचत-नाचत मज्जन करीत. नारायण यामेन टिळक १८६२ साली रत्नागिरी जिल्ह्यातील करझगाव येथे जन्मले. महाबळेश्वराच्या प्रायश्यासी हे गाव असल्याने शृष्टिदेवीशी त्यांचे नाते बालपणापासूनच जडले. त्यांची पहिली सात वर्षे त्या निसर्गाच्या सहवासातच गेली. त्यांच्या आईला काव्य वाच-नाची गोडी होती व काव्य-रचनेचीहि श्रवण होती. ती त्यांच्या दयाचे अकरावे वर्षी दिवसात शाली. तरी घराण्यातील धर्म-प्रवृत्तीचे व काव्य-वृत्तीचे संस्कार नारायणावर बालपणापासून होतच गेले. वडील व्यवसायाने तलाठी व वृत्तीने कर्मठ होते. नोकरनिमित्त घाडिलाची बदली होई आणि त्यामुळे नारायणाच्या शिक्षणाची क्षेत्रेहि बदलत. पह्याण येथे मराठी शिक्षण १८६९ ते १८७१ या चार वर्षात नारायणाने घेतले. त्यानंतर चार वर्षे त्यांनी नाशिकस जाऊन सप्तवर्षे राहून संस्कृतचे अध्ययन केले. १८७७ मध्ये त्यांनी इंग्रजी शिक्षणास सुरवात केली. दोन वर्षात पाच इयत्ता त्यांनी पुण्या येत्या, इतकी त्यांची धारणाशक्ति अलौकिक होती. पण १८८० मध्ये त्यांना नोकरी पुरवी लागली. तरीच दुसरी श्रृंखला त्यांची. तीहि त्याच वर्षी त्यांना अडकवून घ्यावी लागली. त्यांच्या पत्नी लक्ष्मीबाई यांना शिक्षणाचे संस्कार नव्हते, तरी नारायण-रावाच्या परिस-स्पर्शाने त्याहि काव्य-रचना करू लागल्या. त्यांनी छिदिलेली 'स्मृति-चित्रे' तर अश्याज-मनोहरशामुळे आणुष्य ठरलेली आहेत. त्यांना शिक्षिण्यासाठी नारायणरावांनी, -या. रानडे यांच्याप्रमाणेच, अगार पट केले.

धार्मिक प्रवृत्ति

नारायणरावांनी कधी शिक्षकाची नोकरी केली, तर कधी पुराणिकाचा सेवा पत्करला कधी ते कीर्तनरार बनले, तर कधी कपासिटर होण्यातहि त्यांनी कमीपणा मानला नाही. सतरा वर्षे ते त्रिरनिराळ्या मार्गी वेगवेगळे व्यवसाय करीत मटकत होते. १८९१ मध्ये ते नागपुरास संस्कृत प्रपाचे भोपातर व सशोधन करण्याच्या नोकरीस लागले. त्यांना चाळीस रुपये पगार

मिळत होता. पण नारायणरावांना मरा आनंद ते संस्कृत-साहित्याचे रत्न-भांडार लुट्यांना होई. संस्कृतमध्ये काव्य-रचनाहि त्यांनी त्यावेळीं केली. 'ग्रंथि' नावाचे एक मासिक त्यांनी धर्म-चर्चा करण्यासाठी कांहीं दिवस चालविले. धार्मिक जिज्ञासेचे वादळ त्यांच्या हृदयात माजले होते. योगाभ्यासहि ते करित. नवधर्माची स्थापना करण्याची ऊर्मिहि त्यांच्या चित्तांत उमटण्या मारीत असे, अशा स्थितीत—

ख्रिस्ती धर्मांत प्रवेश

नव्या नोकरीच्या शोधास लागण्यापूर्वी नारायणराय आमगाडीतून चालले होते. गाडीत एक उताळ त्याचेही प्रेमळपणें बोंदू लागला. त्यांचे शपेत रुपडे व लावळचक दाढी ही पाहून नारायणरायांच्या मुमुक्षु मनांत आदर उत्पन्न झाला. तो ख्रिस्ती धर्मगुरू होता. त्याने आपल्या धर्माचा भक्षिमा मुक्तकंठाने गाडला. हिंदुधर्मातील कर्मकांडाचा व उग्रनीचभावाचा विटलेल्या नारायणरावांना ख्रिस्ती धर्माची ओढ लागली. त्या पाश्चात्ते नारायणरायांचे हातावर बायबल ठेवले आणि कानांत भविष्य सांगितले की, 'दोन वर्षांत तुम्ही प्रभूचे कृपा-छत्राखाली याल' आणि ते भविष्य खरे ठरले ! १८९५ च्या फेब्रुवारीत टिळकांनी हिंदुधर्म सोडला व ख्रिस्ती धर्माचा धातुस्मा घेतला. आपली धर्म-जिज्ञासा शमविणें हा त्यांच्या धर्मांतराचा प्रधान हेतु होताच, पण त्याशिवाय त्यांचा असाहि प्रह झाला होता की, ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झाल्यानेच हिंदुस्थानाचा तरणोपाय आहे ! रामायणाच्या धर्तीवर त्यांनी 'ख्रिस्तायन' नावाचे महाकाव्य लिहावयास घेतले. १९०९ सालीं सुरू झालेलें हे महाकाव्य त्यांना पुढील दहा वर्षांच्या आयुष्यातहि पुरें करतां आलें नाहीं. त्याची पूर्तता लक्ष्मी-वार्दनी पुढें केली. धर्मांतर केल्यानंतर २२ वर्षे ते नगर येथे राहिले व धार्मिकचिंतनें विपुल काव्य रचत गेले. १९१७ सालीं ते सातारा येथे गेले व १९१९ मध्यें ख्रिस्तायाची झाले. याच वर्षीने गोविंदाश्रम व हरिमाऊ आपटे या प्रतिमा-पुण्यात काळाच्या पडद्याआड नेले. टिळक हे 'केशव-मुक्ती' संप्रदायातले ज्येष्ठ ऋषि होत. पण बडेंस्वर्ष व डेनिशन यांच्या काळाची ज्ञाप त्यांच्या बऱ्याच कवितावर पडलेली आहे.

प्रवृत्ति-निवृत्ति याचा वाद

‘कुत्तामुळाचे कवि’ ही पदवी टिळकाना मिळवून देणारी अनेक काव्ये त्यांनी रचली आहेत त्या सर्वांत आगगाती व गुणानेदि श्रेष्ठ असे काव्य म्हणजे ‘वनवासी फूल’ त्याच निसर्गाची थोरली तर सहजच गाइलेली जादे, पण त्याचरोबरच कवीचा मरिमादि सुंदर रीतीने स्तगिला आहे साधी, सफाईदार व भावती भाषाशैली असून त्याच्यामध्ये मधून मधून रमणीय कपना सहजतेने गुपलेल्या आहेत या काव्य-सौंदर्याला बाध न आणणारे तारिक विचारहि या सुमारे चारशे ओळींच्या काव्यात सांगिलेले आहेत हिंदुसमाजातील नसली निवृत्तिवाद व त्याचून बळावणारे नैराश्य व निष्प्रियता याचे दृश्य टिळकाना एकीकडे दिसत होते, तर सिखी मिशन याची सेनाशील प्रवृत्ति व निष्काम-भूतदया याची चिन्हे त्याच्या डोळ्यापुढे येऊन होती हे दोन चित्रपट त्यांनी १९०४ साली लिहिलेल्या ‘वनवासी फूल’ या कवितेत रंगविले आहेत जगातील स्वार्थी पणाला, दूतपणाला व नीचपणाला विरुद्ध एक फूल, हिंदू सन्यास्या प्रमाणे, रानात जाऊन बसत व सूर्य, वायु, पाऊस इत्यादि निसर्ग-देवतेच्या लाडक्याशी वेल्लत असत पण कवि त्या मुलाला भेटतो व जगाची उजळ बाजू त्याचेपुढे मागतो आणि जगात राहून आपला उपयोग इतरास करून देण्यास उपदेशितो निवृत्ति व प्रवृत्ति या दोन तत्त्वांचा वाद फूल व कवि याच्या मुराने टिळकाना काव्यमय पद्धतीने रंगविला आहे

कवीचे माहात्म्य

त्या कवीची योग्यता किती होती हे सांगताना ते म्हणतात, “शास्त्र शास्त्रा, तत्त्वशास्त्रा पलीकडे सचार । दिव्हालाने अप्रतिहत तो ज्याचा स्वैरविहार ॥” या काव्यातील कवीचे वर्णन कोणत्याहि सत्कवीला लागू पडण्यासारखे आहे कवीला शब्दामागून शब्द कसे सुचतात ? तर वसत शब्दकडे पक्षी जसे भाव घेतात तसे ते सहज, नैसर्गिक आहे हे पुढील दोन ओळीत कवि सांगतो, “जसे वसन्ता नवे नवे द्विज तेथे नित्य जयाला । वादेवीचे दूत शब्द हो आवुर सेवायाला ।”

नुसतें शब्द-भांडारच कवीजवळ असून भागत नाही. दुसऱ्याच्या मनाचें यथार्थ आकलन करण्याची शक्तिहि त्याचे ठावीं असावी लागते. पुलाचेंहि मनोगत तो ओळखूं शकतो. “ मानसशास्त्री पूर्णविशारद सहज कवीची जाति । कुसुमावरती तशाच त्याची अमोघ, विमल प्रीति ॥

अशा कवीला जगात मान केवढा असतो ? याचें उत्तर टिळक देनात, “ कोण असा जो दर्शन कविचें घडता हासत नाही ? । भोलत नाही ? दोलत नाही ? प्रेमें नाचत नाही ? ” त्यात हा कवि तर अगदीं फुल-वेडा. “ आराशात फुलें, धरेवरि फुलें, मट्टेहि चारी फुलें । ” असें सर्वत्र फुलें पहाणाऱ्या टिळकाच्या कल्पनेंतली कवि म्हणतो, ‘ जनात किंवा यनात किंवा नमात हुमनं चारी. । पायाजालीं फुलेंच चारी, कमलें हुरकाचारी. ’”

वनवासी पुलाचें मनोगत

आपल्यावर प्रेम करणारा कवि-राज आपल्याजवळ आला आहे, याची जाणीव त्या पुलाला झाली व तें कवीला म्हणालें, “ कमीत आपण, ओळखिलें कीं भक्तिरसाचे सिन्धु । वनवासी मी, या मज दीना दोनचार तारि बिन्दु ॥ ”

त्या पुलानें आपलें ‘ दो दिवसांचें जीवित ’ परमेशाला अर्पण केलें आहे. त्याला मानव समाजात जाऊन उद्यानात होलात पुलाचें अशी धारणा नाही. म्हणून ‘ उद्यानीं मम नाच निश्चये । ’ म्हणे कवीला फुल ! ’ तेव्हा कवि त्याला उत्तर देतो ‘ वयें वरण तू परी अनुभवें दिसशी अजाण मूल ! ’ पण दुसऱ्या दृष्टीनें त्या पुलाचा गौरव करण्याचहि कवि शुकृत नाही. “ वैराग्याचें निधान दिसशी मजला भक्तिरसाचें ” असें त्याचें स्तवन कवि करतो. त्याला मोठेपणा देऊन, त्याची समजू घादून, त्याला परोपकाराच्या कर्मयोगाची दीक्षा वरि देऊ पहातो. कवि त्याला जगात चळण्याचा परोपरीनें आग्रह करतो. तेव्हा एकाद्या विरक्त साधूप्रमाणें, तें फूल जगात आपण न जाण्याचें कारण निवेदन करतें, “ पुन्हा दाणे मुम सारा स्वार्थी मर्त्यलोच हा आहे । दर्शन राहो दूरच । याचें नांव न जला साहे ॥ ”

मानवी समाजावर टीका

मानव स्वार्थी आहे याचा अनुभव फुलाल काय येणार ? तर मुंग्या त्याच्या हृदयांतील मध चोरून घेऊन जातो व त्या फुलाला पूर्ण विसरतो. हा स्वार्थीपणा सांगतांना फूल म्हणते, “ नित्य करावे पुढे पुढे मधु गाणे गावे । न्यावे छद्मन मुरसा, परी शेवटी ओळख विसरून जावे ॥ ” आणखीहि अनेक पुरावे देऊन फूल जगावर नाना दोषाचे आरोप लावते; ते असे—“ फळे तोंवरी द्विजरायाचें गायन चाले वृक्षी । सरता तीं परि परके होती वृक्ष आणखी पक्षी ॥ कार्य साधितो तोंवर मिळती आशीर्वाद घनाला । थोडा चुकता शिब्याशाप मग नको नकोसं त्याला । “ शिंत तोंवरी भुतें भोंवती ” म्हण ही साधी भारी । परि अनुभूती सकल सुषांची होत ओतिली सारी ॥ जर्गी चहुंकडे स्वार्थ, नीचता, मूर्खपणा, अविमान । हार म्हणोनी सापासाठीं कोण पुढे करि मान ? ॥ ”

याच्या उलट, रानात राहिले म्हणजे उपेचे रिसत, सूर्याचा स्पर्श, मुंगस याहून नेऊन फुलाची कीर्ति दिशादिशाना पसरणारा वारा आणि दंशशूचे भौतिकद्वार घालणारी मृष्टि—यांचा निःस्वार्थी सदवास लाभतो—“ वृष्टीही हिमामिषें मनोहर नव मोत्याची जाळी । घाली मजवर सजनी मजला माय तशी प्रतिपाळी ॥ ” म्हणून फूल विचारते, “ सोडून असले मित्र निधी हे निष्काम प्रेमाचे । धूळ जगाची माथा घेजे कोण म्हणे कामाचें ? ॥ ”

शेवटी स्वार्थी, कपटी व नीच अशा जगावर जगु शापवाणीच उघारीत ते फूल म्हणते, “ विचार तैगा उचारांचा प्रवाह कोठें वाहे ? । उपारांसम आचाराची शेणी कोठें आहे ? ॥ मनात भलतें, जनात भलतें, तुमचा व्यवहार । कापट्याचा सागर म्हणजे हा तुमचा संसार । ” श्रीशंकराचार्यासारख्यांनीहि जगातील वैषम्य-नैवृण्यादि दोष जाणले होतेच; पण तरीहि जगाच्या उदारार्थ त्यांनी सर्व देशभर संचार, जायति व संघटना केली. त्याच विचाराने कवि जगाला बिटलेल्या व दुरावलेल्या या फुलाला आंताहून-गोंजाहून, त्याला मदत देऊन, समाजाच्या

उपयोगी पडण्याची प्रेरणा देत आहे. ' कदा य जीवन ' या वादाचाहि योग्य निर्णय सुंदर रीतीने टिळकानी येथे दिला आहे. त्या फुलाला मोठेपणा देताना कवि म्हणतो, " तू शोकाचे भजन कुसुमा रजन मूर्त मनाचे । तू मोहाचे अजन सुमना व्यजन आनंदाचे ॥ " अशा आनंद-दायरु फुलाने आनंद देण्याचे आपले जीवितकार्य टाकून रानात काळ कंठावा हे दुर्दैवाचे नव्हे काय !

परोपकाराचा उपदेश

परमेश्वराने दिलेला सुगंध फुलान्या हृदयात जसाच्या तसा वाळून जावा ही जगाची हानि नव्हे काय ! असा प्रश्न विचारून कवि त्याला ' चल मजलगे, दे, दे सोडून आग्रह हे अज्ञान ' असे विनवितो आणि जगातील दुसरे दासले असे देतो, " प्रकाशसूत्री, चंद्रकुमुदिनी, मेषधरा, तरुवेली । शोभतील का ! नादतील का जरी निराळी झाली ! ॥ " सूर्याने सृष्टीवर प्रकाश पाडला नाही, चंद्राने कमळे पुरविली नाहीत, दगानी आपल्या घारानी पृथ्वी भिजविली नाही, तर सृष्टीत शोभा ती काय राहिली ! आपल्या नैसर्गिक गुण-संपदेचा उपयोग तो काय झाला ! फुलान्या उपयोग तर मानवाला किती तरी प्रकारानी होण्यासारखा आहे-तरुण-तरुणीच्या प्रेम-प्रसंगात फुलाची कामगिरी किती मोड व मोठी आहे, हे काव्यमय माणीने वर्णिताना कवि म्हणतो, " तुला पाहूनी-स्मरुनी विरही विरहिणीच्या गालाला । तुझेच सुमना घेइल चुम्बन ! नको निवार त्याला । ऐकुनिया ने सरती तयाची होइल वध कोपाते, ! ताडिल तुजला, वाहिल चेणी-काल-सर्विणीला ते । मिऊ नको ! ती नागिणही तुज सुमना ! वध होईत्र । भूषणसम तुज नित्य आपुल्या वणे-वरी व हील । द न जाणविल तुझ्यामुळे तिज नरीन आली शोभा । जपेल ती तुज परतु लोभी जेसा अलस्य लाभा । तुझ्यामोवती नर्तन करुनी रतवितित तुज अलि, उमुमा । परिवर्धित ते करितित तव ही अनुपम अभिनय मुग्धा ॥ "

तसेच दुःखिताचे सात्वत, धीराचा उत्कार, साधूंची पूजा इत्यादि

कायोंही फूट करूं शकतें. आणि जातिवंत कवीला तर काय ? फुलांत काव्याचें ब्रह्मांड साठविलेलें दिसतें. कवि आपली भूमिका निवेदन करतो, “ फुला ! तुझ्यासम काव्यस्फूर्ती कविना देई न कोणी । न मी गायिली इतरा कवणा जितकी फुलांस गाणी ॥ ” अशा फुलाला जगातील संत-साधुसंजनाची संगति मिळणें हें त्या फुलालाहि शिक्कर नाही काय ? सत्संगतीचें साक्षात्पर्य वर्णिताना कवि म्हणतो, “ चिन्तामणिची, कल्प-तरुची, कामदुधेची महती । नाही नाही साधुसंगतीपुढें महात्मे वदती ॥ ” आणि अशी साधुसंगति जगात गेल्यानेच मिळणार. वनात राहून कशी लाभणार ? परस्पराना आपापला लाभ देण्याचा हा एक यत्न विश्वात चाललेला आहे. वृष्ट, नद्या, दग, पाऊन, ऊस, नंदन इत्यादि दाखले कवि देतो. जगातील दुःख हरण करणें हें केवढें उदात्त कार्य ! तें दुःख शक्यरील ’ अशी जाणीव फुलाला कवि करून देत आहे. सूर्याची किरणें पसरताच अंधाराची पुटें नाहीशी होतात; त्याप्रमाणें प्रकृत य सुगंधी फूल पहाताच मानवाची दुःखें विसरली जातील, हें पटाविताना कवि म्हणतो, “ अश्रु म्हणजे शोकतरुची फुलें फुला ! तुज व्रता । लाजून, जागीं भनकतील रे वेगें पडता पडता ! ”

सुखदुःखाची मीमांसा

जगात असें सत्कार्य करण्यास आपण गेलों, तर जगातील स्वार्थाचा व दुष्टपणाचा त्रास आपल्याला होईल, ही फुलाची भीति ओळखून कवि त्याला समजावितो, “ सुख येथें नच, सुख तेथें नच, सुखदुःखाचे कर्ते ! आपण ! सुमना ! परमेशान्या पूर्ण कृपेचे भोक्ते ! ”

जग हें सुखदुःखमिश्रित आहे, हें तत्त्वज्ञान पटाविल्यासाठीं कवि दाखले देतो, “ तृषेवाचुनी पाणी नाही धुषेवाचुनी अन्न । उपम्यावाचुन चदन नाही उपमेगाई । कदा न प्यन्तावाचुन सूर्याचाही प्रकाश विधी नाही । दुःसावाचुन नको सुखाची, व्यर्थ कल्याणा पाही ॥ ”

अशा सुखदुःखमिश्रित जगात केवळ सुख मिळविण्याचा मार्ग म्हणजे प्रेमाचा. आपलें जीवन प्रेममय करणें हाच सुखी होण्याचा मार्ग. प्रेममय

जीवन म्हणजे केवळ मरण. हा उदात्त विचार विरोधाभास साधून कवि पुढील शब्दांनी सांगतो, “ पुन्हा सामर्तो, जीवन आणि प्रेम भिन्न नच । एक प्रेमहीनता मृति, केवळ तो स्वर्गाचा अतिरेक ॥ प्रेमासाठी सुता विसरणे हीच स्वर्गाची मूर्ति । प्रेमासाठी देहभित्तून हीच सरोवर मुक्ति ॥ ” कवीचें हें थोर तत्त्वज्ञान ऐकूनहि कुत्राच्या मनातील निवृत्ति गेली नाही. तें त्याला म्हणते, “ तुझी मायने दिव्य ऐकुं दे श्येन्न मजला रानी. ’ तेव्हा कवि ‘ आपण आपलें कर्तव्य केळें ’ असें समाधान मानून वेधून जातो. ‘ तो प्रेमासाचा ठेवा ’ असल्याने त्या फुलापासून दूर होताना त्याच्या डोळ्यातून अश्रु गळाले. ते अश्रु त्या फुलाच्या बेलीनें शोषून घेतले. त्यामुळे त्या फुलाच्या अंगी कवीची वृत्ति भिनली. “ कविमय झालें चित्त स्वर्गाचे विरक्त, वन्य फुलानें । मागे, पुढीं, वरीं, खालीं कवीच अवघा नाचे । ” शेवटी तें फुल त्या बेलीवरून तुटून कवीच्या हृदयात शिरलें व तेथेंच रमलें. या काव्याचा प्रारंभ, मध्य व अंत सर्वच काही काव्यरसानें धरधरलेलें आणि तत्त्वज्ञानानें भरलेलें आहे.

एक बोधपर प्रेमकथा

अशीच दुसरी दीर्घ काव्य-कथा ‘ मुशीला ’ ही आहे. सुमारे तीनशें ओळींच्या या कथेचें कथानक इतकेंच आहे की, सहा महिने झालेंत राहिलेली मुशीला मुटी झाली म्हणून परीं आली. त्यावेळी तिचा पराताळ माणसाना भेटण्याची ओढ विलक्षण लागली होती. कारण, “ सर माझेपण एकवटे जेथें । जिथें प्रेमाचें राज्य सदाचें तें । स्वार्थकपटाना लेश नसे जेथें । जमीं उपमा कोणती त्या गडातें । ” अशा त्या निरुपम परामर्थे मुशीला आली, तेव्हा “ आपमायाना हर्ष फार झाला, । मायबहिणीना प्रेमपूर आला । सहा महिन्यांनीं लाडकी मुशीला । परत आलेली पाहुनी ग्हाला ॥ सारीं प्रेमळ माणसे. आपल्या शिकलेल्या मुशीलेला कुठें ठेवूं आणि कुठें न ठेवूं असें त्यांना झालें. रात्रभर गप्पा रगल्या, दिवसा नवीन नवीन ऐवळ आनदाचेंच मोजन मुशीला सारखी करित होती. “ तोंडि लावाया प्रेमहसित वाचा, । विनोदाचें रायतें पात्रि

प्याच्या । मीठ भाकर कोरडी, सुधा त्याला । महाभाग्याच्या धन्य माग
राला ” प्रेमाने प्रत्येक गोष्ट गोडावलेली. एकाद्या वेलीभोवती आळें
असतें. त्या आज्यातपाणी घातलें व त्यात बसून ऊन पडलें म्हणजे
ती वेळ कशी पोषायते ! तशी मुशीला आनदानें फुगत चालली. हें वेलीचें
रूपक कवीनें कसें रसविलें आहे पहा—“ ममत्वाचें खालती आलपाल ।
चदन विरहाचें ऊनही विलोळ, । आसपाचें जळ सदा मिळत राहे, ।
प्रीतिलतिना जगतात घाढताहे । ”

पाल्य व तारुण्य याच्या सीमेवर मुशीला उभी होती. या सक्रमणा-
चस्थेचें वर्णन टिळकानीं अत्यंत सूक्ष्मतेनें व नानुरूपणानें केलें आहे.
“ किती झिल्ले ती नवे नवे घाधी । किती कार्ये कल्पनायलें साधी । कठिं
मात्स्यच्या ठेबुनिया हात । पिरे रमणी तारुण्य-काननात । ” तरीहि ती
मात्स्याशीच अधिक झिल्ललेली होती—‘ मात्स्यासीमेवर हसत-डुलत ’
रडागारी ती अर्धशुद्ध कळी होती. तिच्या घरीं सर्वांत जास्त शिझलेली
सीच त्यामुळें त्या बयात तिला साहजिकून गर्माची राधा शाळी.

अहंकाराचा निपेव

घरातील सर्व मंडळींनीं मुशीलेसाठीं चारुदत्त नावाचा तफ्फ बर
म्हणून योजना. तो ‘ अत्युच्च शीलाचा ’ असून मुशीलेला सर्वथा
अनुरूप होता. विचेल विनय, मनोवृत्तीला धर्म, प्रीतीला उपकार
किंवा शांतीला न्याय भेटावा, तसा मुशीलेला चारुदत्त होता.
“ जिथें विनयानें परिणिती मुबिया, । तशी धर्मानें मनोवृत्ति बया ।
जिथें उपकारा प्रीति माळ घाली । जिथें न्यायाची शांति मर्गी शाली ॥
पण गर्माच मुशीलेनें चारुदत्ताला शिडकारलें आणि ती आपल्या भावी
पतीचीं काल्पनिक चित्रे वाढ लागली. तथापि चारुदत्ताचें प्रेम एकनिष्ठ
होतें तो तिच्या गर्माकडे कानाडोळा करी व इतर गुणाचें कीतुक करी. तो
“ म्हणे ‘ चद्राला लागला कलक । पद्मनन्माचें स्थान नीच पक, । रम्य
रत्नी काठिन्य भदन राहे । सदा अस्तोदय तारकास आहे ॥ ” या
जगातील कोणतीहि वस्तु घेतली तरी तिला कोणता ना कोणता दोष

जडलेला दिसतोच. चंद्र किती रम्य पण त्यावर कलरू आहे, कमळ किती कमनीय पण त्याचा जन्म चिखळात, रत्नाचें तेज डोळे दिपविणारें पण तें फुलासारखें कोमल थोडेंच आहे ! दगडाप्रमाणें कठीण तें, असतें. नक्षत्राची प्रभा किती दिव्य पण त्या सदैव प्रकाशतात कोठें ! दिवसा त्या दिसतहि नाहींत. चंद्र, कमळ, रत्न, तारका—या सर्वांना नसा काही ना काही दोष आहेच, तसा मुर्शीलेला अभिमानाचा. तो विसरून जाण्याचा निश्चय चारुदत्तानें केला. कारण तो खिस्ताचा परा भक्त होता असें कवि सांगतो. मुर्शीलाहि खिस्तभक्तच होती, ती दोन वर्षांनी घरी आली. तिच्या गर्वाची कमान चढतीच होती. “स्त्रियामधला स्त्रीणा जें दरीते । असो ऐशा भिकार शिक्षणातें ।” असें म्हणण्याची पळी तिनें आपल्या वर्तनानें आणली. पहिल्या भेटीच्या वेळचें घरातील प्रेम, आनंद, गप्पा, खेळ—हें सर्व मायळलें होतें. कारण मुर्शीलेला आपल्या विद्वत्तेचा गर्व झाला होता. म्हणून कवि विचारतो, “विनय, शांती, धृति, सहिष्णुता, प्रीति, सदा परमेस्त्री एतन्निष्ठ भक्ति । स्त्रियाचे हें सौभाग्य अहकारें । ददन न्यायें विद्वत्त्व हें कसें रे ।” पण स्वकर्तृच मुर्शीलेच्या गर्भावर उतारा मिळाला. ती परीक्षेत अपयश पावली व माहेनाभर आझारी पडली. त्या आजारात ‘तिचें सारें सौंदर्य लया गेलें.’ उलट चारुदत्त परीक्षेत उत्तीर्ण झाला, मुर्शीलेवरील प्रेमात बडबड राहिला. मुर्शीला मात्र दशाश झाली. तिनें आई-व्रापाला दुसऱ्याकडे वळविलें होतें, चारुदत्ताला शिडकारलें होतें. ती रानात गेली व शोक करू लागली, “वधू, विया, वस्तृत्व, वस्त्र, वित्त । वस्त्रांना या दुग्ध मनुचिच्छ । चित्त देसा पादिवे, नरो काही ! । मया देवादिषु पुण्ये जगी नाहीं ॥”

ती असा देवाचा धाया करीत असताच चारुदत्त तेथें गेला व तिला म्हणाला, “शुक्ति नलो मज हवें सारें माती । रूप नव्हे तव हवी तुसी प्रीती ॥ पात्र सोन्याचे असो मृत्तिकेचें । वेड मज्जा आठव्या भमृताचें ॥” वाद्यागापेशा अंतरगाफडे लक्ष देणाऱ्या चारुदत्ताचे मुखावून टिळकानीं आपल्या अदळ प्रेमाचें उदात्त उत्कृष्टानच रम्य भाषेनें वर्णित आहे. ही कथा जिवकी प्रेमपूर्ण आहे तितका बोधपूर्णहि आहे.

स्त्रीजातीविपर्यां आदरभाव

अशा बोधाचे हिरे काव्याच्या कोंदणांत बसवून ते महाराष्ट्र-शारदेला अर्पण करण्यांत टिळकांचा हातखंडा होता. 'माझी भार्या' या काव्यांत त्यांनी आपली स्त्रीविपर्यांची थोर मावना प्रगट केली आहे, ती अशी—
 “नमीतों मातेला-जगत गणितें दैवत तिला; । नमीतों कांतेला-नृपपद उभें बीस तिजला; । नमीतों मैत्रीला-पर्यटगताही भगिनिला । नमीतों न्येला-सतनु समता तीच विमला ॥”

आपली भार्या आपल्याला सन्मार्गावर कशी नेते हें टिळकांनी नाजूक शब्दांनी सांगितलें आहे; तें असें.—“तिचें थोडें थोडें नकळत मला बोध करणें, । मला थोडें थोडें परि दृढ सुमार्गांत धरणें; । तिचें थोडें थोडें अमृतरुण सारें चरित तें ! अनन्या रत्नांची एनि मज वृथा ती न दिसते !”

शेवटीं, भार्येच्या ठायीं मित्र, गुरु, शिष्या इत्यादि सर्व नात्यांचा संगम पाहून कवि कृतज्ञतेने तिच्या पायावर प्रेमाचे अंधु गाळतो. फालिदासानें 'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ।' असें कांतेचें वर्णन अजाच्या मुखानें केलें. टिळकहि त्याच भूमिरेवरून म्हणतात, “अरे माझ्या मित्रा, चतुर, सचिवा, हे गुरुवरा, । प्रिये शिष्ये, भार्ये, मम नाकत रे पुष्पनिकट ॥ पदा हे प्रेमाधु तव चरणयुग्मी वितरती । मनोवृत्ती माझ्या मधुमुमनवृष्टीच करिता !”

'बापाचे अंधु' ही शोकपूर्ण काव्य-रथा मुमारे दोनघें ओळींची आहे. चित्रकार वामन विनायक राठे याच्या मृत्यूपर लिहिलेली ही एक हृदयस्पर्शी विद्याविरा आहे. वामनाच्या बाल-लीलाचा चित्रपटच जणु त्याच्या बापाच्या उद्गारातून सर्वांना दाखविला आहे. ऐन तारव्यांत मृत्यूचा घाला या कलावतावर पडला. या अवर्षाचें वर्णन करीने करण शब्दांनी केले आहे.

निसर्गातील आनंद

टिळक स्वतःला 'कुलतिले घमर' म्हणत. 'माझे जन्माचे हें पृष्ठा

निरविडें ' असें ते सागत पुढेंच वाय, पण सारें सृष्टि-सौंदर्यच त्यांना ओढ लाया, तन्मय वरी, वेढे बनवी, निसर्गातील लहानलहान सादर्ये व माधुर्ये मानवी मनाला किती सनाधान देतात, हें सागताना ते म्हणतात, " परंतु जेव्हा हृदयाचे । तुकडे होती मनुजाचे, । तेव्हा ही अल्पेच तया । सानरिती दाखून दया ॥ " ही ' अल्पे ' कोणती ? मानवी मनाची दारुण निराशा नाहीशी करणारी ही अल्प औषधे म्हणजे " उड्या मारिते नदी दुरी । खळ खळ खळ खळ शब्द करी ॥ रम्य डहाळीवर उडुनी । राबू वसता होय ध्वनि, । यनस्पती भिजवीत क्षणी । सरा निनाला गिरि-वरनि । टप टप टप टप शब्द निघे । आनंदें तों जें वळी " नाद व अपें हातात हात घालून चालण्याचा भास या पति वाचताना होतो, नाही ? पालराची चिमचिर, नदीची बुळबुळ, कोकिलेचें कुकुकुऊ-हे सारे ध्वनि म्हणजे— " परंतु जेव्हा चित्ताला । नको जीव आता झाला । जेव्हा न चले मनुजाचें । तेव्हा भैरव हें सचें । " हें सृष्टीचें ' गानवादन ' मनुष्याच्या मनाला अपार शांति देतें

निसर्गाचें मूर्तिमत चित्र उभें करण्याइतकें सागोपाग व सुरस वर्णन टिळकानी ' पर्वतारोहण ' या कवितेत केलें आहे. बार्दपायून पाचगणी-पर्यंत जाताना एकीकडे एकाहुन एक उच डोंगर दिसतात तर दुसरीकडे पोल पोल दऱ्या दिसतात. त्याचें वर्णन रूपकादि अलंकाराच्या साहाय्यानें टिळकानीं किती मागेरम केले आहे, पदा— " हा वैभवनाथें तिज दिसेना जरा ! हा गाभीर्याचा पुन उभा साजरा । घे यातुनि थोडें अगा मना पामरा, पृष्ठीवर हा वसे परंतु सारी दृष्टी वरी । इकडे परंतु इकडे दरी ! । " तसेंच " घाट घाट जगु शोभेचा वहात आला दिसे, । काची वनदेवीची वसे, । शूर शिष्या अणुला म्हणुनी सृष्टी ज्या देतसे, । अवा हा पट्टा गिरिचा असे, । कीं माग मृष्टिच्या विचलित वेणीतला । कीं अत पट हा गिरि-दरि-युग्मातला । हा कुसुम पडुनी ईषदण जाहला । वरखालीं वा जाण्या पथ हा नरजन्माचे परी । इकडे पर्वत इकडे दरी. ॥ " डोंगरातील घाट म्हणजे वनदेवतेचा कमरपट्टा आहे ? कीं सृष्टि देवतेचा केसातील माग आहे ? किंवा शिष्याच्या तरवारीचा पट्टा

आहे ? अथवा डोंगर व दरी या जोटप्याच्या रम्यातील अंतरपाट आहे ? अगर स्वर्ग-मृत्यूचा जिना आहे ? अशा एकाहून एक सुंदर उत्प्रेक्षाची माला कवीने सुगम शब्दांनी व ललित शैलीने गुपली आहे.

साहित्याची जादू

सृष्टिदेवीच्या अतर्गात शिरताच रसिकाची सारी दृष्टि, सारी वृत्तिच कशी फिरून जाते आणि त्याला नव्या सौख्याचा अनुभव पसा येतो, नवीच हवे त्याला कशी दिसू लागतात, याचें भव्य रम्य वर्णन टिळकांनी एका कवितेत केले आहे. 'अता घोण्या घतताचें म्हणू सागा मला गाणे !' असे ऐतदार नाव त्या कवितेचें आहे. तिची अवेर 'तरी आताहि गाईन तया रागामधें सशा जया देता तुम्ही मौन' अशी सूचक केली आहे. प्रसाद तर आरभापासून अतापर्यंत सर्व काव्यात भरलेला आहे चालहि लयप्रद असून लाटानुप्रासाचे घुंगुर तिच्या पायात पाडले आहेत, कवि सांगतो, "वनीं एका दिनीं गेलों पहायाला बसताला । विचारीता कुणालाहि नसे ठावें कुठें गेला ॥ मनीं नाहीं, जनीं नाहीं, वनीं भेटेल आशा ही । मला होती, परी आशा दुजी स्वप्नाहुनी नाहीं ।" रानात बसत भेटला नाहीं म्हणून निराश झालेला कवि घरी यावयास निघाला. तो त्याला हाक ऐकू आली. एका देवतेनें कवीचा हात आपल्या हातात घेतला, तेव्हाचा कवीचा अनुभव असा—“अहो ! दिव्याहुनी दिव्य स्वरूपाची जणू साणी । ब्रह्मांड गोलाची उमी तेजस्विनी साणी ॥ तिला पाहून स्वत्वाचें त्यजी सारें मला भान । कुणा ठावें कुठें होती बघ होते कुठें प्राण ॥” ती तेजस्वी देवता पाहताच कवीचें भान हरपलें, आपलें शरीर कोठें आहे ? जीव कोठें आहे ? याची कशाचीच शुद्ध त्याला राहिली नाहीं. पण त्या देवतेनें कवीला प्रेमानें गोंजारलें. तेव्हा 'क्षणार्थी मी वने मूल' त्याला त्या देवतेनें माझीवर घेतलें, त्याच्याकडे प्रेमानें, हसत पाहिलें. कवीला अमा चमत्कार दिसू लागला, "पुलें सारीच नक्षत्रें, खडे सारे हिरे मोती । भरे सौंदर्य हें विश्वी, भरे नेत्रीं भरे चित्ती ।" निरर्गाचा प्रभाव तो हा ! आणि सरस्वतीचें, साहित्याचें

कार्यहि हेंच ! प्रतिभाशाली कवि कुसुमी नक्षत्रें, खड्याना हिरे आणि मानवाना देव बनवितात, हेंहि या कवितेंत सूचित केले आहे, नाहीं का !

विश्वव्यापी प्रेम

‘ मृष्टीची भाऊनीज ’ ही कविता टिळकाच्या सान्या निर्गम काव्याचा -कळस आहे. त्यात त्याचें प्रेम, प्रसाद व प्रतिभा हे तीनहि काव्यगुणांचे ‘प्र’कार प्रदर्शने प्रगट झाले आहेत. ‘ चंद्रकांत राजाची कन्या ’ ही साधी पण-घाबंती चाल आणि सोपेसोपे शब्द व साधेसाधे अलंकार-भना बाझवेच असूनहि या कवितेंतील सौंदर्य-दृष्टि व भाव-वैभवं अलंकिर आहे पृथ्वी व दग ही बहिण-भावाचो जोडी भाऊनीज सांगरी करते, हें सांगताना कवि म्हणतो, “ भाऊबिजेची करी तयारी चार मास घरणी । ’ हसुनी हसुनी घेइ हवें तें जलदापासोनी ॥ ” जिन्हे हृष्टि येकावी, तिन्हे मृष्टीमध्यें बहीण भावाचें शुद्ध प्रेम मीढा करीत असल्याचें करील आढळतें. नदी ही बहीण व साडें हे भाऊ. लाटाचीं तवळें हातात घेऊन नदी माराना ओवाळते आणि साडें आपल्या बहिणींना फुलाची ओवाळणी घालतात ज्याच्याजवळ फुलें नाहींत, ते मुसती मान डोलावून आपलें प्रेम दाखवितात-आणि त्यानंही नदी प्रसन्न होते. ही कल्पना कवीनें किती नाजूकपणें मांडली आहे, पहा—“ निजलहरीच्या मियें नदी ही तरना ‘ओवाळी । कुणी एक, कुणि अनेक, मुबलें ओवाळणि घाली ॥ ज्याच्या-जवळी काहि न वाया तव ते डोलोनी । प्रेम दाखिती, स्वीकारी तें मारिता हासोनी ॥ ” जल लहरी या बहिणी, त्याचा भाऊ कोण ? तर फेस म्हणून “ लहरी अपुल्या शिरीं घेउनी वोमल केनाला । कथा नाचनी । ‘खेळविती लघु, रम्य भाउवाळा ॥ ” कवि लाडिकपणानें एका फुललेलीला विचारतो, “ फुललेली, मम वानामध्यें साम गडे ! पाहू । मावामध्यें कोण नुशा मे आवडता भाऊ ! ॥ ” आणि कवि आपणच सूचवितो कीं, वृक्ष हा तुझा भाऊ असेल. तेव्हा ती वेळ त्याला शिडकान्न उपरोपिकपणें व श्लेष साधून म्हणते, “ पुरे पुरे झालें, ज्ञान तुजें वा कविवुळटिळसा. ” वृक्ष हा तर घेलीचा पति, वसु नव्हे, असें ती वेळ कवीचा समजावते.

तेव्हां भुंगा हा तुझा भाऊ का ? असें कवि विनोदानें विचारतो. त्यावर बेल फणकाच्याने उत्तर देते, “ भुंगा म्हणजे भिक्षुक नि भाट ! ” तसेंच, ‘ बारा, सूर्य, दग हेहि गाक्षे भाऊ नाहींत ’ असें बेलीनें सांगून टाकलें; आणि ती—“म्हणे ‘ बेलिना ओव्या गाई कोण सांग पाहू ? भाऊबिजेला तोच भेटला आज सखा भाऊ । ’ संपलें ! बेलीचें व कवीचें संभाषण येथें संपलें : आणि त्यातच सूचित झालें कीं, टिळकासारखा फुलवेडा कवि हाच बेलीला आपला भाऊ वाटतो. तो आपल्या ग्रहिणीच्या घरी आला आहे आणि प्रेमाच्या नजरेनें इकडेतिकडे पहात आहे. त्यामुळे त्याला शारीकशारीक, सार्धीसार्धी फुलेंहि हिऱ्यासारखी वाटतात. “ हे पाचूचे एडे, हिरकण्या सुंदरदा इफडे । नीलमणी हे, वण सोन्याचे, चिनमणी तिरुडे ॥ हीं गयताचीं, भूमिलताचीं फुलें जनां दिसती । दिसोत; यांची वविच्या नयना ओळख परि पुरती । ”

मानसिक वैभव

आपल्या कल्पनाशक्तीचे विशाल परंपरें पसहून कवीनें भावाग्रहिणीची आणखी एक मध्य जोडी सोडून काढली. ती म्हणजे “ हीं कालाचीं दोन लेंकरें सुंदर दिनरजनी । व्यवसायी बहु भाऊराय परि शात पुरी मणिनी ॥ दिवस हा भाऊ व रात्र ही बहीण. भाऊ सदैव उद्योगी व बहीण स्वभावानें शांत. असे प्रेमाचे खेळ बाह्य सृष्टीमध्ये अनंत चालू आहेत; आणि तसेंच अंतःसृष्टीमध्ये—मानससृष्टीमध्येहि सुरू आहेत. ते पहाण्याची दृष्टि मान पाहिजे. ती टिळकाजवळ होती, म्हणून ते म्हणतात, “ अंतःसृष्टीमध्ये पहा हो चला बाय चाले, बहुभागिनीच्या प्रेमाखाला किति मरतें जालें. ॥ ” अदृष्टि ही बहीण व दृष्टि हा भाऊ; भाकि ही बहीण व विधास हा भाऊ, आणि शेवटीं दिवाळी ही बहीण व व्यवसाय हा भाऊ—अशा भावाग्रहिणीच्या जोड्याचें प्रेम चराचरामध्ये पहावयास टिळकानीं रसिकाना शिवयिलें. त्यांच्या मनात सृष्टि सदैव खेळ-जशी मानसगरोवरात दृष्टी. त्यामुळे ‘ अपढ्या झालों तर ’ आपलें पाही नुक-सान होणार नाहीं असें टिळक म्हणतात. “ सृष्टीचें मधु बाह्य रूप न

दिसो होव्यांस चिंता न ते । ती हंसीसम मानसी मम सदा सानंद हो
 रोळते ! ” असे सांगून त्यांनी मानवाच्या जीवन-मूलगर्चे जें दर्शन घड-
 विलें आहे, तें महत्त्वाचें आहे. ते विचारतात, “ जरी नेत्रें गेलीं तरी
 अनुरती काय सरली ! । जरी नेत्रें गेलीं तरी मतिमला का विसरली ! । जरी
 नेत्रें गेलीं तरी हृदय कां हरणें ? । जरी नेत्रें गेलीं तरी अंगुभ तें काय
 घडलें ? ॥ ” मनुष्याचें मनुष्यपण त्याच्या प्रीतीमयें, बुद्धीमयें, भावना-
 मयें साठविलेलें आहे. तें सारें अंधळ्याच्या ठायींहि शाश्वतच असतें.
 मग जोले तेवढे गेले म्हणून काय अनर्थ ओढवणें ? असा प्रश्न कवि करतो.
 अशी समतेची, अद्वैताची, प्रेमभावार्था सारंगी कवीच्या अंतरंगी सदैव
 वाजत असते. तो म्हणतो, “ अन्तर्धर्मी गडबड जगी । तिथेंहि वाजे परि
 सारंगी ॥ नका कोणती पुयं मला, । ठाऊक ती मारी मजळा. ॥ ”

समतेचा संदेश

या उच्च व उदात्त भूमिकेवर उभा असलेल्या कवीला हा थोर, हा
 लहान असला भेदभाव कसा जाणवणार ? ‘ कारण मी वेडा नुसता ’ या
 कवितेंत कवि आपला समभाव पुढील शब्दांनी दर्शन करतो, “ सोडा
 अवघा राग जाता । ओळखून घ्या मज पुरता । गिरिशिखरावर उभा
 असो, । दरींत किंवा कुणी यमो; । समान दोघोहे मजळा; । कारण, मी
 पुरताच खुळा । ‘ वरि सालडी ’ । जगात म्हणती, । परंतु दिसती ।
 एवच मज अवघी सचा ! । कारण मी वेडा नुसता ! ”

देव देवळात किंवा देव्हान्यात नसतो, तो सर्व विश्वांत विस्तारला आहे.
 मानव तेवढं देव व त्याची सेवा म्हणजे देव-पूजा, असा नवा मानवधर्म
 टिळकाना मान्य आहे. ते ‘ लोक-भिन्न ’ या कवितेंत म्हणतात, “ जनसेवा ।
 ही ईश्वरसेवा । याविण दुसरा हेतु न ठावा, । प्रेम आपली देव दिठावा ।
 एक सदा प्यातें । ”

मानवी कर्तृत्वाचा हुंकार

मानवी कर्तृत्वाचें बळ व महत्त्वाकांक्षेचें क्षेत्र याचें वर्णन टिळकानीं
 त्र्यंत आवेष्टपूर्ण भाषेनें व बिशाल मनोदृष्टीनें केलें आहे. ‘ पुरे जाणो

मीच माझे वल' या स्वाभिमानपूर्ण नावाच्या कवितेत ते गरजतात, " हा एक पक्षेत छावा गजचा, दुर्जिमाजि हा सिंह केळावतो । हा जारला अर्धमेला मयाने । लपोनी महाव्याघ्र डोनायतो; । हे पर्वताचे उभे धुद्र धोंडे महासागराचे पुढे पट्टर । घोला हरे तें, मया काय त्याचें ? पुरे जाणतो मीच माझे वल' एका दगलेंत हत्ती तर दुसरीत सिंह, असे धरून हा 'भारत' वापाना व परताना व समुद्राना धुद्र लेखतो. मनुष्याला आत्मसामर्थ्याची जाणीव देऊन त्याला परिस्थितीवर स्वामित्व गाजविण्यास प्रेरणा देणारी अशी कविता मराठीत दुसरी काचितच असेल. कवि शेवटी म्हणतो, " मी ओळखिलें मला पूर्ण; आता कशाला मला पाहणें आरसे ? । माझ्यापुढें नित्य आत्मानुभूती; पहावे दुजे तर्क आता कसे ? "

अशाच स्फूर्तीने रसरसलेले टिळकाचे दुसरे काव्य म्हणजे ' रणशिंग '. केशवमुताची ' तुतारो ' पुढे ठेवून तें लिहिलेले उघड दिसतें. अनुकरण असलें, तरी त्यात टिळकांनी आपलें स्वत्व प्रगट केलेले आहे. 'घोंघाघोंघ' या कवितेत अशीच शिक्कण आहे. केशवमुताच्या ' नया शिपाई ' प्रमाणें टिळकांनी 'ब्राह्मण किंवा मदार' ही कविता रचली. तीत ते म्हणतात, " मी ब्राह्मण वा मदार मी, । गर्गी न कवणालाच बमी । " ही समतापूर्ण दृष्टि ठेवून मनुष्यत्वाला मोठेपण ते देतात— " या सृष्टीतिल दिव्यपण । तेंच तेंच हें मनुजपण । मागल्याची ही ठेव । हीस्तव दर्शन मी जीव ॥ "

अटळ देशभक्ति

मानवधर्माची ही पत्ताका खाद्यावर असली, तरी देशभक्तीची पाऊल-वाट टिळक विसरले नव्हते. ते खिस्ती झाले तरी गर्वाने गर्जून सांगतात, " हिंदभूमि माझी जननी । आले हीच्या कुशांतुनी— । हिरेच अवघे माझे ते । मन्मन त्या मोहुन जावें । मलात पडले । खनीत दडले । मुकुटी जडले । अवघे उचलून घेउन मी । जन्मभूमिसेवाधर्मी ॥ पाच कशाचे, हे जितुके । हिंदभूमिगळक तितुके । मम देहाचे प्राण खरे । कसेहि असले तरी सारे ॥ " जेवढे म्हणून हिंदमातेचें पुन, तेवढे सारे माझे प्राण—ही भूमिका पर्मोतरित होऊनहि टिळकांनी आमरण ठेवली. ' द खिस्तस्म हो ' अथ

जें ध्येय आपल्याला पटलें, तें त्यानीं कोठें कोठें माडलें आहे. पण स्वदेश व स्वभाषा याचा विस्तर त्यांना कधीच पडला नाही-त्यांचा अभिमान त्यानीं कधीच सोडला नाही. 'माझ्या जन्मभूमीचें नाव' या झोल्दार कवितेंत तो देशभाषेचा अभिमान, हत्तीच्या शोंडेंतून उडणाऱ्या जलधाराप्रमाणें, नाचत आहे. "दृश्या महोदार सारस्वताच्या महासागरीचा जरी मीन मी । झालों तरी मे तृषा मन्मनाची कधीही कधीही न होणें कमी । आई ! गुरुस्थान अती जगाचें तुझें । यात शका न काही जरी । सामर्थ्य नाहीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें-मी न कोठें तरी । ॥ "

भारतमातेचें धाकटय समुद्रासारखें अपरंपर, त्यातील मी एक माछा आहे, समुद्रात राहिलों तरी माझी तरान मागलेली नाही 'अघी आपली भूमिका निवेदून कवि राष्ट्रमातेला उद्देशून म्हणतो, "तु सान्या जगाची गुरु आहेस. तुझ्याइतकें सामर्थ्य त्याच्या जगात दुसऱ्या कोणापाशी नाही. " या माझ्या देशातील अनपण्णी म्हणजे अमृत शेष, या मापनेन उचलून येऊन कवीचें मन म्हणतें, "यारा तुझ्या स्पर्शनें शुद्ध साटा मला लाघला ! भाव्य हें केवढें । माते ! स्वयं देशि जें भवपाणी, मुषा बापुदी कायदी त्यापुढें । तू पाळगीशी मला स्पर्धि-अरी ! मुषाची तरी हीच सीमा पुरी । सामर्थ्य नाहीं तुझ्या आर्यभूमी, तसें पाहिलें मी न कोठें तरी ! "

'जो जननीचा, जो जनकाचा मे तोच तुम्हादी मान' असा गौरव करून कवि 'प्रियकर हिंदीस्तान' मध्य देशप्रेमाचें गीत गातो, तें अछे- "प्रियकर हिंदीस्तान । अमुचा प्रियकर हिंदीस्तान । हा अछार हो भूगोलाचा । याच नखे उपमान । सर्व मुलाची खाण । अमुच्या सर्व मुलाची खाण ॥ हें अभिमानाचें, सौमार्थाचें अमुच्या रम्य निधान ॥ "

बालमनाचें स्वरूप

पुलाइतक्या मुष्णार वरिता टिळकानीं वेलेंत्या नवत्या, तरी दोहोंनी रम्यता व मुदुता समानच आहे. 'लेवराची विज्ञाण' या वरितेंत 'मुष्णाच्या चौकट हाभाषाचें चन्द्रनित्र त्यानीं रेखाटतें आहे व निशकाचें गरव वरितें आहे. ते म्हणत, "हा बाळ पाहून अनेकविधा वदार्पा ।

नाचे हसे घुसतसे वाढिलास अर्था । जिज्ञासु हा सकल विश्व शिकावयाला । तो धन्य ! तो मुकृति ! जो शिकवील याला ॥ ” बालकाचें मन विकास-शील असतें हा विचार टिळक निरनिराळ्या रूपकांनी खुलवून वसा सांगतात, पहा—“ हें फुल पाहत असे उमलावयाला । हें चद्रांभिव चढतें उदयाचलाला । बाहेर अकुर निघो बघतो द्रुमाचा । होतो विकास शिशुच्या मृदु मानसाचा ॥ ” याच रूपकाचा विस्तार करण्याचेंहि चातुर्य टिळकांनी दाखविलें आहे, तें असें—“ जो होउनी अनिल हें फुलवील फूल । सारील दूर दशिचें घनमेघजाल । कीं अकुरास जल जो पुरवील माळी । तो धन्य बत्करगता शिशुबुद्धि झाली ॥ ” शिक्षकाचें कर्तव्य कोणतें व त्याचें महत्त्व काय ! याचे यथार्थ स्वरूप सांगणाऱ्या या चार ओळी कोणत्याहि विद्यालयाचे शिरोमार्गी विषयपानाप्रमाणें प्रदीपापथ म्हणून शोभणाऱ्या नाहीत काय !

‘ एक अमेरिकन मुलगी ’ कशी दिसत होती, याचें मनोहर शब्द-चित्र टिळकांनी रेखाटलें आहे तें असें—“ वाटे उपाच हसते फिरते जगात । कीं स्फूर्ति हीच कविची मधुरूप घेत । अव्याजता रसिकता जणु मूल झाली । स्वर्गातुनी सहज भूवर आज आली ॥ ” वात्सल्यानें ओसडणाऱ्या टिळकांच्या हृदयातून निघालेले योल ‘ माझी ताई ’ या काव्यात ऐकावयास मिळतात. लडियाळपणानें कवि म्हणतो, “ ताई, तू फूल गडे माझे । ताई, तू नक्षत्रचि माझे । ताई, तू रत्न गडे माझे । ताई, तू पाखरु मे माझे । या सर्वाहुन गोड गोड मे शील-रूप तूझें । याची उपमा नच साजे ॥ फूल हें रसतें, तू हसशी । परी तव अर्थ किती हास्यी । काय फुलाच्या मला पाकळ्या दाखितील मौजे । जसे हे ओठ गडे तुझे ॥ ’

केशवसुत हे टिळकांचे जसे गुरु, तसे बाल-कवि हे त्याचे शिष्य. त्याचे-वर त्यांनी पुत्राप्रमाणें प्रेम केलें. टिळकांच्या घरीच बालकवि रहात. त्याचें कवि मन टिळकांच्या व त्यांच्या पत्नींच्या बत्सल रसावर सारतें पोसत गेलें. एकदा बालकवि नगरहून पुण्यास गेले असता टिळकांनी एक भावनापूर्ण कवन रचलें. त्यात ते आर्तस्वरानें बळबळून विचारतात—

“ पांसार ! येथिल का परतून ! । मत्प्रेमानें दिल्या शुगातून । एक तरी
अठवून ! । हवेसवें मिसळल्या माक्षिया । निःश्वासा बळगून ! । वाऱ्या-
वरचा तरंग चंचल ! जाथिल तूं मडगून ! यात्र, घेउ दे रूप तुझें हें ।
हृदयी पूर्ण भरून । जन्मवरी मजसवें पहा ही । तव चचूची खूण ! निर-
मला, परि अमर्याद जग । राही नित्य जणून । ये आता घे शेवटचें हे ।
अधू दोन पिऊन ॥” या लहानसर काव्यातील शब्दांचें नाजूकपण वर्गावें,
की भावनेचें हळुवारपण स्तवावें ? हेंच कळेनासं होतें.

कवीची भूमिका

स्वतःच्या काव्याला टिळक भिती कोमल मानीत, गिऱ्यापाड जपत,
याचें सुंदर चित्र ‘कर्वाची विनवणी’ या कवितेंत पहावयास सापडतें. ताचे
यांनी ‘कुस्करू नका हीं नुमनें’ अशी रसिकाना प्रार्थना केली आहे. तीच
भावना टिळकानीं निराळ्या भावेनें व्यक्त केली आहे, ती अशी—“ पहा !
उघाडिलें हृदयाला, । यात तुलें घाला भाला ! कोमल, कौशल्यें नटला ।
कर तुमचा जरि किति असला । तरी तयानें । माहीं कवनें । जरा स्पर्शणें
सहन न होणें कधिं मजला ! । याहुन जीव बरा गेला ! ॥ कारण, कवनें
नच मासी । नच तुमचीं,—मी गातों जी । हीं निःशुभितें । कोण सोदितें ।
गम हृदयी तें—। विचारणी; भिउनी त्याला । पुढें करा मग कर
अपुला ॥” आपलीं कवनें म्हणजे आपल्या हृदयाचीं स्पर्शनें. म्हणून त्यांना
स्पर्श करू नका; स्पर्शेला माझ्या छातींत भाला खुपसून मला ठार करा, असें
कर्वाचें सांगणें आहे. याचा अर्थ त्याला रसिक नको आहेत असा मात्र
नव्हे. उलट ‘कवि आणि रसज’ याचें नातें किती चाळचें असतें हें सांग-
ताना तो म्हणतो, “ कमला रवि चंद्र चंद्रसाठा, । जळ मीनाप्रति,
वासप्रवाह अर्या, । कवितेस रसज्ञता, न झाली । क्षणही ही कधिं सुगमकें
निराळी ! ॥” कमल व सूर्य, चंद्रकांत व चंद्र, मासा व नदी, याणी व अर्थ
याप्रमाणें कविता व रसिक याचें नातें अद्भुत आहे.

कर्वाला स्फूर्ति कोटून येते ? त्याला प्रतिमा कशी बसू होते ! त्याच्या
छातन कविता कशा निर्माण होतात ! या नेहमींच्या प्रश्नाची उत्तरे प्रभा-

च्याच स्वरूपात देणारी 'कवि' ही टिळकाची कविता अतिशय प्रसन्न आहे. तीत ते विचारतात, "न कळे कोटुन होते लतिकेच्या ठावि पुष्प-परिपूर्ति । न कळे वेव्हा वैशी होते कवीच्या मनाप्रति स्फूर्ति । न कळे कोटुन येती द्विजराज नवे वसतकाली ते । न कळे कोटुन येती धावत तव नृब्द भेटण्या कविते । न कळे कोटुन येने शोभा चायास हास्य अधराला । न कळे कोटुन येतो प्रसाद कविच्या नवीन काव्याला ॥ "

भक्तिरसाचे कळोळ

जाति-धर्म-देशाच्या घर आकाशाप्रमाणे साहित्य पसरलेले असते, याची प्रचीती टिळकाची कविता वाचताना येते. फादर स्टीपन्स या सिथन कवीने पूर्वी 'जैसी पुष्पामाजी पुष्प मोगरी । कीं परिमळामाजीं मोगरी । तैसी भावामाजी साजिरी । मराठिया 'अशा अलंकारिक भाषेने मराठीचा महिमा गावला होता पण रसतन व सरस अशी कव्यरचना करून मराठी भाषेला सपन्न व समर्थ करणारे रे. टिळक हेच पहिले सिंथी कवि. त्यांनी तीस बरे सतत विपुल काव्य-रचना केली. त्यात सृष्टिप्रेमाने ओथंबलेली कवने प्रमुख आहेत इतर कवनांमध्ये शृंगार, कण्ठ व वत्सल हे रस येळत आहेत भक्तिरसाचे कळोळ असे अभंगहि त्यांनी रचले आहेत. प्रसन्न भाषा व प्रेमळ भावना या दोन गुणामुळे त्यांचा 'अभगाजलि' हृदयगम झाला आहे "तुझ्या पडोनिचा गळा । कष्ट करोनी मोडळा ॥ रडावेसें मला वाटे । ऊर वारवार दाटे ॥ येई प्रभुराया येई । घरी मला ये हृदयी ।" अशी तळमळीची वाणी या अभगानुत ऐकू येते. सिंथ असे वा कृष्ण असे,—मलाचा आर्त घावा रसिकाच्या अंतःकरणाचा ठाव घेतो.

टिळकाच्या कल्पनेत उच्चुगता किंवा नावीन्य नसते, पण सद्गता व रम्यत्व असते 'अनल जसा अनिलाने' 'नक्षत्रा घन जैत्रे', 'दुर्गिध तकाच्या त्रिदुसे जहाले' अशा जुन्या कल्पनांचे त्यांनी अनेक ठिकाणी मांडल्या आहेत गोविंदाप्रजाच्या कल्पकनेमधील नावीन्याचे यौवनपुलक तेज टिळकाच्या लेखणीत जसे नाही, तसेच केशवमुताची क्रांतिकारक तटफाट

कवित्वाचे अंकुर

श्री. विनायक दामोदर सावरकर यांचा जन्म मंगूर या गांवीं ता. २८ मे १८८३ रोजी झाला. 'माला' कार चिपळूणकर यांना दिवंगत होऊन यावेळीं नुस्तें एक वर्ष झालें होतें; त्याच्या 'निबंधमात्रेचे' पडसाद अद्याप मराठी हृदयांत जोरात उमटत होते. सावरकरांनी 'निबंध-माले'ची पारायणें लहानपणींच कित्येक वेळां केलीं होती, मराठ्यांच्या भव्यरी अनेकवार वाचून ऐतिहासिक पुरुषागाथा त्यांनीं स्फूर्ति मिळविली. प्राचीन काव्याचा मुरस 'भेडा' असलेलें 'नवनीत' तर त्यांनीं बहुतेक तोंडपाठव केलें. वस्तुत्वकला त्यांच्या जिज्ञेवर नवीन करित असे ! काव्य-शक्तीहि त्यांच्या ठायीं बालपणापासूनच अंकुरित झाली होती. दहाव्या वर्षी त्यांनीं एक पोथी रचिली आणि बाराव्या वर्षी त्यांच्या स्वदेशाचा पत्रका 'जगद्विदेशू'त प्रसिद्ध झाला. 'सर्व पेशव्यात घोर पेशवे कोण व का ?' हा निबंध सतरावे वर्षी त्यांनीं लिहिला. 'करमणूक' पत्रानें स्थायलेल्या चंद्राभोदीत तो सर्वश्रेष्ठ ठरून त्याला बक्षीसहि मिळालें.

याच्या पंधराव्या वर्षी ! समोर अशुभवा भरानीची मूर्ति आहे, नीरांजनाचा प्रकाश पडलेला आहे, रानीची गंभीर दयालता पसरलेली आहे, रोहिदेश्वरापुढें स्वराण्याची शपथ घेणाऱ्या बाल-शिव्याजीची मूर्ति चित्तांत खेळत आहे, अशा वेळीं विनायकानें देवीच्या चरणावर हात ठेवून प्रतिज्ञा केली वी, 'देशाचें स्वातंत्र्य परत मिळविण्यासाठीं सशस्त्र क्रांतीचा केतु उभासून मी मारता मारता मरेंतों पुढेन."

लेखनकला व वक्तृत्वकला

पंधरावे वर्षी सावरकरांनी गणेश-उत्सवात प्रकट व्याख्यान दिलें व वक्तृत्व-स्पर्धेत पहिल्या क्रमांकाचें बक्षिस मिळविलें. आणि याच सुमारास "नाथिरुत्थेमन" या पत्रात त्यांनीं अग्रलेख लिहिला. वस्तुत्व-स्पर्धेत सावरकरांना बक्षिस काय मिळालें ? तर प्रा. शिवरामराव पराजपे याचें 'काळ' पत्र. त्यातील काव्य-स्फूर्ति व स्वातंत्र्य-भक्ति पाहून सावरकराचें त्याच द्रव्यानें घडविलेलें हृदय उच्चवटू लागलें. सावरकर हे मान्य करतात

की, "जर मला माझ्या कातिकारक जीवनाच्या स्फूर्तीचें गुह्यद कोणास तरी देणेंच पडेल, तर तें मी 'काळा'सच देऊं शकेन." ता. १ जानेवारी १९०० रोजी त्यांनी 'मित्र-मेळा' काढला. त्यामार्फत शिवाजी-उत्सव व गणेशोत्सव हे कार्यक्रम प्रकटपणें करीत; पण बंदुक-तळवारीचें शिक्षण गुप्तपणें घेत.

क्रांतीची उपासना

बाल सावरकरावर काही कौटुंबिक आपत्ति कोसळल्या. ग्रेगनें वहर केला. वडील, चुलते व दोन्ही भाऊ-या सर्वांना या 'गाळा तापानें' गाडलें. त्यापैकी वडील १८९९ मध्ये ग्रेगनें निधन पावले. आई महा-मारीनें १८९२ सालीच मृत्यु पावली होती. चुलतेहि ग्रेगनेंच गिळले. बाबा (गणेश) व बाळ (नारायण) हे दोघे भाऊ मान पावले. अशा धाम-धुनीतहि सावरकर १९०१ साली मॅट्रिक झाले. त्याच वर्षी त्याचा विवाह झाला. १९०२ ते १९०५ ही चार वर्षे त्यांनी पुणें येथे पॅर्गसन कॉलेज-मध्ये वाढली. पण त्याचें सारें लक्ष असे कॉलेजराहेरील लो. टिळक व प्रो. पराजपे यांच्या भाषणाकडे व चळवळीकडे. त्यावेळीं बंगालची फाळणी सरकारनें केल्यामुळे सग्या राष्ट्रात क्रोधाची आग पेटली होती. तिची चूण म्हणून पुणें येथे लखडी-पुढाच्या (आता समाजी-पुढाच्या) साली विदेशी वपड्याची प्रचंड होळी करण्यात आली. तिचा पुढाकार घेतला होता सावरकरांनीं अध्यक्ष होते लो. टिळक व वक्तें होते स्वातंत्र्य-कवि प्रो. पराजपे ! मग सभेचा याट काय विचारावा !

१९०५ च्या डिसेंरात सावरकर बी. ए. झाले व १९०६ च्या जूनमध्ये ते इंग्लंडला रवाना झाले. त्यासाठी त्यांच्या सासण्यानें त्यांना श्रव्य साहाय्य केलें. शिष्याय शामजी कुण्हरां यांचीहि मदत होती. शामजींभे सावरकरांना निषारस-पत्र दिले लो. टिळकानीं. इंग्लंडमध्ये 'अभिनव-भारत' या नावाची संस्था सावरकरांनीं स्थापन केली. तेथून हिंदुस्थानात विस्तुलें पाठविण्याचा उपक्रम सुरू झाला. १९०९ साली, नुळे माहिन्यात, इंग्लंडांत मदनढाल, धिग्रा यांनीं कर्तन पावलीचा खून

केला आणि त्याच वर्षी डिसेंबर महिन्यात नाशिक येथे अनंत कान्हेरे यांनी जेक्सनला ठार केले. याचा एक परिणाम म्हणजे ता. १३ मार्च १९१० रोजी सावरकरांना इंग्लंडात अटक झाली. तेथून त्यांना ता. १ जुलै रोजी हिंदुस्थानला आगबोटीने चौदशीसाठी पाठविण्यात आले. आपल्यापुढे मृत्यु उभा आहे हे सावरकरांना दिसले.

जन्मठेपीच्या यातना

अशा वेळी निर्वाणीचे ध्येय सावकरांच्या हृदयात स्फुरले. त्यांना घेऊन जाणारी आगबोट प्रा.सच्या किनाऱ्यावर मार्सेलिट बंदरात उभी होती. तेव्हा आगबोटाने मुठगान्या शिवाजीमहाराजांचे स्मरण करीत त्यांनी त्या आगबोटीने पळून जाण्याचे ठरविले. ता. ८ जुलै रोजी ११ ताेच्या वेळी एक फूट रुंदीच्या भोंवतणी त्यांनी आपले शरीर समुद्रात सोडून दिले. कातडी सोलली गेली, तरी ते दीडघे फूट समुद्र पोहून गेले. शिपायाचा पाठलाग सुरू झाला. त्याची पिस्तुल उडू लागली. किनाऱ्याला पाय लागताच सावरकर तिनो याडे तसेच घावत-पळत मुटले. पण फ्रेंच शिपायाने लाच खाली, नागरिक स्वातंत्र्याची पायनली केली आणि आपल्या देशाचा कायदा मोडून सावरकरांना इंग्रज शिपायाच्या स्वाधीन केले. शिपायाच्या कसले ? यमदूताच्याच ! कारण, ता. २३ जुलै १९१० रोजी हिंदुस्थानात परत आल्यावर सावरकरांना दोन जन्मठेपींची शिक्षा झाली.

दोन जन्मठेपींची शिक्षा ! ती भोगण्यासाठी सावरकरांना अदमानल जाणाऱ्या बोटीवर ता. ४ जुलै १९११ रोजी चढविण्यात आले ! तेथे मृत्युहूनहि भयंकर अशा आपत्ती भोगून, सुमारे तेरा वर्षांनी, ता. ६ जानेवारी १९२४ रोजी त्यांना हिंदुस्थानात आणण्यात आले. रत्नागिरी येथे सुमारे तेरा वर्षे स्थानबद्ध असताना त्यांनी काढल्यानंतर ता. १० मे १९३७ रोजी ते पूर्ण मुक्त झाले. या अवधीत त्यांनी हिंदुसभेचे कार्य केले. त्या सभेचे ते सतत पाच वर्षे अध्यक्ष होते. यानंतर त्यांच्यावर सन्मान व सत्कार याची वृष्टि होत गेली. १९३८ साली मुंबई येथे भरलेल्या 'मराठी साहित्य संमेलना'चे, ते अध्यक्ष होते. १९४३ साली

ता. २८ मे रोजी, त्याच्या साठी—समारभानिमित्त त्यांना एक लाख वीस हजार रुपयाची धैली पुणे येथे अर्पण करण्यात आली.

१९४८ च्या मेपासून १९४९ च्या फेब्रुवारीपर्यंत गांधी-खून-खटल्यात ते गुरफटले गेले आपल्या बावळपानी जयानीत त्यांनी जेव्हा गाईवरलेल्या कठाने, “माझी मातृभूमी स्वतः झालेली पहाण्यास मी जिवंत आहे म्हणून मी स्वतः ला धन्य समजतो.” असे आनंदाचे उद्गार काढले, तेव्हा त्यांच्या—व इतरांच्याहि—डोळ्यातून अश्रु ओघळले, न्यायमूर्तींनी त्यांना निर्दोषी म्हणून सोडून दिले.

प्रतिभेचे नाना विलास

सावरकरांनी आपला सारा जन्म अन्यायाशी प्रत्यक्ष झुज खेळण्यात घालविला असल्याने त्यांच्या काव्यात निराशा, विषमता, दीनता, पलायनवाद यांचे धुकें पसरलेले नाही, तर वीरता, भव्यता, ओजस्विता व भीवप्ययुक्तता यांची तेजस्वी किरणे लकाकत आहेत. ‘जगन्नाथाचा रघोत्तर’ किंवा ‘अनंताची आरती’ यासारख्या चिमुकल्या कवनात कल्पकृतेची केवढी भव्यता आहे! ‘सागरात,’ ‘सात्वत’ या ‘मृत्युपत्र’—अशा कविता म्हणजे उदात्त करुणरसाच्या गगायमुनासरस्वतीच, ‘तारकास पाहून’ अथवा ‘प्रभाकरास’ यामध्ये शुद्ध काव्य कल्पनेच्या

वर्णनपर म्हणून तरी वाटली असती, पण जंदमानातील दिसभरच्या यमयातनानंतर येणाऱ्या क्षोभेचे वर्णन सावरकरांनी केले आहे, ही पार्श्व-भूमि समजली, म्हणजेच त्या कवितेचे सारे मर्म य महत्त्व त्यांनी घेतले. त्यांनी आरली जशी सारी गुणवत्ता, तशीच आपली प्रतिभाहि मातृ-भूमीच्या सेवेचाच वाहिनी होती १९१० साली इंग्लंडमध्ये अटक झाल्यावर सावरकरांनी लंडनच्या तुरुंगातून ' माझे मृत्युपत्र ' हें कणो-दात्त काव्य आपल्या बहिनीस पठविले. त्यात ते म्हणतात, ' ह मातृ-भूमि । तुजला मन वाहिलेले । वक्तृत्व-नाग्विभवही तुज अर्पिलेले । दंतचि अर्पिलि नवी कविता रचाला । लेखापति विषय दचि अनन्य झाला ॥ ' स्वातंत्र्य हाच त्याचा एकमेव विषय. त्या यज्ञाच्या भूमीवर त्यांनी रक्तचा देह वाहिला—आपले लश्मनथोर बहुहि त्याच स्वातंत्र्य यज्ञातील आहुति ठरल्या. ही आपली उच्च भूमिका कावे किती स्वभिनानाने सागतो पहा— " त्वस्थडिलाचारे बळी मित्र याच झाला । त्वस्थडिनीं बघ अता मन देह ठेला । हें काय, घडु असतों जर सात आग्नी । त्वस्थडिनींच असते दिघले बळी मी ॥ "

स्वातंत्र्य—लश्मनीची पूजा घागण्यात आपण गुनत्यामुळे काव्य-वह्नीची घोडघोषचारें पूजा आपल्या हृदय होत नाही अशी स्वहृदय सावरकरांना सदैव होती. १९१६ साली डॉ. रघोदनाथ टागोर यांना नोबेल पारितोषिक मिळाल्यावर त्यांच्या अभिनंदनपर कविता सावरकरांनी घेऊ. तीत स्वतःची काव्य विषयक भूमिका ते पुढील काव्यमय शब्दांनी वर्णित— " देवळात जगदंबेचा । हळू ताप पुजारी तीचा । लघु लह उगाळी घाचा चंदनी ॥ शिजक्षिजत सहाजेवरती । लघुगड तो तुला देनी । घे स्वातंत्र्य तोरणा प्रणती । मानुनी ॥ " श्रीगारुदेच्या मदिराज तोरणाप्रमाणे घोना-दायक काव्य आपण रचले असतें, पण ते कार्य सोडून आपण मातृभूमीच्या जगाचा दाह शांत करण्यासाठी सहाजेवर चंदन बांधित बसलो आहे व त्याचा लेप तिला लावित आहो, असे आपल्या काव्याचे स्वरूप सावरकर वर्णित. राष्ट्राच्या पारतंत्र्याच्या नरक-यातना उपाय्यत, म्हणून ते अदमानच्या नरक-यातनात जाऊन पडले. कष्ट, छळ, अपमान, शालभेडा

रत्यादींच्या अभिप्रायेवर पावलें टावताच ते काव्याचीं कमलें पुलवीत. “पोळ्यातुनि त्या मधमाशा । लघु लघु नीडीं निज जैशा । गोड वल्पना तशा तदा ।” त्याच्या छोक्यातून निघत. काव्यानदाचा मध ते चारवीत आणि त्यामुळें भोंरताळीं यतनाची आग धगधगत असतानाहि “मम गस्तिष्कीं शत गाणीं । गुणगुणतीं ममुळ वाणी । शत सनयातुनि परि त्याही । शू सामावत तें नाहीं ॥”

सृष्टि-सौंदर्याचीं समरसता

डोळ्यासमोर मृत्यु उभा ठाकला, तरी त्याच्या हृदयात नवीन काव्याचा घन्म होत असे. साता पद्मन्यात त्यांना डावून ठेवलें असताना घुरून केव्हा तरी चंद्राची कोर दिसताच त्याच्यातील ‘शाल-कवि’ जागा होतो व आनंदानें नाचत घागडत गातो, “कोर कोंवळ्या चंद्राची ।-ती पोर पोवळ्या ओठाची ! ॥” भीषण परिस्थितीवरहि मात करण्याचें ‘काव्य-शक्तीचें हें केरडें समर्थ ! चोहोंगजूला निखारे पेटलेले असतानाहि हृदयात ‘आनदाचा पुर’ वाहूं लागला, ‘हसू निरें छोटावें, ‘बुटबुटण्या आणि मिटमिटण्या’ असे स्वच्छंदी शब्द मुचावे ही प्रतिभेची केवढी विलक्षण जादू !

दुर्दम आशावाद

याच दुर्दम्य मनःसामर्थ्यावर सावरकर समटाचे सागर तरून गेले. ते इंग्लंडला गेले व क्रांति-कार्य करू लागले, तेव्हापासून त्याचें जीवित तरवारीच्या धारेवर टागलें गेलें. आपल्याला आता अटक होणार व आपण इंग्लंडातील दुसऱ्यात क्षिजून क्षिजून मरणार असें भविष्य त्यांना दिसू लागलें ! ते हिंदुस्थानातून तेथें गेले होते कोणत्या आशेनें आणि भवितव्य काय ठरू लागलें ! राशूला बसलेलें स्वातंत्र्य मिळविणें दूरच, पण आपलें असलेलें वैयक्तिक स्वातंत्र्यहि नष्ट होणार-हें भविष्य त्यांना दिसू लागलें. अशा निराशामय अधारातूनहि जी बीज चमकून गेली ती म्हणजे ‘सागरास’ ही कविता. तीत त्याची महत्त्वाकांक्षा, त्याची निराशा, त्याची मायभूमीवरील भक्ति, त्याची विरह-व्याकुलता, त्याची भेटीची

तळमळ-हे सारे गुण प्रतिबिंबित झाले आहेत. समुद्रकांठी वरून सागरास उद्देखून तो म्हणतात, “ने मजशी ने परत मातृभूमीला । सागरा, प्राण तळमळला । भूमातेच्या चरण-तळा गुंथ धूता । मी नित्य पाहिला होता । मज बदलासी अन्य देशी चळ जाऊं । सृष्टिची विविधता पाहूं । तई जननी-हृद्-विरहसंभितदि झालें । परि तुमा वचन तिज दिधलें । मार्गस स्वयें मीच वृष्टि वाहीन । त्वरित या परत आणीन ।”

समुद्र, मातृभू य त्वतः याना व्यक्तिस्वरूपे देऊन त्यांचा संवाद या काव्यांत वर्णिला आहे. प्रथम सागर सावरकरांना म्हणतो, ‘जगाची मीज पहाण्यासाठी परदेशाला जाऊं या, चळ’ हे ऐकतांच राष्ट्र-मातेच्या हृदयांत मीति उत्पन्न झाली की, आपला हा लहानगा मुलगा दूर जाणार की काय ! विरहाच्या शंकेने तिचे हृदय भल्ले गेले. पण स्वार्थी वाटाड्याप्रमाणे सागराने भारतमातेला आश्वासन दिले की, ‘मी माझ्या पाठीवरून वाहून याला नैर्दैन व परत लवकर आणीन.’ यावर विधाप ठेवून व मातृ-भूमीच्या उद्धारासाठी अधिक सामर्थ्यशाली बनण्यासाठी सावरकर समुद्रमार्गाने हिंदुस्थानांजून इंग्लंडला गेले. पण त्यांना तेथे अनुभव काय आला ! “शुक पजरि या हरिण शिराया पार्यी । ही पसगत झाली तैशी । भूविरह कसा सतत हाहूं यापुढती । दशदिशा तमोमय होती । गुण-सुमनें मी वेचियली या मावें । की तिनें सुगंधा घ्यावें । जरि उद्धरणी व्यय न तिच्या हो साचा । हा व्यर्थ भार विचेचा । ती आम्रवृक्ष वत्सलता । रे । नचकुमुमयुता त्या मुलता । रे । तो घाल गुलाबहि आतां । रे । फुलवाग मला हाय पारया झाला । सागरा, प्राण तळमळला ॥” पोपट विजय्यात अडझावा किंवा हरिण जाळ्यात सापडावा, त्याप्रमाणे सावरकरांची पसगत झाली. मातृभूमीची भेटच अंतरली. सर्वत्र अंधार दिसू लागला. तिच्या सेवेसाठी वेचलेली पुढे सुकून जाऊं लागली. तिच्या उद्धारासाठी सपादिलेली बॅरिस्टरीची विद्या फोल ठरू लागली. स्वदेशां तील आत्म-मित्रहि दुरावळे.

उज्ज्वल राष्ट्र-नेम

सावरकरांची मातृभूमीवर इतकी अपार निष्ठा की, तिच्यापुढे त्यान

इतर सारे देश तुच्छ वाटत ! स्वदेशातील झोपडीमुढ्या परदेशातील राजवाड्यापेक्षा अधिक मुलाची, ही आपली मावना प्रगट करताना ते म्हणतात—“ नभि नक्षत्रे बहुत एक परि प्यारा । मज भरतभूमिचा तारा । प्रासाद इथे भव्य परी मज मारी । आइची झोपडी प्यारी । तिनविण नको राज्य, मन प्रिय साचा । वनवास तिच्या जरि बनिचा ॥ ” अशा आपल्या प्रिय देश-मातेपासून आपल्याला दूर ठेवणाऱ्या त्या विश्वासघातकी समुद्रावर शेवटी रागावून सावरकर विचारतात, “ या पेन-मिषे हसवि निंदया कैसा । का वचन भगिनी ऐसा ? ” समुद्राने वचनभंग करून आपल्याला असे वा पसविले असावे ? याचे काव्यमय कारण कवीला सुचते. ते म्हणजे इंग्लंड ही समुद्र-स्वामिनी आहे आणि हिंदुस्थान परतून व दुर्बल आहे. वण पुराणाचा आधार घेऊन सावरकर समुद्राला असा धाक घालतात की, पृथ्वी ज्या अगस्ति-ऋषीने तुला एका आचमनात गिळून टाकले होते, त्याला माझी आई तुला शासन करण्यात सामेल, “ त्वत्स्यामित्वा साप्रत जी मिरवीते । भित्ति का आगलभूमीते ? । म-मातेला अरल म्हणून पसरीली । मज विवासानाते देशी । तरि आगलभूमि-भयभीता । रे । अरला न माझिही माता रे । कथिल है अगस्तिस आता । रे । जो आचमनी एक क्षण गुज प्याला । सागरा प्राण छळमळला ॥ ” आपण स्वतः कोंडले जाणार, आपला देश दाण्यात अडकलेला, अशा अवय, अगतिक, असहाय्य अवस्थेतहि सावरकराची धैर्यशाली प्रतिभा अदम्य आघेने व अमुदित गतीने उड्डाण करते हे पाहून कोण आश्चर्यचकित होणार नाही ?

कारुण्यातील उदात्तता

सकटाचा अणि यर्पाव चौनेर होत असतानाहि सावरकर स्वतः चापूधीर टिकवीत होते, एवढेच नव्हे तर आप्त, अनुयायी, मित्र, चदाते यानादि धीर देत होते. इंग्लंडमध्ये त्याच्यामोबती पोलिसी पास पसरले जात असतानाच हिंदुस्थानात त्याचे वडील बंधू सळोपाण्याची शिक्षा शाली व धाकट्या बंधू अटक शाली यदीन बंधूची पत्नी निराधार शाली ! या बहिनीवर

सावरकराचें बालपणापासून अतिशय प्रेम. तिचें “ सात्वन ” वरण्यासाठीं एक ओवीऋ पत्र सावरकरांनीं पाठविलें त्यात त्याचें जीवनविषयक तत्त्वज्ञानहि सहज येऊन गेलें आहे आपत्तीतहि आनंद मानून ते गरजतात “ धन्य धन्य आपुला वश । सुनिश्चय ईश्वरी अश । की रामसेवा पुण्य-लेग । आपुल्या भाग्यी लाबला ॥ ” देश सेवा हीच देव सेवा ‘ सुटली खुर्चीराची प्रथम रणाज्ञा । ’ म्हणून ते स्वातंत्र्य सप्राप्तात पडले स्वातंत्र्य आत्माहुति देण्याची पाळी आली हे आपलें भाग्य । तें कसें, हें समजावून सांगताना पुढाचा दाखला देऊन सावरकर लिहितात, “ अनेक पुल्ले फुलती । फुलोनिया मुक्तीन जाती । कोणी त्याची म्हती गजती । टेविली असे । ॥ परी जें गजेंद्रपुडें उपाडिलें । श्रीहरीसाठीं भेटें । कमलफूल तें अमर ठेलें । मोक्षदाते पावन ॥ ” आपलें राष्ट्र म्हणजे गजेंद्र रमाळा पर तत्रसेच्या मगरीनें गिळलें आहे त्या गजेंद्रानें पिंप्णूला वहाण्यासाठीं आपल्या सोंडेंत धरलेलें पूर म्हणजे आपलें जीवन राष्ट्रासाठीं खर्ची पड लेलें जीवन म्हणजे देवाला दाहिलेलें पूल दोषाचेंहि सार्यन झालें यात कमल, गजेंद्र इत्यादीमुळें केवढे पवित्र वातावरण निर्माण झालें आहे ।

कवि असा सिद्धांत निवेदन करतो, ‘अमर होय ती वशलता । निवडा जीचा देवाकरिता । दिगती पशरे सुगंधला । लोकाहितपरिमलाची ॥ ” देवासाठीं, देशासाठीं आपल्या सर्वेस्वाचा होम फरण्याची आपली प्रतिज्ञा आहे. मोठें कार्य आपण हातीं घेतलें आहे तेन्हा मोठेपणाला साचेनें आपण दागलें पाहिजे, हें बहिनीच्या चित्तावर ठसविताना सावरकर म्हणतात, “ महत्कार्याचें करण भरिलें । आता महत्तमच पाहिजे बाणलें । ऐसे वर्तन पाहिजे केलें । की जें पसत पडलें सताना ॥ अनेक पूर्वज करी शर । अज्ञात वशनाचे सभार । साबु सगु घर्चवील । ऐसे वर्तन या कारी ॥ ” साध्या शब्दात किती वाढण्य, किती उदात्तता साठविलेलें आहे !

मनोवृत्तीचीं शब्दचित्रे

इंग्लंडच्या तुरुंगात १९१० सालीं कोंडले गेले असताना सावरकरांनीं आपल्या बहिनीला जो अखेरचा ठर पदणारा निरोप पाठविला, तो

‘ माझे मृत्युपत्र ’ या कवितेत शाश्वत स्वरूप पावला आहे. बाल्या-
पासूनच्या आठवणी त्यात आलेल्या आहेत. “ वैशाखिचा कुमुदनाथ
नमात हासे । ” अशी मधुर सुरुवात करून सावरकर आठवण करून देतात,
“ सैपाक त्या निजकरें कुशलें करावा । प्रेमें तुझ्या अधिकच सु-रसाळ
व्हावा । सत्राद सर्व मिळुनी करिता नितात । जेरावयासि बसलों जणु
चादण्यात ॥ ” घगतील सारीं माणखें चादण्यात बसून गोड पदार्थ मुखात
घालीत असले, तरी त्याच्या मुखानून कोणत्या गोष्टी बाहेर पडत होत्या ?
“ श्री रामचंद्र-वनवास-कथा रसाला । कीं केवि देश इटली रिपुमुक्त
झाला । तानाजिचा ममरधीर तसा पवाडा । गावा चितोडगड वा
मनिवारवाडा ॥ ” प्रभु रामचंद्राच्या, श्रीशिवरायाच्या, राणा प्रतापाच्या,
थोरल्या माधवरावाच्या-अशा प्रतापी व स्वातंत्र्यदात्या विभूतींच्याच कथा
त्या तरुणाच्या गप्पागोष्टीत निपत, पण जेवण सपताच त्या सपत नसत.
त्यानून स्फूर्ति घेऊन सावरकराचे कुडपीय स्वातंत्र्य-सेवेच्या साध्या घेत,
सहज म्हणत, ‘ आम्ही बाजी प्रभु होऊ ’, तर तरुणी प्रतिना करीत
‘ आम्ही रजपूत रमणी ठरू ’ “ झाल्या तदा प्रियकरासह आणमाका ।
त्या सर्व देवि बहिनी स्मरती तुम्हा का ! । ‘ बाजी प्रभू ठरू ’ बंदे युवक
सर्व । ‘ आम्ही चितोर युवती ’ युवती सगर्व ॥ ” तारुण्यातील आघट्य
भावनेच्या भरात आम्ही स्वातंत्र्य-सम्राट उडी घेतली, असे मान नव्हे
तर इतिहासाच्या प्रकाशात, होळी उपडे ठेवूनच, आम्ही आमचा मार्ग
चाट्ट लागलों, ही ग्वाही देताना सावरकर सांगतात, “ कीं घेतलें जे
न हे अभि अधतेने । एन्धप्रकाश इतिहास-निर्गम-मानें । जें दिव्य
दादक म्हणूनि असावयाचें । पुण्याचे वाण धरिलें करि हे मतीचें ॥ ”

यज्ञासारखा निर्धार ज्या हृदयात होता, त्याच हृदयात प्रेमाच्या फोग
मायना पुरत होत्या शेपटीं गदिनच सावरकर बहिनीच्या पायावर टोपे
ठेवून म्हणतात, “ माझा निरोप तुज येणुनि हाच देवी । हा यत्न यत्न
तुझ्या पदि दीर्घ ठेवी । सजेम अर्जण असो प्रगती तुम्हाते । आलिगन प्रिय
करा मम अंगनेतें ॥ ” एखादा कवि एखाद्या यज्ञाचा निरोप त्याच्या
पत्नीला जेशमार्पत पोंचरीत असेल, तर दुसरा एखादा कवि एखा-

राजकन्येचा संदेश तिच्या प्रियकराला राजहंसाच्या मुरानें कळवीत असेल; पण जन्म—मृत्यूच्या सीमेवर उभे राहून सावरकरांनी आपल्या 'देवी' बहिनीस पाठविणारेया या रसपूर्ण व भृतिपूर्ण पत्रास तोड जगाच्या घाटमयांतहि फाचिलच सांपडेल !

स्वतंत्रतेचें स्तोत्र

स्वातंत्र्याचे पोवाडे गाणारे एक श्रेष्ठ शाक्षर एवढीच सावरकराची भूमिका नाही. त्या स्वातंत्र्यासाठी मवंत्वाची होळी करण्यास ते तयार होते. म्हणून 'प्रियकर हिंदुस्थान' या कथितेत ते ग्वाही देतात, "जननि तुझ्या सन्मान-रक्षणी अपुं रणी हे प्राण । शत्रुर्हं भंगोनि घालु तुज दारुण रक्तस्नान॥" अशा क्रियाशील भूमिकेवरून 'स्वतंत्रतेचें स्तोत्र' सावरकरांनी जें रचिलें आहे, त्यांत विलक्षण जिवंतपणा व परिणामकारकता आली आहे. 'बोले तैसा चाले' हे त्याचें ब्रीद. 'आधीं केलें मग सांगितलें ।' हा त्याचा पाणा. देवी स्वतंत्रतेसाठी तळहातावर छीर घेऊन तिचा जयजयकार करतांना ते म्हणतात—“परमेश्वतेच्या नभांत तुची आकाशी होशी । स्वतंत्रते भगवती ! चादणी चमचम लगलखशी ॥”

हा सर्व त्याग, हें सारें शौर्य, हे सारें हाल कशासाठी ? आपलें ध्येय कोणतें ? हें सावरकर पुढील शब्दांनी सांगतात, “आमुचिया वंशाच्या गौरवाच्या—। भारतीय केवळ ना, मानवीयही । वंशाच्या गौरवार्थ ! अखिल मानवी यौवनात अनुभवीन यौवनास मी ॥” अखिल मानवतेची सेवा हेंच ध्येय.

वीरवृत्तीचें दर्शन

इंग्लंडमध्ये अटक झाली, फ्रान्समध्ये उद्दी टोकली आणि सावरकरांची स्वारी मुंबईस आली. टिळक-आगरकरांनी पावन केलेल्या डोंगरीच्या तुंग्यात त्यांना डाकण्यात आले. 'भयंकर कैदी' म्हणून त्याचा बंदोबस्त जादा होता. छातीवर बिल्ला व पायात चीन शेर बजनाची काटिरी वेडी !

आणि मुंबईहून दोन जन्मठेपेची शिक्षा देऊन सरकारने सावरकरांना

अदमानास पाठविलें, 'तुझा दगडी राक्षस हा' त्याचे अस्थि—अस्थिचें मास—मास करपून—करपून टाकीत होता. त्या भीषण अवस्थेतहि रम्यतेचे दर्शन त्यांना एकदा झालें. तें म्हणजे चंद्राचें. त्याचें वर्णन करताना सावरकर म्हणतात, "लोहगजाची जी जाळी । कोठडीत मग ती खाली । टाकुनि कावळि मी अपुली । टाकित अगा तों दिसली ॥ समोरची नभिं मज देखा । चमकत चिमुकलि शशिलेखा । 'शशिलेखा रे शशिलेखा' । मावसु झकुनि न त्या हरिखा ॥ "

ऋकोर दिसताच पोटात मायेना इतका आनंद या कविरायाला झाला व "टाळि बाजुनी मीच मर्जी । वधिली चार्ता अद्भुतशी । सदा सदा मद्दिपात कधी । चंद्र दिसेना बदिमधी ॥ वर्षहि न जिथें तिथी तिथें । कळणें कैशी तरिही ते । असेल पंचमि—चतुर्थिची । कोर कोवळ्या चंद्राची ॥ प्रथमचि दिसला चंद्र जना । नसेल गमला तेंहि मना । हर्ष तसा तें मज गमला । आनंदाला भर आला ॥ "

चंद्र—दर्शनाप्रमाणेंच दुसरी सुखद गोष्ट म्हणजे निद्रा. सर्व दिवसभर पाशवी श्रमानें व पिशाच-छळानें शरीराचा भुगा झाल्यावर भुईला शरीर देवताच निद्रादेवीचा संजीवक हात त्यावरून पिरू लागे, तेव्हाचा आनंद त्यांनाच माहीत ! दिवसभराचे श्रम कसे ? त्याचें वर्णन सावरकर करतात, "घाण्याच्या भवति भवति सर्व दिनभरी । तुष्ट पाहति पाच तरी घाव-धावता । घामानें गळल्या जें चिंम जाहलें । भू—वर्तुल आताची मुनत तें जरा ॥ " तरीसुद्धा मन ताजेतवानें राहिलें, हृदयातील काव्य—ज्योत तेवत राहिली, कारण सावरकराची राष्ट्र—भानि अशी अदळ की, "दण जगे ? अहह जरी हिंदची मरे ? कवण मरे ? हृष्ट जरी हिंद जगे रे ! ॥ " त्या हिंदभूसाठी आपण छळ सोसतो, हें एक महान तपच आहे, या भावनेनें ते उत्साह घेऊन काळ फटीत होते. त्या सर्व कष्टाचा शीण नाहींसा करणाऱ्या निद्रेला आवाहन करून ते म्हणतात, "म्या अपुल्या हस्तेची रचुनि मम चित्ता । ठेविणें तीवरी, चढिके तया । कर सुनृत !—अग्निकुटिं वृहि त्या तई । हे निद्रे, सहगमना अगने—समा । करुनी या यमपुरीत येशि मजसर्वे ! मम शय्या बदीगृहिं सगतीं तुझ्या । प्रेममृदुल,

मोक्ष, जगु शेज पुलाची । देवा, या निद्रेषी तरि निदान वृ । नेउ
नको मन्त्रागुनि-सर्ग यशपी । नेलेषी । काय नसे मन्त्रमि ती इथे ? ॥

‘शारदेच्या दोन मूर्ति

आपली कविता ही मुरली नएत रणभेरी आहे असे ‘मूर्तिदुजी ती !’
या कवितेत सावरकर सांगतात. लंडनच्या पोलीस चौकीत—बडास्याच्या
भडीत डारले गेले असताना सावरकरांनी ही भव्य कल्पना रंगविली
आहे या कवितेचे वृत्त त्यांनी स्वतः बनविलेले आहे. त्या ‘पैनायफ’
वृत्तात कवि आपल्या काव्याची सुकुमार मूर्ति कशी आहे ते सांगतो —
“एक मूर्ति ही नाचत हृदयमचरी । रसिकमनाची वीणा घेउनी
फरी । तनुतनुनि कुश-स्पर्श-पुलकिता । प्रेमाची बीज थरावनि देत
जे, । भावनासि मोहन घाट्टनि ती करी । लोण्याहुनि कोमलशा कोमल
अशा । की जाव्या चादण्यामधेहि वितळुनी ।” “आणि दुजी ती मूर्ति
प्रत्तर जी तुझी । कविते घेऊनि शिरे याण सवीचे । अहह ! हास्य करित
प्रज्वलित चितामी ॥ ” “परतु भिहरीणीचा येण घेऊन शकरापुढे मोहरू
नृत्य करणारी पार्वतीच जगाच्या सहाराचे भोषण नृत्यादि करते त्याप्रमाणे
लोण्याहून मऊ अशा काव्य-मूर्तिऐवजी ते दुसरी विकाल मूर्तीच कल्पितात
कारण—‘लोखंडी जगडा बावुनि आपला । कर्तव्य प्रकट आज । मम
चिरावया । दाताच्या कवळ्याच्या करपतीत दो !’” अशा तुहगामध्ये ते
सापडजे आहेत तथे “मनुज छुणुणु छुणुणु ” असे काव्य कसे निर्माण
व्हावे ? आणि ते कसे आवडावे ? आपल्या काव्य-देवतेला काली मातेचे
स्वरूप देऊन सावरकर ‘तिचे रूप पुढीलप्रमाणे रेखाटतात—“लाल
लाल चिक्कट विकट त्या गळ्यातुनी । घार ताच घट घट त्या बुद्ध
मुखें पी । पेल्यातुनि लाल मय पी जसे कुणी । पिठानि रक्त आपुलेच
आपली तृषा । शातविल्या त्या प्रचंड रौद्रभीषणा । रुडधरा छिन्न-मुड
मूर्तिशी नमो ॥ ”

भावनेची कोवळीक

सावरकराची मूर्ति पाहिली तर ती एखाद्या ‘भाव-कोवळ्या’

चनीला साजणारी आहे—सशस्त्र क्रातिकारत्यांच्या नेत्याला नव्हे. आणि त्याची मूळची मनोवृत्ति ! तीहि चनीलाच शोभणारी आहे. शकुंतला स्नेहभाषामुळे वेळिचीं फुलें तोडित नसे.—सावरकराना आत्मोपम्य-बुद्धि—मुल्ले—सर्वत्र ईश्वर वसत असल्यामुल्ले—गमतावरमुद्धा पाग देववत नाही, “नृणातेहि नोलाडवे ।” ही ज्ञानदेवानां वर्णिलेली मनाची कोवळीत मापरकराच्याहि अर्गी आहे हें त्याच्या पुढील उतान्यामन सिद्ध होतें.—

“आत्मोपम्यात मुरत चित्त धिनोनी । कितिदा तरि चरण अरुमात चालता । स्तमित होऊनि रहावेत घटि घटी । काहीं केव्हाहि तथा तरुण कोपल्या । गवताचे अक्षुरदुग्धतील या भये । पाय त्यावरी नये पद्माचे की पुढे ॥” शरिरानें नाचू व मनानें कोवळे असे सावरकर धैर्याचे व निश्चयाचे महामेरू आहेत कोणतेंहि सफट त्यांना भिवणू शकत नाही—कोणतेंहि हाल त्यांना दखू शकत नाहीत. शीताच्या इतिहासातील “यदा वीर” यंगीरे विभूतींचे अजिंक्य धैर्य त्यांच्या टापीं आहे. आपली मातृभूमि पुन स्वतंत्र व समर्थ करण्यासाठी ते कोणत्याहि हाल—जुटमाला तोंड देण्यास विद्ध आहेत “श्रीवदा वीर” या कवितेत ते अशी प्रतिज्ञा करतात की,—“तो शकला श्रीवदा हिंदु हुतात्मा । सद्ग्यासी जरि असव्य उल्ल तसे तरी । ना दळेन मीहि न हे उल्ल सह अहा । मीहि हिंदुची असता ? हे सहेनची—। याहुनिही भयद असे छल्ल सहेनची । परि घटेन, जीवनातिही झटेनची । जरण्यासी ही विमुक्त मातृभू पुन्हा । भुक्त पुन्हा ! शक्त पुन्हा, मनुज—मगला । पुण्यभूमि पुनस्त्वित पतित—पावना ।”

पोवाड्यातील स्फूर्ति

चातू स्वातंत्र्य—सप्रामाण्य स्फूर्ति मिळावी म्हणून इतिहासातील अनेक स्वातंत्र्य-युद्धाचे पोरण्डे सावरकरांनी रचलेले आहेत “विनायकाने रचिले पवाडे । स्वदेश—सत्तैम तयात गाडे ॥” अशी त्याची प्रशंसा कवि असून क्रातिकार्य करणाऱ्या त्यांच्या एका सहकाऱ्याने केली आहे त्याचें नाव सेनापति बापट शिवाजीच्या स्वातंत्र्य-युद्धावर सावरकरांनी गोंधळाचें

रूपक कसें बसविलें पहा—“स्वातंत्र्यदेवाचा गोंधळ केला । यज्ञमान स्वामी श्रीशिवराय झाला । सावळ्या रंगाचे शूर मावळे । प्रेमानें अभिमानें गोंधळी झाले । पारतंत्र्याचा मग चोकड चिरिला । प्रभुवर भूर शि-
वीर आला ॥

सिंहगडचा पोवाडा, बाजी प्रभूचा पोवाडा व चाफेकराचा पोवाडा—
हे सावरकराचे तीन पोवाडे अवघ्या महाराष्ट्रात दुमदुमले. याचें नैमित्तिक
कारण म्हणजे प्रासंगिक परिस्थिति हें जसें खरें; तसेंच त्यातील वीररसाचा
उत्कर्ष हेंहि आहे. चाफेकरांचा पोवाडा सावरकरांनी आपल्या वयाच्या
पंधराव्या वर्षी रचला. आणि १९०५ सालच्या त्या स्वातंत्र्य—झालसेच्या
काळात, ‘ मित्रमेळ्या ’ साठी सावरकरांनी याही—तानाजीचे चैतन्यदायक
पोवाडे रचले. ते ब्रिटिश सरकारानें १९०९ मध्यें जप्त केले होते; पण
काँग्रेस सरकारानें १९४५ साली त्यावरील जप्ती उठविली. तानाजी किंवा
बाजी याच्या पराक्रमाचें वर्णन सावरकरांनी इतत्या वीर्यशाली वाणीनें
केलें आहे की, त्यामुळें ते ते धनघोर प्रसंग याचकाच्या डोळ्यापुढें मूर्ति-
मत उभे रहातात. हे पोवाडे रचताना सावरकर इतके तल्लीन झालेले
दिसतात की, जणु काहीं आपणच तानाजी आहोंत, बाजी आहोंत अशा
आविर्भावानें ते बोलत आहेत असें वाटतें. बाजीच्या पोवाड्याचा प्रारंभच
किती रोमांचकारक आहे पहा—“ चितोडगडिंच्या घुरजानो त्या जोहारा-
सह या । प्रतापसिंहा प्रथित—चित्रमा, या हो, या समया ॥ तानाजीच्या
पराक्रमासह सिंहगडा येई । निग्न रजो महाराज रायगड की दीलत आर्द्र ॥
अरिपटका तोलीत धनाजी—सताजी या या । दिह्नीच्या तत्ताचीं छत्रं
उघडित भाऊ या ॥ स्वतंत्रतेच्या रणात मरनी चिरजीव झाले । या ते
तुम्ही राष्ट्रप्रीस्वर, या हो या सारे ॥ धनदाट सभा घाटली । गर्जना
उठली । घोर त्या काली । जय स्वतंत्रेचा बोला । जय राष्ट्रेक्षिका बोला ।
जय भवानि की जय बोला । तुम्ही मावळे हरहर मराठेव बोला । चला
घालु स्वातंत्र्य—छंगरी रिपूवरी घाला ॥ ”

ध्वनि—काव्याचा गुण

अशा आवाहनांमुळे स्वातंत्र्याला पोषक असे वातावरण भोल्याच्या

चित्तात निश्चयानें निर्माण होतें. यातील प्रत्येक ओळ म्हणजे वारंसाचा ओघ आहे. त्यातील भावार्थ द्वयर्थी आहे. शिव-कालाप्रमाणेंच सद्य-कालालाहि तो लागू असल्याचें पाहून श्रोत्याचें हृदय उचंबळून येतें. उदाहरणार्थ, “हाय ! हाय ! तो मल्लच्छासणें घटित झमलाची । स्वदेश-भूच्या पापासाठीं वेडी दास्याची । ” हें आरभीचें बाजीचें वर्णन घ्या. प्रारभी मुसलमानाची सेवा करणाऱ्या बाजीचें हें वर्णन इंग्रजाची ताबेदारी करणाऱ्या कैम रायसाहेब रायगडादुराना बरोबर लागू पडे. तसेंच “देशद्रोही चाडाळाचा भरला बाजार । गुलामगिरि जे देती त्याना निठा विकणार ॥ तुम्हीच ना स्वातंत्र्य चिरियलें या पोटासाठीं ? । तुम्हीच ना रे भूमातेच्या नल दिघलें कठीं ? ॥ ” असे प्रश्न भेट्यात जे जे ऐकत, त्याच्या डोळ्या-मुढें आग्निकालच अधिक उभा राही. भावनेची तीव्रता व भाषेची सालटूतता आणि मध्य-कालीन परिस्थितीचे पडसाद यामुळें हें काव्य लोकप्रिय झालें. “स्वराज्य नाही स्वदेश नाही धिर् त्या देहाला ॥ हा चरण तर अर्थातरन्यासामुळें मर्णाच्या तोंडीं स्वराज्याचा मय म्हणून लेळत असे.

सूक्ष्म वर्णन

शिंदीने पन्हाळगडाला वेढा दिला व शिवाजीला त्यात कोंडलें. या प्रसंगाचें वर्णन काव्यमय भाषेत सावरकर असे करतात—, “लक्ष्मीचें मृदु वमल, शारदासुंदरिचा वीणा । स्वतंत्रतेचा रत्निजा अडके गडात शिराणा ॥ ” पण शिवाजीला पकडणें म्हणजे ‘जीवत पवन’ धरणें होय, हा अनुभव सिद्दी जोडारला आला. शिवाजीनें यवनाना गुगारा दिला आणि किल्ला सोडला. त्याचें नायबमय वर्णन कवीनें सूचकतेनें केलें आहे—“वृष्णपक्षिच्या काळ्या त्या गत्री दडल्या । गर्द झाडिला भिडनि चादण्या बाहेर न पडल्या ॥ अशा चर्मी किलकिलें दार का तटावरि झालें ? । बाजि निघाले श्रीशिव आले आले शत भाले ॥ भाला गाद्यावरी मराठा घोड्यावदि, स्वारी । भरिता, घोडा ये धे नाचे—तोंच शीळ आली । वीर हो टाच घोड्याला । वाण हा मुटला । अडीविणें ताला ॥ ”

जीवाचे कान वरून व प्राण कठात आणून बाजीप्रभू शिवाजीच्या तोफाचे आगाज ऐकत होते. त्याची उत्सुकता किती होती हे सांगताना कवि म्हणतो, “ वाय बाजलें बाजीराया गार न गडि झाला । शिळा कोमळे, पान सळसळे, पक्षी ओरडला ॥ ” पुन बाजी उसळला, निर्गर्भीचा निर्धार करून तो म्हणाला, “ लढा तरी मग चला वीर हो रणात घुसलों मी । रत्नं मदवु लढू रिंढीची तसू तसू भूमी । शपथ तुम्हाला वृक्ष पक्षि जल शिला तेज वारे । आम्ही पडता तोपेपुर्वी लढा जुम्ही वारे । ” शिवाजीराजे मुरझित पोचले, तोफाचे शर झाले—“ तों वार घडाघड झाले । प्राण परतले । हास्यमुग्न केले । हा पहिला वार शिवाचा । हा दुसरा निजधर्माचा । हा तिसरा निजदेशाचा । हा चवथा कर्नव्याचा । शर पाचवा घडाडला हर घोला जय झाला । चला घाडू रगात यमगरीं रिपूवरी घाला ॥ ”

त्रिपुटीचें ऐक्य

शिरशिरित पडद्याआडून जडनवाहिर दिवावे, त्याप्रमाणे बाजीप्रभूच्या पोतझपाडून शिवरायाच्या रगात य-युद्धाभयानेच इमनाशी चाललेल्या स्वातंत्र्य सप्तामाचें दर्शन ओझरतें होतच आहे. पण सावरकराच्या अर्गी असलेल्या प्रचारकी वृत्तीने काव्य वृत्तीवर मात केली आणि पोसाच्याचे शेवटी तो अन्योक्तीचा पडदाहि टाकून, ते पिचार लागले, “ अहो बहुनो ! पूर्वज ऐसे स्वतंत्र रणगाजी । स्वतंत्र त्या पूर्वजा शोमता वशीत का आजी ? ” गोष्टीला ‘ तात्पर्य ’ जोडावे, त्याप्रमाणे, “ विनावि विनायक वाविल प्यावे समगुनि अर्षाला ॥ ” अशी उपड प्रार्थनाहि कवीने केली आहे या पोवाड्याची चाल रिचा माया जुन्या पोसाच्या-इतकी जस्मिल नाही, तर समृद्धप्रचुर प्याधारस्त्रीच ती आहे, हे सरे, पण त्यातील माघेचा वेग, कल्पनेचे नर्तन व मुख्य म्हणजे स्वातंत्र्य-भावनेचे कडोळ इतके जोरदार आहेत की, त्या घवघवत्याच्या धारेत सापडलेला वाचक अपरेपर्यंत वेगाने वाहत जातो वाचक, कवि व नायक या तिघाहि व्यक्तींचे एककृत्य जसे सावरकराच्या पोसाक्यात होतें, तसे

अन्यत्र कचित्च होत असल्याचें आढळतें. सिंदगडाच्या पोवाड्यातहि 'तानाजि चढू लागले । स्वातऱ्य चढू लागलें ।' इत्यादि वर्णने वाचताना चोटे, हा तानाजी सिंदगट चढत नसून, सावरकर चढत आहेत—किंहुना आपण वाचकच तो चढत आहोंत.

श्रीशिवाजीप्रमाणेंच लो. टिळकहि स्वातऱ्याचे सेनानी. म्हणून १९०० सालीं ते नाशिक येथें गेले असताना त्याच्या स्तवनाथ नऊ आर्या "श्री-मधुरेशस्मूर्तिने" कवि विनायकानें रचल्या व त्यात टिळकाचा गौरव जसा गाइला कीं, 'लाजविलेंसि निज यश धवलें त्वा सत्य हिमनगा तिलका । सतत जनपदसेवार्पित तू तुज कवि न गान गातिल का ? ॥१॥' उत्तरेस उच व शुभ्र हिमालय खडा आहे, पण त्यालाहि टिळकानीं आपल्या धवल यशानें व उच विचारानीं लाजविलें !

काव्य-कल्पनेचा विलास

देशाच्या राजकारणाचा बाराहि आपत्ता अगावर न घेणारा व केवळ काव्य-कल्पनेत विहार करणारा एकादा प्रतिभाशाली कवि जशीं रसमय कथनें रचतो, तशींहि काहीं काव्ये सावरकराच्या लेखनीतून मधूनमधून बाहेर पडलीं आहेत. 'तारकास पाहून' हा एक त्याचा नमुना आहे. १९०६ सालीं बॅरिस्टर होण्यासाठीं इंग्लंडास जाताना जहाजाच्या डेक्कहून समुद्राचें जें स्वरूप दिसलें, त्याचें वर्णन आरंभीं बरींने केलें आहे, तें असें— "तुमजे लागे कुटें नभ कुटें जलसीमा होई । नभात जल तें, जलात नभ तें सगमुनी जाई । आकाशीचे तारे सागरिं प्रतिबिंबित होती । किंवा आकाशीं हे चिंति सागरिंचे मोती ॥ "

फुलांचा चित्रपट

'कमला' काव्याच्या आरंभीं जें फुलबागेचें वर्णन आलें आहे, तें तर अत्यंत कल्पना-मुदर आहे. 'ज्या विवासनात हृदयाचें स्पंदनहि बंद पडावें' त्या अदमानात अशी सरस काव्य-निर्मिति कशी शाली याचें आश्चर्य कोणास वाटणार नाहीं ! शमरावर ओळीमध्यें फुलबागेचें वर्णन

सावरकर किती डौलानें व ऐटीनें करतात पहा—“ फुलबाग किती शोभे लहान, नटवी, करी । नटुनी थटुनी नाना नसरे वरचेवरी ॥ ”

चादण्यामध्ये ती बाग एकाद्या नदीतील नावेप्रमाणें मनोहर दिसे “ नौकेत कौमुदीच्या ही नटली कितिदा तरी । बाग योजनगघा त्या वन-देव-पराशरी ॥ ” त्या बागेतील निरनिराळ्या रंगाची व आकाराची फुलें पाहून त्यावर एकाहून एक रमणीय उत्प्रेक्षाचा साज सावरकर चढवीत आहेत हिरवी, पादरी, भिवळी फुडें पाहून ते म्हणतात, “ हिरवाचि कधीं शालू, सित मलमलिचा कधीं । रेशमी जरतारी या जयाच्या पदरामधी ॥ ”

‘ जाई, कंदळी, केळ, शेवती, सोनचापा, चेतकी, सूर्यपूज, निशिगध, गुलान व धोतरादि—अशा विविधवर्णी फुलांचें हृदयगम चित्रण आपल्या कल्पनेच्या कुचल्याने सावरकरांनीं केलें आहे सोनचापा हा मातीचेंहि सोनें करतो, ही त्याची भिमया वर्णिताना सावरकर म्हणतात, “ आणि हे सोनचाप्या, व शिक्यासि तरी फुटें । ही दिव्य किमया ! आम्हा स्वयमन्य नरा जिथें ॥ रप्याचेंही करायासी जड स्वर्ग न साधतें, । ओल्या मातीत सूर्याचीं किरणें पिळुनी तिथें ॥ मृदुचेतन सोन्याचीं, स्वर्णचपक, हीं फुडें । सुगंधी गुज पाहोनी निर्भिता मन हें मुले । ॥ ” या सोनचाप्याची प्रिया म्हणजे चमेली. ‘ प्रियाची सोनचाप्याची, चमेली किति ही खुले । तो तिच्यावरि ती त्याच्यावरती उधळी फुटें ॥ ’

आणि निशिगधाचें तें उच, शुभ्र व सुगंधी फूल । जणु प्रेमाच्या मैन्यातील रप्याचें निगच । “ फूल त्या निशिगधाचें हें अधीरधितें ह्रद । कामसेनापुरोगामी रौप्यशृंगचि काय तें । ॥ ” बागेमध्ये शतधाराचें वारजें आहे. त्याहून पाण्याचे थेंब उडत आहेत त्यावर सूर्याचे किरण पडतें की इद्रधनुष्यें दिसे लागतात या दृष्याची शोभा सावरकर शब्दांनीं डोळ्यापुढें उभी करतात, “ वारजें शतधाराचें वागारात त्या उडे । नृत्यभिंदुवरी त्याच्या तेजोविज यदा पडे ॥ उदा गमे अगा नीलागरा उडत ये तपा । यदा इद्रधनुष्याच्या पिलाचा विहरावया ॥ ” कमळाचे द्रष्ट पाण्यात अर्धेच बुडालेले पाहून सावरकरांच्या तबि मनाला गोपी-

चक्र-हरणाचें स्मरण होतें व ते म्हणतात, “जलार्धमग्ननाला ह्या शोभती नलिनी तशा । शोभती लाजल्या गोपी यमुनेत तई जशा ॥” रम्य कल्पनानीं विणलेलें हें वातावरण पुढील शृंगारिक कथानकाला उठाव आणणारेंच आहे.

क्रिष्टेची कारण-मीमांसा

मात्र या काव्यावर रम्यतेबरोबर क्रिष्टेची सावलीहि भरीच पडलेली आहे. संस्कृतप्रचुर शब्द-योजना व दूरान्वित वाक्य रचना यामुळें पुष्कळ ठिकाणीं अर्थ दुर्बोध झाला आहे. याशिवाय कल्पनाची व विचाराची गर्दी सावरकराच्या डोऱ्यात इतकी झालेली असते की, त्यामुळें त्यांचा स्पष्ट व सुबोध आविष्कार नेहमी नीट होऊ शकत नाही. सूक्ष्मता साधण्या-साठीं विचाराचे व कल्पनाचे पाशुदेहि ते काढतात. या सर्वांमुळें त्यांची काही काही काव्ये दुर्बोध झाली आहेत. पण ते काटे पाजून सारले म्हणजे मग ज्ञान मुरगी व सुगंधी गुलाब हातीं येतात हें स्पष्टित.

वात्सल्यमिश्रित कारुण्य

‘प्रभाकरास’ हें चिमुकलें काव्य करण व बसल या दोन रसानीं ओथपलेलें आहे. सावरकराच्या पहिला मुलगा प्रभाकर चार वर्षांचा होऊन मृत्यु पावला. त्यावेळीं सावरकर इंग्लंडात होते. आपल्या प्रथम अपत्याचा निरोप घेऊन सावरकर दूरदेशीं आले होते. त्याच्या कवि-हृदयाला या अपत्य-निधनानें शोकाचे धक्के बसले. त्याबरोबरच मनाचा सोल भंभाळण्याइतकी विवेकशीलताहि त्याच्या अर्गी होती, हें या काव्या-तील विचारावरून दिसतें. आपल्या मुलाची स्मृति चिरकाल रहावी म्हणून या प्रेमळ पित्यानें शिष्याच्या इतिहासाचा आपला मराठी ग्रंथ त्याला अर्पण केला. पण दुर्दैव असें की, त्या बालकाप्रमाणें या ग्रंथाचाहि अकालीच अंत झाला. ब्रिटिश सरकारानें तो इतिहास जप्त केला—प्रसिद्धीपूर्वीच त्याचें हस्तलिखित सरकारनें आपल्या ताब्यात घेतलें. बालक गेलें आणि त्याच्या स्मृतीचें साधनहि गेलें. ही सारी हळहळ

या कवितेत ओतप्रोत भरलेली आहे वरीने आपल्या हृदयाची तळमळ या काव्यात ओतली आहे.

याहून अधिक उदरु वास्तव्य व काव्य ' श्री वदावीर ' या काव्यात काठोकाठ भरलेले आहे बादशहांचे त्याचे दोनघे शिष्य ठार केले— कारण ते मुसलमान होईनात मग वदाच्या एवुल्या एका बालकाला कापण्यात आले त्याला बंध स्थानी नेण्याचा प्रसंग बब्राळाहि विरघळ विणारा ! त्या प्रसंगाची समरस होऊन कवि त्या बादशहाच्या नोकुराना विनवितो, “ हळ न्यारे, हळ । समाळुनि लेंम्ह । हें लहान हनुने की साचल्या तथा । रत्नाच्या दमत्यातचि सहज बुडुनिया । जावे की जाता त्या बघविलेकडे ” सारा प्रसंगच चित्त धरारविणारा आहे । ‘ वीर करी गर्भ आणि द्योक् करी पिता ’ अशा भिन्नरसाचा संगम तथे झाला— कवीला नितरी हळहळ घाटते, तितकीच त्या वीराचे अनुल धैर्य व अढळ धर्मनिष्ठा पाहून धन्यता घाटते या दोन्ही भावनाचे समिश्र उद्गार पुढील ओळीत उमटले आहेत—“ हाय हाय—धय धन्य—हाय हाय हा । धन्य धय धन्य । तरिहि धैर्य ना चळे । ”

भक्तीची तार

विश्व हाच ईश्वर असा भाव सावरकरांनी ‘ जगन्नाथाचा रथोत्सव ’ या कवितेत व्यक्त केला आहे या काव्यातील कल्पनेची भावता इतकी प्रचंड आहे की, ती पाहून ‘ महदाश्चर्ये हृदय मुक्तभरें धरकपि ’ असे त्याच्याच शब्दात म्हणावेसे वाचकाला वाटते “ ऐश्वर्ये भारी । या अशा । ऐश्वर्ये भारी । महाराज आपुली कथा ना कुठें निघे स्वारी ? ॥ ” अशी पृच्छा जगदीश्वराला करि करतो मात्र प्रौढ सावरकराच्या लेखी, जगदीश्वर म्हणजे जगताचा ईश्वर नाही, तर जगत् हाच ईश्वर आहे या जगदीश्वराचे ऐश्वर्य म्हणजे विश्वरूपदर्शनच होय “ दिग्क्षितिनाचा दैदीप्य रथ तुषा मुटता । हा कालपयाच्या अतुट उतरणीवरता । नश्वरकथाच्या उठे धुराळा रता ॥ ” हा जगाचा नाय रथातून निघाला आहे क्षितिज हा त्याचा रथ, काळ हा त्याचा मार्ग, सूर्य म्हणजे मशाली,—अशा याटात

रथ चालला म्हणजे नक्षत्राचा धुरळा उडतो आणि मौज अशी दिसते की,
“ह्या सूर्यशताच्या किती मशाली जळती । मधुनीच शताबाधि चद्रज्योति
ह्या उडती । सरसरत बाण हे धूमकेतुचे सुटती ॥”

विश्वाचें विराट स्वरूप बुद्धीनें आम्हून त्याला काव्याचें मोहक रूप देण्यांत
सावरकर निष्णात आहेत. ‘माळ गुफिताना’ या कवितेंत ते त्रिगुणाची,
सूर्याची, नरमुडाची, भूषाची—अशा माला गुपत आहेत “माळ
गुफिताना । ऐका कवनाला । गुफी कोण कशी माला । घाली जगदरा ।
निगुणातीताला । निगुणी बिल्वदली माळा । प्रकृति देवि गुफी । देव
विराटासी । नव नव सूर्य मालिनासी प्रलयकार काली । गुफि महामाला
ती नरमुडचडमाला । उद्भवा घाली । घालि उद्भवाला । सृष्टि भूषाची
माला ।”

‘जनताची आरती’ करतानाहि सावरकराची भावना अर्धेच व्यापक
स्वरूप धारण करते. नम्र मानव ईश्वराची पूजा कशी करतो ? तर “निर-
जनासी निरजनाचा देवा दीप तुला । दाविती देवा दीप तुला ॥ आका-
शाच्या अगणात तव । सूर्यसहस्री जो दीपोत्सव । पाजळिती हे पणती
अपुली त्यास कस साजरा । दाविती, देवा दीप तुला ।” ईश्वर सर्वत्रच आहे,
त्याला कोण काय अर्पण करणार ? “आईच्याची बागेमधुनी । ताजी
ताजी वेचुनि वेचुनि । मुली गुफिती आईच्याची वेणींनि कुला । दाविती
देवा दीप तुला ॥” विशाल कल्पना व भाक्तिपूर्ण भावना यांनी नटलेले हे
चिमुकले पद मनोरम आहे

सामाजिक सुधारकाची भूमिका

राजकीय वातिमारक हा आपला पहिला अवतार संपवून सामाजिक
सुधारक या दुसऱ्या भूमिकेवरून हिंदूंच्या ऐक्याचें व सघटनेचें कार्य सावर-
करांनीं आरभिलें त्यासाठी त्यांनीं ‘हिंदूंचें एकतागत’ रचलें, तें असें—

“तुम्ही अग्नी सगळ हिंदू । ब्रह्मधू । वो महादेवजी पिता आपुला
चला तया बंदू ॥ धु ॥ ब्राह्मण या क्षत्रिय चाग । जरि झाला । वसलेंहि
रूप वा रंग । जरि त्याला । तो महार अथवा भाग । सगळाला । ही

कसल्याहि भावना निर्मांडणें माडणें हें त्याचें एक वैशिष्ट्य आहे. आत्मनिष्ठता हें माधव जूलियनच्या काव्याचें एक विशेष लक्षणच आहे. विविध वृत्तात आधुनिक कविता प्रगट होते. यमकाचें बंधन कैक वेळा ती शुभास्त्र देते मुनीतें, भावगीतें, अद्या लघु स्वरूपानें ती वावरते पैठणीऐवजीं पाचवारी पातळीचें ती अधिक पसत करते. महाकाव्यासह आधुनिक कवीचें पारसं लक्ष नाहीं. पारस्य तर, खडकाव्यापर्यंत त्याची धाव. सध्याच्या धावपळीच्या व अस्वास्थ्याच्या काळात वाचकाच्याहि अशीच, आपल्या बोलीत लिहिलेली, आपल्या सार्वारिक भावना रंगविणारी, चुटचुटीत लघुभाव्येच पचतात व आवडतात अशी गजळें व मुनीतें माधव जूलियन बारीक रूप लिहिली आहेत. त्यात त्याची रसिकता, बहुभुतता, प्राजडता व निर्भक्ता हे गुण स्वच्छपणें दिसतात.

विशिष्ट कामगिरी

‘आधुनिक मराठी कवींमध्ये प्रा. माधवराव पटवर्धन याचें एक विशिष्ट स्थान आहे. त्याच्याइतरा सद्योधक बुढीचा, व्यासंगी वृत्ताचा व टाशीव मायाशैलीचा दुसरा कवी अल्किडच्या काळात झालाच नाहीं. आपलें काव्य पुन पुन वास्त-पुस्त, स्वच्छ करून, पैड पाटून एकाद्या तेजस्वी दिव्याप्रमाणें रसिकांच्या हातीं देण्याचा माधवरावाना मोठा उत्साह ! सामाजिक सुधारणेसाठीं त्याच्या चित्ताची जी चढपड होई ती त्याच्या काव्यांदन तत्तरसाप्रमाणें वाहत आहे. उलट नमणें अंतःकरणातील प्रेम-भावनेची शक्ति रम्य कारकीर्हि त्याच्या काव्यात सर्वत्र उडत आहेत. मराठी काव्याला ज्ञान वृत्ताची भक्कम व व्यवस्थित तटबंदी उभारण्याचें श्रेय खास माधवरावाचेंच !

फार्शी भाषेचा व्यासंग

‘माधव जूलियन’ ह्या पसव्या टोपण नावानें प्रसिद्ध असलेल्या छ ‘करीबे’ नांव माधव जूलियन पटवर्धन असें होतें त्याचा जन्म बरोद येथे

ता. ११ जानेवारी १८९४ रोजी झाल्य. मुळशी पेठ्यांतील आवळस हें त्यांचें मूळगांव. तेथें त्यांचें मराठी शिक्षण झाले, १९०३ साली ते पुनः ब्रहोदे येथे गेले व १९०९ साली ते प्रवेश परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. ऐच्छिक भाषा म्हणून फार्सीचा अभ्यास त्यांनी केला. वटिलांनी त्याचेवर फार्सीची जबरदस्ती केली होती. 'शिष्यवृत्त्या पटकावून व शिक्षवण्या मिळवून माधवरावांनी कॉलेजचा अभ्यास नेटानें रेटला. १९११ साली ते इटल-मथें उत्तीर्ण झाले. त्यावेळीं त्यांना फार्सीतील एक धर्माक्ष व पदिल्या वर्गाचे शुण मिळाले. १९१६ साली ते फार्सी व इंग्रजी हे विषय घेऊन बी. ए. झाले. १९१८ साली ते एम्. ए. ची परीक्षा दुसऱ्या वर्गात उत्तरले. त्यावेळींहि त्याचे विषय फार्सी व इंग्रजी हेच होते. त्यांच्या या फार्सीच्या व्यासंगाचें फल म्हणजे १९२६ साली त्यांनी प्रसिद्ध केलेला फार्सी व मराठी कोश, त्यासाठी सतत पांच वर्षे ते परिश्रम करीत होते. मराठीत हा कोश अजूनहि अद्वितीयच आहे. >

मानाचे तुरे

एम्. ए. झाल्यापरोवर त्यांना पुणें येथील फर्गसन कॉलेजांत फार्सीच्या प्राध्यापकाचें काम मिळाले. ते त्यांनी १९२४ सालापर्यंत घेले. नंतर राजीनामा देऊन त्यांनी चार वर्षे हायस्कूलच्या शिक्षकांत घालविली. १९२८ साली कोल्हापूर येथील राजाराम कॉलेजांत फार्सीचे प्राध्यापक म्हणून त्याची नेमणूक झाली. तेथे ते अकरा वर्षे होते. १९३३ साली नाशिक येथे कनि-संमेलन भरलें. त्याचें अध्यक्षस्थान माधवरावाना देण्यात आलें. तसेंच १९३६ साली जळगाव येथे ' महागुरू साहित्य समेलन ' भरलें. त्याच्या अध्यक्षपदाची माळहि माधवरावांच्या गळ्यात पडली. " छन्दोरचना " ह्या त्यांच्या साहित्यपूर्ण प्रबंधामुळे मुंगेर-विद्यापीठानें माधवरावाना १९३९ साली " डॉक्टर " (D. Litt) ही पदवी अर्पण केली. मराठी विख्यात ही पदवी मिळविणारे माधवराव पहिले !

दहा काव्य-ग्रंथ

गुगारे वीत वरें माधवरावांनी गण-नेशन व पद्य-सेशन केले. त्याचे

बहा काव्य-ग्रंथ बाहेर पडले आहेत. १९२६ साली त्याचा 'विरह-तरंग' बाहेर पडला आणि दहताच्या निरेवर लेखू लागला. १९२८ साली "मुधारक" हा त्याचा काव्य-ग्रंथ प्रसिद्ध झाला आणि त्यादीड नवविसाऱ्याचे धडे महाराष्ट्राला द्या लागले. "गवडाहळी, स्वतःजन, नुसली व नुसलेले दुवे" हा पुस्तकात त्याच्या मुनीताचा व हळू कवितांचा संग्रह झालेला आहे. उमर खय्यामच्या रसाचाच माधवराई त्यांनी प्रसिद्ध केले. पार्शीच्या जम्मासात जन्म घालविलेल्या व नव निळविलेल्या माधवरायांनी आपल्या आपुऱ्याच्या अलेरीत माधवराईचे मोठे जादोवन केले. परमाण्वे आकल्प मराठी माधवर होऊ नये आणि त्या आमनामुळे मराठीतील जुने शब्द गिळरले जाऊ नयेत हा प्रचाराचा त्यांनी घोषा ठावला. त्यासाठी "भाषा-गुढे-विवेक" नावाचे स्वतः पुस्तकच त्यांनी लिहिले. त्यात त्यांनी आपल्या मराठीतून काढून घेऊन घेतलेल्या शब्दांची यादी बापरी शब्दांची यादी दिली आहे. अशी महाराष्ट्र-पारदेची दुरुविष सेवा करून हा पारित-नवि वयाच्या अवया ४५ व्या वर्षी, ता. २९ नोव्हेंबर १९३९ रोजी, पुणे येथे निधन पावला.

"मी 'काव्य यशते' म्हणूनि धरिली नाही कवी लेखणी । अर्थ ह्या म्हणूनि नकली स्तोत्रे व मी गाइती ॥" अशी आपली मुक्ता माधवरायांनी सांगितली आहे. कीर्ति किंवा पैसा याकडे लक्ष न देता माधवराव लेखन करीत. त्याचा स्वभाव जसा स्वाभिमानाचा व पावेदार होता, तसेच त्याचे साहित्यही पोथीव व ठाणीव आहे. गावमायेचा फड कडीत अभिमान, सनातनुपासनेचा तीव्र अभिनिवेश, प्रेम-माधवेचा स्वच्छद अविचार आणि नव्या नव्या चाली व विषय—या विशिष्ट गुणांमुळे माधवरायांची काव्यरचना म्हणजे मराठी भाषेतील एक सुंदर लेख ठरले आहे. महाराष्ट्रातील बुद्धिचित वर्गाचे तोंड नवीन कवितेद्वारे वळविण्याचे ध्येय "रवि-किरण-मण्डळा"स आहे आणि त्या ध्येयाचा मोठा यश माधवरायांना आहे.

मातृभाषेचें स्तोत्र

स्वभाषा व स्वसंस्कृति यांचा पटवर्धनाना गाढ अभिमान होता मातृभाषेच्या मोठेपणाचें जें गीत त्यांनीं रचले, तें तर आता सर्वतोर्मुर्ती झालें आहे. त्यातील स्वाभिमान, वृत्तज्ञता, महत्वाकांक्षा व विशाल दृष्टी हे गुण अलौकिक आहेत. मातृभाषेचें महिम्न-स्तोत्र गाताना ते म्हणतात—“मराठी असे आमुची मायमोली जरी आज ही राजभाषा नसे । नसो आज ऐश्वर्य या माउलांला, यद्याची पुढें दिव्य आशा असे । जरी पचलडात ही मान्यता धे स्वयत्ताळें श्रीमती इमजी, । मराठी भिकारीण झाली तरीहि कुशीचा तिच्या तीस केवी त्यनी ! ॥ ” राजभाषा म्हणून इमजीला व राष्ट्र-भाषा म्हणून हिंदीला मानाचें त्यान मिळालें असलें, तरी मातृभाषा म्हणून प्रत्येक महाराष्ट्रीय आपल्या हृदयाच्या देव्हान्यात मराठीचीच पूजा करील. “जरी मान्यता आज हिंदीस देई उदेने नवें राष्ट्र हे हिंदवी, । मनाचे मराठे मराठीस ध्याती हिची जाणुनी योग्यता, थोरवी, । अणू दूर देशावरी उत्तरीं वा अणू दक्षिणीं दूर तजावरी । मराठी असे आमुची मायमोली, अहो जगदेवीच देजा ररी ॥ ”

मराठीचे सर्व भक्त एका मायमोलीच्या कृपाउत्तरासाठीं चवू शकतात—मग ते राहणारे कोठलेहि अथोत किंवा कोणत्याहि धर्माचे असोत. सर्व जगात आम्ही आमच्या मायमोलीला मान्यता मिळवून देऊ अशी प्रतिशा करताना पटवर्धन म्हणतात, “मराठी असे आमुची मायमोली जरी भिन्न धर्मापुयायी अणू, । पुरी पाणलो त्रुता अतरगीं हिच्या एक ताटात आम्हीं तणू । हिचे पुन आम्ही हिचे पाम वेढू वसे आमुच्या मात्र हन्मदिरि । जगन्मान्यता हीस अपू त्रातें हिला त्रैवतू वैभवाच्या शिरीं ॥ ”

आजमितीला इमजीसारख्या सप्त भाषांच्या मानानें मराठी गरीब असेल, तर तिच्या ‘एस्तरावडे’ पणू नसा, तिचें रूप व चापल्य अद्वितीय आहे, ती ‘पारतज्यात खगनी’ आहे, तिची ‘घोर सपत्ती’ उपेक्षेमुळें बुडाती आहे, पण आन्दी त्रिपु नपून रत्ने फाट्ट जाणि तिनें

तिला मुषू, मग तिला जगातील भाषा सडणी देतील, असा अकुठ आशावाद कवीने या काव्यात ओतलेला आहे. कोल्हटकराच्या 'महाराष्ट्र गीता' प्रमाणेच पटवर्धनाचे हे गाथा-गीतहि महाराष्ट्र-लक्ष्मीच्या कडातील एक तेज पुज रत्नहार आहे.

महाराष्ट्राचा कडवा अभिमान

महाराष्ट्राचा जळजळीत अभिमान पटवर्धनाच्या अर्गी कसा खेळत असे हे त्याच्या 'मराठवाणा' या कवितेवरून स्पष्ट दिसते. महाराष्ट्राचे रूप व सामर्थ्य वर्णन करताना ते म्हणतात, 'महाविंदु याला असे पाठि-राखा, तसे साक्ष सज्ञाचलाचे कडे।' "महाराष्ट्र हा कृष्णवाण देही, परी लोहपाणीहि अंगात या।" महाराष्ट्राचे निर्माते छत्रपती शिवाजीमहाराज याच्याविषयी कवीने पुढील शब्दात आपला आदर व्यक्त केला आहे. "सदावद्य जो क्षात्रकर्मप्रणेता महाराष्ट्र-सम्राट शिवाजी प्रभू। तया पूज्य ती पूज्य तत्तेवकाला न का सत-माता महाराष्ट्र भू?"

ज्ञानेश्वरीतील मराठी भाषा तर अमृतालाहि किंकी पाडणारी! लिस्ती, मुसल्मान बगैरे इतर घमाऱ्या अतुषायानसुद्धा मराठीत काव्य-रचना करून तिला विविधतेचे सौंदर्य मिळवून दिले आहे. हा तिचा गुण गाताना कवि म्हणतो—“जिच्या 'अमृतातेहि जिंकील पैत्रा' असा बोल ये प्रत्ययाचा निका।-महा मित्रजातीय-पुण्याकराई दिसे गालिचा की दिवा याटिका।” मराठी भाषेच्या प्रेमांमुळे तिचा कैदार घेण्यास कवि सदैव सिद्ध आहे. तो आपले ग्रीद जाहीर करतो—“मराठीस अन्याय कोठेहि झाला, स्वदेशी-विदेशी कुणी गानिले। मराठी कसा मी न सताय माहा घडाटे जरी तीव्र दुःखानिले। मराठी जनांचेच चर्चस्व राहो स्वतःच्या महाराष्ट्रदेशी तरी-॥ प्रसादे तुझ्या कोणती व्यक्त आशा करू अन्य हे वद्य वागीश्वरी ॥”

'मराठा' माणसाची चतुरंग ग्रीदावली कवीने पुढील मोनम्या शब्दांनी गाईली आहे—“भवानी आमुची आई, शिवाजी आमुचा राणा। मराठी आमुची बोली, गनीमी आमुचा धाणा ॥”

वात्सल्याच्या छटा

वात्सल्य रसाचे तुषार अनेक कवितांमध्ये कवीने उडवलेले आहेत पण त्या सर्वांत 'आई' या काव्यातील मातृभक्तीचा उमाळा काही विलक्षण आहे. एव आई आपल्या मुलाला निजविण्यासाठी रात्रीच्या वेळी गाणे गात आहे. गाणे गातागाता तिला आपल्या स्वतःच्या आईची आठवण होते आणि ती म्हणते, "तुज थोपटते, माडोवर मी घेतें। सोकेहि हळूहळू देतें। जर आईची माडी शिर टेकावा। तर इन्द्रपदहि तें वाया।" मज दुर्मिळ ही, जीवर ठेवुनि डोकें। विषहनि भोवतिल घोके,। वाटतें यथेच्छ रडावें। अनू पदरापली दडावें,। सोपेंत अयाग पडावें। ही प्राप्त तुला नीज ! नसे जरि वाळा पाळणा आणि झोपाळा ॥ "

आपल्या मुलासाठी शिजविलेला आपल्यासाठी अशाच प्रकारे शिजविलेल्या आई-वड्यांची आठवण होणे किती स्वाभाविक ! त्या दुहेरी प्रेमाचे भागे राजकवि यशवतानी "देवते मायतात" या कवितेत गुपले आहेत. तेच कौशल्य पदमर्थनानी या कवितेत दाखविले आहे, शेवटी ते म्हणतात, "मज आईने हेंच नभाचे लेंगे। दाविलें असेल मजेने। भरवित इवले काडचिऊंचे घास-। हचि काय तिच्या प्रेमास ! त्या प्रेमाची गोंड गहन उत्कटता। या हृदयी आता पटता। हा स्मारक बाल्यमुखाचा। हा स्मारक मातृमुखाचा। हा साक्षी मधु कुतुकाचा,। नभिं बघता मी परिचित या चंद्राला। ये हृदयी भाव-उमाळा ॥ "

'प्रेमस्वरूप आई ! वात्सल्यसिंधु आई !' असे गौरवगीत गाऊन माधवरावानी 'आईची आठवण' केली आहे. ती कविता वाचून यशवताच्या काव्यातील काही काही शब्दांची, भावनांची व विचारांचीहि आठवण होण्यासारखी आहे. माधवराव म्हणतात, "विद्या-धन-प्रतिष्ठा लाभ अता मला ही। आईविणें परी मी हा पोरकाच राही। सारें मिळें परतु आई पुन्हा न भेटे। तेणें चिताच चिर्ची माझ्या अखड पेटे ॥ आई तुझ्या वियोगें प्रजाड आठवें मे। कैलास सोडुनी ये उल्लेसमान वेगें ॥ "

पोरक्या मुलाच्या मनात कोणत्या आशा नाचतात ? "ही भूक

पोरक्यांची होई न यात आर्द । पाहूनिया दुज्याचें यातल्य लोचनाही ।
वाटे इधूनि जावें, तूझ्यापुढें निजावें । नेत्री तुझ्या हसवें, चित्ती तुझ्या
ठपावें ॥ ” शेवटीं ‘ परि वेद वेद वेगें ’ या यशवताच्या शब्दात ते
आळमतात, “ वे जन्म व पिरनी । वेद्व मीहि पोटी ॥ ”

कल्पनेचे विलास

भाषेचे जलकार घडवून किंचा कल्पनेचीं पुलें पुन्हुन आपली कविता
शृंगारण्याची होस पडित-कवि पठवर्धनाना पारशी नाही. तथापि वाच्य
म्हटले ही त्यात कल्पनेचें नतंन, आलेंच रात्री रानात लक्ष्मणान्या
काजव्याप्रमाणें त्याच्या काव्यात अधूनमधून काही काही सुंदर कल्पना
चमकतात. ‘ चादण्यातील हुरहुर ’ या कवितेंत पृष्णीदेवी चादण्याचें
रेझमी धन्न ल्याली आहे अशी कल्पना धन्न ते म्हणतात— ‘ अमृतातें
सृष्टि न्हाली, । चंद्रिकेचें धौम ल्याली, । हा दिजवर उधळे चूर ल्याचा
का हिम का कापूर ? ॥ ”

बालकवीचा ‘ निर्झर ’ प्रसिद्ध आहे. त्यात निर्झर उड्या मारत आहे.
पठवर्धनाही ‘ निर्झरास ’ ही कविता रचली आहे. त्यात त्याच्या स्वभा-
याचें वैशिष्ट्य दिसून येतें. आरभीं “ तुझ्या हास्यात चमरे । सान्या
विधाचें चेतन्य— धन्व मासे डोळे धन्य । ॥ ” असें म्हणून आपल्या
हृदयातील निराशा आठवून ते विचारतात— “ बाळ, तुझ्या रे पाचून ।
कळणार तरी कुणा । भग्न अतरांच्या खुणा ? ॥ ”

जाशा कशी असते याचें वर्णन करताना ते लिहितात— “ प्रीतीच्या
सुंदर रागात । मुनकचुक थाटनि अगात । जाशा प्रसली गाणीं गात ।
वसत रागातले आळयित मोहन नंथुर स्वर रगान् ॥ ”

सामर्थ्याचे पूजक

गाभीर्जीची अहिंसा शौर्याची, प्रतिवाराची व तेजस्वी आहे हें गर्भ
अचूक ओळखून पठवर्धनांनी त्याचा गुणगौरव “ महात्मा काय घरील
एकला ? ” या कवितेंत असा देवा आहे— “ घेउनि सत्य, प्रीति, अहिंसा

याचा झेंडा वरीं । सचरे गांधी देशावरी । ग्यादी पटका, त्यावर चरका,
अर्धा उघडा गडी । तोंड दे जुटमाला हरवडी ॥ सानथोर रजलेगाजले
याना हृदयीं धरी । योग हा अनातत्तिचा बरी । हा काति कराया हाटे
राख्यधोरणी । हा पुढें सरे कीं प्रथम मी पडो रणी । हा हिरा न पुढें
हाणा धण पेरणी । भूतदयेचा सागर अथवा म्हणा दिसे चेवला ।
महात्मा करिल काय एकला ? ”

ईश्वरापुढे नम्रभाव

पटवर्धन हे चिकित्सक रुग्णांचे व तार्किक बुद्धीचे होते. ईश्वराला
मानवानें कसें पूजवें ? याविषयीं तुमुमाग्रजांनीं एक भावपूर्ण कविता
केलेली आहे तशाच मानवतेच्या प्रेमानें भरलेलें ‘पोरक्या पोरानाचा धावा’
हें पटवर्धनाचें काव्य आहे. स्वातंत्र्य तो अनाय पोर परमेश्वराला म्हणतो—
“ कोणत्या स्वरूपा प्रभो, तुला मी पाहू ? । ये धाव आसवें पूत, पसर
तर माहू । तू विश्वात्मक, तू गूढ, तुझी किती सत्ता । मी शुद्ध जीव मज
चोहीकडून इयत्ता । ससार जगाचा चालनिशी तू मापा । मी स्वतःच-
साठीं सपुनि टाकितों धापा । तू सर्वशक्तिमान् सिंधू तुला भेटाया । मी
बिंदु धडपडे, शोधी मज ही माया । जें प्रेम अनिर्वचनीय तेंच तू देवा ।
मी कुटें अनुभवू ? कशी करू तव सेवा ? ”

आर्य्याच ठायीं ईश्वराची मूर्ति पहाणारा तो मुलगा म्हणतो—
“ प्रेमाची गंगा क्षमाशील जी आई । तनेत्री, ओष्टी, स्तनीं तुझी नवलाई ।
अनगूया माता किति पदवी ही मोठी । साकार ईश्वरी त्रिपुटी येई पोटी ।
पोरवें पोर मी रडतों घाई धाई । मी करू कुणाच्या मादीवर अगाई ? ।
रोळुनि गुदगुल्या कर कवण जीवाळा ? । गाळुनि अक्ष मी आणु
कुणाए उमाळा ? । सपली चढणही, वृथा अता ती आस । परि व्हावें
बालक, हचें हेंच जीवास ॥ ”

ससारच्या मारानें जेवलेला पिता, दारिद्र्याचा रटाळून म्हणतो—
“ दिटकीसहि किति लागती अर्ज—आर्जें । मागे न कष्ट कामानें ।
आणखी स्वभावाजें ॥ ” “ बाहेर चादणें पडे दुधासारखें । पण भोरे

का बाळाचें पोट या दुधानें सखे ! ॥ ” “ वाटतें नको हें जिणें । ही पापभीस्ता जाचें । पैम्याच्या छत्राविणें ॥ ” या काव्यात वास्तव्य व करुण हे दोन्ही रस भरलेले आहेत. ‘विषवेचा बाळ’ या कवितेतहि हेच रस खेळत आहेत.

अन्य कवींचें गुण-ग्रहण

ताने वाच्या गुणाचे चहाते माधवराव होते. बोरकरानी ‘कविवर भास्करराव’ ही सुस्मिष्ट कविता लिहून ताच्याचा गाव केला, तसाच पदवर्धनानीहि ‘कवि भास्करराव’ या कवितेत केला आहे, तो असा—
 “तू प्रसाद, तू रस खरा कवी । गा, बुडव जगत हें सुखासवी ॥ ”
 “मृणीहि तुज सौंदर्य आढले । गळे अहता, भाव उचमळे । आनदाचा नाथ दखले, हटसमाधि फा वृथा हवी ॥ ” “शोषाया जा शब्द कद्याला । मोहुनि द्यावे प्रतिभावाला । सर्गीवासी रंग मिळाला, चित्र मालिका पहा नवी ॥ ”

साधेच काय पण सर्व कविवर्गाविषयी पदवर्धनाना आपुल्की वाटत असे. कवींची गरिबी व अवहेलना घ्यानी घेऊन ते एका कवितेत म्हणतात,
 “सोसायया अजि नकोच दुरुस्ति-मारा । गेला कवीश्वर, यरा सुटला निचारा । ॥ ” ‘वृद्ध कवि’ हें त्याचें काव्य तर अत्यंत भावनापूर्ण आहे. जणु काहीं त्याच्या प्रौढ वयातील मनाचेंच तें प्रतिबिंब आहे त्याचें विडवून त्यानी स्वतःच ‘वृद्ध भटनी’ या आपल्या कवितेत केलें आहे. यवस्न ‘वृद्ध कवि’ हें आपलें काव्य त्यांना किती आवडलें असावें हें दिसून येतें. या काव्यातील ‘वृद्ध कवि’ तरण कवींना उद्देशून नमतेणें म्हणतो—“मी झालों पिकलें पान भाणरी तुम्ही । टवटवीत सुमनें नाभी । काव्याच्या कल्पद्रुनीं ॥ या माट उपेचे तुम्ही, गीत गा नवें, । जातिचें पुढील तुम्हाला । सौंदर्य दिसें, वानवें ॥ शारदा दिव्य माउली थोर आपुली । अन् बाळें आपण सारीं । सोनुली तिचीं सानुली ॥ नाचलों खेळलों पुरा, अता मागलों । मी माढीवर आईच्या हा पड्डाया चाललों. ” हीच कृतार्थतेची, समाधानाची वृत्ति माधवरावाना मान झालेली होती.

वादळ उडविण्याची शक्ति

माधवरावांचे एक एक काव्य म्हणजे नवनवे वादळ ! ' विरह-तरंग ' हे त्याचे पहिले खड काव्य किती वादग्रस्त ! डे. व्ह. डे. सोसायटीने त्याला पारितोषिक देण्याचे नाकारले; पण पुढे मुंबई-नागपूर विद्यापीठांनी ते प्रवेश-परीक्षेसाठी लावले. ' हें लावूननास्पद आहे, तिरस्करणीय आहे ' अशी टीका कोणी कोणी केली, तर कोणी ' कवीने आपल्या काव्य-वलेची बहार उडवून दिली आहे. ' अशी प्रशंसा केली, एवढेच नव्हे तर, काही चोरसदळ चिकित्सकांनी असेहि मत प्रदर्शित केले की, " कित्येक माधवराव काळिदासाच्या मेघदूतापेक्षाहि विरह-तरंग अधिक सरस आहे. " कोणाला या खडकाव्यातील ' नायक निर्जोब ' वाटला, तर कोणाला ' नायिका अवास्तव ' दिसली. पण बहुतेक सर्व टीकाकारांना व वाचकांना या पहिल्याच काव्य-कृत्यावरून कवीच्या लेखन-सामर्थ्याची जाणीव मात्र पटली हें खात.

या काव्याचे मूल म्हणजे ' प्रियकराची विरह पत्रिका ' या नावाचे १९११ साली रचलेले पंचवीस श्लोक त्याचा विस्तार करून १९१२ श्लोकांचे हे खडकाव्य १९२६ साली कवीने प्रसिद्ध केले. त्याची दुरुस्ती व संपाद कवीने रूपच केली अशा परिष्काराची कवीला मोठी हीस. सात वर्षांनी दुसरी व नंतर पंधरा वर्षांनी तिसरी आवृत्ति या काव्य संप्रदाची निधाली.

कॉलेजियनाची प्रणय-कथा

या छोट्याशा काव्यात प्रभाकर नावाचा एक कॉलेज-तरेण आपली प्रेम-कहानी सांगत आहे. वैशाख शुद्ध अष्टमीच्या दुपारपासून काव्यास प्रारंभ होतो आणि दुसरे दिवशी सकाळी नायक-नायिकाचा विरह संपतो. जापरया विफल प्रेमाची स्मृति-चित्रे नायक, स्वगत भाषणा-प्रमाणे, आठवून आठवून रचवीत जाई. प्रार्थना-समाजिष्ट अशा सुचारवी कुंदधातील ' इंदु ' नावाच्या तरेण विषयेवर प्रभाकराचे प्रेम वसते.

तीदि फोटिजात शिकवच असते. कॅनेजातील टेनिमचे ग्रामने, सहमोजने
 उदग्री, इत्यादि नाना निमित्तानी त्या दोघाचा महाराज वाढतो व प्रेम-
 भाव दळावतो. ' योराची, विदुशी, सुधारक-सुता ' अशी इंदु असल्या-
 मुळे ती मोनळेपणाने वावरते. महाराजेधराच्या मृष्टि-सौंदर्यातहि ते विहार
 करतात. त्यावेळी प्रभावर लयाची गोष्ट काढतो, तेव्हा इंदु नगर देऊन
 त्याच्यावाकून दूर जाते. यामुळे नायकाच्या हृदयांतील ' विरह-तंगा ' व
 प्रारंभ होतो. त्याला सर्वत्र इंदुच दिसूं लागते. आणि ती वशी ! तर—
 " जीने भाषण मंगु गुंजन जणूं हुंजी वरी वोजळ । जीचे अंतर भाव-
 मुंदर जणूं ओपवळें मोहळ ॥ " वोजळेंकारणा आवाज आणि नवा-
 सारणें हृदय-अशा गुणानी नटलेली नायिका, तर नायक कसा ! तो
 स्वतःच आपलें वर्णन करतो, " जो श्रीडापट्ट, देवभक्त, कवनप्रेमी, वला-
 न्वाहता, । ज्याला मासिक वेतनात बहुशा वट्टेच ये राहता, । आशा
 एकच ज्यास धार्मिक गने, सौंदर्य-धर्म चर । । विद्याभ्यास अशा म्हणे
 कुणि महाविद्यालयी ' मंचर ' ! ॥ " मंचर, सिवा रोमीटेक, अशा या
 तरुणालादि समाज-सुधारणेचा ध्यास होतो. तो सांगतो, " होतो एक
 थडा सुधारक तशा विद्यार्थिनात्मज मी, । सर्वोत्तीण सुधारणा हुन ज्या
 तारा निरागा-तमीः । "

प्रेमाचे तत्त्वज्ञान

महाराजेधराच्या मृष्टि-सौंदर्यामुळे त्या दोघाना एकमेकांचे सौंदर्य
 विशेषच आकर्षक वाटू लागलें. तेथील उन्हातील सौम्यता, स्ट्रॉबेरी
 फळाची लाली आणि गुलाबाचे रंग-हे सारे आपल्या इंदूने उत्तरे दिले
 आहेत अशी स्वप्ना कल्पना नायक गुणगुणतो. " तेथे ऊन तुझ्याकडून
 ज्वलनी ये सौम्यतामाधुरी । ओठापासुनि रम्य ताजुम छटा स्वादिष्ट इष्टा-
 रीः । घेई रानगुलाज कान्तिच तुझी, ये वाल शोभा ररी । तो निर्गंध
 री निराशच करी गे चित्र-कान्यापरी. ॥ "

इंदु दूर गेली, तेव्हा उदारपणाने व खऱ्या प्रेमभावाने प्रभाकर तिचे
 त्याचच चिंतितो व म्हणतो, " कोठेही अस व ! मुग्धी पण मने,

आहेस ना इतु गे ! । ज्येवाचे बद, का तुल्याहि फुटले स्वधापवर्णा
(= इद्रधनुष्याच्या रगाचे) पुणे ! । का वाटे तुज, देव मानुनि तुवा-
पापाण आराधिला, । प्रेमाचा उलटा वियोगच भवों सायास हा
साधिला ? ॥ ” प्रभाकराला वाटे की, गरें प्रेम हें उदमतीप्रमाणें स्वत ला
जाळील, पण दुसऱ्याला ताप देणार नाही, तो म्हणतो, “ अन्याला
सुडवावया भिलगते तें प्रेम नाही खरें, । तस्वातन्य हिरावयास वचतें तें
प्रेम नाही खरें, । स्वार्गे धूप जळूनि गंधित तरी वायूष, जाई वरी, ।
सेवा धमंदि यापरीच जग हें आनददायी करी ॥ ”

काव्यांतील दोष

तरुणाच्या प्रेमाच्या आविष्कार या काव्यात कलात्मक पद्धतीने केला
आहे. नायक-नायिकाचे स्वभाव उदार व उदात्त रंगविले आहेत. पण
या काव्यात कल्पिता व सुबोधता यांचे प्रमाण पार कमी आहे. ‘सहस्रजें,
कानगुजण, हळदुनी’ असे नवे शब्द कर्णाने आपल्या टाफसाळीत
पाडले आहेत, तसेच ‘रुही, हिंपुटी’ वगैरे जुने शब्दहि वापरले आहेत.
त्याच्याइतकेच अपरिचित असणारे ‘वर्दा, घडाग’ असे प्रामाण
शब्दहि त्यानीं योजले आहेत आणि ‘स्वर्दामि’ (Paradise Lost),
‘शिरीषशील, शैलभाटिन्य’ ‘सौंदर्यधर्म चर’ असा संस्कृतचा माराहि
केला आहे ‘प्रेमाची परिपूर्णता परिणयी’ अशा अनुप्रासयुक्त अर्थांतर
न्यासाचा अर्थ विती काव्य-वाचनाना शब्ददिशां कळेल ! शिवाय ‘हृद्य
मजा’, ‘सुर्चीसन्मुख’, ‘ज्यानीच्या अरणोदयी’ असे शब्द-भ्रंशरहि
मवूनमधून पाचशाला सदृशतात अशी मायेची छिद्यता, करपना शक्तीचा
मर्यादितपणा आणि भाषालकाराची दुर्बलता या तीन उणिवा त्याच्या
गुढील काव्यातहि आढळतात.

‘सुधाएका’ची पार्श्वभूमि

‘सुधारक’ या सड-काव्याचा धाट काही वेगळ्याच आहे. एक कथा सूत्र
घेऊन त्यात कवीने काव्याचे गणि ओघलेले आहेत. या मण्याची कावि,
वजन व आकार ‘विरह-तरंगा’ हून अगदी निराळा आहे. ‘सुधारकाची’

भाषा अगदी सोपी व ओघवती आहे आणि उच्च धावते व मुटमुटित आहे. 'घरास आली सरला बाला' अशा सुगम ओळीमागून ओळी वाचताना आपण रे. टिळकाचीच एखादी काव्यरूपा वाचीत आहो! असा भास वाचकास होतो. शारमी कथानकाळा अशी पार्श्वभूमी जोडलेली आहे की, दिवाळीचे दिवस आहेत—'भुर वस्त्रची चमळ' आहे—'खमग गप्पा' चालल्या आहेत आणि परीक्षा तर दूर आहे—अशा ऐषआरामाच्या परिस्थितीत काही स्नेहीमंडळी कडोविकळीचे वादविवाद करीत असताना एक अशांत कवि तेथे आले. 'देला टेकाडेच सर्गई।' असे सुंदर काव्य-गायन त्यांनी देऊ. ते काव्य म्हणजेच 'सुधारक'.

शब्दाची चमत्कृति

व्यवहारातील 'चलनी' भाषा कवीने सर्वत्र वापरली आहे. 'नदी, भडनुजे, सव्यू, खानू, गर्, ' इत्यादि काव्याला वाचते असणारे शब्दहि या आधुनिक कवितेत विनोदार्थ घातलेले आहेत आणि ते त्या त्या पात्रांना शोभणारेहि आहेत 'हवेवर हवाला, ' 'चहा चहाची' अशा शब्दशैलीला थोड्याच जाहेत. 'देशमापेचा ताटा' धरून 'पाय चात्री (सायकल) पोटाग (ममता), ' असे बरेच शब्द वापरले आहेत. पण काव्याला वाचिन् वाचिन् जी दुर्गंधता आली जाहे, ती मुख्यतः सस्कृतच्या दडपणाने ' तिची दुरावयती वाग्यवता । ' अशा सस्कृत शब्दाचा आशय भरभर काव्य वाचनान्यच्या मळी कसा उतरणार ' ' नापचाहि कटिग तडागा । मतापताचा काय कडाला । ' अशा पिंड या गडकाऱ्याचा आहे तो अशांत कवि ' नवकविनेचा प्रेमळ पाठक । जुन्या कवींचा कृतज्ञ पाठक ' असा समतोल कवीचा दखनिग आहे—किंहुना माधवरावाच्या स्वभावाचेच ते प्रतिभेचे आहे. द्रष्टी शब्दमुद्रा नराठी पेहगव चढवून दत्तक घे-वाची माधवरावाना होय होती ' नागनिग (= नॅशनॅलिस्ट) कळप (= लव), मुवा टवळे (= पले व्हाण्ट) ' इत्यादि चमत्कृतिचक शब्दामुळे काव्याला विनोदाची गुमारी आली आहे

उपहासाचा सुंदर नमुना

‘ सुधारक ’ हे काव्य मुख्यतः उपहासपर आहे. समाजात सत्ता, विद्वत्ता व ऐश्वर्य यांनी मोठेपणास चढलेली माणसेसुद्धा किती वचना करतात व विसगत वर्तन ठेवतात हे यात तीक्ष्ण भाषेने रंगविलेले आहे. थोरा-मोठ्याची होंगे उपड्यानागड्या स्वरूपात करीने चढाव्यावर माडलेली आहेत, त्यामुळे ‘ कुत्सित सपळीकडे कुचाळी ’ असा भास हे काव्य वाचताना दार्भिक सुशिक्षिताना होणे साहजिकच आहे पण माधवरावांनी आपल्या प्रसार बुद्धिप्रसारात समाजातील याप-विंचू उपहासाच्या चिम-व्याने धरून लोकापुढे मांडले, हे त्यांचे धैर्य अभिनंदनीय होय

कादंबरीप्रमाणे एकेका ‘ अध्यायात ’ एकेका पात्राचा प्रवेश घडविलेला आहे. सर्व कथा भटरा अध्यायात सांगितली आहे. पहिल्या अध्यायात रावबहादुर ठोंवर याचे स्वभाव-चित्र सविस्तर रंगविलेले आहे. हे ‘ मिलंदर कापदेशाज ’ होते. बकिली करून त्यांनी खूप पैसा मिळविला आणि समाज गुघारणेत भाग घेतला. ‘ गुघारणा पण यची सन्नि. ’ त्यामुळे पुनर्विवाहाचे वेळी ते मागे सरले नाहीत. पाच यत्ता इंग्रजी शिकलेल्या विमलेशी त्यांनी विवाह केला. पहिल्या वायरोपासून झालेली त्याची मुलगी सरला. ही प्रि अण्णासाहेब कबे याच्या कॉलेजात शिक्षण घेतागमा झाली. तिने लग्न रंगराव देशमुख नावाच्या तरुण विधुरा-भरोबर झाले.

या कथेचा, नायक बाबू राजे. त्याचे अंतर्भाव असे सविस्तर व मनोहर शब्द-चित्र करीने रेखाटले आहे विवाहे बर्षा विधवा झालेली मुलीला ही त्याची आई. नर्सचा धंदू करून ती पोट भरी व मुलाचे शिक्षण चालवी. बाबू मॅट्रिक झाला, त्यावेळीच मुलीलेला मृत्यु आला. बाबू हा “ प्रयत्न, रावठ, विनीत, सालस ” असा नायक दागविला आहे. विचारामध्ये तो आत्मरुक्ताचा सच्चा चेरा आहे.

सुंदर शब्दचित्रे

या काव्यातील दोन शब्द-चित्रे प्रेक्षणीय आहेत. फर्ग्यसन कॉलेजातील

रें. पराजपे व प्रा. धानुदेवराव पटवर्धन—दोवेहि आपापल्या क्षेत्रात अप्रेसर. त्यांचे वर्णन करताना कवि म्हणतो—“नच बहुवेधी वा कलिकारक । मूर्ति भव्य, सम उची जाडो । दोघाचे आवाज पहाडो । सारखीच वर्गात धडाडी । दोघे नास्तिक आणि सुधारक ॥ ” यापैकी प्रा. पटवर्धन हे जातिवंत शिक्षक व अभिजात रसिक होते. त्यांचे वर्णन विरोधाभासाने कवीने केले आहे, ते असे—“भायपळे प्गालामुखि पर्वत । परी शिरावर बर्फाचा थर । अरुण वाति त्या भव्य मुखावर । हृदय कसे ते ! प्रहून, पत्थर । आणि गिरा ! मधुधारा, कर्वत ॥ ” त्यांचे हृदय कधी कुलाप्रमाणे तर कधी दगडाप्रमाणे भासे आणि त्याची भाषा म्हणजे कधी परवतीची तर कधी मधाची थार । त्याची सत्वनिष्ठा व सुधारकी भाषा यांचे वर्णन पहा—“लेसन लहरींवर अवलंबित । काहि म्हणो कुणि त्यास अटविणें । तिडारीं एल्लार चढविणें । निशाण सत्याचेंच उभविणें । लोक नमुन हें होत स्तमित ॥ ”

कॉलेज-विद्यार्थ्यांचे जीवन

बहुतेक सारे विद्यार्थी ऐपआरामी. त्यापैकी बऱ्याच जणाना तेन्हा बालगंधर्वांचे बिलक्षण वेड असे. बालगंधर्वांची मोहिनी का पडे, हें कवि पुढील मोजक्या शब्दांनी सांगतो, “लगाट लाडिक डोळे हसतो । कुद-कड्याची नाट्यक वेणी । ऐशी अधरीं दतध्रेणी, । मान-लचक ती तर जिवधेणी । भोळिंबुळीं रगात गरसती ॥ ” नाटकांना आश्रय देणें निरनिराळ्या दृष्टींनी अवश्य कसे जाहे, हें उपरोधिक भाषेनें कवि कसे सांगतो पहा,—“यास नको का दाय्या आश्रय ? । ललित कलाचा विद्यास केसा । होइल गाडून टाकून पैसा ? । निधिर नागापरी न पैसा, । अर्थ-शास्त्र हें म्हणे, ‘करा व्यय’ ॥ ” अर्थशास्त्राच्या दृष्टीनें संपत्तीचा प्रवाह खेळता राहिल पाहिजे. तें सत्व विद्यार्थ्यांच्या उघळपट्टीनें पाळलें जातें !

उपमा-उद्देश याचा दिपविणारा प्रकाश किंवा भिंबविणारा वर्षाव । माधवरावाच्या काव्यात पारखा आटळत नाही. पण मध्यरात्रीच्या शांत वेळीं महाविद्यालय कसे दिसे नाचें वर्णन करताना त्यांनीं मनोरम उद्देशा

केली आहे. ती अशी—“ पहा उलटवा मध्यनिशा ती, । दिसे तमाचा
अयाग सागर । छात्रालय जणु जहाज त्यावर । प्रकाशमाला विल्से सुंदर ।
श्वासहि जणु अवरोधी शांती ॥ ”

सूक्ष्म व रेखीव वर्णन—शैलीचा कवीचा गुण अनेक ठिकाणी दिसतो.
‘‘ज्योत्यांच्या कॉलेजमोंघतींची घनश्री वर्णिताना कवि म्हणतो, “ दूर सिंहगड
आणि तोरणा, । मुठा नदीच्या पाटाखाली । वागमळ्याची दाटी झाली ।
सदैव बसले हिरवी ल्याली । अशी घनश्री खुले शोभना ॥ ” त्या कॉलेजा-
तील प्रि. वामनराव जोशी व प्रा. मायदेव यांची शब्दचित्रे पहा—
“ किती दाविती गुह ते फळफळ । रसत तार्किक नम्र विनोदी । कुणि
शकातुन तत्वे शोधी । हाय कुणी कवि घटी गोडी । कुणि उद्योगी
सदा धावपळ ॥ ”

विडंबनाची धार

पुण्यातील राष्ट्रीय पक्षाचे विडंबन करताना माधव जूलियन म्हणतात,
“ असादयाचे ऐसेच पुणे । अप्रामाणिक कार्मळ्याचे । अभिष्ठान राष्ट्रीय
शाळ्याचे । दयानंद हितवादी याचे । हाळ पहा की, काही न उणे ॥ ”

पुण्यात ‘विद्येची तिथे अफाट पोई ’ पहावे तिकडे सस्या व मडळे ।
च्यातील दिखालपणावर टीका करताना कवि विनोदी मुरात म्हणतो,
“ तिकडे तिकडे मडळ, सस्या । रुमाल, डगला, शिष्ट उपरणे, । काही
पोपटपची करणे, । नेताबेताने घर भरणे, । भाव हा पुन्हा—ल्य ल्य
सस्ता ॥ ”

पुणे म्हणजे जशी विद्येची बाजारपेठ, तशीच विवाहाची उतारपेठ.
वैशाखामध्ये तेथे लग्नाची घामधूस । तिचे वर्णन कवीने पुढीलप्रमाणे केले
आहे—“ विवाहपेठच पुणे शहर हे । मालाची चहुकडून मरती, ।
रुहानमोटे खवदे ठरती । बाप मुर्लीचे त्यातच मरती । तरुण हुराया
नसेत विरहे ॥ ” तसेच, “ वैशाखाचे दिवस रजेचे । जरी उपरणी-
शादू याचे । चौघड्याचे अन् खनयाचे । मुईनच्याचे अन् हययाचे ।
रात्रदिन ते ऐन मनेचे ॥ ”

सनातनी समाजाला विषवाचें केशवपन, सहगमन इत्यादि कूर चाली पसत होत्या. त्याचा उपहास कवीने पुढील शब्दांनी केला आहे-“ भट-शाही ती गेली शिव शिव । बळजोरीचीं तीं सहगमनें, । पतिमुक्तीस्तव तशीच यमनें । इग्रजीत या कोटुन खणें ? । धर्म नव्या सस्कृतीत निर्जिव । काय करावें ? गेली सत्ता. । मगया शेंडा पडला राली, । शास्त्रार्थाची होय टवाळी, । धर्माला कुणि नुरळा वाली । सुधारकाना द्याया लत्ता, ”

विलायतेस विद्या-सपादनासाठी जाणारे तरुण परत येताना पदवी-बरोबरच गोरी बायकोहि आणतात व तिचा लंकडा चुकविण्यासाठी कोणी कोणी तिला हजारो रुपये देतात या सत्य प्रकारावर बारीकशी टीका करताना पदवर्धन लिहितात, “असावयाचा शिवाय मागें । विलायतेमधि गोरा गोंधळ । सुवर्णपुष्पाची मग ओंजळ । द्यावी लागे म्हणत ‘नको छळ’ । नच अनुरागें पण उपरागें ॥ ”

दौंगी सुधारक-बर्गावरहि कवीने तांदेरे झाडले आहेत बोलबेवड्या सुधारकाचें वर्णन त्याने पुढील शब्दांनी केलें आहे “असेंहि म्हणती सुधारणाप्रिय, । ‘सुधारणा तर अवश्य न्हावी । इतरांनीं ती परी करावी, । उघडपणें मी मदती गावी । सहानुभूती दाखुन सकिय ” ॥

प्रेरक विचार

अशीच तीक्ष्ण टीका कवीने समाजावर ‘तेथें चल राणी’ या काव्यात सूचकतेने केली आहे त्यात कवि म्हणतो, “भाळे न इथें प्रीति घना-विण गुणाला । ना माल गुणाला । लावण्य नसे जेथ जणू चीज निराणी ॥ तेथें चल राणी ॥ ” मत्सरानें घासलेलें हें जग सोडून सतोषानें भरलेल्या रानात जाऊन राहण्याची मनीश कवि प्रगट करतो, “कोंठें तरी रानात बसू या नि हसू या । जेथें न असूया । सतोष पडू दे न कुठें न्यून निधानी । ”

पदवर्धनाचे बुद्धिवादी, स्वाभिमानाची व चैतन्यपूर्ण विचार पदावयाचे असतील तर ‘आत गुम्हा का पडे’ हा गजळ वाचावा त्यात ते सिद्धांतरूप वाणीने आदेश देतात, “कर्मयोगी एक व्हा रे, नायकी वा पायकी । दाखुनी घ्या लायकी । खानदानींतील नादाना, करी घे पायडे ॥

जो करी कर्तव्य, घामेनूनि खाई भाकरी घन्य त्याची चाकरी । लेपणी बडूक घ्या वा तागडी वा नागर । हिन्दवी ब्हा चाकर । एक रत्ताचेच आहो साक्ष देई आतडे ॥ चूड घ्या अन् चेतवा हें रुढ धर्माचें मढें । आचरा शातिक्षमा, निदोत ते जे निदिती । सयमीला न क्षिती । बैराधा खास दिव्य प्रेममग्नानें झडे ॥ कायदा पाळा गतीचा, काळ मार्गे लागला । याचला तो सपला । धावत्याला शक्ति येई आणि रस्ता सापडे ॥ ”

सेनापतीप्रमाणें असा आवेशपूर्ण आदेश देणाऱ्या कवीला स्वतःची जाणीव होते व तो विनयानें म्हणतो, “ शब्द माझे बोवडे अन् शान माझे तोकडे । चित्त माझे भावडे ॥ ” शब्द किंवा वृत्त फारसी असलें, तरी त्यात भावना व विचार अस्सल मराठीच ओतण्यात माधवराव दक्ष असत, म्हणूनच ते ‘ भासे घुरई जरी दराणी । आहे पण ही मराठी ’ असे रूपकानें सांगतात. त्यांच्या काव्यातील रस खास मराठी वृत्तांविन निषालेला आहे, आणि म्हणूनच त्याचें काव्य महाराष्ट्रात लोकप्रिय झालें आहे.

“दुन्याखोन्यातला” कवि ‘राज-दर्शक’ स गेला, मोठी कीर्ति वनावून, आला आणि अखेरीस ‘राज-कवि’हि बनला, तरी पण तो सदैव छोट कविच राहिला. श्रीसमर्थ रामदासस्वामी याच्या वास्तव्याने

पवित्र बनलेल्या चापळच्या परिसरात, तारळें या गावी, ता. ९ मार्च १८९९ रोजी, यशवंत दिनकर पेंढरकर या लोक-राज-नान्य कवींचा जन्म झाला. श्रीशिवाजीमहाराजांच्या पराक्रमाचे पदसाद उमटविणाऱ्या त्या डोंगराळ मुटुपातच त्याचे बालपण गेलें. या यशांत यशवंतरायांच्या मनावर धर्म, सद्गति व इतिहास याचे जे गह्वर घडले, त्याचे फल ‘देहाचा पूज’ वगैरे त्याच्या काव्यात दृष्टीस पडतें.

पूर्व-परपरेवर पोसलेलें असल्यामुळेच त्याचें मन अभिमानानें व ऐटदारणें ‘स्वातन्त्र्य-लक्ष्मीस मुक्ता’ करू शकलें

सुखदुःखाना सामुदायिक स्वप्न

पेड्यातील जीवन व घरातील गरिबी यामुळे यशवंतरायांचे शिक्षण छेदबेडें झालीं सात इयत्तापर्यंतच झाले. शिक्षण होताच पोटाचा प्रभ. मनावर महत्वाकांक्षा व हृदयांत वाळवणाऱ्या उगळत असताना त्यांना

नोफरीचा रस्ता पहावा लागला. तो भाकि-शौर्याने स्फुरण पावणारा निसर्ग-रम्य चाफळ घात त्याना सोडावा लागला. त्या चाफळखोऱ्यातील माडवी नदीला 'तुझिया गानी मला ऐकुं दे दासाचा उपदेश' अशी पुनः पुनः विनवणी करीत त्याना आपल्या स्वातंत्र्यपूत मायभूमीकडे पाठ फिरवावी लागली व पुण्याची वाट धरावी लागली. पुणे येथे कारकुनी-नोकरांचे 'जं देसलें मानेवरी !' त्याना अनुभव असा आला की, 'कारकुनी म्हणजे असेल-नसेल त्या अभिरुचीची राखरागोळीच.' त्यातहि येरवडा येथील मुलाच्या बट्टिदाळेत त्याना सडेंवाशी करावी लागली. पण जातिवंत कवींचे जीवंत मन अतःस्फूर्तीने इतके समर्थ बनलेले असते की, ते बाहेर आग पेटलेली असली, तरी अंतर्गामी बाग फुलवू शकते. अभिरुचिगानूनच कनठे फुलविण्याची जादू कविश्रेष्ठाच्या प्रतिभेत साठविलेली असते. तीच जादुगिरी करून यशवंतरावांनी आपली वैयक्तिक मुजबुल्ले काव्यात अशा पुर्वीने माडली की, त्यामुळे त्यामध्ये सार्वजनिक आकर्षण उत्पन्न व्हावे. बहुधा प्रत्येक बाबकाला 'रात्रो वृथा ससार-शौख्य-विभ्रमी' असा उद्देग आलेला असतोच. तो उत्कट भावनेने व प्रौढ भावेने कवीने माडलेला पाहताच बाबकाच्या मनाला पोद-उकाला शाव्याचे समाधान लाभते. 'खोल भावनाचे गोड आविष्करण' अशी जी साहित्याची व्याख्या केली जाते, तिचे प्रत्यंतर यशवंतरावांच्या अनेक काव्यांनून ठसठशीतपणे पहावयास सापडते.

निराशेतहि धैर्य

सडतर जीवनाचा मार्ग चालत असताना नानाविध निराशेचे चटके यशवंतरावांना बसत गेले, हे साहजिकच आहे. 'माझ्या मनोरथाचा मंगून आस गेला' अशी दळदळ त्यांना बाह्य लागली. 'दुर्दैव-तीव्र-तापे हा मसम जीव होई' अशी किंकाळी त्यांचे अंतःकरण फोडू लागले. 'ही आग सभोर्ती, भ्रम केले विझवाया, गेले परि याया' अशी विमलता त्यांच्या चित्ताला घेई लागली. निराशेचा अपार दाटला ! चोरोबाजूनी

‘कोंडमारा’ झाला ! ‘खिळसिळे कोसळे माझे घर टिकाव कुठवर घरं !’ अशी केविलवाणी भाषा त्याच्या मुखातून निघू लागली. अखेर ‘मृत्यूच’ हाक मारून ‘घाली न हुतू’ अशी त्याची आळवणीहि त्यांनी केली. पण गडद अंधारानंतर तेजस्वी प्रकाश दिसू लागला. पिचलेल्या अतःकरणानुन निघालेले कवीचे आर्त स्वरच ऐकून सारा महाराष्ट्र वेडावून गेला. कवीच्या निराशेतहि धैर्याचें पाणी खेळू लागलें. तो दुर्दैवाला आव्हान देऊ लागला, दुःखाला ‘नको करू कुंफाट’ म्हणून बजावू लागला, ‘मरणा येउं नको आत्ताच’ असें आश्वासनें लागला. ,

राजा व प्रजा यांचा नजराणा

‘कौटुंबिक कवि’ असा लौकिक कवि यशवंताना स्वकरच लाभला. लघुकथाच्या क्षेत्रात श्री. य. गो. जोशी यांचे जें स्थान, तेंच नवकाव्यात श्री.य दि. पेंढरकर यांना मिळालें. दोघेहि ‘यशवंतच!’ कवि यशवंताची कवनें महाराष्ट्रातील खेड्यामधील शोषरूपापासून शहरातील राजवाड्यापर्यंत गुण-गुणली जाऊ लागली. त्याच्या ‘सारंगीवाल्या’ प्रमाणें त्याची कविता ‘अधार-सिंधु मधुनी वेकिची उड्ड-रत्ने कीं गयनी’ असा भास रसिकाना होऊ लागला. सुगम व सममित अशी प्रसादपूर्ण काव्य-रचना ते जशी करीत, तसेंच प्रभावी काव्य-गायनहि करण्यास त्यांनीं आरम केला. ऐतिहासिक काळात होनाजी-प्रभाकरादि शाहिरांच्या लावण्या-पोवाड्यांना हजारों श्रोत्यांचें कडें जसे पडे, तसेंच यशवंत-गिरीशांचें काव्य-गायन म्हटलें कीं, तेथें आबालवृद्ध रसिकांची गर्दी उडे ! १९२१ साली बडोदे संस्थानात साहित्य-समेलन भरलें असतां, त्यात कवि यशवंतानी आपल्या काव्याची जी रत्नकारी सोदली, ती ऐकताच ‘साऱ्या समाजनानीं या यानिलें कृतीला !’ नवाच तारा उदयास आला असा भास समेलनातील साहित्यिकांना झाला. त्या ताऱ्याच्या रश्मि व दीप्तिमान तेजानें सर्वजण चकित व प्रसन्न झाले. ‘मराठ्यांच्या महालक्ष्मीला’ त्यानें येथेंच मुजरा केला आणि ‘पुन्हा लावीन नाचाया महाराष्ट्रीं दऱ्यापोरी’ असा विचार दिला. पुढें बीस वर्षांनीं कवीनेंच अशी पावती दिली आहे कीं, “ इथेंच

चीं माझ्या रागड्या याणींचीं गाणीं। डोलविल्या माना कौतुकें ऐकुनि रसिकानीं॥” त्याच वर्षी कोल्हापूर येथें पडिलें ‘महाराष्ट्र कवि-संमेलन, मरलें असताना ‘देहाचा पूल’ हें वीर-रसानें रसरसलेलें काव्य यशवंतानीं म्हणून दाखविलें आणि मानाचें रौप्य-पदक पटकाविलें. तशीच ‘पचारती जनाची’ त्यांना गावोगाव ओवाळूं लागली.

चिरंजीव आई !

ता, २२ जानेवारी १९२२ रोजी त्याची अशी एक अलौकिक कविता जनतेपुढें आली की, त्यामुळें सारा महाराष्ट्र यशवंतावर मोहित झाला. ती कविता म्हणजे ‘आई !’ अवघ्या बेचाळीस ओळींचें हें काव्य म्हणजे यशवंताच्या कीर्ति-मंदिराचें तोरणच ! आईनें यशवंताना चिरंजीवपद जें दिलें, तेंच यशवंतानीं आईला चिरंजीव करून सोडलें. आई नसते कोणास ! कोणाची जीवत असेल, कोणाची नसेल—पण आईची स्मृति, आईची भक्ति—सर्व काली, सर्व स्थली, सर्वोच्च आहे, अयोग आहे, शाश्वत आहे. या सार्वजनिक भावनेला प्रसन्न व उत्कट रूप यशवंतानीं आपल्या ‘आई’ या काव्यात दिलें. त्यात प्रसाद आहे, भक्ति आहे, काव्य आहे. नाट्य आहे—हृदय हलविणारे, मन जिंकणारे, आत्मा प्रसन्न करणारे—सारे गुण त्या काव्य-कोहिनूरात साठविलेले आहेत. “मुदर रसाळ कविता—अशी कविता पुनः होणें नाहीं.” अशी या कवितेची भलावण पडित—कवि माधव जूलियन यांनी केली. तोच अभिप्राय सर्व रसिकांचाहि पडला.

काव्य-गायनाची मोहिनी

यशवंताहून अधिक उज्ज्वल कल्पकतेचे, अधिक मधुर पद-लालित्याचे किंवा अधिक विशाल ध्येयदृष्टीचे कवि महाराष्ट्र-भारदेच्या दरबारात झाले नाहीत, असें नाहीं, पण यशवंताइतकी लोकप्रियता दुसऱ्या कोणत्यान आधुनिक मराठी कवीच्या वाट्यास आली नाहीं. श्रोतृजनाच्या सुख-दुःखाचा प्रौढ-गंभीर वाणीनें याचा फोडणाऱ्या त्याच्या कविता असल्यानें

त्या लोकप्रिय होतच होत्या; पण सुमंघाला चान्याची हुळुक भेटावी त्याप्रमाणे त्याच्या रमणीय काव्याला पोषक गायनाची जोड लाभली आणि म्हणून यशवंताना कमाळीची लोकप्रियता मिळाली. सर्वसामान्य कवि-जनाला न साजणारा त्याचा तो मुदद रमावदार देह, त्याचा तो गभीर पण स्वप्न असा आवाज आणि भावनेनें फुललेल्या मुद्रेनें व ऐटदार अभिनयाने काव्यातील शब्दन् शब्द सजीव करण्याचा त्याचा तो याद-यानुळे त्याचे काव्य-गायन रसिकाचे चित्त तल्लीन वस्त्र सोडीत असे. अलीकडील भाव-गीत-गायनात गायनावरच भर पार असतो, पण यशवंताच्या काव्य-गायनात योग्य त्या शब्दावर योग्य तो जोर देऊन काव्यातील भाव मूर्तिमत उभा करण्यावर कटाक्ष असे. त्याचे वीरश्रीयुक्त काव्य ऐकून ज्याचे अंतःकरण थरास्तुन गेले नाही, असा मुद्राक्षित तरुण त्यावेळच्या महाराष्ट्रात सापडणे कठीण ! आणि त्याची 'आई !' ती कविता ऐकली नाही असा मराठीभक्त विरळा व ती ऐकून आपले डोळे न पुसलेला सहृदयहि विरळाच ! 'आई' सारखी काव्य-रत्ने साठविणाऱ्या त्याच्या 'यशोधन' या काव्य-ग्रंथाच्या तीन व्याख्या अवघ्या चार वर्षांतच निघाल्या. हे यश मराठीत तरी अपूर्व होतें.

भाट नव्हे, मंत्री

'रवि-किरण-मंडळा'चे तेज महाराष्ट्राच्या कोनाकोपऱ्यात पसरविणारे यशवंत व गिरीश हे दोन तेजस्वी किरण होत. यशवंतांनी घारा काव्य-ग्रंथ लिहिले व तीन गद्यग्रंथहि रचिले. अल्पाकडे थोडेप्रभुत बाळवाळग्रंथहि त्यांनी लिहिले आहे. त्याच्या या दारदोपासनेचा सत्कार राजा व प्रजा या उभयवर्तीहि केला. १९४० साली ते बडोदे संस्थानाचे राजरूपि झाले आणि १९५० साली मुम्बई येथे मारलेल्या 'साहित्य-सभेठना'चे अध्यक्षपद त्यांना बहाल करण्यात आले. १९३९ साली बडोदे संस्थानाच्या सिंहासनावर श्रीमंत प्रतापसिंह यांना राज्याभिषेक झाला. त्यांचे वर्णन करणारा 'काव्य-किरीट' हा ग्रंथ यशवंतांनी लिहिला. त्यात 'मादगिरी' केलेली नयन वशिष्ट मुनीप्रमाणे राजाला प्रजारक्षणाचा

योग्य तो उपदेश निर्भीडपणे केला आहे. त्याच्या लेखांमधून समर्थ्यांच्या कमंडळूतील पाणी जसे खेळत आहे, तसेच श्रीशिवछत्रपतींच्या भवानी तलवारीचे पाणीही तळपत आहे. रामशास्त्र्याच्या महाराष्ट्राचा वारसा त्यांनी पुढे चालविला आहे, असे म्हणण्यात फारशी अतिशयोक्ति नाही.

स्वत्याचा प्राण

यशवंताची सुरतदुःख वैयक्तिक असली, तरी त्यांना सामाजिक आकर्षण आहे. त्यांच्या काव्यात 'फट्ट निराशा भाजलेली' असली, तरी तीत आशा व धैर्य आहे आणि त्यांच्या काव्यात राज-भक्ति फ्रीडा करीत असली, तरी लोक-सेवेचा विस्तर त्यांना कधीच पडलेला नाही. गेनी तीस धपे ते सतत काव्य-रचना करीत आहेत. बदलत्या काळाबरोबर त्यांच्या काव्याचे विषय व रचनेचे प्रकार पालटले असले; तरी त्यांच्या पोटांतील त्याचा प्राणोदारणा व स्वाभिमान पूर्वीइतकाच धगधगीतपणे पेटलेला आहे.

साहित्याचे ध्येय

सरस्वतीच्या दरबारात कोणताही भेदाभेद नाही. हे तत्त्व यशवंतानीं आपल्या 'पाणपोई' काव्यात आरंभोच पुढील शब्दांनीं सांगितले आहे—
 'येई भाई येथ पाही घातली ही पाणपोई । धर्म-जाती कोणती ती भेद ऐसा येथ नाही । संसृतीचा हा उन्हाळा, तूखली होई जिवाची । स्वेदबिंदू अधुधारा याधिना पाणीच नाही ॥'

जीवनांतील ताप नाहीसे करण्याचे सामर्थ्य साहित्याचे अंगी असते. हा महिमाच या कवितेत कवीने गाईला आहे; त्याचबरोबर व्याक्तिशः स्वतःचा नम्रभावही प्रगट केला आहे, तो असा—
 "आद्य जे कोणी कवी तत्कृतिच्या त्या सिन्धु-गङ्गा । आणिल्या वाहून खान्दी कावडी त्यातील नाही । पान्य-सेवा-साधनीं हे व्हावयातें गार पाणी । मृत्तिकेचे मात्र माते कुम्भ, ही माही नवाई ॥ ओन्जळी, दो ओन्जळी आपण्ड किंवा घे पिळनी । हो जरा ताजातवाना, येउ दे सामर्थ्य पायी । पावता तृती मना संचारता अहंता उमेदी । जो दुखा देशील पान्या तेरडी माही कनाई ॥"

अशी कमाई यशवंतानी गडगंज करून ठेवली आहे. हें त्याचें योरपण. ससारात मुख-शातीचा झरा साहित्य-सेवा हाच कवीला वाटतो. हा बौद्धिक आनंद आपल्याला अरुढ लाभावा म्हणून श्रीशारदेस त्रिवार बंदन करून कवि म्हणतो, "संसारसौख्यी समाधान नाही. तुझ्या गायनी जें मला लाभतें. आत्तासर्वें समदेचे सुराचे. तुझ्या सेवनी तोडिले पाश ते. आई ! कृपेची मला न्यूनता ती. नको दाखवूं हेंच मी वाचितों; माते ! तुला वन्दितों भक्तिभावे. पुन्हा वन्दितों, वन्दितों, वन्दितों ॥ "

उत्प्रेक्षांच्या माला

यशवंताच्या कवितेने पायात मजुळ शब्दाचें पैजण बाघलेले नाहीत; तसेंच उपमा-उत्प्रेक्षादि अलंकाराचें ओझेहि तिच्या अंगावर घातलेलें नाही. तथापि श्रीनंत प्रतापसिंहाच्या राज्यारोहणासारखा महोत्सव वर्णा-बयाचा असताना ते ठेवणीतील दाग-दागिने बाहेर काढतात. 'राजाच्या चित्तातून सफल्य प्रगटला' या सूदम घटनेवर यशवंतानी मनोहर उपमाची रम्यमाला गुपली आहे, ती अशी- 'प्रगटे उपःकाली जसे रविबिम्ब की क्षितिजावरी, किंवा प्रफुल्लाम्बातुनी पसरें सुगंध सरोवरी, आम्ना घसन्ती येतसे जैसा तरासून मोहर, कीं आर्णव-क्षोमातुनी रत्नावली ये बाहिर ॥ रत्नातुनी झळके प्रभा, स्वर येति जें वीर्णतुनी. संकल्प हा प्रगटे तसा नृपचित्त-कल्लोलातुनी ॥ "

तसेंच व्यतिरेक हा अलंकार साधून त्यानी शिवाजीच्या स्मारकाचें वर्णन पुढीलप्रमाणें केलें आहे. "शिखरलेख लेखाविण । फीर्तध्वज वसनाविण । शिण्डिम की नादाविण । भासती जना ती ॥ " हें वर्णन वाचून शानेश्वरीतील 'चद्रमे जे अलाच्छन । मारतें जे चापहीन ।' इत्यादि ओव्याची आठवण कोणास होणार नाही !

महाराष्ट्राचा अभिमान

महाराष्ट्राचा अभिमान यशवंताच्या नसानसातून बहात आहे. महाराष्ट्राची सेवा आपल्या हातून घडायी व तो आपल्या मोठेपणानें सरासुरा 'महा-राष्ट्र' व्हावा, अशी तळमळ यशवंतानी 'मासा महाराष्ट्र' या

कवितेत व्यक्त केली आहे. ते म्हणतात, “अमर्याद भूगोल विस्तारलेला
मिती त्यामधी देश पुज्याळले । महाराष्ट्रमूर्ते परी त्यात माझ्या दिसे
सम्प्रती तेज मन्दावले । तयासारिखा दिव्य तेजोगुणी हा महाराष्ट्र होईल
केव्हा पुन्हा ? । महाराष्ट्र माते ! जना बुद्धि दे या तुझ्या वैभवोत्कर्ष
समर्थना ॥ ” शेवटी ते इच्छा व्यक्त करतात, “महाराष्ट्र माझा ’ असे
आज आम्ही जरी जन्मलाभामुळे बोलणें । ’ महाराष्ट्र माझा ’ असे घात
लेल्या कधी भूषणाच्यामुळे बोलणें ? । ”

शाहिराची ऐट

महाराष्ट्राचा एका काळीं ज्यानीं महत्-पदास चढविलें, त्या शूर
वीरापुढें कवि आपलें मस्तक आदरानें लववितो. अशा स्वातंत्र्य-युग
शूर-वीराचें एक प्रतीक या दृष्टीनेच बडोद्याच्या महाराणीचाहेनकडे
कवीने पाहिलें आणि ऐतिहासिक कालातील शाहीराच्या तडपेने त्याने
उद्गार काढले, “दऱ्यारोन्यातला आला कवी हा खास दर्बारा ।
मराठ्याच्या महालक्ष्मी तुला घे शाहिरी मुजरा । जगाचा मानितो स्वामी
स्वताला भी महा मानी । असे शास्ता जनाचा मी परी माई बुझा माट ।
दिपाचे विश्व बाणीने, तुझ्या येथें न तो याट । नभीच्या तारकाराशीं
पदापातें हुगारीन । परी स्वातंत्र्यलक्ष्मी गे । तुझ्या पार्यी सदा लीन ॥...
“समाधी लागली आहे म्हणोनी तोंवरी बोल । मराठ्याच्या यशोगानीं
मनानें स्फूर्तीने डोल ॥ ”

निर्धारयंत उद्योग शीलान्या स्पर्शानें काय चमत्कार घडतो, हें सागताना
यशस्त म्हणतात, “तुझ्या हातीं सुवर्णाचें मिळावें मोल मातीला । हिऱ्याचें
तेजही तैसे चढावें मारगोटीला । दिसावी पावलाखाली खड्याना तारका-
कान्ती । विषारी तीक्ष्ण काऱ्याचीं तुझ्या स्पर्शें पुलें होती । मनीषा ही
जरी ठेवी मनी या स्मृणाठीसी । ग्रहाचे साह्य झाल्या, यशःश्री पार्विची
दासी ॥ ”

जनतेचा वकील

सिंहासनापुढें शिर लवविणारा हा कवि प्रजेच्या वतीने ताड मान करून

बोळू शकतो. 'काव्य-किरीट'मध्ये महाराजासाठी देवाची प्रार्थना करताना कवि म्हणतो, "प्रभो, अनुच्या सामर्थ्य दे नृपाला । धीर देइल जें दीन-दुबंलारा । भक्ति शक्तीजी वाढवील लोकीं । गाजल्याना होईल पाठिराखी. ॥" याहूनहि अधिक कडकडीत शब्दात कवीने राजवर्म उपदेडिला आहे तो असा—"शिरावरि हवा जया मुगुट, बसाया हवें जया तलत । तयानें निराधितासाठी । खपाया नको काय सत्त । ॥ भुकेनें तडपडता फोणी । तयाचा शाप नृपाळाला ॥" असाहि शास्त्रार्थ कवि सांगतो.

राष्ट्रभक्तांची आरती

भोत्याच्या अगावर रोनाच उभे करणारे वीरधीसुक्त जें काव्य प्रथम यशयतानीं रचलें, तें म्हणजे 'देहाचा पूल' हें होय. शिवापूर येथें विजापूरचा मुत्तल्मान सरदार तळ देऊन राहिला होता. त्यानें आपल्या छावणीभोवती खदक राखून त्यात लाकडे पेटवलीं होती. हा आगीचा खदक ओळाडून शिवाजी बापल्या मावळ्यानिशीं त्या सरदारावर चाडून गेला. त्यावेळीं त्या तळत्या खदकावर चार मावळ्यानीं आपलीं शरीरे पसरलीं. या आत्मत्यागाचें, स्वाभिनिष्ठेचें, स्वातंत्र्यभक्तीचें जें चित्र कवीनें रंगविलें आहे, तें कोणाचेंहि हृदय उचखडून टाकणारें आहे. आणि त्याचें काव्यगायन यशवत इतत्या तन्मयतेनें करीत कीं, तें ऐकताना भोत्याचें भान हरपून जात असे. शिवाजीनें आपली मान वळविण्याचा अवकाश कीं, "तों उभे राहिले माले । रिपुघडिरास्तव तान्हेले । जय भवानिचा गजोंनी । घाबले शिवाजीराजे । घेउनी जिवाचे दोस्त । वीर्यें मावळे सजें । ते किरण तयाचे दिव्य । तो सहस्रकरसा साजे । स्थापक ते स्वातंत्र्याचे । चालक ते जरिपटण्याचे । तारक ते शिवशाहीचे ।" पुढें 'खदकावर आपले देह कोण टाकील ?' असें 'निवृत्ताच शब्द बाहेर । जन निजले त्यावर चार ।' असा रोमहर्षक इतिहास वर्णन करून कवि विचारतो, 'का स्वराज्य तेव्हा शाळें ! । का राज्य सांप्रत नुरलें ! ॥'

अशा देशभक्त प्राणत्यागी शूरवीरांना वंदन करतांना कवि म्हणतो,
“सह्यग्री वीराप्रणी जे धैर्यमेरू सड्कटी । जन्मले या भारती । राष्ट्रचक्रो-
द्धारणी वर्णापरी ज्यांना मृती । गाऊं त्यांना आरती ॥ देह जावो देह
राहो नाहि ज्यांना तत्क्षिती । लोकसेवा दे रती । आणि सौमद्रापरी देतात
जे आत्माहुती । गाऊ त्यांना आरती ॥”

शूर देशभक्तांचा काळ शिवाजीच्याच वेळी होता असे नाही. टिळक-
गांधींच्या स्वराज्य-संग्रामातहि पराक्रमी तथ्य अहमदमिकेने पुढे आले.
त्यांना परच्या सरकारनें सुरंगात डांबले तरी त्यांचे धैर्य व ध्येय अभंगच
राहिले. अशा धैर्यशाली व ध्येयवादी स्वातंत्र्य-भक्तांच्या अंतःकरणातील
विचार-तरंग ‘सुरंगाच्या दारात’ या कवितेत यशवंतांनी प्रगट केले, ते असे,
“वाहुं दे कारागृहाच्या भिन्तिची उन्ची किती । मन्मना नाही क्षिती ।
भिन्तिच्या उंचीत आत्मा राहतो का कोन्डनी । मुक्त तो रात्रंदिनी ॥
अग्निही घाटेल माते चन्द्रनाचे लेपन । कीं मुघेचें सिंचन । शृङ्खला
पायात माझ्या चालताना रमूहुने । घोष मंत्राचा गमे । लौकरी स्वातन्त्र्य-
भानो ! भारती दे दर्शन । होउं तेव्हा पावन ॥”

उपेक्षित वर्गाकडे लक्ष

‘वंदिशाला’ या खंडकाव्यांतहि यशवंतरावांनी आपल्या राष्ट्रमातेविषयी
गाढ भक्ति प्रगट केली आहे. त्या कथेतील नायक सजीव रणागणावर
नौकरीसाठी जातो. त्यावेळचे त्याच्या मुखातील राष्ट्रगीत अत्यंत भावना-
पूर्ण व हृदयस्पर्शी आहे. ते असे—“वन्दन तुज मायभूमि ! हें अखेरचें !
न फळे तव दर्शन कधि फिरून द्यायचें ! ॥”

स्वतःसंबंधी सजीव म्हणतो, “मान उंच करूं पादे कोंबळी फळी । घडगत
लागेल तिची केवि घादळी ! । क्षिडकारुनि दिघले जें लेखरु दुवा । डाकलास
ज्याचा तूं तोडुनी दुवा । तरि त्याच्या नव खळवीं अशु नेत्रिचे । वन्दन
तुज मायभूमि हें अखेरचें ॥ प्रीप्ताचा दाह काय घाळल्या तृणा ! । राखेला
जाळिल का अग्नि तो पुन्हा ! । परि जुही न भेट मला द्यायची पुढें ।
आ शल्ये हें तुटतें मात्र आतें ॥”

दांभिकतेवर टीका

‘ दिवंगताचें स्मारक ’ ही एक करण-रसानें भरलेली काव्य-कथा आहे. मायभूमिचे एक थोर मुपुत्र दिवंगत झाले. त्याच्या स्मारकाची सभा भरली असताना स्तुति-स्तोत्राची पैर झडली. स्मारकासाठी पैशाची मागणी करण्यात आली. तेव्हा “ आवाहन हें होईल वाया कैसे पुण्य-स्मरणी ! खिशात भराभर हात पातले श्रद्धाळू भोल्यानीं । वस्त्याचेई सदळ आकडे आणि पटापट पडले. ” पण त्या दिवंगत देशभक्ताच्या घरां त्याची वायको आणि दोन लेकरे हालअपेष्टा भोगीत होती. त्याचें दैन्य दूर करण्याचा विचार कोण करतो ? “ दिवङ्गताच्या गेही तिरुडे अशु टपाटप गळले ! कारण पुण्यस्मरणामार्जी चूर मृताची कान्ता । करीत होती दोन लेकरासवें मूक आकान्ता । ”

पैसे जमले, स्मारक-भदिर उभारलें, त्याचें उद्घाटन समारंभानें झालें. त्या दिवशीं रात्री त्या देशभक्ताच्या वायकामुलाना घरातून हाकलून देण्यात आलें. तेव्हा “ फिरतफिरत तीं मन्दिराचिया येद वळचणीखाली । आणि लेकरे तिचीं पायन्यावरीच शोपीं गेलीं. ॥ ” सकाळीं मय्या आला व “ चलो, निकालो ’ असें खेसकला. ही काव्यकथा जितकी शोकपूर्ण आहे; तितकीच समाजाच्या दांभिक वृत्तीवर व अनास्था-बुद्धिवर टीका करणारी नाही काय ?

आईची रसवत्ता

जसा गडकन्याचा ‘राजहंस’; तशी यशवताची ‘आई’. दोन्ही नाट्यगीतें करण रसानें यथयत्नेलीं आहेत—रसिकांच्या हृदयाचा ठाय घेणारी आहेत. पहिल्यात मातेचा मुलासाठी शोक; तर दुसऱ्यात मुलाचा मातेसाठी आनंद आहे. पहिल्याची भाषा बहुमोल अल्फारानीं नटलेली आहे; तर ‘आईचे’ बोल साधे-सरळ-सोपे, पण अतःवरण कापीत जाणारे आहेत. मुख्यातच अशी हृदय हलविणारी आहे—“आई” म्हणोनि कोणी । आईस हाक मारी ती हाक येद वानी । मज होय शोककारी । नोहेच हाक, माते । मारी

कुणी कुठारी । आई कुणा म्हणूं मी ! । आई घरीं न दारीं ! ही न्यूनता मुलाची । चित्ता सदा विदारी । स्वामी तिन्ही जगाचा । आईविना भिकारी ॥ ”

त्या लहान आईविरहित मुलाच्या दृष्टीला आजूबाजूला सर्वत्र मातृ-प्रेमाची दृश्ये दिसतात, त्यामुळे त्याचे दुःख दुणावते. पशु-पक्ष्यातहि हे मातृप्रेम त्याला दिसते, ते असे—“ चारा मुखी पिलाव्या । चिमणी हळूच देई । गोम्यात बासराना । ह्या चाटतात गाई । वात्सल्य हे पशूंचे । मी रोज रोज पाही । पाहून अन्तरात्मा । व्यावृळ मात्र होई । वात्सल्य माउलीचे । आम्हा जगात नाही । दुर्भाग्य याविना का ! ! आम्हास नाहि आई ॥ ”

ही दृश्ये पाहून त्याला आईची अधिकच आठवण होते. आपल्या रोजव्या आयुष्यात आईने आनंद कसा ओतला असता, याचे स्मरण होऊन तो म्हणतो, “ शाळेंतुनी घराला । येता धरील पोटी । काढून ठेविणेला । घालील घास ओठी । उष्ट्या तद्या मुलाच्या । घावेल चुम्बना ती । कोणी तुझ्याविना मे । का ह्या करील गोष्टी ! ! तुझ्याविना न कोणी । लावील साजवाती । सादगेळ ना म्हणाया । आम्हा ‘ शुभम् करोति ’ ॥ ”

या मातृहीन बालकाला एक बहिण आहे. ती त्याच्याहून लहान आहे. अज्ञानपणामुळे तिला आईच्या विभोगाचे दुःख जाणवत नाही. त्यामुळे तर या बालकाला अधिकच मडमडून येते व तो म्हणतो, “ ताईस या फद्याची । ज्ञानीव काहिं नाही । त्या सान बालिकेला । समजे न यात काही । पाणी तरारताना । नेत्रात बावरे ही । ऐकूनि घे परन्तु । “ आम्हास नाहि आई ” । सादगे तसे मुलीना । “ आम्हास नाहि आई ” । ते बोल येति कानी । “ आम्हास नाहि आई ॥ ”

यशवतानीं आपला सारा आत्माच या कवितेत ओतलेला दिसतो. त्याच्या काव्याचा सर्वत्र जयजयकार झाला पण ते कौतुक पहावयाला आपली आई नाही, ही रस्त जीवाला जाळीत होती, म्हणून ते म्हणतात, “ गुम्हून पूर्वजाच्या । मी गाहले गुणाला । सान्या सभाजनानीं । या बानिलें शृतीला । आई, करावया व । नाहीस कौतुकाला । या न्यूनतेमुळे ही ।

मज्झिमाज्ज पुष्पमाला । पंचारती जनाची । ना तोषवी मनाला । परि
जीव घालकाचा । तव कौतुका मुकेला ॥ ”

या काव्यातील करुण रसाचा उच्च शिंदू म्हणजे त्याचें अखेरचें कडवें;
तें असे, “ येथील तूं घराला । परतून केवढा गे । दवडून नको घडीला ।
ये ये निघून वेगें । हे गुन्तले जिघाचे । पायीं तुझ्याच धागे । कर्तव्य
माठलीचें । करण्यास येइ वेगे । रसगार मी न आता । जरि बोलशील
रागें । ये रागवावयाही । परि येइ येइ वेगें ॥ ”

अनुभूतीचे उद्गार

, आईची थोरवी यशवंतांनीं प्रथम भावनेनें जाणली. पण पुढें तैरा
चर्यांनीं स्वतःच्या अनुभवावरूनहि त्यांना ती पटली. स्वतः मोठे झाल्यावर,
आई किंवा बाप बनल्यावर, आपल्या मुलाचे वष्ट उपसल्यावर, त्याची
शुभ्र्या अलोचन जागरणें करून केल्यावर मगच आपल्या आई-बापांनीं
आपल्यासाठीं अर्धेच साप्यास सोसले असतील ही अनुभूति येते. तिचें
सार्मिक चित्रण ‘दैवतें माय तात’ या कवितेमध्ये यशवंतांनीं केले आहे. तें
असें—“ आणि आता माटल्या प्रपंचात । अहो झालों आम्हीच माय-
तात । माय-ताताच्या ह्याच भूमिकांनीं । दिली तुमची थोरवी जाणवोनी ॥
थिटपा अमुच्या पड्ड्यात ऊब कोटें ? प्राण चिमण्याचा लोचनात गोठें ।
आणि कळतें सोसता ताण हाल । किती आम्हास्तव फटला असाळ । दीप
तेवावा जेविं अहोरात्र । मनं निरलस जागला श्रान्तगात्र । मागहानी पत-
कधनि रोप लोकी । तुम्ही वेली नित पाठरागणी की ॥ शिल्लें-पाकें
सेवून सणावारी । चुनें-पानें लेवून घरीदारी । सदा पुरवावें गोष्टधड
मुलाना । असे अवघड संसार-यश जाणा ॥ ”

उदात्त वात्सल्य

करुणाप्रमाणेंच कसल रसहि यशवंत रोळतूं शकतात. बालकाच्या
मुग्याचें चुबन घेताना किती उदात्त भावना असावयास पाहिजे, हें त्यांनीं
‘मोक्षाचीं दारें’ या कवितेत सांगितलें आहे, तें असें—“ नको चुम्बन मज
देउ तुजें माळा । नये तितुकी शुद्धता मम मुग्याला । नको त्या त्या अश्लील

शब्द-कोटी । प्रगट झाल्या माझिया सदा ओठीं ॥ राण्या-खोट्याचा कवि न विधिनिषेध । घरून केला वडू वचें मर्म-भेद ॥ हवा दावाया स्वाभिमान जेथें । पुढें केलें मुरा दीनपणें तेथें । असें दूषित जे कैक कलकानीं । नव्हे चुग्याया योग्य निर्मलानीं ॥ ”

परंतु दुसऱ्या दृष्टीने विचार करता बालकाच्या ओठातील अमृत प्राशन करणेंच करील योग्य वाटतें. बालकाला ‘देवराय’ असें संबोधून कवि म्हणतो, “ येच अथवा ये बालदेवराया । काय दवडू हा पर्यंकाल बाया ? खेळ्या तु सजलास चुम्बनास । कलङ्काचा मम कराया निरास ॥ ” शेवटी कवि म्हणतो, “ अरे पापानो भुतानो, पळा रे ! पहा मोक्षाची मला खुर्ची द्वारे ! ”

दुसऱ्या परा कवितेत कवि आपल्या जगणात इदुकलेने नाचावें-बागडावें ही वास्तव्यपूर्ण मनीषा प्रगट करताना म्हणतो, “ दवभिन्दू पडती चमकती हरित तृणावरती । पुष्पदलावरती जणू ते शिग्रह्यात मोती ॥ अजगणात माझ्या घागऱ्या चरणीच्या तुझिया । ओरडुनी सान्या नर्तनीं सहजी पसराच्या ॥ ” गवतावरील दव किंवा शिग्रह्यातील मोती, तथा अजगणात मुलीच्या पायातील चादीच्या घागऱ्या पसराच्या अशी कवीची लालसा.

मुलाची आईवरील माया ‘आई’ या कवितेंतून ओसडत आहे, तीच भावना इदुकलेच्या पुढील उद्गारात सेळत आहे. “ नतो मुमनश्या, नको जरतारी शृंगार । कुमेरसदनीचे नको मणि-मोत्याचे हार ॥ आईच्या अडकी निरन्तर लोळण लामावें । वत्सल नजरेची पाडघरून शूल झोंपि जावें ॥ नको अन्नपाणी, भुकेस भुकेई पुरतात । लाडन-पालन हें मिळाल्या स्वर्गावर लाय ! ”

मुघा ही चिमुकली बालिका. तिनें लड्डुपुटीचा स्वयराव केला. त्यातील भात म्हणजे फुलाच्या बळ्या. त्या पाहून वत्सल कवि आनंदाचे देवर देत देन म्हणतो, “ परि कुसकरलेल्या बळ्याचा वाढ आन भाव । पुढचे पाहु पुढें नृपता आज मला त्यात ! ”

यशवताची ‘आई’ कधीं रागावेल का ? पण ती रागावली-मुलाला मारू लागली, तेव्हा तें मूल म्हणतें, “ माझ नको म । मी केल काय

तली ग ! ” मुलाच्या दोळ्यातून अंधू वाहू लागले, त्याचें वर्णन कवि पुढील उत्प्रेक्षानीं करतो “ अश्रुनिंदु शिशुनयनामधुनी । टपटप सालीं गालावरुनी । ओसरले, जणु गगनातुनी । तारका तुटती । कीं फुलें वेलिचीं गळती ? ” माय-लेकराचा हा सग्राम किती चटदिशीं सपला ? आणि तोहि वसा ? “ जरी माय ती मारी यस्नी । तरि पायाशीं तिच्या दिलगुनी । मुरावडे वर रिचकत बधुनी । वदे वेल्हाळ-“ का देसी आई माल ? ” या सग्रामाच्या समाप्तीनंतर दोन्ही लढाऊ पक्षाचा तह कोणत्या अटीवर झाला ? “ घेई चटकन उचडुनि वरती । चुगुनि रडवी मोहक मूर्ती । पदरा-खालीं रत्तनि लावी ती । तिचेही झाले । अधूनीं नयन भग ओले ॥ ” आणि शेवटीं कवीनें यात्सल्याचें अर्पें मुदर चित्र रेखाटलें आहे कीं, “ गालासन्निध गाल झिडगला । गळ्यामोवती हात चिमुकला । दुजा आइच्या पुशि नयनाला । दृश्य हें वतुन । निवृत्तील न का कवितयन ? ॥ ”

शारदेची आळवणी

याच यात्सल्याच्या भावनेनें कवि सरस्यती-मातेची ‘ आळवणी ’ करतो. ती अशी-“ अदय काय होइ माय आपुल्या मुलावरी ! । आळवून आळवून । कण्ठ सालला मुडून । पाहणार अन्त काय आणि तोहि कुटवरी ! ॥ तव मुलास चद्रकांति । लोचनात चद्रप्योति । हेंहि चादणें, मलाच काजळी निशा परि । ॥ कुरण दाट धेनु त्यात । घे न घास परि मुलात । बावळून ह्मणरेच वासरु जरी घरी ॥ ” शेवटीं कवि शारदेची प्रार्थना करतो, “ तव कृपामुधातुषार । नन्दनवन उमविणार । एडमाला हें वपाळा पिकाविणार तू सरी ॥ बोलु काहि तू नकोस । देउ वैमयें नकोस । पेंक एक नजर मात्र भग नुरेन सापरी ॥ ”

शृंगारातील सोज्वळपणा

यशवत हे शृंगाराच्या गंधर्व-नगरीत मरान्या मारून प्रेमाच्या लकेच्या मोढणारे कवि नव्हेत. पण जेव्हा जेव्हा ते प्रेमाच्या साम्राज्यात शिंतात, तेव्हा ते आपल्या सोज्वळ प्रतिभेची चमक दाखवितात. ‘ नौकाविहार ’-मधील शब्दाचें लालित्य, भावनेची कोमलता आणि कल्पनेची प्रसन्नता

हे गुण गोविंदाग्रज-बालकृतीची बरोबर करणारे आहेत. एका चादम्या-रात्री नदीतील नौकेवर बसून विहार करणारा नायक नायिकेला म्हणतो, "सत्ते म, प्रशान्त मिति याभिनी । ही तशीच जलवाहिनी ॥ ही विशालता मिति तरी । तव उदार हृदयापरी । कव विहार चल तीवरी ॥ किति अधाग जल हें दिसें । तव अगाध अनुरागसैं । मज जडे जयाचें पिसें ॥" नदीच्या पाण्याची विशालता व सजोलता वर्णिता वर्णिता कवीने आपल्या सरीच्या हृदयाचें व प्रेमाचेंही वर्णन किती मनोहर तऱ्हेनें केलें आहे ! या काव्याची चाल मधुर आहे, त्याहून तिची वर्णनशैली मधुरतर आहे आणि त्याहून त्यातील भावना मधुरतम आहे.

नौंमितील नायक आपल्या सखीचा अनुनय करताना म्हणतो, "तव सुखी छटा नाचती । जळिलहरि तया धावती । तव मृदुता अनुकारिती ॥ चमकत्या तरंगासवें । ही डुलेल नौका जवें । जशि रसिकरुनीं कचनी ॥" एकाद्या मंगलशीत नाचगान्या नर्तकीशीं नावेची तुलना कवीनें येथें केली आहे, तर दुसरीकडे अष्टमीच्या चंद्रकोरेशीं त्या नावेचें साम्य दाखविलें आहे. शेवटी कवि आपल्या सखीला साक्षात् देखी लक्ष्मी मानतो व म्हणतो, "भववनात तू इन्दिरा । प्रगटलीस या पामरा । सुरपदास न्याया क्षणीं ॥"

असेंच दुसरे मनोहर प्रेमगीत म्हणजे 'मनमोहिनी'. त्यातील नायक गुणगुणतो, "सदाकदा जातायेता तुला पाहियेलें । आज दर्शनें परि तुझिया भाव नव उदेले ॥ मिळे तुझ्या तन्मयतेमार्धिं साक्ष कौतुकाची । जणू आरती तू धरिली स्नेहलोचनाची । जणू पुष्पवृष्टी केली अरुणमपोलाची ॥"

सात्रे याच्याप्रमाणें यशवतानीं काही नाट्य-गीते लिहिलीं आहेत. एका विवाहित स्त्रीच्या दारीं तिचा पूर्वाचा प्रियकर येतो, तेव्हा ती त्याला विचारते, "येसि कशाला दारीं । ऐसा ऐन दुपारीं ? ॥ बघसी श्रुका । मज रोखुन का ! । का तू मृग ? चितारी ? । जे, दिसतोस शिकारी ॥

गृहिणीचें चित्र

काव्य-कल्पनेतील मुदर स्त्रीचें अलंकारपूर्ण वर्णन 'प्रतिमा-छेदन' या कवितेत यशवतानीं केले आहे. ते असे--"तू तशीच राह उभी, जगशी,

मिन्तीशीं रेडुनी । घेउं दे प्रतिमा मज काडुनी ॥ चंद्रिका मुगंधी देहीं तव जाहली । रत्नास मृदुलता देहीं तव लाभली । द्रवरूप मुधा छी सुति-रूपा पावली अशा अलौकिक आध्यात्म्या रमता सम्मेलनीं । घेउ दे प्रतिमा मज काडुनी ॥ ”

परंतु केवळ कल्पना-विलासात रमण्याची वृत्ति यशवंताची नाही. व्यवहाराच्या लढवडीत जमिनीवस्न चालत जाणारे ते एक रसिक प्रापंचिक आहेत. ‘तूंच रमणी !’ या कवितेत यशवंतानीं आपल्या गृहिणीचें जें शब्दचित्र रेखाटलें आहे तेंच बहुतेक सर्व वाचकवर्गास पटण्याइतकें खरेंखरें आहे. कल्पनेचा सारा रंग पुसून व भावेचे अलंकार अंगावस्न काढून, ससारातील काबाडकष्ट करणाऱ्या गृहिणीचें मुखदुःख-मिश्रित चित्र त्यांनीं रेखाटलें, तें असें, “उन्हातान्हामाजीं अविरत जिनें कष्ट करणें । तिच्या गाली पद्मासम बुटुन खाली बहरणें ! ॥ कपाळीं चिन्तेचे ध्वज सतत तुझ्या फडकती । कपाळीं फटाचे ढग सतत तुझ्या डवरती ॥ नितीही सौंदर्योद्धत शळकल्या मूर्ति भुवनीं । तुझ्या व्यंगानेही मज लढवरी, तूंच रमणी ! ”

एका गरीब गृहिणीला आपल्या पतिविपरीत किती प्रेमळ आस्था वाटते हें ‘प्रतीक्षा’ या काव्यात यशवंतानीं रंगविलें आहे. पती घरी येण्याची वेळ झाली तेव्हा “दार पाजलें । उठून घावलें । पाहिलें, परंतु नाहिं कोणि पातलें ॥ केशविरचनीं । हातुनी पणी । गळुनि पडे तरि न पडें शकुन वा शर्पा ! नाहणी-घरी । उपसलें जरी । उन पाणि निठुन जाय भान ना तरी ॥ जाळ फुसुरे । पापणी स्फुरे । अहुन, यायचें न कसें ! हृदय दे घुरे ॥ भाकरी करीं । चढत ना बरी । करपुनीहि जाय दुजी ही चुलीवरी ॥

ग्रामीण प्रेमगीतें

ग्रामीण प्रेमगीतें हें एक यशवंताचें प्रशस्नीय वैशिष्ट्य आहे. जेव्हा तील शेतकरी जीवनावून रागडा मृगार भोळ्या जगानें, जसा वावरतो ते त्यानीं कौशल्यानें दाखविलें आहे. त्यातील ‘न्याहरीचें गाणें’ रजतपटावरहि चित्रित झालें आहे. त्याचा आरंभ असा आहे—“न्यारिचा

चकुत होईल । भैतरणी मिगिभिगि चाल । नाडगूरसुटीन्या आत । पोंचाया होव तत । सोडितिल हात गेलान्या । धुण्डील नदर कोनाला । ”

तितकेंच लोकप्रिय झालेलें यशवताचें दुसरे प्रामीण गीत म्हणजे ‘प्रेमाची दौलत’. त्यातील शब्द जितके समर्पक, तितकीच त्यातील भावना उत्कट आहे. नवरा नुस्ताच निवर्तण असता आपल्या पोटी वेणाच्या मुलानें चितन करीत एक प्रेमी स्त्री म्हणते, “ ही तुझीच वाळू म्हणुनि मज्या लें प्यारी । पितीची आवड समज्याहुनि रे न्यारी । झालीत लफतर तरीहि मज्जा गोड । पुराविते पित पाहिजेल त्याच कोड । ही तुझीच थाळी म्हणुनि चाटते राया । मज लग्निर झाल म्हणती आयावाया । हा तुझाच पावा, मोरवेलिची काटी । होपते घेजगी रोजच पोटी-पार्टी । हें तुझ्या डोडच चुन जरी मुण्ढास । कुखाळित बडवें, होत मास हास । हें तुझ्या अडगचें जपुनि ठेविल कुंडत । ही दौलत माझी—येडच त्याच जडत ॥ ”

प्रेमातील भैमवाचें वर्णन ‘ घर ’ या छोट्या कवितेंत यशवतानीं केलें आहे. एका मुलीचा नाप नवरदेवाच्या पित्याकडे येऊन विचारतो, ‘पोरिला होस मोत्याची । ती तुम्ही कशी पुरवाल ? ॥ ’ तेव्हा घर-पिता अभिमानानें उत्तर देतो, “ पडवीला कणगी पोती । मोती त्यामधिं जिनमोल । दावणीस गार्यात्रेल । त्वें अम्हा हिरे अन् लाल । दरसाल । पिकें येतात । खाण येतात । तीच छोट्याची । वैमलीच गाढ जन्माची । ”

निराशेचा सूर

निराशा ही एखाद्या जळूपमाणें यशवताच्या जीविनाचें शोषण करीत होती. त्या निराशेचे उद्रेक अनेक कवितामधून बाहेर पडले आहेत. ते अतरीचे तळमळीचे बोल असल्याकारणानें त्यानूच जिवंत काव्याचे लोट वाहताना दिसतात. जग ज्याला जिवंतगणीं छळतें त्यालाच त्याच्या मृत्यू-नंतर डोक्यावर घेऊन नाचतें, हें वैषम्य “ जगा ! तुझी सारी तऱ्हा सदा उपराटी ! ” अशा तीक्ष्ण शब्दांनीं चित्रित करणारी ‘ जग-रहाटी ’ ही त्याची कविता आहे. तीत ते चढवडून उद्गारतात, “ एक तरी बागेतील फूल कोतुकें देशील । बाळगिली आशा फोल । अता पुष्पराशीमाजीं बुटे ।

मात्र ताटी ! ॥ ” आणखी एक उदाहरण पदा—“ आपुल्याच जातां । पायीं । पाडिये ठायीं ठायीं । केव्ही ही आता पाई । चालवितो चाया गान्दा; मिरवितो हाटीं ॥ ” आणखी विरोधी अनुभव कवि सांगतो, “ दयातीत आगदोग्य । विशविण्या एक थेग्य । मिळाव न; आतां कुम्भ । निली रिकामे दे होती तिवान्जरीसाटी ॥ मिळावया ऊर कोठें । तिजवितां उमरटे । दार फुद जेथे तेथे । धूपारती-शेजारती अतां दिनराती ! ”

निराशेची अंतिम अवस्था

“ बरीं आणि दारीं मरला घोर तिमिरसारा । एवढी दिसेना कोठें व्योम-पटी तारा ! ” अशा घनदाट निराशेनें कवीचें मन आयून जातें—आणि त्याला स्वतःचेंच भय वाटतें. आपण हात लावला तर सोन्याची माती होईल, नक्षत्राच्या शिळा होतील अशा भीतीनें तरणाला आशीर्वाद देण्यालाहि तो धजत नाही. ‘आशीर्वाद’ या कवितेंतील कवीची मनःस्थिति म्हणजे निराशेचा फडेलोट होय. आपल्या सायलीनें दुसऱ्याचें मंगल भवितव्य विटाळलें जाऊं नये म्हणून तो दूर दूर राहतो. कट्ट निराशेंतहि केवढी मधुर उदारता ही ! कवि म्हणतो, “ तुज चाया आशीर्वादा मी उचलू कोंवि हात ! । करि वांचन-रत्न हो पाळू । मग कोंवि तुला घुरवाळू । जाईल पाळवण्णूनी तव कान्ती जन्मजात ॥ नाभि नक्षत्राची घोभा । धरि मी न पहाया घोभा । निखळतील मम नजरेनें, भय नान्दे मानसात ॥ उल्लास उकळतो जेथें । मुत्तपूर्ति खिदळते जेथें । प्रगटून कद्याला तेथें मी पसरूं काळारात ’ नूं सजसी व्योमविहारा । जा विहडगसा परमारा । अणु-अणूंत दूषित माझ्या चाखव्यें येथ वात ॥ माडगल्य मूर्त होवोनी । दिग्वि-लयें ये परतोनी । अष्टस्य तोंगरी येथें मी बसलों वचत वाट ॥ ”

मृत्यूची विनवणी

कवीनें आपल्या अनुभवाचें ‘ गुलामाचें गान्दाणें ’ गावलें आहे. तें बहुतेक नोवरीवाल्या वाचकाला फटण्यासारखेंच आहे तें असें—“ जूं नैसलें मानेवरी । चावूक हा पाठीवरी । ह्या कर्दमीं मार्गावरी । चौबूर धावावें

परि । हाकावया जो वैसला । सत्तामदे तो सिद्दगला । माया-दयेची आर्द्रता । नाही तयाच्या अन्तरीं ॥ ”

सांसारिक यातनाची पराकाष्ठा झाली, तेव्हा कवि देवापाशी अखेरचे मागणे मागतो, ते असे—“ रागलों वृथा संसारसौख्यविभ्रमी । ने प्रभो आपुल्या धामी । जाहलो सर्वथा श्रमी । चाललों जरी सत्पथें । तरि तुझान उलटें सुटें । सैराट तारुं भडकतें, विफल रस्तुमी । ”

शेवटीं निराशेची सीमाच संपून कवि मृत्यूचीहि ‘ घाली न हुन्नू ’ अशी वितवणी करतो. तो येतागून म्हणतो, “ हें जीवित कीं यासर, माहेर जिवाला—। तूं एक जिवाळा । कां चाळण्या दाविसि ? दे गाढ मिठी तूं । घाली न हुन्नू ॥ ही आग समोती, श्रम केले निस्तवाया । गेले परि बाया; ना येम्ब म्हणायाच जरी आणिक ओतूं । घाली न हुन्नू ॥ ”

योरांचें नैराश्य

“ केवळ वैयक्तिक संसारातच निराशा भेटते असें नाही. सान्या जगाचीहि थडी घालू पहाणाऱ्या सुसंस्थाना व महात्म्याना, सेनापतींना व राज्यकर्त्यांना, द्रष्ट्यांना व प्रेषितांना—आपल्या कार्यात बहुधा अपयशच आलेलें वाटतलें. युद्धानें कोणतेहि प्रश्न सहसा सुटत नाहींत. तेव्हां राष्ट्रनेत्यांना चाटणारी निराशा ‘ सुगंधराचें पालुपद ’ या कवितेंत रंगवित्री आहे. ती अशी, “ वडी घसाया इवी जगाची ! नवीन सुंदर शात निरामय । उरस्तोड कां थोडी केली ! । सिन्धु आटले किति शाईचे । बोर मल्मान्दराचे । निजले, गेले तामुन चिबुन । फेकहि जाला ओटाभंरती । पण—जमेच ना, घडेच ना । वनेच ना, पटेच ना । ”

मानवतेसाठीं सुरू केलेल्या युद्धात मानवी भावना कशा व्याक होऊन जातात, याचे वर्णन करताना कवि म्हणतो, “ निरोप देताना माताची । विदीर्ण हृदये ठिबक—ठिबकती । थारोळी रक्ताचीं जनती । घरीं नि समरी नया वाहती । वाहुनि मुरुनी, फिरून वाहती । आणि वाहता गाणें गाती । ताल जयाला पदपम भरती । शतकें गेलीं ! युगोहि गेलीं ॥ परन्तु त्याचे एक पालुपद । जमेच ना, घडेच ना, । पटेच ना, घडेच ना । ”

तुलनात्मक कवितेच्या अर्थपूर्ण विचारां समाधान अंतं दावें, हा

संतांना साजेसा उपदेश कवीने नदीच्या रूपकाचे द्वारे केला आहे; तो असा-“ करिते का कधि खन्त । सरिता करिते का कधि खन्त ! ” राहगत लोळत दौडत घोळत । कडेरुपारीतुनी खळाळत । आकमिते नि पन्थ ॥ मरुभूमीतुन दहनभूमितुन । गाव चालली एरुच गायन-‘ क जग शोभावन्त ! ’ ॥

कर्तृत्वाला आवाहन

मात्र हे समाधान दुःख्याचें, नाकर्त्याचें नाही. अशा समाधानी वृत्तिद्वि कर्तृत्व खुललें पाहिजे व परानमाचें तेज झळकलें पाहिजे, असा युक्तिवाद यशवंतांच्या काव्यात सरशीतपणें भरलेला आहे. ‘ बाणा ’ या कवितेत ते मानवी कर्तृत्वाच्या अभिनिवेशानें म्हणतात, “ काप होइ विन्मुख कैच तरी देघराणा ! । उभे राहुं आम्ही अमुच्या तरी परित्राणा ॥ योजिली अम्हांस्तथ त्यानें जरी झळ जागा । कर्तुं कम्बरा कुट्याया तेथ रम्य बागा । विफल यत्न झाले तरिही कधि न करूं त्रागा । भुवुनि तोच येइल अमुच्या पुष्पपरागना ॥ दाविली तयानें किया जरी बन्दिशाळा । तिथें लावुनी तुळशीचें रोप पुजूं त्याला । खलाच्याहि हृदयीं स्फुरवूं भक्तिचा उमाळा । भासवूं तथा हें गोकुळ; नव्हे बन्दिस्थाना ॥ ”

उदात्त भावना

यशवंतांच्या भावनेचा उदात्तपणा ‘ अन्य नको वरदान ’ या कवितेत ठसठशीतपणें व्यक्त झाला आहे. ही सारी कविताच मुखोद्गत करण्यासारणी आहे. तीत तारण्यातील कर्तृत्वाची ऐट आहे आणि तशीच वार्धक्यातील मक्तीची नम्र भावना पण आहे. जार्त, दुःखी, अपमानित अशाच्या सरक्षणासाठीं आपलें सर्वस्व अपणं करण्याची सताची वीर-वृत्ति या कवितेत काठोकांठ मरलेली आहे. कवि म्हणतो, “ अन्य नको वरदान । प्रभो, मज अन्य नको वरदान ॥ कोठें चिमणें बालक रडतें । कोठें शोकीं कुटुम्ब बुडतें । त्वरित तयाना निश्चयावाते । या मजला अवधान । प्रभो मज अन्य नको वरदान ॥ तसाच येता प्रसङ्ग बाका । ‘ अशो, उठा जन लज्जा राखा ’ । अशा दशदिशीं पुटता हाका । या हातात रूपाण

प्रभो, मज अन्य नको वरदान ॥ घायामागुनि घाव येमुनी । देह शोणिते निघता न्हाउनि । विहळना जन भवतीं मर्णां । न चळो धैर्य इमान । प्रभो, मज अन्य नको वरदान ॥ ’

कलेचा गौरव

घोर यशवताच्या दर्शनाने कवीच्या भावना देलावतात मराठी रागभूमीची सर्वश्रेष्ठ देवता म्हणून रविकापुर्दे पंचवीस-तीस वर्षे अपूर्व तेजाने तळपणारे घाल-गवय याच्या गुणाने वर्णन यशवतानी पुढील काव्यपूर्ण शब्दांनी केले आहे, “गुपान धिंधु नाचतो । अघाट वात सेळतो । रवीय गान ऐवता क्षणार्धे सर्व धाम्यते ॥ कवीन्द्रही नखून व । शुनैरिदि नखून व । स्वगीत-योगराधने जगाय सर्व भारिले । ”

याहिपेक्षा अधिक हृदयगम वर्णन ‘गायकाच नजराणा’ या कवितेत केले आहे. ‘एकच च्याला’ नाटकात काव्यमूर्ति सिंधु दळण दळते व दळता दळता ‘चंद्र चवथिचा’ ही ओवी म्हणते. तो असग किती वरण रसपूर्ण आहे याचे वर्णन जातिवत कवीच करू आणि तथे कवि असलेले यशवत यांनी अरुणाक्षरामध्ये, विरोधाभासाची गुपण करून, पुढील प्रशस्तिपर कवन रचले आहे. “चन्द्र चवथिचा । रामाच्या न बागेमध्ये चापा नयतिचा ॥ गीत-गायनी । शब्द ते न, अश्रुद्वार देवि गुम्फुनी एक ओळ ही । निघता तन वदनातुनि डुलत अहिमहि ॥ यामिनि रडे अश्रुत्रिदु-चादणेंच पडत चहुपडे ॥ हृदय कटकडे । या गद्गायमुनान पूर बहु चडे । नगहि उपळले । ऐन वसन्तात मेघ नर्मि उपाळले । सजिब जड बने । जडतेला येइ जीव रडति मग वने ॥ गायका, तुला अभूचा नजराणा हाच अर्पिला ॥ ”

घाल-गवय हे तर लोकोत्तर नट, पण सारींच्या वेळी रस्त्यातून सारंगी पावत फिरणारा सामान्य कलावत पाहिल्या तरी यशवताच्या भावना उच्चवद्भूत येतात ते व गिरीश यां दोघांनीहि ‘सारंगीवाला’ या एकाच विषयावर दोन कविता केल्या आहेत यशवतानी आपल्या कवितेत सारंगीवाल्याची स्तुति करता करता संगीत-कलेचे कार्य फाय आहे-किंहुना सर्वच कलांचे प्येव कोणते असावे, हे सूचित केले आहे.

एवढेंच न-दे तर समाजातील दै-य, दारिद्र्य, भ्रिमता वगैरे दोषापरहि टीकेचा स्रोत पाडण आहे. 'सारंगीवाजा' अगाराचें मथन करून त्यानून जो रत्ने निरतात ती आकाशात फेकून देतो आणि तोंच नक्षत्रें म्हणून चमकतात अशी उच्चम कल्पना करून कवि म्हणतो, "लागले हे दीप गगनी । वादनाच्या मंत्र गानी । अन्धारासिन्धु मन्धुनी फेकितो उड्डरत्नें फी गगनी. ॥" सगारात दुःखें भोगणाऱ्या जीवाचें समाधान करपाचें कार्य कलायत करतो हें सांगताना यशवत म्हणतात, "तीव्र सनरी जीविनाच्या । पुटति छाती ज्या जनाच्या । तू घन्यन्तरि, तीं हृदयें देशी सद्गतीं सान्धुनी ॥" गरीब पिचारी जाई ! यकूर्ता भागलेली हमाळीण ! अशा दीनदुःख्यांना आनंद व उत्साह देणें हें कलेचें कार्य आहे. असें सांगताना कवि म्हणतो, 'हें उपाधी मूल उठलें । माउलीचे अधु प्यालें । अद्गाइ गावया तया हिण्डनी सारङ्गी बाजवुनी ॥ धूल जीतें होज झाली । येथ निवली ही हमाळी । चैतन्य घावया तिला उद्यास्तथ अनंतरसी दिव्य मुनी ॥" हेंच प्येय यशवताच्या काव्य-रचनेचेंहि आहे, न-दे वाय ?

नव्या कल्पना, नवीं ज्येष्ठे व नवे विष्णु घेऊन नमनवीन चालीत ती रगाविण्याचें सामर्थ्य 'कुसुमाग्रज' या कवीने दाखविलें. त्याच्या नावात 'कुसुम' असलें तरी त्याच्या वाक्यात कोमलता फारशी नाही.

उमळत्या वेळात आपली लेखणी चुचकळूनच जणु फाहीं ते आपली कविता लिहीत असावेत असे वाटतें. तावे किंवा टिळक यानी आपली पवने म्हणजे सुमनें होत असें रसिकाना निवेदिलें आहे, पण कुसुमाग्रजांना आपल्या कविता म्हणजे यशातील समिधा वाटतात. त्याचें वर्णन त्यानीं पुढील शब्दांनीं केलें आहे. "समिधाच सख्या या, त्यात कसा ओलावा, कोठुन कुलापरिषा मकरद मिळावा?। आत्माच रक्ष या, एकच त्या

आकाशा, । तव आतर अग्नी क्षमर तरि फुलवावा । ॥ " रसिकाचा 'आतर अग्नि' पुढाविण्याचें त्याचें सामर्थ्य अलौकिक आहे. राष्ट्रातच नव्हे तर सर्व जगात जी ऋती सध्या चालू आहे, तिची तुतारी कुसुमाग्रजाच्या काव्यातून ऐकू येते आतापर्यंत दैन्यासालीं दडपलेला मानव जागृत होऊन अन्यायाच्या व जुलमाच्या शृङ्खला तोडू पडात आहे. त्याचे आशावादी व आवश्यक पूर्ण उत्तार त्याच्या काव्यातून स्पष्टपणें ऐकू

येतात. “ वाळू-रणें ओढीत असे जीवन-रिक्षा ” असा घाम गाळ-णारा कामगरी हाच उद्याचा झास्ता होणार आहे, असा विश्वास ते प्रगट करतात. “ फुटलेल्या पणतीत जळेल मोरही ज्योत ” असें जीवन कठगान्या बहुसंख्य किसान-कामगारांच्या भावना व आकांक्षा त्यांच्या काव्यात तीक्ष्णतेने व ठळकपणे प्रगट झाल्या आहेत.

गोदेचें तेजरवी पाणी

आपल्या काव्यातून तेजोगंगा वहाविणारे वें. सागरकर व गोविंद हे ऋषि ज्या गोदावरीचे काठी जन्मले व तिचें श्रीरामानी पावन केलेलें पाणी प्यालें, त्याच गोदावरीच्या काठार कुसुमाग्रजाचें नालपण पोसलें गेलें. त्याचें सारें नांव विष्णु यामन गिरगाडकर. त्याचा जन्म नाशिक येथें तारीख २७ फेब्रुवारी १९१२ रोजी झाला. तेथेंच त्याचे मी. ए-पर्यंतचें शिक्षण झालें. बी. ए. ची पदवी घेऊन ते दृत्तपत्र-व्यवसायात शिरले. त्या व्यवसायासाठी त्यांनी प्रथम काहीं दिवस पुणें येथें काढले, नंतर ते मुंबई येथे गेले आणि नंतर तेथेंच त्यांनी वास्तव्य केले. विसाव्या वर्षापासून त्यांनी काव्य-रचनेस आरंभ केला, पण त्याचेकडे सर्व महाराष्ट्राचे लक्ष एतदपुढे गेचलें गेलें, तें ‘ कातीचा जयजयकार ’ या तेजस्वी कवितेने १९३९ साली डमडम येथील मुद्रणातील राजश्यांनी अन्नत्याग करून मृत्यूला मिठी मारली. त्यावेळीं ब्रिटिश सरकारनें चालविलेल्या अमानुष अत्याचारांना अजिंक्य ठरणारें धैर्य ज्या राजश्यांनी दाखविलें, त्याच्या हृदयातील उत्कट व ऊर्जस्वर भावनांचे पाट या काव्यातून वहात आहेत. या काव्याच्या तेजानें मराठी वाचकांचे डोळे दिपले आणि त्यानंतर ते कुसुमाग्रजाच्या सर्व काव्याचेच चाहते बनले. कुसुमाग्रजांनी काव्याप्रमाणेंच कादंबरी व नाटक या साहित्य-प्रातातहि संचार केला आहे ‘ जीवन-लहरी ’ हा त्याचा पहिला कविता-संग्रह जु-या चाकोरीतूनच जाणारा आहे. पण ‘ विशाला ’ व ‘ निनारा ’ हे त्याचे काव्यसंग्रह मात्र त्याच्या ज्वलंत गुणांचे प्रतिनिधी आहेत. त्याची सारी वैशिष्ट्ये त्यात लक्ष्य आहेत. कालिदासाच्या

‘मेषद्रुता’ च भाषांतरहि त्यानीं प्रसन्न भावेमध्ये केलें आहे ‘वैष्णव’ व ‘जान्हवी’ या त्यांच्या दोन कादम्ब्या अस्तिद असून ‘वैजयंती’ व ‘दुसरा पेशवा’ ही त्यांची दोन नाटके रंगभूमीवर आलेली आहेत.

कातीचा शाहीर

१९१५ सालापासून पाच वर्षे मराठी काव्याच्या साम्राज्यावर गड-
बन्त्यांनी आपली सत्ता चालविली त्याच्या उरोवरीनें रे. टिळक व बालकवि
यांनीहि आपल्या मधुर काव्याची मोहिनी रसिकावर घातली. पण या
तिना कविश्रेष्ठांच्या प्राणज्योती साधारणतः एकदमच विसंतल्या. त्यामुळे
मराठी काव्यात जो आधार पसरला, तो निवारण्याचें कार्य ‘रवि-विरण-
मडळानें’ केलें. विशेषतः माघव जूलियन, यद्यपि व गिरीश या
त्रिमूर्तींनी महाराष्ट्राच्या रसिकतेवर आपलें अधिराज्य चालविलें. त्यांच्या-
इतकेंच प्रमारी पण स्वतःन आकर्षण तारे याचें होतें. या वर्षींनीं दहा-
पंधरा वर्षे रविकाव्या मनावर राज्य चालविलें. त्यानंतर १९३५ साला-
पासून जे कवि नवयुगाचा झेंडा हातीं घेऊन पुढें सरसावले त्यात कुमुदा-
प्रजाचें स्थान उत्तम आहे. अनेक भाव-गीत-गायकांच्या मुखावरून
त्याची तेजस्वी काव्य महाराष्ट्रातील मायोगायीच्या इनारो श्रोत्यांच्या
कानामनात शिरलेली व स्थिरावलेली आहेत. ‘तिगिरावुनी तेजाकडे’
आपल्या वाक्प्रकाश नेणारी ही रात्री तितकी प्रकाशमान, तितकीच दाद-
बद्दि आहेत.

कधीच्या अतः करणास जाऊन पोहचले. त्यामध्ये कुसुमाग्रज हे अग्रगण्य होत. ते मान्यता-प्रेमी आहेत आणि म्हणूनच क्रांतिवादी आहेत. केशव सुतानी त्या सामाजिक क्रांतीची तुवारी धुळी, ती आता पूर्णावस्थेत पोहचत आहे. राजकीय क्रांति १९४७ साली झालेच्या अभिनव मार्गाने घडून आली. पण अद्याप आर्थिक क्रांति व्हावयाची आहे. समाजाच्या सर्वांगीण क्रांतीची घोषणा कुसुमाग्रजाच्या काव्यातून ऐकू येते

निगशेचा शेवट

‘मिळक्याच्या पुतळ्याजवळ’ गेलें असताना कशीला सधेन येमान घालणारी निराशा बाढवते आणि तो म्हणतो, “उद्दाम निराशा फरि ताद्वय हुदनात । धोंमायें यादळ जेवीं जीणें गढात, ॥ हें जीवन कसलें, ही मरणाची माला । मासोळी सडते तोढायास गळाला, ॥ ” पण ‘ती वणव्वर मूर्ति’ पाहताच ‘आतला घात गळ्याला झाला ।’ कुसुमाग्रजाच्या कवितेत दुबळी निराशा आढळत नाही. केशवसुतापासून यशवतापर्यंत बहुतेक सर्व कधीना प्रासणान्या निराशेवर ते स्वार होतात. आशा व धैर्य या दोन डोळ्यांनी ते भविष्यकाळाकडे सतत पहात आहेत. यादळातून चाललेल्या जहाजावरील सल्लागाराना दूरवर नजर दाखिली असताना समुद्राचा किनारा दिसला म्हणजे खो हुरूप येतो, तो वाचकाच्या चिंत्नात कुसुमाग्रज आपल्या काव्यांनी निर्माण करतात सम्राटात पायाळ झालेल्या वीराला ते सांगतात, “सरायास सम्राट आला अता । तपाची समोरी उभी सांगता । युगाच्या भ्रमाचा दिसे हा निघारा । आला किनारा । ”

जीणें जगाचा विषय होत असलेला ते पाहतात. ‘निरोप’ या कवितेत ते म्हणतात, “टापें न कोठें मज, काय हानें । गेलें जळोनी मन मान माचें । मागत्य सारें पडलें धुळीत । चोंहीकडे नर्तन दिसतेचें । ” जें जें गमे सुंदर जीवनात । त्याच्या सवाचा खच हो घरेला । ” पण लगेच ते अशी आशा दाखवितात, “यशामधें शतक्रातुनी । बलिदान सतत जाहलें । ३ देवता ज्वालातुनी । ते श्रेय आता लाभलें ! ॥ ”

कोणाचें हृदय धमलें असेल, कोणाच्या हृदयात आधार कोंदला असेल, तर त्याला ते 'सारका' मध्ये आशा दाखवितात, "खेरी पिसाची रचती शेज । माक्षिया श्रमल्या हृदयासाठी । प्रकाश-पुष्पाचे गुफती द्वार । माक्षिया उदास अधारासाठी ।"

नवी चेतना

काव्यातील जुने विषय, जुने संकेत, जुन्या कल्पना याचा वीट कवीला आला आहे. म्हणून तो 'नवें-जुने' या कवितेत आवेशाने सांगतो, "नवीन काही गा हो आता । जुने जुन्याचे चर्वण सह द्या । प्रतिभेची पाएरे आपल्या । नव्या नम्रामधुनी मिरमिर द्या ॥ ती कमलें ती, त्याच चादण्या । तेंच चादणें, तोच सुधाकर । प्रेम तेंच तें त्या नम्रुवती । ती कुसुमें अन् तो कुसुमाकर ॥"

साधा माणूस हाहि चैतन्याचा अश आहे आणि सामान्य नागरिक हाहि समाजाचा प्रबळ घटक आहे, ही नवी जाणीव, ही व्यक्ति स्वातंत्र्याची महती 'मातीचें घर' या कवितेत कुसुमाप्रज मुनकडानें गातात आणि म्हणतात— "मातीचें पण तुझेंच हें घर । कर तेजोमय बलमय सुंदर ॥ तेज भरे जें ग्रहनक्षत्री । प्रकाशते जें दिवसारात्री । जीवनमय जें करी धरित्री । पण त्याचा मम उजळी अंतर । फुलात उमळत, घनातु गर्जत, नदीत वाहत, वायुत विरहत । तेंच तुझेंपण होय हें स्थित । नच घे माझे, तव हें मंदिर ॥"

लोक-देवतेला आवाहन

राष्ट्राला स्वातंत्र्य लाभण्यापूर्वी जी आदोलनें झाली, त्यांना महाकालीच्या वृत्त्याची उपमा देऊन कवीने १९४६ साली विला आवाहन केले आहे. ते वाचून ताचे याच्या रुद्राची आठमण कोणासहि होईल. कल्पना व आवेश या दोन्ही गुणांनी छल्लखणारे त्यातील दोन उतारे पहा— "तडिताचे बाधुन पायामधि पैवण । उघळीत मोंयती नश्याचे कण । मेयाचे धुमवित मृदग रणभीषण । मदाप सामर्थ्य वृद्धवित ये निज चरणापाली । सदासची मुवर्जघटका आली मे आली । हे लोक-देवते

याचें प्रभावी चित्रण सुसुमाप्रजानीं केलेलें आहे ते राज
 “ सुद्ध मूळ पोटात घालू द्या खुशाल येमान । कुठड्या
 द्या रक्ताचें पान । सहारक काळी, तुच देती बळीच आ
 मरणाहुन आहे अमुचा अभिमान । मृत्युजय आम्ही ।
 कारागार ! । अशे हें कसलें कारागार ! । गर्जा जयजय
 गर्जा जयजयकार ॥ ”

मातृभूमीच्या मुक्ततेचें एकच वेड लागलेल्या या वीर
 मातृभूमीला अरोरचें वदन वेलें आहे, तें असें—“ आम्हांक
 सगें ओलाढुन भित । अन् आईला कळवा अमुच्या हृदय
 चागा वेडीं तुमी मुलें हीं या नधारात । बड करानीं अरोरच
 प्रणिपात । तुझ्या मुक्तिचें एकच होते घेड परी अनियार ।
 परी अनियार । गंगा जयजयकार कांतिचा गर्जा जयजयकार

असे तेजस्वी वरुण आपल्याठाठीं मारते जाणार म्हणून म
 शोक होईल पण तो शोक अकारण आहे जसें सागून फा
 आशा पुलवितो कीं, या हुतात्म्याच्या हातातील शृंगलामुळेच
 मातेच्या पारतत्याच्या शृंगला तुटणार आहेत आणि याच्या वा
 स्फूर्ति पावून नवे नेते जन्मात येतील व स्वातंत्र्याचा उप काळ
 राष्ट्राला दाखवितील “ वशास जाई, भिजवितो डाले उजळ तु
 रात्रीच्या गर्मात उद्याचा असे उप काळ । सरणावरती आज
 पेटताच तें । उठतिल त्या ज्वाळातुन भावी धातीचे नेते । लो
 पायामघले खळाखळा तुटणार । आह, खळाखळा तुटणार ।
 जयकार कांतिचा गर्जा जयजयकार । ”

उपलब्धता वीर-रसावर काव्याचा तपस महराजगारी व
 अनयसाधारण आहे

पताका सत्तेच्या उन्मत्त । दौलती उहूं चा प्राशुनि दुर्बळ रक्त । कोसळेला
इमला समूळ एका राती । मातीवर चढणें एक नवा थर अंती ॥ ”

ही झाली मातीची नुसती दर्पोक्ति; पण प्रत्यक्ष कृति ? ‘ आगगाडी व
जमीन ’ यांच्या दाखल्यानें ती कृति कवीनें भेदक रीतीनें रंगविली आहे.
जमीन दडपीत, तिच्या अंगावरून वेगानें घावत व आनंदानें शीळ फुंकत
आगगाडी उन्मत्तपणें चालली आहे; पण जमीन सचताच ती उलटीपालटी
होऊन तिचे तुकडे तुकडे होतात. ती प्रथम, किती ऐटीनें चालली आहे
पहा—“ शिरली घाटात । अपाट वेगात । मैलाचें अंतर । घोटांत
गिळीत । ” पण आगगाडीच्या दडपशाहीनें चिडून गेलेली जमीन सूडानें पेटली
व तिनें एक पूल दाखवला. “ हवेंत पेटला । सुडाचा धुमारा । कोसळे दरीत ।
मुलाचा डोलारा ॥ ” तेव्हा ‘ हजार शकलें पडलीं सापलीं । ’ १९३८
सालीं कवीनें केलेलें हें रूपक दहा वर्षांच्या आंत सरें झालें आणि मदनमोहन
मालवीय साम्राज्यशाहीला भारतीय भूमीनें नामशेष करून टाकलें.

राज्यसत्तेला इपारा

१९४२ च्या ‘ चले जाय ’ आंदोलनात तर ब्रिटिश सरकारनें दडप-
शाहीचा अग्नि-वर्षाव केला. पावित्र्य चिरडलें गेलें, माणुसकी ठार झाली !
अशा वेळीं हि आशा व स्फूर्ति पुरवीत रहाण्याचें कार्य जीवंत कवीचें
व हे. फुसुमात्रज १९४३ सालीं लिहिलेल्या ‘ बलिदान ’ मध्ये असें
भाकित करतात, “ धुळीमधोनीं फुलतिल ज्वाला । धगधगतिल पाषाण ।
हे व्यर्थ न हो बलिदान् ! ॥ घराघरातून पथानथावर । पवित्रतेचें पडे
फलेवर । माणुसकीच्या मुह्यावरती यययपले हैवान ! हे व्यर्थ न हो
बलिदान् ! ॥ ”

आणि तो ‘ क्रांतीचा जयजयकार ! ’ डोळ्यासमोर मृत्यु आ वामून उमा
असतानाहि त्या राजकारणाचा आत्मविश्वास अमर व ध्येयनिष्ठा अदळ होती

कुड तुझा नतने । दळमळो गृध्रिचा तोल नमी भीतिने । राखेंत छोलुदे
किरीट-सिंहासने । शांपमुक्त त्या भूवर कर मानवता बलशाली । सहाराची
सुगर्णघटका आली गे आली ॥ ”

वीररसाचा उद्रेक

प्रभुव्य लोक-देवतेच्या क्रोधाच्या व्यथ भोषून धरण्यासाठी परके
सरकार दडपशाही करित होतें, पुढाऱ्यांना तुरुंगात द्यायित होतें, लाठी-
मारानें जखमी करित होते, गोळीमारानें क्रिया पासांनं ठार करित होते.
तरी ते देशभक्त गरजत, “आहे अजिंक्य हा निर्धार ! मूर कातळी
चिरेरुद तट उभोवती बाधा । नाहीं विद्र घरी होणार ! परजा सापळदड
उभारा वूठ सगिनीचे । व्याघ्र निर्दय उल्लिखन । जलमावरचें रक्त पुसोनी
गरजत राहित हा । रणाचें रड्याचें गान ॥ ”

जामें शालेलें मानवत्व अजिंक्य आहे मृत्यूलाहि जिंकणारें आहे आपि
तें स्वातंत्र्याचा स्वज आकाशात पडकविणार, हा हुतात्म्याचा ‘अजिंक्य
निर्धार’ ओजस्वी भाषेनें कवि वर्णितान्त.

जाणत मानवतेचा हुंकार ‘मातीचा पुत्र’ या काव्यातहि ऐवू येतो.
स्वसामर्थ्याची जाणीव झालेला मानव देशाना वसावतो, “स्वर्गामधल्या हे
गर्भोद्धत देवदेवतानों । दयेचें आज नको दान । धृष्टीवरचा मानव मी हा
उभारनी बाहू देतसे तुम्हास आव्हान ॥ मातीचा मी पुत्र पुतारी
स्वर्गाच्या दारी । भाड्या जातीची महती । हिराचलेली, परत मागतों
स्वतन्त्रता माझी प्रतिष्ठा माझी जी होती ॥ ”

मूक जनतेचा हुंकार

समुद्राच्या लाटामध्ये जहाजेच्या जहाजे गडप होतात, याचें वर्णन अनेक
कवींनी केलें आहे. पण कुसुमाग्रजांनी मातीचेहि सामर्थ्य ससेच विराट
अंशल्याचें दाखविलें आहे. सर्वांच्या पायाखालीं तुडविली जाणारी माती-
पण ती मोठमोठे राजराडे भिरून घसने. तणीच तुडविली गेलेली
जनता यापुढें राज्यसत्ता आपल्या पोटात घसनी पाडील, त्याच्या ‘मातें
ज्योति’ अशी आहे—‘प्रासाद मित्र हा जगजगत्तु गर्वात । डोद

वितेला धर्म

हुमुमाग्रजांनी चित्रित केलेला वैष्णवांदि हुतात्म्यांच्या कोटीतीलच . तो स्वतःच स्वल्प सांगतो, “बलदीनाचा नत पादक मी । प्रबलांचा । उन्मत्ताचा अर्जिस्त्य घेरी । दलितानांचा घाता ॥ ” या वैष्णवाचा कोणता ! पूजा कोणती ! तर, “अभिमानाची, स्वतंत्रतेची । समतेची । प्रजेची जाणोव मानणे हाच धर्म माझा ॥ जुमानितो ना जातिवर्ण । कर्मबंधने वा । एक मानतो मी मानवता । योग तिची सेवा ॥ ” स्वतेचा पूजक आणि समतेचा उपासक असा हा स्वतंत्र बुद्धीचा वैष्णव आहे.

अद्या मानवतेचा साक्षात्कार 'रहानुभूति' या प्लान्यांत कवि पडवितो. त्यावर भीक मागणाऱ्या अनाथाला भीक कोण घालतो ! तर दीन रेदी असा मज्जुच ! तो “म्हणे, राहिन दिन एक मी उपाशी” । मूं दे दीन घांस यासी । खिण ओतुनि त्या भुक्ष्या ओजळीत । प्रवे. मी तो दीनबंदु बाट । आणि धनिकांची घाश्ने पध्दत । जात त्या जातुल्या मदात । ”

नायक वैश्यावर टीकास्त्र

आपलें रोडघातील शोषटें सोडून एक बेजार माणूस भाकरीचा घास शोधण्यासाठी शहरात गेला. तेथे मुकेने मरून तो पायवाटेला पडला. मृत्युमुखें तो वीणवीणत्या घातनादन सुटला हें 'यळी' या काव्यात धागून कुमुमाग्रजांनी सध्याच्या जीवन-संग्रामावर वीक्षण टीका केली आहे. ते म्हणतात, “ना मुकेचा यापुढे आक्रोश पोटी चालजे । याचनेचे दीन ओले बंद झाले यापुढे ! यापुढे ना स्वाभिमाना लागणें आता जुडा । अंतराला आहुताचे पायऱ्याही ओळजे. ” पानाच्या संघट्टीची काय टागे

याचें प्रभावी चित्रण, कुसुमाप्रजांनी केलेलें आहे. ते राजवंदी - रक्ता
 "क्रुद्ध भूक पोटांत घालुं या खुशाल येमान ! क्रुद्धं या अंतर्दी
 या रक्ताचें पान ! संहारक काली, तुज देवी बळीच आव्हान ! बळ
 मरणाहुन आहे अमुचा अभिमान ! मृत्युंजय आम्ही ! आम्हांला
 कारागार ! ! अहो हें कसलें कारागार ! ! गर्जा जयजयकार कां
 गर्जा जयजयकार ॥ "

मातृभूमीच्या मुक्ततेचें एकच वेड लागलेल्या या वीरांनीं आप-
 मायभूमीला अखेरचें बंदन केलें आहे, तें असें—“ वासांनो, जा या
 संगें ओलांडुन भित्त ! अन् आईला कळवा अमुच्या हृदयांतिल खं
 सांगा वेडीं तुझीं मुलें हीं या अंधारांत ! बद्ध करानीं अखेरचा तुज कर
 प्रणिपात ! तुझ्या मुक्तिचें एकच होतें वेड परीं अनिवार ! राणा
 परीं अनिवार ! गर्जा जयजयकार कांतिचा गर्जा जयजयकार ! ! ”

असे तेजस्वी तहण आपल्यासाठी मारले जाणार म्हणून भार-
 शोक होईल. पण तो शोक अकारण आहे. असें सांगून काव्याचे
 आदा पुढीलितो कीं, या हुतात्म्याच्या हातातील शृंगलानुळेचं जीवित
 मातेच्या पारतम्याच्या शृंगला तुटणार आहेत आणि याच्या शक्ति-
 स्फूर्ति पावून नवे'नेते जन्मास येतील व रंदातंच्याचा उपःकाळ आपल्या
 राष्ट्राला दाखविलील. “कशास आई, भिजविशीं डोळे उजळ तुरो भाल !
 रात्रीच्या गर्भांत उद्याचा असे उपःकाळ ! सरणावरवीं आज आमुची
 वेदताच भेते ! उठलिल त्या ज्यालातुन भावी क्षणीचे नेते ! सोरडें तव
 पायामधले सळासळा तुटणार ! आई, सळासळा तुटणार ! गर्जा जय-
 जयकार कांतिचा गर्जा जयजयकार ! ! ”

उकळत्या वीर-रसावर काव्याचा तहंग पसरविणारी ही कविता
 अनन्यसाधारण आहे.

वरूप मला कळत नाही असें कवि 'अज्ञात'मध्ये सांगतो आणि शेवटीं मशी शका घेतो की, सारे मानव ज्याचा शोध करतात तो ईश्वर सत्य माहे की मृगजळाप्रमाणें मिथ्या आहे ? तो कसाहि असला तरी मानाची प्रगतीच करित आहे असा विश्वास कवीला वाटतो. तो म्हणतो, 'गिरीदरीची गहन भव्यता । चरणखुणा तव त्यात शोधता । लोहमार्ग यातून धडाडत धूर भरे गगनात । अससी सतत मला अज्ञात ॥ अयाम गीलानधून वरती । तुझ्या स्मिताची कमलें फुलती । कृष्ण घनाचे शासति हजर सोंच तया निमिपात् । अससी सतत मला अज्ञात ॥ अससि बुठें [—अलड मानयपाना तुज शोधते । अथवा अससी मृगजळ, परि जें गतिपथी ओढतें ! ॥ ”

'पाउलचिन्हें' मध्येहि असाच सशयगद कवि प्रगट करतो, तो असा—'गवसे न किनारा, फिरे जरी दर्यात । शत शतकामधुनी शिडें उम्राहन नाव । स्मित करून म्हणाव्या मला चादण्या काही, । तो मुक्त त्वासी फिरत सदोदित राही । उठतात तमावर त्याची पाउलचिन्हें— । यानाच पुससि तू, आहे की तो नाही ? ”

भक्तीचे आधुनिक स्वरूप

याच भावनेचा सुंदर विस्तार 'मी काय तुला वाटू' या रसार्द्र काव्यात कुसुमाप्रजानीं केला आहे. हें सारेंच काव्य म्हणजे एक उदात्तरम्य भाव गीत आहे, मत्ति—गीत आहे, सत—वचन आहे, कवीला पेंच असा पडला आहे की, “मी काय तुला वाटूं—तुझेच अवघें जीवित-वभव । काय तुला देऊ ? नक्षत्रांच्या स्तनज्योती । तुझिया ओटीवर झळझळती । दीप रथीचे घरिं, तुजपुढती— । वात कशी लावू ? ॥ ” सूर्यनक्षत्रांच्या धन्यापुढें यातीं काय लावाव्या ? तसेंच समुद्राच्या स्वामी असणाऱ्या ईश्वराला पाण्यानें रानान वृक्षे घालावे ? “सागर सारे तव बागेतिल । तुण-

ही ध्वजा । तीस कोटी दैवतांच्या की दयेचें हें मडें ! मूळ झालेल्या मुला गर्जतें का प्रेत हें । घालिती हे बंद डोळे का निराऱ्यांचे सडे ! ॥ ”

ही झाली बेकाराची दशा. पण कामगारांची कहाणी तरी का निराळी आहे ? ‘ गुलाम ’ मधील एक कामगार गिरणीतील चक्रांचे बेहोष घोप ऐकून ऐकून कंटाळला-वैतागला आणि त्याने “ पाहिलें समोंत फोडुनि धन किंकाळी । चक्रांत घातलें भनगट आवेशांत । ” त्याच परिणाम काय झाला ? तर “ तनु दुभंग झाली आणि थांबलें चाक घंटाघ्यनि घुमला गंभीर अवकाशांत । ” कामगार तर बेलाच; पण त्याचें जीवन यंत्रमय करणारी ती शेंकडों चक्रेहि दणमर थांबलीं. जागी झालेली माणुसकी यंत्रांचा जुलूम सहन करणार नाही अशी प्रेरणा देणारे हें काव्य प्रभावी आहे.

एका शेतकऱ्याच्या परांदाराचा “ लिलाव ” भीमंत सायकार करीत आहे. या करण रसाचा कळस करणाऱ्या अखेरच्या ओळी अशा आहेत— “ भुकें जर्मक अन् कवळुनी उरास । पदर टाकुनि त्या घेई पाजण्यास. । ऊर उघडें तें तिचें न्याहळोनी । थोर थेलीतिल वाजवीत नाणीं— । “ आणि ही रे । ” पुस्तके सायकार । उडे हास्याचा चटुकडे विखार । ”

भक्तिरसाचा उठाव

वीर व रौद्र या दोन प्रमुख रसांच्या अनुषंगाने कुसुमाग्रजांनी करण, भक्ति, वत्सल इत्यादि रस घोळले आहेत. ‘ माक्षिमाव ’ या कवितेचे डॉ. दागोरांच्या याटात ते ईश्वराला आवाहन करतात, “ मिरवणूक देई घाजत गाजत । नृपापरी दें तति विराजत । दुमदुमती जयनाद मुक्त नित विद्वेस्य तें विवस्वत घडीमर स्वागत हें मम पेक्षिल का ! ॥ ”

ईश्वराची साक्ष दोंगरादोंगरांदून, आकाशांदून पडते; पण ईश्वराची-

ये आमुड तडितेवा । गर्वोजत माया तो नमव भास्कराचा । लोकामणि नमवि जसा मातल्या नृपाळा । ” उपमान व उपमेय यांची अदलाबदल करून, कवीने आपला भावार्थ किती कौशल्याने प्रगट केला आहे !

अद्याच लक्षणेनें मदांध साम्राज्यशाही व ध्येयनिष्ठ स्वातंत्र्य-लालसा यांचे द्वंद्व कवीने ‘ अहि-नकुल ’ या काव्यात प्रभावी व ओजस्वी शब्दार्थी रंगविले आहे. विधारी नाग जमिनीवरून चालला म्हणजे त्याचे परिणाम काय होतात हे कवि पुढीलप्रमाणे सांगतो, “ मार्गावर याच्या लवत तृणाचीं पती । पर्णावर सुमनें मोडुनि माना पडती । यरथरती छुडपे हादरती नववेली । जगुं गुलाम सारे या सम्राटापुढती ! ”

सम्राटाला साप म्हणण्याऐवजीं सापाला ‘ सम्राट ’ म्हणून कवीने सज्जोवले आहे. त्या नागाची ऐटदार गति पहा—“ चालला पुढे तो-पाय भेट ! मानद ! । अग्नीचा ओगळ ओहळतो जगुं मद, । टापली यमानें पथ्यार ता कनफाची । चालली बळीचा वेध घेत ही धुद ! ॥ ’ चालला पुढे तो श्चवत मुरडत मान । अवतरे मूर्तिमान मल्हारातील तान ! । चाचल्य वेजेचें, दर्याचें गर्भाय । चालला मृत्युचा मानकरीच महान ! ”

पण या मृत्यूच्या मानकऱ्याचाहि मृत्यु मुंगुसाने घडविला आणि वाऱ्यापरि गेला नकुल बनानुनि दूर. ’ १९३८ सालीं कुसुमाप्रजाच्या अशा तऱ्हीच आकाशा कुलविणान्या कविता सहृदय घाचकाना किती आशापूर्ण गटल्या असतील !

ध्येयनिष्ठेचे गौरव-गीत

आणि कवीचे मविष्य १९४७ सालीं साकार झाले. राष्ट्राला स्वातंत्र्य झाले. स्वतंत्र भारताच्या तिरंगी ध्वजाचा कवीला केवदा अभिमान । या शब्दांतोड ‘ जिल्ले चक्र ’ हे हे प्रतीक छेकून कवि आमच्याने गालो—

पर्णावर जमलेलें जल । दंबविंदूचें, शिपुनि ओंजळ । घातुं तुला न्हाऊं ? । ”
जगातील सारी पुष्प-सृष्टि ज्याच्या मुठींत, त्याला कळी वहावी
कशी ? “ चतुर फुलारी वसन्त फुलवित । तुजसाठीं सुमसंचय अगणित ।
कशी लाजरी अर्धसुगंधित । कळी करी घेऊं ? ॥ ” आणि ईश्वराला वक्र
तरी कोणतें अर्पण करावें ? चंद्रानें आकाशाचा पट त्याचेसाठी विणवेल
आहे ना ? “ झुलती तव सदनाच्या द्वारी । सांज उघेचे पट जरतारी ।
विणतो विधु अंबर चंदेरी । वसन कुठें पाहूं ? ” आणि ईश्वराने अलंकार
इंद्रधनुष्याचें कंठण ? त्याच्या हातांत आहे व शुक्रासारखा हिरा गळ्यात
लकाक्त आहे. “ अलंकार तुज घोधूं कोटुन ? । शुक्र दुःखा कंठातिल
भूषण । इंद्रधनुचें सुरम्य-कंठण । शृंगारित पाहूं ! ॥ ”

पण आहे, एक वस्तु मात्र खास माझी आहे, ईश्वराला अर्पण करण्या-
जोगी आहे. ती म्हणजे प्रेमपूर्ण अश्रु—सर्व मानवापढल घाटणाऱ्या सहानु-
भूतीचा अश्रु ! कवि म्हणतो, “ एकच आहे माझी दौलत । नयनीं जो
हा अश्रु तरंगत । मानवतेचें ज्यांत मनोगत । तोच पदीं पाहूं ! ॥ ”
ईश्वराच्या अगाध महिम्याचें व मानवाच्या कोमल भाक्तिभावनेचें हें आधु-
निक स्वरूप किती हृदयंगम आहे.

वक्रोक्तीने टीका

. त्या पारतंत्र्याच्या काळांत परक्या सरकारच्या क्रीयोला उपड नांवें ठेवणें हि
'धोक्याचें होतें. म्हणून प्रा. शि. म. परांजपे यांच्याप्रमाणें वक्रोक्तीचा
आश्रय करून कुसुमाग्रजांनीं 'मेघाची सेना' वर्णन केली आहे आणि त्यांत
ग्रीष्माचे रूपानें सरकारवर टीका केली आहे. ती अशी, “ सार्वभौम हा
ग्रीष्म बलोद्धत । चराचराळा मुट्या जाळित । अग्निपाश करकचून
करतो घरणीची देना ! चालली मेघाची सेना । ॥

. अशाच व्यंजनापूर्ण स्वरानें कवि 'मेघाच' म्हणतो, “ गर्जत ये ओदित

ये आमुड तडितेचा । गर्वोन्नत माया तो नगम भास्कराचा । लोकाप्रणि-
नमवि जसा मातल्या नृपाळा ।” उपमान व उपमेय यांची अदलाबदल
करण, कवीने आपला भावार्थ किती कौशल्याने प्रगट केला आहे !

अदत्तच लक्षणाने मदांघ्र साम्राज्यशाही व ध्वेयमिष्ट स्वातंत्र्य-लालसा
यांचे द्वंद्व कवीने ‘अहि-नकुल’ या काव्यात प्रभावी व ओजस्वी शब्दांनी
रंगविले आहे. विधारी नाग समिनीवहन चालला म्हणजे त्याचे परिणाम
काय होतात हे कवि पुढीलप्रमाणे सांगतो, “मार्गावर याच्या लवत लुणाची
पाती । पर्णावर मुमने मोडुनि माना पडती । थरथरती छुडपे हादरती
नखेलेली । जगु गुलाम सारे या सम्राटापुढती !”

सम्राटाला साप म्हणण्याऐवजी सापाला ‘सम्राट’ म्हणून कवीने संज्ञोधले
आहे. त्या नागाची ऐटदार गति पहा—“चालला पुढे तो-काय अट !
जानद ! । अंगाचा ओवळ ओहळतो जणु मंद, । टाकली यमाने पट्यार
ग कनकाची । चालली झळीचा वेध घेत ही धुद ! ॥” चालला पुढे तो
चककत मुरडत मान, । थवतरे मूर्तिमान मल्हारातील तान ! । चांचल्य
वेगेवे, दयाचे गभीर्य । चालला मृत्युचा मानकरीच सहान !”

पण या मृत्यूच्या मानकऱ्याचाहि मृत्यु मुंगुसाने बडविला आणि
तान्यापरी गेला नकुल पंगालुनि दूर. १९३८ साली कुसुमाप्रजाच्या अशा
धीम आकाशा कुलधिगान्या कविता सहादश याचकांना किती आशापूर्ण
दृश्या असतील !

त्यनिष्टेचे गौरव-गीत

आणि कवीने भविष्य १९४७ साली साकार झाले. राष्ट्राला स्वातंत्र्य
ले. स्वतंत्र भारताच्या तिरंगी ध्वजाचा कवीला केवढा अभिमान ।
ध्वजातील ‘निळे चक्र’ हे हे प्रतीक घेऊन कवि —

“परतीच्या जलमी हृदयांतिल । गुलिल स्वप्नें इथेंच होतिल । रक्षि
मानव्याची दीलत । लागुनी जागेल ॥ नशनाच्या दिव्य पयातुन
इंद्रधनुष्याच्या वेद्यांनुन । निळे चक्र हें जाइल, जेथें । जगत नवें उमनेल !
अशा अपार आशावादानें व असीम अभिमानानें कुमुताप्रजाचें काळ
पुढलेलें आहे.

चतुर त्रिटिया सरकारच्या सात पदांच्यातून एकदम गुत होऊन
स्यातंच्याचा अमृततुंड आणण्यासाठीं देशांतरीं भरारी मारणाऱ्या सुभाष-
यांच्या ‘सुरग-गरुडा’ या सनक नांवानें सधोपून कुमुताप्रज अशी
विशाल कल्पना करतात, “पुन रात्रित जैसा सुसुतो अग्नीशर । तिमिरा-
पर फैलवित वेजाचा मोहर । अमरत्वाच्या शाखीपर । छेडगिया ताव ।
काळ होऊनी यादिर गाइल । तर गौरव-गीत ॥ ”

सक्याची समा न बाळगता आपलें उद्दिष्ट निश्चयानें हस्तगत करूं
पहाणाऱ्या ध्येयनिष्ठ मानवाचा प्रतिनिधि म्हणून कवीनें कोलंबस निवडला
आहे. ‘कोलंबसचें गर्व-गीत’ या काव्यात तो ध्येयनिष्ठ निघाराचे
उद्गार काढतो, ते असे—“काय सांगरीं तारें छोटलें परताया मागें ।
असे का हा आपुला बापा । त्यातून घेऊं जळीं समाधी मुगें, कदासाठीं ।
जपावें पराभूत प्राणा ॥ कोठ्यावधीं जगतात जियाणू जगतीं अन् मरती ।
जशीं तीं गवताचीं पार्ती, । नाविक आम्ही परंतु किरतीं सात नमाखालीं !
निर्मितों नव क्षितिजें पुढतीं ! ” समुद्र, त्याचा किनारा, त्यावरील वादळें,
त्यांतून दिसणारा दीपस्तंभ, त्यातील धांदोची बात-याचीं वर्णनें सुभा-
षाच्या काव्यात बारवार येतात. त्या सर्वांतून अदम्य आशावाद व अदृढ
ध्येयनिष्ठा याचाच संदेश ऐवू येतो. तो असा—“चला उभारा, शुभ
शिडें तीं गर्वानें वरतीं । कथा या खुज्या सागराला । “अनंत अमुची,
ध्येयासक्ती अनंत अन् आशा । किनारा तुला पागराला । ”

कल्पनेतील नावीन्य

कुसुमाप्रजाची कल्पकता भव्य आहे. तिच्यात नावीन्याचें तेज झळाळत आहे. ती बहुविध रूपें धारण करू शकते. आधुनिक युगातील एक चमत्कार म्हणजे जगाच्या कोनाकोपऱ्यातील वृत्ते व भीते ऐकविणारा रेडिओ. त्याच्या 'आकाशित लहरी' वरून काय काय कानी पडतें हें सांगताना कवि म्हणतो, "दूरदूरची ऐकिव नगरे." अज्ञाताच्या अमागते—
 हुन । छुटून दौलत भग्न तारवें । येत पऱ्या या शिष्टे उभावन । सान
 दिव्याचें छोटे बदर । हुनर्णनौका तिथें विसावुन । येत विनाऱ्यावरील
 पेउन मरलेले घट शिरी ॥ " रेडिओतील ध्वनीच्या लहरी म्हणजे पऱ्या
 आहेत आणि त्या देशोदेशीच्या दौलतीने मरलेल्या घागरी डोक्यावर
 वेळून घरोघर येत आहेत अशी मनोहर कल्पना कवीने केली आहे.
 रेडियोवरून युद्धाच्या बातों येतात, त्यांना उद्देशून कवि म्हणतो, "पुलवित
 येती कुणी अभिकण । ज्यात उद्याचें भरे रणागण । परि अवघ्याची एक
 मनीषा—नक्षत्राच्या निळ्या पथातुन । द्योमनदीच्या जलात न्हाउन ।
 चंद्रकराना घाट विचारित । करावयाला बोधन रजन । यावें माझ्या
 घरी । आल्या आकाशित लहरी ! "

उत्प्रेक्षाची माला

रेडियोसारखा नव्यातला नवा विषय ज्या कवीच्या कल्पकतेला खाद्य पुरवू शकतो, त्याला ताजमहालासारखे अमर सौंदर्याचें प्रतीक हा काव्याचा विषय का न वाटेल ? त्या प्रेमगर्भ व सौंदर्य-भिंचित कलाकृतीवर आपल्या कल्पनेची रुजी घालण्यात कैफ वरीची प्रतिभा रमली आहे—
 थकलीहि आहे. कुसुमाप्रज आपल्या कल्पनेच्या ताना घेऊन त्या कलामूर्तीचें गुण गान पुढील उत्प्रेक्षानी करतात, "वर पूर्ण चंद्रमा
 गरी मायाजाल । वसुधेच्या चदनी लहरे हास्य सलील । तें समूर्त होउन

तीरावर यमुनेच्या । हिमशुभ्र उभा हा सगमावर विशाल ॥ काव्य
मनोहर, हो रचनेत चहार । यमकापरि गमती भव्य समान मिनार । वर
विहग कल्पना कलानंद बेहोष । ताल्लि समाधिस्थ हो पण काळव्य अपार ॥
फी, प्रज्ञाढाच्या अयांग या कोसारी । ग्रहनक्षत्राची फुलली कमळे
सारी । या भू पद्माच्या एक पाकळी वरती । हा भूषण दवाचा विलसे
विमल रुपेरी ॥ ”

हा शुभ्र ताजमहाल म्हणजे पृथ्वीचे हास्य आहे की सृष्टीचे काव्य
आहे की कमळावरील दयविंदु आहे ? अशा उत्प्रेक्षामागून उत्प्रेक्षा करून
कवीला शेवटी असा विचार मुचतो की, विलासी शहाजहानने किती
'असत्य प्रणय' केले असतील आणि आपल्या 'हीन देहलालसे'साठी
कैक अवलावर अत्याचार केले असतील ?

नादिककडील द्राक्षाच्या बागाचे वर्णन कवीने 'मायदेशचा वारा'-
मर्ष्य केले आहे, ते कल्पनामधुर आहे. हिरवी बळे नेसलेल्या व गरब्यात
मोत्याचे हार घातलेल्या पन्थाप्रमाणे द्राक्षाच्या वेली दिसतात अशी उत्प्रेक्षा
करून कवि म्हणतो, "द्राक्षाचे बहरत बाग मनोहर जेथे । त्या सुनीत
वेली राग पन्थाची गमते । लेऊन उभ्या जणु हिरव्या नय वसुनातें ।
कटिकठावरती वरती मौक्तिकहारा । हा काय माक्षिया मायदेशचा वारा ॥"
तसेच पानमळे, त्याचे चित्र कवीने पुढीलप्रमाणे रेखाटले आहे—
नागवेलीचे माडव शीतल घात । विभ्रातिच जेथे झालेली विभ्रात । विहि-
रीवर नादेल सुरेल जीवनगीत । काळीत वाहती सय रुपेरी धारा । हा
काय माक्षिया मायदेशचा वारा । ”

विजेवर चालणारी व 'पोलादी पथ' तुडविणारी आगगाडी वेगाने
धावत असलेली पाहून कवीच्या मनात ज्या कल्पना उसळतात, त्या
'वेगवती'मध्ये त्याने पुढीलप्रमाणे मांडल्या आहेत—“कुड काय ही,

तुफान धावत । मदाध जलदीच्या लाटावर, । तडितेचा कडकडतो आसुड
दुभगुनी तिनिरामित अवर । ” समुद्राच्या लाटा व विजेचे आसूड हीं
उम्र हरे कुसुमाप्रजाचे लाडके विषय दिसतात.

उपहासाची तीक्ष्णता

युद्धातील मीषणता व क्रूरता यांचे वर्णन उपरोधाना आश्रय घेऊन
कवि ‘पेरीवाला’ या कवितेत करतो पेरीवाला आनदाने हाका देत
म्हणतो, ‘अमोल माझा माल, नको धन । रक्तनास हें स्वस्त चाललें ।
खुद्याल या लुटण्याला । आला आला पेरीवाला । ॥ हा घट देला,
यातिल शोणित । मेलें तरे अद्याप उधाणत । उमद्या युवकाचें हो जीवित ।
रणागणावर पिळून त्याचा । घट ताजा हा भरला । आला आला पेरी-
वाला ॥ ’ तरुण मर्दाचें रक्त वाया चाललें ! तसेंच कोमल अवलाच्या
ढोळ्यातील अश्रु ! “ कुपीत या भरलें जल कोमल । अगणित अवलाच्या
नेत्रातिल ॥ ”

बाँब हल्ल्यात बेचिरास झालेल्या घराघरात प्रेमळ जोडप्याची राख
हालां ! “ मनुष्येय या राख मनोहर । उदात्त सोज्ज्वळ नैतिक नागर !
आग बरसवा दुर्मी घरावर । मिठया मारुनी गळ्यांत जळले । त्याचा
मिश्रित काळ, । आला आला पेरीवाला ॥ सहज बोट राखेनुन सारा ।
गृह, । पोच गोड उवारा । गुंतून राहो आत भिचारा । अदग्ध आशाचे
वाळे वण । लागति अशुनी कराला ” आला आला पेरीवाला । ”
आणि युद्धाच्या संहारक शक्तीचा दुष्टणा तीव्रतेने दाखविण्यासाठीं तरु-
णाचें रक्त व अवलाचे अश्रु यांच्या जोडीला कवीने बालकाच्या ललाट-
रेषादि आणल्या आहेत. “ जुनावट अथवा प्रौढ नको का । ही घ्या
दुसरी सदुरु देण । बाळजिवाच्या ललाटेरेखा । कुलप्यापूनी फुटलेल्या
हा मिळतो माल कुणाला । आला आला पेरीवाला । ॥ ” यापेक्षा

कोणत्या कडक शब्दांनी या संक्षारक शक्तीचा पाशवीपणा रंगावेतां येईल हिंदुस्थानची फाळणी झाली आणि मानवांतील पशुता भोकाट मुटलं वाघलांडग्यांना लाजविणारे अत्याचार बंधुबंधूंनी केले. स्त्री पाहिली नाई मूल पाहिले नाहीं, सर्वोची ससेहोलपट झाली. त्या भीषणतेचे स्पष्ट चि दाखलेल्या रागाने व कोडलेल्या चिडीने कवीने येथे काढले असावे.

‘ ‘ सैंगल ’ ’ या चित्रपट-नटाचा गौरव करतांना “ धडिभर जागव रे अमुची अशीच मानवता ’ असे ते म्हणतात. “ अशीच मानवता ” जागवणारे स्फूर्तिशाली व ओजस्वी कवि ते स्वतः आहेत. यापुढे त्यांच्या प्रति भेचे नवेनवे पैलू दृष्टीस पडतील अशी महाराष्ट्रीय रमिकांची अपेक्षा आहे. म्हणून कवि बोरकरांच्या सुरांत वर मिसळून ते रसिक विनवितात “ नव्याने गा रे कुसुमाग्रजा ! ”

प्रमुख संदर्भ-ग्रंथ

१. महाराष्ट्र सारस्वत-वि. ल. भावे
२. मराठी वाङ्मयाचा इतिहास-ल. रा. पागारकर
३. मराठी साहित्याचे समालोचन-वि. सि. सरवटे
४. अर्वाचीन मराठी साहित्य-वि. पा. नेने
५. अर्वाचीन मराठी वाङ्मय मेवक-ग. द. खानोलकर
६. माच संत कवि-श. गो. तुळपुळे
७. स्वभाव लेखन-पु. ग. सहस्रबुद्धे
८. लघुकथालेखन-ना. सी. फडके
९. हास्य विनोद-भीमासा-न. चिं. केळकर
१०. केळकर-चरित्र आणि वाङ्मय-मा. का. देशपांडे
११. मुक्तात्म्यापासून प्रमदरेपर्यंत-रा. श. वाळिने
१२. आधुनिक कवि-पंचक-ग. ज्य. माडगोलकर
१३. मराठी साहित्याची रूपरेखा-वि. पा. दाबेकर
१४. मराठी वाङ्मयाचा परामर्श-ग. भा. निरतर
१५. मराठी ग्रंथ-सूचि-श. ग. दाते